

महोपाध्याय श्रीविनयविजय—गणिकृतः

लोकप्रकाशः

द्वितीयो विभागः

क्षेत्रलोकः—पूर्वार्द्धः

सर्ग १२ श्री २०

१२

प्रकाशकः

श्रीमती आगभोदयसमितिः

मुद्रण.

શ્રી આગમોદય સમિતિ ગ્રન્થોદ્ધારે, ગ્રન્થાંક ૬૧.

મહોપાધ્યાય શ્રીકીર્તિવિજયજી ગણિના શિષ્યરત્ન—
મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજય-ગણિ-વિરચિત

શ્રી લોકપ્રકાશ.

દ્વિતીય ભાગ.

——
ક્ષેત્રલોક:—પૂર્વાર્ધ:

—*卐*—
(સર્ગ ૧૨ થી ૨૦)

——
ભાષાન્તર કર્તા,
શ્રીયુત્તમોત્તમચંદ્ર ઓધવજી શાહ—ભાવનગર.

‘ ભરતેશ્વરબાહુબલીવ્રતિ, ’ ‘ સમ્યક્ત્વકૌમુદિ, ’ ‘ અભય-
કુમારચરિત્ર મહાકાવ્ય ’ ઇત્યાદિના અનુવાદક.

——
પ્રકાશક,
શા. જીવણચંદ્ર સાકરચંદ્ર જવેરી.
ઑ૦ સેકેટરી.

આવૃત્તિ ૧ લી]

ખ. સ. ૧૯૩૨

[વ્રત ૧૨૫૦

વીર સંવત્ ૨૪૫૮.

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૮.

——
મુદ્રિત્ર શ્રી. ૩-૮-૦

પ્રકાશક —

શ્રીઆગમોદય સમિતિ માટે
શા. જીવજીવ્યંદ સાકરચંદ્ર જવેરી.
શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ ધર્મશાળા
ખડેખાન ચકલા—સુરત.

સર્વ હક્ક શ્રીઆગમોદય સમિતિના સેક્રેટરીઓને આધીન છે.
All Rights reserved by the Secretaries
of Shree Agmodaya Samiti.

મુદ્રક:—

શેઠ દેવચંદ દામજી
ધી 'આનંદ' પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ ભાવનગર.

Shri Âgmodaya Samiti Series. No. 61

LOKA--PRAKÂSH.

BY

MAHOPÂDHÂYAYA SHRI VINAYAVIJAYA GANI.

PART 2—CANTOS 12—20.

EDITED & TRANSLATED

by

MOTICHAND ODHAVJI SHAH

TRANSLATOR OF SAMYAKTVA—KAUMUDI, ETC.

Published by

JIVANCHAND SAKERCHAND JAVERI,

One of the Hon. Secretaries

of

SHRI ÂGAMODAYA SAMITI.

First Edition]

A. D. 1932

[Copies 1250.

Price Rs. 3-8-0.

Published by
Jivanchand Sakerchand Javeri
for
Shri Âgmodaya Samiti
at
Sheth Devchand Lalbbhai Dharmshala
Badekhan Chakla-Surat.

Printed at
Sheth Devehand Damji
The Ânand Printing Press
Bhavnagar

ॐ ह्रीं श्रीं शान्तिम्

આમુખ.

જૈનદર્શનનું સાંગોપાંગ નિરૂપણ કરનારા એક અપૂર્વ ગ્રંથનો ખીજો ભાગ અનુવાદ સહિત પ્રસિદ્ધ કરવા અમે ભાગ્યશાળી થયા છીએ, એથી અમેને પરમ આભાર થાય છે. આ દાર્શનિક ગ્રંથના કર્તા મહામહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયગણિ છે. ચૌદપૂર્વધારી શ્રુતકેવળી શ્રીભદ્ર-બાહુસ્વામીએ રચેલા કદપસૂત્રની ‘સુખોધિકા’ અર્થાત્ ‘સુખોધિકા’ વૃત્તિદ્વારા તેઓ જૈન અજૈન સમાજને વિશેષ પરિચિત છે. કેમકે મોટે ભાગે-મલ્કે સર્વ સ્થળે પર્યુષણ-પર્વમાં એ વૃત્તિ વાંચવામાં આવે છે. એમની ખીજી લોકપ્રીય કૃતિ શ્રીપાલરાજનો રાસ છે કે જે પ્રતિવર્ષ જેવાર આયંબીલની ઓળીમાં વંચાય છે. એ રાસ પૂર્ણ કર્યા પૂર્વે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હોવાથી તેને પૂર્ણ કરવાનું સૌભાગ્ય તેમના વિશ્વાસ-ભાજન સહાધ્યાથી ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીચરણવિજયગણિને મળે છે. ગ્રંથકાર વિચારરત્નાકરના કર્તા મહોપાધ્યાય શ્રીકીર્તિવિજયગણિના શિષ્ય છે.

વીશ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ પદ્યબદ્ધ લોકપ્રકાશના કર્તાના જીવન તેમજ તેની અન્ય કૃતિઓના સંબંધમાં વિશેષ વક્તવ્યની આવશ્યકતા અમે સ્વીકારીએ છીએ. વિશેષમાં અનેક ગ્રંથોના સાક્ષીભૂત પાઠોનું અને પારિભાષિક શબ્દોનું સૂચિપત્ર પણ આપવાની અમને જરૂર જણાય છે. આ ઉપરાંત સ્થાપનાચિત્ર તથા ખીજી જે કાંઈ હકીકત આ મહા-નિબંધને યોગ્ય સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરતી વેળાએ ઉપયોગી ગણાય તેનો પણ આસ્વાદ પાઠક વર્ગને મળે તેવી અમારી ઇચ્છા છે. આ ખીજો વિભાગ હોવાથી અત્યારે તો આને ન્યાય આપવા વિશિષ્ટ પ્રયાસ કર્યો નથી, પરંતુ અમે આશા રાખીએ છીએ કે અંતિમ વિભાગની પ્રસ્તાવનામાં આ હકીકતોને અવશ્ય યોગ્ય સ્થાન આપી શકાશે. આ ગ્રંથમાં એકંદર ૭૦૦ ગ્રંથોનો આધાર લેવામાં આવેલ છે તે હકીકત બનતા સુધી ગ્રંથાદિકના નામ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે તે બાબત પણ અંતિમ ભાગ વળતે જોઈ લઈશું એવી ઉમેદ છે.

આ અમૂલ્ય ગ્રંથનું સંશોધનાદિ કાર્ય અભયકુમારચરિત્ર વિગેરેના અનુવાદક ભાવનગર નિવાસી શ્રીયુત્તમોત્તમોત્તમ શાહ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. ભાષાંતર શબ્દસર કે સમાસાદિ અન્વય પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું નથી, પણ માત્ર વાંચનારને શ્લોકોનો ભાવાર્થ સમજવામાં આવે તે પદ્ધતિથી કર્યું છે. કેટલાક મૂળ શ્લોકો વિના માત્ર અર્થની જિજ્ઞાસાવાળા વાંચનારાઓને આ અનુકુળ થઈ પડશે તેમ ધારી આનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર વિચારી છે.

૧ શ્રીવિચારરત્નાકર શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડમાંથી અંક ૭૨ તરીકે પ્રગટ થયો છે. અને ઉપર જણાવેલ સુખોધિકાવૃત્તિ પણ એ જ ફંડમાંથી પૂર્વે એ વાર અંક ૭ અને ૬૧ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે.

શ્રી આગમોદય સમિતિ તરફથી અત્યાર સુધીમાં મોટે ભાગે મૂળ ગ્રંથો બહાર પડતા હતા, પરંતુ સંવત્ ૧૯૭૮ ની રત્નલામની સભામાં ભાષાન્તર આદિ છપાવવાનો ઠરાવ થયેલો હોવાથી તદનુસાર અમે પૂર્વધર શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત શ્રીવિશેષાવશ્યકે ભાષ્યનું ભાષાંતર બે વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તેમજ સ્તુતિ આદિના કેટલાક ગ્રંથો પણ જેવા કે શોભનસ્તુતિ, અપ્પભદ્રસ્તુતિ, જિનનાનંદસ્તુતિ, ભકતામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહો; ગૂજરાતી અનુવાદ સહિત તથા બની શક્યું ત્યાં પ્રતિકૃતિઓ સહિત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. આવા તાત્વિક ગ્રંથોની અભિરૂચિવાળા અભ્યાસકોને આ ગ્રંથ પણ આદરણીય થઈ પડશે એવી અમારી નમ્ર માન્યતા છે. આ ગ્રંથનો વિષય ઘણો ગહન હોવાથી ઘણી ઓછી વ્યક્તિઓ આવા વિષયનો લાભ લે છે એમ અમારા જાણવામાં હોવાથી આ ગ્રંથ ભાષાંતર સહિત પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન સેવવામાં આવ્યો છે.^૧

આ ગ્રંથ સંગ્રહે કાંઈ ન્યૂનતા આદિ માલમ પડે, તેમજ બીજી કાંઈ વિશેષ માહિતી હાખલ કરવી રહી ગયેલી જણાય તેમજ અન્ય કોઈ સૂચના કરવી યોગ્ય લાગે તે જો પાઠક વર્ગ તરફથી અમને લખી જણાવવામાં આવશે તે તેને અમલ કરવા અવશ્ય બનતું કરીશું.

ભાષાંતરને સાંગોપાંગ અને સમ્પૂર્ણ શુદ્ધતાવાળું ઉતારવાને માટે વખતો વખત અનુવાદક મહાશયને પ્રેરણા કરવામાં આવતી, અને અન્ય વિદ્વાનો તરફ ફારમો વગેરે કવચિત્ તપાસવા મોકલવામાં પણ આવતા. અનુવાદક મહાશયે બને એટલી કાળજીપૂર્વક કામ કર્યું હશે તથાપિ, વિષય અતિ ગહન હોય એના સંપૂર્ણ અભ્યાસી તેઓ ન હોવાથી, તેમાંયે ઉંડાણમાં ઉતરી મંથનવડે કરાયેલો અભ્યાસ અતિઅદ્ય હોવાથી, ભાષાંતરની શુદ્ધતાની વિશેષ પ્રતીતિ માટે છપાયેલાં ફારમો ફરીથી વિદ્વાનો તરફ મોકલવામાં આવતા માલમ પડ્યું કે અશુદ્ધિઓ રહી છે અને શુદ્ધિપત્ર હાખલ કરવા જેવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ છે.

વિદ્વાનોદ્વારા ફારમોની ફેરવાણી, શુદ્ધાશુદ્ધિની તારવાણી તેમજ અનુવાદક મહાશય અને વિદ્વાનોની મતફેરીના કારણે આ તૈયાર થઈ ગયેલા ગ્રંથને બહાર પાડવામાં વિશેષ સમય વ્યતિત થઈ ગયો છે. આખરે શુદ્ધિપત્ર આપતું એવો અમારો ઇરાદો થવાથી શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કરાવીને આની અંદર હાખલ કરવામાં આવ્યું છે.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલા આગમોદય ગ્રંથોને સુપરોચલ સાઈઝમાં ૧૨ પેજ પોથી આકારે બહાર પાડવામાં આવે છે, જ્યારે વિચારસાર પ્રકરણને કેમી આઠ પેજ પુસ્તક આકારે અને વિશેષાવશ્યકે ભાષાંતરને બે ભાગમાં સુપરોચલ સાઈઝમાં આઠ પેજ પુસ્તકોદ્ધારે બહાર પાડવામાં આવ્યા છે. તેમજ આને પણ સુપરોચલ ૮ પેજ સાઈઝમાં પુસ્તક આકારે બહાર પાડવામાં આવે છે. અને સ્તુતિ આદિના તથા ભકતામરપાદપૂર્તિના પુસ્તકોને કાઉન ૮ પેજ સાઈઝમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

૧ મૂળ ગ્રંથ પોથી આકારે શેઠ દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફાઉન્ડેશન દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રલોકનો બે ભાગમાં અંક ૬૫ અને ૭૪ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. પછીના કાલ અને ભાવલોકને પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય ચાલુ છે.

આગમોદય સમિતિ દ્વારા અપૂર્વ ગ્રંથો બહાર પડે છે તેનો સામાન્ય ઇતિહાસ આપવો અસ્થાને લેખાશે નહિ.

સ્થાપના—

આ સંસ્થાની સ્થાપના અમદાવાદ જિલ્લાના વીરમગામ તાલુકાના લોયણી ગામમાં સંવત ૧૯૭૧ ના મહા શુદ્ધિ ૧૦ (ઇ. સ. ૧૯૧૫ની જાન્યુઆરીની ૨૫ મી તારીખ)ને સોમવારે કરવામાં આવી છે. લોયણી ગામની ખ્યાતિ જૈનોના ઇતિહાસમાં ઘણી મશહુર છે, કારણ કે આ ગામ ૧૬ માં તીર્થંકર શ્રીમલ્લિનાથની યાત્રાનું ધામ છે. પંચાસ શ્રીઆનંદ-સાગરગણિ (આગમોદાયક શ્રીઆનંદસાગરસૂરીશ્વર) ના ઉપદેશથી સ્વર્ગસ્થ પંચાસ શ્રી મણિવિજયજી, પંચાસ શ્રી મેઘવિજયજી, (આચાર્ય શ્રી વિજયમેઘસૂરિ) અને બીજા જૈન સાધુ મહારાજો તેમજ આ સંસ્થાના માનનીય સેક્રેટરી સ્વર્ગસ્થ શેઠ વેણીચંદ સૂરચંદ વગેરે ગૃહસ્થોની હાજરીમાં સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

ઉદ્દેશ—

(૧) ગીતાર્થ મુનિરાજ પાસેથી અન્ય મુનિવર્યો આગમોની વાચના લઈ તેનો અભ્યાસ કરી યથાર્થ સફળાધ મેળવે તથા (૨) વિદ્વાન મુનિરાજોની દષ્ટિ હેઠલ શોધાવીને જોઈતી સંખ્યામાં શુદ્ધ પ્રતો છપાવી તેનો પ્રચાર કરી શકાય એ ઉદ્દેશ લક્ષ્યમાં રાખીને આ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે.

કાર્યસિદ્ધિ—

પહેલા હેતુની પૂર્તિ કરવા માટે પાટણ (ઉત્તર ગૂજરાત), કપડવંજ (ખેડાજિલ્લો), અમદાવાદ, સુરત, પાલીતાણા, અને રતલામ (માળવા)માં આગમોની વાચનાનો પ્રબંધ યોજવામાં આવ્યો હતો. એનો લાભ ઘણા સાધુ-સાધ્વીઓએ લીધો હતો. બીજા હેતુની પૂર્ણતા માટે આ સંસ્થાએ આગમ વગેરે જૈન ધર્મના પુસ્તકો છપાવી બહાર પાડ્યાં છે. જેની વિગત જાહેરાતોમાં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

કાર્યવાહક મંડળ—

આ સંસ્થાના સર્વ સાધારણ મંડળમાં ઘણા સભાસદો છે, તેમાં કાર્યવાહક સેક્રેટરી મંડળ સભાસદો નીચે મુજબ છે.

૧ શેઠ સૂરચંદભાઈ પુરૂષોત્તમદાસ બઢામી	સુરત
૨ „ કુંવરજી આણંદજી કાપડિયા	ભાવનગર
૩ „ કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી	અમદાવાદ
૪ „ કમળશીભાઈ શુલાબચંદ	રાધનપુર

૫ ,, લોગીલાલ હાલાભાઈ
૬ ,, જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી

પાટણ
મુંબઈ

સાધારણ રીતે આઠ સેક્ટરીઓ રાખવાનો નિયમ છે પરંતુ શેઠ ચુનીલાલ છગનચંદ શ્રોફ-સુરત અને શેઠ મણિલાલ સૂરજમલ જવેરી-પાલણપુરવાળા દેવગત થયેલાં હોવાથી હાલ છ સેક્ટરીઓ છે.

અંને ગૃહસ્થોના મરણની નોંધ લેતાં અત્યંત દિલગીરી પ્રાપ્ત થાય છે. બેઉ ગૃહસ્થોને પરમાત્મા પરમશાંતિ બક્ષે એવું પ્રાર્થીએ છીએ.

કાર્યાલય—

થોડા વખત સુધી આ સંસ્થાની ઓફીસ જ્યાં જ્યાં આગમ વાંચવાનું કાર્ય થતું ત્યાં ત્યાં રાખવામાં આવતી ને જરૂર પ્રમાણે બીજે સ્થળે સગવડ માટે ફેરવવામાં આવતી હતી. હમણા મુખ્ય ઓફીસ તથા ગ્રન્થોના વેચાણ માટેની ઓફીસ સુરત ગોપીપુરા શેઠ દેવચંદ લાલભાઈની ધર્મશાળામાં (વિદ્યાર્થી ભુવનમાં) રાખવામાં આવી છે.

આ ગ્રન્થોના ૭ મા પાને ટીપમાં જણાવ્યા પ્રમાણે લોકનાણકાનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. લોકનાણિકાના ચિત્રનો જલોક અમારા માનવંત સેક્ટરી શેઠ કુંવરજી આણંદજી કાપડિયાના પ્રયાસથી શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા ભાવનગર પાસેથી અમોને મળ્યો છે. એ બદલ અમો સભાનો અંતઃકરણથી આભાર સ્વીકારીએ છીએ.

સુરત, ગોપીપુરા
સં. ૧૯૮૮

જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી,
માનદ સેક્ટરી.
તથા અન્ય માનદ મંત્રીઓ.

અનુક્રમણિકા.

હરેક સર્ગમાં શું શું આવેલ છે તે આ સાથેના ધીજક ઉપરથી લીધેલા સાર ઉપરથી જાણી શકાશે. તે સર્ગનો પૃષ્ઠવાર અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે—

૧ સર્ગ ૧૨ મો.	પૃષ્ઠ. ૧	૬ સર્ગ ૧૭ મો.	પૃષ્ઠ. ૨૫૪
૨ સર્ગ ૧૩ મો.	૪૭	૭ સર્ગ ૧૮ મો.	૩૨૦
૩ સર્ગ ૧૪ મો.	૯૩	૮ સર્ગ ૧૯ મો.	૩૬૪
૪ સર્ગ ૧૫ મો.	૧૪૪	૯ સર્ગ ૨૦ મો.	૩૯૯-૫૧૪
૫ સર્ગ ૧૬ મો.	૧૮૩		

પ્રારંભમાં આવેલ પ્રસ્તાવના, શુદ્ધિપત્ર ને ધીજક જરૂર વાંચશો.

**શ્રી લોકપ્રકાશના બીજક તરીકેના સર્ગ ૩૭ મામાં આ વિભાગમાં
આવેલા સર્ગ ૧૨ થી ૨૦ સુધીમાં શું શું આવ્યાનું
કહેલ છે તે નીચે પ્રમાણે—**

ક્ષેત્રલોકમાં બારમા સર્ગમાં સામાન્યથી ક્ષેત્રનું નિરૂપણ, લોકમાં દિશાનું નિરૂપણ, રજજી અને ખંડુનું સ્વરૂપ, સંવર્તિતલોકનું સ્વરૂપ અને તે ઉપર દૃષ્ટાંત, મહત્તા ને આયામપૂર્વક રત્નપ્રભા પૃથ્વીનું નિરૂપણ, વ્યંતરોની નગરાદિ સમૃદ્ધિનું પરિકીર્તન, આ સર્વ સંશિષ્યપણે નિરૂપિત કરેલ છે.

તેરમા સર્ગમાં ભુવનપતિનું સ્વરૂપ, તેના ઇંદ્રોનું સ્વરૂપ અને તેના સામાનિક દેવો, અગ્રમહિષી વિગેરેનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહ્યું છે.

ચૌદમા સર્ગમાં સાત નરકનું નિરૂપણ, તેના પ્રસ્તટ, દરેક પ્રસ્તટે શરીરનું પ્રમાણ, લેશ્યા, આયુ અને વેદના વિગેરે યુક્તિપૂર્વક બતાવ્યું છે.

પંદરમા સર્ગમાં તિર્યંકલોકનું સ્વરૂપ, અસંખ્યાત ક્રીપસમુદ્રનું વર્ણન, જંબૂદ્વીપની જગતિનું ને તેના દ્વારનું તેમજ તેના સ્વામીનું વર્ણન છે. આ સર્ગમાં વિજયદેવની ઋદ્ધિનું બહુ વિસ્તારથી વર્ણન છે.

સોળમા સર્ગમાં ભરતક્ષેત્ર, વૈતાલ્ય પર્વત, તેની ગુફાઓ તથા કૂટો, હિમવંત પર્વત, પદ્મદ્રહ, શ્રીદેવી, ગંગા વિગેરે નદીઓ, લવણ સમુદ્રમાં નીકળેલી બે પર્વતની આઠ દાઢાઓ, તેના પર રહેલા અંતરદ્વીપો, તેમાં રહેલા યુગલિકો, હૈમવંત ક્ષેત્ર, તેમાં રહેલ વૃત્તવૈતાલ્ય, મહાહિમવંત પર્વત, તેની ઉપરના દ્રહમાંથી નીકળતી નદીઓ અને તેના પર રહેલ દ્રહ ને કૂટો, હંરિવર્ષ ક્ષેત્ર, નિષધ પર્વત, શીતા શીતોદા નદી અને પાંચ પાંચ દ્રહોનું વર્ણન છે.

સત્તરમા સર્ગમાં દેવકુરૂ ને ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્ર, પૂર્વ ને પશ્ચિમ મહાવિદેહ, મહા-વિદેહનું વર્ણન, તેના મુખ્યતાએ ચાર વિભાગ, તેમાં રહેલી વિજયો, વક્ષસ્કાર પર્વતો, અંતરનદીઓ, વિજયમાં રહેલ વૈતાલ્ય, તેના છ ખંડ અને મુખ્ય નગરીઓ, ગંધમાદન ને માલ્યવંત ગજદંતાનું વર્ણન, ઉત્તરકુરૂક્ષેત્રનું વિસ્તારથી નિરૂપણ, યમકાદ્રિ દ્રહો, કંચન-ગિરિઓ, જંબૂવૃક્ષનું તેના કૂટો સહિત વર્ણન, તેના અધિપતિનું વર્ણન, સૌમનસ ને વિદ્યુતપ્રભ ગંજદંતાનું વર્ણન, દેવકુરૂક્ષેત્રનું વર્ણન, તેમાં રહેલા ચિત્ર ને વિચિત્ર પર્વતો, દ્રહો, કંચનગિરિઓ, શાલ્મલીવૃક્ષ વિગેરેનું વર્ણન છે.

અઠારમા સર્ગમાં મેરૂપર્વતનું વર્ણન, તેના ચાર વન, તેમાં આવેલા કૂટો, મેરૂની ત્રણ મેળલા, ઉપર આવેલી ચૂલિકા અને પાંડુકવનમાં આવેલ શિલાઓ ને સિંહાસનોનું વર્ણન છે.

ઓગણીશમા સર્ગમાં નીલવંતપર્વત, તેની ઉપર કૂટો, દ્રહ, તેની અધિષ્ઠાયક દેવી, દ્રહમાંથી નીકળતી શીતા ને નારીકાંતા નદીનું નામમાત્ર વર્ણન, રમ્યક્ષ ક્ષેત્ર, રૂક્ષિ પર્વત, હૈરણ્યવત ક્ષેત્ર, શિખરી પર્વત, ઐરવત ક્ષેત્ર, તેના છ ખંડ અને મધ્યની નગરી વિગેરેનું વર્ણન, ક્ષેત્ર ને પર્વતાદિનું ઉત્તર દક્ષિણમાં સામ્યપણું, સર્વ પર્વતોપરના કૂટોની એકંદર સંખ્યા, વિદ્યાધરની શ્રેણીઓ, તે પરના નગરો, તેમજ કુલ નદીઓ, પ્રપાત કુંડો અને દ્રહોની સંખ્યા, ચક્રવર્તીના રત્નો, અરિહંતની સ્થિતિ, જંબૂદ્વીપવર્તિ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહા-દિકની સંખ્યા વિગેરે આપેલ છે.

વીશમા સર્ગમાં વિસ્તારવાળા પાંચદ્વારવડે સૂર્ય, ચંદ્રના મંડળાદિનું ને તેના ચારનું વર્ણન તથા તેની સાથે નક્ષત્રના યોગનું, દિનવૃદ્ધિ ને ક્ષયાદિકનું, ધ્રુવરાહનું ને પર્વરાહનું, તિથિની ઉત્પત્તિનું અને પંદર દ્વારોવડે નક્ષત્રોનું નિરૂપણ કરેલું છે. કુંવરજી.

શ્રી ક્ષેત્રલોક પ્રકાશના ભાષાંતરમાં જણાયેલી

ભૂલોનો સુધારો.

(સર્ગ ૧૨ થી ૨૦. વિભાગ ૧ લો.)

આ સુધારો તમામ ભાષાંતર મૂળ સાથે મેળવીને કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ ભાષાંતર વાંચતાં જ્યાં ભૂલ જેવું જણાયું ત્યાં મૂળમાં જોઈને સુધારો લખવામાં આવ્યો છે. મૂળ સાથે તમામ મેળવતાં વધારે ભૂલો નીકળવાનો સંભવ છે. મૂળની અશુદ્ધિનું પણ શુદ્ધિપત્ર કરવામાં આવેલ નથી. વળી ભાષાંતરમાં રહેલ પ્રુફની સામાન્ય ભૂલો પણ આમાં દાખલ કરી નથી.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫	૨-૫-૧૧	કલ્પોજ	કલ્પોજ
૧૬	૧	કલ્પોજ	કલ્પોજ
૪૫	૨	‘એઓને’ પછી (ઉત્પન્ન થનારને પૂર્વભવમાં) આટલું વધારવું.	
૪૫	૮	બીજાઓ-પછી (ઉત્કૃષ્ટ આયુવાળા) વધારવું.	
૪૭	૮	અસુર-પછી કુમાર વધારવું.	
૫૦	૨	‘અત્યંત દર્શનીય એવા મેરૂપર્વતથી’ એમ લખેલ છે, તેને બદલે ‘જંબૂદ્વીપના સુદર્શન નામના મેરૂપર્વતથી’ જોઈએ.	
૫૫	૪	‘સભાની બહાર’ છે ત્યાં ‘સુધર્મા સભાની બહાર’ જોઈએ.	
૫૫	૯	‘એજ’ છે ત્યાં સ્પષ્ટતાની ખાતર ‘પૂર્વે કહેલા’ જોઈએ.	
૫૬	૩	‘એના કુટુંબમાં જનગણ હતાં તે વખતે’ એમ લખેલ છે તેને બદલે ‘કુટુંબ જનગ-રિકાએ જનગતાં-કુટુંબ સંબંધી વિચાર કરતાં’ જોઈએ.	
૫૬	છેલ્લી ૫૭	પેલી ‘પાદપાદોપગમન કરી’ એમ છે તેને બદલે ‘પાદપોપગમન અનશન કરી’	
૫૮	૧	‘જેઓના હાથનો માર ખાઈ મરવાનો વખત આવ્યો તો’ આમ છે તેને બદલે ‘જો એ વજ્રવડે મને હણે-પ્રહાર કરે તો’ એમ જોઈએ.	
૫૮	૬-૭	‘અગ્યાર વર્ષની પર્યાયવાળા’ છે ત્યાં ‘અગ્યાર વર્ષના દીક્ષાપર્યાયવાળા’ જોઈએ.	
૫૮	૧૦	‘આવી ઉભો’ છે ત્યાં ‘આવ્યો’ એમ જોઈએ.	
૫૮	૧૦	‘નવીન શરીર’ છે ત્યાં ‘ઉત્તર વૈક્રિય શરીર’ જોઈએ.	
૫૯	૮	‘ન્યોતિષીઓના ટુકડા કરતો’ છે તેને બદલે ‘ન્યોતિષીઓના બે વિભાગ કરી-શુદ્ધ પાડતો.’ એમ જોઈએ.	
૬૧	પંક્તિ છેલ્લીમાં	‘ભાવિક છે’ ત્યાં ‘ભાવિતાત્મા’ જોઈએ.	
૬૪	૧૩	‘આઠ હજાર પરીવાર કહેવાય કેમકે એઓમાં આઠ હજાર નવીન’ આમ છે તેને બદલે ‘આઠ હજાર દેવીઓનો પરીવાર છે અને એઓમાં બીજી આઠ હજાર નવીન’ એમ જોઈએ.	
૬૫	૭	‘વળી હજાર હજારનો પરીવાર છે કેમકે એઓ હજાર હજાર નવી’ આમ છે તેને બદલે ‘હજાર હજારનો પરીવાર છે અને એઓ હજાર હજાર નવી’ એમ જોઈએ.	

- ૬૭ ૬ ‘ચુડામણિવાળો’ છે ત્યાં ‘ચુડામણિના ચિન્હવાળો’
- ૬૭ ૮ ‘દાક્ષિણાત્મ અસુરોનો અને એમની સ્ત્રીઓનો’ છે તેને બદલે ‘દાક્ષિણાત્મ સ્ત્રીઓ સહિત અસુરોનો’
- ૭૦ ૩ ‘અમરેન્દ્રના એ દેવોની’ છે ત્યાં ‘અમરેન્દ્રના ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોની’
- ૭૧ ૧ ‘ચાળીશ ચાળીશ’ છે ત્યાં ‘ચાળીશ’
- ૭૪ ૧ ‘એઓનું’ ત્યાં ‘એઓ’ ‘થઇ શકે છે’ ત્યાં ‘કરી શકે છે’
- ૭૪ ૧-૨ ‘અને જ્ઞાન્ય પ્રારંભ વખતે’ ત્યાં ‘તે પ્રારંભ વખતે જ્ઞાન્ય’
- ૭૪ ૪ ‘કંઈક અધિક છે’ ત્યાં ‘સાગરોપમઘી કંઈક અધિક છે’
- ૭૪ ૬ ‘ચાડાચાર’ તે ‘સાડાચાર’
- ૭૪ ૧૨ ‘વધારે વર્ષે’ છે ત્યાં ‘કંઈક વધારે વર્ષે’
- ૭૪ ૧૩ ‘ચાર મુહૂર્તે’ છે ત્યાં ‘મુહૂર્ત પૃથક્ત્વે’
- ૭૪ ૧૪ ‘ચાર દિવસે’ છે ત્યાં ‘દિવસપૃથક્ત્વે’
- ૭૫ ૭ ‘એવા મિત્રાનું’ છે ત્યાં ‘પૂર્વભવના મિત્રાનું’
- ૭૮ ૮ ‘કારણ કે’ છે ત્યાં ‘અને’
- ૭૮ ૧૦ ‘દેવીઓ’ છે ત્યાં ‘બીજી દેવીઓ’
- ૮૦ ૭ ‘જેટલા’ છે તે ન જોઇએ.
- ૮૦ ૭ ‘ત્રણત્રણતો’ છે ત્યાં ‘ત્રણ’
- ૮૦ ૨ ‘અસુર’ છે ત્યાં ‘અસુરકુમાર’
- ૮૦ ૮ ‘દ્રેષી’ છે ત્યાં ‘વૈરવડે કૂર’
- ૮૧ ૫-૬ ‘છેલ્લી બે લેશ્યા નથી કેમકે સંસારનો એવો સ્વભાવ છે’ તેને બદલે ‘છેલ્લી બે લેશ્યા ભવસ્વભાવેજ તેમને નથી.’
- ૮૩ ૧ ‘પહેલી નરક પૃથ્વીથી’ ને બદલે ‘પહેલી નરક પૃથ્વીના ૧૮૦૦૦૦ યોજન પિંડમાંથી’
- ૮૩ ૨ ‘નરકાવાસના (તેર) રસ્તા છે.’ ત્યાં ‘નરકાવાસની શ્રેણિઓવાળા ૧૩ પ્રસ્તટો (પ્રતરો) છે.’
- ૮૩ ૩ ‘એઓ સમશ્રેણિમાં રહેલા હોવાથી એકેક રસ્તો એ એકેક પ્રસ્તર થયો’ છે, તેને બદલે ‘સમશ્રેણિમાં રહેલા તે નરકાવાસાઓ વડે એકેક પ્રસ્તટ (પ્રતર) થાય છે’
- ૮૩ ૮-૧૦ માં ૧૧૫૮૩૬ યોજનનું જે પ્રતર પ્રતરનું આંતર કલ્પું છે તે ૧૭૮૦૦૦ યોજનમાંથી ૧૩ પ્રતરના ૩૯૦૦૦ યોજન બાદ કરતાં બાકી રહેલા ૧૩૯૦૦૦ યોજનને બાર વડે ભાંગતાં આવે છે. આંતર ૧૨ છે.
- ૮૬ ૬-૭ મૂળ શ્લોક ૪૨ માનો અર્થ-‘અંધન એટલે નારકોનો પ્રત્યેક સમયે થતો આહાર્ય પુદ્ગલો સાથેનો સંબંધ એ જાણે જાજ્ઞવલ્ક્ય અગ્નિ હોયની એવો ભયંકર છે.’ આ પ્રમાણે જોઇએ.
- ૮૬ ૧૦-૧૧-૧૨ શ્લોક ૪૪ માનો અર્થ-‘એઓનું સંસ્થાન અત્યંત કનિષ્ઠ એવું હું છે. પાંખો કાપી નાખી હોય એવા પક્ષીના જેવું વિરૂપ છે. વળી ભીંતો વિગેરેમાંથી જે પુદ્ગલો છૂટા થઇને પડે છે તે પણ એઓને શસ્ત્રના પ્રહાર જેવા અત્યંત દુઃખદાયક થઇ પડે છે.’ આમ જોઇએ.
- ૮૬ ૧૪ ‘ગાઠ અન્ધકારમય હોય છે’ તેને બદલે ‘ગાઠ અન્ધકારમય સ્થાનમાં રહેલા હોય છે.’
- ૮૬ ૩ ‘દશ પ્રકારની પરિણતિ’ છે ત્યાં ‘દશ પ્રકારના પુદ્ગલ પરિણામ’
- ૧૦૨ ૬ ‘અનન્તગણો’ છે ત્યાં ‘મનુષ્ય કરતાં અનન્તગણો છે.’
- ૧૦૨ ૧૦ ‘અગ્નિ ઉપચરિત’ લખેલ છે એટલે બાહર અગ્નિ અદીક્ષીપની બહાર ન હોવાથી અગ્નિ જેવા ઉષ્ણ પુદ્ગલરૂપ કૃત્રિમ જાણવો.

- ૧૦૪ ૧૪ 'લેવાય' પછી 'તેથી વિપરીત સર્વત્ર અસંસી જાણવા.' એટલો અર્થ રહી ગયેલ છે.
- ૧૦૭ ૧૦ 'ધાણીમાં' ત્યાં 'વજની ધંટીમાં'
- ૧૦૭ ૧૧ 'કદર્થના' ત્યાં 'પીલાવાની કદર્થના'
- ૧૧૦ ૧૩-૧૪ શ્લોક ૧૦૮ માનો અર્થ- 'એ પરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ખીજે પ્રતરે ૯૦ હજાર વર્ષથી સમયાદિ અધિક અને દશ લાખ વર્ષથી ન્યૂન સ્થિતિ કોઇપણ નારકાની હોયજ નહીં.' આ પ્રમાણે જોઇએ.
- ૧૧૪ ૩ 'પ્રત્યેક પ્રતરે આઠ આઠ નરકાવાસ નીકળેલી છે.' તેને અદલે 'પ્રત્યેક પ્રતરે આઠ આઠ નરકાવાસાની શ્રેણિઓ નીકળેલી છે.'
- ૧૨૦ ૫ 'ઉઠામાં' છે ત્યાં 'છઠામાં'
- ૧૩૫ ૧ 'ઘોડાની જેમ ચઢી ચઢીને ખાતા ખાતા' ને અદલે 'ઘોડાની જેમ એક બીજાની ઉપર આરોહણ કરતા આરોહણ કરતા'
- ૧૩૫ ૩ 'એક બીજાનો ઘોડો કરીને' આને અદલે 'ઘોડાની જેમ એક બીજાની ઉપર આરોહણ કરતા.'
- ૧૩૬ ૧ 'ગર્ભજ સર્પો' છે ત્યાં 'ગર્ભજ ભુજપરીસર્પો.'
- ૧૩૬ ૧૦-૧૧ પંક્તિમાં જે લખેલ છે તેને અદલે 'આ કહી તે એ નરકમાં જવાના હોય એવા જીવોની ઉત્કૃષ્ટી ગતિ છે અને પહેલી નરકના પહેલા પ્રસ્તરમાં ઉપજવું તે નરકે જનારા સર્વ જીવોની જનન્યગતિ છે.' આ પ્રમાણે જોઇએ.
- ૧૪૦ ૧ 'જે ચક્રવર્તીઓ થાય છે તે પહેલી નરકમાંથીજ ઉદ્ધરાષ્ટ્ર ને થાય છે.' તેને અદલે 'પહેલી નરકમાંથી ઉદ્ધરેલ જીવ ચક્રવર્તી થઇ શકે છે.' એમ જોઇએ.
- ૧૪૦ ૨-૩ જે છાપેલ છે તેને અદલે- 'અળદેવ કે વાસુદેવ પહેલી બે નરકમાંથી ઉદ્ધરીને થઇ શકે છે અને પહેલી ત્રણ નરકમાંથી ઉદ્ધરીને તીર્થંકર થઇ શકે છે.' એમ જોઇએ.
- ૧૪૧ ૭ નિષ્પાપી ને અદલે અદ્યપાપી-અહીં અનધ શબ્દ અદ્યવાચક છે.
- ૧૪૧ ૭ 'એઓના કર્મો જો લઘુ હોય છે તો' એને અદલે 'એઓના કર્મો લઘુ હોવાથી-અર્થાત્ તેઓ હળુકર્મી હોવાથી' એમ જોઇએ.
- ૧૪૧ ૧૧ 'પરિગ્રહમાં રક્ત હોષ રંધાઇ ગયેલો પ્રાણી' તેને અદલે 'પરિગ્રહમાં રક્ત અને રૌદ્રધ્યાની' એમ જોઇએ.
- ૧૪૩ ૨ 'અધ્યવસાય' અગાઉ 'શુભ' વિશેષણની જરૂર છે.
- ,, ૨ 'જન્માદિ સમયે' પછી '(પાંચ કલ્યાણકે)' ની જરૂર છે.
- ,, ૨ 'શાતાકર્મના ઉદયથી' ત્યાં 'શાતાવેદની કર્મના ઉદયથી'
- ,, ૫ 'ઉપાજ્ઞન કરે છે' તેને અદલે 'ઉપાજ્ઞન કરેલ હોવાથી'
- ૧૪૫ ૧૧ 'અણુવાવભાસક' છે ત્યાં 'અણુવરાવભાસક'
- ,, ૧૧ 'કુંડલાવભાસક' છે ત્યાં 'કુંડલવરાવભાસક'
- ૧૪૬ ૧ 'શંખાવભાસક' છે ત્યાં 'શંખવરાવભાસક'
- ,, ૧ 'ચક્રાવભાસક' છે ત્યાં 'ચક્રવરાવભાસક'
- ,, ૧ 'ભુજગાવભાસક' છે ત્યાં 'ભુજગવરાવભાસક'
- ૧૪૬ ૧૦ પ્રારંભમાં 'ઉપર પ્રમાણે' એટલું વધારવું.
- ૧૪૮ ૬ ત્રણ લાખ સોળ હજાર પછી ૨૨૭ યોજન જોઇએ.
- ૧૫૦ ૭ 'પૃથ્વી જળજીવ' છે ત્યાં 'પૃથ્વી અને જળના જીવ'
- ,, ૭-૮ 'પૃથ્વી જળજીવ' છે ત્યાં 'પૃથ્વી અને જળના જીવ'
- ૧૫૬ ૩ 'એક ગવાક્ષ' છે ત્યાં 'એક ગવાક્ષનો વલય'

- ૧૫૬ ૩ 'એ ગવાક્ષ' છે ત્યાં 'એમાંના સર્વ ગવાક્ષો'
 ,, ૫ 'આનંદ આપે છે' ની પછી 'અને દેવાને રમવા લાયક છે.'
 ,, ૬ 'ગવાક્ષ' છે ત્યાં 'ગવાક્ષવલય'
 ,, ૮ 'ગવાક્ષ' છે ત્યાં 'ગવાક્ષકટક'
 ૧૫૭ ૩ 'ગવાક્ષ' છે ત્યાં 'ગવાક્ષકટક'
 ,, ૫ 'આ પ્રમાણેનો જગતિનો ક્રોટ હોય છે' તેને અદલે 'આ પ્રમાણે જગતિ એટલે ક્રોટ હોય છે.'
 ૧૬૦ ૭ 'દરેકમાં' છે ત્યાં 'દરેક પીઠ ઉપર'
 ૧૬૬ ૩ 'ચાર દિશાઓમાં થઈને' અદલે 'ચારે દિશાઓમાં ચાર ચાર હજાર હોવાથી'
 ૧૭૧ ૭-૯ 'ચોપાટની' છે ત્યાં 'અક્ષપાટની'
 ૧૭૬ ૫ 'એક વખત' ની પછી 'નવા ઉપજેલા'
 ,, ૫ 'વિમાનને માટે' છે ત્યાં 'અમુક વિમાન માટે'
 ૧૮૦ ૨ 'આ જ જંબૂદ્વીપમાં' છે તેને અદલે 'વિજયદેવની રાજધાનીવાળા ખીખ જંબૂદ્વીપમાં'
 ,, ૩ 'આ જ' છે ત્યાં 'આ ખીખ'
 ,, ૭ 'જંબૂદ્વીપમાં જ' છે ત્યાં 'આ ખીખ જંબૂદ્વીપમાં જ'
 ,, ૧૦ 'નામવાળા' છે ત્યાં 'નામવાળા અન્ય'
 ૧૮૩ ૬ 'આચારનિરૂપક ગ્રંથો' છે ત્યાં 'તેનો કદપ (આચાર) બતાવનાર ગ્રંથો'
 ૧૮૬ ૭ '૫૧૯ યોજન' છે ત્યાં '૫૨૬ યોજન'
 ૧૮૬ ૧૧ 'એઉ વનો' છે ત્યાં 'એઉ વનો મળીને'
 ૧૮૭ ૩ 'મહાવિહૃદ આદિકની' છે ત્યાં 'મહાવિહૃદની'
 ૧૮૭ ૧૧ 'લગભગ' છે ત્યાં 'કાંઈક ઉણી'
 ૧૮૯ ૮ 'પાંચ ખંડ છે' ત્યાં 'પાંચ ખંડ અનાર્થ છે.'
 ૧૯૨ ૬ 'મૂકીને' છે ત્યાર પછી 'ઉપર જમ્યે ત્યારે' એટલું જોષ્યએ.
 ,, ૬ 'મેખળા છે' ત્યાં 'મેખળા દશ દશ યોજનની છે.'
 ૧૯૪ ૧ 'પીસ્તાલીશ' પછી 'યોજન'
 ,, ૧૦ 'એકસઠ' પછી 'યોજન'
 ,, ૧૧ 'સાત' પછી 'યોજન'
 ૧૯૫ ૧ 'ઓગણીશ' પછી 'યોજન'
 ,, ૬ 'સિદ્ધાયતન છે' ત્યાં 'સિદ્ધાયતન કૂટ છે.'
 ,, ૧૨ 'વીશ યોજન' છે ત્યાં 'કાંઈક ઉન વીશ યોજન'
 ,, ૧૩ 'કાંઈક ન્યૂન' છે ત્યાં 'કાંઈક વિશેષ'
 ૧૯૬ ૧૨ 'ચારસો ચાલીશ' છે ત્યાં 'ચૌદસો ચાળીશ.'
 ૧૯૭ ૯ 'ઋષભ વિગેરે નામ છે' ત્યાં 'ઋષભાનન વિગેરે ચાર નામ છે.'
 ,, ૧૪ 'સુવર્ણની બનાવેલી છે' ત્યાં 'ત્યાં સુવર્ણની છે.'
 ૧૯૮ ૧૨ 'અને પડખે' છે ત્યાં 'અને એ પડખે'
 ૧૯૯ ૧૩ 'રહેલી છે' ત્યાં 'પ્રતિમા રહેલી છે'
 ૨૦૦ ૨ 'સુપ્રતિષ્ઠ (સુપરી ?)' છે ત્યાં 'સુપ્રતિષ્ઠ (ડાબલો)'
 ,, ૭ 'વૃત્તમાળ' છે ત્યાં 'નૃત્તમાળ'
 ,, ૯ 'હવે છ રહ્યા એ' છે ત્યાં 'બાકી રહેલા છ'

- ૨૦૧ ૩ 'આ અમારો અભિપ્રાય' છે ત્યાં 'આ અભિપ્રાય'
- " ૭ 'પચાસ' છે ત્યાં 'પાંચસો' મૂળમાં પણ પંચશતા છે.
- " ૭ 'પચીશ' છે ત્યાં 'તેથી અર્ધ એટલે અઠીસો'
- ૨૦૨ ૧૩ 'ટોડલો' છે ત્યાં 'ટોડો' દ્વારની પાછળ નીચે હોય છે. ટોડલો તો દ્વાર ઉપર હોય છે.
- ૨૦૨-૧૨-૧૪ 'ટોડલા' ત્યાં 'ટોડા'
- ૨૦૩ ૧૫ 'મંડળ થાય' ત્યાં 'એમ કુલ ૪૯ મંડળ થાય'
- " ૧૫ 'બધું થાય' ત્યાં '૪૯ મંડળ થાય'
- ૨૦૮ ૧૩ 'આશરે આર યોજન' છે ત્યાં 'આર યોજન જાહેરો'
- ૨૦૯ ૧૨ 'તેથી ત્યાં' છે ત્યાં 'એમ બે જગ્યાએ લખાણું તેથી'
- " ૧૫ 'નિર્ણય ન થયેલ હોય એક મત સ્વીકાર્યો છે.' તેને બદલે 'નિર્ણય ન થવાથી એક મત તુલ્યપણે સ્વીકાર્યો છે.'
- ૨૧૦ ૧૧ 'છાપન હળાર નદીઓ' છે ત્યાં '૨૮ હળાર ને બે નદીઓ'
- ૨૧૪ ૬ 'સિદ્ધમંદિર' છે ત્યાં 'મંદિર'
- ૨૨૦ ૨ 'કમોળો' છે ત્યાં 'કમળો'
- " ૭ 'પર્વતભણી' છે ત્યાં 'પર્વત ઉપર'
- " ૮ 'હેઠલ વળીને' છે ત્યાં 'બાજુમાં થઈને'
- " ૮ 'સન્મુખ થઈ પર્વત પર જાય છે-ચઢે છે.' તેને બદલે 'સન્મુખ વળી પર્વત પર ચાલે છે.'
- ૨૨૨ ૫ 'પર્વત પાસે' છે ત્યાં 'પર્વત પાસે આવતાં સુધીમાં'
- ૨૨૫ ૨ 'નીકળીને' છે તેની પછી '૫૦૦ યોજન' વધારવું.
- ૨૨૫ ૨-૩ 'કૂટપરથી ઉતરી' ને બદલે 'કૂટની બાજુથી દક્ષિણ તરફ વળી'
- " ૧૨ 'કલ્પાંત સમયે' ની પછી 'પાંચમા આરાતે છેડે' જોઈએ
- ૨૨૬ ૮ 'ક્ષેત્રના વૈતાદ્યથી' છે ત્યાં 'ક્ષેત્રની મધ્યના વૃત્તવૈતાદ્યથી'
- " ૧૦ 'હેમવંત પર્વતના' છે ત્યાં 'હેમવંત ક્ષેત્રના'
- " ૧૦ 'અર્ધ લાગને ભેદી' છે તેની પછી 'તેના મધ્યમાં થઈને' જોઈએ
- ૨૨૭ ૨ 'એક યોજનની' છે ત્યાં 'એક ગાઉની'
- " ૧૨ 'ગંગાના' છે ત્યાં 'ગંગાપ્રપાતકુંડના'
- ૨૩૦ ૪ 'પૂર્વ જોવા' છે ત્યાં 'પંચાણુઆ'
- ૨૩૩ ૭ 'આઠ ધનુષ્ય' છે ત્યાં 'આઠસો ધનુષ્ય'
- " ૧૦ 'ઉપવાસ ઉપવાસને આંતરે' છે ત્યાં 'એકેક દિવસને આંતરે'
- ૨૩૭ ૮ 'એઓ વળી' છે ત્યાં 'એઓ પણ યુગલિક હોવાથી'
- ૨૩૭ ૯ 'કરવો પડતો નથી' છે ત્યાં 'કરતા નથી'
- ૨૩૮ ૧ 'ક્રોધનામાં' પછી 'યુગલિકાને' જોઈએ.
- ૨૩૮ ૪ 'અપવાસ અપવાસને પારણે' છે ત્યાં 'એકેક દિવસને આંતરે'
- " ૬ 'પૃથ્વીપરના' છે ત્યાં 'પૃથ્વી અને'
- ૨૪૫ ૧૦ વિચક્ષણ મનુષ્યો કહ્યા છે તે યુગલિકો સમજવા.
- ૨૪૬ ૩ 'છક્ર છક્રને પારણે' લખેલ છે તેની મતલબ 'બે બે દિવસને આંતરે'
- ૨૪૮ ૯ 'ચોદિશ' શબ્દ ન જોઈએ.
- ૨૫૭ ૬ 'સપાટ ભૂમિથી' છે તેની અગાઉ 'મેર પાસેની'
- ૨૫૭ ૭ 'હળાર હળાર' છે ત્યાં 'હળાર'

- ૨૫૮ ૪ 'ચિત્ર' પછી 'નામનો વક્ષસ્કાર'
- „ ૬ 'નામની નદી' છે ત્યાં 'નામની અંતર નદી' આ પ્રમાણે બધે પર્વત તે વક્ષસ્કાર ને નદી તે અંતરનદી સમજવી.
- ૨૬૦ ૩-૪ 'સૌમનસ પર્વત' તે 'સૌમનસ ગજદંતાકૃતિ પર્વત'
- „ ૪-૫ 'વિદ્યુતપ્રભ પર્વત' તે વિદ્યુતપ્રભ ગજદંત પર્વત'
- „ ૫ 'અંકાપાતી' તે 'વક્ષસ્કાર પર્વત'
- „ ૬ 'ક્ષીરોદા નામે નદી' તે 'અંતરનદી' સમજવી.
- ૨૬૫ ૧૦-૧૧ 'ભાગમાં' ને બદલે 'ભાગ તે' અને પંક્તિમાં.
- „ ૧૦-૧૧ 'દક્ષિણ કચ્છાર્ધ શિખર ને ઉત્તર કચ્છાર્ધ શિખર એમ આવે છે' તેને બદલે 'દક્ષિણ કચ્છાર્ધ વિજય ને ઉત્તર કચ્છાર્ધ વિજય જાણવો.'
- ૨૬૬ ૧ 'દરેક અરધીઆની' છે ત્યાં 'દરેક અરધી વિજયની'
- „ ૨-૩ જે છાપેલ છે તેને બદલે 'હવે નીલવાન પર્વતની દક્ષિણે અને નિપથ પર્વતની ઉત્તરે દરેક વિજયમાં એકેક વૃષભકૃટ નામનો પર્વત છે.' એમ જોઈએ.
- ૨૬૭ ૧૧ 'પૂર્વોક્ત નદીઓ છે ત્યાં 'પૂર્વોક્ત ગંગા-સિંધુ નદીઓ'
- ૨૭૧ ૨ 'આયુષ્ય એક સરયુ' કોડપૂર્વ ક્ષુદ્રકભવતું છે.' તેને બદલે 'આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વતું ને જન્મ્ય ક્ષુદ્રકભવતું છે.' એમ.
- ૨૭૧ ૩ 'વિવિધ છે' છે ત્યાં 'વિવિધ પ્રકારના હોય છે.'
- „ ૪ 'વિવિધ જન્મ' છે ત્યાં 'વિવિધ પ્રકારની ગતિમાં જન્મ'
- „ ૬-૧૦ 'જે અર્થ છાપેલ છે તેને બદલે 'શીતા શીતોદાના બેઉ તટપર આવેલા ચિત્ર વિગેરે ચાર ચાર દેવગિરિ-દેવશૈલને જ વક્ષસ્કાર પર્વતો જાણવા'
- ૨૭૫ ૬ 'બારે નદીઓને' છે ત્યાં 'બારે નદીઓને નીકળવાનો'
- ૨૭૬ ૧ 'વળી ફરી' ની પછી 'કળા કરવા માટે' એટલું વધારવું.
- „ ૨ 'ત્રણ બાપ પંદર હજાર બસો પચાસ' પછી '(કે જે વનમુખની લંબાઈની કળા છે)' એટલું વધારવું.
- „ ૨ 'જે આવે તે' છે ત્યાં 'જે આવે તેટલી કળાની'
- „ ૫ 'કાઢવા માટે' છે ત્યાં 'કરવા માટે'
- ૨૮૧ ૩ 'શેષ પાંચ શિખરો પર' છે ત્યાં 'શેષ સિદ્ધાયતન વિનાના ચાર શિખરોપર'
- ૨૮૫ ૨ 'છેક ટોચપર' છે ત્યાં 'છેક છેડે જતાં મેર પાસે'
- ૨૮૬ ૨ 'રહેલું છે' ને બદલે 'કેવળજ્ઞાનીઓએ કહેલું છે'
- ૨૮૭ ૧ 'મેરપર્વત સહિત ભદ્રશાળ વનની લંબાઈને દ્વિગુણિત કરો' છે તેને બદલે 'ભદ્રશાળ વનની લંબાઈને દ્વિગુણિત કરીને મેરપર્વતના પ્રમાણયુક્ત કરો'
- ૨૨૦૦૦×૨=૪૪૦૦૦+૧૦૦૦૦=૫૪૦૦૦.
- „ ૭ 'તે લોકોના' છે ત્યાં 'તે યુગલિકોના'
- „ ૬ 'મનુષ્યો છે' ત્યાં 'મનુષ્યો વસે છે.'
- ૨૮૮ ૩ 'અક્રમને પારણે' છે ત્યાં 'ત્રણ દિવસને આંતરે'
- „ ૩ 'અને કલ્પવૃક્ષના' છે ત્યાં 'પૃથ્વી અને કલ્પવૃક્ષના'
- „ ૧૦ 'છઠ્ઠું છેડે આંતરે' છે ત્યાં 'બે દિવસને આંતરે'
- ૨૯૦ ૧૦ 'અને એમના પહેલા બેઉ કુંડો વચ્ચે છે' ત્યાં 'અને પહેલા દ્રહ વચ્ચે છે.'
- „ ૧૧ 'વળી એ બેઉ કુંડોતું' છે ત્યાં 'વળી બીજા ચાર દ્રહોતું'

- ૨૯૦ ૧૩ 'યમક કુ'ડોની' છે ત્યાં 'યમકને પાંચદ્રહોની'
- ૨૯૧ ૨ 'એના કુ'ડો' છે ત્યાં 'એના પેલા દ્રહ'
- ૨૯૩ ૩ 'વર્ષધર દ્રહો' છે ત્યાં 'વર્ષધર પર્વત ઉપરના દ્રહો'
- ૩૦૨ ૧૨ 'સાતહળર' છે ત્યાં 'સાત'
- ૩૦૫ ૫ 'ખીળ વલયમાં એટલે ઘેરાવામાં' છે ત્યાં 'ખીળ ચતુષ્કમાં'
- ૩૧૪ ૧૧ 'પૂર્વે ઉત્તરકુરના વક્ષસ્કારોમાં, સિદ્ધહરિસહક્રૂટ વરછને' છે ત્યાં 'પૂર્વે ઉત્તરકુરની અને વક્ષસ્કારોની તથા સિદ્ધાયતનક્રૂટ અને હરિસહક્રૂટ વરછને' જોધએ.
- ,, ૧૩ 'વક્ષસ્કારોમાં સિદ્ધહરિક્રૂટ સિવાયના' છે તેને અહીં 'વક્ષસ્કારોની તથા સિદ્ધાયતનક્રૂટ અને હરિક્રૂટ સિવાયના'
- ૩૧૭ ૪ 'સર્વસ્વ' છે ત્યાં 'સર્વ'
- ,, ૫ 'એઓ' છે ત્યાં 'એ પાંચ દ્રહો'
- ,, ૬ 'સુવર્ણ પર્વતો' છે ત્યાં 'કંચનગિરિ' (વિશેષ નામ છે માટે)
- ,, ૭ 'સુવર્ણગિરિના દ્રહોના' છે ત્યાં 'કંચનગિરિ તથા દ્રહોના'
- ,, ૮ 'નિષધ પર્વતથી' છે ત્યાં 'નિષધ પર્વતથી દૂર'
- ૩૧૮ ૭ 'સુવર્ણજાતીય' છે ત્યાં 'સુવર્ણકુમાર જાતિનો'
- ૩૨૮ ૫ 'નવ હળર નવસો નવાણું' છે ત્યાં 'નવ હળર નેવું'
- ૩૩૧ ૧૨ 'એક આબુની' છે ત્યાં 'એક આબુની એટલે દક્ષિણ કે ઉત્તર તરફ'
- ,, ૧૩ 'એની' છે ત્યાં 'એની પૂર્વ કે પશ્ચિમ તરફ'
- ૩૩૩ ૫ 'જંખૂલી છે' ત્યાં 'જંખૂલ સંબંધી'
- ,, ૧૦ 'ગજક્રૂટ' છે ત્યાં 'દિગ્ગજક્રૂટ'
- ૩૪૫ ૯ 'કંધક ભાગ' છે ત્યાં 'કંધક ભાગ એટલે ૫૦ યોજન'
- ૩૪૭ ૧૧ 'યોજનને અંતરે' છે ત્યાં 'યોજન ઉપર જમએ ત્યારે'
- ૩૫૩ ૩ 'વળી' ની અગાઉ 'અને' છોડે અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે' એટલું સ્પષ્ટતા માટે લખવાની જરૂર છે.
- ૩૫૯ ૫ 'એ બેઉનો પરિવાર' છે ત્યાં 'એ બેઉનું વર્ણન'
- ૩૫૫ ૬ 'પશ્ચિમ તરફ' છે ત્યાં 'પશ્ચિમ તરફની શિક્ષા ઉપર'
- ૩૬૨ શ્લોક ૨૭૭ ની વિશેષ સ્પષ્ટતા—'એટલે ન્યારે ૨૮ વિજયમાં ૨૮ ચક્રવર્તી હોય ત્યારે આડીની ૪ વિજયમાં વાસુદેવ, બળદેવ હોય. ને ન્યારે ૨૮ વિજયમાં વાસુદેવ બળદેવ હોય ત્યારે આડીની ૪ વિજયમાં ચક્રવર્તી હોય.'
- ૩૬૯ ૯-૧૦-૧૧-૧૨ છ જગ્યાએ 'રૂમિ' શુદ્ધ શબ્દ જોધએ. ને ૫ મી ૯ મી તથા પંક્તિમાં 'રૂપી' જોધએ.
- ૩૭૧ ૧ 'એ પર્વતનો' છે ત્યાં 'એ પર્વત ઉપર'
- ૩૭૩ ૧૩ 'અને એના' છે ત્યાં 'અને એ ક્ષેત્રના'
- ૩૭૭ ૬ 'નીચે થઇને' છે ત્યાં 'આબુમાં થઇને'
- ૩૭૮ ૨ 'જગતીના કોટને' છે ત્યાં 'જગતી એટલે કોટને'
- ૩૭૯ ૧૫ 'ત્યાં જેવાં' છે ત્યાં 'ત્યાં ન્યારે'
- ૩૮૦ ૧ 'તેવાં' છે ત્યાં 'ત્યારે'
- ૩૮૧ ૬ 'વચ્ચે ઉભેલા' છે ત્યાં 'વચ્ચે રહેલા'
- ૩૮૩ ૧૦ 'ઉત્તરદેવકુરના' છે ત્યાં 'ઉત્તરકુર ને દેવકુરના'
- ,, ૧૦ 'દ્રહોમાં' છે ત્યાં 'દ્રહોની બે આબુમાં'
- ૩૮૮ ૨ 'હરિ' છે ત્યાં 'હરિસલીલા'

- ૩૮૯ ૧૦ ' ચોસઠ વિજયોમાં ' છે ત્યાં ' ૩૨ વિજયોમાં '
 ૩૯૪ ૨ ' અંતરનદીઓમાં ' છે ત્યાં ' અંતરનદીઓના '
 ૪૦૦ ૫ ' બાહ્ય તેમજ અભ્યંતર આદિક ' છે ત્યાં ' અભ્યંતરથી માંડીને બાહ્ય-છેલ્લા મંડળ સુધીના સર્વ '
 ૪૦૭ ૫ ' એ યોજન ' છે ત્યાં ' એ યોજનને '
 ૪૧૧ ૭ ' એ વાર ' છે ત્યાં ' એ એ વાર '
 ૪૨૧ ૧૨ ' હજાર ને ' છે ત્યાં ' હજાર બશે ને '
 ૪૨૧ ની છેલ્લી ને ૪૨૨ ની પેલી પંક્તિમાં ' પુષ્કરાર્ધની પરિધિ ૧૪૨૩૪૨૪૯ ના દશાંશને ત્રણ ગણા કરતાં ૪૨૩૪૦૩૭ આવ્યાનું લખે છે, પણ ૪૨૭૦૨૭૫ આવે છે. અન્યત્ર પરિધિ ૧૪૨૩૦૨૪૯ યોજનની કહી છે.
 ૪૪૬ ૧૧ ' પરસ્પર વ્યવહાર ' છે ત્યાં ' પરસ્પર મંડળના ફેરફાર '
 ૪૭૩ ૧૧ ' અર્ધચંદ્રમાસ ' છે ત્યાં ' અર્ધ નક્ષત્ર માસ '
 ૪૮૩ ૩ ' મુ. ૨૯ ના પદ ' શ્લોકાંક ' ૫૪૨ ના પડર '

૧૨ મો ને ૨૦ મો સર્ગ છપાયા અગાઉ મારા વાંચવામાં આવેલ હોવાથી તે સર્ગની ભૂલો ઓછી નજરે પડી છે.

કુંવરજી આણંદજી.

આ શુદ્ધિપત્ર પ્રમાણે પોતાને મળેલી ભુકમાં સુધારીને પછીજ ભુક વાંચવી કે જેથી વાસ્તવિક અર્થ સમજી શકાય.

મૂળનું એકાએક જણાયેલ શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫	૮	કલ્પેન	કલ્પેન
"	૯	કલ્પોજ	કલ્પોજ
"	૧૨-૧૩	કલ્પોજ:	કલ્પોજ:
૬૬	૫	કિંજર:	કિંજર:
૧૩૮	૧૩	અચ્છેગહ્યા	અત્યેગહ્યા (એ વાર)
૧૪૮	૩૪ મા	શ્લોકના મધ્યમાં ૨૨૭ યોજનવાચક શબ્દો જોઇએ.	
૨૦૭	૭	પંચાશતા	પંચશતા
૪૦૦	૯	અષ્ટ	અષ્ટ
૪૨૧	૧૨	દિશત્યે	દિશત્યે
૪૪૬	૧૬	વ્યવહારત:	વ્યતિહારત:
૬૨૧	૧	ષષ્ઠેશ્વ	ષષ્ઠેશ્વ

આ ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ સર્ગ ૧૨ થી ૨૭ સુધી ૧૬ સર્ગમાં આવેલો છે, તેમાંથી આ વિભાગમાં સર્ગ ૧૨ થી ૨૦ સુધીના ૯ સર્ગ આપેલા છે, બાકીના ૭ સર્ગ આના બીજા વિભાગમાં આવશે.

શ્રીમદ્વિનયવિજયોપાધ્યાયવિરચિતઃ

શ્રીલોકપ્રકાશઃ

ગૂર્જરભાષાનુવાદસમેતઃ ।

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવલોકચતુષ્ટયસ્યાયં દ્વિતીયઃ

ક્ષેત્રલોકઃ ।

અથ દ્વાદશઃ સર્ગઃ ।

જયત્યમિનવઃ કોઽપિ શંખેશ્વરદિનેશ્વરઃ ।

ત્રિવિષ્ટપોદ્યોતહેતુર્નરક્ષેત્રસ્થિતોઽપિ યઃ ॥ ૧ ॥

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ-એમ ચાર 'લોક' માંનો બીજો

ક્ષેત્રલોક.

સર્ગ આરંભો.

મનુષ્યક્ષેત્રનેવિષે રહેતાં છતાં પણ ત્રણે જગતમાં ઉદ્યોત ઉદ્યોત કરી મૂકતા હોવાથી બાણે કેાઇ અપૂર્વ સૂર્ય હોયની એવા જણાતા શ્રી શંખેશ્વરપાર્શ્વનાથ સર્વત્ર વિજયશાળી વર્તે છે. ૧.

સ્વરૂપં ક્ષેત્રલોકસ્ય યથાશ્રુતમથોચ્યતે ।

ગુરુશ્રીકીર્તિવિજયપ્રસાદાસધિયા મયા ॥ ૨ ॥

નરં વૈશાખસંસ્થાનસ્થિતપાદં કટીતટે ।

ન્યસ્તહસ્તદ્વયં સર્વદિક્ષુ લોકોઽનુગચ્છતિ ॥ ૩ ॥

ચિરમૂર્ધ્વદમતયા ચિરન્તનતયાપિ ચ ।

અસૌ લોકનરઃ શ્રાન્ત ઇવ કટચાં ન્યધાત્ કરૌ ॥ ૪ ॥

અથવાધોમુખસ્થાયિમહાશરાવપૃષ્ઠગમ્ ।

एष लोकोऽनुकुरुते शरावसंपुटं लघु ॥ ५ ॥

ધૃતઃ કૃતો ન કેનાપિ સ્વયંસિદ્ધો નિરાશ્રયઃ ।

નિરાલમ્બઃ શાશ્વતશ્ચ વિહાયસિ પરં સ્થિતઃ ॥ ૬ ॥

ઉત્પત્તિવિલયધ્રૌઘ્યગુણષડ્ઢ્રવ્યપૂરિતઃ ।

મોલિસ્થસિદ્ધમુદિતો નૃત્યાયેવાતતક્રમઃ ॥ ૭ ॥

अस्य सर्वस्य लोकस्य कल्प्या भागाश्चतुर्दश ।

एकैकश्च विभागोऽयमेकैकरज्जुसम्मितः ॥ ८ ॥

શ્રીમાન્ કીર્તિવિજયઉપાધ્યાયની કૃપાને લીધે જેનામાં બુદ્ધિ આવી છે એવો હું હવે ક્ષેત્રલોકનું શાસ્ત્રોક્ત સ્વરૂપ કહું છું. ૨.

જેઠ હાથ કટિતટપર રાખીને કોઈ પુરૂષ વૈશાખસંસ્થાનની જેમ (પગ પહોળા કરીને) ઉભો રહ્યો હોય એના જેવો, સર્વથા, આ લોક છે. ૩.

ચિરકાળ ઉર્ધ્વ દમ લેવાને લીધે તથા વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે બહુ થાકી ગયેલો કોઈ પુરૂષ કેડપર બે હાથ મુકીને ઉભો હોય-એના જેવો આ લોક છે. ૪.

અથવા અધોમુખે રહેલા એક મોટા શરાવના પૃષ્ઠ ભાગપર એક નહાતું શરાવસંપૂટ મૂક્યું હોય-એ આકારે આ લોક રહેલ છે. ૫.

આ લોક શાશ્વત છે. નથી એને કોઈએ ધરી રાખ્યો કે નથી એને કોઈએ બનાવ્યો. એ સ્વયંસિદ્ધ છે અને વગર આશ્રયે અને વગર આધારે આકાશમાં (અદ્વર) રહેલ છે. ૬.

આ લોક ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય-એ રૂપ, અર્થાત્ ત્રિગુણાત્મક, એવા જે છ દ્રવ્યો કહ્યા છે એનાથી સંપૂર્ણ ભરેલો છે. વળી એ, પોતાને માથે સિદ્ધપુરૂષો રહેલા હોવાથી હર્ષમાં આવી જઈ બાણે નૃત્ય કરવા માટે ચરણ પ્રસારીને ઉભો હોયની એવો (લાગે) છે. ૭.

એવા સ્વરૂપવાળા આ અખિલ લોકના ચૌદ વિભાગ (ઉંચાઇના) કદપેલા છે; અને એવો પ્રત્યેક વિભાગ એક ‘ રજ્જુ ’ પ્રમાણ છે. ૮.

સર્વાધસ્તનલોકાન્તાદારભ્યોપરિગં તલમ્ ।
 યાવત્ સસમમેદિન્યા એકા રજ્જુરિયં ભવેત્ ॥ ૯ ॥
 પ્રત્યેકમેવં સસાનાં ભુવામુપરિવર્તિષુ ।
 તલેષુ રજ્જુરેકૈકા સ્યુરેવં સસ રજ્જવઃ ॥ ૧૦ ॥
 રત્નપ્રભોપરિતલાદારભ્યાદિમતાવિષે ।
 પર્યાસેષુ વિમાનેષુ સ્યાદેષા રજ્જુરષ્ટમી ॥ ૧૧ ॥
 તત આરભ્ય નવમી મહેન્દ્રાન્તે પ્રકીર્તિતા ।
 અતઃ પરં તુ દશમી લાન્તકાન્તે સમાપ્યતે ॥ ૧૨ ॥
 ભવેદેકાદશી પૂર્ણા સહસ્રારાન્તસીમનિ ।
 સ્યાત્ દ્વાદશ્યચ્યુતસ્યાન્તે ક્રમાદેવં ત્રયોદશી ॥ ૧૩ ॥
 ભવેત્ ત્રૈવેયકસ્યાન્તે લોકાન્તે ચ ચતુર્દશી ।
 ઘર્મોઽર્ધ્વભાગાદૂર્ધ્વાધઃ સસ સસેતિ રજ્જવઃ ॥ ૧૪ ॥યુગ્મમ્ ॥

એકદમ નીચેના લોકાંતથી તે સાતમી નારકીના ઉપરના તળપર્યન્ત એક ' રજ્જુ ' થાય છે. ૯.

એવી રીતે સાતે નારકીના ઉપર ઉપરના દરેક તળસુધી ગણતાં સર્વ મળીને સાત ' રજ્જુ ' થાય છે. ૧૦.

રત્નપ્રભા નારકીના ઉપરનાં તળથી તે પહેલા એ દેવલોકના વિમાનો આવી રહે ત્યાં સુધીમાં આઠમી ' રજ્જુ ' થાય. ૧૧.

ત્યાંથી વળી (ચોથા) માહેન્દ્ર દેવલોકનો અન્ત આવે ત્યાં સુધી નવમી ' રજ્જુ ', અને ત્યાંથી વળી (છઠ્ઠા) લાન્તક દેવલોકના અન્તસુધીમાં દશમી રજ્જુ પૂરી થાય છે. ૧૨.

ત્યાંથી આરંભીને તે (આઠમા) સહસ્રાર દેવલોકની સીમા પૂરી થાય ત્યાં અગ્યારમી રજ્જુ, અને ત્યાંથી વળી (બારમા) અચ્યુત દેવલોકની સીમા પૂરી થાય ત્યાં બારમી રજ્જુ સંપૂર્ણ થાય છે. ૧૩.

એવી રીતે અનુક્રમે ત્રૈવેયકને છઠે તેરમી અને લોકને અન્તે ચૌદમી રજ્જુ પૂર્ણ થાય છે.

આ પ્રમાણે ધર્માનારકીના ઉપરના ભાગ પર સાત અને હેડળના ભાગે સાત-એમ સમગ્ર ચૌદ રજ્જુ થાય છે. ૧૪.

અયં ચ આવશ્યકનિર્યુક્તિર્ચીણંસગ્રહણયાચભિપ્રાયઃ ॥ ભગવત્યાદૌ
 ચ ધર્માયા અધોઽસંખ્યયોજનૈઃ લોકમધ્યમુક્તમ્ । તદનુસારેણ
 તત્ર સપ્ત રજ્જવઃ સમાપ્યન્તે । પરં તદિહ સ્વલ્પત્વાન્ન વિવક્ષિતમિતિ
 સંભાવ્યતે ॥ યોગશાસ્ત્રવૃત્તૌ તુ તત્ર ધરણીતલાત્ સમભાગાત્ સૌધર્મે-
 શાનો યાવત્ સાર્ધરજ્જુઃ સનત્કુમારમાહેન્દ્રૌ યાવત્ સાર્ધરજ્જુદ્વયં બહ્મ-
 લોકે અર્ધચતુર્થરજ્જવઃ અચ્યુતં યાવત્ પંચ રજ્જવઃ ઐવેયકં યાવત્ ષડ્
 રજ્જવઃ લોકાન્તં યાવત્ સપ્ત રજ્જવઃ ઇતિ ઉક્તમ્ ॥ જીવાભિગમવૃત્તૌ અપિ
 બહુસમરમણિજ્જઓ ભૂમિભાગાઓ ઉદ્ઘં ચંદિમસૂરિયગહગણણરૂઘત્તતારા-
 રૂવાણં બહુરઓ જોયણકોડિઓ યાવત્ દૂરં ઉદ્ઘં ઉપ્પદ્ધતા એથળં સોહ-
 મ્મીસાણેત્યાદિસૂત્રવ્યાખ્યાને । અત્ર બહ્વીઃ યોજનકોટીઃ ઊર્ધ્વં દૂરં
 ઉત્પ્લુત્ય ગત્વા । એતચ્ચ સાર્ધરજ્જૂપલક્ષણમ્ ઇતિ ઉક્તમ્ ॥

લોકનાલિસ્તવેઽપિ

સોહમ્મંમિ દિવદ્વા અદ્વાઇજ્ઞાયરજ્જુ માહિંદે ।

ચત્તારિ સહસ્સારે પણ્ચુણ સત્ત લોગન્તે ॥ ૧ ॥ ઇત્યુક્તમ્ ॥

રજ્જ્વાશ્ચતુર્થો ભાગો યસ્તત્ યંડુકમિતિ સ્મૃતમ્ ।

વિષ્કમ્ભાયામપિંડૈસ્તત્ સમાનં ઘનહસ્તવત્ ॥ ૧૫ ॥

આ અભિપ્રાય આવશ્યકસૂત્રની નિર્યુક્તિ અને ચૂર્ણિ તથા સંગ્રહણી વગેરે ગ્રંથોનો છે. ભગવતીસૂત્ર વગેરેને અભિપ્રાયે તો ધર્માનારકીની નીચે અસંખ્ય યોજન મૂક્યા પછી ‘લોક’નો મધ્યભાગ આવે છે તેથી તે જગ્યાએ સાત રજ્જુ પૂર્ણ થાય છે. પરંતુ એ બહુ વિશેષ નહિ હોવાથી અહિં નહિ કહ્યું હોય. વળી યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિને અભિપ્રાયે તો સમભાગ પૃથ્વી-તળથી તે સૌધર્મ અને ઇશાન દેવલોક સુધીમાં દોઢ રજ્જુ, સનતકુમાર અને માહેન્દ્ર દેવલોક સુધીમાં અઢી રજ્જુ, બ્રહ્મ દેવલોક સુધીમાં સાડાત્રણ રજ્જુ, અચ્યુત દેવલોક સુધીમાં પાંચ રજ્જુ, ઐવેયક સુધીમાં છ રજ્જુ અને લોકાન્ત સુધીમાં સાત રજ્જુ થાય છે. જીવાભિગમસૂત્રને વિષે પણ ‘સૌધર્મ-ઇશાન આદિ સૂત્રવ્યાખ્યાન’માં બહુસમભૂભાગથી ઉપર ચંદ્ર સૂર્ય ગ્રહ નક્ષત્ર અને તારાઓ મૂકીને ઘણા કોઠ (અસંખ્યાત) યોજન જઈએ ત્યારે દોઢ રજ્જુ થાય છે એમ કહ્યું છે.

‘લોકનાલિ સ્તવ’ માં પણ સૌધર્મદેવલોકસુધીમાં દોઢ, માહેન્દ્રસુધીમાં અઢી, સહસાર સુધીમાં ચાર, અચ્યુત સુધીમાં પાંચ અને લોકાન્તે સાત રજ્જુ થાય છે એમ કહ્યું છે.

હવે ‘રજ્જુ’ નો અર્થ અંશ તે એક ‘ખંડુક’ કહેવાય છે. અને એ સમચોરસ હાથની પેઠે લંબાઈ, પહોળાઈ અને જડાઈમાં એકસરખું છે. ૧૫.

પદ્મપંચાશત્ત્વંડુકોચ્ચા સા ચતુઃસ્વંડુકાયતા ।

ત્રસનાડી ભવેદત્ર ત્રસજીવાશ્રયાવધિઃ ॥ ૧૬ ॥

રેશ્વાઃ પંચોધ્ધર્વગાઃ સપ્તપંચાશત્તિર્યગાયતાઃ ।

આલિખ્ય ક્ષત્રાપિ પટ્ટાદૌ ભાવનીયા તદાકૃતિઃ ॥ ૧૭ ॥

સા ચતુર્દશરજ્જૂચ્ચા તથૈકરજ્જુવિસ્તૃતા ।

સર્વલોકસ્યાથ માનં વદ્યે સ્વંડુકસંખ્યયા ॥ ૧૮ ॥

રજ્જ્વાઃ સર્વાધઃસ્થિતાયાઃ સ્વંડુકેષુ ચતુર્ષ્વપિ ।

સ્યુરષ્ટાવિંશતિસ્તિર્યક્સ્વંડુકાનીતિ તદ્વિદઃ ॥ ૧૯ ॥

તત્રોહ્યં ત્રસનાડીસ્થં સ્વંડુકાનાં ચતુષ્ટયમ્ ।

દ્વાદશ દ્વાદશ તતઃ પરિતઃ પાર્શ્વયોર્દ્વયોઃ ॥ ૨૦ ॥

એવં સર્વત્રાપિ ॥

ષડ્વિંશતિર્દ્વિતીયસ્યા રજ્જ્વાઃ સ્વંડુકચતુષ્ટયે ।

તૃતીયસ્યાઃ સ્વંડુકેષુ ચતુર્ષુ જિનસંખ્યયા ॥ ૨૧ ॥

અહિં છપ્પન ખંડુક ઉંચી અને ચાર ખંડુક પહોળી ત્રસજીવોના આશ્રયવાળી ‘ત્રસનાડી’ હોય છે. ૧૬.

પાંચ ઉભી અને સત્તાવન આડી (પહોળી) લીટીઓ કેાઈ પાટલાપર આળેખીએ એના જેવી ત્રસનાડીની આકૃતિ સમજવી. ૧૭.

સોળમા સ્લોકમાં છપ્પન ખંડુક કહ્યા એ પ્રમાણે ચૌદ રજ્જુ ઉંચી અને પંદરમા સ્લોકમાં ચાર ખંડુક કહ્યા છે એ એક રજ્જુ પહોળી—એ પ્રમાણે ‘ત્રસનાડી’ નું માપ થયું. હવે સકળ ‘લોક’ નું કયાં કયાં કેટલા કેટલા ખંડુક ‘માન’ છે તે કહું છું. ૧૮.

સૌથી હેઠળની રજ્જુના ચારે ખંડુકો જેટલામાં એ તીર્થો અઠ્યાવીશ ખંડુક જેટલો (પહોળો) છે. ૧૯.

એ અઠ્યાવીશમાંના ચાર ત્રસનાડીમાં આવેલા છે; અને ત્રસનાડીને બેઉ પડખે બાર બાર આવેલા છે. (એમ અઠ્યાવીશ થયાં). ૨૦.

બીજે પહુ સર્વત્ર એમજ સમજવું.

બીજી રજ્જુના ચારે ખંડુકોમાં છઠ્ઠીશ ખંડુક જેટલી અને ત્રીજી રજ્જુના ચારેમાં ચોવીશ ખંડુક જેટલી એની (લોકની) પહોળાઈ છે. ૨૧.

નવસંખ્યાનિ તુર્યાયા રજ્જ્વાઃ તેષુ ચતુર્ષ્વપિ ।
 પંચમ્યાઃ ષોડશ દશ ષષ્ટ્યાઃ ખંડચતુષ્ટયે ॥ ૨૨ ॥
 સસમ્યા અપિ ખંડેષુ ચતુર્ણુ તત્ત્વચતુષ્ટયમ્ ।
 અષ્ટમ્યાઃ પ્રાક્ ખંડુકે દ્વે ચતુઃખંડુકવિસ્તૃતે ॥ ૨૩ ॥
 અપરે દ્વે ખંડુકે ચ ષટ્ખંડુકસમાતતે ।
 અષ્ટખંડુકવિસ્તારં નવમ્યા આદ્યખંડુકમ્ ॥ ૨૪ ॥
 દશખંડુકવિસ્તારં દ્વિતીયં દ્વે તતઃ પરે ।
 દ્વાદશખંડુકવ્યાસે સ્યુરિત્થં નવરજ્જવઃ ॥૨૫॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥
 દશમ્યાઃ પ્રાચ્યમર્ધં ચ ષોડશખંડુકાતતમ્ ।
 પરમર્ધં તથૈતસ્યા નવખંડુકવિસ્તૃતમ્ ॥ ૨૬ ॥
 એકાદશ્યાઃ પૂર્વમર્ધમપિ તાવત્સમાતતમ્ ।
 દ્વિતીયમર્ધમસ્યાશ્ચ ષોડશખંડુકાતતમ્ ॥ ૨૭ ॥
 દ્વાદશ્યાઃ પ્રાક્તનં ત્વર્ધં પ્રોક્તં દ્વાદશખંડુકમ્ ।
 દશખંડુકવિસ્તારમન્ત્યમર્ધમુદીરિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

ચોથી રજ્જુમાં ચારે ખંડુકોમાં એની વીશ ખંડુક પહોળાઈ છે, પાંચમીમાં સોળ અને છઠ્ઠીમાં દશ ખંડુક પહોળાઈ છે. ૨૨.

વળી સાતમી રજ્જુના ચાર ખંડુકોમાં એની ચાર ખંડુક પહોળાઈ છે. આઠમી રજ્જુના પહેલા બે ખંડુકોમાં ચાર ખંડુક અને બીજા બેમાં છ ખંડુક પહોળાઈ છે.

નવમી રજ્જુના પહેલા ખંડુકમાં આઠ, બીજામાં દશ અને ત્રીજા ચોથામાં બાર ખંડુક જેટલી એની પહોળાઈ છે. (આ પ્રમાણે નવ રજ્જુ સુધીની વાત થય). ૨૩-૨૫.

દશમી રજ્જુના પહેલા બે ખંડુકમાં સોળ અને બીજા બે ખંડુકમાં એની વીશ ખંડુક પહોળાઈ છે. ૨૬.

અગ્યારમી રજ્જુના પહેલા બે ખંડુકમાં એની વીશ ખંડુક પહોળાઈ છે અને બીજા બેમાં સોળ ખંડુક પહોળાઈ છે. ૨૭.

બારમી રજ્જુના પ્રથમાર્ધમાં બાર અને દ્વિતીયાર્ધમાં દશ ખંડુક જેટલી એની પહોળાઈ છે. ૨૮.

આદ્યં ટંડુકં ત્રયોદશ્યા નિર્દિષ્ટં તાવદાતતમ્ ।

અષ્ટટંડુકવિસ્તીર્ણમગ્નિમં ટંડુકત્રયમ્ ॥ ૨૯ ॥

ચતુર્દશ્યાઃ પ્રાક્તનેઽર્ધે ટંડુકાનિ ષડાયતિઃ ।

ચત્વારિ ટંડુકાન્યસ્યા વિસ્તૃતિઃ પશ્ચિમેઽર્ધકે ॥ ૩૦ ॥

પ્રત્યેકમેષામંકાનાં સ્વસ્વવર્ગવિધાનતઃ ।

ભવેદ્વર્ગિતલોકસ્ય મિતિઃ ટંડુકસંખ્યયા ॥ ૩૧ ॥

ભવેત્સ તદ્ગુણો વર્ગ इति વર્ગસ્ય લક્ષણમ્ ।

યથાષ્ટાવિંશતેઃ સપ્તશતી ચતુરશીતિયુક્ ॥ ૩૨ ॥

एवं सर्वत्र स्थापना विलोक्या ॥

ટંડુકાનાં શતાન્યષ્ટાવધિકાનિ ચ ષોડશ ।

દૃષ્ટલોકે દૃષ્ટલોકૈરુક્તાનિ સર્વસંખ્યયા ॥ ૩૩ ॥

પ્રોક્તં વર્ગિતલોકે ચ સર્વાગ્નિ ટંડુકોદ્ભવમ્ ।

સહસ્રાણિ પંચદશ દ્વે શતે નવતિશ્ચ ષટ્ ॥ ૩૪ ॥

લોકસ્ય વર્ગકરણે જ્ઞેયમેતત્ પ્રયોજનમ્ ।

પ્રમાણં સર્વતોઽનેન લોકસ્ય ભવતિ ધ્રુવમ્ ॥ ૩૫ ॥

તેરમી રજ્જુના પહેલા ખંડુકમાં દશ ખંડુક જેટલી ‘લોક’ ની પહોળાઈ છે અને શેષ ત્રણમાં આઠ આઠ ખંડુક પહોળાઈ છે. ૨૯.

ચૌદમી રજ્જુના પ્રથમાર્ધમાં છ ખંડુક જેટલી અને દ્વિતીયાર્ધમાં ચાર ખંડુક જેટલી એની પહોળાઈ છે. ૩૦.

આ જે જે આંકડા કહ્યા તેમનો તેમનો વર્ગ કરવાથી વર્ગિત લોકના ખંડુકોની સંખ્યા આવે છે. ૩૧.

હરકોઈ રકમને એ જ રકમે ગુણવાથી જે આવે તે એ રકમનો ‘વર્ગ’ કહેવાય છે. જેમકે અઘ્યાવીશને અઘ્યાવીશે ગુણતાં સાતસો ચૌરાશી આવે—એ અઘ્યાવીશનો ‘વર્ગ’ કહેવાય. ૩૨.

આ બધું અંથના પ્રારંભમાં મૂકેલ ‘લોકનાલિકા’ જોવાથી સમજાશે.

કેવળજ્ઞાનીઓએ દૃષ્ટલોકમાં ખંડુકોની સર્વ સંખ્યા આ પ્રમાણે આઠસોને સોળ છે એમ કહ્યું છે. ૩૩.

વળી ‘વર્ગ’ કરેલા લોકના સર્વ ખંડુકોનો સરવાળો પંદર હજાર બસોને છતું થાય છે. ૩૪.

વર્ગ કરવાનું પ્રયોજન એ છે કે એથી એનું એટલે કે ‘લોક’ નું સર્વ બાબુથી ચોક્કસ પ્રમાણ અર્થાત્ ક્ષેત્રફળ નીકળે છે. ૩૫.

દશહસ્તપૃથોર્યદ્વત્તાવદ્વીર્ઘસ્ય વેરમનઃ ।

દશાનાં વર્ગકરણે સર્વં ક્ષેત્રફલં ભવેત્ ॥ ૩૬ ॥

ષટ્પંચાશત્ત્વંડુકોચ્ચયથોક્તપૃથુલસ્ય ચ

લોકસ્યાસ્ય ત્રયો ભેદા મધ્યાધઊર્ધ્વભેદતઃ ॥ ૩૭ ॥

ઊર્ધ્વમધ્યાધઃસ્થિતત્વાદ્વચપદિશ્યન્તે इत्यमी ।

યદ્વોત્કૃષ્ટમધ્યહીનપરિણામાત્તથોદિતાઃ ॥ ૩૮ ॥

યદુક્તં ભગવતીવૃત્તૌ સ્થાનાંગવૃત્તૌ ચ ।

અહવા અહપરિણામો ચેત્તણુભાવેણ જેણ ઓસન્નમ્ ।

અસુહો અહોત્તિ મણિઓ દઢ્વાણં તેણહોલોગો ॥ ૩૯ ॥

ઉઢ્ઠં ઉવરિં જં ઠિઅ સુહચેત્તં ચેત્તઓ અ દઢ્વગુણા ।

ઉપ્પજ્જંતિ સુભાવા જેણ તઓ ઉઢ્ઠલોગોત્તિ ॥ ૪૦ ॥

મજ્ઝણુભાવં ચેત્તં જં તં તિરિયં તિ વચણપજ્જવઓ ।

મણ્ણઈ તિરિય વિસાલં અઓ ય તં તિરિયલોગોત્તિ ॥૪૧॥

જેમકે દશ હાથ પહોળા અને તેટલાજ લાંબા ધરનું, દશનો ‘વર્ગ’ કરવાથી (સો હાથ) ક્ષેત્રફળ નીકળે છે. ૩૬.

છપ્પન ખંડુક ઉંચો અને ઉપર કહો તેટલો (ઓછો-વત્તો) પહોળો એવો આ લોક અધઃ, મધ્ય અને ઊર્ધ્વ—એમ ત્રણ પ્રકારનો કહેવાય છે. ૩૭.

(સર્વથી) હેઠળ, મધ્યમાં અને (સર્વથી) ઉપર રહેલ હોવાથી (અર્થાત્ સ્થાનપરત્વે) એમ કહેવાય છે; અથવા એનાં હીન, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ પરિણામને લઈને એનાં એવાં નામ પડેલાં છે. ૩૮.

ભગવતી તથા સ્થાનાંગ સૂત્રોની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—આ લોકના અધઃ વગેરે પ્રકાર પરિણામને લઈને અથવા તે ક્ષેત્રના સ્થાનને લઈને કહેલાં છે; જેમકે બહોળતાએ ત્યાં દ્રવ્યોના અશુભ પરિણામોનો સંભવ છે, માટે અશુભ-અધો-લોક; અથવા અધઃ—નીચે રહેલો છે—માટે અધોલોક. ૩૯.

ઊર્ધ્વ ભાગમાં રહેલું છે એટલા માટે, અથવા તે ત્યાં એવા ક્ષેત્રપ્રભાવને લઈને શુભ-પરિણામી દ્રવ્યોનો સંભવ છે માટે, ઊર્ધ્વલોક. ૪૦.

વળી મધ્યમ પરિણામવાળા દ્રવ્યોના સંભવના યોગને લઈને, અથવા મધ્યમાં આવેલું હોઈને તિર્યગ્ લોક નામ પડેલું છે. ૪૧.

રત્નપ્રભાયા ઉપરિ ક્ષુલ્લકપ્રતરદ્વયે ।
 મેર્વન્તઃકન્દોર્ધ્વભાગે રુચકોઽષ્ટપ્રદેશકઃ ॥ ૪૨ ॥
 તત્રોપરિસ્થે પ્રતરે રુચપ્રદેશચતુષ્ટયમ્ ।
 વિદ્યતે ગોસ્તનાકારં તથૈવાધસ્તનેઽપિ તત્ ॥ ૪૩ ॥
 રુચપ્રદેશાષ્ટકં તત્ત્રોપર્યધો ભાવતઃ સ્થિતમ્ ।
 ચતુરૈશ્ચતુરસ્ત્રાત્મ પ્રોચ્યતે રુચકાલ્પયા ॥ ૪૪ ॥
 તસ્માન્નવશતાન્યૂર્ધ્વમધો નવશતાનિ ચ ।
 એતાવાન્ મધ્યલોકઃ સ્યાદાકૃત્યા જ્ઞહરીનિભઃ ॥ ૪૫ ॥
 યોજનાનાં નવશતાન્યતીત્ય રુચકાદિતઃ ।
 આલોકાંતમધોલોકસ્તપ્રાકૃતિરુદાહતઃ ॥ ૪૬ ॥
 ગત્વા નવશતાન્યેવ રુચકાયોજનાન્યથ ।
 ઊર્ધ્વીકૃતમૃદંગાભ ઊર્ધ્વલોકઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૪૭ ॥
 સાતિરેકસપ્તરજ્જુમાનોઽધોલોક ઇષ્યતે ।
 ઊર્ધ્વલોકઃ કિંચિદૂનસપ્તરજ્જુમિતઃ સ્મૃતઃ ॥ ૪૮ ॥

રત્નપ્રભા નારકીની ઉપરના એ ક્ષુલ્લક પ્રતરમાં મેરુની અંદરના કંદના ઊર્ધ્વભાગમાં આઠપ્રદેશોવાળો ‘ રુચક ’ આવેલો છે. ૪૨.

એમાંથી ઉપલા પ્રતરમાં ગાયના સ્તનોની જેમ ચાર આકાશપ્રદેશ રહેલા છે; તેમ નીચેના પ્રતરમાં પણ ચાર પ્રદેશ રહેલા છે. એવી રીતે હેઠ ઉપર રહેલા એ આઠ આકાશપ્રદેશોને સારી પુરૂષો ‘ ચોરસરુચક ’ એવા નામથી ઓળખે છે. ૪૩-૪૪.

ત્યાંથી નવસો યોજન ઊર્ધ્વ અને નવસો યોજન નીચે—એટલો ‘ મધ્યલોક ’ છે અને તે ઝાલરના આકારે રહેલ છે. ૪૫.

રુચકથી નીચે નવસો યોજન મૂક્યા પછીથી લોકના અન્તસુધીનો ભાગ—તે ‘ અધોલોક ’ છે, અને એ કુંભીને આકારે રહેલ છે. ૪૬.

રુચકથી ઉપર નવસો યોજન મૂક્યા પછીનો ભાગ—તે ‘ ઊર્ધ્વલોક. ’ એનો વળી ઉભા કરેલા મૃદંગના જેવો આકાર છે. ૪૭.

અધોલોક પ્રમાણમાં સાત રજ્જુથી કંઈક અધિક છે, ઊર્ધ્વ લોક સાત રજ્જુથી કંઈક ઓછો છે. ૪૮.

ઘર્માઘનોદધિઘનતનુવાતાન્ વિહાયસઃ ।

અસંલ્પભાગં ચાતીત્ય મધ્યં લોકસ્ય કીર્તિતમ્ ॥ ૪૯ ॥

અસ્માદૂર્ધ્વમધશ્ચૈવ સંપૂર્ણાં સપ્તરજ્જવઃ ।

અથ ત્રયાણાં લોકાનાં પ્રત્યેકં મધ્યમુચ્યતે ॥ ૫૦ ॥

ઘર્માયાં સર્વતઃ જ્વલમત્રાસ્તિ પ્રતરદ્વયમ્ ।

મંડકાકારમેકૈકં ચ પ્રદેશાત્મકં ચ તત્ ॥ ૫૧ ॥

રુચકેઽત્ર પ્રદેશાનાં યચ્ચતુષ્કદ્ધયં સ્થિતમ્ ।

તત્સમશ્રેણિકં તચ્ચ વિજ્ઞેયં પ્રતરદ્વયમ્ ॥ ૫૨ ॥

લોકવૃદ્ધિરૂર્ધ્વમુખી તયોરુપરિ સંસ્થિતાત્ ।

અધઃસ્થિતાત્પુનઃ તસ્માલ્લોકવૃદ્ધિરધોમુખી ॥ ૫૩ ॥

તર્સ્મિશ્ચ લોકપુરુષકટીતટપટીયસિ ।

મધ્યભાગે સમભૂમિજ્ઞાપકો રુચકોઽસ્તિ યઃ ॥ ૫૪ ॥

સ એવ મધ્યલોકસ્ય મધ્યમુક્તં મહાત્મભિઃ ।

દિગ્વિદિગ્નિર્ગમશ્ચાસ્માન્નાભેરિવ શરોદ્ગમઃ ॥ ૫૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તથાહુઃ ।

ઘર્મા, ઘનોદ્દાઘ, ઘનવાત, તનુવાત અને આકાશનો અસંખ્યાતો ભાગ મૂક્યા પછી લોકનો મધ્ય ભાગ કહ્યો છે. એથી ઉપરનો ભાગ સંપૂર્ણ સાત રજ્જુ છે અને હેઠળનો ભાગ પણ એટલોજ એટલે કે સંપૂર્ણ સાત રજ્જુ પ્રમાણ છે. ૪૯-૫૦.

હવે ત્રણે લોકના પ્રત્યેકના મધ્યભાગ કહે છે.

ઘર્મા પૃથ્વીના સર્વતઃ જુદલક (ન્હાનાં)-એવાં જે ‘પ્રતર’ છે. તે ફરેકનો ‘માંડા’ જેવો આકાર છે અને એ પ્રત્યેક એક આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ છે. અહિં રચકના આકાશ પ્રદેશોની જે જે ચોકડી સમશ્રેણિએ રહેલી છે એને જ એ જે જુદલક પ્રતર સમજવાં. ૫૧-૫૨.

એ જેઉ પ્રતરની ઉપર લોકવૃદ્ધિ ઉર્ધ્વ મુખે છે. વળી નીચે એની અધોમુખી વૃદ્ધિ પણ છે. ૫૩.

લોકાત્મક પુરુષના કટીતટરૂપ આ મધ્ય ભાગમાં જે સમભૂતગવાળો રચક પ્રદેશ છે તેને જ મહાત્માઓ મધ્ય (તિર્થ) લોકતું મધ્ય કહે છે; અને ત્યાંથીજ દિશાઓ અને વિદિશાઓ નીકળે છે, નાભિપ્રદેશમાંથી નસો નીકળે છે તેમ. ૫૪-૫૫.

અટ્ટપણ્ણો રુચ્ચગો તિરિચ્છલોગસ્સ મજ્ઝયારંમિ ।

એસ પમાવો દિસાણં એસેવ ભવે અણુદિસાણમ્ ॥ ૫૬ ॥

પૂર્વા પૂર્વદક્ષિણા ચ દક્ષિણા દક્ષિણાપરા ।

પશ્ચિમા પશ્ચિમોદીચી ચોત્તરોત્તરપૂર્વિકા ॥ ૫૭ ॥

ઉર્ધ્વા તથાધસ્તની ચ દશૈવં ગદિતા દિશઃ ।

દિશઃ ષટ્ તન્ન શુદ્ધાખ્યા ચતસ્રો વિદિશોઽપરાઃ ॥ ૫૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

વિજયદ્વારદિક્ પ્રાચી પ્રાદક્ષિણ્યાત્તતઃ પરાઃ ।

એતાસાં દેવતાયોગાન્નામાન્યૂચુઃ પરાણ્યપિ ॥ ૫૯ ॥

એન્દ્ર્યાગ્નેયી તથા યામ્યા નૈર્ઋતી કિંચ વારુણી ।

વાયવ્યેતઃ પરા સૌમ્યેશાની ચ વિમલા તમા ॥ ૬૦ ॥

રુચકાનન્તરં દિત્તુ દ્વૌ દ્વૌ વ્યોમ્નઃ પ્રદેશકૌ ।

વિદિત્તુ પુનરેકૈક ણ્ણાદ્યા પંક્તિરાહિતા ॥ ૬૧ ॥

દ્વિતીયસ્યાં પુનઃ પંક્તૌ ચત્વારો દિક્પ્રદેશકાઃ ।

એવં દ્વૌ દ્વૌ વિવર્ધેતે પ્રતિપંક્તિપ્રદેશકૌ ॥ ૬૨ ॥

આ સંબંધમાં ગાથા છે કે ‘ તીર્થલોકની મધ્યમાં આઠ પ્રદેશોવાળો રૂચક છે, અને એ જ દિશાઓનું તેમજ વિદિશાઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. ૫૬.

(૧) પૂર્વ, (૨) દક્ષિણપૂર્વ (અગ્નિ), (૩) દક્ષિણ, (૪) દક્ષિણપશ્ચિમ (નૈઋત્ય), (૫) પશ્ચિમ, (૬) ઉત્તરપશ્ચિમ (વાયવ્ય), (૭) ઉત્તર, (૮) ઉત્તરપૂર્વ (ઇશાન), (૯) ઉર્ધ્વ અને (૧૦) અધઃ—એમ દશ દિશાઓ છે. એમાં છ શુદ્ધ દિશાઓ કહેવાય છે અને શેષ ચાર (અગ્નિ, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને ઇશાન) વિદિશાઓ (ખુણા) કહેવાય છે. ૫૭-૫૮.

વિજયદ્વારની દિશા તે પૂર્વ દિશા અને એની જમણી બાજુથી ફેરો ફરતાં (પ્રદક્ષિણા દેતાં) અનુક્રમે બાકીની બીજી દિશાવિદિશા આવે છે. ૫૯.

આ દશે દિશાઓનાં વળી દેવોના સંબંધને લઈને બીજાં પણ નામ છે. તે આ પ્રમાણે:— (૧) ઐન્દ્રી, (૨) આગ્નેયી, (૩) યામી, (૪) નૈર્ઋતી, (૫) વારુણી, (૬) વાયવ્યા, (૭) સૌમ્યા, (૮) ઇશાની, (૯) વિમલા અને (૧૦) તમા. ૬૦.

રૂચક પ્રદેશની પછી, પ્રત્યેક દિશામાં બળે અને પ્રત્યેક વિદિશામાં અડેક આકાશપ્રદેશ છે. એને પહેલી ‘ પંક્તિ ’ કહી છે. ૬૧.

एवं च—असंख्येयतमा पंक्तिरसंख्येयप्रदेशिका ।

लोकान्तं स्पृशति द्वाभ्यामन्ताभ्यां भृशमायता ॥ ६३ ॥

ततो लोकस्य वृत्तत्वात्प्रतिपंक्तिप्रदेशकौ ।

हीयेते तेन लोकान्ते पंक्तिश्चतुःप्रदेशिका ॥ ६४ ॥

एकतो द्विप्रदेशत्वं चतुःप्रदेशतान्यतः ।

ततो हि मुरजाकारो भवेल्लોકદિશામિહ ॥ ६૫ ॥

एकतो यस्य संकीर्णं मुखं पृथुलमन्यतः ।

स मृदंगविशेषः स्यान्मुरजेति प्रसिद्धिभाक् ॥ ६६ ॥

यथैકસ્મિન્ પ્રતરે ભાવિતા મુરજાકૃતિઃ ।

સર્વેષ્વપિ પ્રતરેષુ તથા ભાવ્યા દિગાકૃતૌ ॥ ૬૭ ॥

શકટોર્ધ્વીસ્થિતાઃ કિંચાલોકવ્યપેક્ષયા દિશઃ ।

તુંડં તુ શકટસ્યાસ્ય રુચકોપરિ ભાવ્યતામ્ ॥ ૬૮ ॥

બીજી પંક્તિમાં ચાર દિશ્પ્રદેશો છે. અને એવી રીતે દરેક પંક્તિમાં બળે પ્રદેશો વધતા છે. ૬૨.

એમ હોવાથી, અસંખ્ય આકાશ પ્રદેશોને લઈને, પંક્તિઓ પણ અસંખ્ય છે. એમાંથી છેક છેવટની પંક્તિ પોતાના બે છેડાવડે લોકના અન્ત એટલે છેડાને સ્પર્શીને રહેલી છે. ૬૩.

વળી લોક વર્તુળાકાર-ગોળ^૧ હોવાથી આગળ જતાં પંક્તિએ પંક્તિએ બળે પ્રદેશો ઘટતા આવે છે અને તેથી લોકને અંતે રહેલી પંક્તિ ચાર પ્રદેશની થઈ રહે છે. ૬૪.

એવી રીતે એક તરફથી દ્વિપ્રદેશતા અને બીજી તરફથી ચતુઃપ્રદેશતા થઈ તેથી લોક-દિશાઓનો ‘ મુરજ ’ જેવો આકાર થાય છે. ૬૫.

જેનું મુખ એક તરફ સાંકડું અને બીજી બાજુએ પહોળું હોય એવા મૃદંગને ‘ મુરજ ’ કહે છે. ૬૬.

એક આકાશપ્રતરને વિષે જેવી મૃદંગની આકૃતિ કહી તેવીજ સર્વપ્રતરને વિષે દિશાઓની પણ સમજ લેવી. ૬૭.

અલોકની અપેક્ષાએ દિશાઓ, ગાડાની ઉંઘની જેમ રહેલી છે; તેમાં ગાડાનું મુખ રૂચકની ઉપર રહેલું ભાવવું-કટપવું. ૬૮.

૧ બે લોક વર્તુળાકાર છે તો અંકુકની ગણતરીમાં દરેક પંક્તિએ તદ્વચ્ચ કેમ કર્યા ? તદ્વચ્ચ અંકુક તો ચોરસ લોક હોય તો જ હોઈ શકે ? તત્ત્વ અલ્પશ્રુતગમ્ય.

रुचकस्योपरितनं यत्प्रदेशचतुष्टयम् ।

विमलाया दिशस्तच्च प्रोक्तमादितया जिनैः ॥ ६९ ॥

तत्समश्रेणिकैस्तावन्मितैर्जाता प्रदेशकैः ।

ऊर्ध्वलोकालोकगता विमला दिगुदीरिता ॥ ७० ॥

रुचकस्याधस्तनं यत्प्रदेशानां चतुष्टयम् ।

तत्तमाया दिशः प्रोक्तं जिनैरादित्या श्रुते ॥ ७१ ॥

तन्मूला विमलातुल्या किन्त्वधोगामिनी तमा ।

तदिमे रुचकाकारे चतुःप्रदेशविस्तृते ॥ ७२ ॥

द्वयोर्द्वयोर्दिशोरन्तश्छिन्नमुक्तावलीसमाः ।

एकप्रदेशा विदिशो लोकालोकान्तसीमया ॥ ७३ ॥

दिशः स्युर्द्विप्रदेशाढ्या द्वयुत्तरा रुचकोद्भवाः ।

विदिशोऽनुत्तरा एकप्रदेशा रुचकोद्भवाः ॥ ७४ ॥

दशोऽप्येता असंख्येयप्रदेशा लोकसीमया ।

अलोकापेक्षया सर्वाः स्युरनन्तप्रदेशिकाः ॥ ७५ ॥

રૂચકની ઉપરના જે ચાર આકાશપ્રદેશો છે ત્યાંથી વિમળા (બર્ધ) દિશાની શરૂઆત કરેલી છે. ૬૬.

એ રીતે સમશ્રેણિક ચાર પ્રદેશોવડે ઉત્પન્ન થઈ, વિમળા દિશા ઉંચે લોક અને અલો-
કમાં પણ જ્યાંપી રહેલી છે. ૭૦.

વળી રૂચકની નીચેના જે ચાર આકાશપ્રદેશો છે તેને જિનેશ્વરોએ 'તમા' દિશાની શરૂઆત કહી છે. ૭૧.

વિમળાનું જે મૂળ તે જ આ તમા દિશાનું પણ મૂળ છે. વિમળા ઊર્ધ્વગામી છે ત્યારે તમા અધોગામિની છે-એટલો ફેર. વળી બેઉનો એકસરખો-ફરક જેવો જ આકાર છે અને બેઉ સરખી ચાર આકાશપ્રદેશના વિસ્તારવાળી છે. ૭૨.

અળે દિશાઓની વચ્ચે છુટી છુટી રહેલી માળાની સેર જેવી અને એકપ્રદેશી 'વિદિ-
શાઓ' છે અને તે લોક અને અલોકની ગ્રીમા પર્યન્ત પહોંચતી છે. ૭૩.

इयकथी नीकजेडी दिशाओ जेप्रदेशी ने जेमे प्रदेश वधती विस्तारवाणी छे. विदि-
शाओ तो इयकथी उत्पन्न थर्म छे छतां पाणु इफ्त ओक प्रदेशना विस्तारवाणी न छे. ७४.

પ્રત્યેકમાસાં સર્વાસાં દિશાં સર્વે પ્રદેશકાઃ ।

કૃતયુગ્મમિતાઃ સન્તિ સિદ્ધાન્તપરિભાષયા ॥ ૭૬ ॥

તદુક્તમાચારાંગનિર્યુક્તૌ । સઘ્વા ય હવંતિ કડજુમ્મેત્તિ ॥

કૃતયુગ્માદિસ્વરૂપં ચૈવમ્ ।

ચતુષ્કેણ દ્વિયમાણશ્ચતુઃશેષો હિ યો ભવેત્ ।

અભાવાત્ ભાગશેષસ્ય સ રૂપાતઃ કૃતયુગ્મકઃ ॥ ૧ ॥

તદુક્તં ભગવતી ૧૮ શતકસ્ય ચતુર્થોદેશકવૃત્તૌ ।

કૃતં સિદ્ધં પૂર્ણં તતઃ પરસ્ય રાશિસંજ્ઞાન્તરસ્યાભાવેન ન તુ ઓજઃ—
પ્રભૃતિવત્ અપૂર્ણં યત્ યુગ્મં સમરાશિવિશેષઃ તત્ કૃતયુગ્મમ્ इति ॥

ચતુષ્કેણ દ્વિયમાણસ્ત્રિશેષરૂપોઽયમ્ ઉચ્યતે ।

દ્વિશેષો દ્વાપરયુગ્મઃ કલ્પોઽજઃકશેષકઃ ॥ ૨ ॥

તથા ચ ભગવતીસૂત્રે ।

ગોચર ! જેણં રાસીચક્રગેણં અવહારેણં અવહીરમાણે અવહીરમાણે

લોકગ્રીમાની અપેક્ષાએ દશે દિશાઓ અસંખ્યાત પ્રદેશના વિસ્તારમાં છે, અને અલ્પ-
કની અપેક્ષાએ અનન્ત પ્રદેશોના વિસ્તારમાં છે.

આ સર્વ દિશાઓના પ્રત્યેકના સર્વ પ્રદેશો સિદ્ધાન્તની પરિભાષામાં ‘કૃતયુ-
ગ્મે’ છે. ૭૬

શ્રીઆચારાંગસૂત્રની નિર્યુક્તિ પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

‘કૃતયુગ્મ’ વગેરેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે:—

કોઈપણ રકમને ચાર ભાગતાં ચાર વધે તે રકમ ભાગશેષના અભાવથી ‘કૃતયુગ્મ’
કહેવાય. (દષ્ટાન્ત તરીકે ‘સોળ’).

આના સંબંધમાં ભગવતીસૂત્રનાં અઠારમા શતકના ચોથા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે કે—

‘કૃત’ એટલે સિદ્ધ અથવા પૂર્ણ, —(કેમકે તે પછી અન્ય રાશિસંજ્ઞાનો અભાવ
છે) પરન્તુ ‘ઓજ’ આદિની પેઠે અપૂર્ણ નહિ—એવું જે ‘યુગ્મ’ (એટલે તુલ્યરા-
શિવિશેષ) તે ‘કૃતયુગ્મ’ કહેવાય.

જો ચારે ભાગતાં ત્રણ શેષ રહે તો તે ‘ઓજ’ કહેવાય (જેમકે ‘પંદર’), વળી

ચઙ પઙ્ગવસિણ સેણં કઙ્ગુમ્મે । એવં તિ પઙ્ગવસિણ તેઙ્ગ । દુ
પઙ્ગવસિણ દાવરજુમ્મે । એગ પઙ્ગવસિણ કલ્લિઓગે । ઇતિ ॥

યો મુલતોઽપિ રાશિઃ સ્યાચ્ચતુસ્ત્રિદ્વચેકરૂપકઃ ।

સોઽપિ જ્ઞેયઃ કૃતયુગ્મત્રયોજાદિનામધેયમાકૃ ॥ ૩ ॥

તદુક્તં ભગવતીવૃત્તૌ ।

ત્રિભિરાદિત એવ કૃતયુગ્માદ્રોપરિવર્તિભિરોજો વિષમરાશિવિશેષ-
સ્થયોજ ઇતિ । દ્વાભ્યામાદિત એવ કૃતયુગ્માદ્રોપરિવર્તિભ્યાં યદપરં યુગ્મા-
દન્યન્નામનિપાતનવિધિદ્વાપરયુગ્મમ્ । કલ્પેન એકેન આદિતઃ એવ કૃતયુ-
ગ્માદ્રોપરિવર્તિના ઓજઃ વિષમરાશિવિશેષઃ કલ્પોજ ઇતિ ॥

કર્મપ્રકૃતિવૃત્તૌ તુ એતેષાં નિરુક્તિઃ એવં દૃશ્યતે ॥ ઇહ કશ્ચિદ્વિવ-
ક્ષિતઃ રાશિઃ સ્થાપ્યતે । તસ્ય કલિદ્વાપરત્રેતાકૃતયુગસંજ્ઞૈઃ ચતુર્ભિઃ ભાગઃ
દ્વિયતે । ભાગે ચ હૃતે સતિ યદિ એકઃ શેષો ભવતિ તર્હિ સ રાશિઃ ક-
લ્પોજઃ ઓચ્યતે યથા ત્રયોદશ । અથ દ્વૌ શેષૌ તર્હિ દ્વાપરયુગ્મઃ યથા

જો આરે ભાંગતાં જો શેષ રહે તો તે ‘દ્વાપરયુગ્મ’ કહેવાય, (જેમકે ‘ચૌદ ’); અને જો
આરે ભાંગતાં એક શેષ રહે તો તે ‘કલ્પોજ’ કહેવાય (જેમકે ‘તેર ’).

ભગવતી સૂત્રમાં પણ શ્રી ગૌતમના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુએ એમ જ કહ્યું છે.

વળી જે રકમ મૂળથી જ આર, ત્રણ, જે કે એક હોય તે પણ અનુક્રમે ‘કૃતયુગ્મ’,
‘ત્ર્યોજ’, ‘દ્વાપરયુગ્મ’ કે ‘કલ્પોજ’ કહેવાય છે.

એ વાત શ્રી ભગવતીની ટીકામાં પણ દ્રઢ કરી છે. બુઓ:—

મૂળથી જ ત્રણની રકમ હોય કે કૃતયુગ્મે ભાંગતાં ત્રણની રકમ વધે એવા રાશિરૂપ ઓજ
હોય તે ‘ત્ર્યોજ’ કહેવાય. મૂળથી જ ‘એ’ ની રકમ હોય અથવા કૃતયુગ્મે ભાંગતાં શેષ
‘જે’ રહેતા હોય તે ‘યુગ્મ’ કે ‘દ્વાપરયુગ્મ’ કહેવાય. વળી મૂળથી જ ‘એક’ ની રકમ
હોય અથવા ‘કૃતયુગ્મે’ ભાંગતાં ઉપર ‘એક’ ની રકમ વધે એવા વિષમરાશિવાળો ઓજ
હોય તે ‘કલ્પોજ’ કહેવાય.

‘કર્મપ્રકૃતિ’ ની વૃત્તિમાં તો એ બાળતની આ પ્રમાણે નિરૂક્તિ (હકીકત) જણાય છે:—

કોઈ અમુક રકમ ધારવી—કલ્પવી. અને તેને ‘કલિ,’ ‘દ્વાપર,’ ‘ત્રેતા,’ અને
‘કૃતયુગ’ નામની રાશિ લાવવા માટે આરે સંખ્યાથી ભાગવી. ભાગ આવી રહ્યા પછી જે

ચતુર્દશ । અથ ત્રયઃ શેષાઃ તતઃ ત્રેતૌજઃ યથા પંચદશ । યદા તુ ન કિં-
ચિદવતિષ્ઠતે કિન્તુ સર્વાત્મના નિર્લેપઃ એવ ભવતિ તદા સ કૃતયુગઃ ય-
થા ષોડશેત્યાદિ ॥

લોકમાશ્રિત્ય સાદ્યન્તા એતાઃ સર્વા અપિ સ્ફુટમ્ ।

સાદ્યન્નન્તા વિનિર્દિષ્ટા અલોકાપેક્ષયા પુનઃ ॥ ૭૭ ॥

દિશામન્યેઽપિ ભેદાઃ સ્યુઃ નામદિક્ સ્થાપનાશ્ચદિક્ ।

દ્રવ્યક્ષેત્રતાપભાવપ્રજ્ઞાપકાભિધા દિશઃ ॥ ૭૮ ॥

યદ્ દ્રવ્યસ્ય સચિત્તાદેઃ દિગિત્યેવં કૃતાભિધા ।

સા નામદિગ્ વિનિર્દિષ્ટા શિષ્ટૈર્દૃષ્ટજગત્રયૈઃ ॥ ૭૯ ॥

પટ્ટાદૌ ચિત્રિતસ્યાથ જમ્બૂદ્વીપાદિકસ્ય યત્ ।

દિગ્વિદિક્સ્થાપનં સોક્તા સ્થાપનાશા વિશારદૈઃ ॥ ૮૦ ॥

સ્યાત્ દ્રવ્યદિગાગમતો નોઆગમત્ત્વમિત્યપિ ।

દિક્પદાર્થબુધસ્તત્રાનુપયુક્તઃ કિલાદિમા ॥ ૮૧ ॥

એક શેષ રહે તો તે ‘ કલ્પોજ ’ કહેવાય, જેમકે ‘ તેર; ’ જે ‘ જ ’ શેષ રહે તો તે ‘ દ્વાપરયુ-
ગ્મ ’ કહેવાય; જેમકે ‘ ચૌદ; ’ જે ત્રણ શેષ રહે તો તે ‘ ત્રેતૌજ ’ કહેવાય. જેમકે ‘ પંદર ’;
પરન્તુ જે શેષ કંઈ ન રહે તો તે ‘ કૃતયુગ ’ કહેવાય, જેમકે ‘ સોજ ’. ઇત્યાદિ.

આ સર્વ દિશાઓ ‘ લોક ’ ની અપેક્ષાએ ‘ સાદ્યન્ત ’ છે; પરન્તુ ‘ અલોક ’ ની અપે-
ક્ષાએ ‘ સાદિ અનન્ત ’ છે. ૭૭

વળી એક બીજી રીતે દિશાઓના સાત પ્રકાર પણ થાય છે; જેમકે (૧) નામદિશા, (૨)
સ્થાપનાદિશા, (૩) દ્રવ્યદિશા (૪) ક્ષેત્રદિશા (૫) તાપદિશા, (૬) લાવદિશા અને (૭)
પ્રજ્ઞાપકદિશા. ૭૮

‘ સચિત્ત, વગેરે કોઈ પણ દ્રવ્યનું અમુક દિશા એવું નામ આપવું તેને જિનેશ્વર લગ-
વાને ‘ નામદિશા ’ કહી છે. ૭૯.

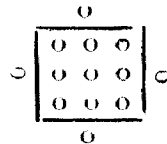
પદ્મ વગેરેમાં આજેખીને જમ્બુદ્વીપ આદિકને દિશાવિદિશામાં સ્થાપન કરવા એને ‘ સ્થા-
પનાદિશા ’-એવું નામ આપ્યું છે. ૮૦.

ત્રીજી જે દ્રવ્યદિશા છે એ ‘ આગમથી ’ અને ‘ નોઆગમથી ’ એમ બે ભેદ છે: દ્વિ-
પદના અર્થનો ઓધ હોય પણ એમાં (ચિત્તની) ઉપયુક્તતા-ઉપયોગ વર્તતો ન હોય એ

ત્રિધા ચ નોઆગમતઃ પ્રજ્ઞપ્તા દ્રવ્યતો દિશઃ ।
 તત્રાદ્યા દિક્પદાર્થજ્ઞશરીરં જીવવર્જિતમ્ ॥ ૮૨ ॥
 દ્વિતીયા ચ દિક્પદાર્થ જ્ઞાસ્યન્ બાલાદિરુચ્યતે ।
 જ્ઞશરીરભવ્યદેહવ્યતિરિક્તાપ્યથોચ્યતે ॥ ૮૩ ॥
 યા પ્રવૃત્તા સમાશ્રિત્ય દ્રવ્યં ત્રયોદશાણુકમ્ ।
 તાવદ્વચોમાંશાવગાદં દ્રવ્યદિક્ સા નિવેદિતા ॥ ૮૪ ॥
 ઇતો ન્યૂનાણુજાતે તુ દિગ્વિદિક્પરિકલ્પનમ્ ।
 ન સ્યાત્ દ્રવ્યે તતશ્ચૈતજ્ઞધન્યં દિગપેક્ષયા ॥ ૮૫ ॥
 ત્રિબાહુકં નવપ્રાદેશિકં સમભિલિખ્ય ચ ।
 કાર્યૈકૈકગૃહવૃદ્ધિઃ ધ્રુવં દિક્ષુ ચતસ્ટુષુ ॥ ૮૬ ॥
 ક્ષેત્રાશાસ્ત્રધુનૈવોક્તાસ્તાપાશાઃ પુનરાહિતાઃ ।
 સૂર્યોદયાપેક્ષયૈવ પૂર્વાદ્યાઃ તા યથાક્રમમ્ ॥ ૮૭ ॥

‘ આગમથી દ્રવ્યદિશા ’ નાણુવી. વળી ‘ નોઆગમથી દ્રવ્યદિશા ’ ત્રણ પ્રકારની છે: દિશ્પદના અર્થનો જેને બોધ હતો એ બોધવાળાના શરીરમાં જીવ ન હોય એ ‘ જ્ઞશરીર ’રૂપ પહેલો પ્રકાર. દિશ્પદના અર્થનો બોધ જેને થશે એવો જીવ બાળક કે એવાં કોઈ હોય એ બીજો પ્રકાર ‘ ભવ્ય શરીર ’. હવે ‘ જ્ઞશરીર ’ ને ‘ ભવ્ય શરીર ’ થી વ્યતિરિક્ત એવો ત્રીજો પ્રકાર કહે છે: તેર પરમાણુવાળા અને એટલા જ આકાશપ્રદેશને અવગાહીને રહેલા દ્રવ્યને આશ્રયીને પ્રવર્તેલી દિશા—એ ત્રીજો પ્રકાર છે. તેર કરતાં એછા પરમાણુવાળા દ્રવ્યથી દિશાવિદિશાની કલ્પના થઈ શકે નહિ, તેથી દિશાની અપેક્ષાએ એ ‘ તેર પરમાણુ ’ જઘન્ય પ્રમાણુ છે. આ ત્રીજા પ્રકારમાં નવપ્રદેશી ત્રણ બાહુને આજેબીને ચારે દિશાઓમાં અકેક ઘરની વૃદ્ધિ કરવી. ૮૧-૮૬.

તે આ પ્રમાણે—

એથી ક્ષેત્રદિશાનું વર્ણન ઉપર આવી ગયું છે.

હવે પાંચમી તાપદિશા વિષે કહે છે.

આ તાપદિશા સૂર્યની અપેક્ષાએ જ કહી છે; અને એ અનુક્રમે ‘ પૂર્વ ’ વગેરે છે. ૮૭.

તત્ર યત્રોદેતિ ભાનુઃ સા પૂર્વાનુક્રમાત્ પરાઃ ।

વિસંવદન્ત ઇતાશ્ચ ક્ષેત્રદિગ્ભિઃ યથાયથમ્ ॥ ૮૮ ॥

તથા હિ । રુચકાપેક્ષયા યા સ્યાદક્ષિણા ક્ષેત્રલક્ષણા ।

તાપાશાપેક્ષયા સા સ્યાદસ્માકં ધ્રુવમુત્તરા ॥ ૮૯ ॥

અષ્ટાદશવિધા ભાવદિશસ્તુ જગદીશ્વરૈઃ ।

પ્રોક્તા મનુષ્યાદિભેદભિન્ના इत्थं भवन्ति ताः ॥ ૯૦ ॥

કર્માકર્મભૂમિજાન્તર્દ્વીપસંમૂર્છજા નરાઃ ।

તથા દ્વિત્રિચતુઃપંચેન્દ્રિયાસ્તિર્થંચ આહિતાઃ ॥ ૯૧ ॥

કાયાશ્ચતુર્દ્વા પૃથિવીજલતેજોઽનિલા ઇતિ ।

સ્યુઃ વનસ્પતયો મૂલસ્કન્ધાગ્રપર્વસમ્ભવાઃ ॥ ૯૨ ॥

ષોડશૈતા દિશો દેવનારકાંગિસમન્વિતાઃ ।

भवन्त्यष्टादश भावदिशस्तीर्थकरोदिताः ॥ ૯૩ ॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

યત્ર ક્વચિદપિ સ્થિત્વા પ્રજ્ઞાપકો દિશાં બલાત્ ।

નિમિત્તં વક્તિ ધર્મં વા ગુરુઃ પ્રજ્ઞાપકાઽપ્યદિક્ ॥ ૯૪ ॥

જે દિશામાં સૂર્ય ઉગે તે પૂર્વદિશા. અને તેથી અનુક્રમે બીજી દિશાઓ જાણવી. ૮૮.

આ દિશાઓ ક્ષેત્રદિશાસાથે મળતી આવતી નથી. કેમકે રૂચકની અપેક્ષાએ જે ક્ષેત્રદિશા દક્ષિણ કહેવાય છે તે તાપદિશાની અપેક્ષાએ આપણી ઉત્તર દિશા છે. ૮૮-૮૯.

છઠ્ઠી ભાવદિશા છે. એના જિનેશ્વરભગવાનોએ મનુષ્ય વગેરેના ભેદને લઈને અઢાર પ્રકાર કહ્યા છે. ૯૦

તે આ પ્રમાણે:—

(૧) કર્મભૂમિના મનુષ્યો, (૨) અકર્મભૂમિના મનુષ્યો, (૩) અન્તર્દ્વીપના મનુષ્યો, (૪) સંમૂર્છિત મનુષ્યો, (૫) બેઠન્દ્રિયતિર્થંચ, (૬) તેઠન્દ્રિયતિર્થંચ, (૭) ચતુરિન્દ્રિય તિર્થંચ, (૮) પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ, (૯) પૃથ્વીકાય, (૧૦) અપકાય, (૧૧) તેજસ્કાય, (૧૨) વાયુકાય, (૧૩) વનસ્પતિના મૂળ, (૧૪) એના સ્કંધ, (૧૫) એની ટોચ, (૧૬) એના પર્વ, (૧૭) દેવ અને (૧૮) નારકી. ૯૧-૯૩.

આ પ્રમાણે અઢાર ભાવદિશા તિર્થંકરોએ કહેલી છે.

દિશાનો સાતમો પ્રકાર પ્રજ્ઞાપક દિશા છે: કોઈ પણ સ્થળે બેઠીને, નિમિત્તિઓ નિમિત્ત જ્ઞાનના બળથી નિમિત્ત ભાષે અથવા ગુરુ ધર્મનો ઉપદેશ કરે એ પ્રજ્ઞાપક દિશા જાણવી. ૯૪.

યસ્યા દિશઃ સંમુલ્લસ્થઃ પ્રજ્ઞાપકઃ પ્રરૂપયેત્ ।

ધર્મ નિમિત્તાદિકં વા સા પૂર્વાનુક્રમાત્પરાઃ ॥ ૯૫ ॥

एताश्चाष्टादशविधाः स्युस्तिर्यक् तत्र षोडश ।

तिस्रस्तिस्रः प्रतिविदिक् दिद्वेकैकेति कल्पनात् ॥ ९६ ॥

शकटोद्धास्थिताः प्रज्ञापकोपान्तेऽतिसंकटाः ।

विस्तीर्णा बहिरूर्ध्वाधोयुक्ताश्चाष्टादश स्मृता ॥ ९७ ॥ युग्मम् ।

અથ પ્રકૃતમ્ ।

पृथिव्योस्तुर्यपंचम्योर्मध्ये यद्वियदन्तरम् ।

તદર્ધેઽધસ્તને ન્યૂનેઽધોલોકમધ્યમીરિતમ્ ॥ ૯૮ ॥

अधस्तात् ब्रह्मलोकस्य रिष्टाख्यप्रस्तटे स्फुटम् ।

મધ્યં તત્રોર્ધ્વલોકસ્ય લોકનાથૈર્વિલોકિતમ્ ॥ ૯૯ ॥

તથા

पूर्णेकरज्जुपृथुलात् लुल्लकप्रतरादितः ।

ऊर्ध्वं गतेऽङ्गुलासंख्यभागे तिर्यग्विवर्द्धते ॥ ૧૦૦ ॥

अंगुलस्यासंख्यभागः परमत्रेति भाव्यताम् ।

ऊर्ध्वगादंगुलंस्यांशादंशस्तिर्यग्गतो लघुः ॥ ૧૦૧ ॥

જે દિશાની સન્મુખ રહીને ઉપદેશક ધર્મના બોધ દે અથવા નિમિત્ત વગેરે કહે તે પૂર્વદિશા, અને એથી અનુક્રમે બીજી દિશાઓ બાણવી. ૯૫.

એના પણ અઠારપ્રકાર થાય છે. દરેક વિદિશાના ત્રણ ત્રણ કલ્પવાથી બાર પ્રકાર^૧; પ્રત્યેક દિશાનો અઠેક કલ્પતાં ચાર પ્રકાર; અને એક ઊર્ધ્વ અને એક અધો. એમાં પહેલા સોળ તિર્થા છે અને એ શકટ એટલે ગાડાની ઉધની જેમ રહેલા, પ્રજ્ઞાપકની નજીકમાં અત્યંત સાંકડા અને આગળ બહુ વિસ્તીર્ણ—એવા સમજવા. ૯૬-૯૭.

હવે પ્રસ્તુત વાતપર આવીએ.

એથી અને પાંચમી નરકની વચ્ચે જે આકાશનું અન્તર છે એના લગભગ અરધા—એવા નીચલા ભાગમાં અધોલોકનું મધ્ય કહ્યું છે. ૯૮.

બ્રહ્મલોકની નીચે રિષ્ટ નામના પ્રતરમાં ઊર્ધ્વલોકનું મધ્ય છે એમ જિનેશ્વરભગવાનોએ ભાણેલું છે. ૯૯.

વળી, બરાબર એક રજજી પહોળા એવા કુદ્દલક પ્રતરથી આંગળનો અસંખ્યાતમો

૧ જેમકે પૂર્વ દિશાન, દક્ષિણ, અને ઉત્તર દિશાન. એમ ચારે વિદિશા માટે સમજવું.

एवमधोऽपि ॥

एवं चोर्ध्वलोकमध्यं पृथुलं पंचरज्जवः ।

हीयतेऽतस्तथैवोर्ध्वं रज्जुरेकावशिष्यते ॥ १०२ ॥

किंच रज्जुमानात् द्वितीयस्मात् क्षुल्लकप्रतराच्चितिः ।

अधोमुखी च तिर्यक् चांगुलासंख्यांशभात्रिका ॥ १०३ ॥

एवं चाधोलोकमूले पृथુत्वं सप्तरज्जवः ।

अथात्र सूचीरज्ज्वादिमानं किंचिन्निगद्यते ॥ १०४ ॥

इदं च संग્રहणीवૃત્યનુસારેણ ॥ લોકનાડીસ્તવે તુ પ્રદેશવૃદ્ધિહાની
દર્શયેતે લોકતિર્યગૃદ્ધૌ ॥

चतुर्भिः खंडुकैः सूचीरज्जुः श्रेण्या व्यवस्थितैः ।

ताभिश्चतुर्भिः प्रतररज्जुः षोडशखंडुका ॥ १०५ ॥

चतसृभिश्च प्रतररज्जુभिर्जायते किल ।

घनरज्જુશ્ચતુઃષ્ટિઃ खंडुकाः सर्वतः समाः ॥ १०६ ॥

ભાગ ઉર્ધ્વ-ઉંચે જમીએ ત્યારે તિર્યક્ અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ વધે છે. પણ આ તિર્થો વધેલો અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ ઉર્ધ્વગત આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગથી નાનો સમજવો. ૧૦૦-૧૦૧.

નીચે પણ એવી રીતે વૃદ્ધિ સમજવી.

એમ વૃદ્ધિ પામતા ઉર્ધ્વલોકના મધ્યમાં જમીએ ત્યારે પહોળાઈ પાંચ રજ્જુ થાય છે; અને ત્યાંથી ઉંચે જતાં એજ પ્રમાણે ઘટતી જમીને પ્રાંતે એક રજ્જુ રહે છે. ૧૦૨.

બાકી રજ્જુપ્રમાણ એવા બીજા ક્ષુદ્રેક પ્રતરથી અધોમુખી તીર્થી વૃદ્ધિ આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી થાય છે. ૧૦૩.

એ પ્રમાણે વધતાં વધતાં અધોલોકના મૂળ પાસે પહોળાઈ સાત રજ્જુ થાય છે.

અહિં ‘સૂચીરજ્જુ’ વગેરેના માન વિષે કંઈ કહીએ. ૧૦૪.

આ ‘સંઅહણી’ ની ટીકાને અનુસારે કહેશું. ‘લોકનાડીસ્તવ’ માં તે લોકની તીર્થી વૃદ્ધિ-માંજ પ્રદેશની વૃદ્ધિહાની કહી છે.

ત્રેણિબદ્ધ રહેલા ચાર ‘ખંડુક’નું એક ‘સૂચીરજ્જુ’ થાય છે. અને ચાર સૂચીરજ્જુનું સોળખંડુકપ્રમાણ એક ‘પ્રતરરજ્જુ’ થાય છે. ચાર પ્રતરરજ્જુનું એક ‘ઘનરજ્જુ’ થાય છે. એટલે એક ઘન રજ્જુમાં સર્વજાણુથી સરખા (ચોખંડા)-એવા ચોસક ખંડુક થાય છે. ૧૦૫-૧૦૬.

અષ્ટાવિંશં શતમધ ઉર્ધ્વ ષટ્સસતિર્મતા ।
 સર્વાશ્વતુર્ભિરધિકે દ્વે શતે સૂચિરજ્જવઃ ॥ ૧૦૭ ॥
 દન્તૈર્મિતા અધોલોકે ઉર્ધ્વમેકોનવિંશતિઃ ।
 એકપંચાશદાખ્યાતાઃ સર્વાઃ પ્રતરરજ્જવઃ ॥ ૧૦૮ ॥
 અધોઽષ્ટાવૂર્ધ્વલોકે ચ નિર્દિષ્ટા ઘનરજ્જવઃ ।
 પાદોના પંચ સર્વાગ્રે સ્યુઃ પાદોનાસ્ત્રયોદશ ॥ ૧૦૯ ॥

इदं दृष्टलोकमानम् ॥

વર્ગિતસ્ય ચ લોકસ્યાધોલોકે ઘનરજ્જવઃ ।
 સાર્ધયા પંચસસત્યાધિકમેકં શતં મતમ્ ॥ ૧૧૦ ॥
 ઉર્ધ્વલોકે ભવેત્સાર્ધા ત્રિષષ્ટિઃ સર્વસંખ્યયા ।
 ધ્રુવમેકોનયા ચત્વારિંશતાલ્બ્યં શતદ્વયમ્ ॥ ૧૧૧ ॥
 આસાં ચતુર્ગુણત્વે ચ સર્વાઃ પ્રતરરજ્જવઃ ।
 શતાનિ નવ ષટ્પંચાશતા યુક્તાનિ તત્ર ચ ॥ ૧૧૨ ॥
 શતાનિ સસ દ્વચધિકાન્યધોલોકે પ્રકીર્તિતાઃ ।
 ઉર્ધ્વલોકે દ્વે શતે ચ ચતુઃપંચાશતાધિકે ॥ ૧૧૩ ॥

નીચે—અધોલોકમાં એકસો અઠ્યાવીશ અને ઉપર—ઉર્ધ્વલોકમાં છેાંતેર—એમ બંને મળીને ‘સૂચીરજ્જવુ’ ની સર્વસંખ્યા બસોને આર છે. ૧૦૭.

વળી ‘પ્રતરરજ્જવુ’ અધોલોકમાં બત્રીશ અને ઉર્ધ્વલોકમાં આગાણીશ—એમ બંને મળીને એકાવન છે. ૧૦૮.

અને ‘ઘનરજ્જવુ’ અધોલોકમાં આઠ અને ઉર્ધ્વલોકમાં પોણાપાંચ મળીને એકંદર પોણાતેર છે. ૧૦૯.

એ પ્રમાણે ૬૪ લોકમાન કહ્યું.

હવે વર્ગિત લોકમાન વિષે:—

આ લોકમાનનો ‘વર્ગ’ અધોલોકમાં એકસો સાડીપંચાતેર અને ઉર્ધ્વલોકમાં સાડીત્રે-સડ મળીને એકંદર બસો આગણુઆળીશ ‘ઘનરજ્જવુ’ કહ્યો છે. ૧૧૦-૧૧૧.

ચતુર્ણત્વે ચૈતાસાં ભવન્તિ સૂચિરજ્જવઃ ।

ચતુર્વિંશત્યુપેતાનિ ત્વષ્ટાત્રિંશચ્છતાનિ વૈ ॥ ૧૧૪ ॥

તત્રાપિ અધોલોકે શતાન્યષ્ટાવિંશતિઃ સ્ફુટમષ્ટ ચ ।

ઊર્ધ્વલોકે પુનસ્તાસાં સહસ્રં ષોડશાધિકમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

इति वर्गितलोकमानम् ॥

घनीकृतो भवेल्लोकः सत्तरज्जुमितोऽभितः ।

विष्कम्भायामबाहल्यैः सद्वुद्धयैवं विधीयते ॥ ૧૧૬ ॥

एकरज्जुविस्तृतायास्त्रसनाड्यास्तु दक्षिणम् ।

अधोलोकवर्तिखंडमूनरज्जુत्रयाततम् ॥ ૧૧૭ ॥

सर्वाधस्तात् हीयमानविस्तारत्वादुपर्यथ ।

रज्ज्वसंख्येयभागोरुसप्तरज्જૂચ્છ્રયં ચ તત્ ॥ ૧૧૮ ॥

એને ચારગણા કરીએ એટલે ‘પ્રતરરજ્જુ’ નવસોને છાપન થાય છે. અધોલોકમાં ૭૦૨, અને ઊર્ધ્વલોકમાં ૨૫૪.) ૧૧૨-૧૧૩.

વળી એ ‘ નવસો ને છાપન ’ ને ચાર ગણા કરતાં ત્રણ હજાર આઠસો ને ચોવીશ આઠ્યા-એટલા સૂચીરજ્જુ થયા. એમાં ૨૮૦૮ અધોલોકમાં, અને ૧૦૧૬ ઊર્ધ્વલોકમાં. ૧૧૪-૧૧૫.

એ પ્રમાણે વર્ગિત લોકમાન સમજવું.

(સૂચીરજ્જુને ચાર ગુણા કરતાં ૧૫૨૬૬ અંડુક અને લોકના મળીને થાય છે-એમાં ૧૧૨૩૨ અધોલોકના અને ૪૦૬૪ ઊર્ધ્વલોકના છે.)

હવે ઘન લોકમાન વિષે કહે છે-

વિષ્કંભ, આયામ અને બાહુલ્ય, એટલે લંબાઈ, પહોળાઈ તથા જડાઈ એમ સર્વતઃ આ લોકતું સાત રજ્જુ જેટલું પ્રમાણ છે. એ ‘ ઘન ’ બુદ્ધિમાનોએ નીચે પ્રમાણે સમજીને કાઢવું. ૧૧૬.

એક રજ્જુ પહોળી એવી ત્રસનાડીની દક્ષિણે અધોલોકને વિષે રહેલો અંડ લગભગ ત્રણ રજ્જુ પહોળો થાય છે; કેમકે સર્વથી નીચેથી ઉપર જતાં પહોળાઈ અને બાહુલ્ય વધતા ગઈ છે. એની ઉંચાઈ ‘ સાત રજ્જુ અને ઉપર રજ્જુનો અસંખ્યાતમો ભાગ ’-એટલી છે. આ અંડને લઈને ત્રસનાડીના ઉત્તર દિગ્ભાગમાં જોડી દેવે. એમાં નીચલા ભાગને ઉપર અને

ગ્રહીત્વોત્તરદિગ્ભાગે ત્રસનાડ્યાઃ પ્રકલ્પ્યતે ।
 વિરચય્યાધસ્તનાંશમુપર્યુપરિગં ત્વધઃ ॥ ૧૧૯ ॥
 તતોઽધસ્તનલોકાર્ધં કિંચિદૂનચતુષ્ટયમ્ ।
 રજ્જુનામાતતં સાતિરેકં સત્તકમુચ્છિતમ્ ॥ ૧૨૦ ॥
 ક્વચિત્કિંચિદૂનસપ્તરજ્જુવાહલ્યમપ્યધઃ ।
 અપરત્ર ત્વનિયતં વાહલ્યમિદમાસ્થિતમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

કિંચ ઊર્ધ્વલોકે ત્રસનાડ્યા દક્ષિણભાગવર્તિની ।
 દ્વે સ્વંડે યે કટીન્યસ્તહસ્તકૂર્પરસંસ્થિતે ॥ ૧૨૨ ॥
 બ્રહ્મલોકમધ્યદેશાદધસ્તનં તથોર્ધ્વગમ્ ।
 તે પ્રત્યેકં બ્રહ્મલોકે મધ્યે દ્વિરજ્જુવિસ્તૃતે ॥ ૧૨૩ ॥
 કિંચિદૂનાર્ધાર્ધરજ્જુત્રયોચ્છિતે ચ તે ઊભૈ ।
 ત્રસનાડ્યા વામપાર્શ્વે વૈપરીત્યેન કલ્પયેત્ ॥ ૧૨૪ ॥
 તતશ્ચ રજ્જવાતતયા ત્રસનાડ્યા સમન્વિતમ્ ।
 યાદૃક્ષમૂર્ધ્વલોકાર્ધં જાતં તદભિધીયતે ॥ ૧૨૫ ॥
 અંગુલસહસ્રાંશાભ્યાં દ્વાભ્યાં રજ્જુત્રયં યુતમ્ ।
 વિષ્કમ્ભતઃ કિંચિદૂના રજ્જવઃ સત્ત ચોચ્છૂયાત્ ॥ ૧૨૬ ॥
 વાહલ્યતો બ્રહ્મલોકમધ્યે તત્ પંચરજ્જુકમ્ ।
 અન્યસ્થલે ત્વનિયતવાહલ્યમિદમાસ્થિતમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

ઉપરના ભાગને નીચે કલ્પવેા. એમ કરવાથી લોકના નીચલા અરધા ભાગનો વિસ્તાર લગભગ ચાર રજ્જુ અને ઉંચાઈ ‘ સાતરજ્જુથી સહ જ વધારે ’ થશે. એ કે નીચે વિસ્તાર ક્યાંક લગભગ સાત રજ્જુ જેટલો પણ છે પરંતુ અન્યત્ર તો તે અનિયમિત છે. ૧૧૭-૧૨૧.

વળી, ઊર્ધ્વ લોકને વિષે ત્રસનાડીના દક્ષિણભાગમાં, કટિન્યસ્તહસ્તની કોણીપર એ ખંડ રહેલા છે: એક બ્રહ્મલોકના મધ્યદેશથી ઉપર અને બીજો એથી હેઠળ. આ બેઉ પ્રત્યેક, બ્રહ્મલોકના મધ્યમાં બે રજ્જુ પહોળા છે અને સાડાત્રણ રજ્જુ ઉંચા છે. આ બેઉને વિપરીતપણે ત્રસનાડીની વામબાજુએ કલ્પવા. એટલે રજ્જુપ્રમાણે ત્રસનાડીથી સમન્વિત એવા ઊર્ધ્વ લોકાર્ધની પહોળાઈ ત્રણ રજ્જુ અને બે સહસ્રાંશ અંગુળ, ઉંચાઈ લગભગ સાત રજ્જુ, તથા બીજાઈ બ્રહ્મલોકના મધ્યમાં પાંચ રજ્જુ અને અન્ય જગ્યાએ ચોાઈવત્તી-અનિયમિત, -એ પ્રમાણે આવે છે. ૧૨૨-૧૨૭.

તદેતદુપરિતનં ગૃહીત્વાર્થં નિવેશયેત્ ।
 અધસ્તનં સંવર્તિતલોકાર્ધસ્યોત્તરાંતિકે ॥ ૧૨૮ ॥
 એવં સંયોજને ચાધોલોકઘંડોઽચ્છ્રૂયેઽસ્તિ યત્ ।
 અતિરિક્તમુપરિતનાત્તત્ત્વંડિત્વાભિગૃહ્ય ચ ॥ ૧૨૯ ॥
 ઊર્ધ્વલોકાર્ધબાહલ્યપૂર્ત્યૈં ચોર્ધ્વાયતં ન્યસેત્ ।
 એવમસ્ય સાતિરેકા બાહલ્યં પંચ રજ્જવઃ ॥ ૧૩૦ ॥
 તથાસ્ત્યધોલોકઘંડં દેશોનસપ્તરજ્જુકમ્ ।
 બાહલ્યેનોપરિતનં ત્વધિકપંચરજ્જુકમ્ ॥ ૧૩૧ ॥
 તતશ્ચાધસ્તને ઘંડે ન્યૂનં રજ્જુદ્વયં કિલ ।
 અતિરિક્તમતોઽસ્યાર્ધે દ્વિતીયસ્મિન્નિવેશયેત્ ॥ ૧૩૨ ॥
 સર્વસ્યાસ્ય ચતુરસ્ત્રીકૃતસ્ય ભવતિ ક્વચિત્ ।
 રજ્જવસંખ્યેયભાગાઢ્યા બાહલ્યં રજ્જવો હિ ષટ્ ॥ ૧૩૩ ॥
 તથાપિ વ્યવહારેણ બાહલ્યં સપ્ત રજ્જવઃ ।
 મન્યતે વ્યવહારો હિ વસ્તુન્યૂનેઽપિ પૂર્ણતામ્ ॥ ૧૩૪ ॥
 વિષ્કમ્ભાયામતોઽપ્યેવં દેશોનાઃ સપ્ત રજ્જવઃ ।
 વ્યવહારેણ વિજ્ઞેયાઃ સંપૂર્ણાઃ સપ્ત રજ્જવઃ ॥ ૧૩૫ ॥

હવે આ ઊર્ધ્વલોકાર્ધને લઇને ઉલટાવેલા નીચલા લોકાર્ધના ઉત્તરભાગની પાસે સ્થાપવો. ૧૨૮.

એમ સંયોજન કરતાં અધોલોકઘંડની ઉંચાઈ સાત રજ્જુથી જેટલી અતિરિક્ત એટલે વધારે છે તેને ઉપરથી ભાંગીને—ત્યાંથી લઇને, ઊર્ધ્વ લોકાર્ધની બડાઈ પૂરવા માટે સ્થાપવી. એમ કરવાથી એની બડાઈ ‘પાંચ રજ્જુથી કંઈક વિશેષ’ જેટલી થશે. હવે અધોલોકઘંડની બડાઈ લગભગ સાત રજ્જુ છે અને આની બડાઈ લગભગ પાંચ રજ્જુ આવી, એટલે અધોલોકની, લગભગ બે રજ્જુ વધારે થઈ. આ વધારો એના બીજા અર્ધમાં નાખી એ સર્વને ચોખ્ખાંડા કરવા. એટલે ક્યાંક એની બડાઈ ‘છ રજ્જુ ઉપર રજ્જુનો અસંખ્યેય ભાગ’ જેટલી આવશે. (એટલે કે સાત રજ્જુથી તો ઓછી રહેશે). તોપણ વ્યવહારથી એ સાત રજ્જુ ગણવી, કેમકે વ્યવહારનયે, કંઈક ન્યૂન વસ્તુ પણ પૂર્ણ મનાય છે. ૧૨૯-૧૩૪

એ જ પ્રમાણે પહોળાઈ અને લાંબાઈ પણ સાત રજ્જુથી કંઈક ન્યૂન હોવા છતાં વ્યવહારનયે પૂરી સાત રજ્જુ ગણવી. ૧૩૫.

એવમેષ સસરજ્જુમાનો લોકો ઘનીકૃતઃ ।

યત્ર ક્વાપ્યાગમેઽભ્રાંશશ્રેણિરુક્તાસ્ય સા ધ્રુવમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

અસ્મિન્ ઘનીકૃતે લોકે પ્રજ્ઞતા ઘનરજ્જવઃ ।

ત્રિચત્વારિંશતાઢ્યાનિ શતાનિ ત્રીણિ તાત્વિકૈઃ ॥ ૧૩૭ ॥

તથૈવમ્ । આયામરજ્જવઃ સસ સસભિઠ્ઠ્યાસરજ્જુભિઃ ।

હતા એકોનપંચાશત્ ભવન્તિ ઘનરજ્જવઃ ॥ ૧૩૮ ॥

સપ્તભિર્ગુણિતા એતા બાહલ્યસસરજ્જુભિઃ ।

યથોક્તમાનાઃ પૂર્વોક્તા ભવન્તિ ઘનરજ્જવઃ ॥ ૧૩૯ ॥

ચતુર્ગુણત્વે ચાસાં સ્યુઃ સર્વાઃ પ્રતરરજ્જવઃ ।

અધિકાનિ દ્વિસત્ત્યા શતાન્યેવ ત્રયોદશ ॥ ૧૪૦ ॥

આસામપિ ચતુર્ધ્નત્વે ભવન્તિ સૂચિરજ્જવઃ ।

ચતુઃપંચાશચ્છતાનિ હ્યષ્ટાશીત્યધિકાનિ ચ ॥ ૧૪૧ ॥

ચતુર્ભિર્ગુણને ત્વાસાં ચંદુકાન્યેકવિંશતિઃ ।

સહસ્રાણિ નવશતી દ્વિપંચાશત્સમન્વિતા ॥ ૧૪૨ ॥

इति घनीकृतलोकमानम् ॥

આ સુજ્ઞ આ લોકતું ‘ ઘન ’ કરવા માટે, ત્રણ બાજુ સરખી જોઈએ એ ત્રણેતું માન સાતસાત રજ્જુ નક્કી થયું. આગમમાં કોક કોક સ્થળે આકાશપ્રદેશની શ્રેણિ કહી છે એ નિશ્ચયે ઘનીકૃત લોકની (સાતરાજની) જ સમજવી. ૧૩૬.

આ પ્રમાણે આ લોકતું ‘ ઘન ’ ૭×૭×૭ એટલે ત્રણસો તેંતાળીશ ઘન રજ્જુ થયું. કારણકે હરકોઈ વસ્તુની લંબાઈ, પહોળાઈ અને જડાઈનો ગુણાકાર—એ એતું ‘ ઘન ’ કહેવાય. ૧૩૭-૧૩૮.

એ ત્રણસો તેંતાલીશ ઘન રજ્જુને ચારે ગુણવાથી તેરસો ને ખંડોંતેર પ્રતરરજ્જુ થાય. એ પ્રતર રજ્જુને વળી ચારે ગુણવાથી પાંચ હજાર ચારસો અડધાશી આવ્યા એ એના સૂચીરરજ્જુ થયા. એના પણ ચારગણા કરવાથી એકવીશ હજાર નવસો બાવન આવ્યા—એ એના ખંડુક થયા. ૧૪૦-૧૪૨.

એ પ્રમાણે ‘લોક’તું ‘ઘન’ સમજવું.

અસંખ્યાભિર્યોજનાનાં કોટાકોટીભિરુન્મિતઃ ।

નાયં લોકો ગણનયા વક્તું કેનાપિ શક્યતે ॥ ૧૪૩ ॥

તતો દૃષ્ટાન્તતઃ સ્પષ્ટં નિર્દિષ્ટો જ્ઞાનદૃષ્ટિભિઃ ।

સ ચાયમુદિતઃ પંચમાંગસ્યૈકાદશે શતે ॥ ૧૪૪ ॥

તથાહિ ।

જમ્બૂદ્વીપાભિધે દ્વીપે પરિતો મેરુચૂલિકામ્ ।

ષટ્ નિર્જરાઃ સ્થિતાઃ કિંચ ચતસ્રો દિવકુમારિકાઃ ॥ ૧૪૫ ॥

બલિપિંડાન્ સમાદાય બાહ્યાભિમુખતઃ સ્થિતાઃ ।

જમ્બૂદ્વીપસ્ય પર્યન્તદેશે દિત્તુ ચતસ્ટપુ ॥ ૧૪૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ક્ષિપન્તિ બલિપિંડાંસ્તાઃ સ્વસ્વદિત્તુ બહિર્મુખાન્ ।

તેષામથૈકકઃ કશ્ચિત્ ષણ્ઠાં મધ્યાત્ સુધામુજામ્ ॥ ૧૪૭ ॥

પૃથ્વીપીઠમસંપ્રાપ્તાન્ સર્વાનપ્યાદદીત તાન્ ।

જમ્બૂદ્વીપસ્ય પરિતો ભ્રામ્યન્ ગત્યા યયા દ્રુતમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

તયા ગત્યાથ તે દેવા લોકાન્તસ્ય દિદક્ષયા ।

આશાસુ ષટ્સુ યુગપત્ પ્રસ્થિતાઃ પથિકા इव ॥૧૪૯॥ વિશેષકમ્ ॥

इतश्च तस्मिन् समये कस्यचिद्व्यवहारिणः ।

પુત્રો વર્ષતહસ્રાયુર્જાતોઽસૌ વર્ધતે ક્રમાત્ ॥ ૧૫૦ ॥

આ ‘ લોક ’ અસંખ્ય કોટાકોટિ યોજન પ્રમાણ છે. એની ગણના કોઈથી પણ કરી શકાય એમ નથી. માટે જ્ઞાનીઓએ એના સ્પષ્ટ નિર્દેશ માટે એક દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. તે દૃષ્ટાન્ત પાંચમા અંગ (ભગવતી) ના અગ્યારમા શતકમાં છે. તે આ પ્રમાણે છે:— ૧૪૩-૧૪૪.

જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની ચૂલિકા ઉપર ફરતા છ દેવો ઉભેલા છે. અને જમ્બૂદ્વીપને છેડે જગતીની ઉપર ચારે દિશાઓમાં ચાર દિક્કુમારિકા બલિના પિંડ લઈને લવણ સમુદ્રતરફ ચારે દિશાઓની સન્મુખ ઉભેલી છે. એ કુમારિકાઓ એ પિંડોને પોતાપોતાની દિશામાં બહિર્મુખ ફેંકે છે. એ વખતે એ છમાંનો કોઈ પણ એક દેવ પોતાની જે ઉતાવળામાં ઉતાવળી ગતિથી જમ્બૂદ્વીપની આસપાસ ભ્રમણ કરતાં, એ પિંડોને પૃથ્વીપર પડતાં પહેલાં અહુણકરે તેવીજ ઉતાવળી ગતિથી એ છઠો દેવો લોકાંત જોવાને ઇચ્છાતુર હોઈને એકી સાથે છ દિશામાં વટેમાર્ગની જેમ ચાલવા લાગ્યા. ૧૪૫-૧૪૬.

હવે તે સમયે કોઈક ગૃહસ્થને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો. તે પુત્રનું આયુષ્ય એક સહસ્ત્ર વર્ષનું હતું. તે (પુત્ર) અનુક્રમે વયમાં વધવા લાગ્યો. ૧૫૦.

ક્રમાદયાસ્ય પિતરૌ વિપન્નાવાયુષઃ ક્ષયાત્ ।
 સ્વાયુઃ સમાપયામાસ તત્ત્વ ણ્ણોઽપ્યનુક્રમાત્ ॥ ૧૫૧ ॥
 કાલેન કિયતા ચાસ્ય અસ્થિમજ્જાઃ ક્ષયં ગતાઃ ।
 લોકાન્તં ન ચ તે દેવાઃ પ્રાપુઃ શ્રાન્તા ઇવાશ્રયમ્ ॥ ૧૫૨ ॥
 અસ્ય વંશઃ સત્તમોઽપિ ક્રમેણૈવં ક્ષયં ગતઃ ।
 કાલેન તસ્ય નામાદિ સમસ્તમસ્તમીયિવત્ ॥ ૧૫૩ ॥
 અથાસ્મિન્ સમયે કશ્ચિત્ સર્વજ્ઞં યદિ પૃચ્છતિ ।
 ક્ષેત્રં તેષાં કિમગતં ગતં વા બહુલં પ્રભો ॥ ૧૫૪ ॥
 તદાદિશેજિનઃ તેષાં ગતં બહુગતં મિતમ્ ।
 ગતાદન્યદસંખ્યાશં સંખ્યધનમગતાચ્ચ તત્ ॥ ૧૫૫ ॥

સંવર્તિતચતુરસ્રીકૃતસ્ય લોકસ્ય માનમેતદિતિ ।
 સમ્ભવતિ યથાવસ્થિતલોકે તુ તસ્ય વૈષમ્યાત્ ॥ ૧૫૬ ॥

इति भगवतीशतक ११ उद्देशे १० ॥

वसन्ति तत्राधोलोके भवनाधिपनारकाः ।

तिर्यक् च व्यन्तरनराब्धिद्वीपज्योतिषादयः ॥ १५७ ॥

એવામાં એના માતપિતા આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી મૃત્યુ પામ્યાં. અનુક્રમે એ પુત્રનું આયુ-
 ષ્ય પૂર્ણ થયું, અને એ પણ મૃત્યુ પામ્યો. પછી કેટલેક કાળે એનાં અસ્થિમજ્જા પણ નષ્ટ
 થયા. આટલું થયું ત્યાં સુધીમાં પણ પેલા દેવો લોકને છેડે પહોંચી શક્યા નહિં. એ પુરૂષની
 અનુક્રમે સાત સાત પેઢી થઈ ગઈ અને કાળે કરીને એમનાં નામ આદિક પણ નષ્ટ થયાં
 તોયે એ દેવો લોકનો પાર પામ્યા નહીં. ૧૫૧-૧૫૩.

આ સમયે કોઈ માણસ કેવળી મહારાજને પ્રશ્ન કરે કે-હે પ્રભુ, પેલા દેવોએ કેટલો
 રસ્તો કાપ્યો ? હવે એમને કાપવાનો માર્ગ થોડો રહ્યો છે કે હજી ઝાઝો રહ્યો છે ? ત્યારે ભગ-
 વાન ઉત્તર આપે છે કે—એઓએ બહુ માર્ગ કાપ્યો છે. હજી થોડો કાપવાનો છે. અણકાપેલો
 માર્ગ કાપેલા માર્ગથી અંબ્યાના ભાગનો છે અને કાપેલો માર્ગ અણકાપેલા માર્ગથી સંખ્યા-
 તગણો છે. ૧૫૪-૧૫૫.

‘લોક’નું આ માન સંવર્તિત કરેલા અને ચોખંડા ધનરૂપ કરેલા લોકનું જ સંભવે છે.
 લોક જેવી રીતે સ્થિત રહેલો છે એમાં તો એ અસંભવિત છે.—આ પ્રમાણે ભગવતીસૂત્રના
 અગ્યારમા શતકના દશમા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે. ૧૫૬.

એમાંના અધોલોકમાં ભવનપતિ દેવો અને નારકો વસે છે; તિર્યકલોકમાં વ્યન્તર, મનુ-

વૈમાનિકાઃ સુરાઃ સિદ્ધા ઊર્ધ્વલોકે વસન્તિ ચ ।
 इति सामान्यतो लोकस्वरूपमिह वर्णितम् ॥ ૧૫૮ ॥

અથ ત્રયાણાં લોકાનાં પ્રત્યેકં તન્નિરૂપ્યતે ।
 તત્રાદૌ કથ્યતે કિંચિદધોલોકો વિશેષતઃ ॥ ૧૫૯ ॥

પૃથિવ્યસ્તત્ર નિર્દિષ્ટા સત્ત સત્તભયાપહૈઃ ।
 ગોત્રતો નામતશ્ચૈવં ગોત્રમિત્પ્રણતક્રમૈઃ ॥ ૧૬૦ ॥

આયા રત્નપ્રભા પૃથ્વી દ્વિતીયા શર્કરાપ્રભા ।
 તતઃ પરા ચ પૃથિવી તૃતીયા વાલુકાપ્રભા ॥ ૧૬૧ ॥

પંકપ્રભા ચતુર્થી સ્યાત્ ધૂમપ્રભા ચ પંચમી ।
 ષષ્ઠી તમઃપ્રભા સત્તમી સ્યાત્તમસ્તમઃપ્રભા ॥ ૧૬૨ ॥

અન્વર્થજાનિ સસાનાં ગોત્રાણ્યાહુરમૂનિ વૈ ।
 રત્નાદીનાં પ્રભાયોગાત્પ્રથિતાનિ તથા તથા ॥ ૧૬૩ ॥

ઘર્મા વંશા તથા શૈલાંજના રિષ્ટા મઘા તથા ।
 માઘવતીતિ નામાનિ નિરન્વર્થાન્યમૂનિ યત્ ॥ ૧૬૪ ॥

પ્ય, સમુદ્રો, દ્વીપો અને જ્યોતિષ્ક દેવો વગેરે રહેલા છે; તથા ઊર્ધ્વલોકમાં વૈમાનિક દેવો અને સિદ્ધિપદ પામેલાઓનો નિવાસ છે. ૧૫૭-૧૫૮.

એવી રીતે સામાન્યતઃ લોકનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે ત્રણે લોકનું પૃથક્પૃથક્ સ્વરૂપ કહું છું. એમાં પ્રથમ અધોલોકનું કંઈક વિશેષ સ્વરૂપ કહીશ. ૧૫૯.

અધોલોકમાં સાત પૃથ્વી કહી છે અને એનાં, સાત પ્રકારના ભયનો નાશ કરનારા અને સુરેન્દ્રવંદિતચરણુકમળવાળા શ્રીજિનેશ્વરભગવાનોએ ગોત્ર અને નામ-એમ બે વાનાં કહ્યાં છે. ૧૬૦.

પહેલી રત્નપ્રભા, બીજી શર્કરાપ્રભા, ત્રીજી વાલુકાપ્રભા, ચોથી પંકપ્રભા, પાંચમી ધૂમપ્રભા, છઠી તમઃપ્રભા અને સાતમી તમઃતમપ્રભા:—આમ સાતે પૃથ્વીનાં સાર્થક ગોત્રો કહ્યાં છે. કેમકે રત્ન, શર્કરા, વાલુકા, ધૂમ અને તમ વગેરેની પ્રભાના યોગથી તે તે રીતે એ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૬૧-૧૬૩.

વળી ઘર્મા, વંશા, શૈલા, અંજના, રિષ્ટા, મઘા અને માઘવતી-આવાં એઓના નિરન્વર્થક નામ છે. ૧૬૪.

અધો મહત્તમં છત્રં તસ્યોપરિ તતો લઘુ ।

છત્રાણામિતિ સત્તાનાં સ્થાપિતાનાં સમા રૂપાઃ ॥ ૧૬૫ ॥

સ્યાતામાયામવિષ્કમ્ભૌ સત્તમ્યાઃ સત રજ્જવઃ ।

પથ્યાઃ ષટ્ પંચ પંચમ્યાસ્તાશ્ચત્સૌજનાભુવઃ ॥ ૧૬૬ ॥

રજ્જુત્રયં તૃતીયાયા દ્વિતીયાયાસ્તુ તદ્ દ્વયમ્ ।

સ્યાતામાયામવિષ્કમ્ભૌ રજ્જુરેકાદિમક્ષિતેઃ ॥ ૧૬૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

રત્નપ્રભાયા બાહલ્યં યોજનાનાં પ્રકીર્તિતમ્ ।

एकं लक्षं सहस्राणामशीत्या साधिकं किल ॥ ૧૬૮ ॥

તૈવમ્ । સહસ્રાણિ ષોડશાઘં ચરકાંડં દ્વિતીયકમ્ ।

સહસ્રાઃ પંચબહુલં ચતુરશીતિરીરિતમ્ ॥ ૧૬૯ ॥

તૃતીયં જલબહુલં સ્યાદશીતિસહસ્રકમ્ ।

તતોઽશીતિસહસ્રાઘયં લક્ષં પિંડોઽગ્નિમક્ષિતેઃ ॥ ૧૭૦ ॥

ચરકાંડે ચ કાંડાનિ ષોડશોક્તાનિ તાત્વિકૈઃ ।

પ્રત્યેકમેષાં બાહલ્યં યોજનાનાં સહસ્રકમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

નીચે એક મ્હોટું છત્ર, એથી ઉપર એથી ન્હાતું, એથી ઉપર વળી એ કરતાં પણ ન્હાતું—એસ સાત છત્રો એક બીજા પર રહ્યાં હોય એ પ્રમાણે સાતે નરકભૂમિ રહેલી છે. ૧૬૫.

સાતમી નરકભૂમિની લંગાઈ પહેળાઈ સાત ‘રજ્જુ’ છે, છટ્ટીની છ રજ્જુ છે, પાંચમીની પાંચ, ચોથીની ચાર, ત્રીજીની ત્રણ, બીજીની એ અને પહેલીની એક રજ્જુ છે.^૧ ૧૬૬-૧૬૭.

રત્નપ્રભાની બડાઈ (કે જે એની ઉંચાઈ પણ ગણાય તે) એક લાખ એંશી હજાર યોજનથી કંઈક અધિક છે. ૧૬૮.

તે આ રીતે:—એનાં ત્રણ ‘કાંડ’ છે: પહેલો ‘ચરકાંડ’ સોળ હજાર યોજનનો, બીજો ‘પંચબહુલકાંડ’ ચારશી હજાર યોજનનો અને ત્રીજો ‘જલબહુલકાંડ’ એંશી હજાર યોજનનો છે. એટલે સમગ્ર એકલાખ એંશી હજાર યોજન પહેલો રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો પિંડ છે. ૧૬૯-૧૭૦

ચરકાંડમાં હજાર હજાર યોજનની બડાઈના સોળ કાંડ છે એમ તત્ત્વવેત્તાઓ કહી

૧ આ લંગાઈ પહેળાઈ સામાન્ય કહી છે. બાકી વચ્ચે ઓઝીવત્તો છે. સાતમીની સાત ને પહેલીની એક-એ બરાબર છે. જુઓ લોકનાવિહારતત્ત્વ અને આ ક્ષેત્રલોકનો પ્રારંભનો ભાગ.

તત્રાદિમં રત્નકાંડં વજ્રકાંડં દ્વિતીયકમ્ ।

વૈદૂર્ય લોહિતાશ્ચં ચ મસારગહ્લસંજ્ઞકમ્ ॥ ૧૭૨ ॥

હંસગર્ભં ચ પુલકં સૌગન્ધિકાભિધં પરમ્ ।

જ્યોતીરસમંજનં ચાંજનપુલકસંજ્ઞકમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

રજતં જાતરૂપં ચ ંકં સ્ફટિકસંજ્ઞકમ્ ।

રિષ્ટકાંડં ચેત્યમૂનિ યથાર્થાશ્ચાન્યનુક્રમાત્ ॥ ૧૭૪ ॥ વિશેષકમ્ ॥

એતેષુ તત્તજ્જાતીયરત્નબાહુલ્યયોગતઃ ।

રત્નપ્રભેતિ ગોત્રેણ પૃથ્વીયં પરિકીર્ત્યતે ॥ ૧૭૫ ॥

તિર્યગ્લોકે ભવન્ત્યસ્યા યોજનાનાં શતા નવ ।

ઊર્ધ્વગાઃ શેષપિંડસ્તુ સ્યાદધોલોકસંસ્થિતઃ ॥ ૧૭૬ ॥

ચતુર્ભિશ્ચ કિલાધારૈર્ભૂમિરેષા પ્રતિષ્ઠિતા ।

ઘનોદધિઘનવાતતનુવાતમરુતપથૈઃ ॥ ૧૭૭ ॥

ત્રિભિશ્ચ વલયૈરેષા પરિતઃ પરિવેષ્ટિતા ।

ઘનોદધિઘનવાતતનુવાતાત્મકૈઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૭૮ ॥

ગયા છે. તે આ પ્રમાણે: (૧) રત્નકાંડ, (૨) વજ્રકાંડ, (૩) વૈદૂર્યકાંડ, (૪) લોહિતકાંડ, (૫) મસારગહ્લકાંડ, (૬) હંસગર્ભકાંડ, (૭) પુલકકાંડ, (૮) સૌગન્ધિકકાંડ, (૯) જ્યોતીરસકાંડ, (૧૦) અંજનકાંડ, (૧૧) અંજનપુલકકાંડ, (૧૨) રજતકાંડ, (૧૩) સુવર્ણકાંડ, (૧૪) સ્ફટિકકાંડ, (૧૫) અંકકાંડ અને (૧૬) રિષ્ટકાંડ. આ પ્રમાણે સોળકાંડ યથાર્થનામવાળા છે. ૧૭૧-૧૭૪.

સોળે કાંડમાં તે તે જાતિનાં પુષ્કળ રત્નો હોવાથી, એ પૃથ્વીનું ‘રત્નપ્રભા’ એવું ગોત્રનામ પડેલું છે. ૧૭૫.

એ (રત્નપ્રભા પૃથ્વી) નો ઉપરનો નવસોયોજનપ્રમાણુ ભાગ તિર્યગ્લોકમાં છે અને શેષ પિંડ અધોલોકમાં રહેલો છે. ૧૭૬.

એ ભૂમિ ઘનોદધિ, ઘનવાત, તનુવાત, અને આકાશ—એ ચાર વાનાંને આધારે રહેલી છે. ૧૭૭.

વળી એ ભૂમિ અનુક્રમે ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનુવાત—એ ત્રણ પ્રકારના ત્રણ વલ-યોથી વીંટાયેલી છે. ૧૭૮.

તત્ર પ્રતિષ્ઠિતા ભૂમિરાધારેણ ઘનોદધેઃ ।
 મહાકટાહવિન્યસ્તસ્ત્યાનાજ્યઘનર્પિઢવત્ ॥ ૧૭૬ ॥
 યોજનાનાં સહસ્રાણિ વિંશતિઃ પરિકીર્તિતમ્ ।
 ઘનોદધેર્મધ્યભાગે બાહલ્યં ક્રમતસ્તતઃ ॥ ૧૮૦ ॥
 પ્રદેશહાન્યાસૌ હીયમાનોઽત્યન્તતનૂભવન્ ।
 પૃથ્વીં વલયાકારેણ સ્વયમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૮૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 વલયસ્યાસ્ય વિષ્કમ્ભઃ પ્રજ્ઞપ્તો યોજનાનિ ષટ્ ।
 ઉચ્ચત્વં તુ વસુમતીબાહલ્યસ્યાનુસારતઃ ॥ ૧૮૨ ॥
 અસૌ ઘનોદધિરપિ ઘનવાતે પ્રતિષ્ઠિતઃ ।
 અસંખ્યાનિ યોજનાનિ મધ્યે તસ્યાપિ પુષ્ટતા ॥ ૧૮૩ ॥
 પ્રદેશહાન્યા તનુતાં ભજમાનો ઘનોદધેઃ ।
 આવૃત્ય વલયં તસ્થૌ વલયાકૃતિનાત્મના ॥ ૧૮૪ ॥
 અસ્યાપિ વલયસ્યૈવં માનમાયૈરુદીરિતમ્ ।
 ચતુષ્ઠયી યોજનાનાં સાર્ધોચ્ચત્વં તુ પૂર્વવત્ ॥ ૧૮૫ ॥

મહોટા કડાયામાં રહેલા થીજી ગયેલા શ્રીનો ઘટ્ટ પિંડ હોય એવો ઘનોદધિ છે. એને આધારે એ પૃથ્વી રહેલી છે. ૧૭૬.

ઘનોદધિ મધ્યભાગમાં વીશ હજાર યોજન જાડો છે; અને પછી ક્રમે ક્રમે પ્રદેશના ઘટવાથી એ (ઘનોદધિ) પાતળો થતો થતો છેવટે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ થઈને, પૃથ્વીને વલયાકારે વીંટીને રહેલો છે. ૧૮૦-૧૮૧.

છેવટે આ વલયની પહોળાઈ છ યોજન છે, અને એની ઉંચાઈ પૃથ્વીની જાડાઈ પ્રમાણે (૧૮૦૦૦૦ યોજન) છે. ૧૮૨.

આ ઘનોદધિ પણ ઘનવાયુ ઉપર રહેલો છે. એ (ઘનવાયુ) મધ્યભાગમાં અસંખ્ય યોજનની જાડાઈમાં છે; પણ પછી પ્રદેશના ઘટવાથી સૂક્ષ્મ થતો થતો, ઘનોદધિના વલયને વલયાકારે વીંટીને રહેલો છે. ૧૮૩-૧૮૪.

આઠ પુરુષોએ આ વલયનું પ્રમાણ પ્રાંતે સાડાચાર યોજનનું કર્યું છે; ઉંચાઈ તો પૂર્વવત્ સમજી લેવી. ૧૮૫.

ઘનવાતોઽપિ સતતં તનુવાતે પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

અસ્યાપિ મધ્યે બાહ્યમસંખ્યઘનં ઘનાનિલાત્ ॥ ૧૮૬ ॥

તતસ્તનૂભવન્નેષ ઘનવાતસ્ય સર્વતઃ ।

આવૃત્ય વલયં તસ્થૌ વલયાકૃતિનાત્મના ॥ ૧૮૭ ॥

તનુવાતસ્ય વલયે વિષ્કમ્ભઃ પરિકીર્તિતઃ ।

एकं योजनमध्यर्द्धमुच्चत्वं पुनरुक्तवत् ॥ ૧૮૮ ॥

તનુવાતોઽપ્યસૌ તસ્થાવાધારણ વિહાયસઃ ।

तच्च प्रतिष्ठितं स्वस्मिन्नसंख्ययोजनोन्मितम् ॥ ૧૮૯ ॥

સસસ્વપિ મહીષ્વેવં ઘનોદધ્યાદયો મતાઃ ।

वलयानां तु विष्कम्भो यथास्थानं प्रवक्ष्यते ॥ ૧૯૦ ॥

ભાતિ ભૂઃ સ્વસમશ્રેણિસ્થાયિભિર્વલયૈસ્ત્રિભિઃ ।

पूर्णेन्दुवत्परिधिभिः सुधाकुंडमिवोरगैः ॥ ૧૯૧ ॥

ભવત્યેવમલોકશ્ચ ધર્માપર્યન્તભાગતઃ ।

योजनैर्दशभिर्द्वाभ्यामतिरिक्तैः समन्ततઃ ॥ ૧૯૨ ॥

હવે ત્રીજી વલય તનુવાતનું છે. તનુવાત ઘનવાતની નીચે સતત રહેલો જ છે. એ તનુવાતની, મધ્યમાં ઘનવાતથી અસંખ્યગણી જડાઈ છે. પછી પ્રદેશો ઘટતા જવાથી, હીન થતો જતો, ઘનવાતરૂપ વલયને વલયાકારે વીંટીને રહેલો છે. ૧૮૬-૧૮૭.

તનુવાતના વલયની પહોળાઈ પ્રાંતે દોઢ યોજન છે અને ઉંચાઈ પૂર્વવત્ છે. એ તનુવાત આકાશને આધારે રહેલો છે, અને આકાશ અસંખ્ય યોજન પ્રમાણુ રહેલું છે. ૧૮૮-૧૮૯.

જેમ આ રત્નપ્રભા પૃથ્વી ફરતા ઘનોદધિ વગેરે ત્રણ વલયો રહેલા છે તે પ્રમાણુ બીજી છઠ્ઠે પૃથ્વીમાં પણ રહેલા છે. એના વલયોનું પ્રમાણુ યોગ્યસ્થાને કહેશું. ૧૯૦.

સ્વસમાન શ્રેણિમાં રહેલા ત્રણ વલયોને લીધે એ રત્નપ્રભા પૃથ્વી, ચોતરફ રહેલા પરિધિને લીધે જેવો પૂર્ણચંદ્રમા શોભે છે અને વીંટાઈ રહેલા ભુજંગોને લીધે જેવો અમૃતકુંડ શોભે છે એવી શોભી રહી છે. ૧૯૧.

એ પ્રમાણુ ‘ ધર્મા ’ ના પર્યન્ત ભાગથી ફરતા ત્રણ પ્રકારના વલયોના ૬ + ૪૫ + ૧૫૫ એમ કુલ થઈને ૧૨ યોજન થયા એ બાર યોજન પછી ‘ અલોક ’ આવે છે. ૧૯૨.

અથૈતસ્યાં રત્નકાંડસ્યાધસ્તનં તથોર્ધ્વગમ્ ।
 વિમુચ્ય શતમેકૈકં મધ્યેઽષ્ટશતયોજને ॥ ૧૯૩ ॥
 અસંખ્યેયાનિ ભૌમેયનગરાગ્યાસતે સદા ।
 બહિર્વિભાગે વૃત્તાનિ ચતુરસ્રાણિ ચાન્તરે ॥ ૧૯૪ ॥
 અધોભાગેઽનુકુર્વન્તિ ચારુપુષ્કરકર્ણિકામ્ ।
 ગમ્ભીરલાતપરિલાપ્રાકારાલંકૃતાનિ ચ ॥ ૧૯૫ ॥
 શતધ્વ્યાદિમહાયંત્રજટિલાનિ સમન્તતઃ ।
 દુઃપ્રવેશ્યાન્યયોધ્યાનિ ગુપ્તાનિ શ્રીભૃતાનિ ચ ॥ ૧૯૬ ॥
 ઉચ્છાસિપૂર્ણકલ્પશતોરણદ્વારવન્તિ ચ ।
 અનારતં રક્ષિતાનિ દણ્ડિભિઃ કિંકરામરૈઃ ॥ ૧૯૭ ॥
 પરિષ્કૃતાનિ કુસુમૈઃ પંચવર્ણૈઃ સુગન્ધિભિઃ ।
 કાકતુંડતુરુષ્કાદિધૂપસૌરભ્યવન્તિ ચ ॥ ૧૯૮ ॥ ષડ્ભિઃ કુલકમ્ ॥
 જમ્બૂદ્વીપોપમાનાનિ વિષ્કંભાયામમાનતઃ ।
 ઉત્કૃષ્ટાનિ વિદેહાનુકારીણિ મધ્યમાન્યપિ ॥ ૧૯૯ ॥

હવે, હબાર યોજનના પહેલા રત્નકાંડમાં ઉપર અને હેઠળ સો સો યોજન મૂકીને વચલા આડસો યોજનમાં અસંખ્ય ભૂમિનગરો છે. તે બહારથી ગોળ, અંદરથી ચોખ્ખું અને નીચેના ભાગમાં કમળની કળિકા જેવાં છે. ૧૯૩-૧૯૫.

એની આસપાસ ઉંડી ખાઈ અને સુંદર કોટ શોભી રહ્યા છે. વળી એઓ શતધ્વી એટલે તોપ આદિ મહા યંત્રોથી યુક્ત છે, દુષ્પ્રવેશ્ય છે, અયોધ્ય છે, ગુપ્ત છે અને સમૃદ્ધિપૂર્ણ છે. ૧૯૬.

એ નગરોને ચળકાટ ભારતા પૂર્ણ કળશ અને તોરણોવાળા દરવાજા આવી રહ્યા છે; અને દંડધારી દેવકિંકરો નિશદિન એનું રક્ષણ કર્યા કરે છે. ૧૯૭.

ત્યાં વળી પંચરંગી પુષ્પોનો સુગંધ, અને અશુર તથા કિંદર આદિના ધૂપનો સુવાસ સતત ફેલાયેલો રહે છે. ૧૯૮.

અપિ યાન્યલ્પમાનાનિ નિરૂપિતાનિ તાન્યપિ ।

ભરતક્ષેત્રસદૃશાન્યેતેષુ ચ વસન્ત્યમી ॥ ૨૦૦ ॥

અષ્ટધા વ્યન્તરા દેવા મહાસમૃદ્ધિશાલિનઃ ।

પિશાચા ભૂતયક્ષાણ્યા રાક્ષસાઃ કિન્નરા અપિ ॥ ૨૦૧ ॥

કિંપુરુષા મહોરગા ગન્ધર્વાશ્ચ તથા પરે ।

સર્વેઽપ્યેતે દાક્ષિણાલ્યોદીચ્યભેદાત્ સ્મૃતા દ્વિધા ॥ ૨૦૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સર્વેઽપ્યેતેઽતિસુભગાઃ સુરૂપાઃ સૌમ્યદર્શનાઃ ।

હસ્તગ્રીવાદિષુ રત્નમયભૂષણભૂષિતાઃ ॥ ૨૦૩ ॥

ગાન્ધર્વગીતરતયઃ કૌતુકાક્ષિતચેતસઃ ।

પ્રિયક્રીડાહાસ્યલાસ્યા અનવસ્થિતચેતસઃ ॥ ૨૦૪ ॥

વિકુર્વિતસ્ફારવનમાલામુકુટકુંડલાઃ ।

સ્વૈરોલ્લાપાઃ સ્વૈરરૂપધારિણઃ સ્વૈરચારિણઃ ॥ ૨૦૫ ॥

નાનાવર્ણવસ્ત્રનાનાદેશનેપથ્યધારિણઃ ।

મુદ્ગરાસિકુન્તશક્તિચાપાદિવ્યગ્રપાણયઃ ॥ ૨૦૬ ॥

આ નગરોમાં જે ઉત્કૃષ્ટ (મોટા) છે તે જમ્બૂદ્વીપ જેવડાં છે, મધ્યમ છે એ મહાવિદેહ જેવડાં છે અને ન્હાનાં છે એ પણ ભરતક્ષેત્ર જેવડાં છે. ૧૯૬-૨૦૦.

આ નગરોમાં પિશાચ, ભૂત, યક્ષ, રાક્ષસ, કિન્નર, કિંપુરુષ, મહોરગ અને ગાન્ધર્વ-આ આઠ પ્રકારના અત્યન્ત સમૃદ્ધિવાન વ્યન્તરદેવો રહે છે; જેમના વળી (૧) દક્ષિણ તરફના અને (૨) ઉત્તર તરફના-એમ બે ભેદ છે. ૨૦૧-૨૦૨.

એઓ અતિ સુભગ છે, સ્વરૂપવાન છે, દેખાવમાં સૌમ્ય છે, હસ્ત-કુંડ-આદિને વિષે રત્નમય અલંકારોથી વિભૂષિત છે અને ગાન્ધર્વગીતને વિષે પ્રીતિવાળા છે. એમને કૌતુક જેવાં બહુ ગમે છે તેથી અને ક્રીડા-હાસ્ય-નૃત્ય વગેરે પર આસક્તિવાળા છે તેથી એમનાં ચિત્ત અનવસ્થિત (અસ્થિર) હોઈ ભટકતા ફરે છે. ૨૦૩-૨૦૪.

એઓ સુંદર વનમાળાઓ, મુકુટો, કુંડળો આદિ ઉત્પન્ન કરીને ધારણ કરનારા, યથેષ્ટ આલાપ-સંલાપ કરનારા, ઇચ્છા મુજબ રૂપ કરનારા અને સ્વેચ્છાચારી છે. ૨૦૫.

વળી એઓ વિવિધરંગી વસ્ત્રોના શોભીન, અવનવા દેશોના પોશાક પહેરનારા તથા મુદ્ગર, ખડ્ગ, કુન્ત, શક્તિ અને બાણ વગેરે શસ્ત્રોના ધારણુદાર છે. ૨૦૬.

તત્ર યદ્વાઃ પિશાચાશ્ચ ગન્ધર્વાશ્ચ મહોરગાઃ ।
 કિંચિત્ કૃષ્ણાઃ કિંપુરુષા રાક્ષસાશ્ચ સિતત્વિષઃ ॥ ૨૦૭ ॥
 કિન્નરાઃ શ્યામભાસોઽપિ કિંચિન્નીલત્વિષો મતાઃ ।
 ભૂતાઃ પુનઃ કાલવર્ણાઃ કજ્જલૈર્ઘટિતા ઇવ ॥ ૨૦૮ ॥
 કદમ્બઃ સુલસશ્ચૈવ વટઃ खट्वांगमेव च ।
 अशोकश्चम्पको नागः तुम्बरुश्च यथाक्रमम् ॥ ૨૦૯ ॥
 ભવન્તિ ચિહ્નાન્યદાનાં પિશાચાદિસુધાભુજામ્ ।
 ધ્વજેષુ તત્ર खट्वांगं विना सर्वेऽपि पादपाः ॥ ૨૧૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 खट्वांगं तूपकरणं तापसानामुदीरितम् ।
 प्रायः क्रीडाविनोदार्थं नरलोके चरन्त्यमी ॥ ૨૧૧ ॥
 ચૈત્યવૃક્ષાસ્તથૈવૈષામદાનાં ક્રમતો મતાઃ ।
 કદમ્બાદ્યાસ્તથા ચોક્તં તૃતીયાંગે ગણાધિપૈઃ ॥ ૨૧૨ ॥
 एएसिणं अट्टविहाणं वाणमंतरदेवाणं अट्ट चइत्तरुखा पणसा । तं जहा ।
 कलंबो उ पिसायाणं वडो जरुखाण चेति तं ।
 तुलसी भूयाण भवे ररुखसाणं च कंडओ ॥ ૨૧૩ ॥
 असोओ किन्नराणं च किंपुरिसाण चंपओ ।
 णागरुखो भुअंगाणं गंधवाण य तेंदुओ ॥ ૨૧૪ ॥

એમનામાં જે યક્ષ, પિશાચ, ગન્ધર્વ અને મહોરગ જાતિના છે એઓનો વર્ણ કંઈક શ્યામ છે, કિંપુરુષ તથા રાક્ષસોનો વર્ણ શ્વેત છે, કિન્નરોનો આભાસ શ્યામ છતાં કંઈ નીલવર્ણ છે અને ભૂતજાતિનો તો જાણે કાજળમય હોયની એટલો બધો શ્યામ છે. ૨૦૭-૨૦૮

એ આઠે જાતિના વ્યન્તરોની ધ્વજાઓમાં, અનુક્રમે (૧) કદમ્બ, (૨) સુલસ, (૨) વટ, (૪) ખટ્વાંગ, (૫) અશોક, (૬) ચંપક, (૭) નાગ અને (૮) તુમ્બરુ-આવાં ચિન્હો છે. ખટ્વાંગ એ એક જાતનું તાપસલોકોનું ઉપકરણ છે. શેષ સાત પ્રસિદ્ધ વૃક્ષો છે. ૨૦૯-૨૧૧.

એ વ્યન્તરદેવો મનુષ્યલોકમાં પ્રાયઃ ક્રીડા વિનોદાર્થે વિચર્યા કરે છે.

વળી એ આઠેને કદમ્બ આદિ ચૈત્યવૃક્ષો પણ છે એમ કહ્યું છે. ૨૧૨.

એ સંબંધમાં ત્રીજા ‘ અંગ ’ માં ગણધરભાષિત વચન છે કે:—

“ એ આઠ પ્રકારનાં (વાણ) વ્યન્તર દેવોનાં આઠ ચૈત્યવૃક્ષો કહેલા છે:—પિશાચોનું કદ-

ચૈત્યવૃક્ષા મણિપીઠિકાનામુપરિવર્તિનઃ સર્વરત્નમયા ઉપરિ છત્રધ્વજા-
દિભિઃ અલંકૃતાઃ સુધર્માદિસમાનામગ્રતો યે શ્રૂયન્તે તે એતે ઇતિ સંભા-
વ્યન્તે ॥ યે તુ ચિંધાઈ કલંબજ્ઞાણે ઇત્યાદિ તે ચિહ્નભૂતા એતેભ્યઃ અન્ય
એવ ઇતિ । સ્થાનાંગ ૮ સૂત્રવૃત્ત્યોઃ ॥

પ્રાયઃ શૈલકન્દરાદૌ યચ્ચરન્તિ વનાન્તરે ।

તતઃ પૃષોદરાદિત્વાત્ એતે સ્યુઃ વાનમન્તરાઃ ॥ ૨૧૫ ॥

મૃત્યવચ્ચક્રવર્ત્યાધારાધનાદિકૃતસ્તતઃ ।

વ્યન્તરા વાભિધીયન્તે નરેભ્યો વિગતાન્તરાઃ ॥ ૨૧૬ ॥

એકૈકસ્મિન્નિકાયેઽથ દ્વૌ દ્વાવિન્દ્રાવુદાહતૌ ।

દક્ષિણોત્તરભેદેન કાલાધ્યાસ્તે ચ ષોડશ ॥ ૨૧૭ ॥

કાલશ્ચૈવ મહાકાલઃ પિશાચચક્રવર્તિનૌ ।

સૂરૂપઃ પ્રતિરૂપશ્ચ મૂતેન્દ્રૌ દક્ષિણોત્તરૌ ॥ ૨૧૮ ॥

અવૃક્ષ, ચક્ષોનાં વડ, ભૂતભતિનાં તુળસી, રાક્ષસોનાં કંડક, કિન્નરોનાં અશોક, કિપુરુષોનાં ચંપક, ઉરગભતિનાં નાગવૃક્ષ, અને ગન્ધર્વોનાં તેન્દુકવૃક્ષ છે. ૨૧૩-૨૧૪.

‘ સુધર્મા ’ વગેરે સમાની આગળ, મણિપીઠિકાની ઉપર, સર્વરત્નમય અને છત્રધ્વજાદિથી શોભતાં ચૈત્યવૃક્ષા કહ્યાં છે તે જ આ હોય એમ સંભવે છે. અને કદાંચ આદિ ચિહ્નોરૂપ બીજાં વૃક્ષો કહ્યાં છે તે આથી જૂઠાં છે. ” આ પ્રમાણે સ્થાનાંગસૂત્રમાં આઠમા સૂત્ર (કાણ) માં અને તેની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે.

આ વ્યન્તરો પ્રાયઃ ‘ વનાન્તરમાં, ’ પર્વતની શુક્ષ્માદિમાં ‘ વિચરનારા ’ હોઈને ‘ વાનમન્તર ’ કહેવાય છે. (સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં ‘ પૃષોદરાદિ ’ નામથી ઓળખાતા સમાસના નિયમને આધારે વનાન્તરે ચરન્તીતિ વાનમન્તરાઃ એમ ‘ સમાસ ’ થાય છે). ૨૧૫.

અથવા સેવકની જેમ ચક્રવર્તી આદિકની આરાધના વગેરે કરવાવાળા હોવાથી (નરેભ્યો) વિગતાન્તરાઃ (એટલે મનુષ્યથી બહુ અન્તરવાળા નહિ)—એમ સમાસ કરવાથી પણ ‘ વ્યન્તર ’ કહેવાય છે. ૨૧૬.

હવે, એ આઠ ભતિના વ્યન્તર દેવોમાં, પ્રત્યેક ભતિના બળે ઈન્દ્રો કહ્યા છેઃ (૧) દક્ષિણ દિશાનો અને (૨) ઉત્તર દિશાનો. એટલે સમગ્ર સોળ ઈન્દ્રો છે. ૨૧૭.

એમનાં નામઃ પિશાચોના ઈન્દ્ર ‘ કાળ ’ અને ‘ મહાકાળ ’ છે; ભૂતભતિનાઓના ઈન્દ્ર ‘ સુરૂપ ’ અને ‘ પ્રાતેરૂપ ’ છે; ચક્ષોના ઈન્દ્ર ‘ પૂર્ણભદ્ર ’ અને ‘ મણિભદ્ર ’ છે; રાક્ષસોના ઈન્દ્ર

पूर्णभद्रमाणिभद्रौ यच्चाणामधिपावुभौ ।

भीमश्चैव महाभीमो राक्षसानामधीश्वरौ ॥ २१९ ॥

किन्नरश्च किंपुरुषः किन्नराणां महीक्षितौ ।

इन्द्रौ किंपुरुषाणां च सन्महापुरुषौ स्मृतौ ॥ २२० ॥

अतिकायमहाकायौ महोरगधराधिपौ ।

गन्धर्वाधिपती गीतरतिर्गीतयशा इति ॥ २२१ ॥

सुरेन्द्राः षोडशाप्येते महाबला महाश्रियः ।

महासौख्या महोत्साहाः स्युरनुत्तरशक्तयः ॥ २२२ ॥

कमला चैव कमलप्रभोत्पला सुदर्शना ।

प्रत्येकमेतन्नामन्यः स्युः प्रियाः पिशाचराजयोः ॥ २२३ ॥

रूपवती बहुरूपा सुरूपा सुभगापि च ।

भूताधिराजयोरग्रमहिष्यः कथिता जिनैः ॥ २२४ ॥

पूर्णा बहुपुत्रिका चोत्तमा तथा च तारका ।

पूर्णभद्रमाणिभद्रदेवयोर्दयिता इमाः ॥ २२५ ॥

वसन्तिका केतुमती रतिसेना रतिप्रिया ।

गदिता दयिता एताः किन्नराणामधीशयोः ॥ २२६ ॥

‘ભીમ’ અને ‘મહાભીમ’ છે; કિન્નરેના ઇન્દ્ર ‘કિન્નર’ અને ‘કિંપુરુષ’ નામના છે; કિંપુરુષોના ઇન્દ્ર ‘સત્પુરુષ’ અને ‘મહાપુરુષ’ નામે છે; મહોરગબલિના ઇન્દ્ર ‘અતિકાય’ અને ‘મહાકાય’ નામના છે; અને ગન્ધર્વોના ઇન્દ્ર ‘ગીતરતિ’ અને ‘ગીતયશા’ નામના છે. ૨૧૮-૨૨૧.

એ સોળે ઇન્દ્રો મહા બળવાન, બહુ સમૃદ્ધિશાલી, અત્યન્ત સુખી, પૂરા ઉત્સાહી, અને અપૂર્વ સામર્થ્યવાળા છે. ૨૨૨.

એ સોળમાંના પ્રત્યેક ઇન્દ્રને વળી અચ્ચાર પટ્ટરાણીઓ (ઇદ્રાણીઓ) છે—એમાં પ્રત્યેક પિશાચેન્દ્રને કમળા, કમળપ્રભા, ઉત્પલા અને સુદર્શના—એ નામની ચાર છે. પ્રત્યેક ભૂતેન્દ્રને રૂપવતી, બહુરૂપા, સુરૂપા અને સુભગા—એવા નામવાળી ચાર છે. પ્રત્યેક યક્ષેન્દ્રને પૂર્ણા, બહુપુત્રિકા, ઉત્તમા અને તારકા—એવા નામવાળી ચાર છે. પ્રત્યેક કિન્નરેન્દ્રને વસન્તિકા, કેતુમતી, રતિસેના અને રતિપ્રિયા—એ નામની ચાર છે. ૨૨૩-૨૨૬.

રોહિણી ચ નવમિકા હ્રીનામ્ની પુષ્પવત્યપિ ।

પ્રાણપ્રિયા ઇમાઃ પ્રોક્તા જિનૈઃ કિંપુરુષેન્દ્રયોઃ ॥ ૨૨૭ ॥

ભુજગા ભુજગવતી મહાકચ્છા સ્ફુટાભિધા ।

ચતસ્રો જીવિતેશ્વર્યો મહોરગાધિરાજયોઃ ॥ ૨૨૮ ॥

સુધોષા વિમલા ચૈવ સુસ્વરા ચ સરસ્વતી ।

ચતસ્રઃ પ્રાણદયિતા ગન્ધર્વાણામધીશયોઃ ॥ ૨૨૯ ॥

સામ્પ્રતીનાસ્તુ કાલાદીનાં દાક્ષિણાત્યેન્દ્રાણાં યાઃ કમલાદયઃ ।

તા નાગપુરવાસ્તવ્યા દ્વાત્રિંશત્પૂર્વજન્મનિ ॥ ૨૩૦ ॥

મહાકાલાદ્યોત્તરાત્યેન્દ્રાણાં યાઃ કમલાદયઃ ।

સાકેતપુરવાસ્તવ્યાસ્તા દ્વાત્રિંશદપિ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૩૧ ॥

एवं चतुःषष्टिरपि महेभ्यवृद्धकन्यकाः ।

स्वस्वनाમप्रतिरूपजननीजनकाभिधाः ॥ ૨૩૨ ॥

पुष्पचूलार्थिकाशिष्याः श्रीपार्श्वार्पितसंयमाः ।

शबलीकृतचारित्रा मासार्धानशनस्पृશः ॥ ૨૩૩ ॥

વળી પ્રત્યેક કિંપુરુષેન્દ્રને રોહિણી, નવમિકા, હ્રી અને પુષ્પવતી-એવા નામની ચાર પટ્ટરાણી છે. પ્રત્યેક ઉરગેન્દ્રને ભુજગા, ભુજગવતી, મહાકચ્છા અને સ્ફુટા નામની ચાર છે. પ્રત્યેક ગન્ધર્વેન્દ્રને સુધોષા, વિમલા, સુસ્વરા અને સરસ્વતી-એમ ચાર પટ્ટરાણીઓ છે. ૨૨૭-૨૨૯.

(અહિં થ'થકર્તાએ રાક્ષસેન્દ્રોની પટ્ટરાણીઓના નામ કેમ નહિં આપ્યાં હોય ?)

સોળ ઈન્દ્રોમાંથી, દક્ષિણભાગના જે કાલ વગેરે આઠ ઈન્દ્રો છે એમની કમળા વગેરે બત્રીસે ઈંદ્રાણીઓ પૂર્વજન્મમાં નાગપુરવાત્રી વૃદ્ધ કન્યાઓ^૧ હતી. અને ઉત્તરદિશાના મહાકાળ આદિક ઈન્દ્રોની કમળા વગેરે ઈન્દ્રાણીઓ છે એઓ સાકેતપુરવાત્રી વૃદ્ધ કન્યાઓ હતી. સમગ્ર થઈને ચોસઠે મહોટા શ્રેષ્ઠીઓની ઉમર લાયક કન્યાઓ હતી. એમનાં માતાપિતાનાં નામ પણ એમનાં પોતાનાં નામને અનુસરતાં જ હતાં. એઓ સર્વે પુષ્પચૂલા નામની આર્યાની શિષ્યાઓ થઈ હતી. એમણે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન પાસે દીક્ષા લીધી હતી. એઓનું ચારિત્ર અતિચારવાળું હોઈ, અર્ધમાસનું અનશન કરી એઓ બ્યારે મૃત્યુ પામી

૧ મોટી ઉમર થયા છતાં કન્યાપણે રહેલી.

અતિચારાનનાલોચ્યાપ્રતિક્રમ્ય મૃતાસ્તતઃ ।

કાલાદિવ્યન્તરેન્દ્રાણાં વભૂવુઃ પ્રાણવલ્લભાઃ ॥ ૨૩૪ ॥ પંચભિઃ કુલકમ્ ।

પ્રત્યેકમાસાં સાહસ્રઃ પરિવારો ભવેદથ ।

એકૈકેયં ચ દેવીનાં સહસ્રં રચિતું ક્ષમાઃ ॥ ૨૩૫ ॥

પ્રત્યેકમેષામિન્દ્રાણાં ચતુઃસહસ્રસંમિતાઃ ।

અવરોધે ભવત્યેવં દેવ્યો લાવણ્યવન્ધુરાઃ ॥ ૨૩૬ ॥

પ્રત્યેકમેષાં સર્વેષાં તિસ્તો ભવન્તિ પર્ષદઃ ।

ઈષા તથા ચ ત્રુટિતા સભા દૃઢરથાભિધા ॥ ૨૩૭ ॥

સહસ્રાણ્યષ્ટ દેવાનાં તત્રાભ્યન્તરપર્ષદિ ।

મધ્યાયાં દશ વાહ્યાયાં દ્વાદશેતિ યથાક્રમમ્ ॥ ૨૩૮ ॥

દેવીનાં શતમેકૈકં પર્ષત્સુ સ્યાત્તિસ્તૃષ્વપિ ।

દેવદેવીનામથાત્ર સ્થિતિઃ ક્રમાન્નિરૂપ્યતે ॥ ૨૩૯ ॥

પૂર્ણં પલ્યોપમસ્યાર્થં તદ્દેશોનં તથાધિકમ્ ।

પલ્યોપમસ્ય તુર્યાશો દેવાનાં ક્રમશઃ સ્થિતિઃ ॥ ૨૪૦ ॥

ત્યારે એ અતિચાર અણુઆલોચ્યા અને અણુપ્રતિક્રમ્યા રહી જવાથી, એઓ અહિં કાળ આદિક વ્યન્તરેન્દ્રાણી ઈન્દ્રાણીઓ થઇ છે. ૨૩૦-૨૩૪.

આ ચોસઠેમાંથી પ્રત્યેકને હજારહજારદેવીઓનો પરિવાર છે; અને એમનામાં હજાર હજાર દેવીઓ વિકુર્વવાતું (નવી ઉપજાવી કાઢવાતું) સામર્થ્ય છે. ૨૩૫.

એ ગણત્રીએ પ્રત્યેક ઈન્દ્રના અન્તઃપુરમાં ચારચાર હજાર લાવણ્યવતી દેવીઓ હોય છે. ૨૩૬.

વળી એ પ્રત્યેક ઈન્દ્રને ઈષા, ત્રુટિતા અને દૃઢરથા-એવા નામની ત્રણ સભાઓ હોય છે. ૨૩૭.

એમાં અંદરની સભામાં આઠ હજાર દેવો હોય છે, મધ્યની સભામાં દશ હજાર અને બહારની સભામાં બાર હજાર દેવો હોય છે. ૨૩૮.

વળી દરેક સભામાં દેવીઓ પણ સો સો હોય છે. ૨૩૯.

હવે એ ત્રણ સભાઓના દેવદેવીઓના આયુષ્યની સ્થિતિ ક્રમવાર નીચે પ્રમાણે છે:— પહેલી સભાવાળા દેવોની અર્ધપલ્યોપમ; બીજી સભાવાળા દેવોની અરધા પલ્યોપમથી કંઈક ન્યૂન; અને ત્રીજી સભાવાળાઓની એક ચતુર્થાંશ પલ્યોપમથી કંઈક અધિક. પહેલી સભાની

સાધિકઃ પલ્યતુર્યાશઃ પૂર્ણઃ સ એવ ચ સ્થિતિઃ ।

સ એવ દેશેન ન્યૂનો દેવીનાં ક્રમતઃ સ્મૃતા ॥ ૨૪૧ ॥

એવં ચ—સામાનિકાનામેતેષાં તથાગ્રયોષિતામપિ ।

પર્ષદસ્તિસ્ત્વ ઈષા ત્રુટિતા દદરથાભિધા ॥ ૨૪૨ ॥

ચતુર્ભિરેવં સર્વેઽમી સામાનિકસહસ્રકૈઃ ।

પ્રેયસીભિશ્ચતસૃભિઃ સ્વપરિચ્છદવારુભિઃ ॥ ૨૪૩ ॥

પાર્ષદૈસ્ત્રિવિધૈર્દેવૈઃ સપ્તભિઃ સૈન્યનાયકૈઃ ।

ગન્ધર્વનટહસ્યશ્વરથપાદાત્યકાસરૈઃ ॥ ૨૪૪ ॥

અમીભિઃ સસભિઃ સૈન્યૈશ્ચતુર્ભિશ્ચાત્મરક્ષિણાં ।

સ્થિતૈઃ પ્રત્યાશં સહસ્રૈરન્વહં સેવિતાંહૂયઃ ॥ ૨૪૫ ॥

સ્વસ્વભૌમેયનગરલક્ષાણાં ચક્રવર્તિતામ્ ।

અસંખ્યેયાનામજલં પ્રત્યેકં વિભ્રતોઽદ્ભુતામ્ ॥ ૨૪૬ ॥

વ્યન્તરાણાં વ્યન્તરીણાં સ્વસ્વનિકાયજન્મનામ્ ।

સ્વસ્વદિગ્વર્તિનાં સ્વૈરં સામ્રાજ્યમુપભુંજતે ॥૨૪૭॥ પંચભિઃ કુલકમ્ ॥

દિવ્યસ્ત્રીસંપ્રયુક્તેષુ નાટ્યેષુ વ્યાપૃતેન્દ્રિયાઃ ।

ન જાનતે ગતમપિ કાલં પલ્યોપમાયુષઃ ॥ ૨૪૮ ॥

દેવીઓની આયુષ્યસ્થિતિ એક ચતુર્થાંશ પદ્યોપમથી સહેજ વધારે, બીજી સભાની દેવી-ઓની બરાબર એક ચતુર્થાંશ પદ્યોપમ, અને ત્રીજી સભાની દેવીઓની એક ચતુર્થાંશ પદ્યોપમથી ન્યૂન છે. ૨૪૦-૨૪૧.

(સોળે ઇન્દ્રોને જેમ ત્રણ ત્રણ સભા કહી તેમ) એમના સામાનિક દેવો અને અથ-મહિષીઓને પણ ઇષા, ત્રુટિતા અને દદરથા નામની ત્રણ ત્રણ સભાઓ છે. ૨૪૨.

આ પ્રમાણે ચાર ચાર હજાર સામાનિક દેવો, હજાર હજારના પરીવારવાળી અચ્યાર ઇન્દ્રાણીઓ, ત્રણ પ્રકારના પર્ષદાના દેવો, સાત સાત સેનાપતિઓ, ગન્ધર્વ નટ હસ્તી અથ-રથ પાયદળ તથા મહિષોરૂપ સાત પ્રકારનાં સૈન્યો, ચૌદિશે રહેલા અચ્યાર હજાર આત્મ રક્ષકો—આટલા બધા પરિવારવાળા અને પોતપોતાના લાળો નગરોમાં અદ્ભુત ચક્રિત્વ ધારણ કરવાવાળા એ સર્વ ઇન્દ્રો, પોતપોતાની નિકાયમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને પોતપોતાની દિશાઓમાં રહેલા અસંખ્યાત વ્યન્તરવ્યન્તરીઓનું રાજ્ય લોગવે છે. ૨૪૩-૨૪૭.

વળી દેવાંગનાઓએ પ્રયોજેલા નાટકોમાં એઓ એટલા બધા રોકાયેલા રહે છે કે એમનો પદ્યોપમ જેટલો આયુષ્યકાળ કયાં વહો જાય છે એની પણ એમને ખબર રહેતી નથી. ૨૪૮.

તથોક્તમ્ । તર્હિ દેવા વંતરિયા વરતરુણીગીયવાઙ્ગયરવેણમ્ ।

નિચ્ચં સુહિયા પમુઙ્ગયા ગયંપિ કાલં ન યાણંતિ ॥ ૧ ॥

વ્યન્તરાણામમી અષ્ઠૌ મૂલભેદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

અષ્ટાવાન્તરભેદાઃ સ્યુઃ અણપર્ણીમુખાઃ પરે ॥ ૨૪૯ ॥

તથા હિ । અણપત્ની પણપત્ની ઇસીવાઈ ભૂયવાઈણ ચેવ ।

કંદી ય મહાકંદી કોહંડે ચેવ પયણ અ ॥ ૨૫૦ ॥

પ્રાગ્વત્ પ્રતિનિકાયેઽત્ર દ્વૌ દ્વાવિન્દ્રાવુદીરિતૌ ।

ક્ષેત્રયોઃ રુચકાચ્યામ્યૌત્તરાહયોરધીશ્વરૌ ॥ ૨૫૧ ॥

ઇન્દ્રૌ સન્નિહિતઃ સામાનિકશ્ચાઘનિકાયયોઃ ।

ધાતા વિધાતેત્યધિપૌ નિકાયે ચ દ્વિતીયકે ॥ ૨૫૨ ॥

તાર્તીયિકનિકાયેન્દ્રૌ ઋષિશ્ચ ઋષિપાલિતઃ ।

ચતુર્થસ્ય નિકાયસ્ય તાવીશ્વરમહેશ્વરૌ ॥ ૨૫૩ ॥

સુવત્સશ્ચ વિશાલશ્ચ નિકાયે પંચમેઽધિપૌ ।

ષષ્ઠે નિકાયે નેતારૌ હાસ્યહાસ્યરતી ઇતિ ॥ ૨૫૪ ॥

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—મનહર તરુણીઓના ગીતવાદના નાદને લીધે, વ્યન્તરદેવો નિત્ય એટલા સુખ અને પ્રમોદમાં રહે છે કે કાળ કેટલો વહ્યો જાય છે એ એઓ જાણતાજ નથી.

અહિં જે વ્યન્તરદેવોના આઠ ભેદ કહ્યા તે 'મૂળ ભેદ' છે. એમના બીજા આઠ, અણપત્ની આદિક અવાન્તર ભેદો પણ છે. તે આ પ્રમાણે—(૧) અણપત્ની, (૨) પણપત્ની, (૩) ઋષિવાદી, (૪) ભૂતવાદી, (૫) કંદીત, (૬) મહાકંદીત, (૭) કોહંડ અને (૮) પતંગ. ૨૪૯-૨૫૦.

પૂર્વવત્ અહિં પણ આઠે નિકાયોમાં પ્રત્યેક નિકાયના બે બે ઇન્દ્રો છે; અને એઓ રચક થી દક્ષિણે અને ઉત્તરે આવેલા ક્ષેત્રોના જુદા જુદા અધીશ્વર છે. ૨૫૧.

પહેલી એટલે 'અણપત્ની' નિકાયના વ્યન્તરોના, સન્નિહિત અને સામાનિક નામના બે ઇન્દ્રો છે; અને બીજી એટલે 'પણપત્ની' નિકાયના વ્યન્તરોના, ધાતા અને વિધાતા નામના ઇન્દ્રો છે. ૨૫૨.

ત્રીજીના ઋષિ અને ઋષિપાલિત અને ચોથીના ઇશ્વર અને મહેશ્વર ઇન્દ્રો છે. ૨૫૩.

પાંચમી નિકાયના સુવત્સ અને વિશાળ નામના, અને છઠ્ઠીના હાસ્ય અને હાસ્યરતિ નામના ઇન્દ્રો છે. ૨૫૪.

શ્રેયોમહાશ્રેયાંસૌ ચ નિકાયે સત્તમેઽધિપૌ ।

પદગઃ પદગપતિઃ નિકાયસ્યાષ્ટમસ્ય તૌ ॥ ૨૫૫ ॥

તથાહુઃ સ્થાનાંગે । દો અણપન્નિદા પન્નત્તા ઇત્યાદિ ॥

એતેઽપિ રત્નકાંડસ્ય શતં શતમુપર્યધઃ ।

પરિત્યજ્ય વસન્ત્યષ્ટશતયોજનમધ્યતઃ ॥ ૨૫૬ ॥

તથાહુઃ પ્રજ્ઞાપનાયામ્ ।

કહિણં મંતે વાણમંતરાણં દેવાણં ભોમેજ્જા નગરા પળણત્તા । કહિણં મંતે વાણમંતરા દેવા પરિવસન્તિ ॥ ગોયમા સે રયણપ્પમાણ પુઢવીણ રયણામયસ્સ કંડસ્સ જોઅણસહસ્સ વાહલસ્સ ઉવરિ એગં જોઅણસયં ઓગાહેત્તા હેઠાવિ એગં જોઅણસયં વજ્જેત્તા મજ્જે અટ્ઠસુ જોઅણસણ્ણુ એત્થણં વાણમંતરાણં તિરિયમસંખેજ્જા ભોમેજ્જા નગરાવાસસયસહસ્સા ભવન્તિ ઇતિ મક્ખાયા । તેણં ઇત્યાદિ । તત્થણં બહવે વાણમંતરા દેવા પરિવસન્તિ । તં જહા । પિસાયા જૂયા જક્ખા યાવત્ અણપન્નિય પળપન્નિય ઇત્યાદિ ॥

સંગ્રહણ્યાં તુ

સાતમીના શ્રેયાંસ અને મહાશ્રેયાંસ, તેમજ આઠમીના પદગ અને પદગપતિ નામના ઇન્દ્રો કહ્યા છે. ૨૫૫.

સ્થાનાંગસૂત્રમાં પણ ‘ અણપન્નીના એ ઇન્દ્રો છે’, ઇત્યાદિ કહ્યું છે.

વળી એઓ પણ રત્નકાંડના, સો ઉપલા અને સો નીચલા યોજન પડતાં મુકીને શેષ આઠસો યોજન રહ્યા એમાં વસે છે. ૨૫૬.

આના સંબંધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

શ્રી ગૌતમગણધર પૂછે છે કે—હે ભગવાન, વાણમંતર દેવોના ભૂમિનગરો કયાં આવ્યાં ? અને એ વાણમંતર દેવો કયાં રહે છે ? એના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—હે ગૌતમ, રત્નપ્રભા પૃથ્વીના એક હજાર યોજન ળાડાં રત્નકાંડમાં, સો યોજન ઉપર અને સો યોજન નીચે એમ બસો યોજન બાદ કરી, મધ્યના આઠસો યોજનમાં વાણમંતર દેવોના અસંખ્યાતલક્ષ વાસનગરો છે; અને ત્યાંજ ઘણા વાણમંતર દેવો રહે છે. જેવા કે, પિશાચ, ભૂત અને યક્ષ વગેરે આઠ અને અણપન્ની, પળપન્ની વિગેરે આઠ મળી સોળ.

‘સંઘહણી’ માં વળી એમ કહ્યું છે કે—રત્નપ્રભાપૃથ્વીના પહેલા એકસો યોજનમાં અવર

इय पढमजोअणसए रयणाए अट्टवंतरा अवरे ।

तेसिं इह सोलसिंदा रुअगहो दाहिणुत्तराओ ॥ १ ॥

યોગશાસ્ત્રચતુર્થપ્રકાશવૃત્તૌ તુ એવમ્ । રત્નપ્રભાયામેવ પ્રથમસ્ય શતસ્ય
અથ ઉપરિ ચ દશદશ યોજનાનિ મુક્ત્વા મધ્યે અશીતિયોજનેષુ અણપ-
ન્નિયપ્રભૃતય ઇતિ ॥

एषां वक्तव्यता सर्वा विज्ञेया प्राक्तनेन्द्रवत् ।

जाता द्वात्रिंशदित्येवं व्यन्तरामरनायकाः ॥ २५७ ॥

भौमेयनगरेष्वेषु व्यन्तराः प्रायशः खलु ।

उत्पद्यन्ते प्राच्यभवानुष्ठिताज्ञानकष्टतः ॥ २५८ ॥

मृताः पाशविषाहारजलाग्निक्षुत्तृडादिभिः ।

भृगुपातादिभिश्च स्युः व्यन्तराः शुभभावतः ॥ २५९ ॥

स्थितिरुत्कर्षतोऽमीषां पत्यमर्थं च योषिताम् ।

सहस्राणि दशाब्दानां उभयेषां जघन्यतः ॥ २૬૦ ॥

આઠ જાતિના વ્યન્તરો રહે છે. એઓના વળી, રૂચકથી દક્ષિણમાં આઠ અને ઉત્તરમાં આઠ મળીને સોળ ઇન્દ્રો છે.

યોગશાસ્ત્રના ચોથા ‘ પ્રકાશ ’ ની ટીકામાં વળી જ્યૈષ્ઠ્ય કહ્યું છે: રત્નપ્રભાપૃથ્વીમાં જ, પહેલા સો યોજનમાના ઉપરના દશ અને નીચેના દશ એમ વીશ યોજન મૂકીને શેષ મધ્યના એશી યોજનમાં ‘ અણપત્રી ’ આદિ દેવો વસે છે.

આ વ્યન્તરેન્દ્રોતું સ્વરૂપ પણ પૂર્વોક્ત વ્યન્તરો જેવું જ સમજવું. આ હિસાબે સર્વ મળી બત્રીશ વ્યન્તરેન્દ્રો થયા. ૨૫૭.

પૂર્વ ભવમાં અજ્ઞાનપૂર્વક કષ્ટદાયક તપશ્ચર્યા કરવાથી પ્રાણીઓ આ ભૂમિનગરોમાં વ્યન્તર તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૫૮.

પાશ (ગળાફાંસો), વિષપાન, અગ્નિપ્રવેશ, અંપાપાત તથા ક્રુધા અને તૃષ્ણા વેડીને પણ, (મૃત્યુ અંગીકાર કરી) માણસો, શુભભાવ હોય તો અહિં વ્યન્તરો થાય છે. ૨૫૯.

વ્યન્તરદેવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યસ્થિતિ એક પટ્યોપમની છે અને તેની દેવીઓની અર્ધ પટ્યોપમની છે. જઘન્ય આયુષ્ય તે બંનેનું દસ હજાર વર્ષ જેટલું છે. ૨૬૦.

સ્વાભાવિકં સત્તહસ્તમાનં ઉત્કર્ષતો વપુઃ ।

અંગુલાસંખ્યાંશમાનં જઘન્યં પ્રથમક્ષણે ॥ ૨૬૧ ॥

લક્ષ્યયોજનમાનં ચોત્કૃષ્ટમુત્તરવૈક્રિયમ્ ।

પ્રક્રમેઽન્ગુલસંખ્યેયમાગમાનં જઘન્યતઃ ॥ ૨૬૨ ॥

एषां लेश्याश्चतस्रः स्युः पद्मां शुक्लां विना पराः ।

उच्छ्रवसन्ति सप्तभिस्ते स्તોકૈર્જઘન્યજીવિનઃ ॥ ૨૬૩ ॥

बुभुक्षवश्चैकदिनान्तरेऽथोत्कृष्टजीविनः ।

समुच्छ्रवसन्त्याहरन्ति मुहूर्त्ताहःपृथक्त्वकैः ॥ ૨૬૪ ॥

आहारे चित्तसंकल्पोपस्थिताः सारपुद्गलाः ।

सर्वांगेषु परिणमन्त्येषां कावलिकस्तु न ॥ ૨૬૫ ॥

ये तु हिंसाः सुरा वीरचंडिकाकालिकादयः ।

मद्यमांसाद्याहुतिभिस्तुष्यन्ति तर्पिता इव ॥ ૨૬૬ ॥

तेऽपि पूर्वभवाभ्यासात् पापा मिथ्यात्वमोहिताः ।

મદ્યમાંસાદિ વીરચૈવ તુષ્યન્તિ ન તુ ભુંજતે ॥૨૬૭॥ યુગ્મમ્ ॥

એમનું સ્વાભાવિક શરીરમાન ઉત્કર્ષતઃ સાત હાથનું હોય છે અને જઘન્યતઃ, પ્રથમ ક્ષણે, એક આંગળના અસંખ્યમા અંશ જેટલું હોય છે. ૨૬૧.

એઓ ઉત્તરવૈક્રિય શરીર ઉત્કર્ષતઃ લાખયોજનનું કરી શકે છે; જ્યારે જઘન્યતઃ, શરૂઆતમાં આંગળના સંખ્યાત લાગ જેટલું હોય છે. ૨૬૨.

એઓને પદ્મલેશ્યા અને શુક્લલેશ્યા શિવાયની ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. એમનામાં જઘન્ય આયુષ્યવાળા હોય છે એઓ સાત સ્તોકે શ્વાસ લે છે, અને એકાંતરે ક્ષુધાતુર થાય છે. ૨૬૩.

વળી જેઓ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા હોય છે તેઓ ચાર મુહૂર્તે શ્વાસોશ્વાસ લે છે અને ચાર દિવસે ક્ષુધાતુર થાય છે. ૨૬૪.

આહારની ઇચ્છા થતાં સંકલ્પમાત્રથી જ સારસાર પુદ્ગળો એમના સર્વ અંગોમાં પરિણમે છે. એમને ક્વળઆહાર હોતો નથી. ૨૬૫.

વળી જે વીર, ચંડિકા, કલિકા આદિ હિંસક દેવો તર્પિત થયા હોય તેમ માંસ, મદ્ય આદિકની આહુતિથી તુષ્ટમાન થાય છે તે પાપી મિથ્યાત્વમોહિત દેવો પૂર્વલવની ટેવ હોવાથી એ વસ્તુઓ જોઈનેજ સન્તોષ પામે છે, એનો આહાર કરતા નથી. ૨૬૬-૨૬૭.

સંમૂર્છિમા ગર્ભજાશ્ચ તિર્ય્ચો ગર્ભજા નરાઃ ।
 ઉત્પદ્યન્તે ષડ્ભિરપિ યુતાઃ સંહનનૈરિહ ॥ ૨૬૮ ॥
 ય્યુત્વોત્પદ્યન્ત એતે નૃતિરશ્ચોર્ગર્ભજન્મનોઃ ।
 પર્યાસવાદરક્ષમામ્ભઃપ્રત્યેકભૂરુહેષુ ચ ॥ ૨૬૯ ॥
 એકેન સમયેનૈકાદયોઽસંખ્યાવસાનકાઃ ।
 ઉત્પદ્યન્તે વ્યવન્તેઽમી ઉત્કૃષ્ટમેષુ ચાન્તરમ્ ॥ ૨૭૦ ॥
 જ્ઞેયં મુહૂર્તાનિ ચતુર્વિંશતિસ્તજ્ઞધન્યતઃ ।
 એકસામયિકં નૂનં વ્યવનોત્પત્તિગોચરમ્ ॥ ૨૭૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 પશ્યન્ત્યવધિના પંચવિંશતિયોજનાન્યમી ।
 જઘન્યજીવિનોઽન્યે ચ સંખ્યેયયોજનાવધિ ॥ ૨૭૨ ॥
 તિર્ય્ગ્લોકવાસિનોઽપિ વ્યન્તરા યદિહોદિતાઃ ।
 તદ્વૈ રત્નપ્રમાપૃથ્વીવક્તવ્યતાપ્રસંગતઃ ॥ ૨૭૩ ॥
 ઇતિ વ્યન્તરાણાં સુરાણાં પુરાણામ્
 પુરાણોપદિષ્ટા વ્યવસ્થા ન્યરૂપિ ।
 તૃતીયાચ્ચતુર્થાદુપાંગાચ્ચ શેષમ્
 વિશેષં વિદન્તુ પ્રબુદ્ધાઃ સમેધાઃ ॥ ૨૭૪ ॥

સંમૂર્છિમ તથા ગર્ભજ તિર્ય્ચો, અને ગર્ભજ મનુષ્યો (મૃત્યુબાદ) અહિં (વ્યન્તર જાતિમાં) ઉત્પન્ન થાય છે. વળી એઓને સંઘયણુ છ એ હોય છે. ૨૬૮.

અહિંથી સ્થવીને એઓ ગર્ભજ તિર્ય્ચ તથા ગર્ભજ મનુષ્યમાં, તેમજ પર્યાસ બાદર પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૬૯.

એઓ એક સમયે એકથી તે અસંખ્યાતસુધી ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્થવે છે. ૨૭૦

એમનામાં સ્થવન અને ઉત્પત્તિ વચ્ચેનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર ચોવીશ મુહૂર્તનું અને જઘન્ય અન્તર એક સમયનું છે. ૨૭૧.

એમનામાંના જઘન્ય આયુષ્યવાળા અવધિજ્ઞાનથી પચવિંશ ચોજન સુધી અને બીજાઓ સંખ્યાત ચોજનસુધી જોઈ શકે છે. ૨૭૨.

આ પ્રમાણે અહિં તીર્થલોકમાં વસનારા વ્યન્તરોનું વર્ણન કર્યું છે તે ફક્ત રત્નપ્રભા પૃથ્વીના વર્ણનના પ્રસંગને લઈને કર્યું છે. ૨૭૩.

એ પ્રમાણે, વ્યન્તરદેવોના નગરોની શાસ્ત્રમાં કહી છે એ પ્રમાણેની હકીકત મેં અહિં

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિષ—

દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ટ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।

કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે

સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણઃ સુખં દ્વાદશઃ ॥ ૨૭૫ ॥

इति द्वादशः सर्गः ।

વર્ણવી છે. વિશેષ વૃત્તાન્તના જિજ્ઞાસુ બુદ્ધિમાન પંડિતોએ એ માટે ત્રાણું અને ચોથું ઉપાંગ જોવું. ૨૭૪.

સકળ વિશ્વને આશ્ચર્યમાં લીન કરી નાખે એવી જેમની કીર્તિ છે એવા શ્રીકીર્તિવિજયવાચકેન્દ્રના અન્તેવાસિ, તેમજ માતા રાજશ્રી અને પિતા તેજપાળના સુપુત્ર વિનયવિજયજીએ રચેલા, જગતના તત્ત્વોને દીપકની જેમ પ્રકાશમાં લાવનારા આ કાવ્યનો, અંદરથી નીકળતા અર્થસમૂહથી સુભગ એવો બારમો સર્ગ નિર્વિધને સમાપ્ત થયો. ૨૭૫.

બારમો સર્ગ સમાપ્ત.

अथ त्रयोदशः सर्गः

योजनानां सहस्रं च मुक्त्वैकैकमुपर्यधः ।
मध्येऽष्टसप्ततिसहस्रादथे लक्षे क्षिताविह ॥ १ ॥
वसन्ति भवनाधीशनिकाया असुरादयः ।
दशैतेऽपि द्विधा प्राग्वदक्षिणोत्तरभेदतः ॥ २ ॥ युग्मम् ॥
तेषु प्रत्येकमिन्द्रौ द्वौ भवतो दक्षिणोत्तरौ ।
भवनेन्द्रा विंशतिः स्युरित्येवं चमरादयः ॥ ३ ॥

तथोक्तम् ।

असुरा नागसुवर्णा विज्जु अग्नी य दीव उदही य ।
दिसिपवणथणि य दसविह भवणवइ तेसु दुदु इंदा ॥ ४ ॥

अन्ये तु आहुः । नवतियोजनसहस्राणामधस्तात् भवनानि ॥
अन्यत्र च उपरितनमधस्तनं च योजनसहस्रं मुक्त्वा सर्वत्रापि यथासंभ-

सर्ग तेरभो.

(એક લાખ એંશી હજાર યોજનના પ્રમાણવાળી) રતનપ્રભા પૃથ્વીમાં, એક હજાર યોજન ઉપર અને એક હજાર યોજન નીચે એમ કુલ બે હજાર યોજન શિવાયના બાકીના મધ્યના એક લાખ અઘ્યોતેર હજાર યોજનમાં 'અસુર' વગેરે દશ પ્રકારના 'લવનપતિ' દેવો વસે છે. અને એમના ચે (૧) દક્ષિણ દિશાના અને (૨) ઉત્તર દિશાના-એમ બે ભેદ છે. ૧-૨.

દશે પ્રકારના લવનપતિઓમાં, દક્ષિણનો એક અને ઉત્તરનો એક-એમ બે ઇન્દ્રો હોય છે. એવી રીતે ૧૦×૨ એમ વીશ લવનેન્દ્રો છે. જેવાકે અમરેન્દ્ર વગેરે. ૩.

કહ્યું છે કે:—(૧) અસુર, (૨) નાગકુમાર, (૩) સુવર્ણકુમાર, (૪) વિદ્યુતકુમાર (૫) અગ્નિકુમાર, (૬) દ્વીપકુમાર, (૭) સસુદ્રકુમાર, (૮) દિક્કુમાર, (૯) વાયુકુમાર અને (૧૦) સ્તનિતકુમાર-એમ દશ પ્રકારના લવનપતિ દેવો છે; અને એઓ પ્રત્યેકમાં બે બે ઇન્દ્રો છે. ૪.

કેટલાક આચાર્યો નેવું હજાર યોજનની નીચે લવનો અર્થાત્ લવનપતિ દેવો છે એમ

વમાવાસાં ઇતિ ॥ આવાસાં નામ કાયમાનસન્નિભા મહામંડપા ઇતિ લઘુ-
સંગ્રહણીવૃત્તૌ તત્વાર્થભાષ્યેઽપિ । તત્ર ભવનાનિ રત્નપ્રભાયાં બાહ્યાર્થમ-
વગાહ્ય મધ્યે ભવન્તિ ઇતિ ઉક્તમ્ । ઇતિ જ્ઞેયમ્ ॥

ચતુર્વિંશત્ક્રમાત્રિંશલક્ષાઃ સ્યુર્દક્ષિણોત્તરાઃ ।

ભવના અસુરાણાં તે ચતુઃષ્ટિશ્ચ મીલિતાઃ ॥ ૫ ॥

લક્ષાશ્ચતુશ્ચત્વારિંશચ્ચત્વારિંશદ્વયોર્દિશોઃ ।

નાગાલયાનાં ચતુરશીતિર્લક્ષાશ્ચ મીલિતાઃ ॥ ૬ ॥

અષ્ટાત્રિંશચ્ચતુર્વિંશલક્ષાઃ ક્રમાત્ દ્વયોર્દિશોઃ ।

સર્વાગ્રેણ સુપર્ણાનાં ગૃહલક્ષા દ્વિસપ્તતિઃ ॥ ૭ ॥

ચત્વારિંશચ્ચ ષટ્ત્રિંશદક્ષિણોત્તરયોઃ ક્રમાત્ ।

વૈદ્યુતાવાસલક્ષાઃ સ્યુઃ ષટ્સપ્તતિશ્ચ મીલિતાઃ ॥ ૮ ॥

એવમગ્નિકુમારાણાં દ્વીપવાર્ધિદિશાં તથા ।

વિદ્યુત્કુમારવત્ સંખ્યા ભવનાનાં પ્રકીર્તિતા ॥ ૯ ॥

કહે છે. અન્યત્ર વળી એમ કહ્યું છે કે “ ઉપરનાં અને હેઠળનાં હજાર હજાર યોજન શિવાયના શેષ ભાગમાં સર્વત્ર યથાસંભવ આવાસો છે. ‘ આવાસ ’ નો અર્થ લઘુસંગ્રહણીની ટીકામાં તથા ‘ તત્વાર્થભાષ્ય ’ માં ‘ કાયાના પ્રમાણુ જેવડા મહામંડપ ’ એવો કહ્યો છે. વળી ત્યાં એમ કહ્યું છે કે આ ‘ ભવનો ’ છે તે રત્નપ્રભાપૃથ્વીમાં એની અર્ધ જડાઈ અવગાહીને મધ્યમાં રહેલાં છે.

અસુરોનાં ભવનો ચાસઠ લાખ છેઃ ચાત્રીશલાખ દક્ષિણદિશામાં અને ત્રીશ લાખ ઉત્તરદિશામાં. ૫.

નાગકુમારોનાં ચાર્યાશી લાખ ભવનો છેઃ દક્ષિણમાં ચુમાળીશ લાખ અને ઉત્તરમાં ચાળીશ લાખ. ૬.

સુવર્ણકુમારોનાં બેઠ દિશાઓમાં અનુક્રમે આઠત્રીશ લાખ અને ચાત્રીશલાખ મળીને બેઠાંતેર લાખ ભવનો છે. ૭.

વિદ્યુત્કુમારોનાં બન્ને દિશાઓમાં અનુક્રમે ચાળીશ લાખ અને છત્રીશ લાખ મળીને છાંતેર લાખ ભવનો છે. ૮.

અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, સમુદ્રકુમાર અને દિક્કુમારોના ભવનોની સંખ્યા વિદ્યુત્કુમાર પ્રમાણે કહી છે. ૯.

પંચાશદથ ષટ્ચત્વારિંશદિશોર્ધ્વયોઃ ક્રમાત્ ।
 લક્ષા વાયુસુરાવાસાઃ સર્વે ષણ્ણવતિશ્ચ તે ॥ ૧૦ ॥
 ચત્વારિંશત્તથા ષટ્ત્રિંશદુક્તા દિગ્દ્વયે ક્રમાત્ ।
 સ્તનિતાનાં ગૃહાઃ સર્વે લક્ષાઃ ષટ્સતતિઃ કિલ ॥ ૧૧ ॥
 ચતસ્રઃ કોટયો લક્ષાઃ ષટ્ ગૃહા દક્ષિણાશ્રિતાઃ ।
 ઉત્તરાહાસ્તુ ષટ્ષષ્ટિઃ લક્ષાસ્તિસ્રશ્ચ કોટયઃ ॥ ૧૨ ॥
 દ્વયોર્દિશોશ્ચ સર્વાગ્રં ભવનાનામુદાહૃતમ્ ।
 કોટયઃ સત્ત લક્ષાણાં દ્વાસતત્યા સમન્વિતાઃ ॥ ૧૩ ॥
 આકારેણ સુષમયા પ્રાકારપરિખાદિભિઃ ।
 વ્યન્તરાણાં નગરવત્ પ્રાયો જ્ઞેયાન્યમૂન્યપિ ॥ ૧૪ ॥
 ગુરૂણિ તાન્યસંખ્યેયૈર્મિતાનિ ચલુ યોજનૈઃ ।
 મધ્યાનિ સંખ્યેયૈર્જમ્બૂદ્વીપાભાનિ લઘૂન્યપિ ॥ ૧૫ ॥
 તત્રાસુરનિકાયસ્ય દક્ષિણસ્યાં દિશિ પ્રમુઃ ।
 ચમરેન્દ્રઃ શરચ્ચન્દ્રચન્દ્રિકાવિલસચ્ચશઃ ॥ ૧૬ ॥

વાયુકુમારોનાં ભવનો દક્ષિણ અને ઉત્તર બેઉ દિશામાં અનુક્રમે પચાસ લાખ અને છેંતાળીશ લાખ મળીને છન્નુ લાખ છે. ૧૦.

સ્તનિત કુમારોનાં ભવનો બેઉ દિશાઓમાં અનુક્રમે ચાળીશ લાખ અને છત્રીશ લાખ મળીને એકદર છેંતેર લાખ છે. ૧૧.

એ ગણત્રીએ દક્ષિણ દિશામાં કુલ ચાર કોડ ને છ લાખ ભવનો છે; અને ઉત્તર દિશામાં ત્રણ કોડ ને છાસઠ લાખ છે. ૧૨.

એટલે બેઉ દિશાઓના સમગ્ર મળીને સાત કોડ ને બેંછોંતેર લાખ ભવનો થયાં. ૧૩.

આ ભવનો આકારમાં, શેલામાં તથા કોટ અને ખાઈ વગેરે પરત્વે પ્રાયઃ પૂવોક્ત વ્યન્તરના નગરો જેવાં છે. ૧૪.

એમાં પણ એકદમ મહોટા આવોસો છે તે અસંખ્ય યોજન પ્રમાણુ છે, મધ્યમ આવોસો છે તે સંખ્યાત યોજન પ્રમાણુ છે અને ન્હાનાં છે તે (પણ) જમ્બૂદ્વીપ જેવડાં છે. ૧૫.

ત્યાં, દક્ષિણ દિશામાં અસુરકુમારોનો સ્વામી ‘ચમરેન્દ્ર’ છે, જેનો શરદ્ધતુના ચંદ્ર-માની ચંદ્રિકા જેવો સ્વચ્છ નિર્મળ યશ ચોદિશ વિસ્તરી રહ્યો છે. ૧૬.

તથાહિ । વિચતે દક્ષિણદિશિ તિયગ્મેરોઃ સુદર્શનાત્ ।

અસંખ્યદ્વીપાન્ધિપરો દ્વીપોઽરુણવરાભિધઃ ॥ ૧૭ ॥

તસ્ય વાહ્યવેદિકાન્તાત્ મધ્યેઽરુણવરામ્બુધેઃ ।

યોજનાનાં દ્વિચત્વારિંશત્સહસ્રાણ્યતીત્ય વૈ ॥ ૧૮ ॥

ચમરસ્યાસુરેન્દ્રસ્ય મહાનુત્પાતપર્વતઃ ।

તિર્ગિંછિકૂટનામાસ્તિ પ્રજાસ્તશ્રીભરોધ્ધુરઃ ॥ ૧૯ ॥

યોજનાનાં સપ્તદશ શતાન્યથૈકવિંશતિઃ ।

ઉચ્છિદ્રતસ્તસ્ય તુર્યાંશો નિમગ્નો વસુધાન્તરે ॥ ૨૦ ॥ વિશેષકમ્ ॥

મૂળે સહસ્રં દ્વાવિંશં યોજનાનાં સ વિસ્તૃતઃ ।

મધ્યે શતાનિ ચત્વારિ ચતુર્વિંશાનિ વિસ્તૃતઃ ॥ ૨૧ ॥

શતાનિ સપ્ત વિસ્તીર્ણાંચયોવિંશાનિ ચોપરિ ।

ઊર્ધ્વાધો વિસ્તૃતો મધ્યે જ્ઞામો મહામુકુન્દવત્ ॥ ૨૨ ॥

મુકુન્દઃ વાચ્યવિશેષ इति ॥

સર્વરત્નમયસ્યાસ્ય વેદિકાવનશાલિનઃ ।

શિરસ્તલે મધ્યદેશે સ્યાત્પ્રાસાદાવતસંકઃ ॥ ૨૩ ॥

એની હકીકત આ પ્રમાણે છે:—

અત્યન્ત દર્શનીય એવા મેરૂપર્વતથી તીર્થો દક્ષિણ દિશામાં, અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રો મૂક્યા પછી, અરુણવર નામનો દ્વીપ આવે છે. ૧૭.

એની બાહ્ય વેદિકાના પ્રાન્ત ભાગથી જોતાલીશ હજાર યોજન મૂકીને, અરુણવર સમુદ્રના મધ્ય ભાગમાં ‘ચમર’ નામના અસુરેન્દ્રનો ‘તિર્ગિંછિકૂટ’ નામનો મનહરલક્ષ્મીથી શોભી રહેલો મહાન ‘ઉત્પાતપર્વત’ આવેલો છે. ૧૮-૧૯.

એ એક હજાર સાતસો ને એકવીશ યોજન ઉંચો છે અને ઉંચાઈને ચોથે હિસ્સે પૃથ્વીમાં ખુંચેલો છે. ૨૦.

એનો વિસ્તાર મૂળ આગળ એક હજાર ને બાવીશ યોજન છે, મધ્યમાં ચારસો ચોવીશ યોજન છે અને ટોચ આગળ સાતસો ત્રેવીશ યોજન છે. એટલે એક મોટું મુકુન્દ હોય એવો હઠગ ઉપર વિસ્તીર્ણ છે અને મધ્યમાં ક્ષામ એટલે પાતળો છે. (‘મુકુન્દ’ એક જાતનું વાજિંત્ર છે). ૨૧-૨૨.

પદ્મવેદિકા અને વનખંડને લીધે શોભી રહેલા એવા આ સર્વરત્નમય પર્વતની ટોચ પર મધ્યમાં એક સુંદર પ્રાસાદ છે. ૨૩.

સાર્દે દ્વે યોજનશતે તુંગઃ સપંચવિંશતિઃ ।

તતઃ શતં યોજનાનિ રમ્યોલ્લોચમહીતલઃ ॥ ૨૪ ॥

અષ્ટયોજનમાનાથ તત્રાસ્તિ મણિપીઠિકા ।

ચમરેન્દ્રસ્યાત્ર સિંહાસનં સહપરિચ્છદમ્ ॥ ૨૫ ॥

તિર્યગ્લોકં જિગમિષુઃ જિનજન્મોત્સવાદિષુ ।

પ્રથમં ચમરેન્દ્રોઽસ્મિન્નુપૈતિ સ્વાશ્રયાત્ ગિરૌ ॥ ૨૬ ॥

તતો યથેપ્સિતં સ્થાનમુત્પતત્યવિલમ્બતઃ ।

તેનાયં ચમરેન્દ્રસ્ય રુયાત ઉત્પાતપર્વતઃ ॥ ૨૭ ॥

ષટ્ શતાન્યથ કોટીનાં પંચપંચાશદેવ ચ ।

કોટ્યો લક્ષાયથ પંચત્રિંશદ્ધ્યાર્ધમેવ ચ ॥ ૨૮ ॥

યોજનાનિ તિર્યગસ્માત્તિર્ગિચ્છિકૂટપર્વતાત્ ।

અતિક્રમ્ય દક્ષિણસ્યાં મધ્યેઽરુણવરોદધેઃ ॥ ૨૯ ॥

યો દેશસ્તદધોભાગે મધ્યે રત્નપ્રભાક્ષિતેઃ ।

ચત્વારિંશદ્યોજનાનાં સહસ્ત્રાયવગાહ્ય ચ ॥ ૩૦ ॥

રાજધાન્યસ્તિ ચમરચંચા ચંચન્મણિમયી ।

વ્યાસાયામપરિત્તેપૈર્જમ્બૂદ્વીપસર્ધર્મિણી ॥ ૩૧ ॥ કલાપકમ્ ॥

એ પ્રાસાદ ઉંચાઈમાં અડીસો યોજન અને વિસ્તારમાં સવાસો યોજન છે. વળી એની ફરસબંધી તેમજ સીલીંગ અત્યંત રમણીય છે. ૨૪.

એની અંદર એક આઠ યોજન પ્રમાણ મણિપીઠ છે, અને એ મણિપીઠપર ચમરેન્દ્રનું પરિવારયુક્ત સિંહાસન છે. ૨૫.

જિન ભગવાનના જન્મમહોત્સવ વગેરે પ્રસંગે ચમરેન્દ્ર તીર્થલોકમાં આવવાનો હોય છે ત્યારે પોતાના આવાસથી નીકળી પહેલો આ જ પર્વતપર આવે છે; અને પછી જ જ્યાં જવું હોય ત્યાં ‘ઉત્પતનપૂર્વક’ એટલે ‘ઉડીને’ જાય છે અને એટલા પરથી જ એ ચમરેન્દ્રનો ‘ઉત્પાતપર્વત’ કહેવાય છે. ૨૬-૨૭.

એ તિર્ગિચ્છિકૂટપર્વતથી તીર્થ દક્ષિણ દિશામાં છસોપંચાવન કોડ સાડીપાંત્રીસ લાખ યોજન મૂક્યા પછી, અરુણવર સમુદ્રના મધ્ય ભાગમાં જે દેશ છે તેના અધોભાગમાં રત્નપ્રભા-પૃથ્વીના મધ્યમાં, આલીશ હબાર યોજન અવગાહીને, ચમરેન્દ્રની, પુષ્કળ મણિરત્નોને લીધે

વપ્રશ્રાસ્યા યોજનાનામધ્યર્થ શતમુન્નતઃ ।
 પંચાશદ્વિસ્તૃતો મૂલે મૌલૌ દ્વાદશ સાર્દ્ધકાઃ ॥ ૩૨ ॥
 આયતૈર્યોજનસ્યાર્થ ન્યૂનાર્થયોજનોચ્છ્રૈતૈઃ ।
 ક્રોશં વિસ્તીર્ણૈશ્ચ રમ્યો રત્નજૈઃ કપિશીર્ષકૈઃ ॥ ૩૩ ॥
 એકૈકસ્યાં સ વાહાયાં પંચદ્વારશતાંચિતઃ ।
 સાર્ધે દ્વે યોજનશતે દ્વારં ચૈકૈકમુચ્છ્રૈતમ્ ॥ ૩૪ ॥
 સપાદશતવિસ્તીર્ણતોરણાદ્યુપશોભિતમ્ ।
 મધ્યેઽથ વપ્રસ્યૈતસ્ય પીઠબન્ધો વિરાજતે ॥ ૩૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 યોજનાનાં ષોડશૈષ સહસ્રાન્વિસ્તૃતાયતઃ ।
 પદ્મવરવેદિકયા પરીતઃ કાનનેન ચ ॥ ૩૬ ॥
 તસ્ય મધ્યે રમ્યભૂમાવસ્તિ પ્રાસાદશેખરઃ ।
 સાર્ધે દ્વે યોજનશતે તુંગસ્તદર્ધવિસ્તૃતઃ ॥ ૩૭ ॥
 ચતુર્ભિરેષ પ્રાસાદૈશ્ચતુર્દિશમલંકૃતઃ ।
 શતં સપાદમુત્તુંગૈઃ સાર્ધદ્વિષષ્ટિવિસ્તૃતૈઃ ॥ ૩૮ ॥

પ્રકાશી રહેલી, લંબાઈ પહોળાઈ અને પરિઘમાં જમ્બૂદ્રીપ જેવડી, અમરચંદ્રા નામની રાજધાની છે. ૨૮-૩૧.

એને એકસો પચાસ યોજન ઉંચો કોટ છે. એ કોટ પાયા આગળ પચાસ યોજન અને માથે સાડાળાર યોજન પહોળો છે. ૩૨.

એ કોટને મનહર મણિમય કાંગરા છે; જે લંબાઈમાં અરધો યોજન છે, ઉંચાઈમાં અરધા યોજનથી સહેજ ઓછા છે અને પહોળાઈમાં એક કોસ પ્રમાણ છે. ૩૩.

વળી એને દરેક બાજુએ પાંચસો પાંચસો સુંદર દરવાજા આવેલા છે. પ્રત્યેક દરવાજા અઢીસો યોજન ઉંચો છે, સવાસો યોજન પહોળો છે અને તોરણ આદિકથી અલંકૃત છે. ૩૪-૩૫.

એ કોટના મધ્યભાગમાં એક પીઠબંધ શેખરી રહ્યું છે. તે સોળ હજાર યોજન વિસ્તારમાં છે અને ચોદિશ સુંદર પદ્મવેદિકા અને બીજીચાથી વિંટાયલું છે. ૩૬-૩૮.

એની રમણીય ભૂમિપર એક ઉત્તમ પ્રાસાદ છે, જે અઢીસો યોજન ઉંચો અને સવાસો યોજન પહોળો છે. ૩૭.

એ પ્રાસાદની ચારે બાજુએ વળી સવાસો યોજન ઉંચા અને સાડીબાસડ યોજન પહોળા એવા બીજા ચાર પ્રાસાદો આવી રહ્યા છે. ૩૮.

પ્રત્યેકમેતેઽપિ ચતુર્દિશં ચતુર્ભિરાશ્રિતાઃ ।

સાર્થં દ્વિષદ્વિમુતુંગૈસ્તદર્ધવિસ્તૃતૈસ્તથા ॥ ૩૯ ॥

સપાદૈકત્રિંશદુચ્ચૈસ્તદર્ધવિસ્તૃતૈર્વૃતાઃ ।

પ્રાસાદાસ્તેઽપિ પ્રત્યેકં પુનસ્તેઽપિ ચતુર્દિશમ્ ॥ ૪૦ ॥

સસાર્ધદ્વિક્રોશપંચદશયોજનતુંગકૈઃ ।

તદર્ધવિસ્તૃતૈરેવં ચતુર્દિશમલંકૃતાઃ ॥ ૪૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

एवं समूलप्रासादाः प्रासादाः सर्वसंख्यया ।

चमरस्य भवन्त्येकचत्वारिंशं शतत्रयम् ॥ ४२ ॥

પ્રાસાદાસ્તે રત્નમયા મરુચ્ચંચલકેતવઃ ।

મૃદુસ્પર્શાશ્ચારુગન્ધા દૃશ્યાઃ સુવર્ણવાલુકાઃ ॥ ૪૩ ॥

अथ प्रासादेभ्य एभ्य ऐशान्यां स्युर्यथाक्रमम् ।

सभा सुधर्मा सिद्धायतनं सभोपपातकृत् ॥ ४४ ॥

હદોઽભિષેકાલંકારવ્યવસાયસભાઃ ક્રમાત્ ।

સર્વેઽપ્યમી સુધર્માદ્યા ષટ્ત્રિંશયોજનોચ્છ્રિતાઃ ॥ ૪૫ ॥

એમાંના પ્રત્યેકની ચોદિશ વળી સાડીબાસક યોજન ઉંચા અને સવાએકત્રીશ યોજન પહોળા એવા અન્વયાર પ્રાસાદો છે. ૩૯.

એમાંના પણ પ્રત્યેકની ચોદિશ સવાએકત્રીશ યોજન ઉંચા અને એથી અરધા પહોળા એવા ચાર ચાર પ્રાસાદો છે. ૪૦.

એ પ્રત્યેકની ચોદિશ પણ પંદર યોજન અઢી કોસ ઉંચા અને એથી અરધા પહોળા એવા ચાર ચાર પ્રાસાદો છે. ૪૧.

એ પ્રમાણે એક મૂળ પ્રાસાદ અને બીજા એની ફરતા આવેલા-મળીને એકંદર ત્રણસો એકતાળીશ પ્રાસાદ અમરેન્દ્રને છે. ૪૨.

વાયુપ્રેરિત ધ્વજાઓ જેમનાપર ફરકી રહી છે એવા એ સર્વ પ્રાસાદો રત્નમય, સુગંધી, સુવર્ણની રેતીવાળા, અને કોમળ સ્પર્શવાળા હોઈ ખરેખર જેવા લાયક છે. ૪૩.

હવે, આ પ્રાસાદોથા ઇશાનકોણમાં અનુક્રમે (૧) સુધર્માસભા, (૨) સિદ્ધાયતન, (૩) ઉપપાત સભા, (૪) દ્રહ, (૫) અભિષેક સભા, (૬) અલંકારસભા અને (૭)

દીર્ઘા પંચાશતં પંચવિંશતિવિસ્તૃતા ઇહ ।

વૈમાનિકસભાદિભ્યો માનતોઽર્ધમિતા ઇતિ ॥ ૪૬ ॥ વિશેષકમ્ ॥

इत्यर्थतो भगवतीद्वितीयशताष्टमोद्देशके ॥

अत्रायं विशेषः ॥ चमरस्स णं सभा सुहम्मा एकावन्नखंभसयस-
न्निविठायं । एवं बलीयस्सवि । इति तुर्यांगे ॥

अथैतस्यामुपपातसभायां सुકૃતી જનઃ ।

દેવદૂષ્યચ્છન્નશય્યોત્સંગ ઉત્પદ્યતે ક્ષણાત્ ॥ ૪૭ ॥

चमरेन्द्रतयाथासावुत्थाय शयनीयतः ।

गत्वा हृदे कृतस्नानस्ततोऽभिषेकपर्वदि ॥ ४८ ॥

કૃતાભિષેકસોત્સાહૈરસુરૈઃ સમહોત્સવમ્ ।

अलंकारसभायां च गत्वालंकृतभूषनः ॥ ४९ ॥

વ્યવસાયસભાં ગત્વા પુસ્તકાવસિતસ્થિતિઃ ।

स्नात्वा नन्दापुष्करिण्यां भक्त्या कृतजिनार्चनः ॥ ५० ॥

સમાગત્ય સુધર્માયાં સભાયાં સપરિચ્છદઃ ।

दिव्यान् सिंहासनासीनो भोगान् भुंक्ते यथारुचि ॥ ५१ ॥

પંચભિઃ કુલકમ્ ॥

વ્યવસાય સભા આવેલાં છે. એ બધાંય છત્રીશ યોજન ઉંચાં, પચાસ યોજન લાંબાં અને પચવીશ યોજન પહોળાં હોઈ વૈમાનિક દેવોની સભા વગેરેથી પ્રમાણમાં અરધાં છે. ૪૪-૪૬.

એ ભાવાર્થનું ભગવતીસૂત્રના બીજા શતકના આઠમા ઉદ્દેશમાં કહેલું છે. અહિં વિશેષ જોટલું છે કે-ચમરેન્દ્રની સુધર્માસભા એકાવન સ્તંભપર રહેલી કહી છે. બલીન્દ્રની પણ એવી કહી છે. એ પ્રમાણે થોડા ‘અંગ’ માં છે.

જે કોઈ પુણ્યશાળી જીવ અહિં ચમરેન્દ્ર તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉક્ત ઉપપાત સભામાં દેવદૂષ્ય વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત એવી શય્યામાં એક ક્ષણવારમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૭.

શય્યામાંથી જોડા થઈ પછી એ ચમરેન્દ્ર ‘દ્રહ’ માં જઈ સ્નાન કરી ‘અભિષેક સભા’ માં આવે છે. ત્યાં ઉત્સાહી એવા અસુરોએ અભિષેક કરાવ્યા બાદ મહાઉત્સવપૂર્વક ‘અલંકાર સભા’ માં જઈ શરીરપર આભૂષણો ધારણ કરી ‘વ્યવસાય સભા’ માં જાય છે. ત્યાં પુસ્તક ભ્રમ પરંપરાગત રિવાજથી માહિતગાર થઈ નન્દાવાવડીમાં જઈ સ્નાન કરી પવિત્ર થઈ ભક્તિ

કામકેલિલાલસસ્તુ જિનસ્યાશાતનાભયાત્ ।

गत्वा बहिः सुधर्माया रमते रुचितास्पदे ॥ ५२ ॥

કદાચિચ્છૈષ ચમરચંચાવાસે મનોરમે ।

सकांतः क्रीडितुं याति क्रीडोद्याने नृपादिवत् ॥ ५३ ॥

સ ચૈવમ્— અસ્યાશ્ચમરચંચાયા નૈઋત્યાં કકુભિ ધ્રુવમ્ ।

षट्कोटीनां शतान् पंचपंचाशत्कोटीसंयुतान् ॥ ५४ ॥

પંચત્રિંશચ્ચ લક્ષાણિ પંચાશચ્ચ સહસ્રકાન્ ।

योजनानामतिक्रम्य तस्मिन्नेवारुणोदधौ ॥ ५५ ॥

આવાસો ભાતિ ચમરચંચશ્ચંચચ્છ્રૂયાં નિધિઃ ।

कम्रः क्रीडारतिस्थानं चमरस्यासुरेशितुः ॥ ५६ ॥ विशेषकम् ॥

સહસ્રાણ્યેષ ચતુરશીતિમાયતવિસ્તૃતઃ ।

समंततः परिक्षितः प्राकारेण महीयसा ॥ ५७ ॥

સર્વં ચમરચંચાવત્ પ્રાસાદાદિ ભવેદિહ ।

न विद्यन्ते परं पंच सुधर्माद्याः सभाः शुभाः ॥ ५८ ॥

પૂર્વક જિનપૂજા કરી ત્યાંથી સપરીવાર ' સુધર્માસભા ' માં આવી સિંહાસનપર આરૂઢ થઈ યથેચ્છપણે દિવ્ય ભોગો ભોગવે છે. ૪૮-૫૧.

ત્યાં એને કામભોગની ઈચ્છા થાય છે તો જિનેશ્વરના અવશેષ-અસ્થિની આશાતનાને ભયે, સભાની જહાર મનગમતે સ્થાને જઈ ત્યાં વિષયોપભોગ કરે છે. ૫૨.

તે કોઈ કોઈવાર વળી પોતાની દેવીઓને લઈને પોતાના રમણિક 'ચમરચંચ' આવાસમાં ક્રીડાર્થે જાય છે, પૃથ્વીપતિ રાજા પોતાની રાણીઓને લઈને ક્રીડાધાનમાં જાય છે એમ. ૫૩.

એ આવાસની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:—

એ આવાસ ચમરચંચા નગરીથી નૈઋત્યકોણમાં છસો પંચાવન કોડ પાંત્રીશ લાખ અને પચાસ હજાર ચોજન મૂક્યાબાદ એજ અરૂણોદયસમુદ્રમાં આવેલો છે. શોભાયમાન લક્ષ્મીના નિધાનરૂપ હોઈ એ ચમરેન્દ્રને રતિક્રીડા કરવા લાયકનું મનહર સ્થાન છે. એ લાંબાઈખંડાળા-ઈમાં ચોરાશી હજાર ચોજન છે અને એને ચારે બાજુ મહોટો કેટ છે. અહિં પ્રાસાદ વગેરે સઘળાં વાનાં ચમરચંચા પ્રમાણે છે. ફેર એટલો કે અહિં સુધર્માદિક પાંચ મનહર સભાઓ નથી. ૫૪-૫૮.

સ એષ સામ્પ્રતીનસ્તુ જમ્બૂદ્વીપેઽત્ર ભારતે ।
 વેમેલાખ્યે સન્નિવેશે વિન્ધ્યાચલસમીપગે ॥ ૫૯ ॥
 આસીત્ ગૃહપતિશ્રેષ્ઠઃ પૂરણાખ્યો મહર્ષિક્કઃ ।
 જાગ્રત્કુટુમ્બજાગર્યાં નિશિ સંવેગમાપ સઃ ॥ ૬૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 પ્રાતર્નિમન્ત્ર્ય સ્વજનાન્ ભોજ્યવસ્ત્રાદિભિઃ શૃશમ્ ।
 સન્તોષ્ય જ્યેષ્ઠપુત્રાય કુટુમ્બભારમાર્પયત્ ॥ ૬૧ ॥
 પતદ્ગ્રહં દારુમયં કારયિત્વા ચતુઃપુટં ।
 દીક્ષાં લાત્વા દાનમર્યાં ચક્રે સાતાપનં તપઃ ॥ ૬૨ ॥
 ષષ્ઠ્યૈવ પારણાયામુત્તીર્યાતાપનાસ્થલાત્ ।
 ભિક્ષાર્થમાટીત્ વેમેલે કરે ધૃત્વા પતદ્ગ્રહમ્ ॥ ૬૩ ॥
 ભિક્ષાં દદાનઃ પાન્થેભ્યઃ પતિતાં પ્રથમે પુટે ।
 કાકશાલાવૃકાદીનાં દ્વિતીયપુટસંગતામ્ ॥ ૬૪ ॥
 તાં મત્સ્યકચ્છપાદીનાં તૃતીયપુટગાં દદત્ ।
 પતિતાં ચ પુટે તુર્યે ભિક્ષામાદત્સ્વયં મિતામ્ ॥ ૬૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 એવં દ્વાદશવર્ષાણિ તપઃ કૃત્વાતિદુષ્કરમ્ ।
 સ પાદપોપગમનમહ્ગીકૃત્યૈકમાસિકમ્ ॥ ૬૬ ॥

વર્તમાન સમયનો અમરેન્દ્ર આ જ જમ્બૂદ્વીપના ભારતક્ષેત્રમાં વિન્ધ્યાપર્વતની સમીપમાં આવેલા ‘એલેલ’ નામના ગામડામાં ‘પૂરણ’ નામે મહાસમૃદ્ધિવાન ગૃહસ્થ હતો. એક રાત્રીએ એના કુટુંબમાં બીજાઓ હતું તે વખતે એને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી પ્રભાત થયે સ્વજનોને બોલાવી એમને લોજનવસ્ત્રાદિથી સન્તોષી જ્યેષ્ઠ પુત્રને કુટુંબનો ભાર સોંપી, ચાર બાનાવાળું કાષ્ટપાત્ર કરાવી એણે પોતાનાથી હરકોઇને ‘દાન’ દર્શ શકાય એવી દીક્ષા લીધી હતી. દીક્ષિત અવસ્થામાં આતાપનાપૂર્વક તપશ્ચર્યા શરૂ કરી છઠ્ઠું છઠ્ઠને પારણે હાથમાં પાત્ર લઈ એ એજ ‘એલેલ’ માં ભિક્ષાર્થે ફરવા જતો. પાત્રના પહેલાં બાનામાં પહેલી ભિક્ષા વટેમાર્ગીને, બીજા બાનામાં પહેલી ભિક્ષા કાક સેચનક અને વરૂ આદિને તથા ત્રીજામાં પહેલી ભિક્ષા મત્સ્ય કાચબા આદિકને આપતો; અને ચોથા બાનામાં પહેલી મિત ભિક્ષા પોતે વાપરતો. ૫૯-૬૫.

એ પ્રમાણે બાર બાર વર્ષ પર્યાન્ત અતિદુષ્કર તપશ્ચર્યા કરી પ્રાન્તે એક માસનું પાદ-

મૃત્વામુષ્યાં રાજધાન્યાં ચમરેન્દ્રતયાભવત્ ।
 સર્વપર્યાસિપર્યાસઃ તત્કાલોત્પન્ન એવ સઃ ॥ ૬૭ ॥
 ઊર્ધ્વમાલ્લોકયમાસ સ્વભાવાત્ જ્ઞાનચક્ષુષા ।
 આસૌધર્મદેવલોકં તત્ર દૃષ્ટ્વા સુરેશ્વરમ્ ॥ ૬૮ ॥
 શકસિંહાસનાસીનં પીનતેજઃસુખશ્રિયમ્ ।
 અચિન્તયત્ મુમુર્ષુઃ કઃ ક્રીડત્યેષ મમોપરિ ॥ ૬૯ ॥ કલાપકમ્ ॥
 તતઃ સામાનિકાન્ દેવાન્ સ આહૂયેતિ પૃષ્ટવાન્ ।
 ભો ભોઃ ક એષ યોઽસ્માકમપિ મૂર્ઙ્ગાનિ તિષ્ઠતિ ॥ ૭૦ ॥
 તેઽપિ વ્યજિજ્ઞપત્ નત્વા સ્વામિન્નેષ સુધર્મરાટ્ ।
 નિત્યાસ્થાનવ્યવસ્થેયં સૌધર્મેન્દ્રાસુરેન્દ્રયોઃ ॥ ૭૧ ॥
 હન્ત તેઽન્યે યેઽસુરેન્દ્રા એનમિત્થં શિરઃસ્થિતમ્ ।
 સેહિરે ન સહેઽહં તુ પાતયિષ્યામ્યધઃ ક્ષણાત્ ॥ ૭૨ ॥
 નિશ્ચિત્યેતિ પુનશ્ચિત્તે વ્યમૃશત્ સોઽપિ વજ્રભૃત્ ।
 યદ્યનેનાભિહન્યેઽહં શરણં મમ કસ્તદા ॥ ૭૩ ॥

પાદ્મોપગમન કરી (પાદપ એટલે વૃક્ષ વગેરે પડયું ત્યાં પડયું રહે છે એમ પડયા રહી)
 મૃત્યુ પામી એ હાલની રાજધાનીમાં ચમરેન્દ્રપણે ઉત્પન્ન થયો છે. ૬૬-૬૭.

વળી સર્વપર્યાપ્તિએ પર્યાપ્ત એવા એણે ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ સ્વાભાવિકપણે જ્ઞાન-
 ચક્ષુવડે છેક સૌધર્મ દેવલોક સુધી નજર ફેરવતાં શકના સિંહાસનપર બેઠેલો અત્યન્ત તેજસ્વી
 અને સુખસંપત્તિવાળો સૌધર્મ-ઇન્દ્ર એની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એને જોઈ એ વિચારવા લાગ્યો-
 મારે માથે આ કોણ મોજ કરી રહ્યો છે ? એ તે શું મોત માગે છે ? ૬૮-૬૯.

એમ વિચારી એણે પોતાના સામાનિક દેવાને બોલાવીને પૂછ્યું—અરે ! આપણે માથે
 વળી આ કોણ છે ? ૭૦.

એ વખતે એમણે પણ નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો—હે સ્વામિન્, એ તો સૌધર્મેન્દ્ર છે.
 સૌધર્મેન્દ્ર અને અસુરેન્દ્રને એજ પ્રમાણે રહેવાનો પરાપૂર્વથી ચાલતો આવેલો રિવાજ છે. ૭૧.

એ સાંભળી એણે કહ્યું—આવાને આમ માથાપર રહેવા દે એ બીજા. હું એ સહન કર-
 નારો નહિં. હું તો એને ક્ષણમાં હેડો પાડી દેવાનો. ૭૨.

આમ એણે નિશ્ચય કર્યો. પણ એ સાથે એને વિચાર આવ્યો કે—એ પણ વજ્રધારી—

વિચિન્ત્યેત્યવધિજ્ઞાનોપયોગાચ્છમરાધિપઃ ।
 સુસુમારપુરોદ્યાનેઽપश्यत् वीरजिनेश्वरम् ॥ ૭૪ ॥
 दध्यौ चायं जिनो वीरः प्रतिमामेकरात्रिकीम् ।
 प्रतिपद्याष्टमतपा एकपुद्गलदत्तदृक् ॥ ૭૫ ॥
 निर्निमेषो निष्प्रकम्पः कायोत्सर्गेऽस्त्यवस्थितः ।
 एकादशाब्दपर्याये शरणयोऽस्तु स एव मे ॥ ૭૬ ॥ युग्मम् ॥
 इति ध्यात्वावश्यकार्यं त्यक्त्वाहर्दર્चनादિકम् ।
 उत्थायोत्पादशय्यायाः तद्देवदूष्यसंवृतः ॥ ૭૭ ॥
 उपादाय प्रहरणरत्नं परिधमुद्धतः ।
 तिर्गिच्छिकूटमुत्पातगिरिमागत्य सत्वरम् ॥ ૭૮ ॥
 नव्यं वपुर्विधायैत्य सुसुमारपुरात् बहिः ।
 अशोककाननेऽशोकतरोर्मूले शिलोपरि ॥ ૭૯ ॥
 नमस्कृत्य जिनं युष्मन्निશ્રયા યામ્યહં યુધે ।
 यूयं मे त्राणमित्युक्त्वा भूयोऽप्युत्तरवैक्रियम् ॥ ૮૦ ॥
 વપુર્ભીષ્મં માષરાશિકુહૂરાત્રિસહોદરમ્ ।
 કૃત્વા યોજનલક્ષોચ્છમુત્પપાત નમસ્તલમ્ ॥૮૧॥ પંચભિઃ કુલકમ્ ॥

ઇન્દ્ર છે. તેથી કહાચિત જો એના હાથનો માર ખાઈ મરવાનો વખત આવ્યો તો મારું શરણ કેાણુ ? ૭૩.

એમ વિચારી એણે અવધિજ્ઞાનથી ઉપયોગ લીધો તો સુસુમારનગરના ઉદ્યાનમાં રહેલા શ્રી વીરજિનેશ્વરને એણે બાળ્યા. ૭૪.

એમને બાળીને તરતજ એણે વિચાર કર્યો કે—આજે વીરપ્રભુ અહમનો તપ કરી, એક જ વસ્તુપર અનિમેષ દૃષ્ટિ રાખી, એક રાત્રીની ‘ પડિમા ’ અંગીકાર કરી નિશ્ચળપણે અગ્યાર વર્ષની પર્યાયવાળા કાયોત્સર્ગમાં રહ્યા છે, એમનું જ મને શરણુ હો. ૭૫-૭૬.

એવો નિશ્ચય કરી, ઉત્પાદશય્યામાંથી ઉઠી જિનપૂજા જેવાં અવશ્યનાં કાર્ય પણ પડતાં મેલી, શય્યામાંના જ દેવદૂષ્ય વસ્ત્રો પરિધાન કરી, પોતાનું પરિધ નામનું પ્રહરણરત્ન એટલે શસ્ત્ર લઈ સત્વર ઉદ્ધતપણે તિર્ગિછિકૂટ નામના ઉત્પાતપર્વતપર આવી ઉભો. ત્યાં નવીન શરીર કરી ત્યાંથી પછી સુસુમાર નગરની બહાર આવેલા અશોકવનમાં જઈ અશોકવૃક્ષની હેઠળ શિલાપર

કુર્વન્કચિત્ સિંહનાદં ક્વચિચ્ચ ગજગર્જિતમ્ ।
 હયહેષારવં ક્વાપિ ક્વચિત્કલકલધ્વનિમ્ ॥ ૮૨ ॥
 જ્વોભયન્નિવ પાતાલં કમ્પયન્નિવ મેદિનીમ્ ।
 તિર્યગ્લોકં વ્યાકુલયન્ સ્ફોટયિષ્યન્નિવામ્બરમ્ ॥ ૮૩ ॥
 વિદ્યુદ્વૃષ્ટિગર્જિતાનિ રજસ્તમાંસિ ચોત્કિરન્ ।
 ત્રાસયન્ વ્યન્તરાન્ દેવાન્ કુર્વન્ જ્યોતિષિકાન્ દ્વિધા ॥ ૮૪ ॥
 વિમાનસ્યાથ સૌધર્માવતંસકસ્ય વેદિકામ્
 આક્રમ્યૈકેનાપરેણ સુધર્માસંસદં પદા ॥ ૮૫ ॥
 જઘાન પરિઘેણેન્દ્રકીલકં ત્રિસ્તતોઽવદત્ ।
 ક્વ રે શક્રઃ ક્વ રે સામાનિકાઃ ક્વ રે સુરાઃ પરે ॥ ૮૬ ॥ કુલકમ્ ॥
 પાતયામિ ઘાતયામિ શાતયામ્યધુનાશ્વિલાન્ ।
 કરોમ્યપ્સરસઃ સર્વાઃ સ્વાયત્તાઃ સહ વૈભવૈઃ ॥ ૮૭ ॥
 ફલં મદાશાતનાયાઃ શકોઽનુભવતાદિતિ ।
 ગિરઃ શ્રુત્વાશ્રુતપૂર્વાઃ શ્રુકુટીભીષણો હરિઃ ॥ ૮૮ ॥

કાથોત્સર્ગે રહેલા ભગવાનને નમસ્કાર કરી, ' આપને આશ્રયે હું યુદ્ધમાં જાઉં છું, મને આપનું શરણુ છે ' એમ કહી પુનઃ અડદના રાશિ અને અમાવાસ્યાની રાત્રી સમાન ભીષણ, લક્ષ્યોજન પ્રમાણુ ઉત્તરવૈકિય શરીર કરી એ આકાશ માર્ગે ઉડયો. ૭૭-૮૧.

કવચિત્ સિંહનાદ કરતો; કવચિત્ હસ્તી સમાન ગર્જરવ અને કવચિત્ અન્ધ સમાન હેષારવ તો કવચિત્ કલકલાટ કરી મૂકતો; વળી જાણે પાતાળને ક્ષોભ પમાડતો હોયની, પૃથ્વીને ધ્રુજવતો હોયની અને આકાશને ફાટી નાખતો હોયની એમ તીર્થલોકને આકુળ બ્યાકુળ કરી નાખતો; ચોદિશ વીજળી, વરસાદ, ગર્જના, રજ તથા અંધકાર વિસ્તારતો; વ્યન્તર દેવોને ત્રાસ પમાડતો અને જ્યોતિષીઓના ટુકડા કરી નાખતો; એક પગથી સૌધર્મેન્દ્રના વિમાનની વેદિકાપર તથા બીજે પગે સુધર્માસભાપર આક્રમણ કરીને, એણે પોતાના પરિઘવડે ઇન્દ્રકીલકપર ત્રણ પ્રહાર કર્યાં. પછી વળી બોલ્યો " અરે ! સૌધર્મ, એના સામાનિક દેવો ને બીજા બધા ક્યાં છે ? હમણાંજ એઓને સર્વને પાડી દઇ મારી દઇ, હેરાન હેરાન કરી મૂકું છું; આ અપ્સરાઓને અને એઓના પરીવારને પણ હમણાં જ કપ્પજ કરું છું. મારા જેવાની આશાતનાતું ક્ષણ શું આવે છે એની ઇન્દ્રને ખબર પડશે. ૮૨-૮૮.

સક્રોધહાસમિત્યાહ કિં રે ચમર દુર્દશ ।
 નવોત્પન્નોઽસિ રે મૂઢ મુમુર્ષસ્યધુનૈવ કિમ્ ॥ ૮૯ ॥
 યદ્વા તવેયાનુત્સાહોઽનર્થાયૈવ ન સંશયઃ ।
 પક્ષો પિપીલિકાનાં હિ જાયેતે મૃત્યુહેતવે ॥ ૯૦ ॥
 ઇમાં ગૃહાણાતિથેર્યાં મદવજ્ઞાફલં મનાક્ ।
 મુમોચ વજ્રમિત્યુક્ત્વા જ્વલજ્વાલાકરાલિતમ્ ॥ ૯૧ ॥
 તદ્ દૃષ્ટ્વા ચકિતોઽત્યન્તં નશ્યન્ સંકોચ્ય ભૂઘનમ્ ।
 પ્રવિષ્ઠો રક્ત રક્તેતિ વદન્ વીરક્રમાન્તરે ॥ ૯૨ ॥
 તતઃ શક્રોઽપિ વિજ્ઞાય વીરં તચ્છરણીકૃતમ્ ।
 ચતુરંગુલમપ્રાપ્તમાદાય પવિમિત્યવક્ ॥ ૯૩ ॥
 કમ્પસે કિમિદાર્નીં ભોઃ પશુઃ સિંહેક્ષણાદિવ ।
 વીરપ્રાસાદાત્ મુક્તોઽસિ ન તે મત્તોઽધુના ભયમ્ ॥ ૯૪ ॥
 ઇત્યુક્ત્વા વામપાદેન ત્રિઃ પ્રહૃત્ય વસુન્ધરામ્ ।
 ક્ષમયિત્વા જિનેન્દ્રં ચ સુરેન્દ્રઃ સ્વાસ્પદં યયૌ ॥ ૯૫ ॥

આ પ્રમાણેનાં ચમરેન્દ્રનાં અશ્રુતપૂર્વ વચનો સાંભળીને સૌધર્મેન્દ્ર પણ જુકુટી ચઢાવી ક્રોધ અને હાસ્યપૂર્વક કહેવા લાગ્યો—“ અરે કૃષ્ણમુખા મૂઢ ચમર ! હજુ હમણાજ ઉત્પન્ન થયો છે ને તરતમાં જ કેમ મોત માગે છે ? અથવા તારો આ બધો ઉત્સાહ નિશ્ચયે અનર્થને માટે જ છેઃ કીડીને પાંખ આવે એ એના મૃત્યુનું જ કારણ થઈ પડે છે. હવે ત્યારે તું પણ મારું આતિથ્ય-મારી અવજ્ઞાતું ક્ષણ ચાખ. ” ૮૮-૯૦.

એમ કહીને સૌધર્મેન્દ્રે પોતાનું જાળવણીમાન લીધણુ વજ્ર છોડ્યું. એ જોઈ ડર ખાઈ જઈ ચમરેન્દ્ર તો નાસવા લાગ્યો. અને જ્યાં શ્રી વીરજીનેશ્વર રહેલા હતા ત્યાં જઈ ‘ ત્રાહિ મામ્ ત્રાહિ મામ્ ’ કહી શરીર સંકોચી એમના બે પગ વચ્ચે પેસી ગયો. ૯૧-૯૨.

એટલે શકેન્દ્ર પણ એને શ્રી વીરને શરણે ગયેલો જોઈ, એનાથી ચારજ આંગણ છેટે રહેલું વજ્ર લઈ લઈ બોલ્યો—અરે, સિંહને જોઈને પશુ ધુન્ને એમ હવે ક્યાંથી ધુજવા લાગ્યો ? બા, હવે હું તને શ્રીવીરપ્રભુની કૃપાને લીધે જવા દઉં છું; હવે તારે મારા તરફનો ભય ન રાખવો. ૯૩-૯૪.

એમ કહીને વામચરણ પડે પૃથ્વીપર ત્રણ પ્રહાર કરી, પ્રભુની ક્ષમા માગી, સૌધર્મેન્દ્ર પોતાને સ્થાનકે ગયો. ૯૫.

તતો વજ્રભયાત્ મુક્તશ્ચમરેન્દ્રો નિજાશ્રયમ્ ।
 ગત્વાસામાનિકાદીનામુવાચોદન્તમાદિતઃ ॥ ૯૬ ॥
 ભદ્રં સ્તાત્ ત્રૈશલેયાય તસ્મૈ ત્રૈલોક્યબન્ધવે ।
 યેન ત્રાતોઽસ્મિ મરણાત્ હંત વજ્રાગ્નિદુસ્સહાત્ ॥ ૯૭ ॥
 ઉપકારમિતિ પ્રાજ્ઞઃ તં સ્મરન્ સપરિચ્છદઃ ।
 ગત્વા પુનર્મહાવીરમભ્યર્ચ્ય તાણ્ડવાદિભિઃ ॥ ૯૮ ॥
 આગત્ય સ્વાસ્પદં પ્રીતો વિસ્મૃતેન્દ્રપરાભવઃ ।
 ધર્મકર્મસ્થિતિં સર્વામારાધ્ય સુખભાગભૂત્ ॥ ૯૯ ॥ વિશેષકમ્ ॥
 અયં ચ ચમરોઽયાસીચત્સૌધર્માવતંસકમ્ ।
 આશ્ચર્યમેતદ્વિજ્ઞેયમનન્તકાલસમ્ભવિ ॥ ૧૦૦ ॥
 ચતુઃષ્ટિસહસ્રાણિ સામાનિકસુધાભુજઃ ।
 અસ્ય ત્રયસ્ત્રિંશકાશ્ચ ત્રયસ્ત્રિંશત્સુધાશિનઃ ॥ ૧૦૧ ॥
 એતે ચ જમ્બૂદ્વીપેઽત્ર ક્ષેત્રે ભારતનામનિ ।
 કાકન્ધ્યાં પુર્યવર્તન્ત ત્રયસ્ત્રિંશત્ મહર્દ્ધિકાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

પછી ચમરેન્દ્ર પણ વજ્રનો ભય ગયો. એટલે નિર્વિઘ્ન પોતાને સ્થાનકે પહોંચી ગયો. ત્યાં એણે સર્વ વીતક પોતાના સામાનિક દેવોને માંડીને કહી. ૯૬.

ત્રણ લોકના બન્ધુ જેવા શ્રીવીરપ્રભુનું કલ્યાણ થજો કે જેણે વિનાશકારી દુઃસહ વજ્રાગ્નિથી મને બચાવ્યો. આમ એમના ઉપકારનું સ્મરણ કરતો હાહો થયેલો એ ચમરેન્દ્ર પોતાના સર્વ પરિવારને લઈને પુનઃ પ્રભુ પાસે આવ્યો. ત્યાં એમની આગળ નૃત્ય વગેરે કરી એ રીતે એમને સન્માની રાણ થઈ પાછો પોતાને સ્થાનકે ગયો. ત્યાં, ઈન્દ્રકૃત પરાલવ વિસરી જઈ સર્વ પ્રકારનાં ધર્મ કાર્યો કરતો અત્યારે સુખમાં રહે છે. ૯૭-૯૯.

આ ચમરેન્દ્ર સૌધર્મદેવલોકમાં (લડવા) ગયો તે અનન્તે કાળે થયેલું એક આશ્ચર્ય સમજવું. ૧૦૦.

આ ચમરેન્દ્રના ચોસઠ હજાર ' સામાનિક ' દેવો છે અને તેત્રીશ ' ત્રાયસ્ત્રિંશક ' દેવો છે. ૧૦૧.

એ તેત્રીશ દેવો (પૂર્વલવમાં) આ જમ્બૂદ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રમાં કાકન્ધી નગરીમાં (તેત્રીશ) અતિ સમૃદ્ધ શેઠીયા હતા. એઓ શ્રદ્ધાળુ, તત્વના જાણકાર, પરસ્પર સહાયક, ભાવિક અને

શ્રદ્ધાલવો જ્ઞાતતત્વા સહાયાશ્ચ પરસ્પરમ્ ।
 પૂર્વં તે ભાવિતાત્માનોઽભૂવન્નુગ્રક્રિયાશ્રયાઃ ॥ ૧૦૩ ॥
 પશ્ચાન્ન કર્મવશતો જાતા ધર્મે શ્લથાશયાઃ ।
 પાર્શ્વસ્થા અવસન્નાશ્ચ કુશીલાઃ સ્વૈરચારિણઃ ॥ ૧૦૪ ॥
 એવં ચ ભૂરિવર્ષાણિ શ્રમણોપાસકક્રિયામ્ ।
 આરાધ્યાર્દ્ધમાસિકીં તે કૃત્વા સંલેખનામપિ ॥ ૧૦૫ ॥
 અનાલોચ્યાપ્રતિક્રમ્યાતિચારાંસ્તાન્ પુરાકૃતાન્ ।
 મૃત્વા ત્રયસ્ત્રિંશકત્વં લેભિરે ચમરેશિતુઃ ॥ ૧૦૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 ત્રાયસ્ત્રિંશકરૂઢિસ્તુ નૈતેભ્ય એવ કિન્તુ તે ।
 ઉત્પદ્યન્તે વ્યવન્તે ચ સ્વસ્થસ્થિત્યા પરાપરાઃ ॥ ૧૦૭ ॥
 તિસ્નોઽસ્ય પર્ષદસ્તત્રાભ્યન્તરા સમિતાભિધા ।
 મધ્યા ચંડાભિધા જ્ઞેયાબ્રાહ્મ્યા જાતાહ્વ્યા પુનઃ ॥ ૧૦૮ ॥
 સ્યુશ્ચતુર્વિંશતિઃ દેવસહસ્રાણ્યાધ્યપર્ષદિ ।
 સાર્ધપલ્યોપમદ્વંદ્રસ્થિતીન્યથાત્ પર્ષદિ ॥ ૧૦૯ ॥
 શતાન્યર્દ્ધતૃતીયાનિ સાર્ધપલ્યોપમાયુષામ્ ।
 દેવીનાં મધ્યમાયાં ચાષ્ટાવિંશતિઃ સહસ્રકાઃ ॥ ૧૧૦ ॥

ઉપ ક્રિયાવાન્ હતા. પરંતુ પાછળથી કર્મવશાત્ એમનો ધર્મપરનો આદર શિથિલ થઈ જવાથી એઓ પાસથા, અવસન્ન, કુશીલ અને સ્વેચ્છાચારી થયા. એમણે બહુ વર્ષ પર્યન્ત શ્રાવકની ક્રિયાઓ પાળી અને છેવટે અરધા માસની સંલેખના કરી. પણ પૂર્વે એમનાથી થઈ ગયેલા અતિચાર આલોચ્યા વિના ને પ્રતિક્રમ્યા વિના મૃત્યુ પામ્યા એટલે આ ચમરેન્દ્રના ‘ત્રાયસ્ત્રિંશક’ થયા. ૧૦૨-૧૦૬.

આ ‘ત્રાયસ્ત્રિંશક’ ની પ્રથા કંઈ એમનાથીજ પહેલી પડી નથી. પરન્તુ એઓ એમની સ્થિતિને વશે અન્ય અન્ય ઉત્પન્ન થાય છે ને રચે છે. ૧૦૭.

હવે, એ ચમરેન્દ્રને ત્રણ પર્ષદા છે: (૧) અભ્યન્તર આવેલી છે એનું નામ ‘સમિતા’ (૨) મધ્યમાં આવેલીનું નામ ‘ચંડા’ અને (૩) બહારનીનું નામ ‘જાતા’ છે. ૧૦૮.

પહેલીમાં અઢી પદ્યોપમની સ્થિતિવાળા ચોવીશ હજાર દેવો અને દોઢ પદ્યોપમની સ્થિતિવાળી અઢીસો દેવીઓ છે. બીજી-મધ્યમ સભામાં એ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા અઠ્યા-

દ્વિપલ્યાયુર્નિર્જરાણાં દેવીનાં તિવહર્ષદિ ।
 શતાનિ ત્રીપયેકપલ્યાયુષામથાન્ત્યર્ષદિ ॥ ૧૧૧ ॥
 સ્યુઃ દ્વાત્રિંશત્સહસ્રાણિ સાર્દ્ધપલ્યાયુષઃ સુરાઃ ।
 શતાન્યર્દ્ધચતુર્થાનિ દેવ્યોર્દ્ધપલ્યજીવિતાઃ ॥ ૧૧૨ ॥
 યથૈવ પર્ષદઃ તિસ્ત્રો વર્ણિતાશ્રમરેશિતુઃ ।
 એવં સામાનિકત્રાયસ્ત્રિંશકાનાં તદાહ્વાયાઃ ॥ ૧૧૩ ॥
 પર્ષદો લોકપાલાનાં પુનસ્તિસ્ત્રો ભવન્તિ તાઃ ।
 તપાથ ત્રુટિતા પર્વા ઇત્યેતૈર્નામભિર્યુતાઃ ॥ ૧૧૪ ॥
 ઇદમર્થતઃ સ્થાનાંગસૂત્રે ॥

કાલી રાજી ચ રન્તી ચ વિદ્યુત્ મેઘાભિધા પરા ।
 પંચાસ્યાગ્રમહિષ્યઃ સ્યુઃ રૂપલાવણ્યબન્ધુરાઃ ॥ ૧૧૫ ॥
 કાલીયં પ્રાગ્ભવે જમ્બૂદ્વીપે દક્ષિણભારતે ।
 પુર્યામામલકલ્પાયાં કાલાલ્યસ્ય ગૃહેશિતુઃ ॥ ૧૧૬ ॥
 કાલશ્રીતનુસંભૂતા કાલીનામાભવત્ સુતા ।
 બૃહત્કુમારી શ્રીપાર્શ્વપુષ્પચૂલાર્પિતવ્રતા ॥ ૧૧૭ ॥

વીશ હજાર દેવો અને એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળી ત્રણસો દેવીઓ છે. ત્રીજી-છેઠ્ઠી પર્ષદમાં દોઢ પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા બત્રીસ હજાર દેવો અને અરધા પલ્યોપમના આયુષ્યવાળી સાડા ત્રણસો દેવીઓ છે. ૧૦૯-૧૧૨.

ચમરેન્દ્રની આમ ત્રણ સભાઓ વર્ણુવી તેવીજ એજ નામની સામાનિક તથા ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોની પણ સભાઓ છે. વળી ‘ લોકપાલ ’ દેવોની પણ (૧) તપા, (૨) ત્રુટિતા અને (૩) પર્વા નામની ત્રણ સભાઓ છે. ૧૧૩-૧૧૪.

એ વૃત્તાન્ત સ્થાનાંગસૂત્રમાં છે.

આ ચમરેન્દ્રને, (૧) કાલી, (૨) રાજી, (૩) રંતી, (૪) વિદ્યુત્ અને (૫) મેઘા-એવા નામવાળી પાંચ મનહર રૂપલાવણ્ય યુક્ત અગ્રમહિષી એટલે પટ્ટરાણીઓ છે. ૧૧૫.

એમનામાં ‘ કાલી ’ નામની જે પહેલી પટ્ટરાણી છે તે પૂર્વલવમાં આ જ જમ્બુદ્વીપમાં દક્ષિણ ભરતમાં આમલકલ્પાનગરીમાં કાલનામના ગૃહસ્થની કાલશ્રી નામની સ્ત્રીની કુક્ષિ-એ જન્મેલી કાલીનામની પુત્રી હતી. એણે કુમારિકાવસ્થામાં જ યોગ્યવયે પહેાંચ્યા પછી શ્રી

યથાછન્દીભૂય દોષાનપ્રતિક્રમ્ય પાન્ત્રિકીમ્ ॥
 કૃત્વા સંલેખનાં મૃત્વા ચમરેન્દ્રપ્રિયાભવત્ ॥૧૧૮॥ વિશેષકમ્ ॥
 કાલાવતંસં ભવનં કાલં સિંહાસનં ભવેત્ ।
 કાલ્યા દેવ્યાઃ પરાસામપ્યેવં સ્વાહ્યાનુરૂપતઃ ॥ ૧૧૯ ॥
 સ્વસ્વનામસદ્કુનામજનનીજનકા ઇતિ ।
 જ્ઞેયાઃ શેષાશ્ચતસ્ત્રોઽપિ તથૈવ મલિનવ્રતાઃ ॥ ૧૨૦ ॥
 સ્વાહ્યાવતંસે ભવને સ્વાહ્યે સિંહાસનેઽભવન્ ।
 ચમરેન્દ્રપ્રિયા ઇતાઃ સાર્દ્ધપલ્યદ્વયાયુષઃ ॥ ૧૨૧ ॥
 બલીન્દ્રદયિતાનામપ્યૈતિહ્યમનયા દિશા ।
 શ્રાવસ્ત્યાસાં પુરી સાર્દ્ધમાયુઃ પલ્યત્રયં પુનઃ ॥ ૧૨૨ ॥
 એકૈકાગ્રમહિષ્યષ્ટસહસ્રપરિવારયુક્ ।
 સહસ્રાણ્યષ્ટ દેવીનાં નઠ્યાનાં રચિતું જ્ઞમા ॥ ૧૨૩ ॥

પાર્શ્વલગવાનની પુષ્પચૂલાનામની સાધ્વી પાસે દીક્ષા લીધી હતી. પણ પછી તે સ્વચ્છંદપણે વર્તતી હોઈ (મૃત્યુસમયે) દોષોને આલોચ્યા વિના કે પડિક્કમ્યા વિના એકપક્ષની સંલેખના કર્યા પૂર્વક મૃત્યુ પામી ચમરેન્દ્રની સ્ત્રી થઈ છે. ૧૧૬-૧૧૮.

એ કાલી દેવીને કાલાવતંસ નામનું લવન અને કાલ નામનું સિંહાસન છે. બીજી ચારે દેવીઓનાં પણ એમના એમના નામને અનુસારે એ બેઉ વાનાં બાણુવાં. ૧૧૯.

વળી આ ચારેનાં માતૃપિતાનાં નામ એમના પોતાના નામ સરખાં બાણુવાં. અને એમનાં વ્રત પણ પહેલીની જેમ અતિચારદ્વાષત સમજવાં. ૧૨૦.

એ પ્રમાણે પોતપોતાના નામનાં લવન તેમજ પોતપોતાના નામના સિંહાસન જેમને છે એવી એ પાંચે પટ્ટરાણીઓનું અઠી પદ્યોપમનું આયુષ્ય છે. ૧૨૧.

બલિ-ઈન્દ્રની પટ્ટરાણીઓનો વૃત્તાન્ત પણ આ ચમર-ઈન્દ્રની પટ્ટરાણીઓ સરખો સમજવો. ફેર એટલો કે એમની નગરી ' શ્રાવસ્તી ' છે અને એમનું આયુષ્ય સાડાત્રણ પદ્યોપમનું છે. ૧૨૨.

ચમરેન્દ્રની પ્રત્યેક પટ્ટરાણીનો આઠ હજાર પરીવાર કહેવાય; કેમકે એઓમાં આઠ હજાર નવીન દેવીઓ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય છે. ૧૨૩.

ચત્વારિંશત્ સહસ્રાણિ સ્યુર્દેવ્યઃ સર્વસંખ્યયા ।
ભુંક્તેઽસુરેન્દ્રશ્ચૈતાભિઃ કૃતૈતાવત્તનુઃ સુખમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

સોમો યમશ્ચ વરુણસ્તથા વૈશ્રમણાભિધઃ ।
ચત્વારોઽસ્ય લોકપાલાશ્ચતુર્દિગધિકારિણઃ ॥ ૧૨૫ ॥

ચતુર્ણામપ્યથૈતેષાં ચત્સ્રઃ પ્રાણવલ્લભાઃ ।
કનકા કનકલતા ચિત્રગુપ્તા વસુન્ધરા ॥ ૧૨૬ ॥

એકૈકેયં ચ સાહસ્રપરિવારવિરાજિતા ।
દેવી સહસ્રમેકૈકં નવ્યં વિકુર્વિતું ક્ષમા ॥ ૧૨૭ ॥

સ્વસ્વનામરાજધાન્યાં સ્વસ્વસિંહાસને સ્થિતાઃ ।
ચત્વારોઽમી લોકપાલા ભુંજતે દિવ્યસમ્પદમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

તથાસ્ય ચમરેન્દ્રસ્ય સપ્ત સૈન્યાનિ તત્ર ચ ।
પાદાત્યાશ્વેભમહિષરથસંજ્ઞાનિ પંચ વૈ ॥ ૧૨૯ ॥

એતે સુરા અપિ સ્વામિશાસનાત્ કાર્યહેતવે ।
તાદ્રૂપ્યં પ્રતિપદ્યન્તે નાયકોક્તેઃ નટા ઇવ ॥ ૧૩૦ ॥

એ ગણત્રીએ ચમરેન્દ્રને આળીશ હબાર દેવીઓ કહેવાય, જેમની સાથે એ એટલાં જ શરીર કરીને સુખ ભોગવે છે. ૧૨૪.

ચમરેન્દ્રને વળી સોમ, યમ, વરુણ અને કુબેર નામના 'લોકપાલ' ચાર દિશાઓના ચાર અધિકારીઓ છે. ૧૨૫.

એ ચારેમાંના પ્રત્યેકને કનકા, કનકલતા, ચિત્રગુપ્તા અને વસુન્ધરા નામની અથ્થાર વદ્ધલા એટલે સ્ત્રીઓ છે. ૧૨૬.

એ પ્રત્યેકને વળી હબાર હબારનો પરિવાર છે કેમકે એઓ હબાર હબાર નવી દેવીઓ વિકુર્વી શકે છે. ૧૨૭.

ચારે લોકપાળોને પોતપોતાના નામાનુસાર નામવાળી રાજધાનીઓ છે. ત્યાં એઓ પોતપોતાના સિંહાસને રહી દિવ્ય સુખ ભોગવે છે. ૧૨૮.

ચમરેન્દ્રને વળી સાત સૈન્યો હોય છે. એમાં પાંચનાં, (૧) પાયદળ, (૨) અશ્વ, (૩) હસ્તી (૪) મહિષ અને (૫) રથ—એ પ્રમાણે નામ છે. ૧૨૯.

એઓ પણ દેવરૂપ છે, પરન્તુ કામ પડે છે ત્યારે સ્વામીના આદેશથી એવું રૂપ ધારણ કરે છે; નાયકના કહેવા પ્રમાણે જેમ નટો (નવનવા) વેષ ભજવે છે તેમ. ૧૩૦.

एतानि पंच सैन्यानि युद्धसज्जान्यहर्निशम् ।

गन्धर्वनटसैन्ये ये ते भोगायेति सप्तकम् ॥ १३१ ॥

સસ સેનાન્યોઽપ્યમીષાં સર્વદા વશવર્તિમઃ ।

सेवन्ते सुरनेतारं चमरं विनयानताः ॥ १३२ ॥

द्रुमः सौदामश्च कुन्धुः लोहिताक्षश्च किन्नरः ।

रिष्टो गीतरतिश्चेति सेनान्यामभिधाः क्रमात् ॥ १३३ ॥

द्रुमस्य तत्र पादात्याधिपस्य चमरेशितुः ।

स्युः सप्त कच्छाः कच्छा च स्ववशो नाकिनां गणः ॥ १३४ ॥

आद्यकच्छायां सुराणां चतुःषष्टिः सहस्रकाः ।

ततो यथोत्तरं कच्छाः षडपि द्विगुणाः क्रमात् ॥ १३५ ॥

इन्द्राणामપરેષામપ્યેવં પત્તિચમૂપતેઃ ।

વાચ્યાઃ સસ સસ કચ્છાઃ સ્થાનદ્વિગુણિતા મિથઃ ॥૧૩૬ ॥

चतुःषष्टिः सहस्राणि प्रत्याशमात्मरक्षकाः ।

लक्षद्वयं षट्पंचाशत्सहस्राणीति तेऽखिलाः ॥१३७ ॥

એ પાંચે સૈન્યો યુદ્ધ માટે સતત સજ્જ રહે છે.

ખીજાં એ સૈન્યોમાં, એક ગન્ધર્વોત્તું અને એક નટતું છે.

એમ સર્વ મળી સાત સૈન્ય થયાં. ૧૩૧.

એ સાત સેનાઓના વળી સાત સેનાધિપતિ છે. તેઓ નિરન્તર ચમરેન્દ્રને વશ રહી વિનયપૂર્વક સેવા કરે છે. ૧૩૨.

એ સેનાધિપતિઓનાં (૧) દ્રુમ, (૨) સૌદામ, (૩) કુંધુ, (૪) લોહિતાક્ષ, (૫) કિન્નર, (૬) રિષ્ટ અને (૭) ગીતરતિ—એવાં નામ છે. ૧૩૩.

એ સાતમાં પાયદળ સેનાનો અધિપતિ દ્રુમ છે એના હાથ નીચે સાત ‘કચ્છા’ છે. કચ્છા એટલે ‘હાથ નીચેના દેવોનો સમૂહ.’ ૧૩૪.

પહેલી કચ્છામાં ચોસઠ હજાર દેવો છે. પછીની છએ કચ્છામાં અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર બમણા બમણા દેવો છે. ૧૩૫.

એવી રીતે ખીજા ઇન્દ્રોના પાયદળ સૈન્યના સેનાપતિના હાથ નીચે સાત સાત ‘કચ્છા’ છે અને એમાં પણ ઉત્તરોત્તર એક ખીજથી બમણા દેવો છે. ૧૩૬.

ચમરેન્દ્રને વળી દરેક દિશાના ચોસઠ ચોસઠ હજાર મળીને સમગ્ર એ લાખ છપ્પન હજાર ‘આત્મરક્ષક’ દેવો છે. ૧૩૭.

એવમુક્તપરીવારસુરૈરાધિતક્રમઃ ।
 ઘનશ્યામસ્તિગ્ધવર્ણઃ કિંચિદારક્તલોચનઃ ॥ ૧૩૮ ॥
 વિદ્રુમોષ્ટઃ શ્વેતદન્તઃ શરભોત્તુંગનાસિકઃ ।
 દીપ્રરક્તામ્બરો મેઘ ઇવ સન્ધ્યાભ્રસંભૃતઃ ॥ ૧૩૯ ॥
 મુકુટેનાંકિતો મૌલો સચ્ચુડામણિલદ્મણા ।
 પૂર્વાદ્રિરિવ તિગ્માંશુભિસ્ત્વેનોદિત્વરશ્રિયા ॥ ૧૪૦ ॥
 ચતુર્સ્ત્રિશલ્લભમાનભવનાનામધીશ્વરઃ ।
 સર્વેષાં દાક્ષિણાત્યાનામસુરાણાં સયોષિતામ્ ॥ ૧૪૧ ॥
 સામ્રાજ્યં શાસ્તિ દિવ્યસ્ત્રીનાટકાદિષુ દત્તદક્ ।
 એકાર્ણવાયુશ્ચ્યુત્વેતો ભવે ભાવિનિ સેત્સ્યતિ ॥ ૧૪૨ ॥ કુલકમ્ ॥
 ચ્યુતે ચાસ્મિન્નસ્ય પદે પુનરુત્પત્સ્યતેઽપરઃ ।
 એવમવ્યુચ્છિન્નતિનયાન્નિત્ય એવૈષ ઉચ્યતે ॥ ૧૪૩ ॥
 પૂર્ણં જમ્બૂદ્વીપમેકમેષ પૂરયિતું હ્રમઃ ।
 અસુરૈરસુરીભિશ્ચ નિજશક્ત્યા વિકુર્વિતૈઃ ॥ ૧૪૪ ॥

આવા આવા દેવો અને એમના પરીવારો જેની સતત સેવા કરી રહ્યા છે એવા આ ચમરેન્દ્રનો, અતિ શ્યામ અને સ્તિગ્ધ વર્ણ છે, રતાશ પડતા ચક્ષુ છે, પ્રવાળા જેવા ઓષ્ટ છે, ઉન્નવળ દંતપંક્તિ છે અને શરભસમાન ઉત્તુંગ નાસિકા છે. વળી એ દેહીપ્યમાન અને રક્તવર્ણી અમ્બર (વસ્ત્ર, આકાશ) ને લીધે, સંધ્યાકાળના વાદળનો ભ્રમ કરાવનારો મેઘ હોયની એવો જણાય છે. ૧૩૮-૧૩૯.

વળી એના મસ્તક પર ઉત્તમ ચૂડામણિવાળો મુકુટ બળકી રહેલો હોઈ, એ બાણે ઉદય-પામતા સૂર્યગિમ્બ યુક્ત પૂર્વાચળ હોયની એવો જણાય છે. ૧૪૦.

વળી એ ચોત્રીશ લાખ ભવનોનો તથા સર્વ દાક્ષિણાત્ય અસુરોનો અને એમની સ્ત્રીઓનો સ્વામી છે. ૧૪૧.

નિરન્તર દેવાંગનાઓના નાટકો આદિ જોવામાં તદ્દીન રહી સામ્રાજ્ય લોગવતો એ ચમરેન્દ્ર એક સાગરોપમનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ત્યાંથી સ્વર્ગ આગામી ભવમાં સિદ્ધિપદ પામશે. ૧૪૨.

એ અહિંથી સ્વયંશે ત્યારે એની જગ્યાએ બીજો ચમરેન્દ્ર ઉત્પન્ન થશે. એવી રીતે ‘ અવિચ્છેદ ’ રહેતો હોવાથી, ચમરેન્દ્ર નિત્ય જ કહેવાય છે. ૧૪૩.

આ ચમરેન્દ્રમાં વળી એટલું બધું સામર્થ્ય છે કે જો એ ધારેતો એટલા બધા દેવ અને દેવીઓ વિકુર્વી શકે કે એમનાથી આખો જમ્બૂદ્વીપ સંપૂર્ણ ભરાઈ જાય. ૧૪૪.

તિર્યક્ પુનરસંખ્યેયાન્ દ્વીપપાથોનિર્ધોસ્તથા ।

एवं सामानिकाः त्रायस्त्रिंशः चास्य प्रभूणावः ॥ ૧૪૫ ॥

अस्यैवं लोकपालाग्रमहिष्योऽप्यथ किन्तु ते ।

शक्ताः पूरयितुं तिर्यक्संख्येयद्वीपवारिधीन् ॥ ૧૪૬ ॥

इत्यर्थतो भगवत्याम् ॥

देवेन्द्रस्तवे तु

जावय जम्बूद्वीवो जावय चमरस्स चमरचंचाओ ।

असुरेहिं असुरकन्नाहिं अत्थि विसओ भरेओ से ॥ ૧૪૭ ॥

अथान्योऽसुरदेवेन्द्रो बली नामा निरूप्यते ।

उत्तरस्यां दिशि विभुः योऽसौ सौभाग्यसेवधिः ॥ ૧૪૮ ॥

तथाहि दिशि कौबेर्यां जम्बूद्वीपस्थमेरुतः ।

असंख्यद्वीपाब्धिपरो द्वीपोऽरुणवराभिधः ॥ ૧૪૯ ॥

तस्य बाह्यवेदિકान्तात् तस्मिन्नेव पयोनिधौ ।

द्विचत्वारिंशत्सहस्रयोजनानां व्यतिक्रમે ॥ ૧૫૦ ॥

रुचकेन्द्रાભિધોઽસ્ત્યત્ર બલેરુપ્તાતપર્વતઃ ।

તિર્યગ્લોકે જિગમિષોઃ બલેરુપ્તતનાસ્પદમ્ ॥ ૧૫૧ ॥યુગ્મમ્ ॥

તીર્થાં તો એ રીતે અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્ર ભરીદેવાનું એનામાં સામર્થ્ય છે. આબુ' સામર્થ્ય એના સામાનિક તથા ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોમાં પણ છે. ૧૪૫.

વળી એના લોકપાલ દેવો તથા પટ્ટરાણીઓ પણ એવી રીતે (તીર્થાં) સંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રો ભરી દેવાનું સામર્થ્ય ધરાવેછે. ૧૪૬.

એવા ભાવાર્થનું ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે.

‘દેવેન્દ્રસ્તવ’ માં તો એમ કહ્યું છે કે—ચમરેન્દ્ર પોતાની ચમરચંચાથી માંડીને બ્યાંસુધી જમ્બૂદ્વીપ છે ત્યાં સુધીનો તમામ ભાગ દેવો અને દેવીઓથી ભરવા સમર્થ છે. ૧૪૭.

હવે બલીન્દ્ર નામના બીજા અસુરેન્દ્ર વિષે.

સૌભાગ્યનિધિ એવો આ બલીન્દ્ર ઉત્તર દિશાનો સ્વામી છે. ૧૪૮.

જમ્બૂદ્વીપમાં રહેલા મેરૂથી ઉત્તરદિશામાં અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રો મૂકીને અરુણવર નામનો દ્વીપ આવે છે. એની બહારની વેદિકાના છેડાથી એ જ સમુદ્રમાં એંતાળીશ હજાર

તિર્ગિછિકૂટતુલ્યોસૌ પ્રમાણાદિસ્વરૂપતઃ ।

બલેઃ પ્રાસાદોઽસ્તિ તત્ર પ્રાગ્વત્ સિંહાસનાંચિતઃ ॥ ૧૫૨ ॥

કોઠ્યઃ પંચપંચાશત્ ષટ્ કોટીનાં શતાનિ ચ ।

પંચત્રિંશચ લક્ષાણિ પંચાશચ્ચ સહસ્રકાઃ ॥ ૧૫૩ ॥

યોજનાનિ વ્યતિક્રમ્યામ્ભોધાવુત્પાતપર્વતાત્ ।

ગર્ભે રત્નપ્રભાપૃથ્થયા ગત્વાધો યોજનાનિ ચ ॥ ૧૫૪ ॥

ચત્વારિંશત્સહસ્રાણિ વર્ત્તે તત્ર મંજુલા ।

બલિચંચા રાજધાની સ્થાનીભૂતાઃ ઇવ ત્વિષઃ ॥ ૧૫૫ ॥

॥ વિશેષકમ્ ॥

અસ્યાઃ ચમરચંચાવત્ સ્વરૂપમશ્વિલં ભવેત્ ।

વપ્રપ્રાસાદાદિ તેષાં પ્રમાણાનુક્રમાદિ ચ ॥ ૧૫૬ ॥

અત્રોપપાદસદસિ દેવદૂષ્યપરિષ્કૃતે ।

ઇન્દ્રત્વેનોત્પદ્યતેઽઙ્ગી શય્યોત્સંગે મહાતપાઃ ॥ ૧૫૭ ॥

અસ્ય ષષ્ઠિઃ સહસ્રાણિ સામાનિકસુધામુજામ્ ।

ત્રાયસ્ત્રિંશકદેવાશ્ચ ત્રયસ્ત્રિંશદુદીરિતાઃ ॥ ૧૫૮ ॥

યોજન મૂકીને બલીન્દ્રનો ‘ રૂચકેન્દ્ર ’ નામનો ઉત્પાત પર્વત આવે છે. તીર્થા લોકમાં જવાનું મન થાય છે ત્યારે બલીન્દ્ર પહેલવહેલો ત્યાં આવીને પછી ત્યાંથી ઉડે છે. ૧૪૮-૧૫૧.

(આ રૂચકેન્દ્રનું પ્રમાણ આદિક તિર્ગિછિકૂટ સદશ છે). ત્યાં આગળ પૂર્વેક્તવત્ સિંહાસનાદિથી યુક્ત બલીન્દ્રનો પ્રાસાદ છે. ૧૫૨.

એ ઉત્પાતપર્વતથી સમુદ્રમાં છસો પંચાવન કોડ અને સાડી પાંત્રીશ લાખ યોજન ગયા પછી, નીચે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ગર્ભમાં ચાળીશ હજાર યોજન મૂકીને, કાન્તિ સમસ્ત પિંડીભૂત થઇને રહી હોયની એવી મનહર, બલીન્દ્રની બલિચંચા નગરી આવે છે. ૧૫૩-૧૫૫.

આ બલિચંચા નગરીનું સમસ્ત સ્વરૂપ અર્થાત્ એનો કોટ, એના પ્રાસાદ, એઓનું પ્રમાણ, એમનો અનુક્રમ આદિ, ચમરચંચાવત્ સમજવું. ૧૫૬.

કોઇ મહા તપસ્વી મનુષ્ય હોય છે એ અહિં ઉપપાદ સભામાં, દેવદૂષ્યથી આચ્છાદિત એવી શય્યામાં ઇન્દ્ર તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૫૭.

આ બલીન્દ્રને સાઠ હજાર સામાનિક દેવો અને તેત્રીશ ‘ ત્રાયસ્ત્રિંશક ’ દેવો છે. ૧૫૮.

સામ્પ્રતીનાસ્ત્વમી વેમેલકગ્રામનિવાસિનઃ ।

શ્રદ્ધાલવચ્ચચ્ચિંશત્ સુહૃદશ્ચ પરસ્પરમ્ ॥ ૧૫૯ ॥

પ્રાગેતે દૃઢધર્માણઃ પશ્ચાદ્વિશ્લથચેતસઃ ।

ઉત્પન્ના અત્ર ચમરત્રાયચ્ચિંશકદેવવત્ ॥ ૧૬૦ ॥

પ્રાગ્વત્તિસ્ત્વઃ પર્વદોઽસ્ય તિસ્તૃષ્વપિ સુરાઃ ક્રમાત્ ।

સહસ્રાણાં વિંશતિઃ સ્યુઃ ચતુરષ્ઠાધિકા ચ સા ॥ ૧૬૧ ॥

સાર્ઘ્ને દ્વે ચ શતે દ્વે ચ સાર્ઘ્નૈ શતમનુક્રમાત્ ।

દેવ્યઃ પર્વત્સુ તિસ્તૃષુ દેવાનાં ક્રમતઃ સ્થિતિઃ ॥ ૧૬૨ ॥

પલ્યાનાં ત્રિતયં સાર્ઘ્નૈ ત્રયં સાર્ઘ્નૈ દ્વયં ક્રમાત્ ।

દેવીનાં તુ સ્થિતિઃ સાર્ઘ્ને દ્વે તે દ્વે સાર્ઘ્નમેવ ચ ॥ ૧૬૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તિસ્ત્વસ્તિસ્ત્વઃ પર્વદોઽસ્ય ભવન્તિ પ્રાગ્વદેવ ચ ।

સામાનિકત્રાયચ્ચિંશલોકપાલાગ્રયોષિતામ્ ॥ ૧૬૪ ॥

શુભા નિશુભા રમ્ભા ચ નિરમ્ભા મદનેતિ ચ ।

સ્યુઃ પંચાગ્રમહિષ્યોઽસ્ય પ્રાગ્વદાસાં પરિચ્છદઃ ॥ ૧૬૫ ॥

અત્યારે વર્તમાનમાં જે ત્રાયચ્ચિંશક દેવો ત્યાં છે તેઓ પૂર્વભવમાં બેસેલક ગામના રહેવાસી, શ્રદ્ધાળુ અને પરસ્પર પ્રીતિ દાખવતા તેવીશ મિત્રો હતા. પહેલાં તે એઓ ધર્મને વિષે દૃઢ હતા; પરંતુ પાછળથી શિથિલ થઈ જવાથી, ચમરેન્દ્રના એ દેવોની પેઠે, અહિં ઉત્પન્ન થયા છે. ૧૫૯-૧૬૦.

પૂર્વવત્ આની પણ ત્રણ સભાઓ છે, જેમાં અનુક્રમે વીશ હજાર, ચોવીશ હજાર અને અઠ્યાવીશ હજાર દેવો છે. ૧૬૧.

તે ત્રણ સભાઓમાં વળી અનુક્રમે અઢીસો, બસો અને દોઢસો દેવીઓ છે. ૧૬૨.

દેવોની આયુષ્યસ્થિતિ અનુક્રમે સાડાત્રણ, ત્રણ અને અઢી પદ્યોપમની છે; અને દેવીઓની અનુક્રમે અઢી, બે તથા દોઢ પદ્યોપમની છે. ૧૬૩.

વળી એ બલીન્દ્રના સામાનિક, ત્રાયચ્ચિંશક અને લોકપાલ દેવો તથા પટ્ટરાણીઓની પણ ત્રણ ત્રણ પર્વદા એટલે સભા છે. ૧૬૪.

એને વળી શુભા, નિશુભા, રંભા, નિરંભા અને મદના-એવા નામની પાંચ અગ્ર-મહિષીઓ છે; જેમનો પરિવાર પૂર્વ પ્રમાણે છે. ૧૬૫.

एवं सहस्रैः चत्वारिंशतान्तःपुरिकाजनैः ।

सुधर्मायाः बहिः भुंक्ते कृतैतावद्वपुः सुखम् ॥ १६६ ॥

चत्वारोऽस्य लोकपालाश्चतुर्दिगधिकारिणः ।

सोमो यमश्च वरुणस्तुर्यो वैश्रमणाभिधः ॥ १६७ ॥

एषां चतस्रः प्रत्येकं दयिताः नामतस्तु ताः ।

मीनका च सुभद्रा च विद्युदारुया तथाशनिः ॥ १६८ ॥

स्वस्वनामराजधान्यां सिंहासने स्वनामनि ।

उपविष्टाः सुखं दिव्यं मुदा तेऽप्युपभુંजते ॥ १६९ ॥

महाद्रुमो महासौदासाह्वयः परिकीर्तितः ।

मालङ्कारોऽपि च महालोहिताक्षाभिधः सुरः ॥ १७० ॥

किंपुरुषो महारिष्टस्तथा गीतयशा इति ।

बलिनाम्नोः सुरपतेः क्रमात् ससेति सैन्यपाः ॥ १७१ ॥ युग्मम् ॥

पत्तीशस्यायકચ્છાયાં ષષ્ટિર્દેવસહસ્રકાઃ ।

કચ્છાઃ ષડન્યાશ્ચ તતઃ સ્યુરસ્ય દ્વિગુણાઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૭૨ ॥

एवं सामानिकैस्त्रायस्त्रिंशकैर्लोकपालकैः ।

सेव्योऽग्रमहिषीभिश्च सप्तभिः सैन्यसैन्यैः ॥ ૧૭૩ ॥

એ પ્રમાણે બલીન્દ્ર પણ ચાલીશ ચાલીશ હબ્બર દેવીઓ સાથે, એટલાંજ શરીર કરીને, સુધર્માસલાની બહાર ભોગ ભોગવે છે. ૧૬૬.

એને પણ સોમ, યમ, વરુણ અને કુબેર નામના, ચાર દિશાના ચાર લોકપાલ દેવો છે. ૧૬૭.

એ પ્રત્યેકને વળી મેનકા, સુભદ્રા, વિદ્યુત અને અશનિ નામની અચ્ચાર સ્ત્રીઓ છે.— એમની સાથે એઓ પોતપોતાના નામ સરખા નામવાળી રાજધાનીમાં પોતાના નામવાળા સિંહાસનો પર હર્ષપૂર્વક દિવ્ય સુખ ભોગવે છે. ૧૬૮-૧૬૯.

બલીન્દ્રને પણ (૧) મહાદ્રુમ, (૨) મહાસૌદાસ, (૩) માલંકાર, (૪) મહાલોહિતાક્ષ, (૫) કિંપુરુષ, (૬) મહારિષ્ટ અને (૭) ગીતયશા—એવા નામના સાત સેનાધિપતિઓ છે. ૧૭૦-૧૭૧.

પાયદળ સેનાના અધિપતિના હાથ નીચેની પહેલી 'કચ્છા' માં સાઠ હબ્બર દેવો છે. એ પછીની છ કચ્છામાં અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર બમણા બમણા છે. ૧૭૨.

એ પ્રમાણે સામાનિક દેવો, ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવો, લોકપાલ દેવો, પદરાણીઓ, સૈન્યો, સેના-

ષષ્ટ્યા સહસ્રૈઃ પ્રત્યાશં સેવ્યમાનોઽન્ગરક્ષકૈઃ ।

ચત્વારિંશત્સહસ્રાઢચલચ્ચદ્રયમિતૈઃ સમૈઃ ॥ ૧૭૪ ॥

શ્યામવર્ણો રક્તવાસાશ્ચૂડામણ્યંકમૌલિભૃત્ ।

સુરૂપઃ સાતિરેકૈકસાગરોપમજીવિતઃ ॥ ૧૭૫ ॥

ભવનાવાસલક્ષ્યાણાં ત્રિંશતોઽનુભવત્યસૌ ।

અસુરીણાં ચાસુરાણામુદીચ્યાનામધીશતામ્ ॥૧૭૬॥કલાપકમ્ ॥

પરિવારયુતસ્યાસ્ય શક્તિર્વિકુર્વણાશ્રિતા ।

ચમરેન્દ્રસ્યેવ કિન્તુ સર્વત્ર સાતિરેકતા ॥ ૧૭૭ ॥

इत्येवमस्मिन्नसुरनिकाये प्रभवो दश ।

चमरेन्द्रो बलीन्द्रश्च लोकपालास्तथाष्ट च ॥ १७८ ॥

લક્ષ્ણેષ્વેવં ચતુઃષષ્ઠૌ ભવનેષ્વપરેઽપિ હિ ।

उत्पद्यन्तेऽसुरवराः स्वस्वपुण्यानुसारतः ॥ १७९ ॥

उत्पत्तिकाले शय्यायां नृषणाम्बरवर्जिताः ।

ततश्चालंकृतास्तेन वपुषा नूतनेन वा ॥ १८० ॥

પતિઓ અને પ્રત્યેક દિશાના સાઠ સાઠ હજાર મળીને કુલ બે લાખ આળીશ હજાર અંગ-રક્ષકો—આટલા આટલા પરિવારવાળો તથા શ્યામવર્ણ, લાલવસ્ત્ર, ચૂડામણિથી અંકિત મુકુટ, મનહરરૂપ અને એક સાગરોપમથી અધિક આયુષ્યવાળો એ બલીન્દ્ર ત્રીશલાખ ભવનોપર તથા ઉત્તર દિશાના દેવદેવીઓ પર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે. ૧૭૩-૧૭૬.

આ બલીન્દ્રની તેમજ એના પરિવારની વૈકિયશક્તિ ચમરેન્દ્ર સરખી છતાં સર્વત્ર કંઈક અધિક છે.

એવી રીતે આ અસુરનિકાયમાં દશ અધિકારીઓ છેઃ ચમરેન્દ્ર, બલીન્દ્ર અને આઠ લોકપાલ. ૧૭૮.

એવી રીતે, ચોસઠલાખ ભવનોમાં પોત પોતાના પુણ્યને અનુસારે બીજા પણ અસુરવરો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭૯.

શય્યામાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેઓ વસ્ત્રાભૂષણ રહિત હોય છે; પરંતુ પછી એઓ એજ અથવા નૂતન શરીર પર વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરે છે. ૧૮૦.

સર્વેઽપ્યમી શ્યામવર્ણા વિમ્બોદ્ધાઃ કૃષ્ણમૂર્દ્ધજાઃ ।

શુભ્રદન્તા વામકર્ણાવસક્તદીપ્રકુંડલાઃ ॥ ૧૮૧ ॥

દન્તાંઃ કેશાશ્ચ અમીષાં વૈક્રિયા દૃષ્ટવ્યા ન સ્વાભાવિકાઃ । વૈક્રિય-
શરીરત્વાત્ । ઇતિ જીવાભિગમવૃત્તૌ ॥

આર્દ્રચન્દનલિસાંગા અરુણામ્બરધારિણઃ ।

ચિહ્નેન ચૂડામણિના સદાલંકૃતમૌલયઃ ॥ ૧૮૨ ॥

કુમારત્વમતિક્રાન્તા અસંપ્રાપ્તાશ્ચ યૌવનમ્ ।

તતોઽતિમુગ્ધમધુરમૃદુયૌવનશાલિનઃ ॥ ૧૮૩ ॥

કેયૂરાંગદહારાદ્યૈર્ભૂષિતા વિલસન્તિ તે ।

દીપ્રા દશસ્વંગુલીષુ મણિરત્નાંગુલીયકૈઃ ॥ ૧૮૪ ॥ વિશેષકમ્ ॥

દેવ્યોઽપ્યેવંવિધાઃ કામક્રીડાવિધિવિચક્ષણાઃ ।

ઘનસ્તના યુવજનોન્માદિલાવણ્યયૌવનાઃ ॥ ૧૮૫ ॥

સપ્ત હસ્તાઃ દેહમાનમેષામુત્કર્ષતો ભવેત્ ।

અંગુલાસંખ્યાંશમાનમુત્પત્તૌ તજ્ઞઘન્યતઃ ॥ ૧૮૬ ॥

સર્વેના વર્ણુ શ્યામ, હોઠ લાલ, કેશ કાળા અને દાંત શ્વેત હોય છે. વળી એમના ડાબા કાનમાં ઝગહગતા કુંડળ હોય છે. ૧૮૧.

અહિં એમને દાંત અને કેશ કહ્યા એ સ્વાભાવિક ન સમજવા, વૈક્રિય સમજવા; કારણ કે એઓનું શરીર વૈક્રિય શરીર છે:—આમ ' ભ્રુવાભિગમ ' ની ટીકામાં કહ્યું છે.

વળી એઓ શરીરે નિરન્તર આર્દ્ર ચન્દનનું વિલેપન કરે છે, લાલ વસ્ત્ર પરિધાન કરે છે. અને ચૂડામણિથી અંકિત એવા મુકુટ ધારણ કરે છે. ૧૮૨.

ઢોમારાવસ્થા ઉલ્લંઘી ગયા છતાં યૌવનાવસ્થા પ્રાપ્ત ન થયેલી હોવાથી, એઓનું યૌવન અતિ મુગ્ધ, મધુર અને મૃદુ હોઈ એઓ બહુ શોભી રહ્યા છે. ૧૮૩.

શરીરે કેયૂર, અંગદ, મુક્તાહાર આદિ આભૂષણો પરિધાન કરી અને દશે આંગળીએ મણિ અને રત્નની અંગુલીઓ ધારણ કરી એ ઓ ત્યાં કાયમ વિલાસ કરી રહ્યા છે. ૧૮૪.

એવીજ રીતે એમની દેવીઓ પણ કામક્રીડાવિધિમાં ચતુર, કઠિન સ્તન યુગલથી શોભતી અને યુવાનોને ઉન્માદ પમાડનારા લાવણ્યમય યૌવને કરીને યુક્ત હોય છે. ૧૮૫.

એ દેવોનું દેહપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સાત હાથનું હોય છે; અને જઘન્ય, ઉત્પત્તિસમયનું—અંગુ-
લના અસંખ્યમા અંશ જેટલું હોય છે. ૧૮૬.

લક્ષ્યોજનમાનં ચોત્કર્ષાદુત્તરવૈક્રિયમ્ ।

પ્રારમ્ભેઽહ્નુલસંખ્યેયભાગમાનં જઘન્યતઃ ॥ ૧૮૭ ॥

एषां च दाक्षिणात्यानां स्थितिरुत्कर्षतो भवेत् ।

सागरोपममेकं तदुदीच्यानां च साधिकम् ॥ १८८ ॥

देवीनां दाक्षिणात्यानां सार्धं पल्यत्रयं स्थितिः ।

ज्येष्ठोत्तराहदेवीनां सार्धं पल्यचतुष्टयम् ॥ १८९ ॥

जघन्या तु वत्सराणां सहस्राणि दश स्थितिः ।

सर्वेषां मध्यमा ज्येष्ठाकनिष्ठान्तरनेकधा ॥ १૯૦ ॥

ज्येष्ठायુષો दाक्षिणात्या माસાર્ધેનોચ્છ્વસન્ત્યથ ।

આહારકાંક્ષિણો વર્ષસહસ્રેણ ભવન્તિ ચ ॥ ૧૯૧ ॥

उदीच्या सातिरेकेण मासार्षेनोच्छ्वसन्ति वै ।

साधिकाब्दसहस्रेण भवन्त्याहारकांक्षिणः ॥ ૧૯૨ ॥

મધ્યમસ્થિતયસ્ત્વેતે સ્વસ્થસ્થિત્યનુસારતઃ ।

મુહૂર્ત્તાહઃપૃથ્ત્વૈઃ સ્યુરુચ્છ્વાસાહારકાંક્ષિણઃ ॥ ૧૯૩ ॥

એઓનું ઉત્તર વૈક્રિય શરીર ઉત્કૃષ્ટ લાખ યોજનનું થઈ શકે છે અને જઘન્ય પ્રારંભ વખતે અંગુલના સંખ્યાત ભાગ પ્રમાણુ થાય છે. ૧૮૭.

એઓમાં જે દક્ષિણુ દિશાના છે એમની ઉત્કૃષ્ટ આયુસ્થિતિ એક સાગરોપમની છે; અને જેઓ ઉત્તર દિશાના છે એઓની કંઈક અધિક છે. ૧૮૮

દક્ષિણુ દિશાની દેવીઓની આયુષ્યસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ સાડાત્રણ પદ્યોપમની છે; અને ઉત્તર દિશાવાળી દેવીઓની ચાડાચાર પદ્યોપમની છે. ૧૮૯.

વળી એ બધાઓની જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની છે; અને મધ્યમ સ્થિતિ તો, ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્યની વચ્ચે અનેક પ્રકારની છે. ૧૯૦.

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા દક્ષિણુ દિશાના દેવો અર્ધમાસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને એમને એક હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા થાય છે. ૧૯૧.

એવાજ ઉત્તર દિશાના દેવો પંદર ઉપરાંત દિવસ થાય ત્યારે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને એમને એક હજાર કરતાં વધારે વર્ષે આહારની ઇચ્છા થાય છે. ૧૯૨.

મધ્યમ આયુષ્યસ્થિતિવાળા એ દેવો પોતપોતાની સ્થિતિને અનુસારે ચાર મુહૂર્ત્તે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે. એમને આહારની અભિલાષા પણ ચાર દિવસે થાય છે. ૧૯૩.

જઘન્યજીવિનઃ સ્તોકૈઃ સસભિઃ પ્રોચ્છ્વસન્ત્યમી ।
 એકાહાન્તરમાહારં સમીહંતે ચ ચેતસા ॥ ૧૯૪ ॥

તતઃ સંકલ્પમાત્રેણોપસ્થિતૈઃ સારપુદ્ગલૈઃ ।
 તે તૃપ્યેયુઃ કાવલિકાહારાનપેક્ષિણઃ સદા ॥ ૧૯૫ ॥

વિષયઃ સ્યાત્ ગતેરેષામધસ્તમસ્તમાવંધિ ।
 તૃતીયાં પુનરવર્તીં ગતા યાસ્યન્તિ ચ સ્વયમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

પ્રયોજનં તત્ર પૂર્વરિપોઃ પીડાપ્રવર્ધનમ્ ।
 પ્રાગ્જન્મસુહૃદસ્તાવત્કાલં પીડાનિવર્તનમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

તિર્યક્ ચૈષામસંખ્યાબિદ્વીપાઃ સ્યુર્વિષયો ગતેઃ ।
 નન્દીશ્વરં પુનર્દીપં ગતા યાસ્યન્તિ ચ સ્વયમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

તત્ર પ્રયોજનં ત્વર્હત્કલ્યાણકેષુ પંચસુ ।
 સંવત્સરચતુર્માસાદિષુ ચાષ્ટાહિકોત્સવઃ ॥ ૧૯૯ ॥

તથૈષાં ગતિવિષય ઊર્ધ્વમપ્યચ્યુતાવધિ ।
 સ્વર્ગ સૌધર્મં ચ યાવત્ ગતા યાસ્યન્તિ ચ સ્વયમ્ ॥ ૨૦૦ ॥

જઘન્ય આયુષ્યવાળા એ દેવો સાત સ્તોકે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે. અને એમને એકાંતરે આહારની ઇચ્છા થાય છે. ૧૯૪.

પછી એઓ ઇચ્છા થતાંની સાથે જ પ્રાપ્ત થયેલા ઉત્તમ પુદ્ગળોવડે તૃપ્ત થાય છે. એઓને કદિ કવલાહારની અપેક્ષા નથી. ૧૯૫.

એઓની ગતિ નીચે છેક તમસ્તમા નરક સુધી છે. ત્રીજી નરક સુધી તો તેઓ સ્વયમેવ ગયેલા છે અને જશે. ત્યાં જવાનું પ્રયોજન એવું છે કે ત્યાં જઈને પૂર્વભવના શત્રુને એટલો વખત વધારે દુઃખ દેવું, અને એવા મિત્રોનું દુઃખ એટલો વખત દૂર કરવું. ૧૯૬-૧૯૭.

તીર્થી એઓની ગતિ અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રો સુધીની છે. નંદીશ્વર દ્વીપે તો એઓ સ્વયમેવ ગયેલા છે અને જવાના પાણી. ત્યાં જવાનું એમને એ પ્રયોજન છે કે ત્યાં જઈને એઓ ભગવાનના પાંચે કલ્યાણકોને પ્રસંગે, સંવત્સરીના રોજ અને ચતુર્માસાદિકમાં અઠ્ઠાઈ મહોત્સવ કરે છે. ૧૯૮-૧૯૯.

એઓ વળી ઉંચે અચ્યુતદેવલોક સુધી જઈ શકે છે. સૌધર્મદેવલોક સુધી તો તેઓ સ્વયં ગયેલા છે, અને જવાના. ત્યાં એઓ એટલા માટે જાય છે કે એમને વૈમાનિક દેવોની

પ્રયોજનં તત્ર ભવપ્રત્યયં વૈરમૂર્જિતમ્ ।
 માતંગપંચાનનવદેષાં વૈમાનિકૈઃ સહ ॥ ૨૦૧ ॥
 તતો વૈરાદમી મત્તા ગત્વા વૈમાનિકાશ્રયાન્ ।
 કુર્વન્તિ વ્યાકુલં સ્વર્ગં ત્રાસયન્ત્યાત્મરક્તકાન્ ॥ ૨૦૨ ॥
 શક્રમપ્યાક્રોશયન્તિ પ્રાગુક્તચમરેન્દ્રવત્ ।
 વૈરપ્રસિદ્ધિર્લોકેઽપિ દેવદાનવયોરિતિ ॥ ૨૦૩ ॥
 રત્નાન્યપ્સરસસ્તેષાં પ્રસહ્યાપહરન્તિ ચ ।
 ગત્વૈકાન્તે સ્વાનુરક્તાસ્તાઃ સ્વૈરં રમયન્ત્યપિ ॥ ૨૦૪ ॥
 અથ નાગનિકાયસ્ય દાક્ષિણાત્યઃ સુરેશ્વરઃ ।
 ધરણેન્દ્રો વરિવર્તિ સામ્પ્રતીનસ્ત્વસૌ પુરા ॥ ૨૦૫ ॥
 આસીદહિર્વહિઃ કાશીપુરતઃ કાનનાન્તરે ।
 શુષ્કકાષ્ટકોટરાન્તઃ સોઽર્કતાપાર્દિતોઽવિશત્ ॥ ૨૦૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 કમટેન પરિપ્લુષ્ટઃ પંચાગ્નિકષ્ટકારિણા ।
 તાપાર્ત્તઃ કર્ષિતઃ કાષ્ટાત્ શ્રીપાર્શ્વેન કૃપાલુના ॥ ૨૦૭ ॥

સાથે હાથીને સિંહની જેવું વેર છે. એ વેરને લીધે એઓ વૈમાનિકોના આવાસમાં જાય છે અને ત્યાં સ્વર્ગલોકને આકૃષ્ણ વ્યાકૃષ્ણ કરી ત્યાંના રક્ષકોને ત્રાસ પમાડે છે. વળી પૂર્વે ચમરેન્દ્રના વૃત્તાન્તમાં કહ્યું છે એમ એઓ શક-ઇન્દ્ર પર પણ આક્રોશ કરે છે. લોકોમાં પણ દેવદાનવના વેરની વાત પ્રસિદ્ધ છે. એઓનાં સ્ત્રીરત્નોનું એઓ બળાત્કારે હરણુ કરી જાય છે અને એકાંતમાં જઈ એમને પોતાને વિષે અનુરક્ત કરી એમની સાથે યથેચ્છ વિલાસ કરે છે. ૨૦૦-૨૦૪.

(આ પ્રમાણે લગભગ બસો શ્લોકમાં ‘અસુરકુમાર’ જાતિના દેવોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આવ્યું.)

હવે બીજા ‘નાગકુમાર’ જાતિના દેવો વિષે.

નાગકુમાર જાતિના દેવોનો દક્ષિણ દિશાનો ઇન્દ્ર ‘ધરણેન્દ્ર’ છે. ૨૦૫.

સામ્પ્રતીન (હાલનો-વર્તમાન) ધરણેન્દ્ર પૂર્વભવમાં કાશીનગરીની બહાર કોઈ એક વનમાં એક સર્પ હતો. તે એકદા સૂર્યના તાપથી અકળાઇને શુષ્ક કાષ્ટના કોટરમાં પેઠો. એ વળતે ત્યાં એક કમઠ નામે તાપસ પંચાગ્નિતપ તપતો હતો. તેણે એજ શુષ્ક કાષ્ટ લાવી એની ધૂણી સળગાવી એટલે એમાં રહેલો પેલો સર્પ દાઝવા-બળવા લાગ્યો. પણ એટલામાં દયાળુ એવા પાર્શ્વકુમારે આવી એ બળતા સર્પને કાષ્ટમાંથી બહાર કઢાવ્યો. તે, એ પાર્શ્વ-

ક્ષેત્રલોક] બીજા ' નાગકુમાર ' નિકાયનું સ્વરૂપ । ' ધરણેન્દ્ર ' ની હકીકત । (૭૭)

સ ચાર્હદર્શનાન્નષ્ટપાપ્મા શ્રુતનમસ્કૃતિઃ ।

ઉપાર્જિતોર્જિતશ્રેયા ધરણેન્દ્રતયાભવત્ ॥ ૨૦૮ ॥

તતો મેઘસૂરીભૂતકમઠેનાકાલિકામ્બુદૈઃ ।

एष पार्श्वमुपद्रूयमानमाच्छादयत्फणैः ॥ ૨૦૯ ॥

શ્રીપાર્શ્વસ્તોત્રમંત્રાઘ્યાસ્મરણાત્તુષ્ટમાનસઃ ।

अद्यापि शमयन् कष्टमिष्टानि वितरत्यसौ ॥ ૨૧૦ ॥

વષ્ટિશ્ચ સત્તતિશ્ચૈવાશીતિઃ ક્રમાત્ સહસ્ત્રકાઃ ।

पर्वत्त्रये स्युर्देवानां स्थितिश्चैषां यथाक्रमम् ॥ ૨૧૧ ॥

પલ્યસ્યાર્ધ સાતિરેકમર્ધ દેશોનિતં ચ તત્ ।

सपंचसत्तति शतं पंचाशं पंचविंशकम् ॥ ૨૧૨ ॥

દેવ્યઃ પર્વત્સુ દેશોનં પલ્યસ્યાર્ધમિહ સ્થિતિઃ ।

साधिकः पल्यतुर्याशः तुर्याश एव च क्रमात् ॥ ૨૧૩ ॥ विशेषकम् ॥

કુમાર જે ભાવિ તીર્થકર હતા એના દર્શનથી પાપમાત્ર વામી તથા નવકારમંત્ર સાંભળી ઉત્તમ પુણ્ય ઉપાર્જન કરી (મૃત્યુ પામ્યા આદ) ત્યાં (નાગકુમારનિકાયમાં) ઇન્દ્ર તરીકે ઉત્પન્ન થયો. ૨૦૫-૨૦૮.

હવે પેલો કમઠ તાપસ કાળધર્મ પામી મેઘકુમાર જાતિના દેવોમાં ઉત્પન્ન થયો. એણે (પૂર્વના વેરને હીધે) પાર્શ્વપ્રભુને, અકાળે વરસાદ વરસાવી ઉપદ્રવ કરવા માંડયો, ત્યારે ધરણેન્દ્રે (પૂર્વનો ઉપકાર સંભારી) પ્રભુ ઉપર પોતાની ક્ષણાઓ ધરી રાખી હતી. ૨૦૯.

અદ્યાપિ પણુ જો આપણે પાર્શ્વનાથનું સ્તોત્ર કે મંત્ર કે નામમાત્રનું પણુ સ્મરણ કરીએ તો એ ધરણેન્દ્ર સંતુષ્ટ થઈને આપણાં કષ્ટ શમાવી દે છે અને આપણું મન્થિત પૂર્ણ કરે છે. ૨૧૦.

હવે, એ ધરણેન્દ્રને ત્રણ પર્વદા છે. એમાં અનુક્રમે સાઠ હજાર, શીત્તેર હજાર અને એંશી હજાર દેવો છે. ૨૧૧.

ત્રણે પર્વદાના દેવોની આયુષ્યસ્થિતિ અનુક્રમે (૧) અર્ધ પદ્યોપમથી કંઈક વધારે, (૨) બરાબર અર્ધ પદ્યોપમ અને (૩) અર્ધ પદ્યોપમથી કંઈક ઓછી-એ પ્રમાણે છે. ૨૧૨.

ત્રણે પર્વદામાં દેવીઓ અનુક્રમે પોણાબસો, દોઢસો અને સવાસો છે. એમની આયુષ્ય-સ્થિતિ અનુક્રમે (૧) અર્ધપદ્યોપમથી ઓછી, (૨) એક અતુર્થાંશ પદ્યોપમથી સહેજ વધારે અને (૩) એક અતુર્થાંશ પદ્યોપમ છે. ૨૧૩.

સમિતાચંડાજયાશ્ચ્યાઃ સ્યુઃ સભાઃ ધરણેશિતુઃ ।
 અપિ સામાનિકત્રાયસ્ત્રિશાનામેતદાહ્વયાઃ ॥ ૨૧૪ ॥
 લોકપાલાનાં તથાગ્રમહિષીણાં ભવન્તિ તાઃ ।
 ઈષા તથાન્યા ત્રુટિતા તતો દૃઢરથાભિધા ॥ ૨૧૫ ॥
 શેષાણાં ભવનેન્દ્રાણાં પર્ષદામભિધાઃ કિલ ।
 તૃતીયમંગમાલોક્ય વિજ્ઞેયા ધરણેન્દ્રવત્ ॥ ૨૧૬ ॥
 સ્યુઃ ષડગ્રમહિષ્યોઽસ્ય અલા મક્કા શતેરિકા ।
 સોદામિનીન્દ્રા ચ ઘનવિદ્યુતેતિ ચ નામતઃ ॥ ૨૧૭ ॥
 ષટ્ભિઃ સહસ્રૈઃ દેવીનાં પ્રત્યેકં પરિવારિતાઃ ।
 ષટ્ સહસ્રાણિ દેવીનાં વિકુર્વિતુમપિ ક્ષમાઃ ॥ ૨૧૮ ॥
 શેષાણામપ્યથેન્દ્રાણામધાનાં યામ્યદિગ્ભુવામ્ ।
 ષટ્ ષડગ્રમહિષ્યઃ સ્યુરેતૈરેવ ચ નામભિઃ ॥ ૨૧૯ ॥
 કાશીનગરવાસ્તઽયાશ્ચતુષ્પંચાશદપ્યમૂઃ ।
 બૃહત્કન્યાઃ સ્વાભિધાનુરુપાશ્ચપિતરોઽભવન્ ॥ ૨૨૦ ॥

ઉપર એ ધરણેન્દ્રની બે ત્રણ પર્ષદા કહી-એઓનાં સમિતા, ચંડા અને જ્યા એવાં નામ છે. વળી એના સામાનિક દેવોની અને ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોની પણ એજ નામની ત્રણ ત્રણ પર્ષદા છે. ૨૧૪.

એના ‘લોકપાલ’ દેવોની તેમજ એની અગ્રમહિષીઓની પણ ઈષા, ત્રુટિતા અને દૃઢરથા નામની ત્રણ ત્રણ પર્ષદાઓ છે. ૨૧૫.

બાકીના ભવનેન્દ્રોની પર્ષદાઓનાં નામ ધરણેન્દ્રવત્ છે-એમ ત્રીજા ‘અંગ’ માં કહ્યું છે. ૨૧૬.

એ ધરણેન્દ્રને વળી છ અગ્રમહિષી કે પટ્ટરાણીઓ છે. એઓનાં (૧) અલા, (૨) મક્કા, (૩) શતેરિકા, (૪) સૌદામિની, (૫) ઈન્દ્રા અને (૬) ઘનવિદ્યુતા-એવાં એવાં નામ છે. ૨૧૭.

દરેક પટ્ટરાણીને છ છ હજાર દેવીઓનો પરિવાર છે. કારણ કે એઓ પ્રત્યેક એટલી દેવીઓ વિકુર્વી શકે છે. ૨૧૮.

બાકીનાં આઠ દાક્ષિણાત્ય ઈન્દ્રોને પણ એજ નામની છ છ પટ્ટરાણીઓ છે. ૨૧૯.

એટલે એ પ્રમાણે નવ ઈન્દ્રોની ઈન્દ્રાણીઓ કુલ થઈને ૯×૬ અર્થાત્ ચોપન થઈ.

એ સઘળી પૂર્વભવમાં કાશીનગરીમાં પોતાનાં નામ સરખા નામવાળા માતૃપિતાઓની

પાર્શ્વપાર્શ્વાદત્તદીક્ષાઃ શિચિતાઃ પુષ્પચૂલયા ।
 વિરાદ્ધસંયમાઃ પદ્મં સંલિખ્ય ચ મૃતાસ્તતઃ ॥ ૨૨૧ ॥
 સ્વાહ્યાવતંસભવને સ્વાહ્યસિંહાસનસ્પૃશિ ।
 દેવીત્વેન સમુત્પન્નાઃ સાર્ધપલ્યમિતાયુષઃ ॥ ૨૨૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 મૂતાનન્દાદ્યોત્તરાહેન્દ્રાણામપિ મનઃપ્રિયાઃ ।
 સન્તિ ષડ્ ષડ્ વદ્યમાણૈ રૂપાદ્યૈઃ ષડ્ભિરાહ્યૈઃ ॥ ૨૨૩ ॥
 ચતુષ્પંચાશતોઽપ્યૂનપલ્યોપમયુગાયુષામ્ ।
 પ્રાગાસાં નગરી ચમ્પા વાચ્યા શેષમિહોક્તવત્ ॥ ૨૨૪ ॥
 કાલપાલઃ કોલપાલઃ શૈલપાલોઽસ્ય ચ ક્રમાત્ ।
 શંખપાલશ્ચ ચત્વારો લોકપાલાઃ સુરેશિતુઃ ॥ ૨૨૫ ॥
 અશોકા વિમલા ચૈવ સુપ્રભા ચ સુદર્શના ।
 એષાં ચત્સો દયિતાઃ પ્રત્યેકમેતદ્વાહ્યાઃ ॥ ૨૨૬ ॥
 મદ્રસેનોઽસ્ય ચ યશોધરઃ સુદર્શનઃ ક્રમાત્ ।
 નીલકંઠસ્તથાનન્દો નન્દનસ્તેતલીતિ ચ ॥ ૨૨૭ ॥

મોટી વયની કુમારિકાઓ હતી. એઓ શ્રીપાર્શ્વપ્રભુ આગળ વ્રત ઉચ્ચરી પુષ્પચૂલા આર્યા પાસે અભ્યાસ કરી, સંયમ વિરાધી, અર્ધમાસની સંલેખનાપૂર્વક મૃત્યુ પામી, ત્યાંથી પોતપોતાના નામ સરળા નામ યુક્ત સિંહાસનવાળા અવતંસભવનમાં દોઢ પલ્યોપમના આયુષ્યવાળી દેવીઓ થઇ છે. ૨૨૦-૨૨૨.

ભૂતાનન્દાદિક ઉત્તરદિશાના ઇન્દ્રોની પણ છ છ પટ્ટરાણીઓ છે. એમનાં 'રૂપા' આદિક નામે છે જે આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. ૨૨૩.

તે ચોપનેનું આયુષ્ય જે પલ્યોપમથી સંકેત આપ્યું છે અને એઓ 'પૂર્વભવમાં ચંપા' નગરીમાં રહેતી હતી. શેષ વૃત્તાન્ત પૂર્વોક્તવત્. ૨૨૪.

એ ઇન્દ્રને, (૧) કાલપાલ, (૨) કોલપાલ, (૩) શૈલપાલ અને (૪) શંખપાલ-એ નામના ચાર લોકપાલ છે. એ પ્રત્યેકને અશોકા, વિમલા, સુપ્રભા અને સુદર્શના નામની અચ્ચાર પટ્ટરાણી છે. ૨૨૫-૨૨૬.

વળી એને (ધરણેન્દ્રને) (૧) પાયદળ, (૨) અશ્વ, (૩) હસ્તી, (૪) મહિષ, (૫) રથ, (૬)

પત્તિવાજીભમહિષરથાખ્યાનાં યથાક્રમમ્ ।

નટગન્ધર્વયોશ્ચાપિ સૈન્યાનામધિપાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૨૮ ॥ યુગમમ્ ॥

અસ્યાવ્યકચ્છાયાં પત્તિનેતુર્દેવસહસ્રકાઃ ।

સ્યુરષ્ટાવિંશતિઃ કચ્છાઃ ષડન્યા દ્વિગુણાઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૨૯ ॥

એતદેવ ચ સસાનાં કચ્છાનાં માનમૂહ્યતામ્ ।

ઉક્તાન્યભવનેશેન્દ્રપત્તિસૈન્યાધિકારિણામ્ ॥ ૨૩૦ ॥

ષટ્ભિઃ સહસ્રૈરિન્દ્રોઽયં સામાનિકૈરુપાસિતઃ ।

પર્વત્ત્રાયસ્ત્રિંશલોકપાલસૈન્યતદધીશ્વરૈઃ ॥ ૨૩૧ ॥

પ્રત્યાશં સેવિતઃ ષટ્ભિઃ સહસ્રૈરાત્મરક્ષિણામ્ ।

સર્વાગ્રેણ ચતુર્વિંશત્યા સહસ્રૈર્મહાબલૈઃ ॥ ૨૩૨ ॥

ભવનાનાં ચતુશ્રત્વારિંશલ્લક્ષાણિ પાલયન્ ।

સમૃદ્ધઃ શાસ્તિ સામ્રાજ્યં સાર્ધપત્યોપમસ્થિતિઃ ॥ ૨૩૩ ॥

વિશેષકમ્ ॥

દધિપાણ્ડુરવર્ણાંગો નીલામ્બરમનોરમઃ ।

સર્પસ્ફટાચિહ્નશાલિભૂષણો ગતદૂષણઃ ॥ ૨૩૪ ॥

નટઅને (૭) ગંધર્વ-એમ સાત સૈન્યો છે અને એના અનુક્રમે ભદ્રસેન, યશોધર, સુદર્શન, નીલકંઠ, આનંદ, નંદન અને તેતલી-એ નામના સાત સૈન્યાધિપતિ છે. ૨૨૭-૨૨૮.

પાયદળસેનાના અધિપતિના હાથ નીચેની પહેલી ‘કચ્છા’ માં અઠ્યાવીસ હજાર દેવો છે. બાકીની છ ‘કચ્છા’ માં અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર બમણા બમણા છે. ૨૨૯.

એ શિવાયના બીજા ભવનપતિઓની પાયદળસેનાના અધિપતિઓના હાથ નીચેની સાતે કચ્છાઓમાં પણ એજ પ્રમાણે દેવસંખ્યા જાણવી. ૨૩૦.

છ હજાર જેટલા સામાનિકદેવો, ત્રણત્રણ તો પર્ષદા, વળી (તેત્રીશ) ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવો, (ચાર) લોકપાલ, સાત સૈન્યો અને એટલા જ સૈન્યાધિપતિઓ ધરણેન્દ્રની સેવામાં હાજરાહજુર રહે છે. ૨૩૧.

વળી પ્રત્યેક દિશાએ છ છ હજાર મળીને ચોવીસહજાર મહા બળવાન દેવો એના અંગ રક્ષકો તરીકે બેઠા રહે છે. ૨૩૨.

એવી એવી સમૃદ્ધિવાળો અને દોઢપટ્ટોપપના આયુષ્યવાળો એ ઇન્દ્ર યુમાળીશ લાખ ભવનોતું અનુપાલન કરતો છતો સામ્રાજ્ય ભોગવે છે. ૨૩૩

કોમ્પ્ર પ્રકારના દૂષણ વિનાના એ ધરણેન્દ્રનો દેહ દહિં જેવો પાંદુરવર્ણી છે. એ નિત્ય મનહર

ભૂષણમત્ર મુકુટો દૃષ્ટવ્ય ઇતિ જીવાભિગમવૃત્તૌ । એવમગ્રેડપિ ॥

એકયા સ્ફટયા જમ્બૂદ્વીપં છાદયિતું ક્ષમઃ ।

ધરણેન્દ્રઃ સાધિકં તં વક્ષ્યમાણો ભુજંગરાટ્ ॥ ૨૩૫ ॥

ઇન્દ્રો નાગનિકાયસ્યોદીચ્યોડથ પરિકીર્ત્યતે ।

ભૂતાનન્દોડસ્ય પર્ષત્સુ તિસ્તૃવ્વપિ સુરાઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૩૬ ॥

પંચાશદથ ષષ્ટિશ્ચ સપ્તતિશ્ચ સહસ્રકાઃ ।

પલ્યં દેશોનમર્ધં ચ પલ્યસ્ય સાધિકં તથા ॥ ૨૩૭ ॥

અર્ધં પલ્યોપમં ચૈષાં સ્થિતિઃ ક્રમાત્ શતદ્વયમ્ ।

પંચવિંશં દ્વે શતે ચ શતં દેવ્યઃ ક્રમાદિહ ॥ ૨૩૮ ॥ વિશેષકમ્ ॥

આસાં પલ્યોપમસ્યાર્ધં દેશોનમર્ધમેવ ચ ।

સાતિરેકશ્ચ તુર્યાશઃ સ્થિતિર્જ્ઞેયા યથાક્રમમ્ ॥ ૨૩૯ ॥

રૂપા રૂપાંશા સુરૂપા પ્રેયસ્યો રૂપકાવતી ।

રૂપકાન્તા તથા રૂપપ્રભાસ્ય નાગચક્રિણઃ ॥ ૨૪૦ ॥

એવાં લીલાં વસ્ત્રો પરિધાન કરે છે. અને સર્પની ક્ષણથી અંકિત એવો સુંદર મુકુટ એના મસ્તક પર સર્વદા વિરાજી રહે છે. ૨૩૪.

પોતાની એક જ ક્ષણથી અખિલ જમ્બૂદ્વીપને આચ્છાદિત કરી શકે એટલું એ ધર-ણેન્દ્રમાં સામર્થ્ય છે. વળી, જેના વિષે હવે કહેવાનો છું એ નાગેન્દ્રમાં તો એથી યે અધિક સામર્થ્ય છે. ૨૩૫.

(એ પ્રમાણે દક્ષિણદિશાના નાગકુમારોના ઇન્દ્રની હકીકત થઇ).

હવે ઉત્તર દિશાના નાગકુમારોના ઇન્દ્ર ‘ ભૂતાનન્દ ’ વિષે.

એ ‘ ભૂતાનન્દ ’ ને પણ ત્રણ પર્ષદા છે. પ્રત્યેક પર્ષદામાં અનુક્રમે પચાસ હજાર, સાઠ હજાર અને શિત્તેર હજાર દેવો છે, જેઓની આયુષ્યસ્થિતિ વળી ક્રમતઃ ‘ એક પદ્યોપમથી કંઈક ન્યૂન, ’ ‘ અરધા પદ્યોપમથી કંઈક અધિક ’ તથા ‘ બરાબર અરધું પદ્યોપમ ’ છે. ૨૩૬-૨૩૭.

ત્રણે પર્ષદાઓમાં બસો પચવીશ, બસો અને એકસો દેવીઓ છે, જેમની આયુષ્યસ્થિતિ અનુક્રમે અરધું પદ્યોપમ, અરધા પદ્યોપમથી સહેજ ઓછી તથા એક ચતુર્થાંશ પદ્યોપમથી કંઈક અધિક છે. ૨૩૮-૨૩૯.

આસાં પરિચ્છેદઃ પ્રાગ્વલ્લોકપાલાસ્તથાસ્ય ચ ।

કાલકૌલશંખશૈલાઃ સ્યુઃ પાલોપપદા અમી ॥ ૨૪૧ ॥

સુનન્દા ચ સુભદ્રા ચ સુજાતા સુમના ઇતિ ।

एषां चतुर्णां प्रत्येकं चतस्रो दयिताः स्मृताः ॥ २४२ ॥

सप्त सेनान्योऽस्य दक्षः सुग्रीवश्च सुविक्रमः ।

श्वेतकंठः क्रमान्नंदोत्तरो रतिश्च मानसः ॥ २४३ ॥

સૈન્યક્રમસ્તુ પ્રાગુક્ત એવ ॥

षड्भिः सहस्रैरिन्द्रोऽयं सामानिकैरुपासितः ।

त्रायस्त्रिंशोः लोकपालैः पार्षदैः सैन्यसैन्यपैः ॥ २४४ ॥

सहस्रैः षड्भिरेकैकदिश्यात्मरक्षकैः श्रितः ।

चतुर्विंशत्या सहस्रैरित्येवं सर्वसंख्यया ॥ २४५ ॥

चत्वारिंशच्च भवनलक्षाणि परिपालयन् ।

साम्राज्यं शास्ति नागानां न्यूनद्विपल्यजीवितः ॥ २४६ ॥

ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

એને વળી (૧) રૂપા, (૨) રૂપાંશા, (૩) સુરૂપા, (૪) રૂપકાવતી, (૫) રૂપકાન્તા અને (૬) રૂપપ્રભા-એ નામની છ પટ્ટરાણીઓ છે, જેમનો પૂર્વોક્તવત્ પરીવાર છે. ૨૪૦.

વળી એને કાલપાલ, કૌલપાલ, શંખપાલ અને શૈલપાલ નામના ચાર લોકપાળો છે; જેમને પ્રત્યેકને સુનન્દા, સુભદ્રા, સુજાતા અને સુમના એમ ચાર્યાર પ્રાણુવદ્ભા છે. ૨૪૧-૨૪૨.

એને વળી પૂર્વોક્તવત્ સાત સૈન્યો છે. એમના અનુક્રમે (૧) દક્ષ, (૨) સુગ્રીવ, (૩) સુવિક્રમ, (૪) શ્વેતકંઠ, (૫) નન્દોત્તર, (૬) રતિ અને (૭) માનસ-એ નામના સાત અધિપતિઓ છે. ૨૪૩.

એ સુજાતા છ હજાર સામાનિકદેવો તથા લોકપાળ અને ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવો, સભાસદો, સૈન્યો અને સેનાધિપતિઓ એની સતત સેવા કર્યા કરે છે. વળી પ્રત્યેક દિશાએ છ હજાર એમ ચારે દિશાએ થઇને કુલ ચોવીશ હજાર દેવો એના અંગરક્ષક તરીકે રહેલા છે. ૨૪૪-૨૪૫.

આવી આવી સાહ્યબીવાળો, લગભગ બે પદ્મોપમના આયુષ્યવાળો એ નાગેન્દ્ર આવીશ લાખ ભવનોનું પરિપાલન કરતો છતો નાગનિકાય પર સામ્રાજ્ય લોગવે છે. ૨૪૬.

દેહવર્ણવસ્ત્રચિન્હોત્કૃષ્ઠસ્થિત્યાદિકં ભવેત્ ।

સર્વેષાં ભવનેશાનાં સ્વજાતીયસુરેન્દ્રવત્ ॥ ૨૪૭ ॥

ઇન્દ્રાણાં વદ્યમાણેષુ નિકાયેષ્વષ્ટસુ સ્થિતિઃ ।

તિસ્તૃણાં પર્ષદાં દેવદેવીસંખ્યાથ તત્સ્થિતિઃ ॥ ૨૪૮ ॥

લોકપાલપ્રિયાભિખ્યાઃ સામાનિકાત્મરક્ષિણામ્ ।

સંખ્યાગ્રમહિષીણાં ચ સંખ્યાનામપરિચ્છદાઃ ॥ ૨૪૯ ॥

અષ્ટાનાં દાક્ષિણાત્યાનાં વિજ્ઞેયા ધરણેન્દ્રવત્ ।

અષ્ટાનામૌત્તરાહાણાં ભૂતાનન્દસુરેન્દ્રવત્ ॥ ૨૫૦ ॥ વિશેષકમ્ ॥

કેવલં લોકપાલાનાં સુરેન્દ્રાણાં ચ નામસુ ।

વિશેષોઽસ્તિ સ એવાથ લાઘવાય પ્રતન્યતે ॥ ૨૫૧ ॥

દક્ષિણોત્તરયોર્લોકપાલાનાં કિન્તુ નામસુ ।

સર્વત્રાપિ વ્યતીહારઃ સ્યાત્તૃતીયતુરીયયોઃ ॥ ૨૫૨ ॥

દક્ષિણસ્યાં તૃતીયો યઃ તુરીયઃ સ ભવત્યુદક્ ।

દાક્ષિણાત્યતુરીયસ્તુ સ્યાદુદીચ્યાં તૃતીયકઃ ॥ ૨૫૩ ॥

સર્વે લવનપતિદેવોનાં શરીર, વર્ણ, વસ્ત્ર, ચિન્હ તથા ઉત્કૃષ્ઠ આયુષ્યસ્થિતિ વગેરે પોતપોતાની જાતિના ઇન્દ્ર સમાન છે. ૨૪૭.

જેમનું વર્ણન હજુ હવે કરવાના છીએ એ આઠે નિકાયોના દક્ષિણ દિશાના ઇન્દ્રોની સ્થિતિ, પર્ષદા, દેવદેવીઓની સંખ્યા અને સ્થિતિ, લોકપાળોનાં અને એમની સ્ત્રીઓનાં નામ, સામાનિક તથા આત્મરક્ષકોની સંખ્યા, પટ્ટરાણીઓની સંખ્યા, એમનાં નામ અને પરિવાર—એ સર્વ ધરણેન્દ્રવત્ જાણવું. અને એવાજ ઉત્તર દિશાના આઠ ઇન્દ્રોનાં એ સર્વ વાનાં ' ભૂતાનન્દ ' નામના ઇન્દ્રતુલ્ય સમજવાં. ૨૪૮-૨૫૦.

ફક્ત લોકપાળ અને ઇન્દ્રોના નામમાં તક્ષવત છે. તે સંક્ષેપમાં કહું છું:—

દક્ષિણ અને ઉત્તરદિશાના લોકપાળના નામમાં સર્વત્ર ત્રીજા અને ચોથામાં કારકેર છે: દક્ષિણ દિશાનો જે ત્રીજો છે તે ઉત્તર દિશાનો ચોથો છે, અને દક્ષિણનો જે ચોથો છે તે ઉત્તરનો ત્રીજો છે. ૨૫૧-૨૫૩.

વેણુદેવો વેણુદારી સ્વર્ણામૌ શ્વેતવાસસૌ ।
 દ્વૌ સુપર્ણકુમારેન્દ્રૌ ગરુડાંકિતભૂષણૌ ॥ ૨૫૪ ॥
 ચિત્રો વિચિત્રશ્ચ ચિત્રપક્ષો વિચિત્રપક્ષકઃ ।
 એતયોરિન્દ્રયોર્લોકપાલાઃ સ્યુરિતિ નામતઃ ॥ ૨૫૫ ॥
 જમ્બૂદ્વીપં વેણુદેવઃ પક્ષેણાવરિતું ક્ષમઃ ।
 એનમેવ સાતિરેકં વેણુદારી સુપર્ણરાદ્ ॥ ૨૫૬ ॥
 ઇન્દ્રૌ વિદ્યુત્કુમારેષુ હરિકાન્તહરિસ્સહૌ ।
 તત્તસ્વર્ણારુણૌ નીલામ્બરૌ વજ્રાંકભૂષણૌ ॥ ૨૫૭ ॥
 પ્રભસ્તથા સુપ્રભશ્ચ પ્રભાકાન્તસ્તથાપરઃ ।
 સુપ્રભાકાન્ત ઇત્યેતે લોકપાલાઃ સ્યુરેતયોઃ ॥ ૨૫૮ ॥
 એકયા વિદ્યુતા જમ્બૂદ્વીપં હરિઃ પ્રકાશયેત્ ।
 વિદ્યુત્કુમારાધિપતિઃ સાધિકં તં હરિસ્સહઃ ॥ ૨૫૯ ॥
 સ્યાતામગ્નિકુમારેન્દ્રાવગ્નિશિખાગ્નિમાણ્વૌ ।
 તપ્તસ્વર્ણતનૂ નીલવસ્ત્રૌ કુમ્ભાંકભૂષણૌ ॥ ૨૬૦ ॥
 તેજસ્તેજઃશિખસ્તેજઃકાન્તસ્તેજઃપ્રભોઽપિ ચ ।
 એતયોઃ સ્યુર્લોકપાલા વિશિષ્ટોત્કૃષ્ટબુદ્ધયઃ ॥ ૨૬૧ ॥

‘ સુપર્ણકુમાર ’ જાતિના દેવોના બેઉ દિશાના ‘ વેણુદેવ ’ અને ‘ વેણુદારી ’ નામના (બે) ઇન્દ્રો છે. એઓ પીતવર્ણી, શ્વેતવસ્ત્રધારી અને ગરુડના ચિન્હથી અંકિત એવા મુકુટને ધારણ કરનારા છે. એમના ચિત્ર, વિચિત્ર, ચિત્રપક્ષ અને વિચિત્રપક્ષ નામના ચાર લોકપાળો છે. વેણુદેવમાં, પોતાની એક પાંખવડે આખા જમ્બૂદ્વીપને આચ્છાદિત કરી દેવાનું સામર્થ્ય છે; અને ‘ વેણુદારી ’ માં એથીયે અધિક સામર્થ્ય છે. ૨૫૪-૨૫૬.

‘ વિદ્યુત્કુમાર ’ જાતિના દેવોના, (બેઉ દિશાના) ‘ હરિકાન્ત ’ અને ‘ હરિસ્સહ ’ નામના ઇન્દ્રો છે. એમનો તપાવેલા સુવર્ણસદૃશ લાલ વર્ણ છે, લીલાં વસ્ત્રો છે અને વજ્રના ચિન્હથી અંકિત મુકુટ છે. એમને પ્રભ, સુપ્રભ, પ્રભાકાન્ત અને સુપ્રભાકાન્ત-એ નામના ચાર લોકપાળ છે. બેઉ વિદ્યુત્કુમારેન્દ્રોમાં જે ‘ હરિકાન્ત ’ છે તે વિદ્યુતના એક ચમકારા વડે આખા જમ્બુદ્વીપમાં પ્રકાશ પ્રકાશ કરી શકે છે; અને ‘ હરિસ્સહ ’ વળી એ કરતાં વિશેષ ભાગમાં અજવાળું કરી શકે છે. ૨૫૭-૨૫૯.

‘ અગ્નિકુમાર ’ જાતિના દેવોના બેઉ દિશાના (બે) ઇન્દ્રોનાં ‘ અગ્નિશિખ ’ અને ‘ અગ્નિ

एकाग्निज्वालाया जम्बूद्वीपं प्लोषयितुं क्षमः ।
सुरेन्द्रोऽग्निशिखस्तं सातिरेकमग्निमाणवः ॥ २६२ ॥

इन्द्रौ द्वीपकुमाराणां पूर्णौ वसिष्ठ इत्युभौ ।
तप्तस्वर्णप्रभौ नीलक्षौमौ सिंहांकभूषणौ ॥ २६३ ॥

रूपो रूपांशश्च रूपकान्तो रूपप्रभोऽपि च ।
लोकपाला अमी द्वीपकुमारचक्रवर्त्तिनोः ॥ २६४ ॥

जम्बूद्वीपं हस्ततलेनैकं स्थगयितुं क्षमः ।
पूर्णौ द्वीपकुमारेन्द्रो वसिष्ठस्तं च साधिकम् ॥ २६५ ॥

अथोदधिकुमारेन्द्रौ जलकान्तजलप्रभौ ।
शुक्लद्यૂती नीलवस्त्रावશ્ચરૂપાંકભૂષણૌ ॥ ૨૬૬ ॥

जलश्च जलरूपश्च जलकान्तो जलप्रभः ।
लोकपालाः स्युरुदधिकुमारसुरराजयोः ॥ २६७ ॥

एकेनाम्बुतरंगेण जम्बूद्वीपं प्रपूरयेत् ।
जलकान्तः सुराधीशः साधिकं तं जलप्रभः ॥ २६८ ॥

માણવ' એવાં નામ છે. એમનો તત્ત્વસુવર્ણ સરખો વર્ણ છે, એમનાં નીલાં વસ્ત્ર છે, અને કુમ્ભના ચિહ્નથી અંકિત સુકુટ છે. એમના તેજ, તેજઃશીખ, તેજઃકાંત અને તેજઃપ્રભ-એ નામના ચાર મહા બુદ્ધિશાલી લોકપાળ છે. 'અગ્નિશિખ' માં એક જ જ્વાળાવડે સમસ્ત જંબુદ્વીપને બાળી નાખવાનું સામર્થ્ય છે; જ્યારે 'અગ્નિમાણવ' માં એ કરતાં પણ વિશેષ સામર્થ્ય છે. ૨૬૦-૨૬૨.

'દ્વીપકુમાર' જાતિના દેવોના (બેઉ દિશાના) 'પૂર્ણ' અને 'વસિષ્ઠ' નામના (બે) ઇન્દ્રો છે. એમની તત્ત્વસ્વર્ણસમાન કાન્તિ છે, એમનાં નીલાં વસ્ત્ર છે, અને એઓ સિંહના ચિહ્નથી અંકિત એવો સુકુટ ધારણ કરે છે. એ બેઉ ઇન્દ્રોને રૂપ, રૂપાંશ, રૂપકાન્ત અને રૂપપ્રભ-એવા નામના ચત્તાર લોકપાળ છે. 'પૂર્ણ' ઇન્દ્રમાં આખા જંબુદ્વીપને હથેળીમાં સંતાડી દેવાનું સામર્થ્ય છે; જ્યારે વસિષ્ઠેન્દ્રમાં જંબુદ્વીપ કરતાં પણ અધિકને સંતાડી દેવાનું સામર્થ્ય છે. ૨૬૩-૨૬૫.

'ઉદધિકુમાર' જાતિના દેવોના (ઉભય દિશાના) 'જળકાંત' અને 'જળપ્રભ' નામના ઇન્દ્રો છે. એઓ સ્વેતવર્ણ, નીલ વસ્ત્ર પહેરવાવાળા, અને અશ્વના ચિહ્નથી અંકિત-એવા સુકુટને ધારણ કરવાવાળા છે. એમના જલ, જલરૂપ, જલકાંત અને જલપ્રભ-એ નામના

દિક્કુમારેશાવમિતગતિશ્રામિતવાહનઃ ।

સ્વર્ણગૌરૌ શુભ્રવસ્ત્રૌ ગજરૂપાંકભૂષણૌ ॥ ૨૬૯ ॥

એતયોસ્ત્વરિતઃ ક્ષિપ્રઃ સિંહશ્ચ સિંહવિક્રમઃ ।

ચત્વારો ગત્યુપપદા લોકપાલાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૨૭૦ ॥

એકપાર્શ્વિપ્રહારેણ જમ્બૂદ્વીપં પ્રકમ્પયેત્ ।

ઇન્દ્રોઽમિતગતિઃ સાતિરેકં ત્વમિતવાહનઃ ॥ ૨૭૧ ॥

ઇન્દ્રૌ વાયુકુમારેષુ વેલંબાખ્યપ્રભંજનો ।

શ્યામૌ સન્ધ્યારાગવસ્ત્રૌ મકરાંકિતભૂષણૌ ॥ ૨૭૨ ॥

કાલશ્રાથ મહાકાલોંજનશ્ચ રિષ્ટ એવ ચ ।

સ્યુર્લોકપાલા વેલંબપ્રભંજનસુરેન્દ્રયોઃ ॥ ૨૭૩ ॥

મરુત્તરંગેણૈકેન જમ્બૂદ્વીપં પ્રપૂરયેત્ ।

વેલંબેન્દ્રઃ સાતિરેકં તં પૂરયેત્ પ્રભંજનઃ ॥ ૨૭૪ ॥

ઇન્દ્રૌ ઘોષમહાઘોષૌ સ્તનિતાખ્યકુમારયોઃ ।

સ્વર્ણવર્ણૌ શુક્લવસ્ત્રૌ વર્દ્ધમાનાંકભૂષણૌ ॥ ૨૭૫ ॥

અચ્ચાર લોકપાળ છે. ‘જળકાંત’ ઈન્દ્ર જળના એકજ તરંગથી સમસ્ત જમ્બૂદ્વીપને પૂરી નાખવાને સમર્થ છે, જ્યારે ‘જળપ્રભ’ છે તે એ કરતાં અધિક પૂરી નાખવાને સમર્થ છે. ૨૬૬-૨૬૮.

‘દિક્કુમાર’ જાતિના દેવોના (ઉભયદિશાના) ‘અમિતગતિ’ અને ‘અમિતવાહન’ નામના (એ) ઈન્દ્રો છે. એઓનો વર્ણ ખીત, વસ્ત્રો શ્વેત અને મસ્તકનો સુકુટ હસ્તીના ચિન્હથી અંકિત-એવો છે. એજ ઈન્દ્રોના વળી ત્વરિતગતિ, ક્ષિપ્રગતિ, સિંહગતિ અને સિંહવિક્રમગતિ-એવા નામના અચ્ચાર લોકપાળ છે. ‘અમિતગતિ’ ઈન્દ્ર છે તે ચરણના એકજ પ્રહારવડે જમ્બૂદ્વીપને કમ્પાવવાને સમર્થ છે, જ્યારે બીજો ‘અમિતવાહન’ છે તે એ કરતાં વિશેષ પ્રદેશને કમ્પાવવા સમર્થ છે. ૨૬૯-૨૭૧.

‘વાયુકુમાર’ જાતિના દેવોના ઉભયદિશાના ‘વેલંબ’ અને ‘પ્રભંજન’ નામના ઈન્દ્રો છે. એઓની કાન્તિ શ્યામ છે, અને સંધ્યાના વર્ણ જેવાં વસ્ત્રો છે. વળી એઓ મકરના ચિન્હથી અંકિત એવો સુકુટ ધારણ કરે છે. એજને કાલ, મહાકાલ, અંજન અને રિષ્ટ-એવા નામના અચ્ચાર લોકપાળો છે. ‘વેલંબ’ ઈન્દ્રમાં પવનના એકજ ઝપાટાથી જમ્બૂદ્વીપને પૂરી નાખવાનું સામર્થ્ય છે, જ્યારે પ્રભંજન ઈન્દ્રમાં એ કરતાં પણ વિશેષ પ્રદેશને પૂરી નાખવાનું સામર્થ્ય છે. ૨૭૨-૨૭૪.

આવર્તો વ્યાવર્તનામા નન્દ્યાવર્તસ્તથાપરઃ ।

મહાનન્દ્યાવર્ત એતે લોકપાલાઃ સ્યુરેતયોઃ ॥ ૨૭૬ ॥

સ્તનિતધ્વનિનૈકેન વધિરીકર્તુમીશ્વરઃ ।

ઘોષો જમ્બૂદ્વીપમેનં મહાઘોષસ્તુ સાધિકમ્ ॥ ૨૭૭ ॥

એવં સર્વનિકાયેષુ દેવા દશ દશાધિપાઃ ।

દાક્ષિણાત્યોત્તરાહેન્દ્રો લોકપાલાસ્તથાષ્ટ ચ ॥ ૨૭૮ ॥

એવં ચ ધરણેન્દ્રાદ્યા ઇન્દ્રા અષ્ટાદશાપ્યમી ।

સ્વૈઃ સ્વૈઃ સામાનિકૈસ્ત્રાયસ્ત્રિંશકૈર્લોકપાલકૈઃ ॥ ૨૭૯ ॥

પાર્ષદૈઃ ત્રિવિધૈરગ્રમહિષીભિરુપાસિતાઃ ।

સેનાનીભિસ્તથા સૈન્યૈઃ સમન્તાદાત્મરત્નકૈઃ ॥ ૨૮૦ ॥

દાક્ષિણાત્યોદીચ્યનિજનિકાયજૈઃ પરૈરપિ ।

સેવિતાઃ સ્વસ્વભવનલક્ષણાં દધતીશતામ્ ॥ ૨૮૧ ॥ વિશેષકમ્ ॥

હવે છેલ્લી અને દશમી 'સ્તનિતકુમાર' જાતિના દેવોના ઉભયદિશાના 'ઘોષ' અને 'મહા-ઘોષ' નામના ઇન્દ્રો છે. એમનો વર્ણ સુવર્ણ જેવો છે, અને એમનાં વસ્ત્રો શ્વેત છે. વળી એઓ સ્વસ્તિકના ચિન્હથી અંકિત-એવો મુકુટ ધારણ કરે છે. બેઠા ઇન્દ્રોના આવર્ત, વ્યાવર્ત, નન્દ્યાવર્ત અને મહાનન્દ્યાવર્ત-એ નામના ચચ્ચાર લોકપાળ છે. વળી એમાં જે 'ઘોષ' નામનો ઇન્દ્ર છે એ એકજ સ્વનિત એટલે ગર્જનાના અવાજથી આખા જમ્બૂદ્વીપને બહેરો કરી મૂકવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે; જ્યારે બીજો 'મહાઘોષ' ઇન્દ્ર છે એ જમ્બૂદ્વીપ કરતાં પણ અધિક પ્રદેશને બહેરો કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. ૨૭૫-૨૭૭.

એ પ્રમાણે સર્વે નિકાયોમાં બે ઇન્દ્રો અને આઠ લોકપાળો મળીને દશ દશ અધિપતિ દેવો છે. ૨૭૮.

[વીશ ઇન્દ્રોમાંથી, (અસુરજાતિના) 'અમરેન્દ્ર' અને 'બલીન્દ્ર' નામના બેનું સવિસ્તર સ્વરૂપ કહેવાઇ ગયું છે. માટે હવે બાકીના ધરણેન્દ્ર આદિક અઠાર વિષે વિશેષ કહેવાનું છે તે કહે છે].

ધરણેન્દ્રાદિક અઠારે ઇન્દ્રોની સેવામાં પણ તેમના તેમના 'સામાનિકો', 'ત્રાયસ્ત્રિંશકો', 'લોકપાળો', ત્રણ ત્રણ પર્ષદાઓ, પટ્ટરાણીઓ, સૈન્યો, સેનાધિપતિઓ, અંગરક્ષકદેવો, તેમજ તેમની તેમની 'જાતિ' માં ઉત્પન્ન થયેલા બીજા દેવો સતત હાજરાહજુર રહે છે. ૨૭૯-૨૮૧.

અને એવું અર્થ લોગવતા એ અઠારે પોતપોતાના લાગે ભવનોપર સ્વામિત્વ લોગવે છે.

રૂપલાવણ્યસૌભાગ્યાદિભિસ્તુ ચમરેન્દ્રવત્ ।

મહર્દ્ધિકા મહાસૌખ્યા મહાબલા મહોદયાઃ ॥ ૨૮૨ ॥

एकं जम्बूद्वीपमेते रूपैः पूरयितुं क्षमाः ।

स्वजातीयैर्नवैस्तिर्यक् संख्येयद्वીपवारिधीन् ॥ ૨૮૩ ॥

एवं सामानिकास्त्रાયस्त्रिंशकाः लोकपालकाः ।

एषामग्रमहिष्योऽपि कर्तुं विकुर्वणां क्षमाः ॥ ૨૮૪ ॥

अल्पाल्पकान् किन्तु तिर्यक् द्विपाब्धीन् पूरयन्त्यमी ।

प्राच्यपुण्यप्रकर्षान्तस्वસ્વલब्ध्यनुसारतः ॥ ૨૮૫ ॥

તથાહુઃ । ધરણેણં મંતે નાગકુમારિન્દે નાગકુમારરાયા । ઇત્યાદિ ભગવતીસૂત્રે ॥

जम्बूद्वीपं मेरुमूर्ध्नि धृत्वा छत्राकृतिं क्षणात् ।

कर्तुમેषામન્યતમઃ ક્ષમઃ સ્વલલીલયા ॥ ૨૮૬ ॥

इयं प्रत्येकं प्रागुक्ता चैषा शक्तिः देवेन्द्रस्तवे ॥

શક્તેર્વિષય એવાયં નાકરોન્ન કરિષ્યતિ ।

न चैवं कुरुते कश्चिद्विकुर्वणादिशक्तिवत् ॥ ૨૮૭ ॥

એઓ વળી ચમરેન્દ્રની પેઠે મહાસુખ સમૃદ્ધિવાન, બલવાન અને ઉદયવાન છે. ૨૮૨.
વળી એઓ પોતાનાં રૂપોવડે એક જમ્બૂદ્વીપને ભરી દેવાને સમર્થ છે; પણ સ્વસ્વલ-
લીલ નવાં રૂપો કરવા માંડે તો તો તીર્છા સંખ્યાતા દ્વીપસમુદ્રોને પણ ભરી દે. ૨૮૩.

એ અઢારે ઇન્દ્રોની જેમ, એમના સામાનિકો, લોકપાળો, ત્રાયસ્ત્રિંશકો અને
પટ્ટરાણીઓ પણ વિકુર્વણા એટલે નવાં નવાં રૂપો કરવા સમર્થ છે; પરન્તુ એઓ પૂર્વ-
લવના પુણ્યપ્રકર્ષથી પ્રાપ્ત થયેલી લબ્ધિને અનુસારે તીર્છા થોડાક દ્વીપસમુદ્રો ભરી શકે
છે. ૨૮૪-૨૮૫.

વળી આ અઢારમાંના દરેક ઇન્દ્રમાં બળ એટલું બધું છે કે એ ધારે તો જમ્બૂદ્વીપને ઉ-
પાડીને મેરુપર્વતના શિખરપર છત્રાકારે રાખી શકે. ૨૮૬.

એમની આવી શક્તિની વાત ‘દેવેન્દ્રસ્તવ’ માં છે.

આટલું આટલું એઓ કરી શકે એવું એમનામાં સામર્થ્ય છે—એમ કહેવાનો ભાવાર્થ
છે. એવું એમણે કદિ કયું નથી, એવું કરતા પણ નથી તેમ એવું કરશે નહિ. ૨૮૭.

ઉત્પદ્યન્તે પેરેડ્ડ્યેવં નિકાયેષુ નવસ્વિહ ।

સુખાનિ ભુંજતે દેવાઃ પ્રાચ્યપુણ્યાનુસારતઃ ॥ ૨૮૮ ॥

દશાનામસુરાદીનાં ભવનાધિપનાકિનામ્ ।

અશ્વત્થાદ્યાશ્ચૈત્યવૃક્ષા દશ પ્રોક્તા યથાક્રમમ્ ॥ ૨૮૯ ॥

તથોક્તં સ્થાનાંગે દશમસ્થાનકે ।

અસ્સત્થ સત્તવન્ને સામલિ ઉમ્બર સિરીસ દહિવન્ને ।

વંજુલ પલાસ વપ્પોત્તે ય કણિયારરુલ્લે ય ॥ ૨૯૦ ॥

અનેન ક્રમેણ અશ્વત્થાદયઃ ચૈત્યવૃક્ષાઃ યે સિદ્ધાયતનાદિદ્વારેષુ શ્રૂયન્તે । ઇતિ સ્થાનાંગવૃત્તૌ ॥

एतेषां दाक्षिणात्यानां सार्धं पल्योपमं स्थितिः ।

उदीच्यानां तु देशोनं स्थितिः पल्योपमद्वयम् ॥ २९१ ॥

देवीनां दाक्षिणात्यानामर्धपल्योपमं स्थितिः ।

उदीच्यानां तु देशोनमेकं पल्योपमं स्थितिः ॥ २९२ ॥

આ નવ નિકાયમાં બીજા પણુ દેવો ઉત્પન્ન થાય છે. એઓ પણુ પૂર્વ પુણ્યને અનુસારે ત્યાં શુભ ભોગવે છે. ૨૮૮.

ભવનપતિ નિકાયના ‘અસુર’ વર્ગે દશે જાતિના ઇન્દ્રોના, અનુક્રમે દશ ચૈત્યવૃક્ષો કહ્યા છે. ૨૮૯.

સ્થાનાંગસૂત્રના દશમા ‘સ્થાનક’ માં, એ વૃક્ષો સિદ્ધાયતનાદિકના દ્વારોમાં, ક્રમવાર આ પ્રમાણે આવેલાં કહ્યાં છે:—(૧) અશ્વત્થ, (૨) સપ્તવર્ણ, (૩) શ્યામલિ, (૪) ઉંબર, (૫) શિરીષ, (૬) દહિવર્ણ, (૭) વંજુલ, (૮) પલાશ, (૯) વપ્પોત્તપ્ત અને (૧૦) કર્ણિકાર. ૨૯૦.

એ દેવોમાં જેઓ દક્ષિણદિશાના છે એઓની દ્વાદશપલ્યોપમની આયુષ્ય-સ્થિતિ છે; અને ઉત્તર દિશાનાઓની એ પદ્યોપમથી ક’ઇક ન્યૂન છે. ૨૯૧.

દક્ષિણ દિશાની દેવીઓની આયુષ્ય-સ્થિતિ અરધા પદ્યોપમની છે, અને ઉત્તરદિશાની દેવીઓની એક પદ્યોપમ કરતાં સહેજ ઓછી છે. ૨૯૨.

વળી સર્વ દેવ દેવીઓની જઘન્ય આયુષ્ય-સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષોની છે.

દશાબ્દાનાં સહસ્રાણિ સર્વેષાં સા જઘન્યતઃ ।
 આહારોચ્છ્વાસકાલાંગમાનં વ્યન્તરદેવવત્ ॥ ૨૯૩ ॥
 વસન્તિ યદ્યપ્યસુરા આવાસાપરનામસુ ।
 પ્રાયો મહામંડપેષુ રામણીયકશાલિષુ ॥ ૨૯૪ ॥
 કદાચિદેવ ભવનેષ્વન્યે નાગાદયઃ પુનઃ ।
 વસન્તિ ભવનેષ્વેવ કદાચિત્ મંડપેષુ તુ ॥ ૨૯૫ ॥
 તથાપિ ભવનેષ્વેષાં નિવાસરૂઢ્યપેક્ષયા ।
 સામાન્યતોઽમી ભવનવાસિનઃ સ્યુર્દશાપિ હિ ॥ ૨૯૬ ॥
 સમ્મૂર્છિમા ગર્ભજાશ્ચ તિર્યચો ગર્ભજા નરાઃ ।
 ષટ્સંહનનસંપન્ના વિરાદ્ધાર્હતદર્શનાઃ ॥ ૨૯૭ ॥
 મિથ્યાત્વિનશ્ચોગ્રબાલતપસઃ પ્રોત્કટક્રુધઃ ।
 ગર્વિતાસ્તપસા વૈરક્રૂરા દ્વૈપાયનાદિવત્ ॥ ૨૯૮ ॥
 ઉત્પચન્ત ણ્ણ મૃત્વા ચ્યુત્વામી યાન્તિ ચામરાઃ ।
 ગર્ભજેષુ નૃતિર્યક્તુ સંખ્યેયસ્થિતિશાલિષુ ॥ ૨૯૯ ॥
 પર્યાપ્તવાદરદ્દમામ્બુપ્રત્યેકપાદપેષુ ચ ।
 આરમ્ભૈકમસંખ્યેયાવધ્યેકસમયેન તે ॥ ૩૦૦ ॥

સઘળાનો આહાર, આસોચ્છ્વાસનો કાળ અને દેહનુંમાન વ્યન્તરદેવવત્ સમજવું. ૨૯૩.

‘અસુર’ જાતિના દેવો પ્રાયઃ રમણિક ‘આવાસો’ એટલે મહામંડપોમાં, અને કદાચિત્ ‘ભવનો’ માં રહે છે; જ્યારે બીજા ‘નાગકુમાર’ વગેરે દેવો પ્રાયઃ ‘ભવનો’ માં, અને કદાચિત્ ‘આવાસો’ માં રહે છે. ૨૯૪-૨૯૫.

તોપણ સર્વ-દશે જાતિ વાળાઓની ‘ભવનો’ માં રહેવાની રૂઢિની અપેક્ષાએ, એઓનું ‘ભવનવાસી’ એવું સામાન્ય નામ છે. ૨૯૬.

(૧) સંમૂર્છિમ અને (૨) ગર્ભજ તિર્યચો, (૩) છ સંઘયણવાળા ગર્ભજ મનુષ્યો, (૪) એવા જ મિથ્યાત્વીઓ, (૫) વગરસમજ્યે ઉચ્ચતપશ્ચર્યા કરનારાઓ અને (૬) દ્વૈપાયન ઋષિ વગેરેની પેઠે અતિક્રોધી, દ્રેષી અને તપશ્ચર્યાના ગર્વવાળા—આવા આવા જીવો અરિહંતનું શાસન વિરાધ્યાને કારણે મૃત્યુગાદ આ નિકાયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૯૭-૨૯૯.

અહિંથી ચાલીને એ દેવો સંખ્યાત આયુસ્થિતિવાળા (૧) ગર્ભજ મનુષ્ય, (૨) ગર્ભજ

ઉત્પદ્યન્તે વ્યવન્તેઽત્ર જઘન્યં ગુરુ ચાન્તરમ્ ।

સમયશ્ચ મુહૂર્ત્તાશ્ચ ચતુર્વિંશતિસમ્મિતાઃ ॥ ૩૦૧ ॥ કુલ્લકમ્ ॥

एषां लेश्याः कृष्णनीलतेजःकापोतसंज्ञिकाः ।

स्युश्चतस्रो नान्तिमे द्वे तथाभवस्वभावतः ॥ ૩૦૨ ॥

किंचिद्भ्यूनार्धपाथोधिजीविनोऽवधिचक्षुषा ।

संख्येयानि योजनानि पश्यन्ति भवनाधिपाः ॥ ૩૦૩ ॥

પરે પુનરસંખ્યાનિ તાન્યેવં તત્ર ભાવના ।

યથા યથાયુષો વૃદ્ધિઃ ક્ષેત્રવૃદ્ધિસ્તથા તથા ॥ ૩૦૪ ॥

एवं च अवधेर्विषयो नागादिषु संख्येययोजनः ।

असुरेषु त्वसंख्येयद्वीपवार्द्धिमितो गुरुः ॥ ૩૦૫ ॥

सर्वेष्वपि लघुः पंचविंशत्या योजनैर्मितः ।

विषयः स्यात् स च दशसहस्रवर्षजीविषु ॥ ૩૦૬ ॥

તિર્થંચ, તેમજ પર્યાપ્ત બાહર (૩) પૃથ્વીકાય, (૪) અપકાય તથા (૫) પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમાં જાય છે. એઓ એક સમયમાં એકથી માંડીને અસંખ્યાતા સુધી ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્થવે છે. એમાં ઉત્પત્તિ અને સ્થવન વચ્ચે જઘન્ય અંતર એક સમય જેટલું અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર ચોવીશ મુહૂર્ત્ત જેટલું છે. ૨૯૯-૩૦૦.

એઓને 'લેશ્યા' ચાર છે: કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા, તેજલેશ્યા અને કાપોતલેશ્યા. છેઢી બે લેશ્યા નથી કેમકે સંસારનો એવો સ્વભાવ છે. ૩૦૨.

(આ ભવનપતિ નિકાયના દેવોમાં) જેમનું આયુષ્ય અરધા સાગરોપમ કરતાં ન્યૂન છે એઓ અવધિજ્ઞાનવડે સંખ્યાત યોજન સુધી જોઈ શકે છે; જ્યારે બીજાઓ અસંખ્ય યોજન સુધી જોઈ શકે છે. આ ઉપરથી એમ સમજવું કે જેમ જેમ આયુષ્ય અધિક તેમ તેમ (જોવાનો) ક્ષેત્રપ્રદેશ પણ અધિક. ૩૦૩-૩૦૪.

એ હિસાબે 'અસુર' જાતિવાળાઓ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્ર પર્યન્ત જોઈ શકે; જ્યારે બીજા નવે જાતિના દેવો ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત યોજન સુધી જોઈ શકે છે. ૩૦૫.

સર્વે જોછામાં જોછું પચવીશ યોજનસુધી જોઈ શકે છે. અને એટલું જોનારાઓ દશ સહસ્રવર્ષના આયુષ્યવાળાઓ છે. ૩૦૬.

ભવનેશા વ્યન્તરાશ્ચ પશ્યન્ત્યવધિના બહુ ।

ઊર્ધ્વં યથાસૌ ચમરોઽદ્રાક્ષીત્સૌધર્મવાસવમ્ ॥ ૩૦૭ ॥

અધસ્તિર્યક્ ચાલ્પમેવમાકૃતિર્જાયતેઽવધેઃ ।

તપ્રસ્યેવાયતઽયસ્તપ્રઃ સ વિદિતો જને ॥ ૩૦૮ ॥

ભવનપતિભિરેવં ભૂષિતઃ સ્વપ્રભાભિઃ

તિમિરનિકરભીષ્મઃ કોઽપ્યધોલોક ણ્ષઃ ।

તતિભિરિવ નિશીથો દીપ્રદીપાંકુરાણામ્

ઇવ ઘનવનખંડઃ પુણ્ડરીકૈઃ પ્રફુલ્લૈઃ ॥ ૩૦૯ ॥

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિષ-

દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।

કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્ત્વપ્રદીપોપમે

સર્ગોયં સુભગઃ ત્રયોદશતમઃ સાર્થઃ સમાપ્તઃ સુખમ્ ॥ ૩૧૦ ॥

इति त्रयोदशः सर्गः ॥

ભવનપતિ દેવો અને વ્યન્તરદેવો પોતાના અવધિજ્ઞાનને બળે ઉંચે બહુદૂર સુધી જોઈ શકે છે, (જેમકે, ચમરેન્દ્ર સૌધર્મધન્દ્રને જોઈ શક્યો હતો) પણ તીર્થા અને હેઠળ તો બહુ અલ્પ ક્ષેત્ર-પ્રદેશ સુધી જોઈ શકે છે. અને એમ હોવાથી એ ‘અવધિ’ની આકૃતિ ‘તપ્ર’ જેવી કહેવાય છે. ‘તપ્ર’ એટલે પહોળો ત્રિકોણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૩૦૭-૩૦૮.

એકદમ ગાઠ અન્ધકારપૂર્ણ-એવો આ અધોલોક ભવનપતિદેવોની ઝળહળી રહેલી કાન્તિને લીધે, મધ્યરાત્રી તેજસ્વી દીપકોની હારમાળાને લીધે શોભી ઉઠે અને કોઈ ગીચ આડીવાળું વન પ્રકુલિત કમળશ્રેણિને લીધે શોભી ઉઠે તેવો શોભી નીકળે છે. ૩૦૯.

સકળ જગતને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી નાખનારી કીર્તિવાળા કીર્તિવિજય વાચકેન્દ્રના અન્તેવાસી,-તથા માતા રાજશ્રી અને પિતા તેજપાળના સુપુત્ર,-એવા વિનયવિજયશ્રીએ જગતના નિશ્ચિત તત્ત્વોને દીપકની જેમ પ્રકાશમાં લાવનાર જે આ ગ્રંથ રચ્યો છે તેનો મનહર સુંદર અર્થવાળો તેરમો સર્ગ નિર્વિધ્ને સમાપ્ત થયો. ૩૧૦.

સર્ગ તેરમો સમાપ્ત.

अथ चतुर्दशः सर्गः ।

मुक्त्वैकैकं सहस्रं चोपर्यधः प्रथमक्षितेः ।

सहस्रैरष्टसप्तत्या योजनलक्षकेऽधिके ॥ १ ॥

त्रयोदश प्रस्तटाः स्युः नरकावासवीथयः ।

समश्रेणिस्थाभिस्तैरेकैकः प्रस्तटो हि यत् ॥ २ ॥ युग्मम् ॥

तथोक्तम् श्रीजीवाभिगमे ।

इमीसेણ રયણપ્પમાણ પુઢવીણ અસીઉત્તરજોઅણસયસહસ્સ બાહ-
છાણ ઉવરિ એગં જોઅણસહસ્સં ઓગાહેત્તો હેઠાવેગં જોઅણસહસ્સં
વજિત્તા મજ્ઞે અટ્ટહુત્તરે જોઅણસયસહસ્સે इत्थणं રયણપ્પમાણ પુઢવીણ
તીસં નરયાવાસસયસહસ્સા ભવન્તીતિમલ્લાયા ॥

सर्वेऽप्यमी योजनानां सहस्रत्रयमुच्छ्रिताः ।

सर्वास्वपि क्षितिष्वेषां मानं ज्ञेयमिदं बुधैः ॥ ३ ॥

एकादश सहस्राणि शतानि पंच चोपरि ।

त्र्यशीतिर्योजनान्यंशस्तृतीयो योजनस्य च ॥ ४ ॥

सर्ग चौदहो.

પહેલી નરકપૃથ્વીથી હેઠળ અને ઉપર હળરહળર યોજન છોડીને બાકીના એક લાખ અઠ્યોત્તર હળર યોજનમાં તેર ' પ્રસ્તર ' આવેલા છે તે નરકાવાસના (તેર) રસ્તા છે; કેમકે એઓ સમશ્રેણિમાં રહેલા હોવાથી એકેક રસ્તો એ એક ' પ્રસ્તર ' થયો. ૧-૨.

આ સંબંધમાં શ્રી જીવાભિગમસૂત્રમાં આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા છે:—એક લાખ એ'શી હળર યોજનના વિસ્તારવાળી રત્નપ્રભાપૃથ્વીમાં ઉપર એક હળર યોજન તેમજ હેઠળ (પણ) એક હળર યોજન છોડીને મધ્યમાં એક લાખ અઠ્યોત્તર યોજન જેટલા પ્રદેશમાં ત્રીશ લાખ નરકાવાસો છે.

સઘળા પ્રસ્તર ત્રણ હળર યોજન ઉંચા છે. બીજા નરકોમાં પણ પ્રસ્તરોની એજ ઉંચાઈ છે. ૩.

આ પ્રસ્તરો વળી એક બીજાથી અગ્યાર હળર પાંચસો ત્રાશી પૂર્ણિક એક તૃતીયાંશ યોજનને અન્તરે છે. ૪-૫.

एतावदन्तरं ज्ञेयं प्रस्तटानां परस्परम् ।

प्रतिप्रतरमेकैको भवेच्च नरकेन्द्रकः ॥ ५ ॥

તથાહિ । સીમન્તકઃ સ્યાત્પ્રથમે દ્વિતીયે રોરકાભિધઃ ।

આન્તસ્તૃતીયે ઉદ્ધ્રાન્તશ્ચતુર્થે પ્રસ્તટે ભવેત્ ॥ ૬ ॥

સંધ્રાન્તઃ પંચમે જ્ઞેયઃ ષષ્ઠેઽસંધ્રાન્તસંજ્ઞકઃ ।

વિધ્રાન્તઃ સપ્તમે તત્તસંજ્ઞિતઃ પુનરષ્ટમે ॥ ૭ ॥

નવમે શીતનામા સ્યાદ્વક્રાન્તો દશમે ભવેત્ ।

एकादशे त्वक्क्रान्तो विक्रान्तो द्वादशे भवेत् ॥ ८ ॥

ત્રયોદશે રોરુકઃ સ્યાદેવમેતે ત્રયોદશ ।

प्रतिप्रतरमेभ्यश्च निर्गता नरकालयाः ॥ ९ ॥

પ્રથમપ્રતરે તત્ર સીમન્તનરકેન્દ્રકાત્ ।

निर्गता नरकावासावल्पो दिक्षु विदिक्षु च ॥ १० ॥

एकोनपंचाशद्वासा दिशां नरकपंक्तिषु ।

अष्टचत्वारिंशदेते विदिकूनरकपंक्तिषु ॥ ११ ॥

ત્રિશત્યેકોનનવતિઃ પ્રથમે સર્વપંક્તિગાઃ ।

प्रतिप्रतरमेकैकन्यूना अष्टापि पंक्तयः ॥ १२ ॥

પ્રસ્તરે પ્રસ્તરે એક નરકેન્દ્ર છે—તેમનાં આ પ્રમાણે નામાભિધાન છે:—પહેલા પ્રસ્તરમાં સીમન્તક, બીજામાં રોરક, ત્રીજામાં બ્રાન્ત, ચોથામાં ઉદ્ધ્રાન્ત, પાંચમામાં સંધ્રાન્ત, છઠ્ઠામાં અસંધ્રાન્ત, સાતમામાં વિધ્રાન્ત, આઠમામાં તત્ત, નવમામાં શીત, દશમામાં વક્રાન્ત, અગ્યા-રમામાં અવક્રાન્ત, બારમામાં વિક્રાન્ત અને તેરમામાં રોરુક. આ પ્રમાણે તેર છે. ૫-૯.

એઓથી, દરેક પ્રતરપ્રત્યે નરકાવાસ નીકળેલા છે.

એમાં, પહેલા ‘પ્રસ્તર’ કે ‘પ્રતર’ માં, સીમન્તક નરકેન્દ્રથી, નરકાવાસની આઠ પંક્તિઓ નીકળેલી છે: ચાર પ્રત્યેક દિશામાં અને ચાર પ્રત્યેક વિદિશામાં. વળી ચારે દિશા-ઓની પ્રત્યેક પંક્તિમાં ઓગણપચાસ આવાસો છે અને ચારે વિદિશાઓની પ્રત્યેક પંક્તિમાં અડતાળીશ આવાસો છે, એટલે આ પહેલા પ્રસ્તરમાં સર્વ એટલે આઠ પંક્તિઓના થઇને ત્રણસોનેવાશી આવાસો છે. ૧૦-૧૨.

સૈકાશીતિસ્ત્રિશતી ચ ત્રિશતી ચ ત્રિસસતિઃ ।
 ત્રિશતી પંચષષ્ટિશ્ચ સ્યાત્ દ્વિતીયાદિષુ ત્રિષુ ॥ ૧૩ ॥
 ત્રિશતી સસપંચાશત્ પંચમે પ્રતરે ભવેત્ ।
 ત્રિશત્યેકોનપંચાશત્ ષષ્ઠે પ્રતરે ઇષ્યતે ॥ ૧૪ ॥
 એકચત્વારિંશદાઢયા ત્રિશતી સસમે મતા ।
 ત્રિશતી ચ ત્રયસ્ત્રિંશત્ ત્રિશતી પંચવિંશતિઃ ॥ ૧૫ ॥
 ત્રિશતી સસદશ ચ ત્રિશતી સ્યાન્નવોત્તરા ।
 એકાધિકા ચ ત્રિશતી પ્રતરેષ્વષ્ટમાદિષુ ॥ ૧૬ ॥
 ત્રયોદશેઽથ પ્રતરે શ્રાવલીનરકાલયાઃ ।
 ત્રિનવત્યધિકે પ્રોક્તે દ્વે શતે તત્ત્વવેદિભિઃ ॥ ૧૭ ॥
 શેષાઃ પુષ્પાવકીર્ણાઃ સ્યુઃ પંક્તીનામન્તરેષુ તે ।
 સર્વેષ્વપિ પ્રતરેષુ વિકીર્ણકુસુમૌઘવત્ ॥ ૧૮ ॥
 ચત્વારિ સ્યુઃ સહસ્રાણિ તાવન્ત્યેવ શતાનિ ચ ।
 ત્રયસ્ત્રિંશચ ધર્માયામાવલીનરકાલયાઃ ॥ ૧૯ ॥
 એકોનત્રિંશહ્રસ્વાણિ શતાનિ પંચ ચોપરિ ।
 સહસ્રાઃ પંચનવતિઃ સસષષ્ટિઃ પ્રકીર્ણકાઃ ॥ ૨૦ ॥

તે પછીના બીજા પ્રસ્તરની આઠે પંક્તિઓમાં ક્રમવાર અકેક અકેક આવાસ ઓછો થતો આવે છે. ૧૨.

એટલે દ્વિતીય પ્રસ્તરમાં ત્રણસો એકાશી નરકાવાસો છે, ત્રીજામાં ત્રણસો તોંતેર છે, ચોથામાં ત્રણસો પાંસઠ, પાંચમામાં ત્રણસો સતાવન, છઠ્ઠામાં ત્રણસો ઓગણપચાસ, સાતમામાં ત્રણસો એકતાળીશ, આઠમામાં ત્રણસો તેત્રીશ, નવમામાં ત્રણસો પચવીશ, દશમામાં ત્રણસો સત્તર, અગ્યારમામાં ત્રણસો નવ, બારમામાં ત્રણસો એક અને તેરમામાં બસો ત્રાણું (આવલી-ગત) આવાસો છે. ૧૩-૧૭.

વળી આ આવલીગત (નરક) આવાસો ઉપરાંત, બીજા, એ આવળીઓના વચગાળેના ભાગોમાં, પુષ્પોની પેઠે અવકીર્ણ હોઈ ‘ પુષ્પાવકીર્ણ ’ કહેવાતા આવાસો પણ છે. ૧૮.

એવી રીતે (પહેલી ધમ્મા નરકમાં) આવલીગત આવાસો કુલ થઈને ચાર હજાર ચારસો તેત્રીશ થયા. ૧૯.

વળી પુષ્પાવકીર્ણ આવાસોની સંખ્યા ઓગણત્રીશ લાખ પંચાણું હજાર પાંચસોને સહ સહ કહી છે. ૨૦.

ત્રિંશલ્લક્ષાશ્ચ નિખિલા ધર્માયાં નરકાલયાઃ ।
સર્વેઽપિ ચૈતેઽન્તર્વૃત્તા બહિશ્ચ ચતુરસ્રકાઃ ॥ ૨૧ ॥

યદુક્તં પ્રજ્ઞાપનાયાં ।

તેણં ણરગા અન્તોવટ્ટા બાહિં ચડરંસા । ઇતિ ॥
પીઠાદિ સર્વં ચાપેદ્ય વૃત્તાઃ સ્યુઃ કેઽપિ કેઽપિ ચ ।
ત્ર્યસ્રાશ્ચ ચતુરસ્રાશ્ચ પાંક્તેયા નરકાલયાઃ ॥ ૨૨ ॥
વૃત્તા એવ ભવન્ત્યત્ર સર્વેઽપિ નરકેન્દ્રકાઃ ।
તતશ્ચાનન્તરં ત્ર્યસ્રા નૂનમષ્ટાસુ પાંક્તિષુ ॥ ૨૩ ॥
ચતુરસ્રાસ્તતો વૃત્તાઃ ત્ર્યસ્રાશ્ચેતિ યથાક્રમમ્ ।
જ્ઞેયાઃ પુષ્પાવકીર્ણાસ્તુ નાનાસંસ્થાનસંસ્થિતાઃ ॥ ૨૪ ॥
યોજનાનાં સહસ્રાણિ ત્રીણિ સર્વેઽપિ ચોચ્છ્રિતાઃ ।
અધોમુખન્યસ્તકુંડાકારાઃ કારાગૃહોપમાઃ ॥ ૨૫ ॥
યોજનાનાં સહસ્રં ચ પીઠે બાહલ્યમીરિતમ્ ।
સહસ્રમેકં શુષિરં સ્તુપિકૈકસહસ્રિકા ॥ ૨૬ ॥

એટલે ધર્મા નરકમાં સર્વ મળી ત્રીશ લાખ નરકાવાસો થયા.

આ નરકાવાસો અંદરથી ગોળ અને બહારથી ચતુષ્કોણ છે. ૨૧.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—એઓ અંદરથી ગોળાકાર તથા બાહ્યના ભાગમાં ચા-
બુણાકૃતિઓ છે.

પીઠ આદિક સર્વવાનાની અપેક્ષાએ તો કેટલાક ગોળ, કેટલાક ત્રિકોણ અને કેટલાક
ચતુષ્કોણ છે. ૨૨.

સર્વે નરકેન્દ્રો તો ગોળ જ છે. તે પછી આડે ‘ પાંક્તિઓ ’ ના (આવાસો) ત્રિકોણ છે;
તે પછીના વળી ચતુષ્કોણ છે. તે પછી વળી પાછા ગોળ, ત્રિકોણ વગેરે અનુક્રમે છે. જ્યારે
‘ પુષ્પાવકીર્ણ ’ આવાસો તો વિવિધ આકૃતિના છે. ૨૩-૨૪.

એ સર્વ આવાસો ઉંચાઈમાં ત્રણ હજાર યોજન છે. અધોમુખે કુંડ રહ્યા હોયની એમ
એઓ રહેલા છે; અને બાજુ બાંદખાનાં જ હોયની એવા છે. ૨૫.

પીઠિકાના ભાગમાં એઓની એક સહસ્ર યોજન બડાઈ છે, (વચ્ચે) એક સહસ્ર યોજન
પોલાણનો ભાગ છે અને એક હજાર યોજનનું સ્તૂપ છે. ૨૬.

યદુક્તમ્ । હેઠ્ઠા ઘણા સહસ્સં ઉપ્પિં સંકોયચ્ચો સહસ્સં તુ ।

મઙ્ગલે સહસ્સ હુસિરા તિન્નિસહસ્સૂસિયા નિરયા ॥ ૨૭ ॥

સંખ્યાતયોજનાઃ કેઽપિ પરેઽસંખ્યાતયોજનાઃ ।

વિસ્તારાદૈર્ઘ્યતશ્ચાપિ પ્રજ્ઞપ્તા નરકાલયાઃ ॥ ૨૮ ॥

સર્વાસ્વપિ પૃથિવીષુ તાદૃશાઃ કિન્તુ માનતઃ ।

સીમન્તકઃ પંચચત્વાર્શિચયોજનલક્ષકઃ ॥ ૨૯ ॥

અપ્રતિષ્ઠાનશ્ચ લક્ષયોજનઃ સપ્તમક્ષિતૌ ।

પરિતસ્તં ચ ચત્વારોઽસંખ્યાતકોટિયોજનાઃ ॥ ૩૦ ॥

ધર્માદ્યપ્રતરે સીમન્તકાદ્યનરકેન્દ્રકાત્ ।

આવલીનરકાઃ પ્રોક્તાઃ સીમન્તકપ્રભાદયઃ ॥ ૩૧ ॥

તદુક્તં સ્થાનાંગવૃત્તૌ ।

સીમન્તગપ્પમ્મો ચલુ નરચ્ચો સીમન્તગસ્સ પુવ્વેણ ।

સીમન્તગમઙ્ગિઙ્ગમઓ ઉત્તરપાસે મુણેયવ્વો ॥ ૩૨ ॥

અન્યત્ર પણ આને સાક્ષિ પડતું લખાણ છે કે:—હિંડળ સહસ્સ યોજન ધન (જાડા), ઉપર હબ્બર યોજન સંકુચિત, મધ્યે હબ્બર યોજન પોકળ તથા ત્રણ હબ્બર યોજન ઉંચા—આવા નરકાવાસ છે. ૨૭.

વળી આ નરકાવાસો લાંબાપહોળા કેટલાક સંખ્યાત યોજન છે અને કેટલાક અસંખ્યાત યોજન છે. ૨૮.

સાતેનરકોમાં આ આવાસો એવા જ એટલે એટલાજ લાંબાપહોળા છે. પણ ‘સીમન્તક’, જે પહેલી નરકપૃથ્વીનો નરકેન્દ્ર છે તે પીસ્તાલીશ લાખ યોજનના પ્રમાણવાળો છે; અને સાતમી નરકપૃથ્વીનો ‘અપ્રતિષ્ઠાન’ નામનો છે તે લાખ યોજનનો છે, અને એની આસપાસના ચાર વળી અસંખ્યાતકોટિ યોજન પ્રમાણ છે. ૨૯-૩૦.

ધર્માનરકના પહેલા પ્રસ્તરમાં પહેલાસીમન્તકનરકેન્દ્રથી જે ‘આવલીગત’ નરકાવાસો નીકળેલા કહ્યા છે તેઓ ‘સીમન્તકપ્રલ’ આદિક છે. ૩૧.

એઓનાં નામઠામ સંબંધમાં સ્થાનાંગસૂત્રની ટીકામાં ઉલ્લેખ છે. તે આ પ્રમાણે:—

સીમન્તકની પૂર્વમાં ‘સીમન્તકપ્રલ’ નામનો નરકાવાસ છે, ઉત્તરમાં ‘સીમન્તકમધ્ય’

સીમન્તાવત્તો પુણ નરઓ સીમન્તગસ્સ અવરેણ ।

સીમન્તગાવસિટ્ઠો દાહિણપાસે મુણેયઠ્ઠો ॥ ૩૩ ॥

આવલ્યાશ્રાન્તિમૌ દ્વૌ સ્તો લોલલોલુપસંજ્ઞકૌ ।

વિંશતિતમૈકવિંશૌ સીમન્તનરકેન્દ્રકાત્ ॥ ૩૪ ॥

ઉદ્ગ્ધનિર્દગ્ધસંજ્ઞૌ જ્વરપ્રજ્વરકૌ પુનઃ ।

પંચત્રિંશદ્ત્રિંશૌ પ્રાચ્યાવલ્યાં સ્મૃતા અમી ॥ ૩૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઉદીચ્યાયાવલિકાસુ મધ્યાવર્ત્તાવશિષ્ટકૈઃ ।

પદૈર્વિંશિષ્ઠાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ પ્રાગુક્તા નરકાઃ ક્રમાત્ ॥ ૩૬ ॥

યથોદીચ્યાં લોલમધ્યલોલુપમધ્યસંજ્ઞકૈઃ ।

પશ્ચિમાયાં લોલાવર્ત્તલોલુપાવર્ત્તસંજ્ઞકૌ ॥ ૩૭ ॥

લોલાવશિષ્ઠલોલુપાવશિષ્ઠસંજ્ઞકાવવાગ્ ।

ભાવ્યા નામઘ્યવસ્થૈવં પ્રાગુક્તેષ્વલિલેષ્વપિ ॥ ૩૮ ॥

તદુક્તં સ્થાનાંગવૃત્તૌ ।

મજ્ઞા ઉત્તરપાસે આવત્તા અવરઓ મુણેયઠ્ઠા ।

સિટ્ઠા દાહિણપાસે પુઞ્વિલાઓવિ મહ્યઠ્ઠવત્તિ ॥ ૩૯ ॥

નામનો છે, પશ્ચિમમાં ‘ સીમન્તાવર્ત ’ નામનો છે અને દક્ષિણમાં ‘ સીમન્તકાવસિષ્ઠ ’ નામનો છે. ૩૨-૩૩.

આ ‘ આવલી ’ ના છેવટના બે નાં નામ ‘ લોલ ’ અને ‘ લોલુપ ’ છે. વળી સીમન્તક નરકેન્દ્રથી વીશમા અને એકવીશમા ‘ ઉદ્ગ્ધ ’ અને ‘ નિર્દગ્ધ ’ નામના છે. વળી પાંત્રીશમા અને છત્રીશમા ‘ જ્વર ’ અને ‘ પ્રજ્વર ’ નામના છે. આ સર્વ પૂર્વપંક્તિમાં છે. ૩૪-૩૫.

ઉત્તરપંક્તિમાંના નરકાવાસોના નામ ઉપર કહેલા નરકાવાસોને ‘ મધ્ય ’ એટલું પદ લગાડવાથી નીકળે છે; જેમકે લોલમધ્ય, લોલુપમધ્ય. પશ્ચિમપંક્તિમાંના આવાસોના નામ ‘ આવર્ત ’ પદ લગાડવાથી સાધિત થાય છે; જેમકે લોલાવર્ત, લોલુપાવર્ત. દક્ષિણપંક્તિમાંના આવાસોનાં નામ ‘ અવશિષ્ઠ ’ પદ લગાડવાથી નીકળે છે; જેમકે લોલાવશિષ્ઠ, લોલુપાવશિષ્ઠ. એવીજ રીતે પૂર્વોક્ત સર્વે નરકાવાસોમાં નામોની વ્યવસ્થા સમજી લેવી. ૩૬-૩૮.

આ સંબંધમાં સ્થાનાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—ઉત્તર પડખે ‘ મધ્ય ’ પશ્ચિમમાં ‘ આવર્ત, ’ દક્ષિણમાં ‘ અવશિષ્ઠ ’ અને પૂર્વમાં ભજના જાણવી. ૩૯.

સર્વેઽપિ તે રૌદ્રરૂપાઃ ક્ષુરપ્રોપમભૂમયઃ ।

દેહિનાં દર્શનાદેવોદ્વેજકાઃ કમ્પકારિણઃ ॥ ૪૦ ॥

પુદ્ગલાનાં પરિણતિર્દશધા બન્ધનાદિકા ।

સાપિ ક્ષેત્રસ્ય સ્વભાવાત્તત્ર દુઃખપ્રદા ભવેત્ ॥ ૪૧ ॥

તથાહિ । બન્ધનં ચાનુસમયમાહાર્યૈઃ પુદ્ગલૈઃ સહ ।

સમ્બન્ધો નારકાણાં સ જ્વલજ્જ્વલનદારુણઃ ॥ ૪૨ ॥

ગતિરુષ્ટ્રસ્વરાદીનાં સદશી દુસ્સહશ્રમા ।

તત્સલોહપદન્યાસાદપિ દુઃખપ્રદા ભૃશમ્ ॥ ૪૩ ॥

સંસ્થાનમત્યન્તહુંડં લૂનપક્ષાણ્ડજોપમમ્ ।

કુડ્યાદિભ્યઃ પુદ્ગલાનાં ભેદઃ સોઽપ્યસ્ત્રવત્કટુઃ ॥ ૪૪ ॥

વર્ણઃ સર્વનિકૃષ્ટોઽતિભીષણો મલિનસ્તથા ।

નિત્યાન્ધતમસા હ્યેતે દ્વારજાલાદિવર્જિતાઃ ॥ ૪૫ ॥

સર્વે નરકાવાસોનો દેખાવ જ ભયંકર છે. એઓની ભૂમિ તો બાણે બરછી જ હોયની એવી છે. એઓને જોતાં વેત જ પ્રાણીને શરીરે ધુજ વછુટે છે. ૪૦.

પુદ્ગલોની બન્ધનાદિક દશ પ્રકારની પરિણતિ હોય છે તે પણ ત્યાં દુઃખદાયકજ થાય છે એવો તો એ ક્ષેત્રનો સ્વભાવ છે. ૪૧.

એનું સ્વરૂપ આણું છે:—

નારકોની બન્ધનાવસ્થા તથા એમને પ્રત્યેક સમયે થતો આહાર્ય પુદ્ગલોનો સંબંધ— એ બેઉ બાણે બાજવડ્યમાન અગ્નિ હોયની એવાં ભયંકર છે. ૪૨.

એમની ગતિ રાસભ અને ડાંટ વગેરેની ગતિની જેવી અત્યન્ત આયાસમય છે, તપાવેલા લોખંડ પર પગ મૂકવો પડે એ કરતાં પણ અધિક દુઃખદાયક છે. ૪૩.

એઓનું શરીર એકદમ કુખજ છે, પાંખો કાપી નાંખી હોય એવા પક્ષીના જેવું વિરૂપ છે. વળી કુડ્યાદિથી એમના પુદ્ગલોને છૂટા કરવામાં આવે છે તે પણ એઓને શસ્ત્રના પ્રહાર જેવું અત્યન્ત દુઃખદાયક થઈ પડે છે. ૪૪.

એમનો વર્ણ અત્યન્ત નિકૃષ્ટ, અતિભીષણ તથા મલિન છે. વળી ત્યાં દ્વાર કે બાળીયાં આદિ કાંઈ ન હોવાથી એઓ સતત ગાદ અન્ધકારમય હોય છે. ૪૫.

કિંચામી શ્લેષ્મવિગમૂત્રકફાદ્યાલિપ્તભૂતલાઃ ।
 માંસકેશનખદન્તચર્માસ્તીર્ણાઃ શ્મશાનવત્ ॥ ૪૬ ॥
 કુથિતશ્વાહિમાર્જારમૃતકેમ્બોઽપિ દારુણઃ ।
 ગન્ધસ્ત્ર રસો નિમ્બઘોષાતક્યાદિતઃ કટુઃ ॥ ૪૭ ॥
 સ્પર્શો વહ્નિવૃશ્ચિકાદિસ્પર્શાદપ્યતિદારુણઃ ।
 પરિણામોઽગુરુલઘુરપ્યતીવ વ્યથાકરઃ ॥ ૪૮ ॥
 શબ્દોઽપિ સતતં પીડાક્રાન્તાનામતિદારુણઃ ।
 વિલાપરુપઃ શ્રવણાદપિ દુઃસ્વૈકકારણમ્ ॥ ૪૯ ॥
 કુડ્યેષુ વાઙ્મિકેષ્વત્ર સન્તિ વાતાયનોપમાઃ ।
 અચિત્તા યોનયસ્તાસૂત્પદ્યન્તે નારકાઃ કિલ ॥ ૫૦ ॥

તથોક્તં તત્વાર્થવૃત્તૌ ।

શીતોષ્ણજ્વલિપાસાહ્યાઃ કણ્ડુશ્ચ પરતન્ત્રતા ।
 જ્વરો દાહો ભયં શોકસ્તન્ત્રૈતા દશ વેદના ॥ ૫૧ ॥
 માઘરાત્રૌ શીતવાયૌ હિમાદ્રૌ સ્વેઽન્નવર્જિતે ।
 નિરન્નેર્વાતવિકૃતેર્દુઃસ્થપુંસો નિરાવૃતેઃ ॥ ૫૨ ॥

ત્યાંની ભૂમિ શ્લેષ્મ, વિષ્ટા, મૂત્ર તથા કફ આદિકથી ખરડાયલી હોય છે તથા ત્યાં શ્મ-શાનની જેમ માંસ, કેશ, નખ, દાંત અને ચામડાના ઢગલાને ઢગલા પડેલા હોય છે. ૪૬.

ત્યાંનો ગંધ વળી કોહી ગયેલાં શ્વાન, સર્પ તથા બીલાડાંઓનાં કલેવરોના ગંધથી પણ ઉત્કટ છે; અને રસ તો લીમડાની ગળો કરતાં પણ કડવો છે. ૪૭.

એઓનો સ્પર્શ અગ્નિ કે વીંછી આદિના સ્પર્શથી પણ અત્યંત દારૂણ છે; અને એઓનો પરિણામ અગુરુ લઘુ છતાં પણ અતીવ વ્યથાકર છે. ૪૮.

સતતપીડાતા એવા એ નારકોનો શબ્દ પણ, બાળે એઓ વિલાપ કરતા હોયની એવો દારૂણ હોય છે; એ સાંભળનારને પણ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૯.

તત્વાર્થવૃત્તિમાં નારકોની દશ પ્રકારની વેદના ગણાવી છે તે આ પ્રમાણે: ટાઢ, તડકો, ભૂખ, તરસ, ખરજ, પરતન્ત્રતા, જ્વર, દાહ, ભય અને શોક. ૫૦.

ત્યાં વજની કુંભિઓમાં બારી જેવી અચિત્ત યોનિઓ હોય છે અને એ નારકોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. ૫૧.

મહામાસની રાત્રીએ શીત વાયુ વાતો હોય એ સમયે, હિમાલયપર્વતપર નિર્ભેદ

તુષારકણસિક્તસ્ય યા ભવેચ્છીતવેદના ।
 તતોઽપ્યનન્તગુણિતા તેષુ સ્યાચ્છીતવેદના ॥ ૫૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 તેભ્યઃ શીતવેદનેભ્યો નરકેભ્યશ્ચ નારકાઃ ।
 યથોક્તપુરુષસ્થાને સ્થાપ્યન્તે યદિ તે તદા ॥ ૫૪ ॥
 પ્રાપ્નુવન્તિ સુખં નિદ્રાં નિર્વાતસ્થાનગા ઇવ ।
 અથોષ્ણકાલે મધ્યાહ્ને નિરશ્ત્રે વિયદંગણે ॥ ૫૫ ॥
 પુંસઃ પિત્તપ્રતપ્તસ્ય પરિતો જ્વલનસ્પૃશઃ ।
 યોષ્ણપીડા તતોઽનન્તગુણા તેષૂષ્ણવેદના ॥ ૫૬ ॥
 તથોષ્ણવેદનેભ્યસ્તે નરકેભ્યશ્ચ નારકાઃ ।
 ઉત્પાત્ય કિંશુકાકારસ્વદિરાંગારરાશિષુ ॥ ૫૭ ॥
 ધમાયન્તે યદિ નિક્ષિપ્ય તદા તે ચન્દનદ્રવૈઃ ।
 લિપ્તા ઇવાત્યન્તસુખાન્નિદ્રાં યાન્તિ ક્ષણાદપિ ॥ ૫૮ ॥
 સદા હુદ્રહિના દહ્યમાનાસ્તે જગતોઽપિ હિ ।
 ઘૃતાન્નાદિપુદ્ગલૌઘૈઃ ન તૃપ્યન્તિ કદાચન ॥ ૫૯ ॥

આકાશમાં, અગ્નિ વિનાના અને વાયુના વ્યાધિવાળા નિઃવસ્ત્ર દરિદ્રી માણસને જળના છંટ-કાવની થંડીથી જેવી વેદના થાય એ કરતાં પણ અનન્તગણી શીત વેદના એ નારકોને થાય છે. અને જો એ નારકોને શીતવેદનાવાળા નરકમાંથી ઉપાડીને આ કહ્યા એ માણસની જગ્યાએ મૂક્યા હોય તો એઓ જાણે કેાઈ નિર્વાત સ્થાને રહ્યા હોયની એમ સુખે નિદ્રાવશ થાય છે. ૫૨-૫૫.

વળી ઉન્હાળાનો દિવસ હોય, મધ્યાહ્ન તપતો હોય અને આકાશમાં ક્યાંઈ વાદળું ન દેખાતું હોય એવે વખતે પિત્તની વ્યાધિવાળા માણસને ચોતરફ પ્રજ્વળી રહેલી અગ્નિના તાપની જે પીડા થાય એ કરતાં પણ અનન્ત ગણી ઉષ્ણવેદના એ નારકીઓને થાય છે. અને એમની એવી રીતના ઉષ્ણવેદનાવાળી નરકમાંથી ઉપાડીને એમને જો કિંશુકસરખા લાલચોળ ખદિરના અંગારામાં મૂકવામાં આવે અને વળી એ અંગારાને ધમવામાં આવે તોયે એઓ તો જાણે ચન્દનરસના વિલેપનથી વિલિપ્ત હોયની એમ ક્ષણવારમાં ત્યાં અત્યન્ત સુખપૂર્વક નિદ્રા પામે છે. ૫૬-૫૮.

એઓનો જઠરાગ્નિ વળી એટલો બધો પ્રતીક્ષ રહે છે કે જગતમાં રહેલા સમસ્ત અન્ન-ઘૃતઆદિકથી પણ એઓને તૃપ્તિ વળે નહિ. ૫૯.

તેષાં પિપાસા તુ તાલુકણ્ઠજિહ્વાદિશોષણી ।
 સકલામ્બોધિપાનેઽપિ નોપશામ્યતિ કર્હિચિત્ ॥ ૬૦ ॥
 ત્તુરિકાદ્યૈરપ્યજય્યા કણ્ઠદૂર્દેહેઽતિદુઃખદા ।
 અનન્તગુણિતોઽત્રત્યાધ્યાવજ્ઞીવં જ્વરસ્તથા ॥ ૬૧ ॥
 અનન્તઘ્નં પારવશ્યં દાહશોકભયાદ્યપિ ।
 કષ્ટં વિભંગમપ્યેષાં વૈરિશસ્ત્રાદિદર્શનાત્ ॥ ૬૨ ॥
 તત્રત્યક્તમામ્બોઽગ્નિમરુત્ક્રુમસ્પર્શોઽતિદુઃખદઃ ।
 અગ્નિસ્ત્વત્રોપચરિતઃ ક્ષમાદિકાયાસ્તુ વાસ્તવાઃ ॥ ૬૩ ॥

તથોક્તમ્ ।

રયણપ્પમાપુઢવિનેરઙ્ગાણં મન્તે કેરિસયં પુઢવિફાસં પચ્ચણ્પભવમાણા
 વિહરન્તિ । ગોયમ અણિટ્ઠં જાવ અમણામં એવં જાવ અહો સત્તમા પુઢવિ-
 ણેરઙ્ગા એવં વાઉફાસં જાવ વણ્ણસ્સઙ્ગફાસં । ઇતિ ભગવત્યામ્ શતક ૧૩
 ઉદ્દેશ ૪ ॥

સઘળા સમુદ્રજળના પાનથી પણ શાન્ત ન થાય એવી તો એમની, તાણુ, કંકે તથા
 જીંહા આદિકને શોષી નાખનારી તૃષ્ણા છે. ૬૦.

છરી વગેરેથી પણ શાન્ત ન થાય એવી તો એમના શરીરે અત્યંત દુઃખદાયક ખરજ
 થાય છે.

વળી તાવ પણ એમને આપણાથી અનન્તગણો અને તે પણ જીવિત પર્યન્ત રહે છે. ૬૧.

અને એઓને પરાધીનતા, દાહ, શોક તથા ભય પણ અનન્તગણો છે. ૬૨.

(આ પ્રમાણે એઓની દશ પ્રકારની વેદના વર્ણવી.)

વૈરિ, શસ્ત્ર આદિ જોઈને એમને વિભંગજ્ઞાન થાય છે એ પણ એમને કષ્ટદાયક થઈ પડે છે.

વળી ત્યાંની પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ તથા વનસ્પતિનો સ્પર્શ પણ અતિ દુઃખદાયક
 છે. અહિં અગ્નિ ‘ ઉપચરિત ’ તથા પૃથ્વી આદિકે વાસ્તવિક જાણવાં. ૬૩.

આ સંબંધમાં ભગવતીસૂત્રના તેરમા શતકના ચોથા ઉદ્દેશમાં ઉલ્લેખ છે. અને તે આ
 પ્રમાણે છે:—

“હે ભગવંત, રત્નપ્રભાનરકના નારકોને ત્યાંની પૃથ્વીનો સ્પર્શ કેવો લાગે છે ? ” એવા
 શ્રી જૌતમના પ્રશ્નનો પ્રભુ ઉત્તર આપે છે કે—હે જૌતમ, ‘ અનિષ્ઠ ’ થી તે છેક ‘ અમનોજ્ઞ ’
 સુધી; એવી રીતે નીચે છેક સાતમી નરકના નારકો પણ વાયુના સ્પર્શથી માંડી છેક વનસ્પતિના
 સ્પર્શ સુધા અનુભવે છે.

આ પ્રમાણે નારકોની નાનાપ્રકારની ‘ ક્ષેત્ર વેદના ’ વર્ણવી. (૧)

इत्येवं विविधा तेषु वर्तते क्षेत्रवेदना ।

मिथ्यादृशां नारकाणां परस्परकृतापि सा ॥ ६४ ॥

તથાહિ । દૂરાદન્યોઽન્યમાલોક્ય શ્વાનઃ શ્વાનમિવાપરમ્ ।

ते युद्धयन्ते ससंरम्भं ज्वलन्तः क्रोधवह्निना ॥ ६५ ॥

विधाय वैक्रियं रूपं शस्त्रैः क्षेत्रानुभावजैः ।

पृथ्वीरूपैर्वૈક્રિયૈર્વા કુન્તાસિતોમરાદિભિઃ ॥ ૬૬ ॥

करांह्रिदन्ताघातैश्च ते निघ्नन्ति परस्परम् ।

ભૂમૌ લુઠન્તિ કૃત્તાંગાઃ શૂનાન્તર્મહિષાદિવત્ ॥ ૬૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

परोदीरितदुःखानि सहन्ते नापरेषु ते ।

उदीरयन्ति सम्यक्त्ववन्तः तत्त्वविचारणात् ॥ ६८ ॥

अतः एव स्वल्पपीडाः स्वल्पकर्माण एव च ।

મિથ્યાદૃશ્મ્યો નારકેભ્યો નારકાઃ શુદ્ધદૃષ્ટયઃ ॥ ૬૯ ॥

मिथ्यादृशस्तु क्रोधेनोदीरयन्तः परस्परम् ।

પીડાઃ કર્માણ્યર્જયન્તિ ભૂયાંસિ ભૂરિવેદનાઃ ॥ ૭૦ ॥

વળી મિથ્યાત્વી નારકોને ' પરસ્પરકૃત વેદના ' પણ છે. ૬૪.

અને એ આ પ્રમાણે છે:—

જેમ શ્વાનભ્રમિ દૂરથીજ એક બીજાને જોઈ લડવા લાગે છે તેમ એ નારકો ક્રોધાગ્નિથી બળતા પરસ્પર વઢ્યા કરે છે. ૬૫.

એઓ વૈક્રિયરૂપ કરીને 'ક્ષેત્રપ્રભાવોત્પન્ન', 'પૃથ્વીરૂપ' અથવા 'વૈક્રિય' ભાલાં, તરવાર કે બાણ આદિક વડે તેમજ હાથના, પગના કે દાંતના ઘાથી પરસ્પર પ્રહાર કરે છે; અને એમાં જોઓનાં શરીર છેદાઈ જાયછે એઓ, કતલખાનામાં મહિષ વગેરે આજોટવા માંડે છે એમ (પૃથ્વીપર) આજોટવા માંડે છે. ૬૬-૬૭.

પરંતુ એમનામાં જે સમકિતી જીવો છે એઓ તો તત્ત્વની વિચારણા વાળા હોઈને અન્યકૃત દુઃખ સહન કરી લે છે પરંતુ સામાને પોતે દુઃખ દેતા નથી. અને એમ હોવાથી જ એઓ મિથ્યાદૃષ્ટિ નારકો કરતાં ઓછાં દુઃખી થાય છે અને કર્મ પણ ઓછાં બાંધે છે. ૬૮-૬૯.

મિથ્યાદૃષ્ટિ નારકીઓ તો ક્રોધ કરીને બીજાને દુઃખ દેતાં પોતે પણ દુઃખ સહન કરે છે અને કર્મો પણ વધુ ઉપાર્જન કરે છે. ૭૦.

તથાહુઃ ॥ નેરઙ્ગા દુવિહા । માઙ્મિથ્થદિટ્ઠીઉવવણ્ણગા અમાઙ્સમ્મ-
દિટ્ઠીઉવવણ્ણગા ય । તથ્થણં જે સે માઙ્મિથ્થદિટ્ઠી સેણં મહાકમ્મતરાણ
ચેવ જાવ મહાવેયણતરા ચેવ । તથ્થણં જે સે અમાઙ્સમ્મદિટ્ઠી સેણં
અપ્પકમ્મતરાણ ચેવ અપ્પવેયણતરાણ ચેવ ॥ ભગવતી શતક ૧૮ ઉદ્દેશ ૫ ॥

મનોદુઃસ્વાપેક્ષયા તુ સદ્દશો ભૂરિવેદનાઃ ।

યદેતે પૂર્વકર્માણિ શોચન્તિ ન તથા પરા ॥ ૭૧ ॥

તથાહુઃ ॥ તથ્થણં જેતે સન્નિઙ્ગૂયા તેણં મહાવેશ્ણા । તથ્થણં જેતે અસ-
ન્નિભૂયા તેણં અપ્પવેશ્ણા ॥ અત્ર સન્નિભૂય ઇતિ ॥ સંજ્ઞા સમ્યક્ દર્શનમ્
તદ્વન્તો ભૂતાઃ । યદ્વા પૂર્વભવે સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિયાઃ સન્તઃ નારકં પ્રાપ્તાઃ ।
અથવા સંજ્ઞીભૂતાઃ પર્યાપ્તકીભૂતાઃ । તદ્વીપરીતાઃ સર્વત્ર અસંજ્ઞીભૂતાઃ ॥
ઈતિ ભગવતી શતક ૧ ઉ૦ ૨ ॥

આ સંબંધમાં ભગવતી સૂત્રના અઢારમા શતકના પાંચમા ઉદ્દેશમાં ઉદ્દેશ છે તે આ પ્રમાણે છે:—

(૧) માયાયુક્ત મિથ્યાદષ્ટિવાળા અને (૨) માયારહિત સમકિતદષ્ટિવાળા—એમ બે પ્રકારના નારકો છે. તેમાં પહેલા પ્રકારના છે એઓ ભારે કર્મી છે તથા અત્યંત વેદના ભોગ-
વવાવાળા છે. બીજા પ્રકારના છે એઓનાં કર્મ પણ અદ્ય છે અને એઓ વેદના પણ અદ્ય ભોગવે છે.

મનોદુઃખની અપેક્ષાએ તો સમ્યક્દષ્ટિ નારકો બહુ દુઃખી છે કારણકે પૂર્વ કર્મોની એઓ જેવો શોચ કરે છે તેવો શોચ બીજાને થતો નથી. ૭૧.

આ સંબંધમાં પણ ભગવતીસૂત્રમાં ઉદ્દેશ છે તે આ પ્રમાણે:—

જેઓ ‘ સંજ્ઞી ’ છે એમને અત્યંત દુઃખ થાય છે. પણ જેઓ ‘ અસંજ્ઞી ’ છે એમને સ્વદ્ય દુઃખ થાય છે. અહીં ‘ સંજ્ઞી ’ એટલે (૧) સંજ્ઞાવાળા અર્થાત્ સમ્યક્દર્શનવાળા—એમ અર્થ લેવો; અથવા (૨) પૂર્વભવમાં જેઓ ‘ સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય ’ હતા અને પછી ‘ નારક ’ ઉત્પન્ન થયા છે એઓ—એમ અર્થ કરવો; અથવા (૩) સંજ્ઞી એટલે પર્યાપ્તા—એમ પણ અર્થ લેવાય. (શતક ૧. ઉદ્દેશ ૨).

એ પ્રમાણે ‘ પરસ્પર કૃત વેદના ’ વર્ણવી. (૨)

હવે ‘ પરમાધાર્મિકકૃત વેદના ’ વિષે.

દુષ્કર્મોને વશ એવા એ નારકોને નાના પ્રકારની પરમાધાર્મિકકૃત વેદના પણ સહન કરવી પડે છે. અને તે આ પ્રમાણે:—

તપ્તાયઃપુત્રિકાશ્લેષઃ સંતપ્તત્રપુપાયનમ્ ।

અયોઘનાદિઘાતાશ્ચારોપણં કૂટશાલ્મલૌ ॥ ૭૨ ॥

ક્ષતે ક્ષારોણ્ણતૈલાદિત્તેપણં શ્રાષ્ટ્રમર્જનમ્ ।

કુન્તાદિપ્રોતનં યન્ત્રે પીડનં ચ તિલાદિવત્ ॥ ૭૩ ॥

ક્રકચૈઃ પાટનં તપ્તવાલુકાસ્વવતારણમ્ ।

વૈક્રિયોલૂકહર્યક્ષકંકાદિભિઃ કદર્થનમ્ ॥ ૭૪ ॥

પ્લાવનં વૈતરણ્યાં ચ યોધનં કુર્કુટાદિવત્ ।

પ્રવેશનં ચાસિપત્રવને કુમ્ભીષુ પાચનમ્ ॥ ૭૫ ॥

પરમાધાર્મિકૈઃ ક્લૃપ્તા ઇત્યાદ્યા વિવિધા વ્યથાઃ ।

વેદયન્તે નારકાસ્તે દુઃકર્મવશવર્તિનઃ ॥ ૭૬ ॥

યદાદુઃ । શ્રવણલવનં નેત્રોદ્ધારં કરકમપાટનમ્

હૃદયદહનં નાસાછેદં પ્રતિચ્છણદારણમ્ ।

કટવિદહનં તીક્ષ્ણાઘાતત્રિશૂલવિભેદનમ્

દહનવદનૈઃ કંકૈર્ધોરૈઃ સહન્તિ ચ મક્ષણમ્ ॥ ૭૭ ॥

તપાવેલા લોખંડની પુતળીઓને આલિંગન દેવું; તપાવેલું સીસું પીવું; લોખંડના ઘણું વગેરેનો માર આવો; (કાંટામય) શાદમલીવૃક્ષપર ખેસવું; ક્ષત પડયું હોય તે પર ક્ષાર કે ગરમ કરેલું તેલ આદિક નાખે તે ખમી ખાવું; ભઠ્ઠીમાં ભુંબવું; ભાલાં આદિકમાં પરોવાવું; ઘાણીમાં તલ પીલાય એમ પીલાવું; કરવતથી વેરાવું; તપી ગઈ હોય એવી રેતીમાં ચાલવું; વૈકિય ધ્રુવડ, સિંહ અને એવાં જાનવરોની કદર્થના સહન કરવી; વૈતરણી નદીમાં ડુબાવું; કુકકુટ વગેરેની જેમ યુદ્ધ કરવું; ખડ્ગ જેવાં ધારાળાં પત્રોવાળાં વૃક્ષોનાં વનમાં ખેસવું; કુંભીમાં પકાવું; ઇત્યાદિ. ૭૨-૭૬.

કહું છે કે:—

પરમાધામીઓ નારકોના કાન કાપી નાખે છે, આંખો ઉખેડી નાખે છે, હાથપગ ફાડે છે, છાતી ખાળી નાખે છે, નાક કાપી લે છે, કઢાઈમાં તળે છે, તીક્ષ્ણ ત્રિશુળથી ભેદે છે અને અગ્નિમુખા ભયંકર જાનવરોને ભક્ષ્ય તરીકે આપે છે. ૭૭.

છિયન્તે કૃપણાઃ કૃતાન્તપરશોસ્તીદ્ધણેન ધારાસિના
 કન્દન્તો વિષવિચ્છુભિઃ પરિવ્રતાઃ સંભક્ષણવ્યાપૃતૈઃ ।
 પાત્યન્તે ક્રકચેન દારુવદસિપ્રચ્છિન્નવાહુદ્વયાઃ
 કુમ્ભીષુ ત્રપુપાનદગ્ધતનવો મૂષાસુ ચાન્તર્ગતાઃ ॥ ૭૮ ॥
 મૃજ્યન્તે જ્વલદમ્બરીષહુતભુજ્વાલાભિરારાવણાઃ
 દીપ્તાંગારનિભેષુ વજ્રભવનેષ્વંગારકેષૂરિથિતાઃ ।
 દહ્યન્તે વિકૃતોર્ધ્વવાહુવદનાઃ કન્દન્ત આર્તસ્વરાઃ
 પશ્યન્તઃ કૃપણા દિશો વિશરણાન્નાણાય કો નો ભવેત્ ॥ ૭૯ ॥
 તીદ્ધણૈરસિભિર્દીપ્તૈઃ કુન્તૈર્વિષમૈઃ પરશ્વથૈઃ ચક્રૈઃ ।
 પરશુત્રિશૂલમુદ્ગરતોમરવાસીમુસુંદીભિઃ ॥ ૮૦ ॥
 સંભિન્નતાલુશિરસઃ છિન્નમુજાઃ છિન્નકર્ણનાસૌષ્ઠાઃ ।
 ભિન્નહૃદયોદરાન્ત્રા ભિન્નાક્ષિપુટાઃ સુદુઃખાર્તાઃ ॥ ૮૧ ॥
 નિપતન્ત ઉત્પતન્તો વિચેષ્ટમાના મહીતલે દીનાઃ ।
 નેદ્યન્તે ત્રાતારં નૈરયિકાઃ કર્મપટલાન્ધાઃ ॥ ૮૨ ॥ इत्यादि ॥

પરમાધામીઓ નારકોને યમની કુહાડીથી પણ અધિક તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલવારથી છેદે છે, એઓ રૂદ્ધન કરતા રહે અને લક્ષણતત્પર જેરી વીંછીઓથી ઘેરી લે છે, એમના બેઉ હાથ તલવારથી છેદીને પછી એમને કચવતથી વેરે છે, એમને સીસું પાછ શરીર બાળી નાખી કુંભીમાં ને મૂસમાં પકાવે છે. ૭૮.

આ નારકો ખૂસો માર્યા કરતા હોય છતાં એમને બાજવલ્યમાન બદિરના અગ્નિની જ્વાલાઓથી ભુંજે છે. વળી બળતા અંગારા જેવા વજ્રના ભવનોમાં એઓ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાંજ વિકૃત હાથમ્હોંવાળા એવા એઓ દીનસ્વરે રૂદ્ધન કરી રહ્યા હોય છતાં એમને બાળવામાં આવે છે. એ દીન જીવો ચોદિશ જોયા કરે છે પણ નથી એમને કોઈ સહાય કરતું કે નથી એમનું કોઈ રક્ષણ કરતું. ૭૯.

તીક્ષ્ણ તલવારો વડે, તેજસ્વી લાલાંઓ વડે, વિષમ કોદાળીઓ વડે, તથા ચક્ર પરશુ ત્રિશૂળ મુદ્ગર બાણ વાંસલા અને હથોડા વડે એમનાં તાણુ તથા મસ્તકના ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે; એમનાં હાથ, કાન, નાક, અને હોઠને છેદી નાખે છે અને હૃદય, પેટ આંખો તથા આંતરડાને ભેદી નાખે છે. આવાં આવાં દુઃખ લોગવતા એ કર્મપટલાંધ દીન નારકો પૃથ્વી પર પડતા ઉઠતા આખોઆ કરે છે પણ એમનું કોઈ રક્ષણહાર નથી. ૮૦-૮૨.

તથા । કુમ્ભીષુ પચમાનાસ્તે પ્રોચ્છલન્ત્યૂર્ધ્વમર્દિતાઃ ।
 ઉત્કર્ષતો યોજનાનાં શતાનિ પંચ નારકાઃ ॥ ૮૩ ॥
 ત્રોઢ્યન્તે નિપતન્તસ્તે વજ્રચંચૂવિહંગમૈઃ ।
 વ્યાઘ્રાદિભિર્વિલુપ્યન્તે પતિતા ભુવિ વૈક્રિયૈઃ ॥ ૮૪ ॥
 પરમાધાર્મિકાસ્તે ચ પાપિનોઽત્યન્તનિર્દયાઃ ।
 પંચાગ્ન્યાદિતપઃકષ્ટપ્રાપ્તાસુરવિભૂતયઃ ॥ ૮૫ ॥
 મૃગયાસક્તવત્ મેષમહિષાઘ્રાજિદર્શિવત્ ।
 એતે હૃષ્યન્તિ તાચ્છ્રીલ્યાત્ દૃષ્ટાર્તાન્ હન્ત નારકાન્ ॥ ૮૬ ॥
 હૃષ્ટાઃ કુર્વન્ત્યદ્રહાસં ત્રિપદ્યાસ્ફાલનાદિકમ્ ।
 ઇત્થં યથૈષાં સ્યાત્ પ્રીતિઃ ન તથા નાટકાદિભિઃ ॥ ૮૭ ॥
 મૃત્વાણ્ડગોલિકાભિરુયાઃ તેઽપિ સ્યુઃ જલમાનુષાઃ ।
 મદ્યૈઃ પ્રલોભ્યાનીતાસ્તે તટેઽણ્ડગોલકાર્થિભિઃ ॥ ૮૮ ॥
 યન્ત્રેષુ પીડ્યમાનાશ્ચ સોઢકષ્ટકર્થનાઃ ।
 ષડ્ભિર્માસૈર્મૃતા યાન્તિ નરકેષ્વસકૃત્તથા ॥ ૮૯ ॥

આ નારકોને કુંભીમાં પકાવવામાં આવે છે ત્યારે એઓ પાંચસો પાંચસો યોજન જેટલે ઉંચે ઉછળે છે. ત્યાંથી પાછા પૃથ્વીપર પડતાં જ એમને વજ્રતુલ્ય ચાંચોવાળા વૈક્રિય પક્ષીઓ તોડવા માંડે છે અને વૈક્રિય વ્યાઘ્ર વગેરે હિંસક જનવરો એઓનો વિનાશ કરે છે. ૮૩-૮૪.

આ પરમાધાર્મીઓ અત્યન્ત પાપી અને નિર્દય છે. પંચાગ્નિ તપ આદિ કષ્ટકારક તપશ્ચર્યા કરવાથી એમને અસુરપાણીની વિભૂતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. મૃગયાસક્ત લોકોની પેઠે તથા મેષમહિષાહિના યુદ્ધ જોનારાઓની પેઠે એઓ સ્વભાવિક રીતે જ એ પીડા પામતા નારકોને જોઈને હર્ષ પામે છે; તથા તાળીઓ પાડી પાડીને અટ્ટહાસ કરે છે. એઓને એમાં જેવો આનન્દ થાય છે તેવો આનન્દ નાટકો વગેરે જોવાથી પણ થતો નથી. ૮૫-૮૭.

એઓ પણ વળી મરીને ‘ અંડગોલિક ’ નામના જલમનુષ્યો થાય છે. એઓના અંડગોળા લેવા માટે એઓને ભક્ષ્યવડે લોભાવીને કિનારે લાવવામાં આવે છે. ત્યાં એમને ઘાણીમાં ઘાલી પીલવામાં આવે છે. એઓ છ માસ પર્યન્ત કદર્થના સહન કરી મૃત્યુપાત્રી નરકમાં જાય છે. ૮૮-૮૯.

ધર્માયાં ચ ત્રિધાપ્યેતાઃ પૂર્વોક્તાઃ સન્તિ વેદનાઃ ।
પરં શીતોષ્ણયોર્મધ્યે ઉષ્ણૈવ ક્ષેત્રવેદના ॥ ૯૦ ॥

તથાહિ । ઉત્પત્તિસ્થાનકાન્યેષાં સન્ત્યાવૃતગવાક્ષવત્ ।
તત્રોત્પત્યાધઃ પતન્તિ કષ્ટાત્ પુષ્ટવપુર્ભૃતઃ ॥ ૯૧ ॥
અન્યત્ર ચોત્પત્તિદેશાત્ પ્રાલેયાચલશીતલાત્ ।
સર્વત્ર નરકેષુ દ્વમા સ્વદિરાઙ્ગારસન્નિભા ॥ ૯૨ ॥
તતઃ શીતયોનિકાનાં તેષાં નારકદેહિનામ્ ।
જનયત્યધિકં કષ્ટં ક્ષેત્રમુષ્ણં હુતાશવત્ ॥ ૯૩ ॥

પ્રથમપ્રતરે ચાસ્યાં નારકાણાં ભવેદ્રપુઃ ।
હસ્તત્રયં દ્વિતીયેઽસ્મિન્ હસ્તાઃ પંચાધિકાનિ ચ ॥ ૯૪ ॥
અષ્ટાંગુલાનિ સાર્ધાનિ તૃતીયે પ્રસ્તટે પુનઃ ।
સપ્તહસ્તાઃ સપ્તદશાંગુલાન્યુપરિ નિર્દિશેત્ ॥ ૯૫ ॥યુગ્મમ્ ॥
ચતુર્થે પ્રસ્તટે હસ્તા દશ સાર્ધં તથાંગુલમ્ ।
દશાંગુલાધિકા જ્ઞેયા હસ્તા દ્વાદશ પંચમે ॥ ૯૬ ॥
ષષ્ઠે ચતુર્દશ કરાઃ સસાર્ધાષ્ટાદશાંગુલાઃ ।
સપ્તમે ચ સપ્તદશ કરાઃ સ્યુઃ ત્ર્યંગુલાધિકાઃ ॥ ૯૭ ॥

આ પ્રમાણે ત્રીજી ‘ પરમાધામીકૃત ’ વેદના વર્ણવી. (૩).

ધર્માનારકીમાં ઉપરોક્ત ત્રણે પ્રકારની વેદના છે. પણ ત્યાં ‘ શીત ’ અને ‘ ઉષ્ણ ’ એ બે પ્રકારમાંથી ફક્ત ‘ ઉષ્ણ ’ ક્ષેત્રવેદના છે. ૯૦.

તે આ પ્રમાણે:—

‘ ધર્મા ’ ના નારકોનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો ગોળ ગવાક્ષ જેવાં છે. ત્યાં ઉત્પન્ન થઈને પુષ્ટશરીરવાળા એ નારકો કષ્ટપૂર્વક નીચે પડે છે. એઓનો ઉત્પત્તિ પ્રદેશ તો હિમાલયપર્વતસમાન એકદમ શીતળ છે. પણ એ શિવાયના બીજા સર્વ પ્રદેશની પૃથ્વી જેરના અંગારા જેવી (ધગીરહેલી) છે. તેથી શીતયોનિવાળા એ નારકોને એ ઉષ્ણક્ષેત્ર અગ્નિની પેઠે અધિક કષ્ટ ઉત્પન્ન કરે છે. ૯૧-૯૩.

આ નરકના પહેલા પ્રતરમાં નારકોનું શરીરમાન ત્રણ હાથ છે, બીજા પ્રતરમાં પાંચ હાથ ને સાડાઆઠ આંગળ છે, ત્રીજામાં સાત હાથ ને સત્તર આંગળ, ચોથામાં દશ હાથ ને દોઢ

એકોનવિંશતિર્હસ્તાઃ સસાર્ધેકાદશાંગુલાઃ ।
 અષ્ટમે પ્રસ્તટે દેહો નવમપ્રસ્તટે પુનઃ ॥ ૯૮ ॥
 યુક્તાંગુલાનાં વિંશત્યા કરાણામેકવિંશતિઃ ।
 દશમે જિનસંખ્યાસ્તે સસાર્ધચતુરંગુલાઃ ॥ ૯૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 એકાદશે કરાઃ ષડ્વિંશતિસ્ત્રયોદશાંગુલાઃ ।
 દ્વાદશેઽષ્ટાવિંશતિસ્તેઽઙ્ગુલાઃ સાર્ધેકવિંશતિઃ ॥ ૧૦૦ ॥
 ષડંગુલાધિકા એકત્રિંશદ્વસ્તાસ્ત્રયોદશે ।
 પ્રતરેષુ વપુર્માનં ક્રમાદ્રત્નપ્રભાક્ષિતેઃ ॥ ૧૦૧ ॥
 સ્વાભાવિકતનોર્દેહમાનમેતદુદીરિતમ્ ।
 સ્વસ્વદેહાત્ દ્વિગુણિતં સર્વત્રોત્તરવૈક્રિયમ્ ॥ ૧૦૨ ॥
 જઘન્યતસ્તુ સહજોત્તરવૈક્રિયયોઃ ક્રમાત્ ।
 અંગુલાસંખ્યસંખ્યાંશૌ માનં પ્રારંભ એવ તત્ ॥ ૧૦૩ ॥
 સર્વાસ્વપિ ક્ષિતિષ્વેવં સર્વેષાં નારકાંગિનામ્ ।
 સ્વાભાવિકાંગાત્ દ્વિગુણં જ્ઞેયમુત્તરવૈક્રિયમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

આંગળ, પાંચમામાં બાર હાથ ને દશ આંગળ, છઠ્ઠામાં ચૌદ હાથ સાડાઅઠાર આંગળ, સાતમામાં સતર હાથ ને ત્રણ આંગળ, આઠમામાં બોગણીશ હાથ સાડાઅગ્યાર આંગળ, નવમામાં એકવીશ હાથ વીશ આંગળ, દશમામાં ચૌવીશ હાથ સાડાચાર આંગળ, અગ્યારમામાં છવીશ હાથ તેર આંગળ, બારમામાં અઠ્યાવીશ હાથ ને ઉપર સાડીએકવીશ આંગળ, ને છેલ્લા તેરમા પ્રતરમાં એકત્રીશ હાથ ને છ આંગળ છે. ૯૪-૧૦૧.

એવીરીતે ધર્મા ઉર્જે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રતરોમાં નારકોનું શરીરમાન છે.

એ સર્વ પ્રમાણુ કહ્યું તે એઓના ‘સ્વાભાવિક’ શરીર નું સમજવું. એમના ‘ઉત્તર-વૈક્રિય’ શરીર તો પોતપોતાનાં શરીરથી બમણું છે. ૧૦૨.

એઓનાં (૧) ‘સ્વાભાવિક’ તથા (૨) ‘ઉત્તરવૈક્રિય’ શરીરનું માન જઘન્યતઃ અનુક્રમે અંગુલના અસંખ્યાતા તથા સંખ્યાતા ભાગ જેટલું છે; અને તે પ્રારંભ સમયે જ હોય છે. ૧૦૩.

એવી રીતે સર્વ નરકોમાં, સર્વ નારકોનું ઉત્તરવૈક્રિયશરીરમાન એમના સ્વાભાવિક શરીરમાન કરતાં બમણું સમજવું. ૧૦૪.

અત્ર અયં આમ્નાયઃ ।

પૈપયરવુદ્ધિ અંગુલ સદ્વાલ્પપન્ન હંતિ રચણાણ ।

તિકર તિઅંગુલ કરસત્ત અંગુલા સદ્ધિગુણવીસમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

પણધણુ અંગુલવીસં વારસધણુ દુન્નિ હત્થ સદ્ધા ય ।

વાસદ્ધિધણુહ સદ્ધા વીયાઇસુ પયરવુદ્ધિ કમ્મા ॥ ૧૦૬ ॥

સહસ્રાણિ દશાબ્દાનાં પ્રથમપ્રતરે સ્થિતિઃ ।

જઘન્યા પુનરુત્કૃષ્ટા સહસ્રા નવતિઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૦૭ ॥

દશલક્ષાશ્ચ વર્ષાણાં લક્ષાણાં નવતિસ્તથા ।

ક્રમાજ્ઘન્યોત્કૃષ્ટા ચ દ્વિતીયપ્રતરે સ્થિતિઃ ॥ ૧૦૮ ॥

एवं च । नवत्यब्दसहस्रेभ्यः समयाद्यधिकस्थितिः ।

દશાબ્દલક્ષોનાયુશ્ચ ન સંભવતિ નારકઃ ॥ ૧૦૯ ॥

વર્ષાણાં નવતિર્લક્ષાઃ પૂર્વકોટિસ્તથૈવ ચ ।

તૃતીયપ્રતરે જ્ઞેયા જઘન્યોત્કર્ષતઃ સ્થિતિઃ ॥ ૧૧૦ ॥

અહીં આમ્નાય આ પ્રમાણે છે:—(પહેલી) રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં દેહમાન ઉત્તરોત્તર પ્રત્યેક પ્રતરે પૂર્વપૂર્વના કરતાં સાડીછપન આંગળ વધતું છે (એ આપણે જોઈ ગયા). હવે બીજામાંના દરેક પ્રતરે એજ પ્રમાણે ત્રણ હાથ ને ત્રણ આંગળ વધતું, ત્રીજામાંના દરેકે સાત હાથ સાડી આગાણીશ આંગળ, ચોથીમાંના દરેકે પાંચ ધનુષ્ય વીશ આંગળ, પાંચમીમાંના પ્રત્યેકે બાર ધનુષ્ય અઢી હાથ અને છઠ્ઠીમાંના પ્રત્યેક (ઉત્તરોત્તર) પ્રતરે (પૂર્વપૂર્વના કરતાં) સાડી બાસઠ ધનુષ્ય વધતું છે. ૧૦૫-૧૦૬.

એ પ્રમાણે દેહમાન કહ્યું.

હવે દેહસ્થિતિ વિષે.

પહેલા પ્રતરમાં નારકની સ્થિતિ જઘન્યતઃ દશહજાર વર્ષની, અને ઉત્કર્ષતઃ નેવું હજાર વર્ષની છે. ૧૦૭.

બીજા પ્રતરમાં સ્થિતિ એજ પ્રમાણે અનુક્રમે દશ લાખ વર્ષની અને નેવું લાખ વર્ષની છે. ૧૦૮.

એ પરથી એમ સિદ્ધ થાય છેકે કોઈપણ નારકની આયુસ્થિતિ નેવું હજાર વર્ષથી અધિક હોય તે (જઘન્ય) દશ લાખ વર્ષની તો સમજી જ લેવી, દશ લાખથી ન્યૂન તો નહિંજ. ૧૦૯.

ત્રીજા પ્રતરમાં જઘન્યતઃ નેવું લાખ વર્ષની, અને ઉત્કર્ષતઃ કોડ પૂર્વની સ્થિતિ છે. ૧૧૦.

જઘન્યા પૂર્વકોટચેકા ચતુર્થપ્રતરે સ્થિતિઃ ।
 દશભાગીકૃતસ્યૈકો ભાગોઽબ્ધેઃ પરમા પુનઃ ॥ ૧૧૧ ॥
 એકો ભાગઃ પંચમે ચ જઘન્યોત્કર્ષતઃ પુનઃ ।
 સ્યાતાં દ્વૌ દશમૌ ભાગૌ તૌ ષષ્ઠે ચ જઘન્યતઃ ॥ ૧૧૨ ॥
 ઉત્કર્ષતશ્ચ ષષ્ઠે સ્યુદ્ધયો ભાગાસ્ત એવ ચ ।
 જઘન્યતઃ સપ્તમે સ્યુરુત્કર્ષાત્તચ્ચતુષ્ઠયમ્ ॥ ૧૧૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 જઘન્યતોઽષ્ટમે ભાગાશ્ચત્વાર એવ તાદૃશાઃ ।
 ઉત્કર્ષતશ્ચાષ્ટમે સ્યુર્ભાગા પંચ પયોનિધેઃ ॥ ૧૧૪ ॥
 પંચૈવ ભાગાસ્તાદૃક્તા નવમે તુ જઘન્યતઃ ।
 ઉત્કર્ષાન્નવમે ષટ્ તે દશમે ષડ્ જઘન્યતઃ ॥ ૧૧૫ ॥
 ઉત્કર્ષાદશમે સસૈકાદશે તે જઘન્યતઃ ।
 એકાદશેઽષ્ટ ચોત્કર્ષાત્ દ્વાદશેઽષ્ટ જઘન્યતઃ ॥ ૧૧૬ ॥
 દ્વાદશે પુનરુત્કર્ષાન્નવ ભાગાસ્ત્રયોદશે ।
 નવ ભાગા જઘન્યેનોત્કર્ષતઃ સાગરોપમમ્ ॥ ૧૧૭ ॥ વિશેષકમ્ ॥

આથા પ્રતરમાં જઘન્યતઃ એક કોટ પૂર્વની અને ઉત્કર્ષતઃ એક દશાંશ સાગરોપમની છે. ૧૧૧.

પાંચમા પ્રતરમાં સાગરોપમના એક દશાંશ જેટલી જઘન્ય સ્થિતિ છે અને એના બે દશાંશ જેટલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. છઠ્ઠામાં એટલીજ એટલે કે બે દશાંશ સાગરોપમ જેટલી જઘન્ય સ્થિતિ છે અને ત્રણ દશાંશ સાગરોપમ જેટલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. સાતમામાં ત્રણ દશાંશ સાગરોપમ જઘન્ય અને ચાર દશાંશ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. ૧૧૨-૧૧૩.

આઠમા પ્રતરમાંના નારકોની આયુસ્થિતિ જઘન્યતઃ તેજ (ચાર દશાંશ સાગરોપમની) છે, અને ઉત્કર્ષતઃ પાંચ દશાંશ સાગરોપમની છે. ૧૧૪.

નવમા પ્રતરમાં એ જઘન્ય સ્થિતિ એટલી જ એટલે પાંચ દશાંશ સાગરોપમની છે, અને ઉત્કૃષ્ટ છ દશાંશ સાગરોપમની છે. દશમામાં જઘન્ય છ દશાંશ સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ સાત દશાંશ સાગરોપમની છે. અગ્યારમામાં સાત દશાંશ સાગરોપમની જઘન્ય અને આઠ દશાંશ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. બારમા પ્રતરમાં એજ આઠ દશાંશની જઘન્ય અને નવ દશાંશની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. છેલ્લા તેરમા પ્રતરમાં નવ દશાંશ સાગરોપમની જઘન્ય અને સંપૂર્ણ એક સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. ૧૧૫-૧૧૭.

અસ્યાં લેશ્યા ચ કાપોતી જઘન્યોઽવધિગોચરઃ ।
 ગવ્યૂતાનાં ત્રયં સાર્ઙ્ગ પરસ્તેષાં ચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧૧૮ ॥
 ઉત્પદ્યન્તે ચ્યવન્તે ચ સર્વદા નારકા ઇહ ।
 કદાચિત્ વિરહોઽપિ સ્યાજ્જઘન્યઃ સમયં સ ચ ॥ ૧૧૯ ॥
 ઉત્કર્ષતો મુહૂર્ત્તાનાં ચતુર્વિંશતિરાહિતા ।
 સર્વાસાં સમુદાયે ચ મુહૂર્ત્તા દ્વાદશાન્તરમ્ ॥ ૧૨૦ ॥
 એકેન સમયેનૈકાદયોઽસંખ્યાવસાનકાઃ ।
 ઉત્પદ્યન્તે ચ્યવન્તેઽસ્યામેવં સર્વચ્ચિતિષ્વપિ ॥ ૧૨૧ ॥
 ઇતિ રત્નપ્રભાપૃથિવી ॥ ૧ ॥

અથ વંશાભિધા પૃથ્વી દ્વિતીયા પરિકીર્ત્યતે ।
 યા શર્કરાણાં બાહુલ્યાત્ ગોત્રેણ શર્કરાપ્રભા ॥ ૧૨૨ ॥
 ઘનોદધ્યાદિકં સર્વં જ્ઞેયમત્રાપિ પૂર્વવત્ ।
 ઘનોદધ્યાદિવલયવિષ્કમ્ભસ્તુ વિશિષ્યતે ॥ ૧૨૩ ॥

આ નરકમાં કાપોતલેશ્યા છે, તથા અવધિજ્ઞાનનો વિષય જઘન્ય સાડાત્રણ ગાઉનો અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર ગાઉનો છે. ૧૧૮.

અહિં નારકો સદાયે ઉપજ્યા કરે છે અને વ્યવ્યા કરે છે. કદાચ અંતર પડે તો ઓછામાં ઓછું એક સમયનું, અને વધારેમાં વધારે ચોવીશ મુહૂર્ત્તનું અંતર પડે; જ્યારે સર્વ નરક-પૃથ્વીના સમુદાયની અપેક્ષાએ તો બાર મુહૂર્ત્તનું અંતર પડે. ૧૧૯-૧૨૦.

આ નરકપૃથ્વીમાં એક સમયે એકથી તે અસંખ્યાત સુધી નારકો ઉત્પન્ન થાય છે અને વ્યવે છે. સર્વે નરકપૃથ્વીમાં એમ જ થાય છે. ૧૨૧.

એ પ્રમાણે રત્નપ્રભાપૃથ્વીનું સ્વરૂપ કહ્યું. (૧)

હવે બીજી વંશા નામની નરકપૃથ્વીનું વર્ણન કરું છું. ત્યાં શર્કરા બહુ હોવાથી એનું ગોત્રનામ શર્કરાપ્રભા કહેવાય છે. ૧૨૨.

અહિં ‘ ઘનોદધિ ’ આદિ સર્વ વાનાં પૂર્વવત્ જાણવાં. ક્રુત ઘનોદધિવગેરેના વલયોના વિષ્કંભમાં ફેર છે. ૨૨૩.

સ ચૈવમ્ ।

યોજનૈકતૃતીયાંશયુતાનિ યોજનાનિ ષટ્ ।

વંશાયમાદ્યવલયે વિષ્કમ્ભઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૧૨૪ ॥

પાદોનાનિ યોજનાનિ પંચ માનં દ્વિતીયકે ।

યોજનં યોજનસ્ય દ્વાદશાંશાઃ સપ્ત ચાન્તિમે ॥ ૧૨૫ ॥

ત્રયોદશભિરિત્યેવં તૃતીયભાગવર્જિતૈઃ ।

અલોકઃ શર્કરાપૃથ્વીપર્યન્તાત્ કિલ યોજનૈઃ ॥ ૧૨૬ ॥

એકં લક્ષં યોજનાનાં સદ્વાત્રિંશત્સહસ્રકમ્ ।

અસ્યા બાહ્યમાદિષ્ટં વિશિષ્ટજ્ઞાનશાલિભિઃ ॥ ૧૨૭ ॥

મુક્ત્વૈકૈકં સહસ્રં ચ પ્રાગ્વદસ્યામુપર્યધઃ ।

એકલક્ષે યોજનાનાં સહસ્રૈસ્ત્રિંશતાન્વિતે ॥ ૧૨૮ ॥

एकादश प्रस्तटाः स्युः तेषां प्रत्येकमन्तरम् ।

યોજનાનાં સહસ્રાણિ નવ સપ્ત શતાનિ ચ ॥ ૧૨૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

प्रतिप्रतरमेकैको भवेच्च नरकेन्द्रकः ।

મધ્યભાગેઽથ નામાનિ તેષાં જ્ઞેયાન્યનુક્રમાત્ ॥ ૧૩૦ ॥

એ તદ્દશવત આ પ્રમાણે છે:—‘ વંશા ’ ના પહેલા વલયનો વિષ્કંભ છ પૂર્ણિક એક તૃતીયાંશ યોજન છે; બીજા વલયનો પોણાપાંચ યોજન છે; ત્યારે છેલ્લા ત્રીજા વલયનો એક પૂર્ણિક સાત બારાંશ યોજન છે. અને એવી રીતે (ગણિત કરતાં) આ ‘ શર્કરાપ્રભા ’—વંશાના છેડાથી બાર પુર્ણિક બે તૃતીયાંશ યોજનને છેટે ‘ અલોક ’ છે. ૧૨૪-૧૨૬.

આ નરકપૃથ્વીની બીજાઈ એક લાખ બત્રીશ હજાર યોજનની કહી છે.

અહિં પણ હેઠળ ઉપર હજાર હજાર યોજન મૂકીને શેષ એક લાખને ત્રીશ હજાર યોજનમાં અગ્યાર ‘ પ્રતર ’ આવેલાં છે. વળી એવા બળે પ્રતર વચ્ચે અન્તર છે તે નવ હજાર સાતસો યોજન જેટલું છે. ૧૨૭-૧૨૮.

દરેક ‘ પ્રતર ’ના મધ્યમાં એક નરકેન્દ્ર છે.

એઓનાં નીચે પ્રમાણે “ નામાલિધાન ” ક્રમવાર બાણવાં:—૧૩૦.

ધનિકો ધનકશ્ચૈવ મનકો વનકસ્તથા ।

ઘટસંઘટજિહ્વાઋયાઃ અપજિહ્વસ્તથાપરઃ ॥ ૧૩૧ ॥

લોલશ્ચ લોલાવર્તશ્ચ ઘનલોલસ્તથૈવ ચ ।

પ્રતિપ્રતરમેભ્યોઽષ્ટાવઘૌ સ્યુર્નરકાલયાઃ ॥ ૧૩૨ ॥

તત્રાઘપ્રતરમધ્યનરકાદાવર્તી પ્રતિ ।

ષટ્ત્રિંશત્ દિક્ષુ નરકાઃ પંચત્રિંશત્ વિદિક્ષુ ચ ॥ ૧૩૩ ॥

પ્રથમે પંક્તિગાઃ પંચાશીતિયુક્તં શતદ્વયમ્ ।

દ્વિતીયાદિષુ ચૈકૈકહીનાઃ સ્યુઃ સર્વપંક્તયઃ ॥ ૧૩૪ ॥

દ્વિતીયપ્રતરે તસ્માત્ દ્વિશતી સપ્તસપ્તતિઃ ।

તૃતીયે પંક્તિનરકા દ્વિશત્યેકોનસપ્તતિઃ ॥ ૧૩૫ ॥

ચતુર્થે પંક્તિનરકા દ્વે શતે સૈકષષ્ટિકે ।

પંચમે દ્વિશતી તેષાં ત્રિપંચાશત્સમન્વિતા ॥ ૧૩૬ ॥

પંચચત્વારિંશદાઢયે દ્વે શતે ષષ્ઠ ઈરિતાઃ ।

સપ્તમપ્રસ્તટે સપ્તત્રિંશતાઢયા શતદ્વયી ॥ ૧૩૭ ॥

एकोनत्रिंशदधिके द्वे शते प्रस्तटेऽष्टमे ।

एकविंशत्यधिके च द्वे शते नवमे मताः ॥ १३८ ॥

શતદ્વયં ચ દશમે ત્રયોદશાધિકં ભવેત્ ।

एकादशे प्रस्तटे च पंचोत्तरं शतद्वयम् ॥ १३९ ॥

(૧) ધનિક, (૨) ધનક, (૩) મનક, (૪) વનક, (૫) ઘટ, (૬) સંઘટ, (૭) જિહ્વ, (૮) અપજિહ્વ, (૯) લોલ, (૧૦) લોલાવર્ત તથા (૧૧) ઘનલોલ. ૧૩૧-૧૩૨.

આ નરકેન્દ્રોથી પ્રત્યેક પ્રતરે આઠ આઠ નરકાવાસ નીકળેલા છે.

પહેલા પ્રતરના મધ્યના નરકાવાસથી ચારે દિશાઓમાં છત્રીશ છત્રીશ અને ચારે વિદિ-
શાઓમાં પાંત્રીશ પાંત્રીશ નરકાવાસો છે. એટલે એ રીતે ત્યાં (પહેલા પ્રતરમાં) બસોને
પંચાશી નરકાવાસો થયા. તે પછીના પ્રસ્તટોમાં દરેક પંક્તિમાં ઉત્તરોત્તર અકેક ઓછો
ઓછો છે. એટલે બીજા પ્રતરમાં બસો સત્યોત્તર થયા, ત્રીજામાં બસો ઓગણોત્તર, ચોથામાં
બસો એકસઠ, પાંચમામાં બસો ને ત્રેપન, છઠ્ઠામાં બસો ને પીસતાળીશ, સાતમા પ્રતરમાં

षड्विंशतिः शतानि स्युः नवतिः पंचभिर्युता ।
 वंशायां नरकावासाः सर्वे पंक्तिगताः किल ॥ १४० ॥
 सहस्राः सप्तनवतिश्चतुर्विंशतिलक्षकाः ।
 त्रिशती पंचभिर्युक्ता प्राग्वत् पुष्पावकीर्णकाः ॥ १४१ ॥
 सर्वे च नरकावासा लक्षाः स्युः पंचविंशतिः ।
 वंशायां ज्ञानिभिर्दृष्टा ज्ञानेन सर्वगामिना ॥ १४२ ॥
 एषां संस्थानमुच्चत्वं स्वरूपं वेधनादिकम् ।
 रत्नप्रभावद्विज्ञेयं त्र्यस्त्रायनुक्रमोऽपि च ॥ १४३ ॥
 षडंगुलाधिकाः एकत्रिंशत्कराः वपुर्भवेत् ।
 प्रथमप्रस्तटे वंशापृथिव्यां नारकांगिनाम् ॥ १४४ ॥
 द्वितीये च चतुस्त्रिंशत्कराः नवांगुलाधिकाः ।
 द्वादशांगुलयुक्सप्तत्रिंशत्करास्तृतीयके ॥ १४५ ॥
 चत्वारिंशत्करास्तुर्येऽधिकपंचदशांगुलाः ।
 पंचमे ते त्रिचत्वारिंशत् सहाष्टादशांगुलाः ॥ १४६ ॥

બસો સાડત્રીશ, આઠમામાં બસો ને ઓગણત્રીશ, નવમાં બસો ને એકવીશ, દશમામાં બસો ને તેર ને અગ્યારમામાં બસો ને પાંચ નરકાવાસો છે. ૧૩૩-૧૩૬.

એ ગણત્રીએ આ નરકપૃથ્વીમાં સર્વમળી ‘ પંક્તિગત ’ નરકાવાસો બે હજાર છસો ને પંચાણું થયા. ૧૪૦.

વળી ત્યાં ચોવીશ લાખ સતાણું હજાર ત્રણસોને પાંચ પૂર્વોક્ત ‘ પુષ્પાવકીર્ણ ’ આવાસો છે. ૧૪૧.

એટલે સર્વ મળીને એ નરકપૃથ્વીમાં પચવીશ લાખ પૂરેપૂરા નરકાવાસો થયા—એ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનીઓએ પોતાના સર્વવ્યાપક જ્ઞાનવડે જોઈને કહ્યું છે. ૧૪૨.

આ નરકાવાસોનાં સંસ્થાન, ઉંચાઈ, ઉંડાણ આદિક સ્વરૂપ તથા ત્રિકોણાદિકનો અનુક્રમ —એ સર્વ રત્નપ્રભાનાં તે તે વાનાં પ્રમાણે સમજવો. ૧૪૩.

આ વંશાનરકના પહેલા પ્રસ્તટમાં નારકોનું શરીરમાન એકત્રીશ હાથ ને છ આંગળનું છે; બીજામાં ચોત્રીશ હાથ નવ આંગળનું છે. ત્રીજામાં સાડત્રીશ હાથ બાર આંગળનું; ચોથામાં ચાળીશ હાથ પંદર આંગળનું; પાંચમામાં તેતાલીશ હાથ અઠાર આંગળનું; છઠ્ઠામાં

કરાણાં સસચત્વારિંશદ્વિહીનાંગુલૈસ્ત્રિભિઃ ।

ષષ્ઠેઽથ સસમે પૂર્ણાઃ કરાઃ પંચાશદાહિતાઃ ॥ ૧૪૭ ॥

અષ્ટમે ચ ત્રિપંચાશત્ કરાઃ ત્ર્યંગુલશાલિનઃ ।

નવમેઽઙ્ગુલષટ્કાઢ્યાઃ ષટ્પંચાશત્ કરાઃ મતાઃ ॥ ૧૪૮ ॥

एकोनषष्टिः हस्तानां दशमे सनवाङ्गुलाः ।

एकादशे च द्वाषष्टिः करः सद्वादशाङ्गुलाः ॥ ૧૪૯ ॥

स्थितिः जघन्यास्यामाद्येऽम्बुधिमानाऽपरा तु सा ।

कृतैकादशभागस्याम्बुधेः भागद्वयान्विता ॥ ૧૫૦ ॥

द्वितीयप्रस्तटे लघ्वी द्विभागसहितोऽम्बुधिः ।

उत्કૃષ્ટા ચૈકાદશાંશૈશ્વતુર્ભિરધિકોઽમ્બુધિઃ ॥ ૧૫૧ ॥

तृतीये प्रस्तटे वार्धिः चतुर्भागयुतो लघुः ।

ષટ્ભિર્ભાગૈઃ ચુતશ્ચાઢ્ધિરુત્કૃષ્ટા સ્થિતિરાહિતા ॥ ૧૫૨ ॥

जघन्या प्रस्तटे तुर्ये षड्भागयुतवारिधिः ।

ઉત્કૃષ્ટા ચાષ્ટભિર્ભાગૈર્યુક્ત એકઃ પયોનિધિઃ ॥ ૧૫૩ ॥

पंचमेऽल्पीयसी भागैरष्टभिः सह वारिधिः ।

ગરીયસી ચાત્ર ભાગૈર્દશભિઃ સહ તોયધિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

છેંતાલીશ હાથ એકવીશ આંગળનું; સાતમામાં પચાસ હાથનું બરાબર; આઠમામાં ત્રેપનહાથ ત્રણ આંગળનું; નવમામાં છપ્પન હાથ છ આંગળનું; દશમામાં આગણ સાઠ હાથ નવ આંગળનું અને અગ્યારમા પ્રસ્તટમાં બાસઠ હાથ ને બાર આંગળનું છે. ૧૪૪-૧૪૬.

આ નરકના પ્રથમ પ્રસ્તટમાં નારકોનો સ્થિતિકાળ જઘન્ય એક સાગરોપમનો, અને ઉત્કૃષ્ટ એક પૂર્ણિક બે અગ્યારાંશ સાગરોપમનો છે. ૧૫૦.

વળી એના બીજા પ્રતરમાંના નારકોનો સ્થિતિકાળ જઘન્યતઃ એક પૂર્ણિક બે અગ્યારાંશ, અને ઉત્કર્ષતઃ એક પૂર્ણિક ચાર અગ્યારાંશ સાગરોપમ છે. ૧૫૧.

ત્રીજા પ્રસ્તટના નારકોનો સ્થિતિકાળ જઘન્યતઃ એક પૂર્ણિક ચાર અગ્યારાંશ સાગરોપમ તથા ઉત્કર્ષતઃ એક પૂર્ણિક છ અગ્યારાંશ સાગરોપમ છે. ૧૫૨.

ચોથા પ્રસ્તટના નારકોનો સ્થિતિકાળ જઘન્યતઃ એક પૂર્ણિક છ અગ્યારાંશ અને ઉત્કર્ષતઃ એક પૂર્ણિક આઠ અગ્યારાંશ સાગરોપમનો છે. ૧૫૩.

દશભાગાન્વિતશ્રાવિધિઃ षष्ठे तु स्याज्जघन्यतः ।
 उत्कर्षतश्चैकभागसंयुक्तं सागरद्वयम् ॥ ૧૫૫ ॥
 સાગરદ્વયમેકાંશસંયુક્તં સત્તમે લઘુઃ ।
 ત્રિભિરેકાદશાંશૈશ્ચ યુક્તમન્વિદ્વયં ગુરુઃ ॥ ૧૫૬ ॥
 અષ્ટમે તુ ત્રિભિર્ભાગૈઃ સહાન્વિદ્વિતયં લઘુઃ ।
 અંચિતં પંચભિર્ભાગૈર્વારિધિદ્વિતયં ગુરુઃ ॥ ૧૫૭ ॥
 નવમેऽહ્વીયસી પંચભાગાઢ્યમમ્બુધિદ્વયમ્ ।
 પયોધિદ્વિતયં સત્તભાગોપેતં ગરીયસી ॥ ૧૫૮ ॥
 જઘન્યા દશમે સત્તભાગાઢ્યં સાગરદ્વયમ્ ।
 ઉત્કૃષ્ટા સાગરદ્વંદ્વં ભાગૈર્નવભિરન્વિતમ્ ॥ ૧૫૯ ॥
 નવભાગાન્વિતવાર્ધિદ્વયમેકાદશે લઘુઃ ।
 ઉત્કૃષ્ટા ચ વારિધીનાં સંપૂર્ણં ત્રિતયં ભવેત્ ॥ ૧૬૦ ॥

પાંચમા પ્રસ્તુતના નારકોનો સ્થિતિકાળ જઘન્યતઃ એક પૂર્ણિક આઠ અગ્યારાંશ અને ઉત્કર્ષતઃ એક પૂર્ણિક દશ અગ્યારાંશ સાગરોપમનો છે. ૧૫૪.

છઠ્ઠા પ્રસ્તુતમાં નારકોનો સ્થિતિકાળ જઘન્યતઃ એક પૂર્ણિક દશ અગ્યારાંશ અને ઉત્કર્ષતઃ બે પૂર્ણિક એક અગ્યારાંશ સાગરોપમનો છે. ૧૫૫.

સાતમા પ્રસ્તુતના નારકોનો સ્થિતિકાળ જઘન્યતઃ બે પૂર્ણિક એક અગ્યારાંશ અને ઉત્કર્ષતઃ બે પૂર્ણિક ત્રણ અગ્યારાંશ સાગરોપમનો છે. ૧૫૬.

આઠમા પ્રસ્તુતના નારકોનો સ્થિતિકાળ જઘન્યતઃ બે પૂર્ણિક ત્રણ અગ્યારાંશ સાગરોપમનો અને ઉત્કર્ષતઃ બે પૂર્ણિક પાંચ અગ્યારાંશ સાગરોપમનો જાણવો. ૧૫૭.

નવમા પ્રસ્તુતમાં નારકોનો સ્થિતિકાળ જઘન્યતઃ બે પૂર્ણિક પાંચ અગ્યારાંશ અને ઉત્કર્ષતઃ બે પૂર્ણિક સાત અગ્યારાંશ સાગરોપમનો છે. ૧૫૮.

દશમા પ્રતરમાં નારકોનો સ્થિતિકાળ જઘન્યતઃ બે પૂર્ણિક સાત અગ્યારાંશ અને ઉત્કર્ષતઃ બે પૂર્ણિક નવ અગ્યારાંશ સાગરોપમનો છે. ૧૫૯.

છેલ્લા અગ્યારમા પ્રસ્તુતના નારકોનો સ્થિતિકાળ જઘન્યતઃ બે પૂર્ણિક નવ અગ્યારાંશ સાગરોપમનો અને ઉત્કર્ષતઃ ઘરાળર ત્રણ સાગરોપમનો છે. ૧૬૦.

પ્રાગ્વત્ લેશ્યા ચ કાપોતી હ્યવધેર્ગોચરો ગુરુઃ ।

ગઘ્યૂતાનાં ત્રયં સાર્દ્ધં ગઘ્યૂતત્રિતયં લઘુઃ ॥ ૧૬૧ ॥

નારકચ્યવનોત્પત્તિવિરહોઽત્ર જઘન્યતઃ ।

સમયં યાવદુત્કર્ષાત્ દિનાનિ સત કીર્તિતઃ ॥ ૧૬૨ ॥

ઇતિ શર્કરાપ્રભાપૃથિવી ॥ ૨ ॥

અથ શૈલાભિધા પૃથ્વી તૃતીયા પરિકીર્ત્યતે ।

યા વાલુકાનાં વાહુલ્યાત્ ગોત્રેણ વાલુકાપ્રભા ॥ ૧૬૩ ॥

અસ્યાં પ્રથમવલયે વિષ્કમ્ભો યોજનાનિ ષટ્ ।

દ્વૌ ત્રિભાગૌ યોજનસ્ય દ્વિતીયે વલયે પુનઃ ॥ ૧૬૪ ॥

પંચૈવ યોજનાનિ સ્યુઃ વલયેઽથ તૃતીયકે ।

યોજનસ્ય દ્વાદશાંશૈરષ્ટભિઃ સહ યોજનમ્ ॥ ૧૬૫ ॥ યુગ્મમ્ ।

ત્રયોદશભિરિત્યેવં સતૃતીયાંશયોજનૈઃ ।

અલોકો વાલુકાપૃથ્વીપર્યન્તતઃ પ્રરૂપિતઃ ॥ ૧૬૬ ॥

શેષં ઘનોદધ્યાદિસ્વરૂપં ધર્માવત્ ॥

આ નરકપૃથ્વીમાં પણ પૂર્વવત્ કાપોતલેશ્યા છે. વળી અવધિજ્ઞાનનો વિષય ઉત્કર્ષતઃ સાડાત્રણ ગાંઠનો તથા જઘન્યતઃ ત્રણ ગાંઠનો છે. ૧૬૧.

આ નરકના નારકોનો ઉત્પત્તિ અને અવનનો અન્તર જઘન્યતઃ એક સમય, અને ઉત્કર્ષતઃ સાત દિવસોનો છે. ૧૬૨.

એ પ્રમાણે બીજી શર્કરાપ્રભા નામની નરક પૃથ્વીનું વર્ણન થયું. (૨).

હવે ત્રીજી શૈલા નામની નરક પૃથ્વીનું વર્ણન કરીએ.

એ શૈલામાં વાલુકા એટલે વેળુ કે રેતીની બહોળતા હોવાથી, એ ‘ વાલુકાપ્રભા ’ ને નામે ઓળખાય છે. ૧૬૩.

એમાં પહેલા વલયનો વિષ્કંભ છ યોજન છે, બીજા વલયનો પાંચ પૂર્ણાંક એ તૃતીયાંશ યોજન છે, અને ત્રીજા વલયનો એક પૂર્ણાંક એ તૃતીયાંશ યોજન છે. એ પ્રમાણે કુલ તેર પૂર્ણાંક એક તૃતીયાંશ યોજને વાલુકાપ્રભાનો ત્રીમાડો પૂરા થયો. ત્યાંથી આગળ ફરતો અલોક છે. ૧૬૪-૧૬૬.

એનું ઘનોદધિ આદિ શેષ સ્વરૂપ ‘ ધર્મા ’ પ્રમાણે છે.

અષ્ટાવિંશત્યા સહસ્રૈઃ યોજનાનાં સમન્વિતમ્ ।
 લક્ષ્મં બાહ્યમાદિષ્ટં અસ્યાં દૃષ્ટજગન્નયૈઃ ॥ ૧૬૭ ॥
 મુક્તવા ચૈકૈકં સહસ્રં પ્રાગ્વદસ્યામુપર્યધઃ
 મધ્યે ષડ્વિંશતિસહસ્રાદ્યૈકલક્ષ્યયોજનમ્ ॥ ૧૬૮ ॥
 નવ સ્યુઃ પ્રસ્તટાસ્તેષાં પ્રત્યેકમિદમન્તરમ્ ।
 સહસ્રાણિ દ્વાદશૈવ ત્રિશતી પંચસતતિઃ ॥ ૧૬૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 પ્રતિપ્રતરમેકૈકો મધ્યે સ્યાન્નરકેન્દ્રકઃ ।
 તે ચ તત્તઃ તપિતશ્ચ તપનઃ તાપનસ્તથા ॥ ૧૭૦ ॥
 નિદાઘશ્ચ પ્રજ્વલિતઃ પરઃ ઉજ્જ્વલિતાભિધઃ ।
 તથા સંજ્વલિતાભિચ્ચઃ સંપ્રજ્વલિતસંજ્ઞકઃ ॥૧૭૧॥યુગ્મમ્॥
 એભ્યશ્ચ પંક્તયો દિક્ષુ વિદિશાસુ ચ નિર્ગતાઃ ।
 પંચવિંશતિરાવાસાસ્તત્ર દિગ્વર્તિપંક્તિષુ ॥ ૧૭૨ ॥
 વિદિશાપંક્તિષુ ચતુર્વિંશતિઃ નરકાલયાઃ ।
 પ્રથમપ્રતરે સત્તનવત્યાદયં શતં સમે ॥ ૧૭૩ ॥
 દ્વિતીયાદિપ્રસ્તટે સ્યુઃ શ્રેણ્ય એકૈકવર્જિતાઃ ।
 તતો દ્વિતીય એકોનવત્યાદયં શતં સમે ॥ ૧૭૪ ॥

આ ‘શૈલા’ ની જાડાઈ એક લાખ અઘ્યાવીશ હજાર યોજનની કહી છે. ૧૬૭.

એમાં પણ ઉપરના ને હેઠળના હજાર હજાર યોજન છેડીને બાકીના એક લાખ છત્રીશ હજાર યોજન પ્રમાણ મધ્યભાગમાં નવ પ્રતર છે. અને એઓ એક બીજાથી બાર હજાર ત્રણસો પંચાતેર યોજનને અંતરે છે. ૧૬૮-૧૬૯.

પ્રતરે પ્રતરે એક નરકેન્દ્ર છે અને એમનાં (૧) તપ, (૨) તપિત, (૩) તપન, (૪) તાપિત, (૫) નિદાઘ, (૬) પ્રજ્વલિત, (૭) ઉજ્જ્વલિત, (૮) સંજ્વલિત અને (૯) સંપ્રજ્વલિત—એવાં નામ છે. ૧૭૦-૧૭૧.

એ નરકેન્દ્રોથકી ચાર દિશાઓમાં ચાર અને ચાર વિદિશાઓમાં ચાર મળીને આઠ પંક્તિ કે આવળી નીકળેલી છે—એમાં, દિગ્વર્તિ પંક્તિઓમાં પચવીશ પચવીશ અને વિદિગ્વર્તિ પંક્તિઓમાં ચોવીશ ચોવીશ નરકાવાસો છે. એમ પહેલા પ્રતરમાં સમગ્ર એકસોને સત્તાણું નરકાવાસો છે. ૧૭૨-૧૭૩.

સૈકાશીતિ તૃતીયે તચ્ચતુર્થે સત્રિસસતિ ।
 પંચમે પ્રતરે પ્રોક્તં પંચષષ્ટિયુતં શતમ્ ॥ ૧૭૫ ॥
 ષષ્ઠે ચ પ્રસ્તટે સપ્તપંચાશં સમ્મતં શતમ્ ।
 શતમેકોનપંચાશયુક્તમુક્તં ચ સતમે ॥ ૧૭૬ ॥
 અષ્ટમે ત્વેકચત્વારિંશતોપેતં શતં મતમ્ ।
 ત્રયચ્છિંશં શતં ચૈકં નવમે પ્રસ્તટે ભવેત્ ॥ ૧૭૭ ॥
 એવં ચતુર્દશશતીં પંચાશીતિસમન્વિતા ।
 વાલુકાયાં પંક્તિગતાઃ સર્વેઽપિ નરકાલયાઃ ॥ ૧૭૮ ॥
 સહસ્રાણ્યષ્ટનવતિસ્તથા લક્ષાશ્ચતુર્દશ ।
 શતાઃ પંચ પંચદશાધિકાઃ પુષ્પાવકીર્ણકાઃ ॥ ૧૭૯ ॥
 એવં ચ વાલુકાપૃથ્વ્યાં નરકાઃ સર્વસંખ્યયા ।
 લક્ષાઃ પંચદશ પ્રોક્તાઃ તત્ત્વજ્ઞાનમહાર્ણવૈઃ ॥ ૧૮૦ ॥

શેષં સર્વં સ્વરૂપં ધર્માવત્ ॥

દ્વાષષ્ટિઃ પાણ્યઃ સાર્દ્ધાઃ પ્રથમપ્રસ્તટે તનુઃ ।
 સાર્દ્ધસર્તાંગુલાદ્યાશ્ચ દ્વિતીયે સસતિઃ કરાઃ ॥ ૧૮૧ ॥

વળી બીજા અને તે પછીના પ્રતરોમાં પ્રત્યેક શ્રેણિએ એકેક એાછો એાછો (નરકવાસ) છે. એટલે હિસાબ ગણતાં બીજા પ્રતરમાં સઘળા મળીને એકસો નેવાશી (નરકવાસ) થયા. ૧૭૪.

એ જ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રતરમાં સમગ્ર થઈને એકસો એકાશી, એાથામાં એકસો તોતેર, પાંચમામાં એકસો પાંસઠ, ઉઠ્ઠામાં એકસો સતાવન, સાતમામાં એકસો એાગણુપચાસ, આઠમામાં એકસો એકતાળીશ અને છેલ્લા નવમામાં એકસો તેત્રીશ છે. ૧૭૫-૧૭૭.

એટલે નવે પ્રતરના થઈને કુલ ચૌદસોને પંચાશી ‘ પંક્તિગત ’ નરકવાસો થયા. ૧૭૮.

વળી ‘ પુષ્પાવકીર્ણ ’ નરકવાસોની સંખ્યા ચૌદ લાખ અઠાણું હજાર પાંચસોને પંદર કહી છે. ૧૭૯.

એટલે આ ‘ વાલુકાપ્રભા ’ માં સર્વ મળી પંદર લાખ નરકવાસ થયા. ૧૮૦.

શેષ સર્વ વાનાં ‘ ધર્મા ’ પ્રમાણે છે.

પહેલા પ્રસ્તટમાં નારકોનું શરીરમાન સાડીબાસઠ હાથ છે; બીજામાં શીત્તેર હાથ સાડાસાત આંગળ છે. ૧૮૧.

તૃતીયેઽષ્ટસત્તિસ્તે સંયુક્તા અંગુલૈસ્ત્રિભિઃ ।
 તુર્યે સાદ્ધર્મિગુલન્યૂનાઃ ષડશીતિઃ કરાઃ કિલ ॥ ૧૮૨ ॥
 પંચમે ચ ત્રિનવતિઃ કરાઃ સાષ્ટાદશાંગુલાઃ ।
 એકોત્તરશતં ષષ્ઠેઽધ્યર્દ્ધત્રયોદશાંગુલાઃ ॥ ૧૮૩ ॥
 નવોત્તરં શતં હસ્તાઃ સપ્તમે સનત્રાંગુલાઃ ।
 સાદ્ધર્મિગુલચતુષ્કાઢ્યં શતં સપ્તદશોત્તરમ્ ॥ ૧૮૪ ॥
 કરાણામષ્ટમે જ્ઞેયં નવમપ્રસ્તટે તથા ।
 શતં સપાદં સંપૂર્ણં દ્વિઘ્નં તૂત્તરવૈક્રિયમ્ ॥ ૧૮૫ ॥
 પ્રથમેઽભિત્રયં લઘ્વી સ્થિતિરુત્કર્ષતોઽમ્બુધેઃ ।
 નવભાગીકૃતસ્યાંશચતુષ્કાઢ્યાઃ ત્રયોઽર્ણવાઃ ॥ ૧૮૬ ॥
 એષૈવ ચ દ્વિતીયે સ્યાજ્ઞઘન્યા પરમા પુનઃ ।
 વાર્દ્ધિત્રયં પ્રોક્તરૂપૈર્ભાગૈરષ્ટભિરંચિતમ્ ॥ ૧૮૭ ॥
 તૃતીયે તુ જઘન્યાભિત્રયં ભાગૈઃ સહાષ્ટભિઃ ।
 ઉત્કર્ષતસ્ત્રિભિર્ભાગૈર્યુક્તમભિચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

ત્રીજા પ્રસ્તટમાં અધ્યોતેર હાથ ને ત્રણ આંગળ શરીરમાન છે, જ્યારે ચોથામાં પંચાશી હાથ ને સાડી બાવીશ આંગળ છે. ૧૮૨.

પાંચમા પ્રસ્તટમાં નારકોનું ત્રણું હાથ અઠાર આંગળ શરીરમાન છે, અને છઠ્ઠામાં એકસો એક હાથ ને સાડાતેર આંગળ છે. ૧૮૩.

સાતમા પ્રસ્તટમાં એઓનું શરીરમાન એકસો નવ હાથ ને નવ આંગળ છે વળી આઠ-મામાં એકસો સતર હાથ સાડાચાર આંગળ છે. ૧૮૪.

નવમા પ્રસ્તટમાં બરાબર એકસો પચવીશ હાથનું શરીર છે.

ઉત્તરવૈક્રિય શરીર વળી સર્વેનાં, પોતપોતાના એ શરીરમાન કરતાં બમણું છે. ૧૮૫.

હવે એ નારકોની આયુષ્ય સ્થિતિ વિશે.

પહેલા પ્રતરમાં 'સ્થિતિ' જઘન્યતઃ ત્રણસાગરોપમની છે, અને ઉત્કર્ષતઃ ત્રણ પૂર્ણાંક ચાર નવમાંશ સાગરોપમની છે. ૧૮૬.

બીજા પ્રતરમાં જઘન્ય સ્થિતિ ત્રણ પૂર્ણાંક ચાર નવમાંશ સાગરોપમની છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પૂર્ણાંક આઠ નવમાંશ સાગરોપમની છે. ૧૮૭.

માગત્રયાન્વિતં તુર્યે જઘન્યાબ્ધિચતુષ્ટયમ્ ।

ઉત્કર્ષતઃ સપ્તમાગયુક્તમબ્ધિચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

એષૈવ પ્રતરે લઘ્વી પંચમે પરિકીર્તિતા ।

ઉત્કર્ષતો દ્વિભાગાઢ્યા પ્રજ્ઞપ્તા પંચસાગરી ॥ ૧૯૦ ॥

ષષ્ઠે જઘન્યતઃ પંચપારાવારી દ્વિભાગયુક્ત ।

ઉત્કર્ષતઃ પંચપારાવારી ષડ્ભાગસંયુતા ॥ ૧૯૧ ॥

ઇયમેવ જઘન્યા ચ સપ્તમપ્રતરે ભવેત્ ।

યુક્તાન્યેકેન ભાગેન પરમા સાગરાણિ ષડ્ ॥ ૧૯૨ ॥

સાગરાણિ ષડેકાંશસંયુક્તાન્યષ્ટમે લઘુઃ ।

ઉત્કૃષ્ટા ષડ્ સાગરાણિ પંચમાગયુતાનિ ચ ॥ ૧૯૩ ॥

નવમે પંચમાગાઢ્યા જઘન્યા ષડ્ પયોધયઃ ।

ઉત્કર્ષતઃ સ્થિતિશ્ચાત્ર સંપૂર્ણાઃ સપ્ત સાગરાઃ ॥ ૧૯૪ ॥

ત્રીજા પ્રતરમાં જઘન્યતઃ ત્રણ પૂર્ણાંક આઠ નવમાંશ સાગરોપમની, અને ઉત્કર્ષતઃ ચાર પૂર્ણાંક એક તૃતીયાંશ સાગરોપમની (સ્થિતિ) છે. ૧૮૮.

ચોથા પ્રતરમાં જઘન્યતઃ ચાર પૂર્ણાંક એક તૃતીયાંશ સાગરોપમની સ્થિતિ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર પૂર્ણાંક સાત નવમાંશ સાગરોપમની છે. ૧૮૯.

પાંચમા પ્રતરમાં જઘન્યતઃ ચાર પૂર્ણાંક સાત નવમાંશ સાગરોપમની, અને ઉત્કર્ષતઃ પાંચ પૂર્ણાંક બે નવમાંશ સાગરોપમની છે. ૧૯૦.

છઠ્ઠા પ્રતરમાં જઘન્યપણે પાંચ પૂર્ણાંક બે નવમાંશ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. જ્યારે ઉત્કૃષ્ટપણે પાંચ પૂર્ણાંક છ નવમાંશ સાગરોપમની છે. ૧૯૧.

સાતમા પ્રસ્તરમાં (નારકોની) જઘન્ય સ્થિતિ પાંચ પૂર્ણાંક છ નવમાંશ સાગરોપમની, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છ પૂર્ણાંક એક નવમાંશ સાગરોપમની છે. ૧૯૨.

આઠમા પ્રસ્તરમાં એમની જઘન્ય સ્થિતિ છ પૂર્ણાંક એક નવમાંશ સાગરોપમની છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છ પૂર્ણાંક પાંચ નવમાંશ સાગરોપમની છે. ૧૯૩.

નવમા પ્રસ્તરમાં એમની જઘન્ય સ્થિતિ છ પૂર્ણાંક પાંચ નવમાંશ સાગરોપમની છે, જ્યારે એમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બરાબર સાતસાગરોપમની છે. ૧૯૪.

હવે આ નારકીના જીવોની દૈશ્યાવિધિ.

પ્રથમપ્રતરે ચાત્ર કૈષાંચિન્નારકાંગિનામ્ ।
 કાપોતલેશ્યા સર્વેષુ નીલલેશ્યાપરેષુ ચ ॥ ૧૯૫ ॥
 સ્થિતિઃ કાપોતલેશ્યાયા ભવેદુત્કર્ષતોઽપિ યત્ ।
 પલ્યોપમાસંખ્યભાગાભ્યધિકં સાગરત્રયમ્ ॥ ૧૯૬ ॥
 દ્વિતીયાદિપ્રસ્તટે તુ જઘન્યાપિ ન સા સ્થિતિઃ ।
 તદાદ્ય એવ પ્રતરે કાપોત્યસ્યામિતિ સ્થિતમ્ ॥ ૧૯૭ ॥
 તત્રાપિ પલ્યાસંખ્યાંશાધિકામ્ભોધિત્રયાવધિ ।
 વિભ્રતામાયુરેષા સ્યાન્નીલૈવાતોઽધિકાયુષામ્ ॥ ૧૯૮ ॥
 સજાતીયાપિ લેશ્યા સ્યાદધોઽધોઽનુક્રમાદિહ ।
 ક્વિલષ્ટા ક્વિલષ્ટતરા ક્વિલષ્ટતમા સર્વાસુ ભૂમિષુ ॥ ૧૯૯ ॥
 ઉત્કર્ષતોઽવધિક્ષેત્રં ગવ્યૂતત્રયમત્ર ચ ।
 જઘન્યતશ્ચ ગવ્યૂતદ્વયં સાર્દ્ધં તદાહિતમ્ ॥ ૨૦૦ ॥
 અત્રોત્પત્તિચ્યવનયોરન્તરં પરમં ભવેત્ ।
 દિનાનિ પંચદશ તજ્જઘન્યં સમયાત્મકમ્ ॥ ૨૦૧ ॥

પહેલા પ્રતરમાં કેટલાક નારકોની ‘ કાપોત ’ લેશ્યા છે; જ્યારે બીજા સર્વ પ્રતરોમાં ‘ નીલ ’ લેશ્યા છે. ૧૯૫.

કાપોત લેશ્યાની સ્થિતિ ઉત્કર્ષતઃ ‘ ત્રણ સાગરોપમ ને ઉપર પદ્યોપમનો અસંખ્યાત-ભો ભાગ ’ છે; અને બીજા તથા તે પછીના પ્રસ્તટમાં તે જઘન્યતઃ પણ એટલી સ્થિતિ નથી; માટે આ નરકમાં પહેલા પ્રતરમાંજ કાપોત લેશ્યા છે એમ નક્કી થયું. ૧૯૬-૧૯૭.

વળી એમાં પણ, જેમનું આયુષ્ય ‘ ત્રણ સાગરોપમ ને ઉપર પદ્યોપમનો અસંખ્યભો ભાગ ’ છે તેમને જ કાપોત લેશ્યા છે. એથી અધિક આયુષ્ય-સ્થિતિવાળાની નીલ લેશ્યા જ છે. ૧૯૮.

એ સંજ્ઞાતીય લેશ્યા પણ હેઠળ હેઠળ સર્વ પૃથ્વીમાં અનુક્રમે કિલષ્ટ, વધારે કિલષ્ટ અને અતિશય કિલષ્ટ હોય છે. ૧૯૯.

આ વાલુકા પૃથ્વીમાં, અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર ઉત્કૃષ્ટપણે ત્રણ ગાઉનું છે અને જઘન્યપણે અઢી ગાઉનું છે. ૨૦૦.

વળી ‘ ઉત્પત્તિ અને ‘ ચ્યવન ’ વચ્ચે અન્તર ઉત્કર્ષતઃ પંદર દિવસનું અને જઘન્યતઃ એક સમયમાત્રનું કલ્પું છે. ૨૦૧.

इति बालुकाप्रभापृथिवी ॥ ३ ॥

અથાંજનાભિધા પૃથ્વી ચતુર્થીયં નિરુપ્યતે ।
 યા પ્રોક્તા પંકવાહુલ્યાત્ પંકપ્રભેતિ ગોત્રતઃ ॥ ૨૦૨ ॥
 સસયોજનવિસ્તીર્ણમસ્યાં વલયમાદિમમ્ ।
 સપાદપંચપાદોનદ્વયમાને ક્રમાત્ પરે ॥ ૨૦૩ ॥
 ચતુર્દશભિરિત્યેવં સંપૂર્ણૈઃ નનુ યોજનૈઃ ।
 પંકપ્રભાયાઃ પર્યન્તાદલોકઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૦૪ ॥
 લઘ્વં સહસ્રૈર્વિંશત્યાધિકં બાહ્યમત્ર ચ ।
 મુક્ત્વા સહસ્રમેકૈકં પ્રાગ્વદત્રાપ્યુપર્યધઃ ॥ ૨૦૫ ॥
 મધ્યે ચાષ્ટાદશસહસ્રાઢ્યયોજનલક્ષકે ।
 ભવન્તિ પ્રસ્તટાઃ સપ્ત તેષાં પ્રત્યેકમન્તરમ્ ॥ ૨૦૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 યોજનાનાં સહસ્રાણિ ષોડશૈકં તથા શતમ્ ।
 સપ્તદ્વષ્ટિ દ્વૌ ત્રિભાગૌ યોજનસ્યેતિ કીર્તિતમ્ ॥ ૨૦૭ ॥
 પ્રતિપ્રતરમેકૈકો ભવેચ્ચ નરકેન્દ્રકઃ ।
 તે ચામી ગદિતા આરનારૌ મારસ્તથાપરઃ ॥ ૨૦૮ ॥

એ પ્રમાણે વાલુકાપ્રભાનામની નરક પૃથ્વીનું સ્વરૂપ કહ્યું. (૩)

હવે થોથી ‘અંજના’ નામની નરકપૃથ્વી, જે ત્યાં પંકની બહોળતાને લઈને, ‘પંકપ્રભા’ ને નામે ઓળખાય છે એનું નિરૂપણ કરીએ. ૨૦૨.

એના ત્રણ વલયમાના પહેલાનો વિષ્કંભ સાત યોજન, બીજાનો સવાપાંચ યોજન અને ત્રીજાનો ષોણાબે યોજન છે. ૨૦૩.

આ પ્રમાણે ચૌદ યોજને ‘અંજના’ નો છેડો આવે છે અને પછી ‘અલોક’ છે. ૨૦૪

આ ‘અંજના’ ની એક લાખ વીશ હજાર યોજન પ્રમાણ બહાઈ છે. અહિં પણ પૂર્વ-વત્ હેઠળ તથા ઉપર હજાર હજાર યોજન મૂકીને બાકીના એક લાખ અઠાર હજાર યોજન જેટલા મધ્યમાં સાત પ્રતર છે. એઓનું પરસ્પર અન્તર સોળ હજાર એકસો છાસઠ પૂર્ણાંક એ તૃતીયાંશ યોજન જેટલું છે. ૨૦૫-૨૦૭.

અહિં પણ પ્રત્યેક પ્રતરે એક નરકેન્દ્ર છે. એટલે સાત પ્રતરના સાત નરકેન્દ્ર થયા. એમનાં (૧) આર, (૨) નાર, (૩) માર, (૪) વર્ચસ, (૫) તમસ, (૬) ખાડખડ અને

વર્ચઃ તમઃ સ્વાડખડઃ તથા સ્વડખડાભિધઃ ।
 પ્રતિપ્રતરમેભ્યશ્ચ પ્રાગ્વદષ્ટાષ્ટપંક્તયઃ ॥ ૨૦૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 સ્યુઃ ષોડશ પંચદશાવાસા દિત્તુ વિદિત્તુ ચ ।
 શતં સપાદં પ્રથમપ્રતરે સર્વસંખ્યયા ॥ ૨૧૦ ॥
 દ્વિતીયાદિષુ ચૈકૈકહીના અષ્ટાપિ પંક્તયઃ ।
 તતો દ્વિતીયપ્રતરે સર્વે સપ્તદશં શતમ્ ॥ ૨૧૧ ॥
 નવોત્તરં તૃતીયે તત્ તુર્યે ઇકોત્તરં શતમ્ ।
 પંચમે ચ ત્રિનવતિઃ પંચાશીતિશ્ચ ષષ્ટકે ॥ ૨૧૨ ॥
 સર્વે ચ પંક્તિનરકાઃ સપ્તમે સપ્તસપ્તતિઃ ।
 સપ્તાધિકા સપ્તશતી સર્વેઽસ્યાં પંક્તિસંશ્રયાઃ ॥ ૨૧૩ ॥
 સહસ્રા નવનવતિઃ નવ લક્ષાસ્તથા પરે ।
 દ્વિશતી સત્રિનવતિઃ અસ્યાં પુષ્પાવકીર્ણકાઃ ॥ ૨૧૪ ॥
 એવં ચ સર્વે નરકાવાસાઃ પંકપ્રમાક્ષિતૌ ।
 નિર્દિષ્ટા દશ લક્ષાણિ સાક્ષાત્કૃતચરાચરૈઃ ॥ ૨૧૫ ॥

(૭) ખડખડ-એ પ્રમાણે નામ છે. એ સાતે થકી પૂર્વવત્ પ્રતરે પ્રતરે આઠ આઠ પંક્તિ-ઓ નીકળેલી છે. ૨૦૮-૨૦૯.

દરેક દિશામાં સોળ સોળ અને દરેક વિદિશામાં પંદર પંદર નરકાવાસો પહેલા પ્રસ્તરમાં છે. એટલે એમાં સઘળા મળી એકસો પચવીશ છે. ૨૧૦.

બીજા અને એ પછીના પ્રતરોમાં (આઠે પંક્તિઓમાં) એ અકેક ઓછો ઓછો છે એટલે ગણત્રી ગણતાં બીજા પ્રતરમાં એકસો સત્તર નરકાવાસ થાય છે. ૨૧૧.

એજ ગણત્રીએ ત્રીજા પ્રતરમાં એકસો નવ, ચોથામાં એકસો એક, પાંચમામાં ત્રાણું, છઠ્ઠામાં પંચચાચી અને સાતમામાં સત્યોતેર નરકાવાસો થાય છે.

એમ સાતે પ્રતરોના મળીને સાતસોને સાત ‘પંક્તિગત’ નરકાવાસો થયા. ૨૧૨-૨૧૩.

વળી ત્યાં બીજા ‘પુષ્પાવકીર્ણક’ નરકાવાસો છે એઓની સંખ્યા નવ લાખ નવાણું હજાર બસોને ત્રાણું છે. ૨૧૪.

એટલે કુલ થઈને, પંકપ્રભાપૃથ્વીમાં દશ લાખ નરકાવાસો શ્રીજિનભગવાનના વચના-નુસાર કહ્યા છે. ૨૧૫.

इत आरभ्य नो पीडा परमाधार्मिकोद्भवाः ।

ततोऽस्यां द्विविधा एव क्षेत्रजाश्च मिथःकृताः ॥ २१६ ॥

परमेताः प्राक्तनाभ्योऽनन्तानन्तगुणाधिकाः ।

तीव्राः तीव्रतराः तीव्रतमाः चानुक्रमादधः ॥ २१७ ॥

तत्राप्यत्रોપરિતનપ્રતરેષુ बहुष्वपि ।

उष्णा स्तोकेष्वधःस्थेषु शीता च क्षेत्रवेदना ॥ २१८ ॥

उष्णेषु च नरकेषु नारकाः शीतयोनयः ।

नरकेषु च शीतेषु नारकाः उष्णयोનયઃ ॥ ૨૧૯ ॥

सर्वेष्वपि नरकेषु ज्ञेय एवं विपर्ययः ।

नारकोत्पत्तिदेशान्यक्षेत्रयोः सोऽतिदुःखदः ॥ २२० ॥

हैमत्रिषष्टिचरिते सप्तमपर्वणि त्वत्रापि परमाधार्મિકકૃતા વેદના ઉક્તા ।

તથાહિ— સિંહાદિરૂપૈઃ વિકૃતૈઃ તત્ર શમ્બૂકરાવણૌ ।

लक्ष्मणेन समं क्रुद्धौ युज्यमानौ ददर्श सः ॥ १ ॥

नैवं वो युज्यमानानां दुःखं भावीति वादिनः ।

પરમાધાર્મિકાઃ ક્રુદ્ધા અગ્નિકુંડેષુ તાદ્ર્યધુઃ ॥ ૨ ॥

આ અને આ પછીની સર્વ નરકપૃથ્વીમાં ‘ પરમાધાર્મિકૃત ’ વેદના નથી. ક્રુદ્ધ ‘ ક્ષેત્ર-વેદના ’ અને ‘ પરસ્પરકૃત વેદના ’ એમ બે જ પ્રકારની છે. ૨૧૬.

પરંતુ એ વેદના થે પૂર્વની વેદના કરતાં અનંત અનંત ગણી છે. અને એ પણ નીચે નીચે જઈએ છીએ તેમ તેમ અનુક્રમે તીવ્ર, વધારે તીવ્ર અને અત્યંત તીવ્ર થતી જાય છે. ૨૧૭.

એમાં થે વળી ઉપરના ઘણા પ્રસ્તોમાં ‘ ક્ષેત્રવેદના ’ ઉષ્ણ છે; જ્યારે નીચેના થોડા પ્રસ્તોમાં એ શીત છે. ૨૧૮.

શીતયોનિવાળાના આવાસો ઉષ્ણ છે અને ઉષ્ણયોનિવાળાના આવાસો શીત છે. ૨૧૯.

સર્વે નરકોમાં, નારકોના ઉત્પત્તિસ્થાન અને આવાસનાં ક્ષેત્ર વચ્ચે આમ વૈપરીત્ય છે; અને એ અત્યંત દુઃસહ છે. ૨૨૦.

હેમચંદ્રાચાર્યવિરચિત ત્રિશષ્ટિશ્લોકાકાવ્યરૂપ ચરિત્રમાં તે, આ પંકજભાષાપૃથ્વીના નારકો-ને પણ પરમાધાર્મિકૃત વેદના છે એમ કહ્યું છે:—બુદ્ધોઃ—ત્યાં એણે સિંહ વગેરેનાં રૂપ કરીને

શતં સપાદં હસ્તાનાં પ્રથમેऽङ्ગં દ્વિતીયકે ।
 સ્યાત્ ષટ્ચત્વારિંશતમૂનં ચતુર્ભિરંગુલૈઃ ॥ ૨૨૧ ॥
 કરાસ્તૃતીયે ષટ્ષષ્ટિશતં સષોડશાંગુલમ્ ।
 સપ્તાશીતિશતં તુર્યેઽङ्ગુલૈઃ દ્વાદશભિઃ યુતમ્ ॥ ૨૨૨ ॥
 અષ્ટાધિકે દ્વે શતે ચ પંચમેઽષ્ટાંગુલાધિકે ।
 ષષ્ટે ચ પ્રસ્તટે દેહમાનં હસ્તશતદ્વયમ્ ॥ ૨૨૩ ॥
 ઇકોનત્રિંશતા હસ્તૈઃ ચતુર્ભિઃ ચાંગુલૈઃ યુતમ્ ।
 સપ્તમપ્રસ્તટે દેહો હસ્તાઃ સાર્દ્ધં શતદ્વયમ્ ॥ ૨૨૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 પ્રથમપ્રસ્તટેઽથાયુઃ જઘન્યં સસસાગરી ।
 ઉત્કૃષ્ટા સા ત્રિભિઃ વાર્દ્ધિભાગૈર્યુક્તા ચ સાપ્તિકૈઃ ॥ ૨૨૫ ॥
 દ્વિતીયપ્રસ્તટે ત્વેષા જઘન્યા કીર્તિતા સ્થિતિઃ ।
 ઉત્કૃષ્ટા ષટ્સાતિકાંશસમેતાઃ સસવાર્દ્ધયઃ ॥ ૨૨૬ ॥
 તૃતીયે તુ જઘન્યૈષા ગદિતા પરમા પુનઃ ।
 દ્વાભ્યાં સાપ્તિકભાગાભ્યાં સંયુક્તા અષ્ટ સાગરાઃ ॥ ૨૨૭ ॥

લક્ષ્મણની સાથે યુદ્ધ કરતા શમ્ભુકને તથા રાવણને જોયા. એટલે એ પરમાધામીએ “ તમે આવી રીતે લડી રહ્યા છો તો તમને કંઈ હુઝાર થશે નહિ ” એમ કહીને એમને અગ્નિકુંડમાં નાખ્યા. ૧-૨

આ પંકજલા નરકના પહેલા પ્રતરમાં દેહમાન સવાસો હાથ છે; બીજામાં, એકસો પીસ્તાળીશ હાથ ને વીશ આંગળ છે. ત્રીજામાં, એકસો છાસઠ હાથ ને સોળ આંગળ દેહમાન છે; ચોથામાં એકસો સત્યાશી હાથ ને બાર આંગળ છે. પાંચમામાં બસો આઠ હાથ ને આઠ આંગળ દેહમાન છે અને છઠ્ઠામાં બસો આગણત્રીશ હાથ ને ચાર આંગળ છે. છેલ્લા-સાતમા પ્રસ્તટમાં દેહમાન બસો ને પચાસ હાથ છે. ૨૨૧-૨૨૪.

હવે એના નારકોની આયુઃસ્થિતિ વિષે.

પંકજલાના પહેલા પ્રતરમાં નારકોનું આયુષ્ય જઘન્યપણે સાત સાગરોપમ છે અને ઉત્કૃષ્ટપણે સાત પૂર્ણિક ત્રણસપ્તમાંશ સાગરોપમ છે. ૨૨૫.

બીજા પ્રતરમાં નારકોનું આયુષ્ય જઘન્યપણે સાતપૂર્ણિક ત્રણ સપ્તમાંશ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટપણે સાતપૂર્ણિક છ સપ્તમાંશ સાગરોપમ છે. ૨૨૬.

ત્રીજા પ્રતરમાં નારકોની આયુષ્યસ્થિતિ જઘન્યતઃ સાત પૂર્ણિક છ સપ્તમાંશ સાગરોપમની છે અને ઉત્કૃષ્ટતઃ આઠ પૂર્ણિક બે સપ્તમાંશની છે. ૨૨૭.

અષ્ટાબ્ધયો દ્વિભાગાઢ્યાઃ તુર્યે જઘન્યતઃ સ્થિતિઃ ।
 પંચભિઃ સાપ્તિકૈર્ભાગૈઃ સહાષ્ટામ્બોધયઃ પરા ॥ ૨૨૮ ॥
 પંચમે પંચભિર્ભાગૈઃ સહાષ્ટસિન્ધવો લઘુઃ ।
 એકેન સાપ્તિકાંશેન સહોત્કૃષ્ટા નવાર્ણવાઃ ॥ ૨૨૯ ॥
 ષષ્ઠે જઘન્યા ત્વેકાંશસંયુક્તા સાગરા નવ ।
 ચતુર્ભિઃ સાપ્તિકૈર્ભાગૈઃ સહોત્કૃષ્ટા નવાબ્ધયઃ ॥ ૨૩૦ ॥
 ઇયમેવ જઘન્યેન સપ્તમે સ્થિતિરાસ્થિતા ।
 ઉત્કર્ષતઃ સ્થિતિશ્ચાત્ર જિનૈરુક્તા દશાબ્ધયઃ ॥ ૨૩૧ ॥
 નીલા ભવેદત્ર લેશ્યા પરમોઽવધિગોચરઃ ।
 ગવ્યૂતદ્વયમધ્યર્જ્જ ગવ્યૂતદ્વિતયં લઘુઃ ॥ ૨૩૨ ॥
 ઉત્પત્તેશ્ચયનસ્યાપિ નારકાણામિહાન્તરમ્ ।
 માસમેકં ભવેઽઙ્ગ્યેષ્ટં જઘન્યં સમયાવધિ ॥ ૨૩૩ ॥

ઇતિ પંકપ્રભાપૃથિવી ॥ ૪ ॥

એાથા પ્રતરમાં જઘન્ય સ્થિતિ આઠ પૂર્ણિક બે સપ્તમાંશ સાગરોપમની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આઠ પૂર્ણિક પાંચ સપ્તમાંશ સાગરોપમની છે. ૨૨૮.

પાંચમા પ્રતરમાં એ નારકોની સ્થિતિ જઘન્યતઃ આઠ પૂર્ણિક પાંચ સપ્તમાંશ સાગરોપમની છે અને ઉત્કર્ષતઃ નવ પૂર્ણિક એક સપ્તમાંશ સાગરોપમની છે. ૨૨૯.

છઠ્ઠા પ્રતરમાં એમનું જઘન્ય આયુધ્ય નવપૂર્ણિક એક સપ્તમાંશ, અને ઉત્કૃષ્ટ આયુધ્ય નવ પૂર્ણિક ચાર સપ્તમાંશ સાગરોપમનું છે. ૨૩૦.

સાતમા પ્રતરમાં એઓની સ્થિતિ જઘન્યતઃ નવ પૂર્ણિક ચાર સપ્તમાંશ સાગરોપમ અને ઉત્કર્ષતઃ દશ સાગરોપમ પૂરા છે. ૨૩૧.

આ નરકપૃથ્વીના નારકોની ‘ લેશ્યા ’ નીલ છે.

એમનું અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર ઉત્કર્ષતઃ અઢી ગાઉ અને જઘન્યતઃ બે ગાઉ છે. ૨૩૨.

એ નારકોના ઉત્પત્તિસમય અને વ્યવનકાળ વચ્ચેનું અન્તર ઉત્કર્ષતઃ એક માસ અને જઘન્યતઃ એક સમયમાત્ર છે. ૨૩૩.

એ પ્રમાણે પંકપ્રભાનામની નરકપૃથ્વીનું સ્વરૂપ કહ્યું. (૪)

અથ રિષ્ટાભિધા પૃથ્વી પંચમી પરિકીર્ત્યતે ।
 યા ધૂમરૂપવાહુલ્યાધૂમપ્રભેતિ ગૌત્રતઃ ॥ ૨૩૪ ॥
 વલયસ્યેહ વિષ્કંભઃ પ્રથમસ્ય પ્રરૂપિતઃ ।
 યોજનસ્ય તૃતીયાંશસંયુતા સપ્તયોજની ॥ ૨૩૫ ॥
 દ્વિતીયવલયે સાર્દ્ધપંચયોજનવિસ્તૃતિઃ ।
 તૃતીયે ચ દ્વાદશાંશૈર્દશભિઃ સહ યોજનમ્ ॥ ૨૩૬ ॥
 ઇત્યેવં પંચદશભિર્યોજનૈશ્ચ સમન્તતઃ ।
 સ્યાદલોકઃ તૃતીયાંશન્યૂનૈઃ ધૂમપ્રમાન્તતઃ ॥ ૨૩૭ ॥
 અષ્ટાદશસહસ્રાઢચલક્ષયોજનસંમિતમ્ ।
 બાહ્યમસ્યામુદિતમુદિતામિતવાઙ્મયૈઃ ॥ ૨૩૮ ॥
 મુક્ત્વા સહસ્રમેકૈકં પ્રાગ્વદત્રાપ્યુપર્યધઃ ।
 મધ્યેઽત્ર ષોડશસહસ્રાઢચયોજનલક્ષકે ॥ ૨૩૯ ॥
 ભવન્તિ પ્રસ્તટાઃ પંચ તેષાં પ્રત્યેકમન્તરમ્ ।
 યોજનદ્વિશતી સાર્ધા સહસ્રાઃ પંચવિંશતિઃ ॥ ૨૪૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

હવે ‘ રિષ્ટા ’ નામની પાંચમી નરક, જે (ત્યાં) ધુમાડાની બહોળતાને લઈને ‘ ધૂમપ્રભા ’ ને નામે ઓળખાય છે એનું નિરૂપણ કરીએ. ૨૩૪.

આ રિષ્ટામાં પણ ત્રણ વલય છે. તેમાં પહેલા વલયનો વિષ્કંભ સાત પૂર્ણાંક એક તૃતીયાંશ યોજનનો છે; બીજાનો સાડાપાંચ યોજન પ્રમાણ છે અને ત્રીજાનો એક પૂર્ણાંક પાંચ ષષ્ઠાંશ યોજન પ્રમાણ છે. એ પ્રમાણે ચૌદ પૂર્ણાંક બે તૃતીયાંશ યોજનને આ ધૂમપ્રભાનો સીમાડો પૂરો થાય છે. અને પછી ત્યાંથી ફરતો ‘ અલોક ’ છે. ૨૩૫-૨૩૭.

અનન્તજ્ઞાનના ઘણી-કેવલજ્ઞાનીઓ ભાળી ગયા છે કે આ નરકપૃથ્વીમાં બહાઈ એક લાળ ને અઢાર હજાર યોજન જેટલી છે. ૨૩૮.

સર્વ નરકપૃથ્વીની જેમ અહિં પણ ઉપરના ને હેઠળના હજાર હજાર યોજન મૂકીને મધ્યના એક લાળ સોળ હજાર યોજન જેટલા પ્રદેશમાં પાંચ પ્રતર છે; અને એઓ પ્રત્યેક પચવીશ હજાર બસો પચાસ યોજનને અન્તરે આવેલા છે. ૨૩૯-૨૪૦.

તેષુ પ્રત્યેકમેકૈકઃ કથિતો નરકેન્દ્રકઃ ।

સ્વાતઃ તમઃ ભ્રમઃ ચાન્ધઃ તથાંધતમસોઽપિ ચ ॥ ૨૪૧ ॥

પ્રતિપ્રતરમેભ્યશ્ચ નિર્ગતા અષ્ટ પંક્તયઃ ।

ચતસ્રો દિગ્ગતાઃ તદ્વત્ ચતસ્રઃ સ્યુઃ વિદિગ્ગતાઃ ॥ ૨૪૨ ॥

દિક્પંક્તિષુ નવ નવ ભવન્તિ નરકાશ્રયાઃ ।

પરાસ્વષ્ટાષ્ટ સર્વાગ્રમાયે એકોનસત્તિઃ ॥ ૨૪૩ ॥

પ્રતિપ્રતરમેકૈકહીના અષ્ટાપિ પંક્તયઃ ।

તતો દ્વિતીયે પાંક્તેયા એકષષ્ટિઃ પ્રરુપિતાઃ ॥ ૨૪૪ ॥

તૃતીયે ચ ત્રિપંચાશત્ તુરીયે પ્રસ્તટે પુનઃ ।

પંચચત્વાર્શિદેવ સપ્તત્રિંશદ્વ પંચમે ॥ ૨૪૫ ॥

એવં પંક્તિગતાઃ સર્વે દ્વિશતી પંચષષ્ટિયુક્ ।

શેષાઃ પુષ્પાવકીર્ણાસ્તુ લક્ષ્યોર્દ્વિતયં તથા ॥ ૨૪૬ ॥

સહસ્રા નવનવતિઃ શતાનિ સપ્ત ચોપરિ ।

પંચત્રિંશદિતિ ત્રીણિ લક્ષાણિ સર્વસંખ્યયા ॥ ૨૪૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

દરેક પ્રતરમાં વળી એકેક નરકેન્દ્ર છે. એટલે પાંચેમાં પાંચ થયા—એઓનાં (૧) ખાત, (૨) તમસ, (૩) ભ્રમ, (૪) અન્ધ અને (૫) અન્ધતમસ—એવાં નામ છે. ૨૪૧.

એ પાંચે થકી દરેક પ્રતરે આઠ આઠ પંક્તિઓ નીકળેલી છે: ચાર દિગ્ગત અને ચાર વિદિગ્ગત. ૨૪૨.

દિગ્ગત પંક્તિઓમાં નવનવ નરકાવાસ અને વિદિગ્ગત પંક્તિઓમાં આઠ આઠ નરકાવાસ છે. એટલે કુલ થઈને આ ધૂમપ્રભાના પહેલા પ્રતરમાં ઓગણીતેર નરકાવાસો થયા. ૨૪૩.

બીજા અને તે પછીના પ્રતરમાં દરેક પંક્તિમાં એક નરકાવાસ ઓછો ઓછો થતો આવે છે. એ હિસાબે બીજા પ્રતરમાં પંક્તિગત નરકાવાસ એકસઠ છે; ત્રીજા પ્રતરમાં ત્રેપન છે; ચોથામાં પીસતાળીશ અને પાંચમામાં સાડત્રીશજ છે. ૨૪૪-૨૪૫.

એ પ્રમાણે સર્વ પ્રતરમાં મળીને જાસો પાંસઠ પંક્તિગત નરકાવાસ થયા. વળી બીજા પુષ્પાવકીર્ણ નરકાવાસો પણ છે અને એમની સંખ્યા બે લાખ નવાણું હજાર સાતસો ને પાંત્રીશ છે. એટલે આ ધૂમપ્રભામાં સર્વ મળી એકંદર ત્રણ લાખ નરકાવાસો થાય છે. ૨૪૬-૨૪૭.

પંકપ્રભાવદ્વિજ્ઞેયા દ્વિધા પીડાત્ર કિન્તિવહ ।
સ્તોકેષુ નરકેષૂષ્ણા શેષેષુ શીતવેદના ॥ ૨૪૮ ॥

કરાણાં દ્વિશતી સાર્દ્ધા પ્રથમે પ્રસ્તટે તનુઃ ।
દ્વિતીયે ત્રિશતી દ્વાદશોત્તરાઃ દ્વાદશાંગુલાઃ ॥ ૨૪૯ ॥
હસ્તાઃ તૃતીયે ત્રિશતી પંચસપ્તતિસંયુતા ।
સાર્ધસપ્તત્રિશદાઢ્યા તુર્યે ચતુઃશતી કરાઃ ॥ ૨૫૦ ॥
શતાનિ પંચ હસ્તાનાં પંચમે પ્રસ્તટે જિનૈઃ ।
પંચમજ્ઞાનપટુભિઃ તનુમાનં નિરૂપિતમ્ ॥ ૨૫૧ ॥

દશાબ્ધયો જઘન્યેન પ્રથમપ્રસ્તટે સ્થિતિઃ ।
ઉત્કૃષ્ટા ચ પંચભાગીકૃતસ્ય જલધેઃ કિલ ॥ ૨૫૨ ॥
યુક્તા દ્વાભ્યાં વિભાગાભ્યામેકાદશ પયોધયઃ ।
એષેવ ચ જઘન્યેન દ્વિતીયપ્રસ્તટે ભવેત્ ॥ ૨૫૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
જ્યેષ્ઠા ચાત્ર યુતા ભાગૈશ્ચતુર્ભિર્દ્વાદશાબ્ધયઃ ।
ઇયમેવ જઘન્યેન તૃતીયપ્રતરે સ્થિતિઃ ॥ ૨૫૪ ॥
ઉત્કર્ષતસ્તૃતીયે ચ સ્યુઃ ચતુર્દશ વાર્દ્ધયઃ ।
પંચભાગીકૃતસ્યાબ્ધેઃ ભાગેનૈકેન સંયુતાઃ ॥ ૨૫૫ ॥

અહિં ‘ વેદના ’ તે પંકપ્રભાનરકવત્ એ પ્રકારની છે; પરંતુ એ (વેદના) થોડા નરકા-
વાસમાં ઉષ્ણ છે અને આઝામાં શીત છે. ૨૪૮.

હવે એ નરકના જીવોના દેહમાન વિષે.

પહેલા પ્રતરમાં એઓનું દેહમાન બસો પચાસ હાથ છે; બીજામાં ત્રણસો બાર હાથ ને
બાર આંગળ છે; ત્રીજામાં ત્રણસો પચોતેર હાથ; ચોથામાં ચારસો ને સાડી સાડત્રીશ હાથ
અને પાંચમા પ્રતરમાં પાંચસો હાથ છે—એમ કેવળજ્ઞાની જિનપ્રભુનાં વચન છે. ૨૪૯-૨૫૧.

હવે એ જીવોનાં આયુષ્ય વિષે.

પહેલા પ્રતરમાં જઘન્ય દશ સાગરોપમની આયુસ્થિતિ છે; અને ઉત્કૃષ્ટી અગ્યારપૂર્ણાંક
એ પંચમાંશ સાગરોપમની છે. એટલીજ બીજા પ્રસ્તટમાં જઘન્ય સ્થિતિ છે અને ઉત્કૃષ્ટ બાર
પૂર્ણાંક ચાર પંચમાંશ સાગરોપમની છે. ત્રીજા પ્રતરમાં એટલીજ એટલે બાર પૂર્ણાંક ચાર
પંચમાંશ સાગરોપમની જઘન્ય સ્થિતિ છે, જ્યારે ચૌદ પૂર્ણાંક એક પંચમાંશ સાગરોપમની

एषा लघुश्चतुर्थे स्यादुत्कृष्टात्र स्थितिः पुनः ।

त्रिभिः पूर्वोदितैर्भागैर्युताः पंचदशाब्धयः ॥ २५६ ॥

पंचमेशत्रयोपेता लघुः पंचदशाब्धयः ।

उत्कृष्टा च सप्तदश संपूर्णा जलराशयः ॥ २५७ ॥

केषांचिदाद्यप्रतरे नारकाणां भवेदिह ।

नीललेश्या यदुत्कर्षादप्यस्याः स्थितिराहिता ॥ २५८ ॥

पल्योપમાસંખ્યભાગાધિકા દશ પયોધયઃ ।

તતોઽધિકસ્થિતીનાં તુ તેષાં કૃષ્ણૈવ કેવલમ્ ॥ ૨૫૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

गव्यूतद्वयमुत्कृष्टो भवेदवधिगोचरः ।

जघन्यतस्तु गव्यूतं सार्द्धमुक्तोऽत्र पारगैः ॥ २६० ॥

ચવનોત્પત્તિવિરહો નારકાણાં ભવેદિહ ।

માસયોર્દ્વયમુત્કર્ષાજઘન્યાત્સમયાવધિઃ ॥ ૨૬૧ ॥

इति धूमप्रभापृथ्वी ॥ ५ ॥

मघाभिधाऽथ पृथिवी षष्ठी स्पष्टं निरूप्यते ।

તમસામતિબાહુલ્યાદ્યા ગોત્રેણ તમઃપ્રભા ॥ ૨૬૨ ॥

ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ છે. ચોથા પ્રસ્તરમાં એટલી જ જઘન્ય સ્થિતિ છે અને પંદર પૂર્ણિક ત્રણ પંચ-
માંશ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ છે. પાંચમા પ્રસ્તરમાં વળી પંદર પૂર્ણિક ત્રણ પંચમાંશ
સાગરોપમની જઘન્ય અને પૂરેપૂરા સત્તર સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ છે. ૨૫૨-૨૫૭.

આ નરકના જીવોની લેશ્યાના સંખ્યામાં એટલું કહેવાનું છે-પહેલા પ્રતરમાં કેટલાકની
'નીલલેશ્યા' છે કેમકે એ નીલલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ પણ 'દશ સાગરોપમ ને એક પદ્યો-
પમનો અસંખ્યમો ભાગ' કહી છે. માટે એ કરતાં અધિક જેમની સ્થિતિ હોય એઓની તે
કેવળ કૃષ્ણ લેશ્યા જ છે. ૨૫૮-૨૫૯.

આ નરકમાં અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર ઉત્કૃષ્ઠતઃ બે ગાઉનું છે; અને ઓછામાં ઓછું દોઢ
ગાઉનું કહ્યું છે. ૨૬૦.

આ નરકના જીવોના વ્યવન અને ઉત્પત્તિ વચ્ચેનું અંતર વધારેમાં વધારે બે માસનું
છે, અને ઓછામાં ઓછું એક સમયનું છે. ૨૬૧.

એ પ્રમાણે ધૂમપ્રભા પૃથ્વીનું સ્વરૂપ કહ્યું. (૫)

હવે 'મઘા' નામની છઠી નરક, કે જે ત્યાં તમસ્ એટલે અન્ધકાર અતિશય હોવાને
લીધે 'તમઃપ્રભા' ના નામથી ઓળખાય છે તેનું નિરૂપણ કરીએ. ૨૬૨.

તૃતીયાંશોનિતાન્યષ્ઠૌ યોજનાનિ ઘનોદધેઃ ।
 વલયે વિસ્તૃતિઃ षટ્ ચ પાદોનાનિ દ્વિતીયકે ॥ ૨૬૩ ॥
 યોજનં યોજનસ્ય દ્વાદશભાગીકૃતસ્ય ચ ।
 ભાગા એકાદશેત્યુક્તા તૃતીયે વલયે મિતિઃ ॥ ૨૬૪ ॥
 યોજનૈ પંચદશભિસ્તૃતીયભાગસંયુતૈઃ ।
 ભવત્યેવમલોકશ્ચ મઘાપર્યન્તભાગતઃ ॥ ૨૬૫ ॥
 લક્ષમેકં યોજનાનાં સષોડશસહસ્રકમ્ ।
 વાહલ્યમસ્યાં નિર્દિષ્ટં પ્રાગ્વદત્રાપ્યુપર્યધઃ ॥ ૨૬૬ ॥
 મુક્ત્વા સહસ્રમેકૈકં મધ્યે સ્યુઃ પ્રસ્તટાસ્ત્રયઃ ।
 સહસ્રાણિ દ્વિપંચાશત્ સાદ્ધાન્યેતેષુ ચાન્તરમ્ ॥ ૨૬૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 હિમવાર્દલલલ્લકાઃ ત્રયોઽમી નરકેન્દ્રકાઃ ।
 ક્રમાત્ ત્રિષુ પ્રસ્તટેષુ પ્રાગ્વદેભ્યોઽષ્ટ પંક્તયઃ ॥ ૨૬૮ ॥
 દિશ્યપંક્તિષુ ચત્ત્વારઃ ચત્ત્વારઃ નરકાલયાઃ ।
 ત્રયઃ ત્રયઃ વિદિશ્વેવમેકોનત્રિંશદાદિમે ॥ ૨૬૯ ॥

આ ‘તમઃપ્રભા’ ને પણ ત્રણ વલય છે. તેમાંના પહેલાનો (ઘનોદધિના વલયનો) વિષ્કંભ સાત પૂર્ણિક એ તૃતીયાંશ યોજન છે; બીજાનો પોણા છ યોજન છે; અને ત્રીજાનો, એક પૂર્ણિક દશ અગ્યારાંશ યોજન છે. ૨૬૩-૨૬૪.

એ હિસાબે પંદરપૂર્ણિક એક તૃતીયાંશ યોજને ‘ મઘા ’ નો સીમાડો પૂરો થયો. ત્યાંથી આગળ ફરતો ‘ અલોક ’ છે. ૨૬૫.

હવે એની બહાર એક લાખ સોળ હજાર યોજન પ્રમાણ છે. એમાં પણ પૂર્વવત્ હેઠળ ઉપરના હજાર હજાર યોજન મૂકીને મધ્યના (એક લાખ ચૌદ હજાર યોજન પ્રમાણ) ભાગમાં ત્રણ પ્રતર છે; જેઓનું અન્તર એક-બીજા વચ્ચે સાડીળાવન હજાર યોજનનું છે. ૨૬૬-૨૬૭.

ત્રણેમાં થઈને, (૧) હિમ, (૨) વાર્દલ અને (૩) લલ્લક નામના ત્રણ નરકેન્દ્ર છે. અને એ પ્રત્યેક થકી, પૂર્વવત્ આઠ પંક્તિઓ નીકળેલી છે. ૨૬૮.

ચારે દિશાઓના ચાર ચાર થઈને સોળ, અને ચારે વિદિશાઓના ત્રણ ત્રણ થઈને બાર એમ અઠ્યાવીશ, તથા એક નરકેન્દ્રનો મળીને કુલ ઓગણત્રીશ આવાસો પહેલા પ્રસ્તટમાં છે. ૨૬૯.

દ્વિતીયાદિષુ ચૈકૈકહીના અષ્ટાપિ પંક્તયઃ ।
 एवं द्वितीयप्रतरे पांक्तेया एकविंशतिः ॥ २७० ॥
 त्रयोदश तृतीये स्युः त्रिषष्टिः सर्वसंख्यया ।
 मघार्या पंक्तिनरकाः शेषाः पुष्पावकीर्णकाः ॥ २७१ ॥
 सहस्रा नवनवतिः शतानि नव चोपरि ।
 द्वात्रिंशदिति सर्वाग्रं लक्षं पंचोनमाहिताः ॥ २७२ ॥ विशेषकम् ॥
 द्वेधात्र वेदना किन्तु शीतैव क्षેત્રवेदना ॥
 मिथःकृता वेदनाश्च विना प्रहरणैरिह ॥ २७३ ॥
 मघामाघवतीजाताः शस्त्राणि न हि नारकाः ।
 विकुर्वितुं शक्नुवन्ति तथा भवस्वभावतः ॥ २७४ ॥
 ततः प्रहरणाभावात् मिथोऽङ्गेषु प्रवेशितैः ।
 वज्रतुंडकुंथुरुपैः पीडयन्ति विकुर्वितैः ॥ २७५ ॥

તથોક્તં જીવાભિગમે ।

छसत्तमासु गां पुढवीसु नेरइया महंताइं लोहियकुंथुरूवाइं वयरमय-
 तुंडाइं गोमयकीडसमाणाइं विउव्वित्ता अन्नमन्नस्स कायं समतुरंगेमाणा

બીજા અને તે પછીના-ત્રીજા પ્રસ્તટમાં, અહિં પંક્તિઓ ‘ અકેક ઓછા આવાસવાળી ’ છે. એ ગણત્રીએ બીજા પ્રસ્તટમાં એકવીશ અને ત્રીજામાં તેર ‘ પંક્તિગત ’ નરકાવાસો છે. એટલે ત્રણ પ્રસ્તટવાળી આ નરકમાં કુલ ત્રેસઠ ‘ પંક્તિગત ’ નરકાવાસો થયા. વળી બીજા ‘ પુષ્પાવકીર્ણ ’ આવાસો છે એમની સંખ્યા ‘ નવાણું હજાર નવસો બત્રીશ ’ છે. એટલે આ નરકમાં એકંદર નરકાવાસો નવાણું હજાર નવસો ને પંચાણું થયા.-એક લાખમાં પાંચ ઓછાં રહ્યાં. ૨૭૦-૨૭૨.

અહિં ‘ વેદના ’ બે પ્રકારની છે: (૧) ક્ષેત્રવેદના અને (૨) પરસ્પરકૃત વેદના. એમાં ‘ ક્ષેત્રવેદના ’ અહિં શીત જ છે. વળી બીજી ‘ પરસ્પરકૃત ’ છે તે પ્રહરણ એટલે શસ્ત્રો વગરની છે; કેમકે ‘ મઘા ’ અને ‘ માઘવતી ’ નરકોના નારકો શસ્ત્રો વિકુર્વી શકતા નથી. કેમકે એવો ભવસ્વભાવ છે. આમ એમની પાસે શસ્ત્રો નથી. એટલે એઓ વજ્રના મુખવાળા કંથવાના રૂપ કરી એક બીજાના શરીરમાં પેસીને પીડા કરે છે. ૨૭૩-૨૭૫.

આ સંખ્યામાં જીવાભિગમસૂત્રમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:—છઠ્ઠી સાતમી નરકપૃથ્વીમાં નારકો મ્હોટા, રક્તવર્ણા અને વજ્રસમાન મુખવાળા, છાણના કીડા જેવા કંથવાના રૂપ

૨ ટ્રાણમાણા ૨ સયપોરા કિમિયા ઇવ દાલેમાણા ૨ અન્તો ૨ અણુપવિ-
સમાણા વેયણં ડઈરેંતિ ॥ અત્ર સમતુરંગેમાણા ૨ ઇતિ સમતુરંગાયમાણા
અશ્વા ઇવ અન્યોન્યમારોહન્ત ઇત્યર્થઃ । સયપોરા કિમિયત્તિ શતપર્વક્રમયઃ
ઇત્તુક્રમયઃ ॥

પ્રથમપ્રસ્તટે હસ્તાઃ શતાનિ પંચ ભૂઘનમ્ ।
શતાનિ સપ્ત સાદ્ધાનિ દ્વિતીયપ્રસ્તટે તનુઃ ॥ ૨૭૬ ॥
સહસ્રં પાણ્યઃ પૂર્ણાઃ તૃતીયપ્રસ્તટે વપુઃ ।
સ્થિતિઃ જઘન્યા પ્રથમે સ્યાત્ સપ્તદશ વાર્દ્ધયઃ ॥ ૨૭૭ ॥
ત્રિભાગીકૃતપાથોધેઃ ભાગદ્વયસમન્વિતાઃ ।
ઉત્કર્ષતઃ સ્થિતિશ્રાદ્ધપ્રસ્તટેઽષ્ટાદશાબ્ધયઃ ॥ ૨૭૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥
દ્વિતીયે લઘુરેષૈવ જ્યેષ્ઠા વિંશતિરબ્ધયઃ ।
વાર્દ્ધેસ્ત્રિધા સ્વંડિતસ્ય ભાગેનૈકેન સંયુતાઃ ॥ ૨૭૯ ॥
ઇયમેવ જઘન્યેન તૃતીયપ્રસ્તટે સ્થિતિઃ ।
ઉત્કર્ષતશ્ચ સમ્પૂર્ણા દ્વાવિંશતિપયોધયઃ ॥ ૨૮૦ ॥

લઘને એક બીજના શરીરને ઘોડાની જેમ ચઢી ચઢીને ખાતા ખાતા તથા શેરડીના કીડાની જેમ કોતરતા કોતરતા અંદર ઉંડા પેઝીને ‘વેઢના’ ઉપજાવે છે. (સમતુરંગેમાણા સમતુરંગેમાણા એટલે “ એક બીજનો ‘ઘોડો’ કરીને ” એમ અર્થ છે. અને સયપોહા કિમિયા નો ‘શત-પર્વ-શેરડી-ના કૃમિ’ એવો અર્થ છે.)

આ નરકમાં પહેલા પ્રસ્તટમાં, દેહમાન પાંચસો હાથ છે; બીજા પ્રસ્તટમાં સાતસો પાંચ હાથ છે અને ત્રીજામાં પૂરા હજાર હાથ છે. ૨૭૬-૨૭૭.

વળી આયુષ્યની સ્થિતિ, પહેલા પ્રતરમાં જઘન્ય સતર પૂર્ણિક એ તૃતીયાંશ સાગરોપમ જેટલી છે; જ્યારે ઉત્કર્ષથી અઢાર સાગરોપમ પ્રમાણ છે. ૨૭૭-૨૭૮.

બીજા પ્રસ્તટમાં આયુષ્ય સ્થિતિ જઘન્ય એટલીજ એટલે અઢાર સાગરોપમની છે, પરન્તુ ઉત્કૃષ્ટ એટલે વધારેમાં વધારે વીશ પૂર્ણિક એક તૃતીયાંશ સાગરોપમની છે. વળી ત્રીજા પ્રસ્તટમાં જઘન્ય સ્થિતિ એટલીજ છે; પણ વધારેમાં વધારે ‘ પૂરા બાવીશ સાગરોપમ ’ ની છે. ૨૭૯-૨૮૦.

અવધે વિષયો જ્યેષ્ઠઃ સાર્ધગવ્યૂતસમ્મિતઃ ।
લઘીયાંશ્ચૈકગવ્યૂતમાનઃ પ્રોક્તોઽત્ર તાત્ત્વિકૈઃ ॥ ૨૮૧ ॥

અન્તરં મરણોત્પત્ત્યોર્જઘન્યં સમયાવધિ ।

ચતુષ્ઠયં ચ માસાનામુત્કૃષ્ટં તન્નિરૂપિતમ્ ॥ ૨૮૨ ॥

इति तमःप्रभापृथ्वी ॥ ६ ॥

અથ માઘવતી નામ્ના સપ્તમી કથ્યતે મહી ।

या घोरध्वान्तरूपत्वात् गोत्रात् तमस्तमःप्रभा ॥ २८३ ॥

પ્રથમે યોજનાન્યષ્ઠૌ દ્વિતીયે યોજનાનિ ષટ્ ।

तृतीये द्वे योजने च वलयाततयः क्रमात् ॥ २८४ ॥

एवं षोडशभिः पूर्णैर्योजनैर्जिनभानुभिः ।

તમસ્તમાયાઃ પર્યન્તાદલોકઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૮૫ ॥

લજ્ઞમેકં યોજનાનાં સહસ્રૈરષ્ટભિઃ સહ ।

बाह्व्यमस्यामादिष्टमत्र चोपर्यधः पृथक् ॥ २८६ ॥

દ્વિપંચાશત્ સહસ્રાણિ સાર્દ્ધાન્યુન્મુચ્ય મધ્યતઃ ।

एक एव प्रस्तटः स्यात् सहस्रत्रितयोनतः ॥ २८७ ॥ युग्मम् ॥

આ નારકીના છવેનો અવધિજ્ઞાનનો વિષય જઘન્યતઃ એક ગાઉનો અને ઉત્કર્ષતઃ દોઢ ગાઉનો છે—એમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું વચન છે. ૨૮૧.

એમના વ્યવન અને ઉત્પત્તિ વચ્ચેનું અંતર ઓછામાં ઓછું ‘ એક સમયનું ’ અને વધારેમાં વધારે ‘ ચાર માસનું ’ છે. ૨૮૨.

એ પ્રમાણે તમઃપ્રભા નરકનું સ્વરૂપ કહ્યું. (૬)

હવે ‘ માઘવતી ’ નામની સાતમી નરકપૃથ્વી, કે જે ત્યાં રહેલા અતિશય ઘોર અંધકારને લઈને ‘ તમસ્તમઃપ્રભા ’ કહેવાય છે એનું નિરૂપણ કરીએ. ૨૮૩.

એના પશુ ત્રણ ‘ વલય ’ છે. એમાંનું પહેલું આઠ યોજનનું, બીજું છ યોજનનું અને ત્રીજું બે યોજનનું છે. ૨૮૪.

એ હિસાબે આ નરકનો પૂરા સોળ યોજને સીમાડો પૂરા થાય છે. ત્યાંથી પછી ફરતો ‘ અલોક ’ છે. ૨૮૫.

એ નરકની જગાઈ એક લાખ આઠ હજાર યોજનની છે. તેમાંથી, પૂર્વવત્ હેઠળ તથા

લક્ષયોજનવિસ્તારઃ તન્મધ્યે નરકેન્દ્રકઃ ।

અપ્રતિષ્ઠાનકો નામ્ના તસ્માત્પ્રાગ્વચ્ચતુર્દિશમ્ ॥ ૨૮૮ ॥

એકૈકો નરકાવાસઃ ત્ર્યસ્રો ભૂરિભયંકરઃ ।

અસંખ્યયોજનાયામવિષ્કમ્ભપરિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૮૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તથાહિ । પ્રાચ્યાં કાલઃ પ્રતીચ્યાં ચ મહાકાલ ઇતિ સ્મૃતઃ ।

મહારોરૂરુત્તરસ્યાં રોરુઃ દક્ષિણતો ભવેત્ ॥ ૨૯૦ ॥

વિદિહ્યુઃ ચાત્ર નૈકોઽપિ તત્પંક્તીનાં પરિચ્છયાત્ ।

પ્રતરોઽયં યદેકોનપંચાશત્તમ આહિતઃ ॥ ૨૯૧ ॥

તમઃપ્રભાવદ્વિજ્ઞેયા દ્વિવિધાત્રાપિ વેદના ।

સર્વોત્કૃષ્ટા તીવ્રતમાઽનન્તઘ્ના સર્વતોઽપિ હિ ॥ ૨૯૨ ॥

દેહમાનં ભવેદત્ર સહસ્રદ્વિતયં કરાઃ ।

સ્વાભાવિકં કૃત્રિમં તુ સર્વત્ર દ્વિગુણં ભવેત્ ॥ ૨૯૩ ॥

દ્વાવિંશતિઃ જલધયઃ સ્થિતિરત્ર જઘન્યતઃ ।

ઉત્કર્ષતસ્તુ સમ્પૂર્ણાઃ ત્રયચ્ચિંશતપયોધયઃ ॥ ૨૯૪ ॥

ઉપર સાડીબાવન સાડીબાવન હજાર યોજન મૂકીને, મધ્યમાં એક જગ્યા હજાર યોજન ઉંચો પ્રસ્તટ છે. એમાં લાગ્ય યોજન વિસ્તૃત ‘અપ્રતિષ્ઠાન’ નામનો એક નરકેન્દ્ર છે. એ નરકેન્દ્ર થકી પૂર્વવત્ વેદિશ એકેક નરકાવાસ કહ્યો છે. તે ત્રિકોણાકારે છે, બહુ ભયંકર છે અને એની લંબાઈ, પહોળાઈ તથા ઘેરાવો અસંખ્ય યોજન છે. ૨૮૬-૨૮૯.

એઓ ચાર દિશાના ચાર છે. એમનાં નામકામ આ પ્રમાણે છે: (૧) પૂર્વ દિશામાં ‘કાળ’ નામનો, (૨) પશ્ચિમમાં ‘મહાકાળ’ નામનો, (૩) ઉત્તરમાં ‘મહારોરૂ’ નામનો, અને દક્ષિણમાં ‘રોરૂ’ નામનો. ૨૯૦.

અહિં ‘વિદિશા’ માં એક પણ નરકાવાસ નથી કેમકે હવે વિદિશામાં પંક્તિ બંધ થઈ ગઈ. કેમકે આ ઓગણપચાસમો પ્રસ્તટ છે. ૨૯૧.

અહિં પણ તમઃપ્રભાવત્ એ પ્રકારની વેદના છે. એ વળી સર્વોત્કૃષ્ટ, અત્યંત તીવ્ર અને અનન્તગણી છે. ૨૯૨.

અહિં સ્વાભાવિક દેહમાન એ હજાર હાથ છે. અને કૃત્રિમ એથી બમણું છે. ૨૯૩.

અહિં આયુષ્યસ્થિતિ જઘન્ય એટલે ઓછામાં ઓછી બાવીશ સાગરોપમની છે, અને વધારેમાં વધારે પૂરા તેત્રીશ સાગરોપમની છે. ૨૯૪.

નારકોદ્વર્ત્તનોત્પત્તિવિરહોઽત્ર જઘન્યતઃ ।

સમયં યાવદુત્કર્ષાત્ ષળમાસાવધિરાહિતઃ ॥ ૨૯૫ ॥

ગવ્યૂતં ચ તદર્થં ચોત્કર્ષાજ્ઞઘન્યતઃ ક્રમાત્ ।

અવધેર્વિષયઃ પ્રોક્તો જિનૈઃ દૃષ્ટજગન્નયૈઃ ॥ ૨૯૬ ॥

અથાસુ યેષાં જીવાનાં યૈશ્ચ સંહનનૈર્ગતિઃ ।

લઙ્ઘિશ્ચાભ્યો નિર્ગતાનાં યા સ્યાત્તત્સર્વમુચ્યતે ॥ ૨૯૭ ॥

સંમૂર્છિમા હિ તિર્યંચ ઉત્કર્ષાત્ પ્રથમાં ક્ષિતિમ્ ।

યાવદુત્પચન્ત એતે ન દ્વિતીયાદિષુ ધ્રુવમ્ ॥ ૨૯૮ ॥

તત્રાપ્યેષાં દશાબ્દાનાં સહસ્રાણિ સ્થિતિઃ લઘુઃ ।

જ્યેષ્ઠા પલ્યાસંખ્યભાગો ભવેન્નાતઃ પરા પુનઃ ॥ ૨૯૯ ॥

ઉત્પચમાનાશ્ચૈતેઽત્ર પ્રાગ્જન્મબોધિમાંચતઃ ।

અપર્યાસત્વે લભન્તે હ્યવ્યક્તમપિ નાવધિમ્ ॥ ૩૦૦ ॥

તથાહ જીવાભિગમે । નેરઙ્ગયા અચ્છેગઙ્ગયા દુઅન્નાણિ અચ્છેગઙ્ગયા તિઅન્નાણિ ॥

અહિં નારકોના અવધન અને ઉત્પત્તિ વચ્ચેનું અન્તર જઘન્યતઃ ‘ એકસમયનું ’ અને ઉત્કર્ષતઃ ‘ છમાસનું ’ છે. ૨૯૫.

ત્રણે જગત્ને હસ્તામલવકત્ જોઈ રહેલા જિનભગવાને, એ નારકોનો અવધિનો વિષય જઘન્યતઃ અરધા ગાઉનો અને ઉત્કર્ષતઃ એક ગાઉનો કહ્યો છે. ૨૯૬.

હવે કયા કયા જીવો, કયા કયા સંઘયણુના આ નરકપૃથ્વીઓમાં આવીને ઉત્પન્ન થાય છે તથા અહિંથી નીકળ્યા પછી એઓને કયી કયી લઙ્ઘિ થાય છે તે સર્વ વિષે કંઈક કહીએ. ૨૯૭.

સંમૂર્છિમ તિર્યંચો ઉત્કર્ષતઃ પહેલી નરક સુધી ઉત્પન્ન થાય છે; બીજી એકેમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. ૨૯૮.

ત્યાં થે એઓનો સ્થિતિકાળ જઘન્યતઃ દશ હજાર વર્ષનો હોય છે, અને ઉત્કર્ષતઃ પડ્યો-પમના અસંખ્યમા ભાગ જેટલો હોય છે, એથી વધારે હોતો નથી. ૨૯૯.

એઓ ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પૂર્વભવના જ્ઞાનની મંદતાને લીધે, અપર્યાપ્તપણામાં અવ્યક્ત અવધિજ્ઞાન પણ પામતા નથી. ૩૦૦.

આ સંબંધમાં જીવાભિગમસૂત્રમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:—કેટલાક નારકો ને જે ‘ અજ્ઞાન ’ અને કેટલાકને ત્રણ ‘ અજ્ઞાન ’ હોય છે.

ક્ષેત્રલોક] નરકગતિની પાત્રતા । એમાંથી ઉદ્ધાર પામેલા જીવોની 'લઙ્ઘિ' । (૧૩૯)

દ્વિતીયામેવ યાવચ્ચ ગર્ભજાતાઃ સરીસ્ટપાઃ ।

તૃતીયાવધિ ગચ્છન્તિ શુધ્રાવ્યા પાપપન્થિણઃ ॥ ૩૦૧ ॥

દ્વિતીયામેવ યાવત્સિંહાદયશ્ચતુષ્પદાઃ ।

તથોરઃપરિસર્પાઃ તાં પંચમીં યાવદેવ ચ ॥ ૩૦૨ ॥

સ્ત્રિયઃ ષષ્ઠીમેવ યાવદ્યાન્તિ યાવત્તમસ્તમામ્ ।

નરા મહારમ્ભમગ્ના મત્સ્યાદ્યાશ્ચ જલાંગિનઃ ॥ ૩૦૩ ॥

સસેવાર્ત્તસંહનના આદ્યપૃથ્વીદ્વયાવધિ ।

યાન્તિ યાવત્તૃતીયાં ચ કીલિકાંચિતભૂધનાઃ ॥ ૩૦૪ ॥

સાર્ધનારાચાશ્ચતુર્થીં સનારાચાશ્ચ પંચમીમ્ ।

ષષ્ઠીં યાવત્સમૃદ્ધભનારાચા અથ સત્તમીમ્ ॥ ૩૦૫ ॥

સવજ્રર્ષભનારાચા એવ ગચ્છન્તિ નાપરે ।

નરકે ગચ્છતામેષામેષોત્કર્ષાન્નિવેદ્ગતિઃ ॥ ૩૦૬ ॥

આદ્યદ્વિતીયાવધિપ્રતરે સર્વેષાં સા જઘન્યતઃ ।

જઘન્યોત્કૃષ્ટયોર્મધ્યે મધ્યાગતિરનેકધા ॥ ૩૦૭ ॥

ગર્ભજ સર્પો બીજી નરક સુધી અને ગીધ આદિ પાપી પક્ષિઓ ત્રીજી નરક સુધી જાય છે. સિંહ વગેરે ચોપગા પ્રાણીઓ ચોથી નરક સુધી જાય છે અને ઉરઃપરિસર્પ એટલે પેટે ચાલનારાઓ યાવત્ પાંચમી નરક સુધી જાય છે. ૩૦૧-૩૦૨.

સ્ત્રીઓ યાવત્ છઠી નરક સુધી જાય છે. મહા આરંભમાં નિમગ્ન એવા માણસો તથા મત્સ્ય વગેરે જળચરો યાવત્ સાતમી નરકસુધી જાય છે. ૩૦૩.

‘સેવાર્ત્ત’ સંહનનવાળાઓ પહેલી જો નરક સુધી અને ‘કીલિકા’ સંહનનવાળાઓ યાવત્ ત્રીજી સુધી જાય છે. ‘અર્દ્ધનારાચ’ સંઘયજીવાળાઓ ચોથી નરકસુધી, નારાચ સંઘય-જીવાળાઓ પાંચમી સુધી, અને ક્રષ્ણનારાચ સંઘયજીવાળાઓ યાવત્ છઠી નરક સુધી જાય છે. સાતમીએ તો વજ્રક્રષ્ણનારાચ સંઘયજીવાળાઓ જ જાય છે; બીજા નહિં. ૩૦૬.

આ કહી એ, નરકમાં જવાના હોય એવાઓની જ ઉત્કૃષ્ટી ગતિ છે; પણ એ, પહેલી નરકના પહેલા પ્રસ્તરના સર્વ નારકોની જઘન્ય ગતિ છે.

‘જઘન્ય’ અને ‘ઉત્કૃષ્ટ’ ની વચ્ચે ‘મધ્યમ’ ગતિ છે અને તે અનેક પ્રકારની છે. ૩૦૭.

આદ્યાયા એવ ચોદ્ધૃતા ભવન્તિ ચક્રવર્તિનઃ ।
 પૃથિવીભ્યો ન શેષાભ્યસ્તથા ભવસ્વભાવતઃ ॥ ૩૦૮ ॥
 એવમાદ્યદ્વયાદેવ બલદેવાર્દ્ધચક્રિણૌ ।
 આદ્યત્રયાદેવ તીર્થંકરા નાન્ત્યચતુષ્ટયાત્ ॥ ૩૦૯ ॥
 ઉદ્ધૃતાઃ સ્યુઃ કેવલિનઃ આદ્યપૃથ્વીચતુષ્ટયાત્ ।
 અન્ત્યત્રયાગતાનાં તુ કૈવલ્યં નૈવ સંભવેત્ ॥ ૩૧૦ ॥
 ચારિત્રિણો ભવન્ત્યાદ્યપંચકાદાદ્યષટ્કતઃ ।
 ઉદ્ધૃતા દેશવિરતાઃ સ્યુઃ સપ્તભ્યોઽપિ સદૃશઃ ॥ ૩૧૧ ॥
 એતાશ્ચ લબ્ધીઃ પ્રાક્-ક્લૃપ્તપુણ્યૌઘા નરકેષુ તુ ।
 પ્રાગ્બદ્ધાયુર્વશોત્પન્ના લભન્તે નાન્યનારકાઃ ॥ ૩૧૨ ॥
 યે સ્યુઃ તીર્થંકરાસ્તેઽપિ પ્રાગ્બદ્ધનરકાયુષઃ ।
 પશ્ચાત્તદ્દેતુભિઃ બદ્ધતીર્થકૃન્નામકર્મકાઃ ॥ ૩૧૩ ॥
 તતો બદ્ધાયુષ્કતયાઽનુભૂય નારકસ્થિતિમ્ ।
 ઉદ્ધૃત્ય નારકેભ્યઃ સ્યુરર્હન્તઃ શ્રેણિકાદિવત્ ॥ ૩૧૪ ॥

જે ચક્રવર્તીઓ થાય છે તે પહેલી નરકમાંથી જ ઉદ્ધરાઈને થાય છે; બીજી કોઈ નરકમાંથી નહિ; કેમકે એવો લવસ્વભાવ છે. ૩૦૮.

બળદેવ કે વાસુદેવ થાય છે એ પહેલી જ નરકમાંથી ઉદ્ધરાઈને થાય છે. વળી તીર્થંકર થાય છે તે પહેલી ત્રણમાંથી જ ઉદ્ધરાઈને થાય છે; છેવટની ચારમાંથી નહિ. ૩૦૯.

પહેલી ચાર નરકમાંથી ઉદ્ધરેલાઓ કેવલી થઈ શકે છે. છેલ્લી ત્રણમાંથી આવેલાઓને કેવળજ્ઞાન સંભવતું જ નથી. ૩૧૦.

પહેલી પાંચ નરકમાંથી ઉદ્ધરેલાઓ ચારિત્રને યોગ્ય હોઈ શકે છે; પહેલી છમાંથી ઉદ્ધરાઈ આવેલા ‘દેશવિરતિ’ થઈ શકે છે; અને સમકિત તો સાતેમાંથી ઉદ્ધરેલાઓને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૩૧૧.

પૂર્વે નારકઆયુષ્ય બાંધેલું હોઈ નરકમાં આવ્યા હોય તો પણ પૂર્વનાં પુણ્યનો સંચય હોય તો એઓ ઉપરોક્ત લબ્ધિઓ મેળવે છે. અન્ય નારકોને એવી લબ્ધિ મળતી નથી. ૩૧૨.

જે તીર્થંકરો થાય છે એમણે પણ પ્રથમ નારકનું આયુષ્ય બાંધેલું હોય છે પરંતુ પાછ-

ગર્ભજેષુ નૃતિર્યન્નૂત્પદ્યન્તે સંખ્યજીવિષુ ।

ષડ્ભ્યઃ તાદૃશતિર્યન્તુ સત્તમ્યા નિર્ગતાઃ પરમ્ ॥ ૩૧૫ ॥

કિંચ । સર્વાસ્વપિ ક્ષિતિષ્વાસુ નારકાઃ કેચનાનઘાઃ ।

નવીનમપિ સમ્યક્ત્વં લભન્તે કર્મલાઘવાત્ ॥ ૩૧૬ ॥

પંચેન્દ્રિયવધૈઃ માંસાહારૈઃ મહાપરિગ્રહૈઃ ।

મહારંભૈશ્ચ વધ્નન્તિ નરકાયુઃ શરીરિણઃ ॥ ૩૧૭ ॥

તથોક્તમ્ । વંધઈ નરયાડ મહારંભપરિગ્રહરઓ રૂઢો ॥ સ્થાનાંગેડપિ ।
ચડહિં ઠાણેહિં જીવા નેરડયાડયત્તાણ કમ્મં પકરેંતિ । તં મહારંભયાણ
મહાપરિગ્રહાણ કુણિમાહારેણં પંચિંદિયવહેણં ॥

અહર્નિશં નારકાણાં દુઃખમાયુઃક્ષયાવધિ ।

પીડાભિઃ પચ્યમાનાનાં પ્રાગ્ભૂરીકૃતપાપ્મનામ્ ॥ ૩૧૮ ॥

તથોક્તં જીવાભિંગમે ।

ગાથી કોઈ એવા (અવર્ણ્ય) હેતુએને લઈને એમણે તીર્થંકરનાકર્મ ઉપાર્જન કરેલું હોય છે. તેથી પૂર્વબદ્ધ એવા આયુષ્યત્વને લીધે નારકત્વ અનુભવીને ત્યાંથી ઉદ્ધરાઈ શ્રેણિક વગેરેની પેઠે તીર્થંકર થાય છે. ૩૧૩-૩૧૪.

છ નરકોથી ઉદ્ધરાઈ આવેલા જીવો સંખ્યાતા આયુષ્યવાળા ગર્ભજ મનુષ્યોમાં અને તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ સાતમી નરકમાંથી ઉદ્ધરાઈ આવેલા હોય એઓ તિર્યંચોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૧૫.

વળી સર્વ નરકોમાં જે કેટલાક નિષ્પાપી નારકો હોય છે એઓનાં કર્મો જો લઘુ હોય છે તો એઓ નવીન સમ્યક્ત્વ પણ મેળવે છે. ૩૧૬.

પ્રાણીઓ નરકનું આયુષ્ય બાંધે છે તે પંચેન્દ્રિયના વધને લઈને, અથવા માંસાહાર, મહા પરિગ્રહ કે મહા આરંભને લઈને બાંધે છે. ૩૧૭.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે મહા આરંભ અને મહા પરિગ્રહમાં રક્ત હોઈ રંધાઈ ગયેલો પ્રાણી નરકનું આયુ બાંધે છે. સ્થાનાંગ સૂત્રમાં પણ ઉલ્લેખ છે કે જીવ આરંભસ્થાનકોને લઈને નરકનું આયુ બાંધે છે. તે આ પ્રમાણે:-મહા આરંભને લઈને, મહા પરિગ્રહને લઈને, માંસાહારને લઈને અને પંચેન્દ્રિય જીવના ઘાતને લઈને.

પૂર્વે જેમણે બહુ પાપ કર્યાં છે એવા, દુઃખમાં ને દુઃખમાં રંધાઈ જતા નારકોને જીવિત-પર્યન્ત અહર્નિશ વેદના સહન કરવાની છે. ૩૧૮.

અચ્છિનિમીલણમિત્તં નત્થિ સુહં દુઃખમેવ અણુવદ્ધમ્ ।

નરણ નેરઙ્ગયાણં અહોનિસં પચ્છમાણાણામ્ ॥ ૩૧૯ ॥

કદાચિદેવ યત્સૌર્યમલ્પકાલં તદલ્પકમ્ ।

ઉપપાતાદિભિઃ વદ્યમાણૈઃ ભવતિ હેતુભિઃ ॥ ૩૨૦ ॥

તથોક્તમ્ । ઉવવાણ વસાયં નેરઙ્ગયા દેવકમ્મુણા વાવિ ।

અઙ્ગવસાણનિમિત્તં અહવા કમ્માણુભાવેણ ॥ ૩૨૧ ॥

તથાહિ । વિનાંગદાહછેદાદિ મૃતો યઃ પૂર્વજન્મનિ ।

નારકો નાતિપીડાત્ત ઉત્પત્તેતાસ્ય તત્ક્ષણે ॥ ૩૨૨ ॥

ન પ્રાગ્ભવાનુસમ્બન્ધં નાપિ ક્ષેત્રાદિસમ્ભવમ્ ।

અસાતં સાતમિત્યસ્યોપપાતસમયે ભવેત્ ॥ ૩૨૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પૂર્વમિત્રં સુરઃ કશ્ચિદ્યથા કૃષ્ણસ્ય સાત્વતઃ ।

કરોતિ પીડોપશમં તદામી દેવકર્મણા ॥ ૩૨૪ ॥

કિયત્કાલં સુખં કિંચિદ્ભવન્તેઽથ તતઃ પરમ્ ।

ક્ષેત્રાવ્યન્યતરા પીડા તેષાં પ્રાદુર્ભવેદ્ધ્રુવમ્ ॥ ૩૨૫ ॥

એ સંબંધમાં જીવાભિગમસૂત્રમાં ઉદ્દેશ્ય છે કે—અહોનિશદુઃખમાં ડૂબી રહેલા નારકોને નરકમાં નિમેષમાત્ર પણ સુખ નથી, દુઃખની પરંપરા જ છે. ૩૧૯.

કદાચિત્ કોઈ ઉપપાત આદિક હેતુઓને લઈને એ નારકોને સુખ થાય છે તો તે એ સ્વદેય જ હોય છે, અને સ્વદેય કાળ જ ટકે છે. ૩૨૦.

એવો ઉદ્દેશ્ય છે કે—(૧) ઉત્પત્તિસમયે અથવા (૨) કોઈ દેવપ્રયોગને લીધે, અથવા (૩) કોઈ એવા અધ્યવસાયને લઈને અથવા (૪) કર્મના અનુભાવથી નારકો (કોઈવાર) શાતા અનુભવે છે. ૩૨૧.

તે આ પ્રમાણે—પૂર્વજન્મમાં શરીરનો દાહ કે (શરીરનો) છેદ આદિ કંઈ ન થયું હોય ને મૃત્યુ થયું હોય એવો જીવ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે તો ઉત્પત્તિસમયે એ અતિશય પીડાતો નથી. કેમકે એને એ વખતે પૂર્વલવસમ્બન્ધ કે ક્ષેત્રાદિજન્ય દુઃખ હોતું નથી. એથી એને શાતા જ કહેવાય. ૩૨૨-૩૨૩.

કૃષ્ણની જેવી રીતે બળરામે પીડા ઉપશમાવી હતી તેવી રીતે કોઈ મિત્રદેવતા આવીને નારકની પીડા શમાવે ને એને શાતા ઉપજાવે એ દેવકર્મ કહેવાય. એ વખતે તો કેટલોક કાળ એ નારકને કિંચિત્ સુખ થાય છે. પણ પછી એને અન્ય ક્ષેત્રાદિજન્ય પીડા પ્રાદુર્ભૂત થાય છે જ. ૩૨૪-૩૨૫.

સમ્યક્ત્વલાભે પ્રથમં ચત્તુર્લાભે ઇવાન્ધલાઃ ।

તતઃ પરં ચાર્હદાદિગુણાનામનુમોદનાત્ ॥ ૩૨૬ ॥

એવમધ્યવસાયેન સુખમાસાદયન્ત્યમી ।

અપેક્ષ્ય જિનજન્માદિ સાતકર્મોદયેન વા ॥ ૩૨૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કતિચિદિતિ ચિદુચ્ચા નારકાઃ તારકાણા-

મુચિતમનુસરન્તઃ તીર્થકૃત્નામકર્મ ।

સુકુલજનિમવાપ્ય પ્રાપ્તચારિત્રચર્યાઃ

જિનપતિપદભાજઃ પ્રાપ્નુયુઃ મોક્ષલક્ષ્મીમ્ ॥ ૩૨૮ ॥

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાતિષ-

દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।

કાઠ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે

સર્ગશ્ચારુતમશ્ચતુર્દશતમોઽપૂર્વઃ સમાપ્તઃ સુખમ્ ॥ ૩૨૯ ॥

इति चतुर्दशः सर्गः ।

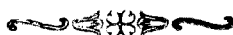

સમકિત પ્રાપ્ત થાય ત્યારે અને પછી જિનેશ્વર આદિના ગુણોની અનુમોદનાથી-એમ અધ્યવસાયને લઈને; અથવા જિનપ્રભુના જન્માદિ સમયે અથવા સાતકર્મના ઉદયથી, આ નારકજીવો, અંધને ચક્ષુ મળવાથી થાય તેવું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે-અનુભવે છે. ૩૨૬-૩૨૭.

એવી રીતે કોઈ કોઈ ઉચ્ચજ્ઞાનવાળા નારકો તારક એટલે (સંસારથી) તારનારા એવા જિનેશ્વરપ્રભુને ઉચિત રીતે અનુસરી તીર્થંકરનામકર્મ ઉપાર્જન કરે છે અને ત્યાંથી ઉત્તમકુળને વિષે ઉત્પન્ન થઈ ચારિત્ર ગ્રહણ કરી તીર્થંકરપદ પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ લક્ષ્મી મેળવે છે. ૩૨૮.

આખા વિશ્વને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખતી કીર્તિવાળા શ્રી કીર્તિવિજયવાચકના અન્તે-વાસી શિષ્ય તથા, પિતા તેજવાળા અને માતા રાજશ્રીના સુપુત્ર-એવા વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જગતના નિશ્ચિત તત્ત્વોને દીપકની જેમ પ્રકાશમાં લાવવા માટે રચેલા ગ્રંથનો આ અપૂર્વ, મનોહારિ યૌદ્ધમો સર્ગ નિર્વિઘ્ને સંપૂર્ણ થયો. ૩૨૯.

यौद्धमो सर्ग समाप्त.

अथ पंचदशः सर्गः ।

उज्जिजीव जरासंधजराजर्जरितं जवात् ।

यतो यदुबलं सोऽस्तु पीयूषप्रतिमः श्रिये ॥ १ ॥

तिर्यग्लोकस्य स्वरूपमथ किंचिद्वितन्यते ।

मया श्रीकीर्त्तिविजयार्णवप्राप्तश्रुतश्रिया ॥ २ ॥

तत्र च

तिर्यग्लोकवर्त्तिनोऽपि योजनानां शता नव

धर्मापिंडस्थिता आद्यास्तद्वर्णनप्रसंगतः ॥ ३ ॥

उक्ता अधोलोक एव तत्रस्था व्यन्तरा अपि ।

रत्नप्रभोपरितलं वर्णयाम्यथ तत्र च ॥ ४ ॥

सन्ति तिर्यगसंख्येयमाना द्वीपपयोधयः ।

सार्धोद्धाराम्भोधियुग्मसमयैः प्रमिताश्च ते ॥ ५ ॥ विशेषकम् ॥

तत्र जम्बूद्वीपनामा प्रथमो मध्यतः स्थितः ।

लवणाब्धिस्तमावेष्ट्यावस्थितो वलयाकृतिः ॥ ६ ॥

सर्ग पंदरभो.

જરાસંધે મૂકેલી જરાને લીધે જર્જરિત થયેલા ચાઢવોના સૈન્યને જેમણે શીઘ્ર સંજીવન કયું હું એવા—અમૃતસમાન શ્રીપાર્શ્વપ્રભુ સૌનું કલ્યાણ કરે. ૧.

શ્રી કીર્તિવિજયશુર પાસેથી જેણે જ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી છે એવો હું હવે તિર્થ-લોકનું કિંચિત્ સ્વરૂપ કહું છું. ૨.

ધર્માનરકની જાડાઈના પહેલા નવસો યોજન તિર્થલોકમાં આવેલા છે છતાં તેના વર્ણનને પ્રસંગે એનું અને ત્યાં રહેલા વ્યન્તરોનું પણ અધોલોકમાં જ વર્ણન કયું છે. હવે એ નરકના ઉપરના તળનું વર્ણન કરું છું. ૩-૪.

ત્યાં તિર્થ અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રો આવેલા છે. તેઓનું સંખ્યાપ્રમાણ અઢી ઉદ્ધારસાગરોપમના જેટલા ‘સમય’ થાય તેટલું છે. ૫.

ત્યાં મધ્યભાગમાં પહેલો ‘જમ્બૂ’ નામનો દ્વીપ રહેલો છે. એની આસપાસ વળી વલયાકારે લવણસમુદ્ર આવેલો છે. ૬.

તમાવેષ્ય પુનર્દ્વીપો ધાતકીઁલસંજ્ઞકઃ ।

તમપ્યાવેષ્ય પરિતઃ સ્થિતઃ કાલોદવારિધિઃ ॥ ૭ ॥

કક્ષીકૃત્ય ચ કાલોદં પુષ્કરદ્વીપ આસ્થિતઃ ।

પુષ્કરદ્વીપમાવેષ્ય સ્થિતઃ પુષ્કરવારિધિઃ ॥ ૮ ॥

એવમગ્રેઽપિ સકલાઃ સ્થિતા દ્વીપપયોધયઃ ।

પરઃ પૂર્વં સમાવેષ્યાબ્ધયો દ્વીપસમાભિધાઃ ॥ ૯ ॥

તે ચૈવમ્ । વારુણીવરનામા ચ દ્વીપોઽબ્ધિઃ વારુણીવરઃ ।

વરુણવરેત્યેવાપિ શ્રૂયતેઽસ્ય શ્રુતેઽભિધા ॥ ૧૦ ॥

તતઃ ક્ષીરવરો દ્વીપઃ ક્ષીરોદશ્ચાસ્ય વારિધિઃ ।

તતો ઘૃતવરો દ્વીપો ઘૃતોદઃ પુનરમ્બુધિઃ ॥ ૧૧ ॥

તત ઇશ્તુવરો દ્વીપ ઇશ્તુદશ્ચ તદમ્બુધિઃ ।

નન્દીશ્વરાભિધો દ્વીપો નન્દીશ્વરોદવારિધિઃ ॥ ૧૨ ॥

સ્યુઃ ત્રિપ્રત્યવતારાણિ નામધેયાન્યતઃ પરમ્ ।

અરુણપ્રમૃતિદ્વીપાબ્ધીનાં તસ્માત્તથા બ્રુવે ॥ ૧૩ ॥

અરુણશ્ચારુણવરોઽરુણવરાવભાસકઃ ।

કુંડલઃ કુંડલવરઃ તથા તદવભાસકઃ ॥ ૧૪ ॥

એ લવણસમુદ્રની આસપાસ ‘ ધાતકીજાંડ ’ નામનો દ્વીપ આવેલો છે અને એ દ્વીપની આસપાસ ‘ કાળોદધિ ’ સમુદ્ર આવેલો છે. વળી એ સમુદ્રની ચારે કોર વલયાકારે પુષ્કરદ્વીપ અને એની આસપાસ વળી એવેજ પુષ્કરસમુદ્ર આવેલો છે. ૭-૮.

એવી રીતે આગળ પણ દ્વીપો અને સમુદ્રો એક બીજાને વીંટીને રહેલા છે—તે આ પ્રમાણે:—વારુણીવર નામનો દ્વીપ, પછી વારુણીવર નામનો સમુદ્ર; પછી ક્ષીરવર દ્વીપ અને તેની આસપાસ ક્ષીરોદ સમુદ્ર; ત્યારપછી ઘૃતવરદ્વીપ અને એની આસપાસ વળી ઘૃતોદસમુદ્ર; ત્યારપછી ઇશ્તુવરદ્વીપ અને એની આસપાસ ઇશ્તુદસમુદ્ર; તે પછી નંદીશ્વર દ્વીપ અને નંદીશ્વરોદ સમુદ્ર—એમ આવેલા છે. ૧-૧૨.

ત્યારપછી ત્રણત્રણ વાર અરુણ આદિ દ્વીપ અને અરુણાઆદિ સમુદ્ર આવેલા છે, જેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:— ૧૩.

અરુણ, અરુણવર, અરુણાવભાસક; કુંડલ, કુંડલવર, કુંડલાવભાસક; શાંખ, શાંખવર,

શંખઃ શંખવરઃ ઝંખવરાવભાસ इत्यपि ।
 रुचको रुचकवरः तदवभासकोऽपि च ॥ ૧૫ ॥
 भुजगो भुजगवरस्तदवभासकोऽपि च ।
 कुशः कुशवरश्चैव कुशवरावभासकः ॥ ૧૬ ॥
 क्रौंचः क्रौंचवरः क्रौंचवरावभासकोऽपि च ।
 एकविंशतिरित्येते समनामाब्धिवेष्टिताः ॥ ૧૭ ॥

एवं चामी असंख्यत्वान्नियतैर्नामभिः कथम् ।
 शक्यन्ते वक्तुमित्यत्राम्नायो नाम्नां निरूप्यते ॥ ૧૮ ॥
 विभूषणानि वस्त्राणि गन्धाः पद्मोत्पलानि च ।
 तिलकानि निधानानि रत्नानि सरितोऽद्रयः ॥ ૧૯ ॥
 पद्मादयो हृदाः कच्छाप्रमुखा विजया अपि ।
 वक्षस्करादयो वर्षधराश्च कुरुमन्दराः ॥ ૨૦ ॥
 सौधर्मप्रमुखाः स्वर्गाः शक्रादयः सुरेश्वराः ।
 चन्द्रसूर्यग्रहरक्षताराः कूटानि भૂभृताम् ॥ ૨૧ ॥
 इत्यादि शस्तवस्तूनां यानि नामानि विष्टपे ।
 द्वीपाब्धयः स्युस्तैः सर्वैः त्रिशः प्रत्यवतारितैः ॥ ૨૨ ॥ कलापकम् ॥

શંખાવભાસક; રૂચક, રૂચકવર, રૂચકાવભાસક; ભુજગ, ભુજગવર, ભુજગાવભાસક; કુશ, કુશવર, કુશવરાવભાસક; ક્રૌંચ, ક્રૌંચવર, ક્રૌંચવરાવભાસક. ૧૪-૧૭.

એવી રીતે એકવીશ થયા. જે નામનો દ્વીપ તેજ નામનો, એની આસપાસ સમુદ્ર આવેલ છે—એમ સમજવું.

એ પ્રમાણે અસંખ્ય દ્વીપ અને અસંખ્ય સમુદ્રો છે; એટલે એમનાં નામો કેટલાં કહેવાય ? પણ તે નામોનો ‘ આમ્નાય ’ આ પ્રમાણે છે:—આભૂષણો, વસ્ત્રો, સુગંધગ્રંથો, કમળ, તિલક, નિધાન, રત્ન, નદી, પર્વત, પદ્મદ્રુ વગેરે દ્રવ્યો, કચ્છ આદિ વિજયો, વક્ષસ્કારપર્વત, વર્ષધર પર્વત, કુરુ, મંદર, સૌધર્મ આદિ સ્વર્ગો, શક્રાદિ ઇન્દ્રો, ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા, પર્વ-તોનાં શિખર—એવી એવી ઉત્તમ વસ્તુઓનાં જગતમાં જે જે નામો છે તે પ્રત્યેક નામના ત્રણ ત્રણ દ્વીપો અને સમુદ્રો છે. ૧૮-૨૨.

એકૈકેનાભિધાનેનાભિધેયાસ્તેऽપ્યસંખ્યશઃ ।
 યથા જમ્બૂદ્વીપનામ્ના દ્વીપા પરેऽપ્યસંખ્યશઃ ॥ ૨૩ ॥
 યાવદેવં ક્રમાત્ દ્વીપં સૂર્યવરાવભાસકમ્ ।
 પરિવેષ્ટ્ય સ્થિતઃ સૂર્યવરાવભાસવારિધિઃ ॥ ૨૪ ॥
 તતશ્ચૈકૈકેન નામ્ના ન ત્રિપ્રત્યવતારણમ્ ।
 દેવદ્વીપો દેવવાર્ધિઃ નાગદ્વીપસ્તદમ્બુધિઃ ॥ ૨૫ ॥
 યક્ષદ્વીપો યક્ષવાર્ધિઃ ભૂતદ્વીપસ્તદમ્બુધિઃ ।
 સ્વયંભૂરમણદ્વીપઃ સ્વયંજૂરમણામ્બુધિઃ ॥ ૨૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 જમ્બૂદ્વીપાદયશ્ચૈતે સ્થાનદ્વિગુણવિસ્તૃતાઃ ।
 સર્વે સ્વયંભૂરમણાર્ણવાન્તા દ્વીપવાહર્યઃ ॥ ૨૭ ॥
 જમ્બૂદ્વીપાદયથા સિમ્ધુઃ લવણો દ્વિગુણઃ તતઃ ।
 ધાતકીલંકાં ઇત્યેવમન્ત્યાત્ દ્વીપાત્ તદમ્બુધિઃ ॥ ૨૮ ॥
 તત્રાયં સર્વતઃ ક્ષુલ્લઃ સર્વાભ્યન્તરતઃ સ્થિતઃ ।
 વિષ્વક્ પ્રતરવૃત્તશ્ચ પૂર્ણેન્દુમંડલાકૃતિઃ ॥ ૨૯ ॥

એટલું જ નહિં પણ, એક જ નામના પણ અસંખ્ય દ્વીપો અને અસંખ્ય સમુદ્રો છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે, ‘ જમ્બૂ ’ નામના અસંખ્ય દ્વીપો છે. ૨૩.

એવી રીતે છેદલે સૂર્યવરાવભાસક દ્વીપ આવેલ છે અને એની આસપાસ વલયાકારે એજ નામનો સમુદ્ર આવ્યો છે. ૨૪.

એ પછી જે જે દ્વીપ અને જે જે સમુદ્ર છે એ પૂર્વ પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ નામના નથી આવતા. પણ એક નામનો દ્વીપ ને સમુદ્ર એકજ વાર આવે છે. જેમકે દેવદ્વીપ અને એની આસપાસ દેવસમુદ્ર; એની આસપાસ વળી નાગદ્વીપ અને નાગસમુદ્ર; તે પછી વળી યક્ષદ્વીપ અને યક્ષસમુદ્ર, ભૂતદ્વીપ અને ભૂતસમુદ્ર, સ્વયંભૂરમણદ્વીપ અને સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર આવેલા છે. ૨૫-૨૬.

હવે તે જમ્બૂદ્વીપથી લઈને છેક સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીના સર્વે દ્વીપસમુદ્રો ઉત્તરોત્તર ઝમણાઝમણા વિસ્તારવાળા છે. જેમકે જમ્બૂદ્વીપથી લવણસમુદ્ર ઝમણો છે, લવણ સમુદ્રથી ધાતકીલંકાદ્વીપ ઝમણો છે, વગેરે. એવી રીતે છેદલા દ્વીપથી છેદલો સમુદ્ર ઝમણો છે. ૨૭-૨૮.

આ પ્રમાણેની સમજણે, આ જમ્બૂદ્વીપ સર્વમાં વચ્ચે રહેલો હોઈ સર્વથી નાનો છે. વળી એનો આકાર પૃથ્વીમાના ચંદ્રમાના આકારે ગોળ અને સપાટ છે. ૨૯.

અસ્ય દ્વીપસ્યાધિપતેઃ એકપલ્યોપમાયુષઃ ।
 મહર્દ્ધિકાનાદતાલ્યદેવસ્યાશ્રયભૂતયા ॥ ૩૦ ॥
 જમ્બવા નાનારત્નમય્યા વદ્યમાણસ્વરૂપયા ।
 સદોપલક્ષિતો દ્વીપો જમ્બૂદ્વીપ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૩૧ ॥ વિશેષકમ્ ॥
 નિત્યં કુસુમિતૈસ્તત્ર તત્ર દેશે વિરાજતે ।
 વનૈરનૈકૈર્જમ્બૂનાં જમ્બૂદ્વીપઃ તતોઽપિ ચ ॥ ૩૨ ॥
 વિષ્કમ્ભાયામતશ્ચૈષ લક્ષયોજનસમ્મિતઃ ।
 પરિતઃ પરિધિસ્ત્વસ્ય શ્રૂયતાં યઃ શ્રુતે શ્રુતઃ ॥ ૩૩ ॥
 લક્ષત્રયં યોજનાનાં સહસ્રાણિ ચ ષોડશ ।
 ક્રોશાઃ ત્રયઃ તદધિકમષ્ટાવિંશં ધનુઃશતમ્ ॥ ૩૪ ॥
 ત્રયોદશાંગુલાઃ સાર્ધા યવાઃ પંચૈકયૂકિકા ।
 જમ્બૂદ્વીપસ્ય ગણિતપદં વદ્યેઽથ તત્ત્વદઃ ॥ ૩૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 શતાનિ સપ્ત કોટીનાં નવતિઃ કોટયઃ પરાઃ ।
 લક્ષાણિ સપ્તપંચાશત્ પદ્સહસ્રોનિતાનિ ચ ॥ ૩૬ ॥
 સાર્ધં શતં યોજનાનાં પાદોનક્રોશયામલમ્ ।
 ધનૂંષિ પંચદશ ચ સાર્ધં કરદ્રયં તથા ॥ ૩૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

એક પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા તથા મહાન્ સમૃદ્ધિવાળા ‘અનાદત’ નામના એના અધિષ્ઠાયક દેવના આશ્રયભૂત, અને વિવિધરત્નમય-એવા ‘જમ્બૂ’ નામના વૃક્ષ પરથી, એનું ‘જમ્બૂદ્વીપ’ નામ પડેલું છે. અથવા ત્યાં નિરન્તર પ્રકુલિત એવાં જાંબૂડાંનાં પુષ્કળ વન આવી રહ્યાં છે તે પરથી ‘જમ્બૂદ્વીપ’ નામ પડેલું સમજવું. ૩૦-૩૨.

એ જમ્બૂદ્વીપ એક લાખયોજન લાંબોપહોળો છે. વળી શાસ્ત્રમાં એનો ચોતરફનો ઘેરાવો ત્રણલાખ સોળહજાર યોજન, ત્રણ કોસ, એકસો અઠ્યાવીશ ધનુષ્ય, સાડાતેર આંગળ, પાંચ યવ અને એક જૂ-એટલો કહ્યો છે. ૩૩-૩૫.

એનું ગણિતપદ વળી સાતસો નેવું કોડ છપ્પન લાખ ચોરાણું હજાર એકસો પચાસ યોજન, પોણામે કોસ, પંદર ધનુષ્ય અને અઠી હાથ-એટલું છે. ૩૬-૩૭.

અયં ભાવઃ । ઇયન્તિ જમ્બૂદ્વીપસ્ય યોજનપ્રમિતાનિ વૈ ।

ચતુરસ્રાણિ ચંડાનિ સ્યુઃ કોશાદ્યતિરિચ્યતે ॥ ૩૮ ॥

અસૌ સહસ્રાણિ નવનવતિઃ સ્યાત્સમુચ્છ્રિતઃ ।

સાધિકાનિ યોજનાનામૂર્ધ્વાધશ્ચ સહસ્રકમ્ ॥ ૩૯ ॥

ઉદ્વેધોચ્છ્રયયોગે તુ સ્યાદૂર્ધ્વાધઃ પ્રમાણતઃ ।

જમ્બૂદ્વીપો યોજનાનાં લક્ષમેકં કિલાધિકમ્ ॥ ૪૦ ॥

આહ । જલાશયાદૌ શૈલાદૌ વ્યવહારો હિ સમ્મતઃ ।

ઉદ્વેધોચ્ચત્વયોઃ જમ્બૂદ્વીપે સ તુ કથં ભવેત્ ॥ ૪૧ ॥

અત્ર બ્રૂમઃ । હીયમાના પ્રતીચ્યાં ભૂર્ધર્માયાં સમભૂતલાત્ ।

સહસ્રયોજનોઢાંતે સ્યાત્ ક્રમાદ્વિજયદ્વયે ॥ ૪૨ ॥

તત્રાધો લૌકિકગ્રામાઃ સન્તિ સર્વેષુ તેષુ ચ ।

દ્વીપસ્યાસ્ય વ્યવહારાત્તાવાનુદ્વેધ ઉચ્યતે ॥ ૪૩ ॥

જમ્બૂદ્વીપાર્હતામેતત્સુમેરોઃ પાંડુકે વને ।

અભિષેકશિલોત્સંગેઽભિષેકઃ ક્રિયતે યતઃ ॥ ૪૪ ॥

જમ્બૂદ્વીપવ્યવહારં મેરૌ સંભાવ્ય સુષ્ટુ તત્ ।

પ્રજ્ઞપ્તં તાવદુચ્ચત્વં જમ્બૂદ્વીપસ્ય તાત્વિકૈઃ ॥ ૪૫ ॥

એમાં સમજવાનું એમ કે જમ્બૂદ્વીપના એટલી સંખ્યામાં યોજનપ્રમાણુ ચોરસ-
ગંઢો થાય. કેસ, ધનુષ્ય વગેરે કહ્યા છે એ એ ઉપરાંત સમજવા. ૩૮.

જમ્બૂદ્વીપ નવાણું હજાર યોજનથી કાંઈક અધિક ઉંચાઈમાં છે અને એક હજાર
યોજન નીચો છે. એટલે ઉંચાણ અને નીચાણનો યોગ એટલે સરવાલો કરતાં એનું ઉર્ધ્વાધઃ
પ્રમાણુ એક લાખ યોજનથી કાંઈક અધિક થયું. ૩૯-૪૦.

અહિં કેાઈ શંકા ઉપસ્થિત કરે કે જળાશય, પર્વત વગેરેને તો ઉંડાઈ તથા ઉંચાણ
હોય- (એ વ્યાજળી છે) પરંતુ જમ્બૂદ્વીપની ઉંડાઈ ને ઉંચાઈની વાત કરો છો એ કેવી
રીતે ? ૪૧.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—પૃથ્વી પાશ્વિમ દિશામાં ધર્માનારકી તરફ ઘટતી
જાય છે તે છેવટે અનુક્રમે એક વિજયોમાં સમભૂતળથી એક હજાર યોજન નીચી ઉતરે છે.
ત્યાં અધોલોકગ્રામો આવેલાં છે અને એ સર્વેને વિષે આ દ્વીપનો વ્યવહાર હોવાથી, એની

તથાહ જમ્બૂદ્વીપમજ્જપ્ત્યામ્ ।

एगं जोश्रणसहस्सं उद्वेहेणं । एवणउत्तिजोश्रणसहस्साइं साइरेगाइं
उद्वं उच्चत्तेणं । साइरेगं जोश्रणसयसहस्सं सव्वग्गेणं पणत्ते ॥

पृथ्व्यपूजीवपुद्गलात्मा जम्बूद्वीपोऽस्ति वस्तुतः ।

पृथ्व्यपूजीवपुद्गलानां परिणामो यदीदृशः ॥ ૪૬ ॥

शाश्वतोऽशाश्वतश्चायं द्रव्यतस्तत्र शाश्वतः ।

वर्णगन्धरसस्पर्शपर्यायैः स्यादशाश्वतः ॥ ૪૭ ॥

अथास्य जम्बूद्वीपस्य भाति वज्रमणीमयः ।

प्राकारः आगमे ख्यातो जगतीत्यपराख्यया ॥ ૪૮ ॥

धेनुपुच्छाकૃતિः सोऽष्टौ योजनानि समुच्छ्रितः ।

योजनानि द्वादशास्य मूले विस्तार आहितः ॥ ૪૯ ॥

मूलादुत्पत्यते यावद्धनुःक्रोशादિકं કિલ ।

મૂલવ્યાસસ્તાવતોનસ્તત્ર તત્રાસ્ય જાયતે ॥ ૫૦ ॥

એટલી ઉંડાઇ કહેવાય છે. વળી ત્યાં એટલે જમ્બૂદ્વીપમાં જે જે તીર્થંકરો થાય છે એમનો મેરૂ પર્વતના પાંડુક વનની શિલાપર અભિષેક કરવામાં આવે છે, માટે જમ્બૂદ્વીપનો તે સ્થળ સુધી વ્યવહાર ગણીને, તત્વજ્ઞાનીઓએ એની એટલી ઉંચાઇ કહી છે. ૪૨-૪૫.

આ સંબંધમાં ‘જમ્બૂદ્વીપપ્રસંગ’ ને વિષે પણ કહ્યું છે કે-જમ્બૂદ્વીપ સમભૂતગથી એક હબ્બર યોજન નીચો છે અને નવાણું હબ્બર યોજનથી સહેજ વિશેષ-એટલો ઉંચો છે એટલે એની સમગ્ર એક લાખ યોજનથી સહેજ વિશેષ-એટલી ઉંચાઇ કહેવાય.

આ જમ્બૂદ્વીપ વસ્તુતઃ પૃથ્વી, જળ, જીવ અને પુદ્ગલનો બનેલો છે કેમકે પશ્ચી, જળ, જીવ અને પુદ્ગલોનું જ આવું પરિણામ હોય છે. ૪૬.

વળી એ શાશ્વતો છે તેમ અશાશ્વતો પણ છેઃ (૧) દ્રવ્યતઃ શાશ્વતો છે; અને (૨) વર્ણ, ગંધ, રસ, તથા સ્પર્શરૂપ પર્યાયોને લઈને અશાશ્વત છે. ૪૭.

આ જમ્બૂદ્વીપને ક્રતો વજ્રમણિમય કોટ આવેલો છે જે આગમમાં ‘જગતી’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ૪૮.

ગાયના પુચ્છના જેવો એનો આકાર છે. વળી એ આઠ યોજન ઉંચો છે, અને એનો વિસ્તાર મૂળ આગળ બાર યોજનનો છે. ૪૯.

વળી, મૂળ આગળથી જેટલા ધનુષ્ય કે કોસ આદિ ઉપર ચઢીએ તેટલા ધનુષ્ય કે

મૂલાદૂધ્વં કોશયુગે વ્યતીતે તત્ર વિસ્તૃતિઃ ।
સાર્ધરુદ્રયોજનાનિ સર્વત્રૈવં વિભાવ્યતામ્ ॥ ૫૧ ॥

एवं च मूलादुत्क्रान्ते योजनानां चतुष्टये ।
मूलव्यासे चतुरूने स्याद्विस्तारोऽष्टयोजनः ॥ ५२ ॥

तथास्य मूर्ध्नि पूर्णेषु योजनेषु किलाष्टसु ।
मूलव्यासेऽष्टभिर्न्यूने व्यासोऽब्धिमितयोजनः ॥ ५३ ॥

उक्तं जम्बूद्वीपमानं जगत्या मूलविस्तृतिः ।
भाव्यैवमखिलद्वीपपाथोधिजगतीष्वपि ॥ ५४ ॥

इत्यर्थतो वीरंजयसेहरक्षेत्रविचारवृत्तौ ॥

अथास्योपरिभागस्य चतुर्योजनविस्तृतेઃ ।
મધ્યદેશે સર્વરત્નમયી રાજતિ વેદિકા ॥ ૫૫ ॥
સોપરિષ્ઠાદ્રિષ્ટરત્નમયી વજ્રમયી ત્વઃ ।
વજ્રસ્તંભસ્વર્ણરૂપ્યફલકૈરુપશોભિતા ॥ ૫૬ ॥

કોસ આદિ મૂળના વિસ્તારમાંથી બાદ કરતાં જે આવે તે તેનો તે સ્થળ આગળનો વ્યાસ કે વિસ્તાર હોય છે. ૫૦.

જેમકે, મૂળથી ઉપર અરધે યોજને એનો વિસ્તાર ૧૨-૩=૧૧૩ યોજન હોય. એ પ્રમાણે સર્વત્ર સમજી લેવું. ૫૧.

વળી મૂળથી ઉપર ચાર યોજને એનો વિસ્તાર ૧૨-૪=૮ યોજન હોય. ૫૨.

વળી એની ટોચ, જે મૂળ ઉપર આઠ યોજને છે ત્યાં આગળનો એનો વિસ્તાર ૧૨-૮=૪ યોજન હોય. ૫૩.

એવી રીતે જમ્બૂદ્વીપનું પ્રમાણ તથા જગતીના મૂળનો વિસ્તાર કહ્યો. એવી જ રીતે સર્વે દ્વીપ, સમુદ્ર તથા જગતીમાં સમજી લેવું. ૫૪.

એવો ' વીરંજય ક્ષેત્રવિચાર ' ની ટીકાનો ભાવાર્થ છે.

હવે એના ચાર યોજનના વિસ્તારવાળા ટોચના ભાગના મધ્યમાં એક સર્વરત્નમય વેદિકા શોભી રહી છે. ૫૫.

એ વેદિકા વજ્રના સ્તંભ તથા સોનારૂપાના પાટીયાથી વિરાજી રહી છે. વળી એનો ઉપરનો ભાગ રિષ્ટરત્નમય અને હેઠળનો ભાગ વજ્રમય છે. ૫૬.

નરકિન્નરગન્ધર્વવૃષોરગાશ્વહસ્તિનામ્ ।

રમ્યા નાનાવિધૈ રૂપૈર્ભાતિ સાતિમનોરમેઃ ॥ ૫૭ ॥

તથા તસ્યાં રત્નમયો રાજન્તે બહુવહ્નયઃ ।

વાસન્તીચમ્પકાશોકકુન્દાતિમુક્તકાદયઃ ॥ ૫૮ ॥

લતાશ્ચ તાઃ સ્તવકિતાઃ પુષ્પિતાઃ પલ્લવાન્વિતાઃ ।

પ્રણતાઃ ક્રીડદમરમિથુનપ્રશ્રયાદિવ ॥ ૫૯ ॥

પરિક્ષેપેણ જગતીસમાના વિસ્તૃતા ચ સા ।

શતાનિ પંચ ધનુષામુત્તુંગા ત્વર્ધયોજનમ્ ॥ ૬૦ ॥

સ્થાને સ્થાને સર્વરત્નમયપદ્મોપશોભિતા ।

પદ્મપ્રાધાન્યતો નામ્ના સા પદ્મવરવેદિકા ॥ ૬૧ ॥

વિભાતિ વનખંડાભ્યાં સા પદ્મવરવેદિકા ।

ઉભયોઃ પાર્શ્વયોઃ સ્થૂલકુલાભ્યામિવ નિમ્નગા ॥ ૬૨ ॥

પરિક્ષેપેણ જગતીતુલ્યૌ તો વનખંડકૌ ।

સાર્ધચાપશતદ્વંદ્રન્યૂનદ્વિયોજનાતૌ ॥ ૬૩ ॥

એ વેદિકા વળી પુરૂષ, કિન્નર, ગંધર્વ, વૃષભ, ઉરગ, અને હયહસ્તિ આદિના નાનાવિધ મનોહર ચિત્રોથી દીપી રહી છે. ૫૭.

એમાં વળી વાસન્તી, ચંપક, અશોક, કુંદ અને અતિમુક્તક આદિ અનેક રત્નમય વદલી-વેલડીઓ શોભી રહી છે. ૫૮.

એ લતાઓ ઉપર વળી ગુચ્છાઓ, પુષ્પો અને પલ્લવો પણ છે. વળી એ ત્યાં ક્રીડા કરતા અમરમિથુનો અર્થાત્ દેવદેવીઓના પ્રશ્રયથી જ હોયની એમ નીચી ઝુકી રહી છે. ૫૯.

એ વેદિકાનો ઘેરાવો જગતી જેવડો, પહોળાઈ પાંચસો ધનુષ્ય અને ઉંચાઈ બે કોસ છે. ૬૦.

એ વેદિકા પર સ્થળે સ્થળે સર્વરત્નમય પદ્મો-કમળો આવી રહ્યાં છે. અને એ પ્રમાણે પદ્મો વિશેષ હોવાથી એ પદ્મવરવેદિકા કહેવાય છે. ૬૧.

વળી એ પદ્મવરવેદિકા, નદી જેમ બે કિનારાઓથી શોભે છે તેમ, બેઉ બાજુએ બગીચા-ઓથી શોભી રહી છે. ૬૨.

પ્રત્યેક બગીચો ઘેરાવામાં ‘ જગતી ’ જેવડો છે. અને એનો વિસ્તાર બે ચોજનમાં બસો પચાસ ધનુષ્ય જેટલો ઓછો છે. ૬૩.

एवं च वेदिकाव्याससंयुक्तो विस्तारो वनयोर्द्वयोः ।
 स्यात्पूर्णा जगतीव्यासो योजनानां चतुष्टयम् ॥ ६४ ॥
 पुष्पितैः फलितैः शाखाप्रशाखाशतशालितैः ।
 अनेकोत्तमजातीयवृक्षै रम्ये च ते वने ॥ ६५ ॥
 विराजते च भूभाग एतयोः वनखंडयोः ।
 मरुत्कीर्णपंचवर्णपुष्पप्रकरपूजितः ॥ ६६ ॥
 कस्तुरિકैलाકપૂરचन्दनाधिकसौरभैः ।
 अनिलान्दोलनोद्भूतवीणादिजित्वरारवैः ॥ ६७ ॥
 अत्यन्तकोमलैः नानावर्णैः वप्यैः तृणांकुरैः ।
 रोमोद्गमैरिव भुवः सुरक्रीडासुखस्पृशः ॥ ६८ ॥ युग्मम् ॥
 मरुत्કૃતાસ્ફાલનેનોદ્ગિરદ્ભિઃ મધુરધ્વનીન્ ।
 પંચવર્ણૈઃ મણિભિરપ્યસૌ કીર્ણઃ સુગન્ધિભિઃ ॥ ૬૯ ॥
 ન વરં વિપિનેઽન્તઃસ્થે ન સ્યાત્તૃણમણિધ્વનિઃ ।
 વેદિકોન્નતિરુદ્ધસ્ય તાદૃગ્વાયોરસંગતેઃ ॥ ૭૦ ॥

એ પ્રમાણે વેદિકાનો વિસ્તાર અને બેઉ બગીચાનો વિસ્તાર એકત્ર કરતાં ચાર યોજન આવે છે. એ જગતીનો પૂર્ણ વ્યાસ આવ્યો. ૬૪.

સેંકડોબંધ શાખાપ્રશાખાવાળાં અને ક્ષણકુલવાળાં અનેક ઉત્તમ વૃક્ષોથી એ બેઉ બગીચાઓ સુરમ્ય જણાય છે. ૬૫.

એમની ભૂમિ વાયુથી ખરી પહેલાં પુષ્કળ પંચવર્ણ પુષ્પોને લીધે, બાણે કોઇએ પૂજા કરી હોયની એવી જણાય છે. ૬૬.

કસ્તુરી, એલચી, કપૂર તથા ચંદન કરતાં પણ ચઢી જાય એવી સુવાસ વિસ્તારતા, તથા વાયુના આન્દોલનથી થતા વીણા વગેરેના નાદ કરતાં પણ અધિક મનહર સ્વરને કાઢતા, અતિ કોમળ પચરંગી તૃણાંકરોથી છવાઈ ગયેલી એ ભૂમિ બાણે દેવકીડાના સુખસ્પર્શથી રોમાંચિત થઈ હોયની એવી જણાય છે. ૬૭-૬૮.

વળી ત્યાંનો ભૂપ્રદેશ વાયુના આસ્ફાલનથી મધુર ધ્વનિ કરતા પંચવર્ણના સુગંધિ મણિ-ઓથી પણ સંકીર્ણ થયેલ છે. ૬૯.

ફેર માત્ર એટલોજ છે કે અંદરના બગીચામાં તૃણ કે મણિનો ધ્વનિ થતો નથી કેમકે વેદિકા ઉંચી હોવાથી એવો વાયુ ફેંધાઈ જઈ ત્યાં સંચરી શકતો નથી. ૭૦.

વનયોરેતયોશ્ચિત્રકરયોઃ સ્યુઃ પદે પદે ।
 પુષ્કરિણ્યો દીર્ઘિકાશ્ચ મહાસરોવરાણિ ચ ॥ ૭૧ ॥
 સુખોત્તારાઃ તપનીયતલાઃ સદ્વજ્રભિત્તયઃ ।
 નાનારત્નવદ્વતીર્થાઃ સુવર્ણરૂપ્યવાલુકાઃ ॥ ૭૨ ॥
 કાશ્ચિજ્ઞાત્યાસવરસા કાશ્ચિચ્ચ વારુણીરસાઃ ।
 સુધોપમજલાઃ કાશ્ચિત્ કાશ્ચિદિત્તુરસોદકાઃ ॥ ૭૩ ॥
 એવં નાનાસ્વાદજલાઃ શતપત્રાદિપંકજૈઃ ।
 મનોજ્ઞાસ્તાઃ પુષ્કરિણ્યઃ ક્રીડાભિર્ભાતિ નાકિનામ્ ॥ ૭૪ ॥
 વિશેષકમ્ ॥
 સ્પષ્ટાષ્ટમંગલૈઃ છત્રચામરધ્વજરાજિભિઃ ।
 ત્રિસોપાનાન્યાસુ ચતુર્દિશં રાજન્તિ તોરણૈઃ ॥ ૭૫ ॥
 ભાન્તિ ક્રીડાસરાંસ્યેવં યથાર્હં દીર્ઘિકા અપિ ।
 ચતુર્દિશં ત્રિસોપાનાદિભિઃ રત્નમણીમયૈઃ ॥ ૭૬ ॥
 રમ્યાઃ ક્રીડાપર્વતાશ્ચ ભાન્તિ તત્ર પદે પદે ।
 તેષાં પ્રત્યેકમેકૈકઃ પ્રાસાદો ભાતિ મૂર્ધનિ ॥ ૭૭ ॥

એ જાનને આશ્ચર્યકારી જાળીઆઓની અંદર વળી સ્થળે સ્થળે પુષ્કરિણી-વાવો, તળાવડીઓ અને મ્હોટાં સરોવર પણ આવી રહ્યાં છે. ૭૧.

અંદર સુખે ઉતરી શકાય એવી એ પુષ્કરિણીઓને સુવર્ણમય તળીયાં છે, વજ્રમય ભીંતો છે, વિવિધ પ્રકારનાં રત્નોવડે ખાંધેલા ઘાટ છે અને એમાં સુવર્ણમય અને રૂપ્યમય વેળુ છે. કેટલીકમાં ઉત્તમ મહિરા જેવાં, કેટલીકમાં વાણી જેવાં, કેટલીકમાં અમૃત જેવાં અને વળી કેટલીકમાં તો ઇંદુરસ જેવાં જળ ભરેલાં છે. આવા આવા નાના પ્રકારના સ્વાદિષ્ટ જળ-વાળી એ વાવડીઓ શતપત્ર આદિક કમળોને લીધે અને સુરવૃંદોની સતત કીડાને લીધે અત્યંત મનોહર જણાય છે. ૭૨-૭૪.

એ વાવડીઓને વળી પ્રત્યેક દિશાએ ત્રણ ત્રણ પગથીયાં છે. તે પર અષ્ટ મંગળ, છત્ર, ચામર, ધ્વજ અને તોરણો વિરાજી રહ્યાં છે. ૭૫.

એજ પ્રમાણે એ તળાવડીઓ અને કીડાસરોવરોને પણ ચારે દિશાએ રત્નમય અને મણિમય ત્રણ ત્રણ પગથીયાં આવેલાં છે. ૭૬.

વળી ત્યાં ડગલે ને પગલે મનહર કીડાપર્વતો દૃષ્ટિએ પડે છે, જેમનાં શિખરપર અકેક પ્રાસાદ રહેલો છે. ૭૭.

પ્રતિપ્રાસાદમેકૈકં મધ્યે સજ્જિતમાસનમ્ ।
 અસ્તિ ક્રૌંચાસનં ક્વાપિ હંસાસનમપિ ક્વચિત્ ॥ ૭૮ ॥
 પદ્માસનં ચ ગરુડાસનં સિંહાસનં ક્વચિત્ ।
 ભદ્રાસનં ચ મકરાસનં ચાતિમનોહરમ્ ॥ ૭૯ ॥

તથા નાનાક્રીડાગૃહાઃ સન્તિ તયોશ્ચ વનખંડયોઃ ।
 ક્વચિત્ પ્રેક્ષણગૃહં ક્વચિચ્ચ કેતકીગૃહમ્ ॥ ૮૦ ॥
 લતાગૃહં ગર્ભગૃહં ક્વચિચ્ચ કદલીગૃહમ્ ।
 કુત્રચિત્ મજ્જનગૃહં પ્રસાધનગૃહં ક્વચિત્ ॥ ૮૧ ॥
 પ્રત્યેકં ચ ગૃહેષ્વેષુ વિભાત્યેકૈકમાસનમ્ ।
 ક્રીડતાં તત્ર દેવાનાં યોગ્યં રત્નમણીમયમ્ ॥ ૮૨ ॥

તથા મુદ્રિકામલ્લિકાજાતીમાલત્યાદિલતાવ્રજૈઃ ।
 રત્નાત્મનસ્તત્ર તત્ર ભૂયાંસો ભાન્તિ મગ્ધપાઃ ॥ ૮૩ ॥
 મંડપેષુ તથૈતેષુ જાત્યકાંચનનિર્મિતાઃ ।
 શિલાનાં પટ્ટકાઃ સન્તિ ક્રૌંચાદ્યાસનસંસ્થિતાઃ ॥ ૮૪ ॥

દરેક પ્રાસાદ પર અડેક આસન છે; તેમાં કયાંક ક્રૌંચાસન તો કયાંક હંસાસન, કયાંક પદ્માસન તો કયાંક ગરુડાસન, કોઇ જગ્યાએ સિંહાસન તો અન્ય સ્થળે ભદ્રાસન કે મકરાસન— એમ વિધવિધ પ્રકાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ૭૮-૭૯.

વળી એ બેઉ બગીચાઓમાં નાનાવિધ ક્રીડાગૃહો આવેલાં છે: કયાંક નાટ્યગૃહ, કયાંક કેતકીગૃહ, કયાંક લતાગૃહ, કયાંક ગર્ભગૃહ તો કયાંક વળી કદલીગૃહ, સ્નાનગૃહ કે પ્રસાધન-ગૃહ શોભી રહ્યાં છે. ૮૦-૮૧.

વળી એવા પ્રત્યેક ગૃહમાં દેવોને ક્રીડા કરવા લાયકનાં રત્નમણિમય આસનો પણ છે. ૮૨.

એટલુંજ નહિં પણ મુદ્રિકા, મલ્લિકા, જાતિ અને માલતી આદિ લતાઓનાં અનેક રત્નમય મંડપો પણ ત્યાં છે. ૮૩.

એ મંડપોમાં વળી ઉત્તમ સુવર્ણમય ક્રૌંચાદિક આસનો પર શિલાપટ્ટો પણ શોભી રહ્યા છે. ૮૪.

૫તેષુ પર્વતેષ્વેષુ ગૃહેષુ મંડપેષુ ચ ।
 દીર્ઘિકાદિષુ ચ સ્વૈરં ક્રીડન્તિ વ્યન્તરામરાઃ ॥ ૮૫ ॥
 પરિતો જગતી ભાતિ ગવાક્ષવલયેન સા ।
 ગવાક્ષવલયં તચ્ચ ગવ્યૂતદ્વિતયોચ્છ્રિતમ્ ॥ ૮૬ ॥
 શતાનિ પંચ ધનુષાં વિસ્તીર્ણં ચારુચિત્રિતમ્ ।
 કૃતનેત્રમનોમોદં સુરાણાં રમણોચિતમ્ ॥ ૮૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 લવણોદસમાસન્નજગતીભિત્તિમધ્યગમ્ ।
 દર્યમાનાબ્ધિકુતુકં જ્ઞાતવ્યં સર્વતઃ સ્થિતમ્ ॥ ૮૮ ॥

અત્ર ઇદં ગવાક્ષકટકં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિવૃત્તૌ જગતીભિત્તિમધ્યગત-
 મુક્તમ્ ॥ જમ્બૂદ્વીપસંગ્રહણીવૃત્તૌ જગત્યા ઉપર્યુક્તમ્ । તથા ચ તદ્ગ્રન્થઃ ।
 તસ્યા પાર્શ્વદ્વયેઽપિ દ્વૌ વનખંડૌ વેદિકામાનદૈર્ઘ્યૌ વિદ્યેતે । ન વરં વિસ્તા-
 રેણાભ્યન્તરઃ સાર્ધધનુઃશતદ્વયોનયોજનયુગ્મપ્રમાણઃ । બાહ્યસ્તુ વનખંડઃ
 અર્ધાષ્ટમધનુઃશતહીનયોજનયુગ્મમાનઃ । યતઃ તત્ર અભ્યન્તરાત્ વનખંડાત્
 અધિકાનિ પંચધનુઃશતાનિ જાલકટકેનાવરુદ્ધાનિ ॥ પરં શ્રીમલયગિરિપાદૈઃ
 ન તદ્વિવક્ષિતમ્ । દ્વયોરપિ વનખણ્ડયોઃ એકમેવ માનમુક્તમ્ । તત્ત્વં તુ
 બહુશ્રુતા વિદન્તીતિ ॥

એ સર્વ પર્વતો, ગૃહો, જળાશયો તથા મંડપોમાં વ્યન્તરદેવો યથેષ્ટ પ્રકારે
 ક્રીડા કરે છે. ૮૫.

હવે એ જગતીના કોટ પર ફરતો એક ગવાક્ષ આવી રહ્યો છે. એ ગવાક્ષ બે ગાઉ
 ઉંચો, પાંચસો ધનુષ્ય પહોળો અને મનહર ચિત્રામણોથી ભરપૂર હોઈ દ્રષ્ટિ તથા મનને
 આનન્દ આપે છે. ૮૬-૮૭.

એ ગવાક્ષ લવણસમુદ્રની નજદીક રહેલા જગતીના કોટના મધ્ય ભાગમાં આવેલ હોવાથી
 ત્યાંથી સમુદ્રનાં સર્વ કૌતુકો નજરે પડે છે. ૮૮.

આ ગવાક્ષ જગતીના કોટના મધ્ય ભાગમાં આવેલ છે એમ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞિતની ટીકામાં
 કહેલું છે. પણ ‘ જમ્બૂદ્વીપ સંગૃહણી ’ ની ટીકામાં તો ‘ જગતીના કોટની ઉપર આવેલ છે ’
 એમ જણાવ્યું છે. એ પાઠ આ પ્રમાણે છે:- જગતીને બે બાજુએ બે બગીચાઓ છે. એ
 બે બગીચામાં ‘ વેદિકા ’ જેવડા છે. પણ પહોળાઈમાં ફેર છે. એક અંદરનો છે તેની પહોળાઈ

સર્વે દ્વીપાઃ સમુદ્રાશ્ચ જગત્યૈવં વિરાજિતાઃ ।
 સર્વાસાં જગતીનાં ચ સ્વરૂપમનયા દિશા ॥ ૮૯ ॥
 અથૈતસ્યાં જગત્યાં ચ દ્વારાણિ સ્યુશ્ચતુર્દિશમ્ ।
 વિજયં વૈજયન્તં ચ જયન્તં ચાપરાજિતમ્ ॥ ૯૦ ॥
 સહસ્રાન્ પંચચત્વારિંશતમુલ્લંઘ્ય મેરુતઃ ।
 યોજનાનાં દિશિ પ્રાચ્યાં શીતાકૂલંકષોપરિ ॥ ૯૧ ॥
 વિજયં દ્વારમાખ્યાતમેવં વિત્થ પરાણ્યપિ ।
 દક્ષિણસ્યાં પશ્ચિમાયામુદીચ્યાં ચ યથાક્રમમ્ ॥ ૯૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 પ્રત્યેકમેષાં દ્વારાણામુચ્છ્રયો યોજનાષ્ટકમ્ ।
 વપ્રભીત્તિસમાના હિ યુક્તા દ્વારેષુ તુંગતા ॥ ૯૩ ॥
 પ્રત્યેકં તેષુ વિસ્તારો યોજનાનાં ચતુષ્ટયી ।
 ક્રોશં પૃથુર્દ્વારશાખા પ્રત્યેકં પાર્શ્વયોર્દ્વયોઃ ॥ ૯૪ ॥
 એવં સામસ્ત્યતો દ્વારવિસ્તારો યદિ ભાવ્યતે ।
 તદા સાર્ધાનિ ચત્વારિ યોજનાનિ ભવેદસૌ ॥ ૯૫ ॥

બે યોજનમાં અઢીસો ધનુષ્ય જેટલી ઓછી છે, અને બીજે બહારનો છે તેની પહોળાઈ બે યોજનમાં સાડાસાતસો ધનુષ્ય જેટલી ઓછી છે; કેમકે આ બહારનામાં પાંચસો ધનુષ્ય જેટલા વિસ્તારનો ગવાક્ષ આવ્યો છે. શ્રીમલ્લયગિરિ આ બાબતમાં સંમત થતા નથી. એઓશ્રી તો બેઉ બગીચાઓની પહોળાઈ એક સરખીજ કહે છે. આમાં સત્ય કયું તે કેવળી જાણે.

સર્વે દ્વીપો અને સર્વે સમુદ્રોને આ પ્રમાણેનો ‘ જગતી ’ નો કોટ હોય છે. અને એ સર્વ કોટનું સ્વરૂપ આ કોટ પ્રમાણેનું જ સમજવું. ૮૯.

હવે આ ‘ જગતી ’ ના કોટને પ્રત્યેક દિશાએ એકેક દ્વાર છે તેઓનાં નામ વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત છે. ૯૦.

મેરુ પર્વતથી પૂર્વ દિશામાં પીસતાળીશ હજાર યોજન મૂકીને, શીતા નદીના કિનારાપર વિજય નામનું દ્વાર આવેલું છે. બીજાં ત્રણ દ્વારો એ પ્રમાણે મેરુથી અનુક્રમે દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશાએ આવેલાં છે. ૯૧-૯૨.

પ્રત્યેક દ્વારની ઉંચાઈ આઠ યોજનની છે કેમકે એ કોટની ભીંત જેવડી છે અને કોટની ભીંત આઠ યોજન ઉંચી છે. પ્રત્યેકની પહોળાઈ ચાર યોજન છે. વળી બે બાજુની બારસાળો પ્રત્યેક એકેક કોસ છે; એટલે એ સાથે લેતાં એ (વિજય) દ્વારની પહોળાઈ સાડાચાર યોજન થાય. ૯૩-૯૫.

તત્રેદં વિજયં ભૂમિપ્રવેશે વજ્રનિર્મિતમ્ ।
 ભૂમેરૂઘ્વં રિષ્ટરત્નમયમુક્તં જિનેશ્વરૈઃ ॥ ૯૬ ॥
 સ્તંભા સર્વત્ર વૈદૂર્યવર્યરત્નવિનિર્મિતાઃ ।
 પંચવર્ણૈઃ મણીરત્નૈઃ નિર્મિતં તત્ર કુટ્તિમમ્ ॥ ૯૭ ॥
 હંસગર્ભરત્નમયી દેહલ્યથેન્દ્રકીલકઃ ।
 ગોમેયરત્નઘટિતો દ્વારશાખે તથાત્ર ચ ॥ ૯૮ ॥
 લોહિતાશ્ચરત્નમય્યૌ પરિઘો વજ્રનિર્મિતઃ ।
 કપાટે અપિ વૈદૂર્યમયે પ્રોક્તે જિનેશ્વરૈઃ ॥ ૯૯ ॥
 નાનામણિમયે તત્ર કપાટચૂલિકાગૃહે ।
 જ્યોતીરસરત્નમયમુત્તરંગં નિરૂપિતમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

વિજયસ્યોપરિતનો ભાગો ભાતિ વિભૂષિતઃ ।
 રત્નભેદૈઃ ષોડશભિઃ તે ચામી કથિતાઃ શ્રુતે ॥ ૧૦૧ ॥
 રત્નં વજ્રં વૈદૂર્યલોહિતાક્ષે મસારગલ્લં ચ ।
 અપિ હંસગર્ભપુલકે સૌગન્ધિકમંજનં રજતમ્ ॥ ૧૦૨ ॥
 જ્યોતીરસમંકાંજનપુલકં રિષ્ટં ચ જાતરૂપં ચ ।
 સ્ફટિકં ચૈતાઃ ષોડશ રત્નભિદસ્તત્ર રાજન્તે ॥ ૧૦૩ ॥યુગ્મમ્ ॥

એ ‘ વિજય ’ દ્વાર ‘ પૃથ્વીની અંદર છે તેટલું વજ્રમય છે અને ઉપરના ભાગમાં રિષ્ટરત્ન-મય છે. ૯૬.

એના સ્તંભો સર્વત્ર ઉત્તમવૈદૂર્યરત્નમય છે અને એનું તળવટ પંચવર્ણના મણિ અને રત્નોનું છે. ૯૭.

એનો ઉંચરો હંસગર્ભરત્નોનો તથા એનો ઇન્દ્રકીલક ગોમેયરત્નનો બનાવેલો છે. એની બેઉ બારસાળ લોહિતરત્નની છે અને લોગણ વજ્રની છે. વળી એનાં કમાડ વૈદૂર્યરત્નોનાં કહ્યાં છે. ૯૮-૯૯.

કમાડોની બેઉ ચૂલિકા નાનાપ્રકારના મણિઓની, અને ઉત્તરંગ જ્યોતિરસરત્નમય છે. ૧૦૦.

એ વિજયદ્વારનો ઉપરનો ભાગ વળી સોળ બીજાનાં રત્નોનો છે. તે સોળ આ પ્રમાણે:—
 રત્ન, વજ્ર, વૈદૂર્ય, લોહિતાક્ષ, મસારગલ્લ, હંસગર્ભ, પુલક, સૌગન્ધિક, અંજન, રજત, જ્યોતીરસ, અંક, અંજનપુલક, રિષ્ટ, જાતરૂપ અને સ્ફટિક. ૧૦૧-૧૦૩.

શ્રીવત્સમત્સ્યદર્પણભદ્રાસનવર્દ્ધમાનવરકલશાઃ ।

સ્વસ્તિકનન્દાવર્તો દ્વારોપરિ મંગલાન્યઘ્નો ॥ ૧૦૪ ॥

દ્વારસ્યાસ્ય વજ્રમયો માઢભાગઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

માઢસ્ય શિખરં રૌપ્યમુલ્લોચસ્તપનીયજઃ ॥ ૧૦૫ ॥

મણિવંશલોહિતાક્ષપ્રતિવંશેઃ રજતવદ્ધભૂભાગૈઃ ।

દ્વારં ગવાક્તકટકૈઃ વિરાજતે તત્સમુદ્રદિશિ ॥ ૧૦૬ ॥

ભિત્તાવુભયતો ભિત્તિગુલિકાઃ પીઠસન્નિભાઃ ।

અષ્ટષષ્ટ્યાધિકં શતં શય્યાસ્તાવત્ય એવ ચ ॥ ૧૦૭ ॥

રત્નાનિ વ્યાલરૂપાણિ મણિમય્યશ્ચ પુત્રિકાઃ ।

અલંકુર્વન્તિ તદ્દ્વારં મણિદામાદિભૂષિતમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

તથા નિષદનસ્થાનમેકૈકં પાર્શ્વયોર્દ્વયોઃ ।

તત્ર દ્વૌ દ્વૌ ચ પ્રત્યેકં માંગલ્યકલશૌ મતૌ ॥ ૧૦૯ ॥

તથા દ્વૌ દ્વૌ નાગદન્તૌ મુક્તાદામાદ્યલંકૃતૌ ।

તયોરૂર્ધ્વં પુનઃ દ્વૌ દ્વૌ ધૂપઘટચન્વિતૌ ચ તૌ ॥ ૧૧૦ ॥

વળી એ દ્વાર પર શ્રીવત્સ, મત્સ્ય, દર્પણ, ભદ્રાસન, વર્દ્ધમાન, કળશ, સ્વસ્તિક અને નન્દાવર્ત—એ આઠ મંગળ (અષ્ટમંગળ) શોભી રહ્યાં છે. ૧૦૪.

એ દ્વારનો માઢનો ભાગ વજ્રમય, માઢનું શિખર રૂપ્યમય અને એનો ધુમટ સુવર્ણમય છે. ૧૦૫.

એ દ્વારની આગળની ભૂમિ વળી સમુદ્રની દિશામાં મણિવંશ અને લોહિતાક્ષ રત્નની છે. વળી એના પર ગવાક્ષોની હારમાળા શોભી રહી છે. ૧૦૬.

તે દ્વારની ઉભય બાજુએ વળી એકસો અડસઠ પીઠ જેવા ચોતરા છે અને એ ચોતરા પર એટલી સંખ્યામાંજ શય્યાઓ છે. ૧૦૭.

એ દ્વાર વળી મણિ વગેરેની માળાઓ તથા રત્નમય સિંહનાં પુતળાં તથા મણિની પુતળીઓથી શોભી રહ્યું છે. ૧૦૮.

વળી એને જેઠ બાજુએ બે બેઠક છે અને દરેક બેઠક પર બળ્ખે મંગળ કળશો છે. ૧૦૯.

વળી ત્યાં ધુપધાણા અને મુક્તાકળની માળા વગેરેથી વિભૂષિત બળ્ખે નાગદન્તો છે. ૧૧૦.

સાક્ષાદિવ સ્વર્ગિકન્યે દ્વે દ્વે ચ શાલભંજિકે ।
 દ્વૌ દ્વૌ ચ જાલકટકૌ દ્વે દ્વે ઘણ્ટે શુભસ્વરે ॥ ૧૧૧ ॥
 નાનાદ્રુકિસલાકીર્ણે દ્વે દ્વે ચ વનમાલિકે ।
 ભ્રમદ્ભ્રમરહંકારગીતારવમનોરમે ॥ ૧૧૨ ॥
 આત્મદર્શાકૃતી દ્વૌ દ્વૌ પીઠૌ પ્રકંઠકામિધૌ ।
 તૌ ચ દ્વિયોજનસ્થૂલૌ ચતુર્યોજનવિસ્તૃતૌ ॥ ૧૧૩ ॥
 ચત્વારિ યોજનાન્યુચ્છો યોજનદ્વયવિસ્તૃતઃ ।
 તેષુ પ્રત્યેકમેકૈકઃ પ્રાસાદોઽસ્તિ મનોરમઃ ॥ ૧૧૪ ॥
 પ્રાસાદાસ્તે તુઙ્ગશૃંગાઃ ધ્વજચ્છત્રમનોહરાઃ ।
 સિંહાસનૈઃ સવિજયદૂષ્યૈઃ વિરાજિતાન્તરાઃ ॥ ૧૧૫ ॥
 આસ્થાનસ્થાનયોઃ કિંચ દ્વે દ્વે સ્તઃ તોરણે તયોઃ ।
 તોરણાનાં પુરઃ શાલભંજિકાનાં દ્વયં દ્વયમ્ ॥ ૧૧૬ ॥
 તથા ચ દ્વૌ નાગદન્તાવશ્વેભનરકિંપુરુષાંગિનામ્ ।
 કિન્નરોરગગન્ધર્વવૃષભાણાં યુગાનિ ચ ॥ ૧૧૭ ॥

વળી ત્યાં સાક્ષાત્ દેવકન્યા હોયની એવી બળે પુતળીઓ છે, બળે જાળીયાં છે અને સુંદર સરોદવાળા બળે ઘંટ છે. ૧૧૧.

એ ઉપરાંત વળી નાના પ્રકારના કુંપળથી ભરેલી તથા આસપાસ ભમ્યા કરતા ભમરાઓના ઝંકારરૂપી ગીતોના શબ્દોથી મન હરણ કરનારી બળે વનમાળાઓ છે; આરીસાના આકારના, પ્રકંઠનામના બળે પીઠ છે, જેઓ એ યોજન જાડા અને ચાર યોજન પડેલા છે. ૧૧૨-૧૧૩.

એ દરેકમાં ચાર યોજન ઉંચા અને એ યોજનના વિસ્તારવાળો-એવો અકેક મનોરમ પ્રાસાદ છે. ૧૧૪.

એ પ્રાસાદોને ઉંચા ઉંચા શિખરો છે. એનાપર મનોહર ધ્વજઓ અને છત્રો આવી રહ્યાં છે. અને એની આંદર વિજયદૂષ્યયુક્ત સિંહાસનો વિરાજી રહ્યાં છે. ૧૧૫.

એના આસ્થાનમંડપમાં બળે તોરણો અને તોરણોની આગળ બળે પુતળીઓ છે. ૧૧૬.

વળી ત્યાં ગજદંત, હય, હાથી, પુરુષ, કિન્નર, ઉરગ, ગન્ધર્વ અને વૃષભોનાં જોડલાં શોભી રહ્યાં છે. ૧૧૭.

વીથયઃ પંક્તયશ્ચૈષાં નિત્યં કુસુમિતા લતાઃ ।

પદ્મનાગાશોકલતાઃ ચમ્પકામ્રાદયોઽપિ ચ ॥ ૧૧૮ ॥

માંગલ્યકલશા મૃંગારકાઃ તથાત્મદર્શકાઃ ।

સ્થાલાનિ સાક્ષતાનીવ પાઙ્યઃ ફલમૃતા ઇવ ॥ ૧૧૯ ॥

સર્વૌષધિપ્રસાધનભાણ્ડમૃતાઃ સુપ્રતિષ્ઠકાશ્ચૈવ ।

પીઠાત્મમનોગુલિકા યુતાઃ ફલકનાગદન્તાચૈઃ ॥ ૧૨૦ ॥

રાત્નાઃ કરણ્ડકાઃ રાત્ના હ્યકણ્ઠાદયોઽષ્ટ ચ ।

ચંગેર્યઃ તેષ્વષ્ટવિધાઃ પટલાન્યપિ ચાષ્ટધા ॥ ૧૨૧ ॥

તથાહિ । પુષ્પૈઃ માલ્યૈઃ ચૂર્ણગન્ધૈઃ વસ્ત્રસિદ્ધાર્થભૂષણૈઃ ।

લોમહસ્તૈશ્ચ સમ્પૂર્ણાઃ ચંગેર્યઃ પટલાનિ ચ ॥ ૧૨૨ ॥

સિંહાસનાતપત્રે ચમરાણિ સમુદ્ગકાશ્ચ દશભેદાઃ ।

પ્રતિતોરણમેતેષાં દ્વયં દ્વયં ભવતિ સર્વેષામ્ ॥ ૧૨૩ ॥

સમુદ્ગકસંગ્રહગાથા ચેયમ્ ।

તેહ્લે કોટ્ટસમુગ્ગે પત્તે ચોણ ય તગર ણલા ય ।

હરિઆલે હિંગુલણ મણોસિલા અંજણસમુગ્ગે ॥ ૧૨૪ ॥

વળી ત્યાં નિરન્તર પુષ્પિત એવી નાગલતા, અશોકલતા, ચમ્પકલતા વગેરે લતાઓ તથા આમ્રવૃક્ષો પણ આવેલાં છે. ૧૧૮.

વળી ત્યાં મંગળકળશો, ઝરીઓ, દર્પણો, અક્ષતના થાળ અને ફળભરેલી છાબડીઓ પણ છે. ૧૧૯.

સર્વ પ્રકારની ઔષધીઓ અને શણગારના સાધનોના ડાબલાથી ભરેલા, તથા ફળાં અને ગજદંત વગેરેથી યુક્ત-એવા પીઠવાળા ચાતરા પણ ત્યાં છે. ૧૨૦.

વળી ત્યાં આઠ રત્નકરંડક, અને આઠ હયકંઠાદિક પણ છે. તેમાં પુષ્પ, માળા, ચૂર્ણ, સુગંધીઓ, વસ્ત્ર, સરસવ, આભૂષણ અને પીંછીઓથી સંપૂર્ણ એવી આઠ ચંગેરી અને આઠ પટલો પણ છે. ૧૨૧-૧૨૨.

વળી તોરણે તોરણે સિંહાસન, છત્ર, ચામર અને દશ પ્રકારના ડાબલા-એ સર્વનાં જોડલાં આવેલાં છે. ૧૨૩.

તે દશ ડાબલાઓમાં નીચે પ્રમાણેની વસ્તુઓ છે: તેલ, કપુરકાચલી, પાંદડી, ચાળ; તગર, એલચી, હડતાળ, હિંગળોક, મનશીલ અને અંજન-એમ દશ વસ્તુઓ છે. ૧૨૪.

તથાત્ર વિજયદ્વારે શતમષ્ટાધિકં ધ્વજાઃ ।

પ્રત્યેકં ચક્રાદિચિહ્ના દશથા તે ત્વમી મતાઃ ॥ ૧૨૫ ॥

ચક્રમૃગગરુડસિંહાઃ પિચ્છવૃકચ્છત્રવર્યહર્યક્ષાઃ ।

વૃષભચતુર્દન્તગજાઃ સર્વેઽશીત્યન્વિતસહસ્રમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

વિશિષ્ઠસ્થાનરૂપાણિ ભૌમાનિ નવ સંખ્યયા ।

વિજયદ્વારસ્ય પુરઃ સ્થુઃ ભોગ્યાનિ તદીશિતુઃ ॥ ૧૨૭ ॥

તથાહુઃ જીવાભિગમે । વિજયસ્સ ણં દારસ્સ પુરઞ્ચો નવ ભોમા
પણ્ણત્તા । इत्यादि॥ समवायांगे तु विजयस्स णं दारस्स एगमेगाए बाहाए
नव नव भोमा पण्णत्ता इति दृश्यते ॥ तदत्र तत्त्वं सर्वविद्वेद्यम् ॥

मध्ये च तेषां भौमानां पंचमे सपरिच्छदम् ।

सिंहासनमधीशस्यान्येषु भद्रासनानि च ॥ १२८ ॥

इत्येवं विजयद्वારं लेशतो वर्णितं मया ।

तृतीयोपांगमालोक्यं विशेषविस्तरार्थिभिઃ ॥ ૧૨૯ ॥

यो યોઽસ્યાધિપતિર્દેવઃ તં તં સામાનિકાદયઃ ।

ગ્રાહ્યન્તિ વિજયેતિ પુસ્તકેષુ તથોક્તિતઃ ॥ ૧૩૦ ॥

વળી આ વિજયદ્વારપર એકસો આઠ ધ્વજાઓ ફરકી રહી છે. દરેક ધ્વજાપર ચક્ર, હરિણ, ગરુડ, સિંહ, પિચ્છ, વૃક, છત્ર, અશ્વ, વૃષભ અને ચાર દન્તુશળવાળો હસ્તી—એમ દશ ચિહ્નો છે. ૧૨૫-૧૨૬.

એ વિજયદ્વારની આગળ વળી, એના સ્વામીના ઉપલોગને અર્થે, વિશિષ્ઠસ્થાનરૂપ નવ ભોંયરાં છે. ૧૨૭.

એ અભિપ્રાય જીવાભિગમસૂત્રનો છે. સમવાયાંગસૂત્રમાં તો એની અડેક બાહામાં નવ નવ ભોંયરાં છે એમ કહ્યું છે. આમાં સત્ય કયું એ કેવળી જાણે.

એ નવમાંથી પાંચમા ભોંયરામાં એના અધિપતિનું પરિવારવાળું સિંહાસન છે. શેષ આઠમાં ભદ્રાસનો છે. ૧૨૮.

એ પ્રમાણે મેં વિજયદ્વારનું લેશમાત્ર વર્ણન કર્યું છે. વિસ્તાર જાણવાની ઇચ્છા-વાળાએ ત્રીજું ‘ઉપાંગ’ જોવું. ૧૨૯.

આ દ્વારના અધિપતિ-દેવ-ને સામાનિક દેવતાઓ ‘વિજય’ નામથી જોલાવે છે

તદિદં વિજયસ્વામિયોગાદ્વિજયનામકમ્ ।

અથવામુખ્ય નામેદં ત્રૈકાલિકં ચ શાશ્વતમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

एवं क्षेत्रद्वीपवार्धिनामानि स्युः यथायथम् ।

નિત્યાનિ સ્વામિયોગસ્તુ યથાસ્થાનં પ્રવદ્યતે ॥ ૧૩૨ ॥

यथेदं विजयद्वारं तथा त्रीण्यपराण्यपि ।

સમરૂપાણિ કિન્તવીશા દ્વારતુલ્યાભિધાઃ સુરાઃ ॥ ૧૩૩ ॥

वैजयन्तो जयन्तश्चापराजित इति क्रमात् ।

ચત્વાર્યેષાં સહસ્રાણિ સામાનિકસુધામુજામ્ ॥ ૧૩૪ ॥

सहस्राणि च देवानामष्टाभ्यन्तरपर्षदि ।

દેવાનામયુતં મધ્યપર્ષદિ સ્ફાતિશાલિનામ્ ॥ ૧૩૫ ॥

स्युः द्वादशसहस्राणि देवानां बाह्यपर्षदि ।

ચતસ્રોઽમ્રમહિષ્યશ્ચ સ્યુઃ સાહસ્રપરિચ્છદાઃ ॥ ૧૩૬ ॥

सेनाः सेनान्यश्च सप्त पूर्वोक्तव्यन्तरेन्द्रवत् ।

આત્મરક્ષકદેવાનાં સહસ્રાણિ ચ ષોડશ ॥ ૧૩૭ ॥

તેથી એ દ્વાર ‘ વિજય ’ નામથી ઓળખાય છે. અથવા એનું એ નામ ત્રિકાલિક અને શાશ્વત છે એમ સમજવું. ૧૩૦-૧૩૧.

એવી રીતે ક્ષેત્ર, દ્વીપ અને સમુદ્રોનાં નામ પણ નિત્ય એટલે શાશ્વત છે. એના સ્વામી કોણુ કોણુ છે એ વાત આગળ ઉપર યોગ્ય સ્થાને કહેવામાં આવશે. ૧૩૨.

હવે વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત નામના જે શેષ ત્રણ દ્વારો છે તેમનું સર્વસ્વરૂપ વિજયદ્વાર જેવું જ સમજવું. એઓના સ્વામી જે દેવો છે એમનાં નામ પણ એ દ્વારોના નામને અનુસરીને વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત-એ પ્રમાણે છે. ૧૩૩-૧૩૪.

એ પ્રત્યેકને ચાર હજાર સામાનિક દેવો છે.

વળી એ પ્રત્યેક દેવને ત્રણ ત્રણ પર્ષદા છે. તેમાં અભ્યન્તર પર્ષદામાં આઠ હજાર, મધ્યની પર્ષદામાં દશ હજાર તથા બહારની પર્ષદામાં બાર હજાર દેવો છે. ૧૩૫-૧૩૬.

વળી એ પ્રત્યેકને અઠેક હજારના પરિવારવાળી ચારચાર પદ્મહુષીઓ છે, અને પૂર્વોક્ત વ્યન્તરેન્દ્રની પેઠે સાત સેના, સાત સેનાપતિ અને સોળહજાર આત્મરક્ષક દેવો છે. ૧૩૬-૧૩૭.

પ્રત્યેકમેવં વિજયપ્રમુસ્તાણાં પરિચ્છદઃ ।

સર્વેઽપિ વિજયાદ્યાસ્તે તુલ્યાઃ પલ્યાયુષઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૩૮ ॥

પૂર્વોક્તાનાં નિજનિજનગરીવાસિનાં ચ તે ।

વ્યન્તરાણાં વ્યન્તરીણામૈશ્વર્યમુપભુંજતે ॥ ૧૩૯ ॥

एवं द्वाराणि चत्वारि सर्वासु जगतीष्वपि ।

तत्र जम्बूद्वीपसत्कविजयद्वारनाकिनः ॥ ૧૪૦ ॥

વિજયદ્વારતઃ પ્રાચ્યાં દિશિ તિર્યગસંખ્યકાન્ ।

દ્વીપાબ્ધીન્ સમતિક્રમ્ય જમ્બૂદ્વીપેઽસ્ત્યથાપરે ॥ ૧૪૧ ॥

યોજનાનાં સહસ્રાણિ દ્વાદશાયતવિસ્તૃતા ।

રાજધાની પરિદ્વેપસ્તસ્યાશ્ચૈવમુદીરિતઃ ॥ ૧૪૨ ॥

સસત્રિંશત્સહસ્રાણિ યોજનાનાં શતાનિ ચ ।

નૈવૈવ સસત્ત્વારિંશત્ કિંચિદધિકાન્યપિ ॥ ૧૪૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

વપ્રો રત્નમયસ્તસ્યા રાજધાન્યા વિરાજતે ।

સસત્રિંશયોજનાનિ સાઙ્ગાનિ સ સમુચ્છિન્નઃ ॥ ૧૪૪ ॥

તથોક્તં જીવાભિગમે । સે પાગારે સત્તત્તીસં જોઞ્રણાઈં અદ્વજો-
ઞ્રણં ચ ઉઢું ઉચ્ચત્તેણં ॥ શ્રીસમવાયાંગે તુ સઘ્વાસુ ણં વિજયવેજયંતજયંત

જેમ વિજય આદિ ચારે દેવોનો આ પ્રમાણેનો સરખો પરિવાર છે તેમ તેમનું આયુષ્ય પણ એક સરખું એક પલ્યાયમનું છે. ૧૩૮.

તેમની તેમની રાજધાનીઓમાં વસતા વ્યન્તરદેવો અને વ્યંતરદેવીઓ પર એઓ વળી અધિકાર લોગવે છે. ૧૩૯.

એવી રીતે સર્વ ' જગતી ' ના કોટને ચારચાર દ્વારો આવેલાં છે. ૧૪૦.

આ જમ્બૂદ્વીપના વિજયદ્વારના દેવની રાજધાની બીજા જમ્બૂદ્વીપમાં છે. એ વિજય-દ્વારથી પૂર્વદિશામાં અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રો મૂક્યા પછી આવે છે. ૧૪૧.

એ લાંબીપહોળી બારહુબર યોજન છે. અને એનો ઘેરાવો સાડત્રીશ હુબર યોજનથી કંઈક અધિક છે. ૧૪૨-૧૪૩.

એ રાજધાનીને એક રત્નમય કોટ છે, જે સાડીસાડત્રીશ યોજન ઉંચો છે. ૧૪૪.

અપરાજિત્રાસુ રાયહાણીસુ પાગારા સત્તત્તીસં જોગ્રણાઈં ઉઢું ઉચ્ચત્તેણં
પણ્ણત્તા ઇતિ ઉક્તમ્ ॥

મૂલે ચ વિસ્તૃતઃ સોઽયં સાર્દ્ધાં દ્વાદશાયોજનીમ્ ।

મધ્યે ચ વિસ્તૃતઃ ક્રોશાધિકાનિ યોજનાનિ ષટ્ ॥ ૧૪૫ ॥

અર્ધક્રોશાધિકં મૌલૌ વિસ્તૃતો યોજનત્રયમ્ ।

અસૌ નાનારત્નમયૈઃ કલિતઃ કપિશીર્ષકૈઃ ॥ ૧૪૬ ॥

અર્ધક્રોશમિતાયામં ક્રોશતુર્યાશવિસ્તૃતમ્ ।

દેશોનાર્ધક્રોશતુંગમેકૈકં કપિશીર્ષકમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

વપ્રસ્ય તસ્યૈકૈકસ્યાં બાહ્યાં જિનપુંગવૈઃ ।

પંચવિંશં પંચવિંશં દ્વારાણાં શતમીક્ષિતમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

શતાનિ પંચ દ્વારાણામેવં સ્યુઃ સર્વસંખ્યયા ।

વિજયદ્વારવત્ સર્વમેષાં વર્ણનમીરિતમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

કિન્ત્વયાન્ વિશેષઃ ।

દ્વાષષ્ટિયોજનાન્યુચ્ચં સાર્ધાંનિ દ્વારમેકકમ્ ।

યોજનાનિ સપાદાન્યેકત્રિંશતં ચ વિસ્તૃતમ્ ॥ ૧૫૦ ॥

યે ચ પ્રકંઠકારુયે પીઠે તત્રોદિતે તયોરિહ તુ ।

પંચદશયોજનાનિ ચ સાર્ધૌ ક્રોશૌ ચ તુંગત્વમ્ ॥ ૧૫૧ ॥

‘ જીવાલિગમ ’ સૂત્ર એ વાતની સાક્ષી પુરે છે. પણ સમવાયાંગસૂત્રમાં તે આરે દેવોની રાજધાનીઓના કોટ સાડત્રીશ યોજન ઉંચા કહ્યા છે.

હવે એ કોટ મૂળ આગળ સાડાબારયોજન પહોળો છે, મધ્યભાગમાં છ યોજન ને એક કોસ પહોળો છે અને મથાળે સાડાત્રણુ યોજન પહોળો છે. વળી એને વિવિધપ્રકારના રત્નોના કાંગરા છે. ૧૪૫-૧૪૬.

તે કાંગરા પ્રત્યેક અરધો કોસ લાંબા, એક ચતુર્થાશ કોસ પહોળા અને લગભગ અરધો કોસ ઉંચા છે. ૧૪૭.

તે કોટની અંકેડી બાહ્યામાં જિનભગવાને સવાસો સવાસો દ્વારો કહ્યાં છે. ૧૪૮.

એટલે સર્વ મળીને પાંચસો દ્વાર છે. એમનું સર્વ સ્વરૂપ વિજયદ્વાર પ્રમાણે સમજવું. ૧૪૯.

દ્વેરમાત્ર એટલો કે આ અંકેક દ્વાર સાડી બાસઠ યોજન ઉંચું છે અને સવાએકત્રાશ

एकत्रिंशद्योजनानि क्रोशश्चायतिविस्तृती ।

प्रत्येकमेषामुपरि स्युः प्रासादावतंसकाः ॥ १५२ ॥

एकत्रिंशद्योजनानि सक्रोशानि समुच्छ्रिता ।

उच्छ्रयार्धेन ते सर्वे प्रासादा विस्तृतायताः ॥ १५३ ॥

द्वारस्यैकैकस्य नातिदूरासन्ने भुवस्तले ।

सप्तदश सप्तदश भौमाः प्रासादशेखराः ॥ १५४ ॥

तेषां मध्ये नवमे नवमे सिंहासनं विजयमहतः ।

सामानिकादिसुरगणभद्रાસનપરિવૃતં ભાતિ ॥ ૧૫૫ ॥

अष्टस्वष्टसु भौमेषु स्थितेषूभयतस्ततः ।

अस्ति प्रत्येકમેકૈકં રત્નભદ્રાસનં મહત્ ॥ ૧૫૬ ॥

तथा तस्या राजधान्या बहिर्दिक्षु चतसृषु ।

योजनानां पंचशत्याः पुरतो वनमेककम् ॥ १५७ ॥

પ્રાચ્યામશોકવિપિનમપાચ્યાં સાતપર્ણિકમ્ ।

પ્રતીચ્યાં ચમ્પકવનમુદકૂ ચૂતવનં ક્રમાત્ ॥ ૧૫૮ ॥

યોજન પહોણું છે. વળી ત્યાં પ્રકંઠક નામના જે બે પીઠ કહ્યાં છે તેઓની અહિં ઉંચાઈ પંદર યોજન ને અઢી કોસ છે, અને લાંબાઈ પહોળાઈ સવા એકત્રીશ યોજન છે. ૧૫૦-૧૫૨.

વળી તે સર્વની ઉપર મહોટા પ્રાસાદો છે. એઓ એકત્રીશ યોજન અને એક કોસ ઉંચા, અને એથી અરધા લાંબા પહોળા છે. ૧૫૩.

વળી પ્રત્યેક દ્વારની લગલગ સત્તરસત્તર ભૂગર્ભ પ્રાસાદો છે. તેમાં નવમાનવમા પ્રાસાદમાં વિજયદેવનું સિંહાસન છે—તે સિંહાસનની આસપાસ વળી સામાનિક આદિ દેવોના ભદ્રાસનો આવેલાં છે. ૧૫૪-૧૫૫.

વળી દરેક નવમાની બેઉ બાજુએ જે આઠ આઠ ભૂગર્ભપ્રાસાદો રહ્યા તે પ્રત્યેકમાં અકેક મહોટું રત્નમય ભદ્રાસન છે. ૧૫૬.

હવે તે રાજધાનીની બહાર ચારે દિશાઓમાં પાંચસો પાંચસો યોજન મૂકીને અકેક વન આવે છે: પૂર્વમાં અશોકવન, દક્ષિણમાં સપ્તપર્ણવન, પશ્ચિમમાં ચંપકવન તથા ઉત્તરમાં આમ્રવન. ૧૫૭-૧૫૮.

સહસ્રાણિ યોજનાનાં દ્વાદશાયામતોઽથ તે ।
 સ્યુઃ પંચશતવિષ્કમ્ભા વનસ્વણ્ડા પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૧૫૯ ॥
 પ્રત્યેકં વપ્રવલયપરિક્ષિતાઃ સમન્તતઃ ।
 મધ્યે તેષાં તથૈકૈકઃ સ્યાત્ પ્રાસાદાવતંસકઃ ॥ ૧૬૦ ॥
 દ્વાષષ્ટિં યોજનાન્યર્ધ્વાધિકાનિ તે સમુન્નતાઃ ।
 યોજનાન્યેકત્રિંશત્ સક્રોશાનિ ચ વિસ્તૃતાઃ ॥ ૧૬૧ ॥
 પ્રત્યેકં રત્નઘટિતસિંહાસનવિભૂષિતાઃ ।
 પલ્યોપમાયુરેકૈકનિર્જરાધિષ્ટિતા અપિ ॥ ૧૬૨ ॥
 મધ્યેઽથાસ્યા રાજધાન્યા ભૂમિભાગે મનોહરે ।
 શુદ્ધજામ્બૂનદમયઃ પીઠબન્ધો વિરાજતે ॥ ૧૬૩ ॥
 યોજનાનાં શતાન્યેષ દ્વાદશાયતવિસ્તૃતઃ ।
 ક્રોશાર્દ્ધમેદુરઃ પદ્મવેદિકાવનવેષ્ટિતઃ ॥ ૧૬૪ ॥
 ત્રિસોપાનકમેકૈકં દ્વારં ચારુ વિરાજતે ।
 મણીમયં તોરણેન તત્ર દિત્તુ ચતસ્ટૃષુ ॥ ૧૬૫ ॥
 મધ્યેઽસ્ય પીઠબન્ધસ્ય ભૂમિભાગેઽસ્તિ બન્ધુરે ।
 મહાનેકઃ તપનીયમયઃ પ્રાસાદશેખરઃ ॥ ૧૬૬ ॥

તે દરેક વન બારહત્તર યોજન લાંબું તથા પાંચસો યોજન પહોળું છે. ૧૫૯.
 દરેકની ફરતો વળી કોટ પણ છે. અને દરેકમાં વળી એકેક સુંદર પ્રાસાદ પણ છે. ૧૬૦.
 એ પ્રાસાદો સાડાબાસઠ યોજન ઉંચા અને સવાએકત્રીશ યોજન પહોળા છે. ૧૬૧.
 વળી દરેક રત્નઘટિત સિંહાસનથી વિભૂષિત છે અને પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા દેવથી અધિષ્ટિત છે. ૧૬૨.
 હવે એ રાજધાનીના મધ્યભાગમાં સુંદરસ્થળપર એક ઉત્તમસુવર્ણમય પીઠબંધ છે. ૧૬૩.
 તે પીઠબંધ બારસો યોજન લાંબો પહોળો અને અરધો કોસ જાડો છે, અને એની આસપાસ પદ્મવેદિકા અને બગીચો શોભી રહ્યો છે. ૧૬૪.
 ચારે દિશાઓના (ચારે)દ્વારને ત્રણ ત્રણ સુંદર મણીમય પગથીયાં શોભી રહ્યાં છે. ૧૬૫.

દ્રાવણિં યોજનાન્યર્ચ્છાધિકાનિ સ સમુન્નતઃ ।
 ઉચ્ચત્વસ્યાર્દ્ધમાનેન ભવત્યાયતવિસ્તૃતઃ ॥ ૧૬૭ ॥
 તસ્ય પ્રાસાદસ્ય મધ્યે મહતી મણિપીઠિકા ।
 સા દ્વિગવ્યૂતબાહલ્યા યોજનં વિસ્તૃતાયતા ॥ ૧૬૮ ॥
 તસ્યા મણિપીઠિકાયા મધ્યે સિંહાસનં મહત્ ।
 વૃતં વિજયદેવાર્હં સામાનિકાદિકાસનૈઃ ॥ ૧૬૯ ॥

તત્તૈવમ્ ।

મૂલસિંહાસનાદ્વાયૂત્તરૈશાનદિશાં ત્રયે ।
 સામાનિકાનાં ચત્વારિ સહસ્રાણ્યાસનાનિ વૈ ॥ ૧૭૦ ॥
 પ્રાચ્યામગ્રમહિષીણામાસનાનિ ચતસ્ટણામ્ ।
 ચત્વાર્યેવાતિચતુરપરીવારસુરીજુષામ્ ॥ ૧૭૧ ॥
 મૂલસિંહાસનાદગ્નિકોણેઽભ્યન્તરપર્ષદઃ ।
 ભદ્રાસનસહસ્રાણિ ભવન્ત્યદ્યૌ સુધામુજામ્ ॥ ૧૭૨ ॥
 દક્ષિણસ્યાં દિશિ તથા ભાન્તિ મધ્યમપર્ષદઃ ।
 દશાસનસહસ્રાણિ તાવતામમૃતાશિનામ્ ॥ ૧૭૩ ॥
 ભદ્રાસનાનિ નૈર્ઋત્યાં બાહ્યપર્ષત્સુધામુજામ્ ।
 સ્યુઃ દ્વાદશસહસ્રાણિ પશ્ચિમાયામથો દિશિ ॥ ૧૭૪ ॥

આ પીઠબંધના મનહર ભૂમિભાગમાં એક સુંદર સુવર્ણમય પ્રાસાદ આવેલો છે. એ પ્રાસાદ સાડીબાસઠ યોજન ઉંચો અને સવાએકત્રીશ યોજન લાંબો પહોળો છે. ૧૬૬-૧૬૭.

એના મધ્યભાગમાં વળી એ કોસ જાડી અને ચાર કોસ લાંબી પહોળી એક મહોટી મણિપીઠિકા છે. ૧૬૮.

એ મણિપીઠિકાના મધ્યભાગમાં વિભ્યદેવને લાયકનું એક મહોટું સિંહાસન છે, જેની ફરતાં વળી એના સામાનિક દેવો વગેરેનાં સિંહાસન આવેલાં છે. ૧૬૯.

તે આવી રીતે:—

મૂળ સિંહાસનથી વાયવ્ય, ઉત્તર અને ધ્રુશાન-એમ ત્રણ તરફ સામાનિક દેવોનાં ચાર હજાર આસનો; પૂર્વ તરફ અતિ ચતુર પરીવારવાળી અગ્ર-મહિષીઓના ચાર આસનો; અગ્નિકોણમાં અભ્યન્તર પર્ષદાના દેવોનાં આઠ હજાર આસનો; દક્ષિણમાં મધ્યમ પર્ષદાના

સેનાપતીનાં સસાનાં સસ ભદ્રાસનાનિ ચ ।
તતઃ પરં પરિક્ષેપે દ્વિતીયસ્મિંશ્ચતુર્દિશમ્ ॥ ૧૭૫ ॥
ચત્વારિ ચત્વારિ સહસ્રાણિ ભાન્તિ ચતુર્દિશમ્ ।
આત્મરક્ષકદેવાનાં સહસ્રાણીતિ ષોડશ ॥ ૧૭૬ ॥

સ ચૈવ મૂલપ્રાસાદઃ ચતુઃપ્રાસાદવેદિતઃ ।
ઉચ્ચત્વાયામવિષ્કમ્ભૈઃ તેઽર્ધમાનાશ્ચ મૌલતઃ ॥ ૧૭૭ ॥
પ્રાસાદાસ્તેઽપિ ચત્વારઃ ચતુર્ભિરપરૈરપિ ।
સ્વપ્રમાણાદર્દ્ધમાનૈઃ પ્રત્યેકં પરિતો વૃતાઃ ॥ ૧૭૮ ॥
પરિવારપરીવારભૂતા एते च मौलतः ।
ચતુર્થભાગમાનેન પ્રોત્તુંગાયતવિસ્તૃતાઃ ॥ ૧૭૯ ॥
एतेऽपि च स्वार्द्धमानैश्चतुर्भिरपरैर्वृताः ।
ચતુર્દિશં સ્યુરિત્યેવં પ્રત્યેકમેકવિંશતિઃ ॥ ૧૮૦ ॥
પરિવારપરીવારપરીવારાસ્તુ મૌલતઃ ।
વિષ્કમ્ભાયામતુંગત્વૈઃ અષ્ટમાંશમિતા મતાઃ ॥ ૧૮૧ ॥

દેવોના દશ હજાર આસનો; નૈર્ઋત્યમાં બહારની પર્ષદાના દેવોના ચાર હજાર આસનો તથા પાશ્ચિમમાં સાત સેનાપતિઓનાં સાત આસનો છે. ૧૭૦-૧૭૫.

ત્યારપછી બીજા વલયમાં આત્મરક્ષક દેવોનાં, ચારે દિશાઓમાં થઈને સોળ હજાર આસનો છે. ૧૭૬.

હવે, ઉપર જે એક મૂળ પ્રાસાદ કહ્યો તેની આસપાસ ચાર પ્રાસાદો આવેલા છે. તે એ મૂળપ્રાસાદથી ઉંચાઈ અને લંબાઈપહોળાઈમાં અરધા છે. ૧૭૭.

વળી આ ચારની ફરતા પણ એઓ કરતાં પ્રમાણમાં અરધા એવા ચાર ચાર પ્રાસાદો છે. આ છેલ્લા, જે પરીવારના પણ પરીવાર કહેવાય તેઓની એ પ્રમાણે મૂળપ્રાસાદથી ચોથા ભાગની ઉંચાઈ તેમ જ લંબાઈપહોળાઈ થઈ. ૧૭૮-૧૭૯.

એમની ફરતા પણ દરેક દિશાએ ચારચાર પ્રાસાદો છે. એટલે પ્રત્યેક દિશાએ એકવીશ એકવીશ થયા. ૧૮૦.

પરીવારના પરીવાર અને એના પણ પરીવાર એવા આ પ્રાસાદો મૂળપ્રાસાદના કરતાં પ્રમાણમાં એક અષ્ટમાંશ જેટલા છે. ૧૮૧.

પંચાશીતિરમી સર્વે જીવાભિગમપુસ્તકે ।

વૃત્તૌ તુ તુર્યા પ્રાસાદપરિપાટી નિરીક્ષયતે ॥ ૧૮૨ ॥

તથાહિ । પરિવારપરીવારપરીવારા અપિ સ્ફુટમ્ ।

ચતુર્ભિરપરૈર્મૌલાત્ ષોડશાંશમિતૈર્વૃતાઃ ॥ ૧૮૩ ॥

તદૈકૈકસ્યાં દિશાયાં પંચાશીતિર્ભવન્ત્યતઃ ।

શતાનિ ત્રીણ્યેકચત્વારિંશાનિ સર્વસંખ્યયા ॥ ૧૮૪ ॥

વિના ચ મૂલપ્રાસાદં સર્વેઽપ્યેતે વિભૂષિતાઃ ।

૯કૈકેનૈવ વિજયયોગ્યસિંહાસનેન ચ ॥ ૧૮૫ ॥

અથાસ્ત્યુત્તરપૂર્વસ્યાં મૂલપ્રાસાદતઃ સભા ।

સુધર્મા નામ સતતદિવ્યનાટ્યાપ્સરોભૃતા ॥ ૧૮૬ ॥

યોજનાનિ દ્વાદશૈષા સાર્દ્ધાન્યાયામતો મતા ।

સક્રોશાનિ યોજનાનિ ષડ્ વિષ્કમ્ભત ઈરિતા ॥ ૧૮૭ ॥

યોજનાનિ નવોત્તુંગા દ્વારૈસ્ત્રિભિરલંકૃતા ।

પ્રાચ્યામુદીચ્યાં ચાપાચ્યામેકૈકમથ તાન્યપિ ॥ ૧૮૮ ॥

આ પ્રમાણે ચાર દિશાના થઈને ચોરાશી, અને એક મૂળપ્રાસાદ થઈને એકંદર પંચાશી પ્રાસાદ જીવાભિગમ સૂત્રમાં કહ્યા છે; પણ એની 'વૃત્તિ'માં તો પ્રાસાદની એક ચોથી શ્રેણિ પણ કહી છે. ૧૮૨.

અને એ આ પ્રમાણે કહી છે:—

પરીવારના પરીવારના પરીવાર રૂપ જે પ્રાસાદો કહ્યા તેમાંના પ્રત્યેકની આસપાસ વળી ચારચાર પ્રાસાદો આવેલા છે, જે મૂળપ્રાસાદથી પ્રમાણમાં એક સોળાંશ જેવડા છે. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક દિશાએ એવા પંચાશી પ્રાસાદ થયા એટલે ચારે દિશાએ મળીને ત્રણસો ચાલીસ થયા. અને એમાં એક મૂળ પ્રાસાદ ભેળવીએ એટલે સમગ્ર મળીને ત્રણસો એકતાળીશ (ચોથી શ્રેણિની ગણતરીએ) થાય. ૧૮૩-૧૮૪.

એક મૂળ પ્રાસાદ વિના એ સર્વે પ્રાસાદો અર્થાત્ ત્રણસો ચાલીસ પ્રાસાદો વિન્યયદેવને લાયક એવા અડેક સિંહાસનથી વિભૂષિત છે. ૧૮૫.

હવે એ મૂળ પ્રાસાદથી ઇશાનકોણમાં, હૃમ્મેશાં દિવ્ય નાટકો કરનારી અપ્સરાઓથી યુક્ત એવી સુધર્મા નામની સભા આવેલી છે. ૧૮૬.

એ સભા સાડાબાર યોજન લાંબી, છ યોજન ને એક કોસ પહોળી અને નવ યોજનની

દ્વે યોજને ઉચ્છ્રૂતાનિ યોજનં વિસ્તૃતાનિ ચ ।
 તેષાં પુરસ્તાદેકૈકઃ પ્રત્યેકં મુખમંડપઃ ॥ ૧૮૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 તેઽપ્યુત્તમતપનીયચન્દ્રોદયવિરાજિતાઃ ।
 સાતિરેકે યોજને દ્વે સમુત્તંગા મનોરમાઃ ॥ ૧૯૦ ॥
 તે સુધર્માસમાતુલ્યા વિષ્કમ્ભાયામતઃ પુનઃ ।
 તેષાં પુરસ્તાદેકૈકઃ સ્યાત્પ્રેક્ષાઘ્રમંડપઃ ॥ ૧૯૧ ॥
 મુખમંડપતુલ્યાસ્તે પ્રમાણૈઃ સર્વતો મતાઃ ।
 પ્રત્યક્ષં તેષ્વક્ષપાટશ્ચતુરસ્ત્રાકૃતિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૯૨ ॥
 મધ્યે ચાક્ષપાટકાનામેકૈકા મણિપીઠિકા ।
 અર્ધયોજનબાહલ્યા યોજનં વિસ્તૃતાયતા ॥ ૧૯૩ ॥
 તાસાં પ્રત્યેકમુપરિ સિંહાસનમુરુ સ્ફુરત્ ।
 તેષાં પ્રેક્ષામંડપાનાં પુરતોઽથ પ્રકીર્તિતા ॥ ૧૯૪ ॥
 એકયોજનબાહલ્યા દ્વે ચ તે વિસ્તૃતાયતા ।
 રચિતા વિવિધૈઃ રત્નૈઃ એકૈકા મણિપીઠિકા ॥ ૧૯૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઉભણીવાળી છે. વળી એને પૂર્વ, ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ ત્રણ દિશાએ અકેક દ્વાર આવેલું છે. ૧૮૭-૧૮૮.

એ દ્વારો બે યોજન ઉંચાં અને એક યોજન પહોળાં છે. અને એઓની આગળ અકેક મુખમંડપ છે. ૧૮૯.

તપાવેલા સુવર્ણસમાન મનોરમ ચંદ્રવાને લીધે અત્યંત શોભી રહેલા એ મનહર મંડપો ઉંચાઈમાં બે યોજન અને લાંબાઈ પહોળાઈમાં સુધર્મા સભા જેવડા છે. ૧૯૦-૧૯૧.

એ મુખમંડપોની આગળ વળી એવડાજ પ્રેક્ષામંડપ છે-જેમાં ચોરસ ચોપાટ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. ૧૯૨.

એ ચોપાટની અંદર વળી એક યોજન લાંબીપહોળી તથા અરધો યોજન જાડી મણિપીઠિકા છે. અને એ મણિપીઠિકા પર સુંદર સિંહાસન છે. ૧૯૩-૧૯૪.

એ પ્રેક્ષામંડપોની મોઢા આગળ વળી એક યોજન જાડી અને બે યોજન લાંબી પહોળી વિવિધરત્નમય અકેક મણિપીઠિકા છે. ૧૯૫.

ક્ષેત્રસમાસબૃહદ્વૃત્તૌ તુ ઇયં દ્વિયોજનાયામવિષ્કમ્ભવાહલ્યા ઉક્તા ॥

સાધિકે યોજને તુંગસ્તૂપઃ તદુપરિ સ્મૃતઃ

દેશોને ચ યોજને દ્વે પ્રત્યેકં વિસ્તૃતાયતાઃ ॥ ૧૯૬ ॥

ક્ષેત્રસમાસબૃહદ્વૃત્તૌ તુ અયં દેશોનદ્વિયોજનાયામવિષ્કમ્ભઃ પરિપૂર્ણ-
દ્વિયોજનોચ્ચ ઉક્તઃ ॥

તેષાં ચ ચૈત્યસ્તૂપાનામુપર્યાતન્વતે શ્રિયમ્ ।

રાત્નાનિ મંગલાન્યષ્ઠૌ ચૈત્યસ્તૂપપુરઃ પુનઃ ॥ ૧૯૭ ॥

યોજનાયામવિષ્કમ્ભા ભવેદિત્તુ ચતસ્રષુ ।

અર્ધયોજનવાહલ્યા પ્રત્યેકં મણિપીઠિકા ॥ ૧૯૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તાસુ પ્રત્યેકમેકૈકા જિનમૂર્તિઃ વિરાજતે ।

પંચાપશતોત્તુંગા શાશ્વતી સ્તૂપસંમુખી ॥ ૧૯૯ ॥

તયોક્તં જીવાભિગમવૃત્તૌ । જિનોત્સેધ ઉત્કર્ષતઃ પંચધનુઃશતાનિ
જઘન્યતઃ સસહસ્તાઃ । ઇહ તુ પંચધનુઃશતાનિ સંભાવ્યન્તે ॥

ઋષભો વર્દ્ધમાનશ્ચ ચન્દ્રાનનજિનેશ્વરઃ ।

વારિષેણશ્ચેતિ નિત્યનામાનો નાકિભિર્નુતાઃ ॥ ૨૦૦ ॥

ક્ષેત્ર સમાસની બૃહદ્વૃત્તિને અભિપ્રાયે તો આ પીઠિકાની લાંબાઈ પહોળાઈ અને જડાઈ એ યોજનની છે.

એ મણિપીઠપર ‘ સ્તૂપ ’ આવેલા છે જે ઉંચાઈમાં એ યોજનથી વધારે છે અને લાંબાઈ પહોળાઈમાં એ યોજનથી કંઈક ન્યૂન છે. ૧૯૬.

ક્ષેત્રસમાસની બૃહદ્વૃત્તિમાં તો આ સ્તૂપની લાંબાઈપહોળાઈ એ યોજનથી કંઈક ન્યૂન, અને ઉંચાઈ બરાબર એ યોજન કહી છે.

એ સ્તૂપોની ઉપર રત્નનાં અષ્ટમંગળ શોભી રહ્યાં છે. અને એઓની આગળ ચોદિશ એક યોજન લાંબી પહોળી તથા અરધો યોજન જડી મણિપીઠિકા છે. ૧૯૭-૧૯૮.

એ પીઠિકાઉપર, સ્તૂપની સન્મુખ, જિનભગવાનની, પાંચસો ધનુષ્ય ઉંચી અકેકી શાશ્વતી પ્રતિમા વિરાજી રહી છે. ૧૯૯.

આસંજંધમાં જીવાભિગમસૂત્રની ટીકામાં કહ્યું છે કે જિનભગવાનની ઉંચાઈ ઉત્કર્ષતઃ પાંચસો ધનુષ્ય અને જઘન્યતઃ સાત હાથ છે. એમાં અહિં પાંચસો ધનુષ્ય સંભવે છે.

શાશ્વત નામવાળા જિનભગવાન ચાર કહ્યા છેઃ (૧) ઋષભદેવ, (૨) વર્દ્ધમાનસ્વામી, (૩) ચંદ્રાનન અને (૪) વારિષેણ. ૨૦૦.

પુરસ્તાસાં પીઠિકાનામેકૈકા મણિપીઠિકા ।

સ્થૂલૈકયોજનં દ્વે ચ યોજને વિસ્તૃતાયતા ॥ ૨૦૧ ॥

તાસાં પ્રત્યેકમુપરિ સ્યાદષ્ટયોજનોચ્છ્રયઃ ।

ચૈત્યવૃક્ષઃ તે ચ સર્વે નાનાતરુભિરાવૃતાઃ ॥ ૨૦૨ ॥

વજ્રમૂલારિષ્ટકંદા વૈદૂર્યસ્કન્ધવન્ધુરાઃ ।

સદ્રૂપ્યવિડિમાઃ સ્વર્ણશાખા રત્નપ્રશાખકાઃ ॥ ૨૦૩ ॥

સુવર્ણવૃન્તવૈદૂર્યમયપત્રમનોહરાઃ ।

જામ્બૂનદપલ્હવાશ્ચ રાત્નૈઃ પુષ્પફલૈઃ ભૃતાઃ ॥ ૨૦૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અત્ર સ્કંધવિડિમાદિમાનં તુ વક્તવ્યમાણજમ્બૂવૃક્ષવત્ જ્ઞેયમ્ ॥

તેષાં ચ ચૈત્યવૃક્ષાણાં પુરતો મણિપીઠિકા ।

યોજનાયામવિષ્કમ્ભા યોજનાર્દ્ધં ચ મેદુરા ॥ ૨૦૫ ॥

મહેન્દ્રધ્વજમેકૈકઃ તાસ્વર્દ્ધકોશવિસ્તૃતઃ ।

સાર્દ્ધસતયોજનોચ્ચઃ પતાકાછત્રમંડિતઃ ॥ ૨૦૬ ॥

ઇદં જીવાભિગમસૂત્રવૃત્તૌ ॥ ક્ષેત્રસમાસબૃહદ્વૃત્તૌ તુ તે મહેન્દ્રધ્વજાઃ

પ્રત્યેકં અષ્ટયોજનોચ્છ્રયા ઇત્યુક્તમ્ ॥

એ પીઠિકાઓની આગળ વળી એક યોજન બાડી અને એ યોજન લાંબીપહોળી અડેક મણિપીઠિકા છે. ૨૦૧.

આ દરેક પીઠપર આઠ આઠ યોજન ઉંચા ચૈત્યવૃક્ષો છે અને એની આસપાસ પણ અન્ય વિવિધ વૃક્ષો આવી રહ્યાં છે. ૨૦૨.

એ વૃક્ષોનાં મૂળીયાં વજ્રરત્નનાં, કંદ અરિષ્ટ રત્નનાં, થડ વૈદૂર્યરત્નનાં, વિડિમ રૂપાના, શાખાઓ સુવર્ણની, પ્રશાખા રત્નની, કળીઓ સુવર્ણની, પત્રો વૈદૂર્યરત્નના, પલ્લવો સુવર્ણના અને પુષ્પો તથા ફળો રત્નનાં કહ્યાં છે. ૨૦૩-૨૦૪.

અહિં સ્કંધ, વિડિમ વગેરે કહ્યાં એઓનું માન આગળ ઉપર વર્ણવવામાં આવનાર જમ્બૂ-વૃક્ષનાં સ્કંધ વગેરે પ્રમાણે સમજવું.

એ ચૈત્યવૃક્ષો કહ્યાં એઓની આગળ એક યોજન લાંબીપહોળી અને એથી અરધી બાડી એવી મણિપીઠિકા છે. ૨૦૫.

એ પીઠિકા પર સાડાસાત યોજન ઉંચા અને એક કોસ પહોળો તથા પતાકા અને છત્રને લીધે સુશોભિત એવો અડેક મહેન્દ્રધ્વજ આવેલો છે. ૨૦૬.

તેષાં મહેન્દ્રધ્વજાનાં પુરઃ પ્રત્યેકમેકિકા ।

નન્દાપુષ્કરિણી પદ્મવેદિકાવનવેષ્ટિતા ॥ ૨૦૭ ॥

યોજનાનિ દશોણ્ડાઃ તા સાર્દ્ધદ્વાદશયોજનીમ્ ।

આયતા ષટ્ યોજનાનિ ક્રોશાધિકાનિ વિસ્તૃતાઃ ॥ ૨૦૮ ॥

एवं सुधर्मसभाया बहिर्भागो निरूपितः ।

અથૈતસ્યા મધ્યભાગો યથામ્નાયં નિરૂપ્યતે ॥ ૨૦૯ ॥

तस्यां सुधर्मासभायां षट्सहस्राणि पीठिकाः ।

દ્વે સહસ્ત્રે દિશિ પ્રાચ્યાં પશ્ચિમાયાં તથૈવ ચ ॥ ૨૧૦ ॥

दक्षिणस्यामुत्तरस्यां तासां सहस्रमेककम् ।

તાઃ સર્વા અપિ રૈરૂપ્યફલકૈઃ સ્થાપિતા ધ્રુવમ્ ॥૨૧૧॥ યુગ્મમ્ ॥

नागदन्ता वज्रमयाः फलकेष्वथ तेष्वपि ।

સુગન્ધિપુષ્પદામાનિ લમ્બમાનાન્યનેકશઃ ॥ ૨૧૨ ॥

सुधर्मायां सभायां च स्युः धूपवासपीठिकाः ।

ષટ્ સહસ્રાણિ તાઃ પ્રાગ્વત્ ભાવનીયા યથાક્રમમ્ ॥ ૨૧૩ ॥

એ અભિપ્રાય જીવાભિગમસૂત્રનો છે. ક્ષેત્રસમાસની મોટાટી ટીકામાં તેા ઇન્દ્રધ્વજની ઉંચાઈ આઠ યોજનની કહી છે.

દરેક ઇન્દ્રધ્વજની આગળ પદ્મવેદિકા અને બગીચાથી યુક્ત એવી અઢેકી પુષ્કરિણી એટલે વાવ છે. ૨૦૭.

પ્રત્યેક પુષ્કરિણી દશ યોજન ઉંડી, સાડાબાર યોજન લાંબી તથા છ યોજનને એક કોસ પહોળી છે. ૨૦૮.

એ પ્રમાણે સુધર્માસભાના બહારના ભાગનું વર્ણન કર્યું.

હવે આમ્નાય સુગ્મ એના મધ્યભાગનું વર્ણન કરું છું. ૨૦૯.

એમાં, બેહજાર પૂર્વ દિશામાં બે હજાર પશ્ચિમ દિશામાં અને અઢેક હજાર દક્ષિણ તથા ઉત્તર દિશામાં—એમ સર્વ મળીને છ હજાર રૂપાની બેઠકવાળાં આસનો છે. એ આસનોની ઉપર વજની ખીંટીઓ છે, જેમાં વળી સુગન્ધિ પુષ્પોની અનેક માળાઓ લટકી રહી છે. ૨૧૦-૨૧૨.

વળી એમાં, ઉપરને અનુક્રમે જ છ હજાર ધૂપવાસની પીઠિકાઓ છે. આ પીઠિકાઓ

एता अपि स्वर्णरूप्यफलकैरुपशोभिताः ।
 फलकेषु लसद्वज्रनागदन्ता अमीषु च ॥ २१४ ॥
 वाज्रिकानि सिक्किकानि सिक्किकेषु च वज्रजाः ।
 उद्गिरन्त्यो धूपघटचो धूपधूममहर्निशम् ॥ २१५ ॥
 तथैतस्याः सुधर्माया मध्येऽस्ति मणिपीठिका ।
 योजनद्वयविष्कम्भायामा योजनमेदुरा ॥ २१६ ॥
 चैत्यस्तंभ उपर्यस्या महान् माणवकाभिधः ।
 सार्द्धसप्तयोजनोच्चः क्रोशार्द्धस्थूलविस्तृतः ॥ २१७ ॥
 उपर्यधस्त्वसौ स्तंभः षट् षट् क्रोशान् विहाय च ।
 मध्यांशेऽष्टादशक्रोशे रैरूप्यफलकांचितः ॥ २१८ ॥
 प्राग्वत्तेषु नागदन्ताः निरुद्धाः वज्रसिक्किकैः ।
 तेषु वज्रસિक्કિકેષુ વૃતાઃ વજ્રસમુદ્ગકાઃ ॥ ૨૧૯ ॥
 તેષુ વજ્રસમુદ્ગેષુ જિનસક્થીનિ સન્તિ ચ ।
 વિજયસ્વર્ગિણાન્યૈશ્ચાર્ચિતાનિ વ્યન્તરામરૈઃ ॥ ૨૨૦ ॥
 પૂજ્યત્વમેષાં સક્થનાં તુ તાદૃગ્મહિમયોગતઃ ।
 યદેતત્ત્વાલનજલં સુરાણામપિ દોષહત્ ॥ ૨૨૧ ॥

સોનારૂપાના પાટીઆથી શોભી રહી છે. ત્યાં પણ મનહર વજ્રમય ખીંટીઓ છે, ખીંટીએ ખીંટીએ વજ્રના સીંકાઓ છે અને એ સીંકાઓમાં વજ્રનીજ ધૂપઘટીઓ છે જેમાંથી અહર્નિશ ધૂપનો ધૂમાડો નિકળ્યાજ કરે છે. ૨૧૩-૨૧૫.

વળી એમાં, મધ્યભાગે એ યોજન લાંબીપહોળી તથા એક યોજન જાડી મણિપીઠિકા છે. એના પર સાડાસાત યોજન ઉંચો તથા અર્ધ કોસ જાડો અને પહોળો માણવક નામનો મહાન ચૈત્યસ્તંભ છે. ૨૧૬-૨૧૭.

આ ચૈત્ય સ્તંભ, હેઠળનો દોઢ યોજન અને ઉપરનો દોઢ યોજન પડતો મુક્તાં શેષ સાડાચાર યોજનમાં સોના રૂપાના પાટીઆથી શોભી રહ્યો છે. ૨૧૮.

એમાં રહેલી વજ્રમય ખીંટીઓ પર પણ પૂર્વવત વજ્રના સીંકાઓ છે અને એ સીંકાઓ પર વજ્રના દાખડાઓ છે. એ દાખડાઓમાં, વિજયદેવ તેમજ અન્ય વ્યન્તર દેવાએ પૂજન અર્થે રાખેલાં જિનભગવાનના અસ્થિઓ છે. ૨૧૯-૨૨૦.

તથોક્તં શ્રાદ્ધવિધિવૃત્તૌ ।

નવ્યોત્પન્નતયા તર્હિ સૌધર્મેશાનશક્રયોઃ ।

વિવાદોઽભૂદિમાનાર્થં હર્મ્યાર્થમિવ હર્મ્યણોઃ ॥ ૨૨૨ ॥

તયોરિવોર્વીશ્વરયોઃ વિમાનવિપ્રલુબ્ધયોઃ ।

નિયુદ્ધાદિમહાયુદ્ધાન્યપ્યભૂવન્નનેકશઃ ॥ ૨૨૩ ॥

નિવાર્યતે હિ કલહઃ તિરશ્ચાં તરસા નરૈઃ ।

નરાણાં ચ નરાધીશૈઃ નરાધીશાં સુરૈઃ ક્વચિત્ ॥ ૨૨૪ ॥

સુરાણાં ચ સુરાધીશૈઃ સુરાધીશાં પુનઃ કથમ્ ।

કેન વા સ નિવાર્યેત વજ્રાગ્નિરિવ દુઃશમઃ ॥ ૨૨૫ ॥

માણવકાર્યસ્તંભસ્થાર્હદંષ્ટ્રાશાન્તિવારિણા ।

સાધિવ્યાધિમહાદોષમહાવૈરનિવારિણા ॥ ૨૨૬ ॥

કિયત્કાલવ્યતિક્રાન્તૌ સિવતૌ મહત્તરૈઃ સુરૈઃ ।

બભૂવતુઃ પ્રશાન્તૌ તૌ કિંવા સિદ્ધચેન્ન તજ્જલાત્ ॥ ૨૨૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

इत्यादि ॥

આ અસ્થિઓનું પૂજ્યત્વ એના એવા મહિમાના યોગને લીધે છે કેમકે એઓના પ્રશ્નાદનનું જળ પણ દેવોના સુદ્ધાં દોષને હરનારું છે. ૨૨૧.

આ સંબંધમાં શ્રાદ્ધવિધિગ્રંથની ટીકામાં કહ્યું છે કે:—

એક ઘરના માલિકી હક માટે જેમ જે માણસો વચ્ચે કોઇવાર તકરાર થાય છે તેમ એક વખત સૌધર્મેન્દ્ર અને ઇશાનેન્દ્ર વચ્ચે વિમાનને માટે વિવાદ થયો. વિમાનનો કબજો દેવાને માટે જેઉ વચ્ચે મહા મહા યુદ્ધ થયાં. તિર્યંચોની લડાઈ મનુષ્યો નિવારી શકે, મનુષ્યોની રાજા નિવારી શકે, રાજાઓની ક્વચિત્ દેવો નિવારી શકે અને દેવોની ઇન્દ્રા નિવારી શકે. પણ ઇન્દ્રો ઇન્દ્રો વચ્ચેનું યુદ્ધ જે વજ્રના અગ્નિ જેવું દુઃનિવાર્ય છે તે કોણ નિવારી શકે? પણ તે વખતે કેટલોક સમય વીત્યા બાદ મહત્તર દેવોએ માણુવક નામના સ્તંભમાં રહેલી જિનેશ્વર ભગવાનની દાઢાના, હરકેઈ અસાધ્ય વ્યાધિ કે દોષ કે વેરને નિવારનારા સ્નાત્ર જળનું સિંચન કરીને એ જેઉ ઇન્દ્રોને શાન્ત કર્યા હતા. કેમકે એવા જળથી ગમે તેવું પણ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. ૨૨૨-૨૨૭.

સ્તંભસ્ય તસ્ય પૂર્વસ્યામસ્યેકા મણિપીઠિકા ।
 અર્ધયોજનબાહ્યા યોજનાયતવિસ્તૃતા ॥ ૨૨૮ ॥
 ઉપર્યસ્યા મહદેકં સિંહાસનમનુત્તરમ્ ।
 સ્તંભસ્યાસ્ય પશ્ચિમાયાં તથાન્યા મણિપીઠિકા ॥ ૨૨૯ ॥
 સાપિ યોજનવિષ્કમ્ભાયમા દ્વિક્રોશમેદુરા ।
 ઉપરિ સ્વર્ણમાણિક્યશયનીયમનોહરા ॥ ૨૩૦ ॥
 તલ્પાદુદીચ્યાં શુલ્લેન્દ્રધ્વજઃ પૂર્વોક્તકેતુતઃ ।
 માનતોઽસ્માત્ પશ્ચિમાયાં કોશઃ પ્રહરણૈઃ ભૃતઃ ॥ ૨૩૧ ॥
 તસ્મિન્ પરિઘરત્નાદિનાનાપ્રહરણાનિ ચ ।
 કિંચિદેવં સુધર્માયાઃ સ્વરુપમુપવર્ણિતમ્ ॥ ૨૩૨ ॥
 અસ્યાશ્ચોત્તરપૂર્વસ્યાં સિદ્ધાયતનમુત્તમમ્ ।
 આયામાદિપ્રમાણેન તત્ સુધર્માસભાસમમ્ ॥ ૨૩૩ ॥
 તસ્ય મધ્યદેશભાગે એકયોજનમેદુરા ।
 ભાતિ દ્વિયોજનાયામવિષ્કમ્ભા મણિપીઠિકા ॥ ૨૩૪ ॥

એ માણવકસ્તંભની પૂર્વદિશામાં, અર્ધ યોજન જાડી અને એક યોજન લાંબીપહોળી એક મણિપીઠિકા છે. એ પર એક અનુપમ સિંહાસન છે. ૨૨૮-૨૨૯.

વળી એ સ્તંભની પાશ્વમે એક બીજી મણિપીઠિકા છે. તે પણ અરધો યોજન જાડી અને એક યોજન લાંબીપહોળી છે. તેનાપર સુવર્ણ અને માણિક્યની મનહર શય્યા છે. ૨૨૯-૨૩૦.

આ શય્યાથી ઉત્તર દિશામાં, પૂર્વોક્ત ઇન્દ્રધ્વજના જેવો એક નહાનો ઇન્દ્રધ્વજ છે; અને પશ્ચિમ દિશામાં એક શસ્ત્રલંકાર છે. એ શસ્ત્રલંકારમાં દંડરત્ન વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં શસ્ત્રો છે. ૨૩૧-૨૩૨.

એ પ્રમાણે સુધર્માસભાનું કિંચિત્ વર્ણન થયું.

હવે, એ સુધર્માસભાથી ઇશાનકોણમાં એક શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાયતન છે. તેનું લંબાઈ પહોળાઈ વગેરે માન એ સભા પ્રમાણેજ છે. ૨૩૩.

એ સિદ્ધાયતનના મધ્યભાગમાં એક યોજન જાડી અને એક યોજન લાંબીપહોળી એક મણિપીઠિકા છે. ૨૩૪.

ઉપર્યસ્યા રત્નમયોઽધિકદ્વિયોજનોન્નતઃ ।

દ્વિયોજનાયતતતો દેવચ્છન્દક આહિતઃ ॥ ૨૩૫ ॥

इदं श्रीजीवाभिगमवृत्तौ ॥ क्षेत्रसमासबृहद्वृत्तौ तु असौ द्वियोज-
नप्रमाणविष्कम्भोच्चत्व उक्तः ॥

તસ્મિન્ દેવચ્છન્દકે ચ સુરાસુરનમસ્કૃતમ્ ।

जयत्यर्हत्प्रतिमानां शतमष्टोत्तरं किल ॥ २३६ ॥

तस्य सिद्धायतनस्य विभात्युत्तरपूर्वतः ।

उपपातसभा सापि सुधर्मेव प्रमाणतः ॥ २३७ ॥

अर्धयोजनबाहल्या योजनायतविस्तृता ।

तस्यां मणिपीठिकाच्छा दिव्यशय्यास्ति तत्र च ॥ २३८ ॥ युग्मम् ॥

तस्याં વિજયદેવસ્યોપપાતો બોભવીત્યથ ।

अस्या उत्तरपूर्वस्यां दिशि चैको महाहृदः ॥ २३९ ॥

नन्दापुष्करिणीतुल्यो विष्कम्भोद्वेधदैर्घ्यतः ।

वेष्टितो वनखंडेन पद्मवेदिकयापि च ॥ २४० ॥

એ મણિપીઠિકાની ઉપર, ઉંચાઈમાં બે યોજનથી અધિક અને લાંબાપહોળાઈમાં બરાબર બે યોજન-એવો એક રત્નમય દેવચ્છન્દક આવેલો છે. ૨૩૫.

એ અભિપ્રાય જીવાભિગમસૂત્રનો છે. ક્ષેત્રસમાસની મોટી ટીકામાં તો એનો વિષ્કંભ એટલે પહોળાઈ, તથા ઉંચાઈ બે યોજન પ્રમાણ કહી છે.

એ દેવચ્છન્દકમાં, સૂરો અને અસુરો જેમની આગળ નમી રહ્યા છે એવી અરિહંતપ્રભુની એકસો ને આઠ પ્રતિમાઓ છે. ૨૩૬.

એ સિદ્ધાયતનથી ઇશાનકોણમાં, સુધર્માં સભા જેવડીજ ઉપપાત સભા શોભી રહી છે. ૨૩૭.

એમાં અરધો યોજન જાડી અને એક યોજન લાંબીપહોળી એવી એક સ્વચ્છ મણિપીઠિકા છે અને એના પર એક દિવ્ય શય્યા છે. એ શય્યામાં વિજયદેવ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૩૮-૨૩૯.

ત્યાંથી ઇશાન કોણમાં એક મોટો દ્રહ આવેલો છે. એની લાંબાઈ પહોળાઈ અને ઉંચાઈ નંદાપુષ્કરિણી પ્રમાણે છે. વળી એક પદ્મવેદિકા અને એક બગીચો પણ એની ફરતાં આવેલાં છે. ૨૪૦.

હૃદસ્યોત્તરપૂર્વસ્યામભિષેકસમાત્ર ચ ।

સિંહાસનપીઠિકાયાં વિજયોઽત્રાભિષિચ્યતે ॥ ૨૪૧ ॥

इतोऽप्युत्तरपूर्वस्यां ससिंहासनपीठिका ।

અલંકારસમા તત્ર મૂષ્યતે વિજયામરઃ ॥ ૨૪૨ ॥

अस्या उत्तरपूर्वस्यां व्यवसायसमात्र च ।

સિંહાસનપીઠિકાયાં વિજયસ્ય ચ પુસ્તકઃ ॥ ૨૪૩ ॥

स्वर्णरूप्यमणिमयः समस्तस्थितिसूचकः ।

સપીઠિકે સમે ચૈતે ઉપપાતસમાસમે ॥ ૨૪૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

व्यवसायसमायाश्च वर्वर्त्युत्तरपूर्वतः ।

દ્વિયોજનમિતાયામવ્યાસયોજનમેદુરમ્ ॥ ૨૪૫ ॥

बलिपीठं रत्नमयं तस्याप्युत्तरपूर्वतः ।

નન્દાપુષ્કરિણી પ્રોક્તહૃદમાના વિરાજતે ॥ ૨૪૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

यथा चैवं विजयस्य नगरी विजयाभिधा ।

તથા સ્યાદ્વૈજયન્તસ્ય વૈજયન્ત્યભિધા પુરી ॥ ૨૪૭ ॥

આ દ્રહની ઇશાનમાં ‘ અભિષેક સભા ’ આવેલી છે. તેમાં રહેલા સિંહાસનની પીઠિકા ઉપર વિજયદેવનો અભિષેક કરવામાં આવે છે. ૨૪૧.

ત્યાંથી પણ ઇશાનકોણમાં સિંહાસન અને પીઠિકાએ યુક્ત એવી ‘ અલંકાર સભા ’ છે. ત્યાં રહીને વિજયદેવ અલંકાર ધારણ કરે છે. ૨૪૨.

એથી પણ ઇશાનકોણમાં વળી ‘ વ્યવસાય સભા ’ છે. ત્યાંપણ સિંહાસન અને પીઠિકા છે અને એનાપર વિજય દેવનાં પુસ્તક રહે છે, જે સોનારૂપા અને મણિનાં છે અને વળી સર્વ સ્થિતિનાં સૂચક છે. ૨૪૩-૨૪૪.

એ પીઠિકા અને એ બેડ સભાનું સર્વસ્વરૂપ ‘ ઉપપાતસભા ’ તુલ્ય સમજી લેવું.

વ્યવસાયસભાથી ઇશાનકોણમાં એ યોજન લાંબુપહોણું અને એક યોજન ઝાડું એક રત્નમય બલિપીઠ છે; અને એથી પણ ઇશાનકોણમાં પૂર્વોક્ત દ્રહજેવડી નંદાપુષ્કરિણી આવેલી છે. ૨૪૫-૨૪૬.

જેવી વિજયદેવની આ વિજય નામની નગરી કહી તેવીજ વૈજયન્ત દેવની વૈજયન્તી

વૈજયન્તાભિધદ્વારા દક્ષિણસ્યામસંખ્યકાન્ ।
 દ્વીપાબ્ધીન્ સમતિક્રમ્ય જમ્બૂદ્વીપે इहैव हि ॥ ૨૪૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 જયન્તસ્યાપિ સાત્રૈવ દ્વીપે તદ્દ્વારતો દિશિ ।
 પશ્ચિમાયામસંખ્યેયદ્વીપાબ્ધિનામતિક્રમે ॥ ૨૪૯ ॥
 અપરાજિતદેવસ્યોત્તરસ્યામપરાજિતાત્ ।
 દ્વારાદસંખ્યદ્વીપાબ્ધીન્ મુક્ત્વા દ્વીપે इहैव सा ॥ ૨૫૦ ॥
 એતાઃ સર્વા રાજધાન્યોઽવગાહ્ય દ્વીપમેતકમ્ ।
 સહસ્રાણિ યોજનાનાં દ્વાદશાભ્યન્તરે સ્થિતાઃ ॥ ૨૫૧ ॥
 એવં સર્વદ્વીપવાર્દ્ધિજગતીદ્વારનાકિનાં ।
 પુર્યઃ સ્વસ્વદ્વીપવાર્દ્ધિતુલ્યાખ્યદ્વીપવાર્દ્ધિષુ ॥ ૨૫૨ ॥
 અથાસ્ય જમ્બૂદ્વીપસ્ય દ્વારાણામન્તરં મિથઃ ।
 દ્વારવિસ્તારરહિતપરિધેઃ પાદસંમિતમ્ ॥ ૨૫૩ ॥
 અર્ધપંચમવિસ્તારં દ્વારમેકૈકમગ્રતઃ ।
 અષ્ટાદશયોજનાનિ તૈરૂનં પરિધિં કુરુ ॥ ૨૫૪ ॥

નગરી છે, અને તે વૈજયન્ત નામના દ્વારથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્ય દ્વીપ અને સમુદ્રો મૂક્યા પછી આજ જમ્બૂદ્વીપમાં આવેલી છે. ૨૪૭-૨૪૮.

જયન્તદેવની નગરી પણ આ જ જમ્બૂદ્વીપમાં જયન્તદ્વારથી પશ્ચિમ દિશામાં પૂર્વવત્ અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રો મૂક્યા પછી આવે છે. ૨૪૯.

વળી અપરાજિત દ્વારથી ઉત્તર દિશામાં અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રો મૂક્યા પછી આ જમ્બૂદ્વીપમાં જ અપરાજિત દેવની નગરી છે. ૨૫૦.

આ સર્વ રાજધાનીની નગરીઓ જમ્બૂદ્વીપમાંજ બાર હજાર યોજનની અંદર રહેલી છે. ૨૫૧.

એવી રીતે સર્વ દ્વીપ, સમુદ્ર તથા જગતીના દ્વારના દેવોની નગરીઓ પોતપોતાના દ્વીપસમુદ્રના નામવાળા દ્વીપસમુદ્રોમાં છે. ૨૫૨.

હવે આ જમ્બૂદ્વીપના ચારે દ્વારોનું પરસ્પર અન્તર ઝોના પરિધિમાંથી ચારેદ્વારની પહોળાઈ બાદ કરતાં જે આવે ઝોના ચતુર્થાંશ જેટલું છે. ૨૫૩.

જેમકે, અંકેક દ્વાર સાડાચાર યોજન પહોળું હોય ચારે દ્વાર અઠાર યોજન પહોળા

૩૧૬૨૦૯ યોજન ૩ ક્રોશ ૧૨૮ ધનુષ્ય ૧૩ અંગુલ ॥

તસ્ય તુર્યાશ એકોનાશીતિઃ खलु सहस्रकाः ।

યોજનાનિ દ્વિપંચાશત્ ક્રોશશ્ચૈકસ્તથાધિકઃ ॥ ૨૫૫ ॥

સાર્દ્ધં સહસ્રં ધનુષાં દ્વાત્રિંશચ્ચાપસંયુતમ્ ।

ત્રીણ્યંગુલાનિ ત્રિયવી ચૂકે દ્વે સાધિકે इति ॥ ૨૫૬ ॥

इत्यस्य जम्बूद्वीपस्य बहिर्भागो निरूपितः ।

અથૈતસ્ય મધ્યભાગો યથામ્નાયં નિરૂપ્યતે ॥ ૨૫૭ ॥

क्षेत्राणि सप्त सन्त्यस्य जम्बूद्वीपस्य मध्यतः ।

एकैकेन पर्वतेनान्तरितानि परस्परम् ॥ ૨૫૮ ॥

प्रथमं भरतक्षेत्रं परं हैमवताभिधम् ।

તૃતીયં હરિવર્ષાઘ્યં તુર્યં મહાવિદેહકમ્ ॥ ૨૫૯ ॥

पंचमं रम्यकं षष्ठं हैरण्यवतमीरितम् ।

ऐरावतं सप्तमं चान्तरामूनि नगा इमे ॥ ૨૬૦ ॥

आद्यद्वितीययोर्मध्ये हिमवान्नाम पर्वतः ।

મહાહિમવદદ્રિશ્ચ દ્વૈતીયિકતૃતીયયોઃ ॥ ૨૬૧ ॥

થયા. એ અઢાર યોજન એના પરિધિ એટલે ઘેરાવામાંથી બાદ કરતાં ૩૧૬૨૦૯ યોજન, ૩ ક્રોશ, ૧૨૮ ધનુષ્ય અને ૧૩ આંગળ રહે છે. આનો ચતુર્થાંશ એટલે ૭૯૦૫૨ યોજન, ૧ ક્રોશ, ૧૫૩૨ ધનુષ્ય, ૩ આંગળ ૩ જવ અને ૨ જૂ. ૨૫૪-૨૫૬.

અહિંસુધીમાં જમ્બૂદ્વીપના બહારના ભાગનું વર્ણન આપ્યું.

હવે એના અંદરભાગનું, આમ્નાય મુજબ વર્ણન કરું છું. ૨૫૭.

આ જમ્બૂદ્વીપની અંદર સાત ક્ષેત્રો છે. અને એઓ એક બીજાથી વચ્ચે આવેલા પર્વ-
તોથી જૂદા પડેલ છે. ૨૫૮.

એ સાત ક્ષેત્રો આ પ્રમાણે:—(૧) ભરત, (૨) હૈમવત, (૩) હરિવર્ષ, (૪) મહાવિદેહ,
(૫) રમ્યક, (૬) હૈરણ્યવત અને (૭) ઐરવત. ૨૫૯-૨૬૦.

હવે બાકી ક્ષેત્રની વચ્ચે અકેક પર્વત આવેલ છે. એટલે છ પર્વતો છે. તે આ પ્રમાણે:—

તૃતીયતુર્યયોરન્તર્ નિષધો નામ સાનુમાન્ ।
 તુર્યપંચમયોર્નીલવાન્નગઃ સીમકારકઃ ॥ ૨૬૨ ॥
 રૂપ્યી શૈલઃ ક્ષેત્રયોઃ સ્યાત્ મધ્યે પંચમષ્ઠયોઃ ।
 ષષ્ઠસત્તમયોશ્ચૈવ શિખરી ભૂધરોઽન્તરે ॥ ૨૬૩ ॥

વર્ષવર્ષધરનામમાત્રતો

દ્વીપ એષ કથિતો યદોઘતઃ ।

તદ્વિશેષવિધિવર્ણનેચ્છયો-

દેશ એવ વિહિતોઽવસીયતામ્ ॥ ૨૬૪ ॥

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિષ-

દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ટ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।

કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે

સર્ગઃ પંચદશઃ સમાપ્તિમગમત્ સિદ્ધાન્તસારોઽજ્જ્વલઃ ॥૨૬૫॥

इति पंचदशः सर्गः ।

પહેલાખીજ ક્ષેત્રની વચ્ચે હિમવાન, (૨) ખીજત્રીજની વચ્ચે મહાહિમવાન, (૩) ત્રીજ-
 ચોથાની વચ્ચે નિષધ, (૪) ચોથાપાંચમાની વચ્ચે નીલવાન, (૫) પાંચમાછઠ્ઠાની વચ્ચે રૂપ્યી
 અને (૬) છઠ્ઠાસાતમાની વચ્ચે શિખરી. ૨૬૧-૨૬૩.

અહિં જમ્બૂદ્વીપના ક્ષેત્રો અને પર્વતોના નામ માત્ર જ આપવારૂપ “ઓઘથી વર્ણન”
 કર્યું છે-તે પરથી એમ સમજાશે કે હજુ વિશેષ વર્ણનની મારી ઇચ્છા છે તેનો ઉદ્દેશ
 કર્યો છે. ૨૬૪.

જગતને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી નાખનારી સુકીર્તિવાળા શ્રી કીર્તિવિજય વાચકેન્દ્રના
 શિષ્ય અને પિતા તેજપાળ તથા માતા રાજશ્રીના સુપુત્ર એવા વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે
 જગતના નિશ્ચિત તત્વોને દીપકની જેમ પ્રકાશિત કરનારો જે આ કાવ્યગ્રન્થ રચ્યો છે તેનો,
 સિદ્ધાન્તના સારને લીધે સુલભ એવો પંદરમો સર્ગ આમ સમાપ્ત થાય છે. ૨૬૫.

सर्ग पंद्रहो समाप्त.

અથ ષોડશઃ સર્ગઃ ।

દ્વીપસ્યાસ્યાથ પર્યન્તે સ્થિતં દક્ષિણગામિનિ ।
નાનાવસ્થં કાલચક્રૈઃ ભરતં ક્ષેત્રમીરિતમ્ ॥ ૧ ॥
અધિજ્યધનુરાકારં સ્પૃષ્ઠં તચ્ચ પયોધિના ।
પૂર્વપશ્ચિમયોઃ કોટ્યોઃ પૃષ્ઠભાગે ચ સર્વતઃ ॥ ૨ ॥
યો યોઽત્રોપદ્યતે ક્ષેત્રેઽધિષ્ઠાતા પલ્યજીવિતઃ ।
તમાહ્વયન્તિ ભરતં તસ્ય સામાનિકાદયઃ ॥ ૩ ॥
કલ્પસ્થિતિપુસ્તકેષુ તથાલિખિતદર્શનાત્ ।
તત્સ્વામિકત્વાત્ ભરતં કિંચેદં નામ શાશ્વતમ્ ॥ ૪ ॥
અત્ર ક્ષેત્રાદિપ્રમાણં ષોઢા વિષ્કમ્ભતસ્તથા ।
ઇષુજીવાધનુઃપૃષ્ઠવાહાક્ષેત્રફલૈઃ બ્રુવે ॥ ૫ ॥
તત્ર વિષ્કમ્ભઃ પ્રતીતઃ । શેષાણાં તુ ઇમાનિ લક્ષણાનિ ॥

સર્ગ ૧૬ મો.

આ જમ્બૂદ્વીપના દક્ષિણ તરફના છેડાપર, કાળચક્રને લઈને નાના પ્રકારની અવસ્થા-
વાળું ભરતક્ષેત્ર આવેલું છે. ૧.

પ્રત્યંથા ચઢાવીને તૈયાર કરેલા ધનુષ્ય જેવો એનો આકાર છે. એના પૂર્વ અને પશ્ચિમ
બેઉ છેડા પર અને આખા પૃષ્ઠભાગે પણ સમુદ્ર આવેલો છે. ૨.

એક પદ્યોપમના આયુષ્યવાળો એનો અધિષ્ઠાયક દેવ છે એને એના સામાનિક આદિ
દેવોએ ‘ભરત’ એવું નામ આપેલું છે—(જે હકીકત આચારનિરૂપક ગ્રંથોમાં જણાવેલી છે)
એ પરથી આ ક્ષેત્રને ભરતક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે એમ સમજવું. અથવા તો એ નામ એક
શાશ્વત નામ જ છે એમ સમજવું. ૩-૪.

અહિં હું આ ભરતાદિક્ષેત્ર વગેરેનું પ્રમાણ-માન છ પ્રકારે કહીશ—એ છ પ્રકાર આ
પ્રમાણે:—વિષ્કંભ, શર, જ્યા, ધનુઃપૃષ્ઠ, બાહા તથા ક્ષેત્રફળ. ૫.

વિષ્કંભ એટલે પહોળાઈ. એ તો પ્રસિદ્ધ છે. બાકીના પાંચના લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે:—

વિવક્ષિતસ્ય ક્ષેત્રસ્ય જીવાયા મધ્યભાગતઃ ।
 વિષ્કમ્ભો યોઽર્ણવં યાવત્ સ ઇષુ પરિભાષિતઃ ॥ ૬ ॥
 વિવક્ષિતસ્ય ક્ષેત્રસ્ય પૂર્વાપરાન્તગોચરઃ ।
 આયામઃ પરમો યોઽત્ર સા જીવેત્યભિધીયતે ॥ ૭ ॥
 વિવક્ષિતક્ષેત્રજીવાપૂર્વાપરાન્તસીમયા ।
 યોઽબ્ધિસ્પર્શી પરિક્ષેપો ધનુઃપૃષ્ઠં તદૂચિરે ॥ ૮ ॥
 પૂર્વક્ષેત્રધનુઃપૃષ્ઠાદ્ધનુઃપૃષ્ઠેઽગ્નિમેઽધિકમ્ ।
 खण्डं वक्रबाहुवद्यत्सा बाहेत्यभिधीयते ॥ ९ ॥
 વિવક્ષિતસ્ય ક્ષેત્રસ્ય યાનિ યોજનમાત્રયા ।
 खण्डानि सर्वक्षेत्रस्य तत् क्षेत्रफलमुच्यते ॥ १० ॥
 उच्चत्वस्यापि यन्मानं सर्वतो योजनादिभिः ।
 एतत् घनक्षेत्रफलं पर्वतेष्वेव सम्भवेत् ॥ ११ ॥
 छिन्नस्यैકોનविंशत्या विभागो योजनस्य यः ।
 सा कला ताभिरेकोनविंशत्या पूर्णयोजनम् ॥ १२ ॥

હરકોઇ ક્ષેત્રની ' જીવા 'ના મધ્યભાગથી સમુદ્ર સુધીનો જે વિષ્કંભ-તે ' ઇષુ ' કે 'શર' કહેવાય છે. ૬.

હરકોઇ ક્ષેત્રની 'પૂર્વ'થી પશ્ચિમ સુધીની ઉત્કૃષ્ટ એટલે વધારેમાં વધારે લાંબાઈ-તે 'જીવા' કહેવાય. ૭.

હરકોઇ ક્ષેત્રની ' જીવા ' ના પૂર્વ અને પશ્ચિમના છેડા૩૫ સીમા વડે, જે સમુદ્ર સુધી પહોંચતો પરિધિ થાય એનું નામ ધનુઃપૃષ્ઠ. ૮.

હરકોઇ ક્ષેત્રના પૂર્વના ધનુઃપૃષ્ઠ કરતાં, આગલા ધનુઃપૃષ્ઠમાં વાંકા હાથની જેવો અધિક ખંડ હોય, એ ' બાહુ ' કહેવાય છે. ૯.

હરકોઇ ક્ષેત્રના, એક યોજન લાંબા પહોળા જેટલા ખંડો થાય તે એ ક્ષેત્રનું ક્ષેત્રફળ કહેવાય છે. ૧૦.

હરકોઇ વસ્તુનું 'સર્વભાગ્યુ' એટલે લાંબાઈ પહોળાઈ અને ઉંચાઈનું સુદ્ધાં જે પ્રમાણ-તે ઘનક્ષેત્રફળ કહેવાય છે. એ જાતનું ક્ષેત્રફળ પર્વતોનું જ હોય. ૧૧.

એક યોજનનો આગણીશમો વિભાગ ' કળા ' કહેવાય છે; એટલે એવી આગણીશ 'કળા' નો એક યોજન કહેવાય છે. ૧૨.

एकोनविंशतितमः कलाया अपि यो लवः ।

विकला ताभिरेकोनविंशत्येका कला भवेत् ॥ १३ ॥

इति परिभाषा ॥

व्यासो भरतहिमवतादिक्षेत्रमहीभृताम् ।

स्थानद्विगुणितो ज्ञेय आविदेहमतः पुनः ॥ ૧૪ ॥

यथारोहावरोहेण विष्कम्भोऽर्द्धार्द्धहानितः ।

ભવેદેવં ઐરવતે વિષ્કમ્ભો ભરતોપમઃ ॥ ૧૫ ॥

तच्चैवम् । चेज्जम्बूद्वीपविष्कम्भे भागा नवतियुक् शतम् ।

કલ્પ્યન્તે તત્ર ભરતમેકભાગમિતં ભવેત્ ॥ ૧૬ ॥

इतः स्थानद्विगुणत्वात् द्वौ भागौ हिमवद्गिरिः ।

હૈમવતં ચ ચત્વારોઽષ્ટૌ મહાહિમવદ્ગિરિઃ ॥ ૧૭ ॥

षोडशांशा हरिवर्षं द्वात्रिंशन्निषधाचलः ।

વિદેહાશ્ચ ચતુઃષ્ઠિઃ દ્વાત્રિંશન્નીલવાન્નગઃ ॥ ૧૮ ॥

વળી કળાનો ઓગણીશમો ભાગ તે ‘ વિકળા ’. એવી ઓગણીશ ‘ વિકળા ’ ની એક ‘ કળા ’ થાય. ૧૩.

એ પ્રમાણે પરિભાષા છે.

છેક વિદેહસુધીમાં જે ભરત અને હિમવાન વગેરે ક્ષેત્ર અને પર્વતો છે તેઓનો વ્યાસ, (એક બીજાથી) ઠામ બમણો બાળવો. અને ત્યારપછીના ક્ષેત્ર અને પર્વતોનો ઉતરતો બીજો છે—અરધો અરધો થતો બીજો છે એટલે ઐરવત ક્ષેત્રનો વ્યાસ છેક ભરતક્ષેત્રના વ્યાસ જેટલો થાય છે. ૧૪-૧૫.

તે આવી રીતે—

જે જમ્બૂદ્વીપના વ્યાસના એકસો નેવું ભાગ કદપીએ તો ભરતક્ષેત્રનો વ્યાસ એવા એક ભાગ જેટલો છે; ત્યાર પછીનાં ‘ ઠામ બમણા ’ હોવાથી હિમવંતપર્વત એવા જે ભાગ જેટલો સમજવો; ત્યાર પછીનું હૈમવંત ક્ષેત્ર એવા ચાર ભાગ જેટલું, ત્યાર પછીનો મહાહિમવંત પર્વત એવડા એવડા આઠ ભાગ જેટલો, હરિવર્ષ ક્ષેત્ર સોળભાગ જેવડું, નિષધ પર્વત અત્રીશ ભાગ જેવડો, અને વિદેહક્ષેત્ર ચોસઠભાગ જેવડું છે. ૧૬-૧૮.

ષોડશાંશા રમ્યકાર્ણ્ય ભાગા રુક્મીનગોઽષ્ટ ચ ।
 ચત્વારો હૈરણ્યવન્તં દ્વૌ ભાગૌ શિખરી ગિરિઃ ॥ ૧૯ ॥
 એક ઐરાવતચેત્રમ્ નવત્યા ચ શતેન ચ ।
 ભાગૈરેવં યોજનાનાં લક્ષમેકં સમાપ્યતે ॥ ૨૦ ॥
 યદ્વેદં ભરતે ચેત્રપ્રમાણં યોજનાદિકમ્ ।
 નવત્યાઢ્યશતગુણં યોજનાનાં હિ લક્ષકમ્ ॥ ૨૧ ॥
 જમ્બૂદ્વીપસ્ય વિષ્કમ્ભો યથૈવં લક્ષયોજનઃ ।
 એવમાયામોઽપિ લક્ષં યોજનાનાં ભવેદ્યથા ॥ ૨૨ ॥
 સહસ્રાઃ પંચ વનયોઃ વ્યાસઃ પૂર્વાપરસ્થયોઃ ।
 યોજનાનાં ચતુશ્ચત્વાર્શિશાન્યષ્ઠૌ શતાનિ ચ ॥ ૨૩ ॥
 પંચત્રિંશત્ સહસ્રાણિ ષડુત્તરા ચતુઃશતી ।
 વિજયાનાં ષોડશાનાં વિષ્કમ્ભોઽયં સમુચિતઃ ॥ ૨૪ ॥
 ષણ્ણામન્તર્નદીનાં ચ પંચાશા સપ્તશત્યસૌ ।
 ચતુઃસહસ્રી વિષ્કમ્ભો વક્ષસ્કારાષ્ટકસ્ય ચ ॥ ૨૫ ॥

(હવે અહિંથી પાછું ‘ માન ’ ઉતરતું ઉતરતું—અરધું અરધું થતું હોવાથી) પછીને નીલવાન પર્વત બત્રીશ ભાગ જેવડો સમજવો. ૧૮.

ત્યાર પછીનું રમ્યક ક્ષેત્ર સોળ ભાગ જેવડું, રુક્મીનપર્વત આઠભાગ જેવડો, હૈરણ્યવન્ત ક્ષેત્ર ચાર ભાગ જેવડું, શિખરી પર્વત બે ભાગ જેવડો અને ઐરાવતક્ષેત્ર એક ભાગ જેવડું એટલે કે ભરતક્ષેત્ર બરોબર થાય છે. આવી રીતે એકંદર એકસોને નેવું ભાગ તમામ થઈને એક લાખ યોજન થાય છે. આ સમજાણે, એક લાખ યોજનના ૧૬૦ ભાગ કરતાં જેટલા યોજન આવે એટલા યોજન ભરતક્ષેત્રનું પ્રમાણ સમજવું. (એ ૫૧૬ યોજન અને ૬ કળા આવે છે.) ૧૯-૨૧.

જમ્બૂદ્વીપની પહોળાઈની જેમ લંબાઈ પણ એક લાખ યોજનની છે. ૨૨.

તે આ પ્રમાણે—

પૂર્વ અને પાશ્ચિમમાં રહેલા બેઉ વનો પાંચહજાર આઠસો ચુમાળીશ યોજન છે. સોળ વિજયો પાંત્રીશ હજાર ચારસો છ યોજન છે. છ અન્તર્નદીઓ સાતસો પચાસ યોજન છે અને આઠ વક્ષસ્કારપર્વતો ચાર હજાર યોજન છે. મેરૂપર્વત દશ હજાર યોજન છે અને પૂર્વમાં અને

મેરુઃ દશસહસ્રોરુઃ ભદ્રસાલસ્ય ચાયતિઃ ।
 સહસ્રાણિ ચતુઃચત્વાર્શિંશત્ પૂર્વાપરસ્થિતેઃ ॥ ૨૬ ॥
 એષાં સંકલને લક્ષ્મં યોજનાનાં ભવેદિતિ ।
 વક્ત્ર્યમાણવિદેહાનામાયામોઽપ્યેવમૂહ્યતામ્ ॥ ૨૭ ॥
 દક્ષિણોત્તરવર્ત્તિન્યોઃ જગત્યોઃ મૂલવિસ્તૃતિઃ ।
 ભરતૈરવતક્ષેત્રવ્યાસેઽન્તર્ભાવ્યતાં ક્રમાત્ ॥ ૨૮ ॥
 જગત્યોઃ મૂલવિષ્કંભઃ પૂર્વપશ્ચિમયોસ્તુ યઃ ।
 સ્વસ્વદિક્સ્થવનમુખવ્યાસેઽન્તર્ભાવ્યતામસૌ ॥ ૨૯ ॥
 વિષ્કંભો ભરતસ્યાથ શરશ્ચ કથિતો જિનૈઃ ।
 ષડ્વિંશાનિ યોજનાનિ શતાનિ પંચ ષટ્ કલાઃ ॥ ૩૦ ॥
 ચતુર્દશસહસ્રાણિ ચતુઃશત્યેકસસતિઃ ।
 યોજનાન્યસ્ય જીવા સ્યાત્કિંચિદૂનાશ્ચ ષટ્કલાઃ ॥ ૩૧ ॥
 ધનુઃપૃષ્ઠં સહસ્રાણિ ચતુર્દશ તથોપરિ ।
 અષ્ટાવિંશા પચંશતી કલા એકાદશાધિકાઃ ॥ ૩૨ ॥

પશ્ચિમમાં રહેલ ભદ્રશાળ વન ચુમાળીશ હજાર યોજન છે. એવી રીતે સર્વનો સરવાળો એક લાખ યોજન થાય છે (તે જમ્બૂદ્વીપની લંબાઈ થઈ.) ૨૨-૨૭.

જેની વાત હવે પછી આવશે એવા મહાવિદેહ આદિકની લંબાઈ પણ એવી જ રીતે વિચારવી. ૨૭.

દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં જે બે 'જગતી'ની લીંતો રહેલી છે તેના મૂળનો વિસ્તાર અનુક્રમે ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રના વિસ્તારની અંદર ભાવી લેવો. ૨૮.

વળી એજ પ્રમાણે પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં રહેલી બે 'જગતી'નો મૂળનો વિસ્તાર પોતા-પોતાની દિશામાં રહેલા વનના વિસ્તારની અંદર ભાવી લેવો. ૨૯.

હવે ભરતક્ષેત્રનો 'વિષ્કંભ' તેમજ 'શર' પાંચસો છવીશ યોજન અને છ કળા છે. ૩૦.

એની 'જીવા' ચૌદહજાર ચારસો એકોતેર યોજન અને લગભગ છ 'કળા' છે. ૩૧.

એનું ધનુઃપૃષ્ઠ ચૌદહજાર પાંચસો અઠ્યાવીશ યોજન અને અગ્યાર કળા છે. ૩૨.

યોજનાનાં ત્રિપંચાશત્ લક્ષ્યા અશીતિરેવ ચ ।
 સહસ્રાણિ ષટ્ શતાનિ તથૈકાશીતિરિત્યથ ॥ ૩૩ ॥
 કલાઃ સત્તદશ તથા તાવત્યો વિકલા અપિ ।
 એતાવત્ ભરતક્ષેત્રે પ્રોક્તં ક્ષેત્રફલં જિનૈઃ ॥ ૩૪ ॥
 બાહ્યા તુ અત્ર ન સંભવતિ ॥

તક્ષેદં ભરતં દ્વેધા વૈતાલ્યગિરિણા કૃતમ્ ।
 દાક્ષિણાત્યં ભરતાર્દ્ધમુત્તરાર્દ્ધં તથાપરમ્ ॥ ૩૫ ॥
 ષોઢા હિમવદુત્થાભ્યાં મિત્વા વૈતાલ્યમૂધરમ્ ।
 ગંગાસિન્ધુભ્યાં કૃતં તત્ ગત્વા પૂર્વાપરામ્બુધી ॥ ૩૬ ॥
 અર્ધસ્ય દાક્ષિણાત્યસ્ય સ્યાદ્વિષ્કંભઃ શરોઽપિ ચ ।
 અષ્ટાત્રિંશયોજનાનાં દ્વે શતે ચ કલાત્રયમ્ ॥ ૩૭ ॥
 યોજનાનાં સહસ્રાણિ નવ સપ્તશતાનિ ચ ।
 જીવાષ્ટચત્વારિંશાનિ દ્વાદશાત્ર કલાસ્તથા ॥ ૩૮ ॥
 ધનુઃપૃષ્ઠં યોજનાનાં સહસ્રાણિ નવોપરિ ।
 શતાનિ સપ્ત ષટ્પષ્ટિઃ કલૈકા દક્ષિણાર્દ્ધકે ॥ ૩૯ ॥

એનું ક્ષેત્રફળ ત્રેપન લાખ એ'શી હજાર છસોને એકાશી યોજન, સત્તર કળા અને સત્તર વિકળા-એટલું છે. ૩૩-૩૪.

અહિં 'બાહ્યા' તેા હોય નહિં.

આપું જે ભરતક્ષેત્ર તે વૈતાલ્ય પર્વતથી જે ભાગમાં વહેંચાયલું છે; (૧) દક્ષિણાર્દ્ધ ભરત અને ઉત્તરાર્દ્ધ ભરત. ૩૫.

વળી હિમવંત પર્વતમાંથી નીકળેલી અને વૈતાલ્ય પર્વતને ભેટીને પૂર્વ તથા પશ્ચિમ સમુદ્રમાં મળેલી એવી ગંગા અને સિન્ધુ નદીઓથી જે ભરતક્ષેત્ર છ વિભાગમાં વહેંચાયલું છે. ૩૬.

દક્ષિણાર્દ્ધ ભરતનો વિષ્કંભ તેમ જ શર બસો આડત્રીશ યોજન અને ત્રણ કળા છે. ૩૭.

એની જુવા નવહજાર સાતસો અડતાળીશ યોજન અને બાર કળા છે. ૩૮.

એનું ધનુઃપૃષ્ઠ નવહજાર સાતસો છાસઠ યોજન ને એક કળા છે. ૩૯.

લક્ષ્મણપ્રદશ પંચત્રિંશદેવ સહસ્રકાઃ ।

ચતુઃશતી યોજનાનાં પંચાશીતિસ્તથોપરિ ॥ ૪૦ ॥

કલા દ્વાદશ વિકલાઃ ષડિત્યેવં જિનેશ્વરૈઃ ।

દાક્ષિણાત્યે ભરતાર્દ્ધે સર્વં ક્ષેત્રફલં મતમ્ ॥ ૪૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

બાહ્યા તુ અત્ર ન સંભવતિ ॥

વૈતાલ્યાદ્દક્ષિણસ્યાં ચોત્તરસ્યાં લવણાર્ણવાત્ ।

ચતુર્દશાધિકશતં યોજનાનિ કલાસ્તથા ॥ ૪૨ ॥

एकादशातीत्य मध्यखण्डेऽयोध्यापुरी भवेत् ।

नवयोजनविस्तीर्णा द्वादशयोजनायता ॥ ૪૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

खण्डेऽत्रैवार्यदेशानां स्यात् साद्धा पंचविंशतिः ।

खण्डोऽनार्यस्तान् विनासौ खण्डाः पंचापरे तथा ॥ ૪૪ ॥

मध्यखण्डगतेष्वार्यदेशेष्वेव भवेज्जनिः ।

अर्हतां चक्रिणामर्द्धचक्रिणां शीरिणां तथा ॥ ૪૫ ॥

अष्टात्रिंशे યોજનાનાં દ્વે શતે ત્રિકલાધિકે ।

અતિક્રમ્ય હિમવતો દક્ષિણસ્યાં તથામ્બુધેઃ ॥ ૪૬ ॥

અઠાર લાખ પાંત્રીશ હજાર ચારસો પંચાશી યોજન, બાર કળા અને છ વિકળા જેટલું એનું (દક્ષિણાર્ધ ભરતનું) ક્ષેત્રફળ છે. ૪૦-૪૧.

‘બાહ્યા’ તો અહિં હોય નહિં.

હવે વૈતાલ્ય પર્વતથી દક્ષિણે અને લવણ સમુદ્રથી ઉત્તરે એકસો ચૌદ યોજન અને અગ્યાર કળા મૂંઝીને, મધ્યખંડમાં, નવ યોજન પહોળી અને બાર યોજન લાંબી અયોધ્યા નામે નગરી છે. ૪૨-૪૩.

આજ (મધ્ય) ખંડમાં સાડીપચવીશ આર્યદેશો છે. એ શિવાયનો શેષ ખંડ અનાર્ય છે. વળી અન્ય પણ પાંચ ખંડ છે. ૪૪.

મધ્યખંડમાં રહેલા આર્યદેશોમાંજ તીર્થંકર, ચક્રી, વાસુદેવ અને બળદેવ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૫.

હિમવંત પર્વતથી દક્ષિણ દિશામાં બસો આડત્રીશ યોજન અને ત્રણ કળા મૂંઝીને, તથા

એતાવદેવાતિક્રમ્યોત્તરસ્યામત્ર રાજતઃ
 વૈતાઢ્યો મધ્યસ્થ ઇવ વ્યભજત્ ભરતં સ ચ ॥ ૪૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 પંચાશતં યોજનાનિ વિસ્તીર્ણઃ પંચવિંશતિમ્ ।
 યોજનાન્યુન્નતઃ ક્રોશાધિકાનિ ષઢ્ ભુવોઽન્તરમ્ ॥ ૪૮ ॥
 વિહાય મન્દરં સર્વપર્વતાનાં ભવેદ્યતઃ ।
 સ્વસ્વોચ્છ્રયસ્ય તુર્યાશો વ્યવગાઢો ભુવોઽન્તરે ॥ ૪૯ ॥
 દ્વે યોજનશતે સાષ્ટાશીતિકે ત્રિકલાધિકે ।
 ઇષુઃ વૈતાઢ્યશૈલસ્ય પ્રત્યંચાઽસ્ય પ્રપંચ્યતે ॥ ૫૦ ॥
 યોજનાનાં સહસ્રાણિ દશ સપ્ત શતાનિ ચ ।
 વિંશતિશ્ચ કલાઃ કિંચિદૂના દ્વાદશ કીર્તિતાઃ ॥ ૫૧ ॥
 ધનુઃપૃષ્ઠં સહસ્રાણિ દશ સપ્ત શતાનિ ચ ।
 ત્રિચત્વારિંશતાઢ્યાનિ કલાઃ પંચદશાધિકાઃ ॥ ૫૨ ॥
 સાષ્ટાશીતિર્યોજનાનાં ચતુઃશતી તથા કલાઃ ।
 સાદ્ધર્ઃ ષોડશ બાહ્યાસ્ય પ્રત્યેકં પાર્શ્વયોર્દ્વયોઃ ॥ ૫૩ ॥
 ઊર્ધ્વં ચ પર્વતસ્યાસ્ય દક્ષિણોત્તરપાર્શ્વયોઃ ।
 અતિક્રમે યોજનાનાં દશાનાં સમભૂમિતઃ ॥ ૫૪ ॥

સમુદ્રથી ઉત્તર દિશામાં એટલોજ ભાગ મૂકીને, વચ્ચે, મધ્યસ્થ હોયની એવો રૂપ્યમય વૈતાઢ્ય પર્વત આવ્યો છે તેથી ભરતક્ષેત્રના બે વિભાગ થાય છે. ૪૬-૪૭.

એ વૈતાઢ્ય પર્વતનો વિસ્તાર પચાસ યોજન છે, અને એની ઉંચાઈ પચવીશ યોજન છે. વળી એ છ યોજન અને એક કોસ પૃથ્વીની અંદર રહેલ છે, કેમકે મેરૂ શિવાય અન્ય સર્વ પર્વતો પોતપોતાની ઉંચાઈનો ચોથો ભાગ પૃથ્વીમાં ગૂઢ છે. ૪૮-૪૯.

આ વૈતાઢ્ય પર્વતનો ‘શર’ બસો અઠ્યાશી યોજન ને ત્રણ કળા છે; અને એની ‘ભ્રુવા’ દશહજાર સાતસો વીશ યોજન અને લગભગ બાર કળા છે. ૫૦-૫૧.

વળી એનું ધનુઃપૃષ્ઠ દશહજાર સાતસો તેંતાળીશ યોજન અને પંદર કળા છે. ૫૨.

અને એની બેઉ તરફની બાહ્યા પ્રત્યેક ચારસો અઠ્યાશી યોજન અને સાડાસોળ કળા છે. ૫૩.

અત્રાસ્તિ મેઘલૈકૈકા દશયોજનવિસ્તૃતા ।

આયામેન ચ વૈતાલ્યસમાને તે ઉભે અપિ ॥ ૫૫ ॥

પૃથુસ્ત્રિશયોજનાનિ વૈતાલ્યઃ સ્યાદતઃ પરમ્ ।

પ્રતિમેઘલમેકૈકા માનતો મેઘલાસમા ॥ ૫૬ ॥

શોભિતા વનખણ્ડેન પદ્મવેદિકયાપિ ચ ।

વર્ત્તતે સ્વચરશ્રેણી રત્નવદ્ધમહીતલા ॥ ૫૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સ્વસ્ત્ર દક્ષિણશ્રેણૌ વૃતાનિ વિષયૈઃ નિજૈઃ ।

મહાપુરાણિ પંચાશત્ પરસ્યાં ષષ્ટિરેવ ચ ॥ ૫૮ ॥

દક્ષિણસ્યાં પુરં મુખ્યં ભવેત્ ગગનવલ્લભમ્ ।

ઉદીચ્યાં રથનૂપુરચક્રવાલાહ્યં ભવેત્ ॥ ૫૯ ॥

અયં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્ત્યભિપ્રાયઃ ॥ ઋષભચરિત્રાદૌ તુ દક્ષિણશ્રેણ્યાં
રથનૂપુરચક્રવાલમુત્તરશ્રેણ્યાં ગગનવલ્લભમુક્તમ્ । ઇતિ ॥

મુખ્યત્વં ત્વનયોર્જ્ઞેયં સ્વસ્વશ્રેણ્યધિરાજયોઃ ।

રાજધાનીરૂપતયા મહાસમૃદ્ધિશાલિનોઃ ॥ ૬૦ ॥

હવે આ વૈતાલ્યની દક્ષિણ અને ઉત્તર બાજુએ, સમભૂમિથી ઉંચે દશ યોજન મૂકીને, પહોળાઈમાં દશ યોજન અને લંબાઈમાં વૈતાલ્ય જેવડીજ, અકેડી મેળલા છે. ૫૪-૫૫.

અહિં આગળથી વૈતાલ્યની પહોળાઈ (જે મૂળે પચાસ યોજન હતી તે ઘટીને) ત્રીશ યોજન જેટલી રહે છે. ૫૬.

ઘેઉ મેળલા પર મેળલાનાજ માપની ખેચરોની શ્રેણી આવેલી છે. ઘેઉ શ્રેણિની ફરતા બગીચા અને પદ્મવેદિકા શોભી રહ્યાં છે. વળી એનાં ભોંતણીઆં રત્નજડિત છે. ૫૬-૫૭.

એમાંની દક્ષિણ શ્રેણિમાં મ્હોટાં પચાસ નગરો છે, અને ઉત્તર શ્રેણિમાં એવાં સાઠ છે. એ સર્વની આસપાસ એમના પોતાના મુલક કે દેશો આવેલા છે. ૫૮.

દક્ષિણ શ્રેણિનું મુખ્ય નગર 'ગગનવલ્લભ' છે અને ઉત્તરશ્રેણિનું 'રથનૂપુરચક્રવાલ' છે. ૫૯.

આ વાત અમે જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રને અભિપ્રાયે કહી છે. ઋષભચરિત્ર વગેરેમાં તો એથી ઉલટું અર્થાત્ દક્ષિણ શ્રેણિમાં 'રથનૂપુરચક્રવાલ' અને ઉત્તર શ્રેણિમાં 'ગગનવલ્લભ' કહ્યું છે.

એ ઘેઉ મુખ્ય નગરો એટલા માટે કહેવાય છે કે એઓ પોતપોતાની શ્રેણિના મહા સમૃદ્ધ રાજાની રાજધાની છે. ૬૦.

વસન્તઃ તેષુ ચોત્તુંગરત્નપ્રાસાદશાલિષુ ।

તૃણાયાપિ ન મન્યન્તે સ્વર્ગં વિદ્યાધરેશ્વરાઃ ॥ ૬૧ ॥

દશયોજનતુંગસ્ય પંચાશદ્વિસ્તૃતેરપિ ।

ખંડસ્યાદ્યસ્ય સકલં પ્રતરં સ્યાત્ ભુવસ્તલે ॥ ૬૨ ॥

પંચલક્ષ્ણાઃ સહસ્રાણિ દ્વાદશાથ શતત્રયમ્ ।

સપ્તાઢ્યં દ્વાદશ કલાઃ સ્વરૂપેઽથ પ્રથમે ઘનમ્ ॥ ૬૩ ॥

લક્ષ્ણાણામેકપંચાશત્ ત્રયોવિંશતિરેવ ચ ।

સહસ્રા યોજનાનાં ષટ્સપ્તતિઃ ષટ્કલાસ્તથા ॥ ૬૪ ॥

ત્રિભિઃ વિશેષકમ્ ॥

શ્રેણીભ્યામથ ચૈતાભ્યાં યોજનાનામતિક્રમે ।

દશાનાં મેઘલૈકૈકા વર્ત્તતે પાર્શ્વયોઃ દ્વયોઃ ॥ ૬૫ ॥

તત્ર યામ્યોત્તરાભિર્યે શ્રેણ્યૌ ગિરિસમાયતે ।

વસન્ત્યત્ર શક્રસત્કલોકપાલાભિયોગિનઃ ॥ ૬૬ ॥

તથાહુઃ ક્ષમાશ્રમણપાદાઃ ।

વિદ્યાહરસેઢીઓ ઉઢું ગંતૂણ જોઞ્રણે દસઞ્રો ।

દસજોઞ્રણપિઢુલાણ સેઢીઓ સક્રાયસસ ॥ ૬૭ ॥

સર્વ નગરીઓમાં ઉંચા રત્ન મહેલોમાં વસતા વિદ્યાધરોના લેખામાં સ્વર્ગ તો તૃણસમાન પણ નથી. ૬૧.

હવે દશ યોજન ઊંચત તથા પચાસ યોજન પહોળા એવા આ પ્રથમ ખંડનું લોંટ-ળીયાનું સઘળું ‘પ્રતર’ પાંચ લાખ બાર હજાર ત્રણસો સાત યોજન અને બાર કળા છે. વળી એનું ‘ઘન’ એકાવન લાખ ત્રેવીશ હજાર છાંતેર યોજન અને છ કળા છે. ૬૨-૬૪.

એ બે શ્રેણિઓ કહી તેથી દશ દશ યોજન મૂકીને બેઉ બાજુએ અડેક મેળલા છે. ૬૫.

ત્યાં ઉત્તરશ્રેણિ અને દક્ષિણશ્રેણિ—એવી જે શ્રેણિઓ છે તે બેઉની લાંબાઈ પર્વત જેટલી છે; અને ત્યાં, ઇન્દ્રના લોકપાલ દેવોના સેવકો રહે છે. ૬૬.

આ સંબંધમાં પૂજ્ય ક્ષમાશ્રમણ કહે છે કે—

વિદ્યાધરોની શ્રેણિઓથી દશ યોજન ઉપર ગયા કેડે વળી બે શ્રેણિઓ આવે છે તે શક-

સોમજમકાઙ્ગાણં દેવાણં વરુણકાઙ્ગાણં ચ ॥
 વેસમણકાઙ્ગાણં દેવાણં આભિયોગાણં ॥ ૬૮ ॥
 વહૂનિ ભવનાન્યત્ર તેષાં પલ્યોપમાયુષામ્ ।
 વહિર્વૃત્તાનિ રાત્નાનિ ચતુરસ્રાણિ ચાન્તરે ॥ ૬૯ ॥
 વેદિકાવનરાજિન્યોઃ શ્રેણ્યોઃ વ્યાસોઽન્યોઃ ભવેત્ ।
 યોજનાનિ દશૈતાવાન્ વૈતાલ્યસ્યાપિ તત્ર સઃ ॥ ૭૦ ॥
 દશયોજનતુંગસ્ય ત્રિંશ્ચયોજનવિસ્તૃતેઃ ।
 ય્વણ્ડસ્યાસ્ય દ્વિતીયસ્ય ગણિતં પ્રતરાત્મકમ્ ॥ ૭૧ ॥
 તિસ્રો લક્ષ્ઢાઃ સહસ્રાણિ સપ્ત ત્રીણિ શતાનિ ચ ।
 તથા ચતુરશીતિશ્ચ કલાઃ ઇકાદશાધિકાઃ ॥ ૭૨ ॥
 અત્ર ચ સર્વત્ર યથોપયોગં યોજનપદમનુક્તમપિ અધ્યાહાર્યમ્ ॥
 તથા ય્વણ્ડે દ્વિતીયસ્મિન્ નિશ્ચિતં સર્વતો ઘનમ્ ।
 ત્રિંશલ્લક્ષ્ઢા યોજનાનાં સહસ્રાણિ ત્રિસપ્તતિઃ ॥ ૭૩ ॥
 શતાન્યઘ્રૌ પંચચત્વારિંશદાલ્લક્ષ્ઢાનિ ચાધિકાઃ ।
 કલાઃ પંચદશેત્યુક્તં વ્યક્તં યુક્તિવિશારદૈઃ ॥ ૭૪ ॥

રાયના સોમ, યમ, વરુણ અને વૈશ્રમણ-કુબેર નામના લોકપાળોના અભિયોગી દેવતાઓની છે. ૬૭-૬૮

એ દેવોનું પદ્યોપમાનું આયુષ્ય છે. અને ત્યાં એમનાં ઘણાં ભવનો છે—તે રત્નમય છે અને બહારથી ગોળ અને અંદરથી ચતુષ્કોણ છે. ૬૯.

આ બેઉ શ્રેણિઓમાં પણ પદ્મવેદિકા અને સુંદર બગીચા આવેલા છે. એમનો વ્યાસ વળી દશ યોજનનો છે; અને ત્યાં આગળ વૈતાલ્ય પર્વતનો પણ તેટલોજ વ્યાસ છે. ૭૦.

ઉપર પ્રમાણે વૈતાલ્યના પહેલા બાંડની હકીકત કહી.

હવે એનાં બીજા બાંડ વિષે.

વૈતાલ્ય પર્વતનો બીજો બાંડ દશ યોજન ઉંચો અને ત્રીશ યોજન પહોળો છે. એનું ‘પ્રતર’ રૂપ ગણિત ત્રણ લાખ સાત હજાર ત્રણસો ચોરાશી અને ઉપર અગ્યાર કળા છે. ૭૨.

અભિયોગિશ્રોણિતશ્ચ યોજનાનામતિક્રમે ।

પંચાનામૂર્ધ્વમત્રાસ્યોપરિભાગો વિરાજતે ॥ ૭૫ ॥

નાનારત્નાલંકૃતસ્ય દશયોજનવિસ્તૃતેઃ ।

મધ્યે પદ્મવેદિકાસ્ય તસ્યાશ્ચોભયતો વને ॥ ૭૬ ॥

તયોઃ ક્રીડાપર્વતેષુ કદલ્યાદિગૃહેષુ ચ ।

દીર્ઘિકાદિષુ ચ સ્વૈરં ક્રીડન્તિ વ્યન્તરામરાઃ ॥ ૭૭ ॥

પંચયોજનતુંગસ્ય દશયોજનવિસ્તૃતેઃ ।

ખણ્ડસ્યાસ્ય તૃતીયસ્ય પ્રતરં પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૭૮ ॥

एकं लक्षं द्वे सहस्रे चतुःशत्येकषष्टियुक् ।

कला दशाथ गणितं ब्रवीम्यस्मिन् घनात्मकम् ॥ ७९ ॥

पंचलक्षा योजनानां सहस्रा द्वादशापरे ।

सप्तातिरेका त्रिशती कलाश्च द्वादशाधिकाः ॥ ८० ॥

त्रयाणामपि खण्डानां घनेष्वેકીકૃતેષુ ચ ।

વૈતાલ્લચસ્યાખિલસ્યાપિ જાયતે ગણિતં ઘનમ્ ॥ ૮૧ ॥

આ બીજા ખંડનું ઘનગણિત વળી ત્રીશ લાખ તોતેર હજાર આઠસો પીસતાળીશ છે અને ઉપર પંદર કળા વધે છે. ૭૩-૭૪.

એ પૂર્વોક્ત અભિયોગી-સેવકદેવોની શ્રેણીથી ઉંચે પાંચ યોજન મૂકીને એનો ઉપરનો ભાગ આવે છે. ૭૫.

એ ભાગ નાના પ્રકારના રત્નોથી મનોહર છે અને દશ યોજન વિસ્તારમાં છે. એના મધ્યમાં પદ્મવેદી છે. અને એની બેઠ બાબુએ બગીચા આવી રહ્યા છે. ૭૬.

એ બેઠ બગીચામાં રહેલા કીડાશૈલોપર, કદલીગૃહોમાં તેમજ વાવ વગેરેમાં વ્યન્તરદેવો યથેચ્છ કીડા કરે છે. ૭૭.

હવે વૈતાલ્લચનો ત્રીજો ખંડ જે પાંચ યોજન ઉંચો અને દશ યોજન પહોળો છે—એનું ‘પ્રતર’ ગણિત એક લાખ બે હજાર ચારસો એકસઠ છે અને ઉપર દશ કળા જેટલું વધે છે. એનું ‘ઘનગણિત’ વળી પાંચ લાખ બાર હજાર ત્રણસો સાત છે અને ઉપર બાર કળા જેટલું વધે છે. ૭૮-૮૦.

આ ત્રણ ખંડોનું ઘનમાપ ગણાવ્યું તે ત્રણેને એકત્ર કરતાં જે આવે તે આખા વૈતા-

તત્ત્વૈદમ્ । સપ્તાશીતિશ્ચ લક્ષાણિ દ્વિનવતિઃ શતાન્યપિ ।

एकोनत्रिंशदाढ्यानि कलाश्चतुर्दशाधिकाः ॥ ८२ ॥

સિદ્ધાયતનં કૂટં દક્ષિણભરતાર્દ્ધનામધેયં ચ ।

खण्डप्रपातकूटं तुर्यं तन्माणिभद्राख्यम् ॥ ८३ ॥

વૈતાલ્યાખ્યં પંચમમથ ષષ્ઠં પૂર્ણભદ્રસંજ્ઞં ચ ।

भवति तमिस्रगुहं चोत्तरभरतार्द्धं च वैश्रमणम् ॥ ८४ ॥

વૈતાલ્યે નવ કૂટાન્યેવં જ્ઞેયાનિ તત્ર પૂર્વાબ્ધેઃ ।

सविधे सिद्धायतनं ततः क्रमात् प्रत्यगखिलानि ॥ ८५ ॥ विशेषकम् ॥

કૂટાન્યેતાનિ સક્રોશાન્યુચ્ચત્વે યોજનાનિ ષટ્ ।

तावन्त्येव मूलभूमौ विष्कम्भायामतोऽपि च ॥ ८६ ॥

મધ્યે દેશોનાનિ પંચ યોજનાનિ શિરસ્યથ ।

साधिकानि त्रीण्युदस्तगोपुच्छसंस्थितान्यतः ॥ ८७ ॥ युग्मम् ॥

પરિક્ષેપાઃ મૂલમધ્યશિરસ્સૂનાનિ વિંશતિઃ ।

तथोनानि पंचदश साग्राणि नव च क्रमात् ॥ ८८ ॥

ઢ્યતુ' ઘનમાપ થાય. એ એકત્ર રકમ સપ્તાશી લાખ નવ હજાર બસો ઓગણત્રીશ થાય છે. અને ઉપર ચૌદ કળા વધે છે. ૮૧-૮૨.

હવે વૈતાલ્યપર્વતપર નવ ડૂટો કહ્યાં છે તે આ પ્રમાણે:—(૧) સિદ્ધાયતન, (૨) દક્ષિણ ભરતાર્દ્ધ, (૩) ખંડપ્રપાત, (૪) માણિભદ્ર, (૫) વૈતાલ્ય, (૬) પૂર્ણભદ્ર, (૭) તમિસ્રગુહ, (૮) ઉત્તરભરતાર્દ્ધ અને (૯) વૈશ્રમણ. ૮૩-૮૪.

એમાં જે પહેલું સિદ્ધાયતન છે તે પૂર્વસમુદ્રની પાસે છે; અને શેષ સર્વે પાશ્વિમમાં ક્રમવાર આવેલાં છે. ૮૫.

નવે શિખરો ઉંચાઇમાં છ યોજન અને એક કોસ છે. તેઓની લંબાઇપહોળાઇ મૂળ-આગળ એ ઉંચાઇ નેટલી જ છે, મધ્યમાં પાંચ યોજનથી સહેજ ન્યૂન છે અને મથાળે ત્રણ યોજનથી કંઈક વિશેષ છે. એમ હોવાથી એઓનો આકાર ગાયે પૃથ્થ ઉંચું કયું હોય એવો છે. ૮૬-૮૭.

એમનો પરિક્ષેપ એટલે ઘેરાવો વળી મૂળ આગળ વીશયોજન, મધ્યમાં પંદર યોજનથી સહેજ ઓછો, અને મથાળે નવયોજનથી કંઈક ન્યૂન છે. ૮૮.

અધસ્તાચ્છિવરાધ્યાવદાગતં તત્કિલાર્દ્ધિતમ્ ।

કૂટોત્સેધાર્દ્ધયુગ્મકૂટે વ્યાસો યથેપ્સિતાસ્પદે ॥ ૮૯ ॥

તથાહિ । સક્રોશાર્દ્ધે યોજનાનાં ત્રયેઽતીતે શિરોઽગ્રતઃ ।

યદા જિજ્ઞાસ્યતેઽમીષુ વ્યાસસ્તદા તદર્દ્ધયેત્ ॥ ૯૦ ॥

સ્યુઃ ષટ્ ક્રોશાઃ સપાદાંસ્તે કૂટોત્સેધાર્દ્ધસંયુતાઃ ।

સપાદક્રોશહીનૈવં સંજાતા પંચયોજની ॥ ૯૧ ॥

મધ્યપ્રદેશે વિષ્કમ્ભ એતાવાનેષુ જાયતે ।

एवं हिमवतादीनां सर्वकूटेषु भावना ॥ ९२ ॥

સિદ્ધાયતનકૂટસ્યોપરિ રમ્યં વિરાજતે ।

सत्सिद्धायतनं मौलौ किरीटमिव भूपतेः ॥ ९३ ॥

તદત્ર કનકમણિમયમેકક્રોશાયતં તદર્દ્ધતતમ્ ।

चापशतानि चतुर्दश चत्वारिंशानि चोत्तुंगम् ॥ ९४ ॥

પૂર્વોત્તરાદક્ષિણાસુ દ્વારમેકૈકમત્ર તત્ ।

धनुःपंचाशतोत्तुंगं तदर्द्धं किल विस्तृतम् ॥ ९५ ॥

નીચેથી ચઢતાં કે મથાળેથી ઉતરતાં કોઈ સ્થળે ત્યાં આગળનો વ્યાસ (પહોળાઈ) કાઢવો હોય તો, જેટલું ચઢ્યા કે ઉતર્યા હોઈએ એનું અર્દ્ધ કરીને એમાં શિખરની અરબી ઉંચાઈ લેળવવી. એનું જે પરિણામ આવે તે તે સ્થળ આગળનો ‘ વ્યાસ ’ થાય. ૮૯.

જેમકે, મથાળેથી ત્રણયોજન ને અરધો કોસ નીચે ઉતરતાં ત્યાં આગળનો વ્યાસ કાઢવો હોય તો તે $\frac{૩ યો. ૦૧ કો.}{૨} + \frac{શિખરની ઉંચાઈ}{૨}$ થાય

એટલેકે ૧૧૧ યો ૦૧ કો. + ૩ યો. ૦૧ કો. થાય=૧૮૧૧ કોસ થાય અર્થાત્ ૫ યોજનમાં ૧૧ કોસ એછો થાય. એ શિખરના મધ્યભાગ આગળનો વ્યાસ નીકળ્યો. ૯૦-૯૨.

હિમવાન વગેરે પર્વતોના શિખરોના સંબંધમાં પણ આવી રીતે જ કરવું.

સિદ્ધાયતન નામના કૂટની ઉપર એક સિદ્ધમન્દિર આવી રહ્યું છે તે બાણે કોઈ રાબાના મસ્તકપર મુકુટ હોય એવું શોભાયમાન દેખાય છે. ૯૩.

તે વળી કનકમય અને મણિમય છે; એક કોસ લાંબુ છે, અર્દ્ધ કોસ પહોળું છે અને આસો આવીશ ધનુષ્ય ઉંચું છે. ૯૪.

પંચધનુઃશતવિષ્કમ્ભાયામા સ્યાત્તર્દ્ધવાહલ્યા ।

મણિપીઠિકા તદન્તર્દેવચ્છન્દક ઉપરિ ચાસ્યાઃ ॥ ૧૬ ॥

પંચચાપશતાન્યેષ વિષ્કમ્ભાયામતો મતઃ ।

તાન્યેવ સાતિરેકાણિ તુંગત્વેન પ્રરૂપિતઃ ॥ ૧૭ ॥

અષ્ટોત્તરં શતં નિત્યપ્રતિમાસ્તત્ર ચાર્હતામ્ ।

ઉત્સેધાંગુલનિષ્પન્નધનુઃપંચશતોચ્છ્રૂતાઃ ॥ ૧૮ ॥

एकैकस्यां दिशि सप्तविंशतिः सप्तविंशतिः ।

एवं चतुर्दिशं ताः स्युः नाम्ना च ऋषभादयः ॥ १९ ॥

तासां च जिनमूर्तीनामंकरत्नमया नखाः ।

अन्तर्लोहिताक्षरत्नप्रतिसेकमनोहराः ॥ १०० ॥

पाणिपादतलानि च जिह्वा श्रीवत्सचूचुकम् ।

तालूनि च तपनीयमयानि रिष्टरत्नजाः ॥ १०१ ॥

श्मश्रुरોમરાજયશ્ચ ઓષ્ટાઃ વિદ્રુમનિર્મિતાઃ ।

નાસા અન્તર્લોહિતાક્ષનિષેકાસ્તપનીયજાઃ ॥ ૧૦૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પૂર્વમાં, ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં એમ ત્રણે દિશાએ એને અઢેક દ્વાર છે. તે પચાસ ધનુષ્ય ઉંચાં અને પચવીશ ધનુષ્ય પહોળાં છે. ૯૫.

તે મંદિરમાં વળી પાંચસો ધનુષ્યના વિસ્તારમાં અઢીસો ધનુષ્ય જાડી એક મણિપીઠિકા છે અને તે ઉપર એક દેવચ્છંદક છે. ૯૬.

તે દેવચ્છંદક વિસ્તારમાં પાંચસો ધનુષ્ય છે અને ઉંચાઈમાં એથી સહેજ વધારે છે. ૯૭.

ત્યાં અરિહંતદેવની એકસોને આઠ શાશ્વત પ્રતિમાઓ છે. તે ઉત્સેધ અંગુલને માપે પાંચસો ધનુષ્ય ઉંચી છે. ૯૮.

એ પ્રતિમાઓ પ્રત્યેક દિશામાં સત્યાવીશ સત્યાવીશ હોઇને ચારે દિશાઓમાં થઇને એટલી સંખ્યામાં છે. વળી એમનાં ઋષભ વગેરે નામ છે. ૯૯.

એ જિનદેવની મૂર્તિઓના અંકરત્નમય નખ છે, અને એમાં લાલરત્નોની છાંટ હોવાથી એ બહુ મનોહર લાગે છે. ૧૦૦.

વળી એમનાં હાથ પગનાં તળીયાં, જીભડા, શ્રીવત્સ, સ્તનાથ અને તાળવાં સુવર્ણમય છે; દાઢી અને મૂછના વાળ રિષ્ટ રત્નોના છે; ઓષ્ઠ વિદ્રુમમય છે અને નાસિકા લાલરત્નની છાંટવાળી સુવર્ણની બનાવેલી છે. ૧૦૧-૧૦૨.

લોહિતાક્ષપ્રતિસેકાન્યક્ષીણ્યંકમયાનિ ચ ।

તારકા અક્ષિપદ્માણિ શ્રુવશ્ચ રિષ્ટરત્નજાઃ ॥ ૧૦૩ ॥

લલાટપટ્ટશ્રવણકપોલં કનકોદ્ભવમ્ ।

કેશભૂમિસ્તપનીયમયી કેશાશ્ચ રિષ્ટજાઃ ॥ ૧૦૪ ॥

વજ્રજાઃ શીર્ષઘટિકાસ્તથા કનકનિર્મિતાઃ ।

ગ્રીવાબાહુપાદજંઘાગુલ્ફોરુતનુયદ્યઃ ॥ ૧૦૫ ॥

નન્વેતાનિ ભાવજિનપ્રતિરૂપાણિ તेषુ ચ ।

ઉચિતં શ્મશ્રુકૂર્ચાદિ શ્રામણ્યાનુચિતં કથમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

તદુક્તં શ્રીતપાગચ્છનાયકશ્રીદેવેન્દ્રસૂરિશિષ્યશ્રીધર્મઘોષસૂરિભિઃ
ભાષ્યવૃત્તૌ । ભગવતોઽપગતકેશશીર્ષમુખનિરીક્ષણેન શ્રામણ્યાવસ્થા સુજ્ઞાતા
એવ ઇતિ ॥

અત્રોચ્યતે । ભાવાર્હતામપિ શ્મશ્રુકૂર્ચાદીનામસંભવઃ ।

ન સર્વથા કિન્તુ તાદૃગ્દિવ્યાતિશયસંભવાત્ ॥ ૧૦૭ ॥

સ્યાદવસ્થિતતા તेषાં શ્રામણ્યગ્રહણાદનુ ।

પુરુષત્વપ્રતિપત્તિઃ સૌન્દર્યં ચેત્યમેવ હિ ॥ ૧૦૮ ॥

વળી એમનાં ચક્ષુ લાલરત્નોની છાંટવાળા અંક રત્નોનાં છે; અને કીકી, આંખની પાંપણ અને બ્રમર રિષ્ટરત્નમય છે. ૧૦૩.

એમના લલાટપટ્ટ, શ્રવણ અને કપોલ સુવર્ણમય છે; મસ્તક પણ સુવર્ણમય છે; અને કેશ રિષ્ટરત્નમય છે. ૧૦૪.

એમની શીર્ષઘટિકા વજ્રમય છે. વળી એમની ગ્રીવા, હસ્ત, ચરણ, જંઘા, ધુટી તથા દેહયદિ—આ સર્વ સુવર્ણમય છે. ૧૦૫.

અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય કે આ ભાવજિનની પ્રતિમાઓ છે એમને, શ્રમણાવસ્થાને અનુચિત એવી દાઢી મૂછ ઉચિત કેમ કહેવાય ? ૧૦૬.

કેમકે તપગચ્છાધિરાજ શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રી ધર્મઘોષસૂરિએ ‘ભાષ્ય’ ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—ભગવાનનું કેશરહિત મસ્તકવાળું મુખ જોવાથી તેમની ચોખ્ખી શ્રમણાવસ્થા જણાઈ આવે છે.

એ શંકાર્તું સમાધાન આ પ્રમાણે:—ભાવ જિનેશ્વરને દાઢી મૂછ વગેરેનો સર્વથા

યદુક્તં શ્રી સમવાયાંગે । અવઠિયકેસમંસુરોમણહે । ઇતિ ॥ ઔપ-
પાતિકેઽપ્યુક્તમ્ । અવઠિયસુવિભત્તચત્તમંસૂ ॥

એવં ચ । તાસાં ભાવજિનાધીશપ્રતિરૂપતયા તતઃ ।

શાશ્વતાર્હત્પ્રતિમાનાં શ્મશ્રુકૂર્ચાદિ યુક્તિમત્ ॥ ૧૦૯ ॥

ભાષ્યે ત્વકેશશીર્ષાસ્યા યા શ્રામણ્યદશોદિતા ।

સાઽવર્ચ્છિણ્ણુતયાલ્પત્વાત્તદભાવવિવક્ષયા ॥ ૧૧૦ ॥

એકૈકસ્યાઃ પ્રતિમાયાઃ પૃષ્ઠતશ્ચત્રધારિણી ।

દ્વે દ્વે ચામરધારિણ્યૌ પાર્શ્વતઃ પુરતઃ પુનઃ ॥ ૧૧૧ ॥

યક્ષભૂતકુંડધારપ્રતિમાનાં દ્વયં દ્વયમ્ ।

વિનયાવનતં પાદપતિતં ઘટિતાંજલિ ॥ ૧૧૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યથા દેવચ્છન્દકેઽસ્મિન્ ઘંટાધૂપકડુત્થકાઃ ।

તથા ચન્દનકુમ્ભાદ્યાઃ પ્રત્યેકં શતમષ્ટયુક્ ॥ ૧૧૩ ॥

અસંભવ નથી, પરંતુ એઓની એ પ્રકારની અવસ્થિતિ સાધુપણાના અંગીકાર પછી કોઈ એવા દિવ્ય અતિશયને લીધે થાય છે. અને એને લીધેજ પુરૂષપણાની પ્રતિપત્તિ થાય છે અને એમાં સૌન્દર્ય પણ લાગે છે. ૧૦૭-૧૦૮.

આ સંબંધમાં સમવાયાંગસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—“ જેમને કેશ, દાઢી મૂછ, રોમ અને નખ રહેલા છે એવી—” (જિનપ્રતિમા). વળી ઉવવાઈસૂત્રમાં પણ એવું કહ્યું છે કે—“ જેમને શોભિતી દાઢી રહેલી છે એવી—” (શ્રી જિનપ્રતિમા).

અને એમ બાબત હોવાથી, જિનેશ્વરદેવની તે શાશ્વત પ્રતિમાઓને ભાવજિનની પ્રતિરૂપતાને લઈને શ્મશ્રુ, કૂર્ચ વગેરે ઉચિત છે. ૧૦૯.

‘ભાષ્ય’ માં કેશરહિત મસ્તકયુક્ત મુખવાળી શ્રમણાવસ્થા કહી છે તે, તે કૂર્ચ, શ્મશ્રુ વગેરે વધતાં ન હોવાથી અને વળી સ્વરૂપ હોવાથી, જાણે તેનો અભાવ હોયની એવું કહેવાની ઈચ્છાથી કહી છે. ૧૧૦.

એ પ્રતિમાઓમાંની દરેકની પાછળ એક છત્રધારિણી અને પડખે બળે ચામરધારિણી રહેલી છે. વળી મોઢાગળના ભાગમાં વિનયપૂર્વક નમીને, હસ્ત જોડી ચરણસ્પર્શ કરતી બળે યજ્ઞાની, ભૂતોની તથા કુંડધારીઓની પ્રતિમા રહેલી છે. ૧૧૧-૧૧૨.

વળી ત્યાં પ્રત્યેક બિંબ આગળ એક ઘંટા અને એક ધુપદાન તેમજ ચંદનનો કુંભ વગેરે પણ રહેલ છે. ૧૧૩.

તથાહિ ।

ચંદણકલસાભિંગારગા આયસગા ય થાલા ય ।

પાઈઓ સુપદ્મ મણગુલીયા વાયકરગા ય ॥ ૧૧૪ ॥

ચિત્તારયણકરંડગહયગયનરકંઠગા ય ચંગેરી ।

પડલગસીહાસણલ્લત્તચામરા સમુગયજ્ઞસા ય ॥ ૧૧૫ ॥

તથા ખંડપ્રપાતકૂટે સ્યાન્નૃત્તમાલઃ સુરો વિભુઃ ।

સપ્તમે કૃતમાલશ્ચ સ્યાત્તમિસ્રગુહાભિધે ॥ ૧૧૬ ॥

ષણ્ણાં ચ શેષકૂટાનાં કૂટનામસમાભિધાઃ ।

સુરાઃ કુર્વન્ત્યાધિપત્યં સર્વે પલ્યોપમાયુષઃ ॥ ૧૧૭ ॥

एतेषां च परीवारो देवीसामानिकादिकः ।

तत्तदासनरीतिश्च सर्वं विजयदेववत् ॥ ૧૧૮ ॥

पूर्णभद्रं माण्डिभद्रं कूटं वैताढ्यनामकम् ।

त्रीण्येतानि स्वर्णजानि रात्निकान्यપરાણિ षट् ॥ ૧૧૯ ॥

‘ વગેરે ’ માં નીચેની વસ્તુઓ સમજવી:—

ચંદનના કળશ ઉપરાંત ઝારી, આદર્શ, થાળ, રકાળી, સુપ્રતિષ્ઠ (સુપડી ?) મનો-
ગુલી (?), વીંજણા, રત્નજડાવ કરંડીઆ, અશ્વ-હસ્તી તથા મનુષ્યનાં મહેરાં, ચંગેરી,
પાટલા, સિંહાસન, છત્ર, ચામર, ડાબલા તથા મત્સ્ય (?). ૧૧૪-૧૧૫.

(વૈતાલ્ય પર્વતનાં નવ શિખરોમાંથી પહેલા સિદ્ધાયતન શિખર સંબંધી સર્વ હકીકત
ઉપર પ્રમાણે વર્ણવ્યા પછી હવે એના શેષ આઠ શિખરો વિષે કહે છે).

ત્રીજા ખંડપ્રપાત નામના શિખરનો વૃત્તમાલ નામે દેવ અધિપતિ છે; અને સાતમા
તમિસ્રગુહા નામના શિખરનો કૃતમાલ નામે દેવ સ્વામી છે. ૧૧૬.

હવે છ રહ્યાં એ શિખરોના, તે તે શિખરના સરળા નામવાળા દેવો અધિપતિઓ છે.
એ સર્વ દેવો વળી એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા છે. ૧૧૭.

વળી એ દેવોની દેવીઓ, સામાનિકદેવો વગેરે પરીવાર તથા એમનાં આસનની અવ-
સ્થિતિ વગેરે સર્વ વાનાં વિજયદેવની જેવાં સમજી લેવાં. ૧૧૮.

પૂર્ણભદ્ર, માણ્ણભદ્ર અને વૈતાલ્ય નામનાં ત્રણ શિખરો સુવર્ણમય છે અને શેષ છ રત્ન-
મય છે. ૧૧૯.

उपर्येषामथैकैकः स्यात्प्रासादावतंसकः ।

रात्निकः क्रोशतुंगोऽर्द्धक्रोशं च विस्तृतायतः ॥ १२० ॥

इदं जम्बूद्वीपप्रज्ञसिवृत्तिवृहत्क्षेत्रसमासाभिप्रायेण ॥ श्रीउमास्वाति-
कृते जम्बूद्वीपसमासे तु अमी प्रासादावतंसकाः क्रोशदैर्ध्यविस्ताराः
किञ्चिन्न्यूनतदुच्छ्रया उक्ताः सन्ति ॥

तस्य प्रासादस्य मध्ये महती मणिपीठिका ।

धनुःपंचाशतायामव्यासा तदर्द्धमेदुरा ॥ १२१ ॥

उपर्यस्या रत्नमयं सिंहासनमनुत्तरम् ।

तत्तत्કૂટસ્વામિયોગ્યં પરિવારાસનૈર્વૃત્તમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

यदा स्वस्वराजधान्याः कूटानां स्वामिनः सुराः ।

अत्रायान्ति तदैतस्मिन् प्रासादे सुखमासते ॥ १२૩ ॥

मेरोर्દક્ષિણતોઽસંખ્યદ્વીપાબ્ધીનામતિક્રમે ।

जम्बूद्वीपेऽपरत्रैषां राजधान्यो यथायथम् ॥ १२४ ॥

પ્રત્યેક શિખરપર એક મહાન્ રત્નમય પ્રાસાદ આવેલો છે-જેની ઉંચાઈ એક કોસ, અને વિસ્તાર અરધો કોસ છે. ૧૨૦.

આ અમારો અભિપ્રાય જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞિતની ટીકા તથા બૃહત્ ક્ષેત્રસમાસને લઈને કહ્યો છે. પરન્તુ શ્રીઉમાસ્વાતિવાચકકૃત જંબુદ્વીપસમાસમાં એમ કહ્યું છે કે એ પ્રાસાદની લંબાઈપહોળાઈ અર્થાત્ વિસ્તાર એક કોસ છે અને ઉંચાઈ એક કોસ કરતાં સહેજ ન્યૂન છે.

પ્રત્યેક પ્રાસાદના મધ્યભાગમાં એક મહાન્ મણિપીઠિકા છે, જેની લંબાઈપહોળાઈ પચાસ ધનુષ્ય અને બઠાઈ પચવીશ ધનુષ્ય છે. ૧૨૧.

પ્રત્યેક મણિપીઠિકાપર તે તે શિખરના સ્વામીને લાયકનું, મહોટા પરિવારવાળું, અને અનેક આસનોથી વેષ્ટિત એવું સિંહાસન આવી રહ્યું છે. ૧૨૨.

જ્યારે જ્યારે એ શિખરોના સ્વામી-દેવો પોતાની રાજધાનીમાંથી અહિં આવે છે ત્યારે એઓ આ પ્રાસાદોને વિષે આનંદથી રહે છે. ૧૨૩.

એ દેવોની રાજધાનીઓ મેરૂપર્વતથી દક્ષિણમાં અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રો મૂકીને અન્ય જંબુદ્વીપમાં આવેલી છે. ૧૨૪.

વૈતાલ્યસ્ય પર્વતસ્ય દ્વે ગુહે ભવતઃ ક્રમાત્ ।
 સ્વરુપપાતા પ્રાચ્યેશે તમિસ્ત્વા પરતઃ પુનઃ ॥ ૧૨૫ ॥
 ઉન્નતે યોજનાન્યષ્ઠૌ તાનિ દ્વાદશ વિસ્તૃતે ।
 નિત્યાન્ધકારગહને પંચાશ્ચયોજનાયતે ॥ ૧૨૬ ॥
 દક્ષિણસ્યામુદીચ્યાં ચ દ્વારમેકૈકમેતયોઃ ।
 ઉચ્છ્રૂતં યોજનાન્યષ્ઠૌ તાનિ ચત્વારિ વિસ્તૃતમ્ ॥ ૧૨૭ ॥
 નૃત્તમાલકૃતમાલાવેકપલ્યાયુષૌ સુરૌ ।
 મહર્દ્ધિકૌ વિજયવદેતયોઃ સ્વામિનૌ ક્રમાત્ ॥ ૧૨૮ ॥
 પ્રતિદ્વારં દ્વૌ કપાટૌ વાજ્ઞિકૌ ઘટિતૌ સદા ।
 અષ્ટાવઘૌ યોજનાનિ તુંગૌ દ્વે દ્વે ચ વિસ્તૃતૌ ॥ ૧૨૯ ॥
 યદેહ ચક્રી ભરતોત્તરભાગં જિગીષતિ ।
 સેનાન્યા રત્નદંડેનાહતૌ તદાવસર્પતઃ ॥ ૧૩૦ ॥
 ઉદ્ઘાટિતસ્યૈકૈકસ્ય પશ્ચાદ્ભાગેઽસ્તિ તોડુકઃ ।
 ચતુર્યોજનવિષ્કમ્ભાયામોઽવષ્ટમ્ભ એતયોઃ ॥ ૧૩૧ ॥

હવે વૈતાલ્યપર્વતને, પૂર્વછેડે ખંડપ્રપાતા નામની અને પશ્ચિમ છેડે તમિસ્ત્વા નામની એમ બે ગુફા છે. ૧૨૫.

બેઉ ગુફા સદાકાળ અન્ધકારમય છે. વળી એઓ પ્રત્યેક આઠ યોજન ઉંચી, બાર યોજન પહોળી અને પચાસ યોજન લાંબી છે. ૧૨૬.

પ્રત્યેક ગુફાને, દક્ષિણ અને ઉત્તર-એમ બેઉ દિશાઓમાં થઈને બે દ્વાર છે. પ્રત્યેક દ્વાર આઠ યોજન ઉંચું અને ચાર યોજન પહોળું છે. ૧૨૭.

એ ગુફાઓના નૃત્તમાલ અને કૃતમાલ નામના દેવો અધિપતિ છે; જેમની આયુસ્થિતિ એક પલ્લેપમની, અને સમૃદ્ધિ વિજયદેવ જેવી છે. ૧૨૮.

દ્વારે દ્વારે બે વજ્રઘટિત કમાડ છે; જે આઠ આઠ યોજન ઉંચા અને બપ્પે યોજન પહોળા છે. ૧૨૯.

બ્યારે અહિંઆગળનો કોઈ ચક્રવર્તી ભરતક્ષેત્રના ઉત્તરભાગને છુતવા નીકળે છે ત્યારે એના સેનાપતિના દંડરત્નના પ્રહારથી એ કમાડ ઉઘડી જાય છે—ખસી જાય છે. ૧૩૦.

એવાં અકેક કમાડની પાછળ એક ટોડલો છે, જેનો અવષ્ટંભ ચાર યોજન લાંબો-પહોળો છે. ૧૩૧.

હસ્તિરત્નં સમારુહ્ય કુમ્ભસ્થલસ્ફુરન્મણિઃ ।

ચક્રી તદુચ્ચોતિતાધ્વા તમિસ્ત્વાં પ્રવિશેત્ ગુહામ્ ॥ ૧૩૨ ॥

તત્ર પ્રવિશ્ય પાશ્ર્વાત્યસૈન્યપ્રકાશહેતવે ।

રત્નેન કાકિણીનામ્ના સ્વટીપિંડાવલેખિના ॥ ૧૩૩ ॥

ઊર્ધ્વાધો યોજનાન્યઘ્નો તિર્યક્ દ્વાદશયોજનીમ્ ।

પ્રકાશયેત્ યોજનં ચૈકૈકં દક્ષિણવામયોઃ ॥ ૧૩૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

આદિમં યોજનં મુક્ત્વા પ્રથમં મણ્ડલં લિખેત્ ।

પંચાપશતાયામવિષ્કમ્ભં ભાનુસન્નિભમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

તતોઽપિ યોજનં મુક્ત્વા દ્વિતીયં મણ્ડલં લિખેત્ ।

इत्येवमुत्तरद्वारे शेषेऽन्त्ये योजनेऽन्तिमम् ॥ ૧૩૬ ॥

एवं च स्यादेकं दाक्षिणात्यप्राक्कपाटोपरि मण्डलम् ।

द्वे तोडुके त्रिचत्वारिंशत्प्रागुभित्तावनुक्रमात् ॥ ૧૩૭ ॥

ततो द्वे उत्तराहप्राक्तोडुकेऽन्त्यं च मण्डलम् ।

उदीच्यप्राक्કપાટેऽयं पश्चिमायामपि क्रमः ॥ ૧૩૮ ॥

હસ્તિરત્નપર આરૂઢ થઇને ચક્રવર્તી તે ગુફામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે એ હસ્તિના કુમ્ભ-સ્થલપર એક અત્યંત તેજસ્વી મણિ મૂકીને એ અંધારી ગુફાને ઉદ્યોતમય-પ્રકાશિત કરે છે. ૧૩૨.

એવી રીતે પ્રવેશ કરીને, પાછળ આવતા સૈન્યને અજવાળું પડે એટલા માટે, ખડીના કટકાથી જ હોયની એમ, કાકિણી રત્નથી ગુફામાં બેઠ બાબુ ભીંતોપર, મંડળ આળેખતો જાય છે; જેનો, ઉંચેથી નીચે સુધી આઠ યોજનમાં, તીર્થો બાર યોજનમાં અને ડાબા જમણા અઢેક યોજનમાં પ્રકાશ પડે છે. ૧૩૩-૧૩૪.

પહેલું મંડળ પહેલો એક યોજન પૂરો થાય ત્યાં આળેખે છે; જે મંડળ પાંચસો ધનુષ્ય લાંબુપહોળું અને જાણે સૂર્ય હોયની એવું પ્રકાશિત હોય છે. ૧૩૫.

એ જ પ્રમાણે, ત્યાંથી બીજો યોજન પૂરો થાય ત્યાં બીજું મંડળ આળેખે છે. એવી રીતે ઉત્તર તરફને દ્વારે શેષ છેલ્લે યોજને છેલ્લું મંડળ આળેખે છે. ૧૩૬.

એ પ્રકારના આલેખનથી, દક્ષિણ તરફના પહેલા કમાડપર એક મંડળ, ટોડલા પર બે (મંડળ) અને પછી અનુક્રમે પૂર્વતરફની ભીંતપર તેંતાળીશ મંડળો થાય છે. ૧૩૭.

પછી ઉત્તર તરફના પહેલા ટોડલા પર બે, અને ઉત્તર તરફના પહેલા કમાડપર છેલ્લું મંડળ થાય. વળી પાશ્વિમદિશામાં પણ એ જ ક્રમપ્રમાણે બધું થાય. ૧૩૮.

एवमेकोनपंचाशत् पूर्वभित्तौ भवन्ति वै ।

तावन्त्यपरभित्तौ तत्तुल्यानि संमुखानि च ॥ १३९ ॥

अयं च मलयगिरिकृतक्षेत्रविचारबृहद्वृत्त्याद्यभिप्रायः ॥ आवश्यक-
बृहद्वृत्त्याद्यभिप्रायस्तु अयम् । गुहायां प्रविशन् भरतः पाश्चात्यपान्थजन-
प्रकाशकरणाय दक्षिणद्वारे पूर्वदिक्कपाटे प्रथमं योजनं मुक्त्वा प्रथमं
मण्डलमालिखति । ततो गोमूत्रिकान्यायेन उत्तरतः पश्चिमदिक्कपाट-
तोडुके तृतीययोजनादौ द्वितीयमण्डलमालिखति । ततः तेनैव न्यायेन
पूर्वदिक्कपाटतोडुके चतुर्थयोजनादौ तृतीयम् । ततः पश्चिमदिग्भित्तौ
पंचमयोजनादौ चतुर्थम् । ततः पूर्वदिग्भित्तौ षष्ठयोजनादौ पंचमम् ।
यावदष्टचत्वारिंशत्तममुत्तरद्वारसत्कपश्चिमदिक्कपाटे प्रथमयोजनादौ एको-
नपंचाशत्तमं चोत्तरदिग्द्वारसत्कपूर्वदिक्कपाटे द्वितीययोजनादौ आलि-
खति ॥ एकस्यां भित्तौ पंचविंशतिः अन्यस्यां च चतुर्विंशतिः इति सम-
ग्रेण एकोनपंचाशत् मण्डलानि भवन्ति इति ॥

दक्षिणात्तोडुकात् सप्तदशभिः योजनैः परा ।

अस्त्युन्मग्नजला नाम नदी त्रियोजनातता ॥ १४० ॥

એવી રીતે પૂર્વતરફની ભીંતપર ઓગણપચાસ મંડળો થાય; અને એની સન્મુખ પશ્ચિમ તરફની ભીંતપર પણ એવાં તેટલાં જ થાય. ૧૩૯.

આ અમારું કથન મલયગિરિકૃત ‘ક્ષેત્રવિચાર’ ની બૃહત્ ટીકાને આધારે છે. પણ ‘આવ-
શ્યકસૂત્ર’ની મોટી ટીકાનો અભિપ્રાય એવો છે કે—શુદ્ધમાં પ્રવેશ કરતો ચક્રવર્તી પાછળ આવ-
નારાઓને અજવાળું પડે એટલા માટે પહેલું યોજન પૂરું થાય ત્યાં દક્ષિણ તરફને દ્વારે પૂર્વદિ-
શાના કમાડમાં પહેલું મંડળ આજેજે છે. પછી ગોમુત્રિકાન્યાયે ઉત્તર તરફના પશ્ચિમદિશાવાળા
કમાડના ટોડલા પર ત્રીજા યોજનમાં બીજું મંડળ આજેજે છે. પછી તેજ ન્યાયે પૂર્વદિશાના
કમાડના ટોડલા પર ચોથા યોજનમાં ત્રીજું મંડળ આજેજે છે, પછી પશ્ચિમ દિશાની ભીંતમાં
પાંચમા યોજનમાં ચોથું મંડળ આજેજે છે. પછી પૂર્વદિશાની ભીંતમાં છઠ્ઠા યોજનમાં
પાંચમું મંડળ આજેજે છે. એવી રીતે છેક ઉત્તર તરફના દ્વારના પશ્ચિમદિશાના કમાડપર પહે-
લા યોજનમાં અડતાળીશમું મંડળ, અને ઉત્તર તરફના દ્વારના પૂર્વદિશાના કમાડપર બીજા
યોજનમાં ઓગણપચાસમું મંડળ આજેજે છે; એક ભીંતપર પચવીશ અને એની સન્મુખની
બીજી ભીંતપર ચોવીશ એમ સમગ્ર ઓગણપચાસ મંડળો થાય છે.

દક્ષિણ દિશાના તોડક એટલે ટોડલાથી સત્તર યોજન મૂકીને ‘ઉન્મગ્નજલા’ નામની

દ્વાદશયોજનાયામા પૂર્વભિત્તિવિનિર્ગતા ।

વિભિચ પશ્ચિમાં ભિત્તિ પ્રવિષ્ટા સિન્ધુનિમ્નગામ્ ॥૧૪૧॥ યુગ્મમ્॥

અસ્યાં પતંતિ યત્કિંચિત્ દૃષત્કાષ્ટનરાદિકમ્ ।

તત્સર્વમદ્ભિરાહત્ય બહિઃ પ્રચ્છિપ્યંતે સ્થલે ॥ ૧૪૨ ॥

તતઃ પરં યોજનયોર્દ્વયોરતિક્રમે પરા ।

સ્યાન્નિમગ્નજલા નામ નદી ત્રિયોજનાતતા ॥ ૧૪૩ ॥

દ્વાદશયોજનાયામા પૂર્વભિત્તિવિનિર્ગતા ।

પ્રત્યગ્ભિત્તિં પ્રવિભિચ સિન્ધું વિશત્યસાવપિ ॥ ૧૪૪ ॥

અસ્યાં પતતિ યત્કિંચિત્તૃણકાષ્ટનરાદિકમ્ ।

અથો મજ્જતિ તત્સર્વમીદૃક્ સ્વભાવમેતયોઃ ॥ ૧૪૫ ॥

તતશ્ચોત્તરતઃ સસદશભિઃ યોજનૈઃ પરઃ ।

ચતુર્યોજનવિષ્કમ્ભાયામ ઉત્તરતોડુકઃ ॥ ૧૪૬ ॥

તતશ્ચ ઉમાભ્યાં દ્વારભાગાભ્યામિત્યેવં સર્વસંખ્યયા ।

યોજનૈરેકવિંશત્યા નયૌ સ્યાતાં યથોદિતે ॥ ૧૪૭ ॥

નદી આવે છે. તે ત્રણ યોજન પહોળી અને બાર યોજન લાંબી છે; અને તે પૂર્વતરફની ભીંત-માંથી નીકળીને પશ્ચિમતરફની ભીંત ભેદી સિન્ધુ નદીમાં મળે છે. ૧૪૦-૧૪૧.

(એ નદીનો સ્વભાવ એવો છે કે) એમાં પાષાણ, કાષ્ઠ કે મનુષ્યાદિક જે કંઈ પડે છે તે બધાને એ નદીનું જળ બહાર જમીનપર કાઢી નાળે છે. ૧૪૨.

એ પછી બે યોજન મૂકીએ એટલે એક બીજી ‘ નિમગ્નજલા ’ નામની નદી આવે છે. એ પણ ત્રણ યોજન પહોળી અને બાર યોજન લાંબી છે. અને પૂર્વ તરફની ભીંતમાંથી નીકળીને પશ્ચિમતરફની ભીંતને ભેદી સિન્ધુમાં ભળે છે. ૧૪૩-૧૪૪.

આ નદીનો સ્વભાવ વળી એવો છે કે તૃણ, કાષ્ઠ કે મનુષ્ય આદિ જે કંઈ એમાં પડે છે તે સર્વ અંદર ડુબી જાય છે. ૧૪૫.

ત્યાંથી ઉત્તરતરફ સત્તર યોજન મૂકીને ચાર યોજનના વિસ્તારનો ઉત્તરતોડક આવે છે. ૧૪૬.

એટલે એવી રીતે બેઠ દ્વારેથી સમગ્રપણે એકવીશ યોજન મૂકીને પૂર્વોક્ત બેઠ નદીઓ આવેલી છે. ૧૪૭.

અથ વાર્દ્ધકિરત્નેન સઘઃ સઙ્ગિતપઘયા ।
 નઘાવુભે સમુત્તીર્ય યાવત્ ગચ્છતિ ચક્રમૃત્ ॥ ૧૪૮ ॥
 તાવદ્વિના પ્રયાસેન કપાટાવુત્તરાશ્રિતૌ
 ઉદ્ઘટેતે સ્વયમેવ કૃતક્રૌંચારવૌ રયાત્ ॥ ૧૪૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 નિર્ગત્ય તેન દ્વારેણ વિજિત્યોત્તરભારતમ્ ।
 દર્યાઃ સ્વણદપ્રપાતાયાઃ ચક્રી સમીપમાપતેત્ ॥ ૧૫૦ ॥

ઉત્તરદ્વારમુદ્ઘાટ્ય સેનાનીકૃતચત્નતઃ ।
 મણ્ડલાન્યાલિખન્ પ્રાગ્વત્ ચક્રી વિશતિ તાં ગુહામ્ ॥ ૧૫૧ ॥
 પૂર્વં નિમગ્નસલિલાં સમુત્તરેત્તતઃ પરામ્ ।
 તૂર્ણં વાર્દ્ધકિરત્નેન કૃતયા હૃદયપઘયા ॥ ૧૫૨ ॥
 ઇમે માનાદિભિઃ પ્રાગ્વત્ પ્રત્યગ્ભિત્તિવિનિર્ગતે ।
 પ્રાચ્યભિત્તિં કિન્તુ ભિત્ત્વા પ્રાપ્તે ગંગામહાનદીમ્ ॥ ૧૫૩ ॥
 દ્વારેણ દાક્ષિણાત્યેન સ્વયમુદ્ઘટિતેન ચ ।
 નિર્ગત્ય કૃતકૃત્યઃ સન્ ચક્રી નિજપુરં વિશેત્ ॥ ૧૫૪ ॥

અહિં વાર્દ્ધકિ રત્નવડે તુરત પુલ ઉભો કરી જેવો ચક્રવર્તી એ એક નદીઓ ઓળંગી જાય છે તેવા જ વિના પ્રયાસે, ઉત્તર તરફના એક કમાડો કૌંચપક્ષી જેવો શબ્દ કરતા, આપો આપ ઉઘડી જાય છે. ૧૪૮-૧૪૯.

એ દ્વારેથી નીકળીને ત્યાંથી ઉત્તરભરત જીતી આવીને ચક્રવર્તી ખંડપ્રપાતા શુક્ર પાસે આવી ઉભો રહે છે. ૧૫૦.

સેનાપતિએ કરેલા પ્રયત્નથી ઉત્તરતરફનું દ્વાર ઉઘડી જાય છે તેથી એ શુક્રમાં ચક્રવર્તી પૂર્વવત્ પ્રવેશ કરી મંડળ આજેખતો આગળ વધે છે. ૧૫૧.

અહિં પણ, વાર્દ્ધકી રત્ને બનાવેલા સુંદર સેતુની સહાયવડે, પહેલી નિમગ્નજલા નદી ઓળંગે છે અને પછી તરત બિન્મગ્નજલા નદી ઓળંગે છે. ૧૫૨.

એ એક નદીઓ પ્રમાણમાં પૂર્વોક્ત નદીઓ જેવી છે પણ એઓ પાશ્ચિમ તરફની ભીંતમાંથી નીકળી પૂર્વ તરફની ભીંતને ભેદીને ગંગાનદીમાં ભળી જાય છે. ૧૫૩.

પછી એની મેળેજ ઉઘડી ગયેલા દક્ષિણ દિશાને દ્વારેથી નીકળીને, કૃતકૃત્ય એવો ચક્રવર્તી પોતાની રાજધાનીમાં પાછો આવે છે. ૧૫૪.

સ્યાદ્યાવચ્ચક્રિણો રાજ્યં તાવત્તિષ્ઠન્તિ સન્તતમ્ ।

મંડલ્લાનિ ચ પથ્યે ચ ગુહામાર્ગે ગતાગતે ॥ ૧૫૫ ॥

અયં પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્ત્યભિપ્રાયઃ ॥ ત્રિષષ્ટીયાજિતચરિત્રે તુ

ઉદ્ઘાટિતં ગુહાદ્વારં ગુહાન્તર્મણ્ડલ્લાનિ ચ ।

તાવત્તાન્યપિ તિષ્ઠન્તિ યાવજ્જીવતિ ચક્રમૃત્ ॥ ૧૫૬ ॥

इति उक्तम् ॥

દ્વારાત્ સ્વણપ્રપાતાયા યામ્યાદ્યામ્યદિશિ ધ્રુવમ્ ।

ગંગાયાઃ પશ્ચિમે કૂલે વસન્તિ નિધયો નવ ॥ ૧૫૭ ॥

उदीच्यामथ वैताढ्यात् हिमवद्गिरिसीमया ।

સ્યાદુત્તરભરતાર્ધં પર્યંકાસનસંસ્થિતમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

अष्टात्रिंशे योजनानां द्वे शते त्रिकलाधिके ।

વિષ્કમ્ભતોઽથ વાહાસ્ય પ્રત્યેકં પાર્શ્વયોઃ દ્વયોઃ ॥ ૧૫૯ ॥

योजनानां शतान्यष्टादश द्विनवतिस्तथा ।

સાર્દ્ધાઃ સપ્ત કલાઃ ચેત્રફલમસ્યાથ કીર્ત્યતે ॥ ૧૬૦ ॥

लक्षात्रिंशत् सहस्राणि द्वात्रिंशदथ चोपरि ।

શતાન્યષ્ઠૌ યોજનાનામષ્ટાશીતિરથાધિકા ॥ ૧૬૧ ॥

જ્યાં સુધી ચક્રવર્તીનું રાજ્ય હોય છે ત્યાં સુધી ગુફાને માર્ગે જવા આવવા માટે તે મંડળો અને સેતુ કાયમ રહે છે. ૧૫૫.

આ વાત અમે પ્રવચનસારોદ્ધારના અભિપ્રાય પ્રમાણે દર્શાવી છે. ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિત્રમાંના અજિતનાથના ચરિત્રમાં તે એમ લખ્યું છે કે—જ્યાં સુધી ચક્રવર્તી જીવે છે ત્યાં સુધી ગુફાના દ્વાર ઉઘાડાં રહે છે અને ગુફાની અંદર આજેખેલાં મંડળો પણ કાયમ રહે છે. ૧૫૬.

ખંડપ્રપાતાગુફાના દક્ષિણ તરફના દ્વારથી દક્ષિણ દિશામાં, ગંગાનદીને પશ્ચિમતરે નવ ‘નિધાન’ આવેલા છે. ૧૫૭.

હવે વૈતાલ્યપર્વતથી ઉત્તર દિશામાં ‘ઉત્તર ભરતાર્ધ’ આવેલું છે. એની સીમા હિમવંત પર્વત સુધી છે, અને એ પર્યંકાસને રહેલું છે. ૧૫૮.

એનો વિષ્કંભ બસો આઠત્રીશ યોજન અને ત્રણ કળા છે; એની બેઝ બાબુએ આવેલી

કલા દ્વાદશ વિકલા એકાદશ પ્રકીર્તિતાઃ ।

ઉક્તસામાન્યભરતવત્ શેષં તુ શરાદિકમ્ ॥ ૧૬૨ ॥ કલાપકમ્ ॥

નિતમ્બસ્ય હિમવતો દાક્ષિણાત્યસ્ય સન્નિધૌ ।

ચૈત્રેઽસ્મિન્નન્તરે ગંગાસિન્ધુપ્રપાતકુણ્ડયોઃ ॥ ૧૬૩ ॥

ગિરિઃ વૃષભકૂટાશ્ચઃ ઉચ્ચત્વેનાષ્ટયોજનઃ ।

દ્વે યોજને ભૂમિમગ્નઃ ચારુગોપુચ્છસંસ્થિતઃ ॥ ૧૬૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

મૂલેઽસૌ યોજનાન્યષ્ટૌ મધ્યે ષટ્ યોજનાનિ ચ ।

ચતુષ્ટયં યોજનાનાં ઉપર્યાયતવિસ્તૃતઃ ॥ ૧૬૫ ॥

પંચવિંશતિરેવાષ્ટાદશૈવ દ્વાદશાપિ ચ ।

સાધિકાનિ પરિચ્છેપો મૂલે મધ્યે ચ મૂર્ધ્નિ ચ ॥ ૧૬૬ ॥

દ્વાદશાષ્ટ ચ ચત્વારિ મૂલે મધ્યે શિરસ્યપિ ।

યોજનાનિ ક્રમાદસ્ય વ્યાસાયામો મતાન્તરે ॥ ૧૬૭ ॥

સપ્તત્રિંશત્ ક્રમાત્ પંચવિંશતિઃ દ્વાદશાપિ ચ ।

સાધિકાનિ પરિચ્છેપો મૂલે મધ્યે તથોપરિ ॥ ૧૬૮ ॥

પ્રત્યેક ‘ બાહ્યા ’ અઠારસો બાહ્યું યોજન અને સાડી સાત કળા છે; અને એનું ક્ષેત્રફળ ત્રીશ-લાખ બત્રીશ હજાર આઠસો અઠ્યાશી યોજન, બારકળા અને અગ્યાર વિકળા જેટલું છે. એનું ‘ શર ’ વગેરે સામાન્ય ભરતક્ષેત્રનું કહી ગયા છીએ તે પ્રમાણે બાહ્યુવું. ૧૫૬-૧૬૨.

આ ક્ષેત્રમાં, હિમવંત પર્વતની દક્ષિણ દિશા તરફની મેળલા પાસે, ગંગા અને સિન્ધુ પ્રપાત કુંડની વચ્ચે વૃષભકૂટ નામે પર્વત છે. તે આઠ યોજન ઊંચો છે અને એ યોજન પૃથ્વી-માં ખુંચેલો છે. વળી એ ગોપુચ્છને આકારે રહેલો છે. ૧૬૩-૧૬૪.

એની લંબાઈપહોળાઈ મૂળમાં આઠ યોજન, મધ્યમાં છ યોજન અને મથાળે ચાર યોજન છે. ૧૬૫.

વળી એનો ઘેરાવો મૂળમાં પચવીશ યોજન, મધ્યમાં અઠાર યોજન અને ટોચ આગળ બાર યોજનથી કંઈક વિશેષ છે. ૧૬૬.

એક એવો મત પણ છે કે એની લંબાઈપહોળાઈ મૂળ આગળ, મધ્યમાં અને મથાળે અનુક્રમે બાર, આઠ અને ચાર યોજન છે; અને ઘેરાવો અનુક્રમે સાડત્રીશ યોજન, પચવીશ યોજન અને આશરે બાર યોજન છે. ૧૬૭—૧૬૮.

ઇદં ચ મતદ્વયમપિ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞતિસૂત્રે ॥

મતાન્તરે નનુ કથં શ્રુતે સર્વજ્ઞમૂલકે ।

તુલ્યકૈવલ્યભાજાં યદેકમેવાર્હતાં મતમ્ ॥ ૧૬૯ ॥

અત્રોચ્યતે । દુર્ભિચ્ચે સ્કન્દિલાચાર્યદેવર્દ્ધિગણિવારકે ।

ગણનાભાવતઃ સાધુસાધ્વીનાં વિસ્મૃતં શ્રુતમ્ ॥ ૧૭૦ ॥

તતઃ સુભિક્ષે સંજાતે સંઘસ્ય મેલકોઽભવત્ ।

વલભ્યાં મથુરાયાં ચ સૂત્રાર્થઘટનાકૃતે ॥ ૧૭૧ ॥

વલભ્યાં સંગતે સંઘે દેવર્દ્ધિગણિરગ્રણીઃ ।

મથુરાયાં સંગતે ચ સ્કન્દિલાર્યોઽગ્રણીરભૂત્ ॥ ૧૭૨ ॥

તતશ્ચ વાચનાભેદસ્તત્ર જાતઃ ક્વચિત્ ક્વચિત્ ।

વિસ્મૃતસ્મરણે ભેદો જાતુ સ્યાદુભયોરપિ ॥ ૧૭૩ ॥

તત્તૈસ્તતોઽર્વાચીનૈશ્ચ ગીતાર્થૈઃ પાપભીરુભિઃ ।

મતદ્વયં તુલ્યતયા કક્ષીકૃતમનિર્ણયાત્ ॥ ૧૭૪ ॥

આ બેઉ મત જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞતિસૂત્રના છે.

અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય છે કે શ્રુત તો સર્વજ્ઞભાષિત છે—ત્યારે એમાં મતાન્તર કેમ હોય ? સર્વ અર્હતપ્રભુનું કેવળજ્ઞાન એક સરખું હોય એટલે એમનો મત પણ એક જ હોવો જોઈએ. ૧૬૯.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

સ્કન્દિલ આચાર્ય અને દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના સમયમાં હુકાળને લઈને સાધુસાધ્વી-ઓએ અભ્યાસ પડતો મેલેલો તેથી શ્રુતજ્ઞાન વિસ્મૃત થઈ ગયું. ૧૭૦.

ત્યારપછી જ્યારે સુકાળ થયો ત્યારે સૂત્રો અને એના અર્થની ઘટનાને સારૂ વડલભી-પુરમાં અને મથુરાનગરીમાં સંઘ એકઠો થયો હતો. ૧૭૧.

વડલભીપુરમાં એકત્ર થયેલ સંઘમાં દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ અગ્રેસર હતા; અને મથુરામાં એકત્ર થયેલ સંઘમાં સ્કન્દિલ આચાર્ય અગ્રેસર હતા. ૧૭૨.

તેથી ત્યાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ પાઠાદિર થઈ ગયું હશે. કેમકે વિસ્મૃત થયેલું પુનઃ સંભારતાં બેઉમાં તફાવત પડવાનો સંભવ છે. ૧૭૩.

તેથી એમણે અને ત્યારપછી પાપભીરૂ અર્વાચીન ગીતાર્થ પુરૂષોએ, કંઈ પણ નિર્ણય ન થયેલ હોઈ, બેઉ મત સ્વીકાર્યા છે. ૧૭૪.

સત્યપ્યેવં સામ્પ્રતીના વિસંવાદં શ્રુતસ્થિતમ્ ।

નિર્ણેતુમુત્સહન્ટે યે તે જ્ઞેયા માતૃશાસિતાઃ ॥ ૧૭૫ ॥

एवमेवोक्तं श्रीमलयगिरिभिः ज्योतिष्करंढवृत्तौ ॥

देशोनक्रोशतुंगोऽर्द्धक्रोशविस्तृत एव च ।

क्रोशायाम उपर्यस्य प्रासादोऽतिमनोरमः ॥ ૧૭૬ ॥

देवोऽत्र वृषभाभिरव्य एकपल्योપમસ્થિતિઃ ।

महर्द्धिको विजयवत्तथास्य राजधान्यपि ॥ ૧૭૭ ॥

शैलोऽयं चित्रित इव चक्रिभिઃ જિતભારતૈઃ ।

काकिणीरत्नलिखितैઃ સમન્તાન્નિજનામભિઃ ॥ ૧૭૮ ॥

नद्योऽष्टाविंशतिरिह सहस्रा द्रव्युत्तरा मताઃ ।

અમુખ્ય ભરત્ત્વેત્રસ્યોર્વીશસ્યાંગના ઇવ ॥ ૧૭૯ ॥

अरकाश्च षडप्यत्र सुषमासुषमादयઃ ।

સદા વિપરિવર્ત્તન્તે નિયોગિન ઇવેશિતુઃ ॥ ૧૮૦ ॥

इति भरतक्षेत्रम् ॥

આમ વાત હોવા છતાં, અત્યારના જે લોકો શાસ્ત્રનું વિસંવાદિપણું દૂર કરવાને માટે પ્રોત્સાહિત થાય છે તે પોતાની માતાને શિયામણુ આપવા નીકળેલા જેવા જાણુવા. પૂજ્ય-પાદ મલયગિરિ પણુ પોતાના ‘ જ્યોતિષ્કરંડ ’ ગ્રંથની ટીકામાં એક વાત સ્વીકારે છે. ૧૭૫.

એ પર્વતપર એક સુંદર પ્રાસાદ છે. તે આશરે એક કોસ ઉંચો, અરધો કોસ પહોળો અને એક કોસ લાંબો છે. ૧૭૬.

એ પર્વતપર વૃષભ નામના દેવનો વાસ છે. એ દેવનું પદ્યોપમનું આયુષ્ય છે. એને વિજયદેવની જેવી મહાન્ સમૃદ્ધિ છે અને એની રાજધાની પણ એના જેવી જ છે. ૧૭૭.

એ પર્વત વળી ભરતક્ષેત્રપર વિજય મેળવનારા ચક્રવર્તીઓએ સર્વતઃ કાક્ષિણીરત્નથી લગ્નેલાં એમનાં પોતાનાં નામાભિધાનને લઈને જાણુ ચિત્રોચિત્રોવાળો થયો હોયની એવો જણાય છે. ૧૭૮.

આ ક્ષેત્રમાં, જાણુ ચક્રવર્તી રાજાની રાણીઓ હોયની એમ છાપ્પન હજાર નદીઓ આવેલી છે. ૧૭૯.

ત્યાં વળી ‘ સુષમાસુષમા ’ વગેરે છ એ ‘ આરા ’ વારા ફરતી આવે છે, તે જાણુ કોઈ શેઠના, હ મેશાં વારાફરતી કામપર આવતા મુનિમો હોયની ! ૧૮૦.

એ પ્રમાણે ભરતક્ષેત્રનું વર્ણન સંપૂર્ણ થયું.

અથોત્તરાર્ધભરતપર્યન્તે ઉત્તરાશ્રિતે ।
 જાત્યસ્વર્ણમયો ભાતિ હિમવાન્નામ પર્વતઃ ॥ ૧૮૧ ॥
 સ્પૃશન્ દ્વાભ્યાં નિજાન્તાભ્યાં પૂર્વાપરપયોનિધી ।
 યોજનાનાં શતં તુંગો ભૂમગ્નઃ પંચવિંશતિમ્ ॥ ૧૮૨ ॥
 યોજનાનાં દશશતી દ્વિપંચાશ્તસમન્વિતા ।
 કલા દ્વાદશ વિષ્કમ્ભઃ પર્વતસ્યાસ્ય કીર્તિતઃ ॥ ૧૮૩ ॥
 યોજનાનાં પંચદશશતાન્યથાષ્ટસપ્તતિઃ ।
 અષ્ટાદશ કલાશ્રાત્ર શરઃ પ્રોક્તો જિતસ્મરૈઃ ॥ ૧૮૪ ॥
 યોજનાનાં સહસ્રાણિ ચતુર્વિંશતિરેવ ચ ।
 સ દ્વાત્રિશન્નવશતી પ્રત્યંચાસ્ય કલાર્દ્યયુક્ ॥ ૧૮૫ ॥
 ધનુઃપૃષ્ઠં યોજનાનાં સહસ્રાઃ પંચવિંશતિઃ ।
 દ્વે શતે ત્રિંશદધિકે ચતસ્રશ્રાધિકાઃ કલાઃ ॥ ૧૮૬ ॥
 યોજનાનાં સહસ્રાણિ પંચ ત્રીણિ શતાનિ ચ ।
 સાદ્ધાનિ બાહૈકૈકાસ્યાધ્યર્ધાઃ પંચદશાંશકાઃ ॥ ૧૮૭ ॥
 કોટીદ્વયં ચ લક્ષાણિ યોજનાનાં ચતુર્દશ ।
 ષટ્પંચાશ્તસહસ્રાણિ શતાનિ નવ ચોપરિ ॥ ૧૮૮ ॥

હવે ઉત્તરાર્ધભરતના ઉત્તર તરફના છેડાપર ભવિવંતસુવર્ણમય હિમવાન નામનો પર્વત શોભી રહ્યો છે. ૧૮૧.

એનો એક છેડો પૂર્વ સમુદ્ર સુધી, અને બીજો પાશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી લાંબાયેલો છે. એ એકસો યોજન ઊંચો છે અને પચવીશ યોજન પૃથ્વીમાં ગૂઢ રહેલો છે. ૧૮૨.

એનો ‘વિષ્કંભ’ એક હજાર બાવન યોજન અને બાર કળા છે. ૧૮૩.

એનો ‘શર’ પંદરસો અઘ્યોત્તર યોજન ને અઠાર કળા છે. ૧૮૪.

એની ‘જીવા’ ચોવીશ હજાર નવસો બત્રીશ યોજન અને અરધી કળા છે. ૧૮૫.

એનું ‘ધનુઃપૃષ્ઠ’ વળી પચવીશ હજાર બસો ત્રીશ યોજન અને ચાર કળા છે. ૧૮૬.

એની પ્રત્યેક ‘બાહા’ પાંચ હજાર ત્રણસો પચાસ યોજન અને સાડાપંદર કળા છે. ૧૮૭.

एकसप्ततिरेवाष्टौ कलाश्च विकला दश ।

भूमौ प्रतरगणितं निर्दिष्टं हिमवद्गिरेः ॥ १८९ ॥ शुग्मम् ॥

कोटीनां द्वे शते कोट्यश्चतुर्दशाथ लक्षकाः ।

षट्पंचाशत् तथा सप्तनवतिश्च सहस्रकाः ॥ १९० ॥

एकं शतं चतुश्चत्वारिंशं कलाश्च षोडश ।

विकला द्वादशेत्युक्तं शैलेऽस्मिन् सर्वतो घनम् ॥ १९१ ॥ यु० ॥

वेदिकावनखण्डाभ्यां रम्योऽयं पार्श्वयोः द्वयोः ।

वेदिकावनखण्डानां सर्वं मानादि पूर्ववत् ॥ १९२ ॥

अत्रैकादશ કૂટાનિ વિભ્રતિ પ્રકટપ્રભામ્ ।

સિદ્ધાયતનમુખ્યાનિ પ્રાચ્યા આરમ્ભ્ય પૂર્વવત્ ॥ ૧૯૩ ॥

स्यात् सिद्धायतनं क्षुल्लहिमवन्नामकं परम् ।

तृतीयं भरताभिख्यमिलाकूटं ततः परम् ॥ १९४ ॥

गंगावर्त्तनकूटं च श्रीदेवीकूटमित्यपि ।

रोहितांशासूरीकूटं सिन्ध्वावर्त्तनसंज्ञकम् ॥ १९५ ॥

सुरादेवीकूटमिति परं हैमवताभिधम् ।

एकादશं वैશ્રમણं કૂટાનિ હિમવદ્ગિરેઃ ॥ ૧૯૬ ॥ વિશેષકમ્ ॥

એ પર્વતની ભૂમિનું ‘ પ્રતર ’ વળી એ કરોડ ચૌદ લાખ છપ્પન હજાર નવસો એકો-તેર ચોજન, આઠ કળા અને દશ વિકળા જેટલું છે. ૧૮૮-૧૮૯.

એ પર્વતનું સમગ્ર ‘ ઘન ’ બસોચૌદ કોડ છપ્પન લાખ સતાણું હજાર એકસો ચુમાળીશ ચોજન, સોળ કળા અને બાર વિકળા છે. ૧૯૦-૧૯૧.

એની બેઠ બાબુએ વળી પદ્મવેદિકા અને સુશોભિત બગીચા આવેલા છે. એ સર્વનું પ્રમાણ આદિ સઘળું ‘ પૂર્વવત્ સમજવું ’. ૧૯૨.

આ પર્વતપર પૂર્વની પેઠે પૂર્વ દિશાથી આરંભીને, સિદ્ધાયતન આદિ અગ્યાર શિખરો પ્રકટપણે શોભી રહ્યાં છે. ૧૯૩.

પહેલું સિદ્ધાયતન, બીજું ક્ષુલ્લહિમવંત, ત્રીજું ભરત, ચોથું ઇલાકૂટ, પાંચમું ગંગા-વર્તન, છઠું શ્રીદેવીકૂટ, સાતમું રોહિતાંશાસૂરીકૂટ, આઠમું સિન્ધ્વાવર્તન, નવમું સૂરાદેવીકૂટ, દશમું હૈમવત અને અગ્યારમું વૈશ્રમણ—આ પ્રમાણે એ અગ્યાર શિખરો છે. ૧૯૪-૧૯૬.

સર્વાણ્યમૂનિ રાત્નાનિ મૂલે ચ ધ્યાસદૈર્ઘ્યતઃ ।
 યોજનાનાં પંચશતી તાવદેવોચ્છિત્તાનિ ચ ॥ ૧૯૭ ॥
 મધ્યે ચ ત્રિશતીં પંચસસત્યાઢ્યાં શિરસ્યથ ।
 તતાનિ દ્વે શતે સાદ્ધે ગોપુચ્છસંસ્થિતાન્યતઃ ॥ ૧૯૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 શતાઃ પંચદશૈકાશીત્યધિકાઃ કિંચનાધિકાઃ ।
 એકાદશ કિંચિદૂનઘડશીતિયુતાઃ શતાઃ ॥ ૧૯૯ ॥
 શતાઃ સસૈકનવતિસંયુતાઃ કિંચિદૂનકાઃ ।
 પરિક્ષેપાઃ ક્રમાદેષુ મૂલે મધ્યે ચ મૂર્ધનિ ॥ ૨૦૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 સિદ્ધાયતનકૂટસ્યોપરિ સિદ્ધાલયો મહાન્ ।
 પંચાશયોજનાન્યાયામતઃ સ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૦૧ ॥
 વિષ્કમ્ભતો યોજનાનિ પ્રજ્ઞતઃ પંચવિંશતિઃ ।
 ષડ્ત્રિંશદ્યોજનાન્યુચ્ચઃ ત્રિદ્વારો ભાસ્વરપ્રભઃ ॥ ૨૦૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 વિના પ્રતીર્ચીં ત્રિદિશં દ્વારમેકૈકમુચ્છિત્તમ્ ।
 યોજનાન્યષ્ટ ચત્વારિ સ્યાદ્વિસ્તારપ્રવેશયોઃ ॥ ૨૦૩ ॥

આ સઘળાં શિખરો રત્નમય છે. એઓ પાંચસો પાંચસો યોજન ઉંચા છે. એમનો વિસ્તાર મૂળ આગળ પાંચસો યોજન, મધ્યમાં ત્રણસો પાંચોતેર યોજન અને મથાળે બસો પચાસ યોજન છે. આમ એઓ ઉંચા રહેલા ગોપુચ્છને આકારે છે. ૧૯૭-૧૯૮.

વળી પ્રત્યેક શિખરનો પરિક્ષેપ એટલે ઘેરાવો મૂળ આગળ પંદરસો એકાશી યોજનથી કંઈક અધિક, મધ્યભાગમાં અગ્યારસો છાશી યોજનથી કંઈક ન્યૂન, અને મથાળે સાતસો એકાણું યોજનથી સહેજ ઓછો છે. ૧૯૯-૨૦૦.

સિદ્ધાયતન નામના પહેલા શિખરપર એક સિદ્ધમંદિર છે. તે પચાસ યોજન લાંબુ, પચવીશ યોજન પહોળું અને છત્રીશ યોજન ઉંચું છે. એની કાન્તિ અત્યંત દેદીપ્યમાન છે. વળી એને ત્રણ દ્વાર છે. ૨૦૧-૨૦૨.

તે ત્રણે દ્વાર પશ્ચિમશિવાયની ત્રણે દિશામાં અડેક આવેલ છે. એ પ્રત્યેકની ઉંચાઈ આઠ યોજનની અને પહોળાઈ ચાર યોજનની છે. ૨૦૩.

સિદ્ધાયતનમધ્યેઽથ વિભાતિ મણિપીઠિકા ।

યોજનાન્યષ્ટ વિસ્તીર્ણાયતા ચત્વારિ મેદુરા ॥ ૨૦૪ ॥

ઉપર્યેતસ્યા અથૈકો દેવચ્છન્દક આહિતઃ ।

ઉચ્ચૈસ્ત્વેન સાધિકાનિ યોજનાન્યષ્ટ સ શ્રુતઃ ॥ ૨૦૫ ॥

વિષ્કમ્ભાયામતોઽપ્યેષ યોજનાન્યષ્ટ તત્ર ચ ।

અષ્ટોત્તરશતં સિદ્ધપ્રતિમાસ્તાસુ પૂર્વવત્ ॥ ૨૦૬ ॥

દશાનાં શેષકૂટાનામુપર્યેકૈક આલયઃ ।

દ્વાષષ્ટિ યોજનાન્યર્દ્ધાધિકાન્યાયતવિસ્તૃતઃ ॥ ૨૦૭ ॥

એકત્રિંશદ્યોજનાનિ સક્રોશાનિ સમુદ્રતઃ ।

તત્તત્કૂટસમાહ્વાનસ્વામિના સમધિષ્ઠિતઃ ॥ ૨૦૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કૂટે દ્વિતીયે તૃતીયે દશમે રુદ્રસંમિતે ।

ચતુર્વેષુ સુરા ઈશાઃ દેવ્યઃ શેષેષુ ષટ્સુ ચ ॥ ૨૦૯ ॥

તત્રાપિ ઇલાદેવી સુરાદેવી દ્વે ઇમે દિક્કુમારિકે ।

તિસ્ત્રશ્ચ નદ્યધિષ્ટાત્ર્યઃ શ્રીશ્ચેતિ પ્રથિતા ઇમાઃ ॥ ૨૧૦ ॥

એ સિદ્ધમંદિરમાં વળી એક મણિપીઠિકા છે. તે આઠ યોજન લાંબીપહોળી અને ચાર યોજન જાડી છે. ૨૦૪.

એ મણિપીઠિકાપર વળી એક દેવચ્છન્દક છે—જે આઠ યોજનથી કંઈક વિશેષ ઉંચો અને આઠ યોજન બરાબર લાંબોપહોળો છે. તેમાં વળી પૂર્વવત્ એકસો ને આઠ સિદ્ધની પ્રતિમાઓ છે. ૨૦૫-૨૦૬.

શેષ દશ શિખરોપર પણ અકેક સિદ્ધમંદિર છે—તે પ્રત્યેક સાડીબાસઠ યોજન લાંબુ-પહોળું છે તથા સવાએકત્રીશ યોજન ઉંચું છે. વળી એ પ્રત્યેક તેતે શિખરોના નામ સમાન નામવાળા સ્વામી-દેવો—થી અધિષ્ઠિત છે. ૨૦૭-૨૦૮.

બીજા, ત્રીજા, દશમા અને અગ્યારમા—આ ચાર શિખરો પર દેવો અને શેષ છ ઉપર દેવીઓ આધિપત્ય ભોગવે છે. ૨૦૯.

એ છ દેવીઓ આ પ્રમાણે છે:—પહેલી બે ઇલાદેવી અને સુરાદેવી નામની દિક્કુમારિકાઓ છે; બીજી ત્રણ નદીઓની અધિષ્ટાત્રી દેવીઓ છે; અને છેલ્લી—છઠ્ઠી લક્ષ્મી નામની છે. ૨૧૦.

દેવા દેવ્યશ્ચ સર્વેઽમી એકપલ્યોપમાયુષઃ ।

મહર્ષિકા વિજયવત્તથૈષાં રાજધાન્યપિ ॥ ૨૧૧ ॥

एता देव्यश्च भवनपतिजातिगता मताः ।

व्यन्तरीणामर्द्धपल्यमायुरुत्કર્षतोऽपि यत् ॥ ૨૧૨ ॥

एवं वक्ष्यमाणा अपि देव्यो ज्ञेयाः ॥

वक्ष्यमाणपर्वतेषु यानि चૈત્યાનિ येऽपि च ।

प्रासादा देवतानां ते सर्वेऽत्रत्यैः समाः स्मृताः ॥ ૨૧૩ ॥

गिररस्योपरितले हृदः पद्महृदाभिधः ।

योजनानि दशોद्विद्धः सहस्रयोजनायतः ॥ ૨૧૪ ॥

शतानि पंच विस्तीर्णो वेदिकावनमण्डितः ।

चतुर्दिशं तोरणाढयत्रिसोपानमनोरमः ॥ ૨૧૫ ॥ युग्मम् ॥

अयं च वक्ष्यमाणाश्च महापद्महृदादयः ।

सर्वे पूर्वापरायामા દક્ષિણોત્તરવિસ્તૃતાઃ ॥ ૨૧૬ ॥

આ સર્વ દેવદેવીઓનું એક પદ્યોપમનું આયુષ્ય છે. એઓ સર્વ વિજયદેવની જેવી સમૃદ્ધિવાળા છે. અને એમની રાજધાનીઓ પણ વિજયદેવવત્ બાણી લેવી. ૨૧૧.

જે દેવીઓ છે તે સર્વે ભવનપતિની જાતિની છે; કારણકે વ્યંતરદેવીઓનું તો આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટતઃ અરધા પદ્યોપમનું છે. ૨૧૨.

વળી જે દેવીઓની હવે પછી વાત આવશે એ દેવીઓ પણ એજ જાતિની સમજવી.

વળી જે પર્વતોનું હવે વર્ણન કરવામાં આવશે એ પર્વતોપર જે ચૈત્ય અને દેવોના પ્રાસાદ છે તે સર્વે આ પર્વતના ચૈત્ય અને પ્રાસાદ જેવા સમજી લેવા. ૨૧૩.

આ પર્વતપર એક પદ્મદ્રહ નામનો દ્રહ-ધરો આવેલો છે. તે દશ યોજન ઉંડો, હજાર યોજન લાંબો અને પાંચસો યોજન પહોળો છે. ૨૧૪.

એની આસપાસ પદ્મવેદિકા અને સુંદર વન શોભી રહ્યાં છે; અને એને ચારે દિશાએ તોરણોવાળાં ત્રણ ત્રણ મનહર પગથીયાં છે. ૨૧૫.

આ પદ્મદ્રહ અને હવે પછી વર્ણવવામાં આવશે એ મહાપદ્મદ્રહ વગેરે સર્વે પૂર્વપશ્ચિમ લાંબા અને ઉત્તરદક્ષિણ પહોળા છે. ૨૧૬

તથાહુઃ । હિમવંતસેલસિહરે વરારવિંદદહો સલિલપુગણો ।
દસજોશ્રણાવગાઠો વિચ્છિન્નો દાહિણુત્તરઓ ॥ ૨૧૭ ॥

તસ્ય મધ્યે પદ્મમેકં યોજનાયતવિસ્તૃતમ્ ।
અર્દ્ધયોજનવાહલ્યં તાવદેવોચ્છ્રિતં જલાત્ ॥ ૨૧૮ ॥
જલે મગ્નં યોજનાનિ દશૈતજગતીવૃતમ્ ।
જમ્બૂદ્વીપજગત્યામા સા ગવાક્ષાલિરાજિતા ॥ ૨૧૯ ॥
કિન્ત્વસૌ યોજનાન્યષ્ટાદશોચ્ચા સર્વસંખ્યયા ।
જલેઽવગાઠા દશ યયોજનાન્યષ્ટ ચોપરિ ॥ ૨૨૦ ॥

યત્તુ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞિતિમૂલસૂત્રે જમ્બૂદ્વીવજ્રગદ્વિપમાણા इत्यુક્તં તજ્જલા-
વગાહપ્રમાણમવિવક્ષિત્વા इति તદ્વૃત્તૌ ॥

કિંચ વજ્રમૂલં રિષ્ટકંદં વૈદૂર્યનાલબન્ધુરમ્ ।
વૈદૂર્યબાહ્યપત્રં તજ્જામ્બૂનદાન્તરચ્છદમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

એ સંબંધમાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—હિમવંતશૈલના શિખર પર એક જળપૂર્ણું સુંદર પદ્મદ્રુ છે—તે દશ યોજન ઉંડો છે અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળો છે. ૨૧૭.

એ પદ્મદ્રુમાં એક કમળ છે તે એક યોજન લાંબુપહોળું છે, અરધો યોજન જાડું છે અને એટલું જ જળથી ઉંચું (ઉપર) છે. ૨૧૮.

એ કમળ વળી દશ યોજન જળની અંદર ભુટેલું છે અને એની આસપાસ એક જગતી—કોટ આવી રહ્યો છે. તે કોટ જમ્બૂદ્વીપના જગતી—કોટની જેમ અનેક ઝરૂખાઓથી યુક્ત હોઈને બહુ રમણીય લાગે છે. ૨૧૯.

આ જગતી—કોટ દશ યોજન જળમાં ડુબેલો અને આઠ યોજન જળની ઉપર હોઈને કુલ અઢાર યોજન ઉંચો છે. ૨૨૦.

જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞિતિના મૂળ સૂત્રમાં ‘ જમ્બૂદ્વીપના કોટ જેવડો ’ એમ જે કહ્યું છે તે જળની અંદર રહેલા ભાગ શિવાયના (ભાગ)—બહાર રહેલા ભાગનું માપ સમજવું. આવો એની વૃત્તિની અંદર ભુલાસો છે.

વળી એ કમળનું મૂળ વજ્રનું છે; એનો કંદ રિષ્ટરત્નમય છે; એની નાલિકા વૈદૂર્યરત્નની છે; એના બહારના પત્રો વૈદૂર્યરત્નના અને અભ્યન્તર સુવર્ણમય છે. ૨૨૧.

અત્રાયં વિશેષોઽસ્તિ ॥ બૃહત્તોત્રવિચારવૃત્ત્યાદૌ બાહ્યાનિ ચત્વારિ
પત્રાણિ વૈદૂર્યમયાનિ શેષાણિ તુ રક્તસુવર્ણમયાન્યુક્તાનિ । જમ્બૂદ્વીપપ્ર-
જ્ઞાસિસૂત્રે જામ્બૂનદમીષદ્રક્તસ્વર્ણં તન્મયાન્યભ્યન્તરપત્રાણિ ઇત્યુક્તમ્ ।
સિરિનિલયક્ષેત્રવિચારવૃત્તૌ તુ પીતસ્વર્ણમયાન્યુક્તાનિ । ઇતિ ॥

તપનીયકેસરવૃન્તા સૌવર્ણી કર્ણિકા ભવેત્તસ્ય ।

દ્વિક્રોશાયતવિતતા ક્રોશોઽશ્રીભવનમસ્યામ્ ॥ ૨૨૨ ॥

एकक्रोशायतमेतत्तथाद्धक्रोशविस्तृतम् ।

ऊनक्रोशोन्नतं तत्र दक्षिणोत्तरपूर्वतः ॥ २२३ ॥

पंचचापशतोत्तुंगं तदर्द्धव्यासमेककम् ।

द्वારं तत्राथ भवनमध्येऽस्ति मणिपीठिका ॥ २२४ ॥ युग्मम् ॥

सापि पंचशतधनुर्व्यासायामार्द्धमेदुरा ।

उपर्यस्या शयनीयं श्रीदेवीयोग्यमुत्तमम् ॥ २२५ ॥

षड्जातीयैः परिक्षेपैः वेष्टितं मूलपंकजम् ।

क्रमादूर्द्धાર્દ્ધમાનાઙ્ગાઃ પરિક્ષેપાઃ સમેઽપ્યમી ॥ ૨૨૬ ॥

આ સંબંધમાં ‘ બૃહત્ ક્ષેત્રવિચાર ’ ની ટીકામાં એમ કહ્યું છે કે ક્રક્ત ચાર બાહ્ય પત્રો વૈદૂર્યરત્નનાં છે, શેષ પત્રો લાલ સુવર્ણનાં છે. વળી ‘ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપ્ત ’ સૂત્રમાં અભ્યન્તર પત્રોને જામ્બૂનદમય એટલે સહેજ રક્તવર્ણના સુવર્ણનાં કહ્યાં છે. ‘ સિરિનિલય ’ ક્ષેત્રવિચારની વૃત્તિમાં વળી પીતસુવર્ણનાં કહ્યાં છે.

એના કેસરના વૃન્ત લાલ સુવર્ણનાં અને કર્ણિકા પીતસુવર્ણની કહી છે. એ કર્ણિકા એ કેસ લાંબી પહોળી અને એક કેસ ઉંચી છે, અને એની અંદર શ્રીદેવીનું ભવન આવેલું છે. ૨૨૨.

એ ભવન એક કેસ લાંબુ, અરધો કેસ પહોળું અને કેસ થોડેડું ઉંચું છે. એમાં દક્ષિણ, ઉત્તર અને પૂર્વ-એમ ત્રણ દિશાએ પાંચસો ધનુષ્ય ઉંચું અને એથી અરધું પહોળું અકેક દ્વાર છે. એ ભવનના મધ્ય ભાગમાં વળી એક મણિપીઠ છે. ૨૨૩-૨૨૪.

એ મણિપીઠ પાંચસો ધનુષ્યના વિસ્તારની અને એથી અરધી જાડી છે. એની ઉપર શ્રીદેવીને યોગ્ય ઉત્તમ શય્યા છે. ૨૨૫.

ઉપર જે એક કમળ કહ્યું છે તે-મૂળકમળ-ની આસપાસ, એનાથી અર્ધ અર્ધ માનનાં કમળોનાં છ વર્તુળ કે વલય છે. ૨૨૬.

અષ્ટોત્તરં શતં પદ્માઃ પ્રથમે પરિધૌ સ્થિતાઃ ।
 મૂલપદ્માદર્દ્ધમાનાઃ શ્રીદેવીભૂષણૈર્મૃતાઃ ॥ ૨૨૭ ॥
 વાયૂત્તરેશાનદિશ્વુ સામાનિકસુધામ્બુજામ્ ।
 ચતુઃસહસ્રી પદ્માનાં તાવતાં પરિકીર્તિતા ॥ ૨૨૮ ॥
 મહત્તરાણાં દેવીનાં પ્રાક્ ચત્વાર્યમ્બુજાનિ ચ ।
 સહસ્રાણ્યષ્ટ ચાગ્નેય્યામભ્યન્તરસમાજુષામ્ ॥ ૨૨૯ ॥
 સહસ્રાણિ દશાબ્જાનામપાચ્યાં મધ્યપર્ષદામ્ ।
 દ્વાદશાબ્જસહસ્રાણિ નૈર્ઋત્યાં બાહ્યપર્ષદામ્ ॥ ૨૩૦ ॥
 સેનાપતીનાં સત્તાનાં પ્રત્યક્ સત્તામ્બુજાનિ ચ ।
 દ્વિતીયોઽયં પરિક્ષેપો મૂલપદ્મસ્ય વર્ણિતઃ ॥ ૨૩૧ ॥
 આત્મરક્ષિસહસ્રાણાં ષોડશાનાં ચતુર્દિશમ્ ।
 ચતુઃસહસ્રી પ્રત્યેકં પરિવેષે તૃતીયકે ॥ ૨૩૨ ॥
 ત્રયઃ પરા પરિક્ષેપા અભિયોગિપયોરુહામ્ ।
 દ્વાત્રિંશત્ પ્રથમે લક્ષા અભ્યન્તરાભિયોગિનામ્ ॥ ૨૩૩ ॥

પહેલા વર્તુળમાં એકસોને આઠ કમળો છે તે મૂળકમળથી અર્ધ માન-માપ-નાં છે. તેમાં શ્રીદેવીનાં આભૂષણો ભર્યાં છે. ૨૨૭.

(હવે બીજા વલયમાં) વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઈશાન દિશાઓમાં ચાર હજાર સામાનિક દેવોના ચાર હજાર કમળો છે. ૨૨૮.

પૂર્વદિશામાં મહત્તરા દેવીઓનાં ચાર કમળો છે; અગ્નિ કોણમાં અભ્યન્તર સભામાં એસનારા દેવોનાં આઠ હજાર કમળો છે. ૨૨૯.

દક્ષિણ દિશામાં મધ્યસભામાં એસનારા દેવોનાં દશ હજાર કમળો છે; અને નૈર્ઋત્યકોણમાં બાહ્યપર્ષદાના દેવોનાં બાર હજાર કમળો છે. વળી પશ્ચિમ દિશામાં સાત સેનાપતિઓનાં સાત કમળો છે.

એ પ્રમાણે મૂળકમળના બીજા વલયનું સ્વરૂપ થયું. ૨૩૦-૨૩૧.

હવે ત્રીજા વલયમાં, પ્રત્યેક દિશામાં ચારચાર હજાર એમ ચારે દિશામાં થઈને સોળ હજાર કમળો સોળ હજાર આત્મરક્ષક દેવોનાં છે. ૨૩૨.

હવે ચોથું, પાંચમું અને છઠ્ઠું એમ ત્રણ વલયો રહ્યાં એ ત્રણેમાં અભિયોગી (સેવક)

चत्वारिंशत् पद्मलक्षा मध्ये मध्याभियोगिनाम् ।

लक्षाणामष्टचत्वारिंशत् बाह्ये बाह्यसेविनाम् ॥ २३४ ॥ युग्मम् ॥

कोट्येका विंशतिर्लक्षाः पद्मानां सर्वसंख्यया ।

सहस्राणि च पंचाशत् शतं विंशतिसंयुतम् ॥ २३५ ॥

अत्र षट् परिक्षेपा इति षट्जातीयाः परिक्षेपा इति वाच्यम् ॥

તથાહિ ॥ આદ્યા મૂલપદ્માર્દ્ધમાના જાતિઃ । દ્વિતીયા તત્ત્વતુર્થભાગ-
માના જાતિઃ । યાવત્ ષષ્ઠી ચતુઃષષ્ટિતમભાગમાના જાતિરિતિ ॥ અન્યથા
તુ યોજનાત્મના સહસ્રત્રયાત્મકે ધનુરાત્મના ચત્વારિંશલ્લક્ષાધિકદ્વિ-
કોટિપ્રમિતે હૃદપરમપરિધૌ ષષ્ટપરિક્ષેપપદ્માનાં ષષ્ટિકોટિધનુઃક્ષેત્રમાત-
વ્યાનામ્ એકપંક્ત્યા અવકાશો ન સંભવતિ ॥

તતશ્ચ તત્તત્પરિધિક્ષેત્રપરિક્ષેપપદ્મસંખ્યાવિસ્તારાન્ પરિભાવ્ય યત્ર
યાવત્યઃ પંક્તયઃ સંભવન્તિ તત્ર તાવતીભિઃ પંક્તિભિઃ એક એવ પરિક્ષેપો
જ્ઞેયઃ । પદ્માનામનેકજાતીયત્વાત્ । એવં ચ પંચલક્ષયોજનાત્મકે હૃદક્ષેત્ર-
ફલે તાનિ સર્વાણ્યપિ પદ્માનિ સુખેન માન્ત્યેવ । પદ્મરુદ્ધક્ષેત્રસ્ય સર્વસંક-

દેવોનાં કમળો છે. તે આવી રીતે:—ચોથા વલયમાં અભ્યન્તર પર્ષદાના અભિયોગી દેવોનાં
બત્રીશ લાખ કમળો છે; પાંચમા વલયમાં મધ્યમ પર્ષદાના અભિયોગી દેવોનાં ચાલીશ લાખ
કમળો છે; અને છઠ્ઠા વલયમાં બાહ્ય પર્ષદાના અભિયોગી દેવોનાં અડતાલીશ લાખ કમળો
છે. ૨૩૩-૨૩૪.

એ પ્રમાણે સમગ્ર મળીને એક કોડ વીશ લાખ પચાસ હજાર ને વીશ કમળો થયાં. ૨૩૫.

અહિં ‘ છ વલય ’ એટલે ‘ છ જાતિનાં વલય ’ એમ સમજવું. તે આ પ્રમાણે:—
પહેલી જાતિ તે મૂળ પદ્મ કરતાં અરધા માન વાળી; બીજી જાતિ તે મૂળ પદ્મ કરતાં અતુર્થાંશ
માનવાળી; ત્રીજી જાતિ તે મૂળ પદ્મ કરતાં અષ્ટમાંશ માન વાળી; ચોથી જાતિ સોળમા ભાગના
માનવાળી; પાંચમી બત્રીશમા ભાગના માનવાળી અને છઠ્ઠી જાતિ (મૂળ પદ્મ કરતાં) ચોસઠમા
ભાગના માન વાળી. એમ બાબત છે. જો એમ ન હોય તો ત્રણ હજાર ચોજન અથવા એ કોડ
ચાલીશ લાખ ધનુષ્ય જેટલા તે દ્રહ્ના ઉત્કૃષ્ટ ઘેરાવામાં, સાઠ કોડ ધનુષ્ય જેવડા ક્ષેત્રમાં સ-
માઈ શકે એવાં છઠ્ઠા વલયના કમળો, એક પંક્તિમાં સમાઈ શકે નહિં.

માટે તે તે પરિધિક્ષેત્રના ઘેરાવાના કમળોની સંખ્યા તથા વિસ્તાર—જેઉ વાનાં વિચારીને, જ્યાં
જેટલી પંક્તિઓ સંભવે ત્યાં તેટલી પંક્તિઓનું એક વલય કે વર્તુળ સમજવું; કેમકે કમ-

લનયા વિંશતિઃ સહસ્રાણિ પંચાધિકાનિ યોજનાનાં ષોડશભાગીકૃતસ્યૈક-
યોજનસ્ય ત્રયોદશ ભાગા इति एतावतः एव संभवात् इति ॥ અધિકં
તુ ઉપાધ્યાયશ્રીશાન્તિચદ્રગણિકૃતજમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિવૃત્તિતઃ શ્રવસેયમ્ ॥

તતઃ પદ્મહ્રદાત્ ગંગા પ્રાચ્યતોરણનિર્ગતા ।
યોજનાનાં પંચશતીં ગિરૌ પૂર્વેણ ગચ્છતિ ॥ ૨૩૬ ॥
ગંગાવર્ત્તનકૂટસ્થાધસ્તાદાવૃત્ય સા તતઃ ।
દક્ષિણાભિમુખી ભૂત્વા પ્રવૃત્તા પર્વતોપરિ ॥ ૨૩૭ ॥
ત્રયોવિંશાં પંચશતીં યોજનાનાં કલાત્રયમ્ ।
સાર્દ્ધં ગત્વા દક્ષિણસ્યાં પતેત્ જિઘ્રિકયા નગાત્ ॥૨૩૮॥ યુગ્મમ્ ॥
સા ચ પ્રણાલિકારૂપા ભાત્યર્ધક્રોશમેદુરા ।
દ્વિક્રોશદીર્ઘા સક્રોશષટ્ઘોજનમુવિસ્તૃતા ॥ ૨૩૯ ॥
વાઙ્મિકી વ્યાત્તમકરવક્ત્રાકારા તયાથ સા ।
સાતિરેકં યોજનાનાં શતમેકં પતત્યધઃ ॥ ૨૪૦ ॥

જોની અનેક જાતિ છે. અને એવી રીતે પાંચ લાખ યોજન જેટલા તે દ્રહના ક્ષેત્રફળમાં તે સર્વ ક્રમોજો વિનાઅડચણે સમાઈ શકે છે. કેમકે આ પદ્મોએ રોકેલા ક્ષેત્રના યોજનોનો એકંદર સરવાલો વીશહજાર ને પાંચ યોજન, અને ઉપર તેર ષોડશાંશ-એટલો સંભવે છે.

આ સંબંધમાં વિશેષ વાતના જિજ્ઞાસુએ ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ શાન્તિચંદ્રગણિકૃત જમ્બૂ-
દ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રની વૃત્તિ જોવી.

પદ્મદ્રહના પૌર્વાત્ય તોરણમાંથી ગંગા નદી નીકળે છે. તે પાંચસો યોજન મુખી પૂર્વ દિ-
શામાં પર્વત લાણી જાય છે. ૨૩૬.

ત્યાંથી ‘ ગંગાવર્ત્તન ’ કૂટની હેઠળ વળીને, દક્ષિણ સન્મુખ થઈ પર્વત પર જાય છે-ચઢે
છે. ત્યાંથી પાંચસો ત્રેવીશ યોજન ને સાડાત્રણ કળા દક્ષિણ દિશામાં જઈને પાછી ધોધના
રૂપમાં હેઠળ પૃથ્વી પર પડે છે, ૨૩૭-૨૩૮.

એ ધોધ પ્રણાલિકારૂપે અરધોકોસ જડો, બે કોસ દીર્ઘ અને એક કોસ છ યોજન જે-
ટલો પહોળો છે. ૨૩૯.

તેથી, કોઈ મગરમચ્છ મોં ફાડી રહ્યો હોય એવો જણાતો એ (ધોધ) એકસો યોજન

યોજનાનિ દશોદ્વિદ્વે ષષ્ટિ ચ વિસ્તૃતાયતે ।

કુંડે ગંગાપ્રપાતાશ્ચ ચારુમુક્તાવલીસમા ॥ ૨૪૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તથાહુઃ ક્ષમાશ્રમણપાદાઃ ।

આયામો વિચ્છંભો સદ્વિ કુંડસ્સ જોશ્રણા હુંતિ ।

નડઅસયં કિંચૂણં પરિહી દસજોઅણોગાહો ॥ ૨૪૨ ॥

इति बृहत्क्षेत्रसमासे ॥

उमास्वातिकृतजम्बूद्वीपसमासे करणविभावनायां च मूले पराणां
जोश्रणवित्थारो उवरि सट्ठी इति विशेषोऽस्ति ॥

इत्थं च कुण्डस्य यथार्थनामोपपत्तिरपि भवति । एवमन्येष्वपि यथा-
योग्यं ज्ञेयम् ॥

तच्च कुण्डं वेदिकया वनखण्डेन वेष्टितम् ।

पूर्वापरादक्षिणासુ सोપાનશ્રેણિશોભિતમ્ ॥ ૨૪૩ ॥

સોપાનશ્રેણયઃ સર્વા વજ્રસ્તમ્ભાઃ સતોરણાઃ ।

રત્નાલમ્બનવાહાદયા રૈરુપ્યફલકાંચિતાઃ ॥ ૨૪૪ ॥

કરતાં વિશેષ ઉંચાઈ પરથી, બાણે વજ્ર પડતું હોય એમ નીચે દશ યોજન ઉંડા અને સાઠ યોજ-
નના વિસ્તારના ગંગાપ્રપાત નામના કુંડમાં પડે છે. ૨૪૦-૨૪૧.

એ સંબંધે પૂજ્યશ્રી ક્ષમાશ્રમણ પણ કહે છે કે—એ કુંડની લાંબાઈ પહોળાઈ સાઠ યોજન,
ઉંડાઈ દશ યોજન અને ઘેરાવો લગભગ એકસો ને નેવું યોજન છે. ૨૪૨.

વળી શ્રીઉમાસ્વાતિકૃત જમ્બૂદ્વીપસમાસમાં, કરણવિભાવનામાં તો એમ કહ્યું છે કે
મૂળઆગળ વિસ્તાર પચાસ યોજન છે અને ઉપરના ભાગમાં સાઠ યોજન છે.

અને એ રીતે એ કુંડના યથાર્થ નામનું વ્યાખ્યાનીપણું પણ સમજી જવાય છે. એવી રીતે
અન્ય કુંડોના સમ્બન્ધમાં પણ યથાયોગ્ય બાણી લેવું.

તે કુંડની આસપાસ વળી એક સુંદર પદ્મવેદિકા અને મનહર બગીચો છે. અને એને
પૂર્વ, પાશ્વમ અને દક્ષિણ—એમ ત્રણ દિશાએ સુશોભિત પગથીયાંની શ્રેણિઓ છે. ૨૪૩.

એ પગથીયાની શ્રેણિઓને તોરણો પણ છે, વજ્રના સ્તંભો છે, રત્નડિત બાહાઓ છે
અને સોનારૂપાની લાદી છે. ૨૪૪.

ગંગાદ્વીપશ્ચ ભાત્યસ્મિન્ દ્વૌ ક્રોશાવુચ્છ્રિતો જલાત્ ।

અષ્ઠૌ ચ યોજનાન્યેષ વિષ્કમ્ભાયામમાનતઃ ॥ ૨૪૫ ॥

ગંગાદ્વીપોપરિ ગંગાભવનં પીઠિકાદિયુક્ ।

સ્વરૂપતો માનતશ્ચ શ્રીદેવીભવનોપમમ્ ॥ ૨૪૬ ॥

દાક્ષિણાત્યતોરણેન ગંગાપ્રપાતકુણ્ડતઃ ।

નિર્ગત્ય વૈતાલ્યોપાન્તે નદીસત્સહસ્રયુક્ ॥ ૨૪૭ ॥

લગ્નપ્રપાતપ્રાગ્ભાગે મિત્વા વૈતાલ્યભૂધરમ્ ।

દાક્ષિણાત્યસપ્તનદીસહસ્રપરિવારિતા ॥ ૨૪૮ ॥

एवં चतुर्दशनदीसहस्रापूरिताभितः ।

पूर्वतो जगतीं भित्त्वा गंगा विशति वारिधिम् ॥ ૨૪૯ ॥ ત્રિભિઃ
વિશેષકમ્ ॥

સક્રોશાનિ યોજનાનિ ષડસ્યા હૃદનિર્ગમે ।

વ્યાસઃ ક્રોશાર્ધમુદ્વેધઃ કુણ્ડપાતાવધિઃ સ ચ ॥ ૨૫૦ ॥

તથોક્તં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રે । ગંગામહાનર્દપવાહે દ્વક્રોસાઈં જોશ્ન-
ણાઈં વિસ્કંભેણં પસ્યન્તા અદ્વકોસં ઉવ્વેહેણં ॥

એ કુંડની અંદર ગંગાદ્વીપ નામનો એક સુંદર દ્વીપ છે. તે જળથી એ કોસ ઉંચો છે, અને આઠયોજન વિસ્તારમાં છે. ૨૪૫.

એ દ્વીપમાં પીઠિકા વગેરેથી યુક્ત એવું ગંગાદેવીનું લવન શોભી રહ્યું છે—તેનું સ્વરૂપ, પ્રમાણ ઇત્યાદિ શ્રીદેવીના લવન સમાન છે. ૨૪૬.

ગંગાપ્રપાતકુંડના દક્ષિણ દિશાના તોરણથી ગંગાનદી નીકળે છે. એને વૈતાલ્યપર્વત પાસે સાત હજાર નદીઓ મળે છે. ત્યાંથી એ ખંડપ્રપાતા ગુફાના પૂર્વભાગમાં વૈતાલ્યપર્વતને ભેટીને આગળ વહે છે ત્યાં એને બીજી સાત હજાર નદીઓ મળે છે. એમ ચૌદ હજાર નદીઓના પરિવાર સહિત પૂર્વતરફની જગતી-કોટને ભેટીને એ સમુદ્રમાં ભળે છે. ૨૪૭-૨૪૮.

દ્રહમાંથી નીકળે છે ત્યાં એની પહોળાઈ છ યોજન ને એક કોસ છે અને ત્યાંથી કુંડમાં પડતા સુધીમાં ઉંડાઈ અરધો કોસ છે. ૨૫૦.

આ સંબંધમાં જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રમાં તો આ જ અભિપ્રાય છે. પરંતુ સમવાયાંગસૂત્રમાં એમ છે કે:—ગંગા અને સિંધુનદીનો પ્રવાહ ચોવીશ કોસથી કંઈક વિશેષ છે.

સમવાયાંગે તુ । ગંગાસિન્ધુઓ નર્દેઓ ણં પવહે સાતિરેગાઈં ચડ-
વિસં કોસાઈં વિત્થરેણં પણ્ણત્તે । इत्युक्तम् ॥

કુણ્ડોદ્રગમાદનુ વ્યાસો યોજનં યોજનં પ્રતિ ।

પાર્શ્વદ્વયે સમુદિતો ધનૂંષિ દશ વર્દ્ધતે ॥ ૨૫૧ ॥

एवं च वारिधेः संगमे सार्द्धा द्वाषष्टिः योजनान्यसौ ।

મૌલાદશઘ્નો યદ્વ્યાસો નદીનામબ્ધિસંગમે ॥ ૨૫૨ ॥

व्यासात् पंचाशत्तमोऽशः सर्वत्रोद्वेध ईरितः ।

ક્રોશસ્યાર્દ્ધં તતો મૂલે પ્રાન્તે સક્રોશયોજનમ્ ॥ ૨૫૩ ॥

वेदिकावनखण्डौ च प्रत्येकं पार्श्वयोः द्वयोः ।

મહાનદીનાં સર્વાસાં દૃષ્ટૌ દૃષ્ટજગત્રયૈઃ ॥ ૨૫૪ ॥

તથોક્તં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રે ગંગાવર્ણને । ઉભઓ પાર્સિ દોહિં
પડમવરવેદ્યાહિં દોહિં વણ્ણખંડેહિં સંપરિચ્છિત્તા વેદ્યાવણ્ણખંડવણ્ણઓ ભા-
ણિયવ્વો ॥

अथ गंगामहानद्या यत्राम्भोनिधिसंगमः ।

તત્ર તીર્થં માગધાખ્યં તસ્યેશો માગધઃ સુરઃ ॥ ૨૫૫ ॥

કુંડમાંથી નીકળ્યા બાદ એની પહોળાઈ દરેક પડખે દર યોજને દશ દશ ધનુષ વધતી
જાય છે અને એવી રીતે સમુદ્રપ્રવેશસમયે તે સાડાબાસઠ યોજન થાય છે. એટલા માટેજ કહે-
વાય છે કે નદીની પહોળાઈ સમુદ્રના સંગમ વખતે મૂળ કરતાં દશ ગણી થાય છે. ૨૫૧-૨૫૨.

વળી ઉંડાઈ સર્વત્ર પહોળાઈથી પચાસમા ભાગની હોય છે; એટલે એની ઉંડાઈ મૂળ
આગળ અર્ધ કોસની, અને પ્રાન્તે એક યોજન અને એક કોસની છે. ૨૫૩.

વળી દરેક મહાનદીને એક પડખે પદ્મવેદિકા અને બીજીયા હોય છે એમ શ્રીજિન
પ્રભુઓએ કહેલું છે. ૨૫૪.

જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રમાં ગંગાનદીનું વર્ણન કર્યું છે ત્યાં પણ કહ્યું છે કે-એની એક બાજુએ
પદ્મવેદિકા અને વનખંડ-બગીચા આવેલા છે. તેજ પ્રમાણેનું વર્ણન અહિં પણ સમજવું.

હવે એ ગંગામહાનદીનો સમુદ્ર સાથે સંગમ થાય છે ત્યાં ‘ માગધ ’ નામનું તીર્થ છે
અને તેનો માગધ નામે દેવ સ્વામી છે. ૨૫૫.

एवं सिन्धुनदीवार्द्धियोगे प्रभासनामकम् ।

एतयोरन्तराले च वरदामं पयोनिधौ ॥ २५६ ॥

તથોક્તં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિવૃત્તૌ । ગંગા માગધતીર્થસ્થાને સમુદ્રં પ્રવિ-
શતિ તથા પ્રભાસનામતીર્થસ્થાને સિન્ધુનદી સમુદ્રં પ્રવિશતિ ॥

तीर्थं नामावतरणमार्गोऽम्भोधौ तटाकवत् ।

तीर्थस्यार्थो भाव्य एवं शीताशीतोदयोरपि ॥ २५७ ॥

તદુક્તં સ્થાનાંગવૃત્તૌ । તીર્થાનિ ચક્રવર્તિનઃ સમુદ્રશીતાદિમહાનથ-
વતારલક્ષણાનિ તન્નામકદેવનિવાસમૂતાનિ । તત્ર ભરતૈરવતયોઃ તાનિ
પૂર્વદક્ષિણાપરસમુદ્રેષુ । વિજયેષુ તુ શીતાશીતોદામહાનથોઃ પૂર્વાદિક્રમે-
ણૈવ । ઇતિ તૃતીયે સ્થાનકે ॥

एषां तीर्थसदृकनाम्नां देवानां स्वस्वतीर्थतः ।

योजनेषु द्वादशसु राजधान्यः पयोनिधौ ॥ २५८ ॥

कृताष्टमतपाश्चक्री रथनाभिस्पृगम्भसि ।

स्थित्वा वार्धौ स्वनामांकशरं मुक्त्वा जयत्यमून् ॥ २५९ ॥

એજ પ્રમાણે સિન્ધુનદીના સમુદ્રસંગમ આગળ ‘ પ્રભાસ ’ તીર્થ છે. વળી એઉ તીર્થોની
વચ્ચે, સમુદ્રની અંદર ‘ વરદામ ’ તીર્થ આવેલું છે. ૨૫૬.

આ સંબંધમાં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—ગંગાનદી માગધતીર્થ
આગળ સમુદ્રને મળે છે અને સિન્ધુનદી પ્રભાસતીર્થ આગળ સમુદ્રને મળે છે.

જેવી રીતે તળાવમાં ઉતરવાનો તેવીજ રીતે સમુદ્રમાં ઉતરવાનો માર્ગ—એ ‘તીર્થ.’ તીર્થ
શબ્દનો આ અર્થ શીતા અને શીતોદા નદીઓના સંબંધમાં પણ સમજવો. ૨૫૭.

સ્થાનાંગસૂત્રના ત્રીજા ‘ સ્થાનક ’ માં કહ્યું છે કે—સમુદ્ર અને શીતા આદિ મહાનદી-
ઓમાં ચક્રવર્તીને ઉતરવાના માર્ગરૂપ જે તીર્થ તે એજ નામના દેવને રહેવાના સ્થાનરૂપ છે.
ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રોના તીર્થ પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ સમુદ્રમાં છે; અને ‘ વિજયો ’ ના
તીર્થ, પૂર્વાદિકને અનુક્રમેજ શીતા અને શીતોદા નદીઓમાં છે.

જે તીર્થોનાં નામ છે તેજ તે તે તીર્થના અધિપતિઓનાં નામ છે. પ્રત્યેકની રાજધાની
એના તીર્થથી બાર યોજન દૂર સમુદ્રમાં છે. ૨૫૮.

દિગ્વિજયાર્થે નિકળેલો ચક્રવર્તી ‘ અક્રમ ’ નો તપ કરી, રથની નાભિસુધી આવે એટલા
જળમાં સમુદ્રમાં રહી સ્વનામાંકિત બાણ ફેંકી એ તીર્થાધિપતિદેવોને હુતે છે. ૨૫૯.

ક્ષેત્રલોક] સિન્ધુ નદીની હકીકત । ગંગા-સિન્ધુ-નાં ' બિલ ' ઉર્ફે ગુફાઓ । (૨૨૫)

પ્રતીચ્યતોરણેનાથ હ્રદાત્તસ્માદ્વિનિર્ગતા ।

ગત્વા પ્રતીચ્યામાવૃત્તા સિન્ધ્વાવર્તનકૂટતઃ ॥ ૨૬૦ ॥

દક્ષિણાભિમુક્તી શૈલાત્ કુણ્ડે નિપત્ય નિર્ગતા ।

પ્રત્યગ્ભાગે તમિસ્ત્રાયા મિત્ત્વા વૈતાઢ્યમ્બૂધરમ્ ॥ ૨૬૧ ॥

તતઃ પશ્ચિમદિગ્ભાગે વિભિદ્ય જગતીમધઃ ।

વિશત્યમ્ભોનિર્ધિં સિન્ધુઃ ગંગાસ્વસેવ યુગ્મજા ॥૨૬૨॥ ત્રિભિઃ

(વિશેષકમ્ ॥

ગંગાવત્ સર્વમસ્યાઃ સ્યાત્ આરમ્ભ્ય હ્રદનિર્ગમાત્ ।

સ્વરૂપમબ્ધિસંગાન્તં સિન્ધુનામવિશેષિતમ્ ॥ ૨૬૩ ॥

વૈતાઢ્યતો દક્ષિણસ્યાં સરિતોઃ સિન્ધુગંગયોઃ ।

બિલાનિ સ્યુઃ નવ નવ પૂર્વપશ્ચિમકૂલયોઃ ॥ ૨૬૪ ॥

ઉદીચ્યામપિ ષટ્ત્રિંશત્ તથૈવ તટયોસ્તયોઃ ।

કલ્પાન્તેઽન્નાદિવીજાનાં સ્થાનાનીતિ દ્વિસપ્તતિઃ ॥ ૨૬૫ ॥

પંચસ્વેવં ભરતેષુ પંચસ્વૈરવતેષુ ચ ।

બિલાનિ ભાવનીયાનિ દ્વિસપ્તતિઃ દ્વિસપ્તતિઃ ॥ ૨૬૬ ॥

હવે, બાણે ગંગાનદીની બેડકે જન્મેલી બહેન હોયની એવી સિન્ધુ નદી એ દ્રહના પશ્ચિમ તરફના તોરણમાંથી નીકળે છે. નીકળીને પાશ્ચિમ તરફ વહી સિન્ધ્વાવર્તન નામના કૂટપરથી ઉતરી, દક્ષિણ દિશાતરફના કુંડમાં પડી, વહેતી વહેતી તમિસ્ત્રાશુકાના પૂર્વતરફના ભાગમાં થઇને વૈતાઢ્યપર્વતને ભેટી, ત્યાંથી પશ્ચિમમાં વહી ' જગતી ' ને નીચેથી ભેટીને સમુદ્રને મળે છે. ૨૬૦-૨૬૨.

દ્રહમાંથી નીકળવાથી તે સમુદ્રને મળતા સુધીનું, સિન્ધુનદીનું સર્વ સ્વરૂપ ગંગાનદીની પેઠે બાણુનું. ક્ષત્ર નામ સિન્ધુ-એટલોજ ફેર છે. ૨૬૩.

વૈતાઢ્યપર્વતથી દક્ષિણ દિશામાં સિન્ધુ અને ગંગા નદીના પૂર્વ અને પશ્ચિમ તટપર નવ નવ એટલે એકંદર છત્રીશ બિલ અર્થાત્ શુક્રાઓ છે. ૨૬૪.

એવીજ રીતે એની (વૈતાઢ્યની) ઉત્તર દિશામાં પણ, એ નદીઓના એ એક તટપર છત્રીશ બિલ છે.

એમ કુલ થઇને બેઠોતેર બિલ થયાં. એ બેઠોતેર કદપાંતસમયે (હયાત રહેનારાં) અન્ન વગેરે બીજાનાં બેઠોતેર સ્થાનો છે. ૨૬૫.

ઉત્તરાહતોરણેન તસ્માત્ પદ્મહ્રદાદથ ।
 નિર્ગતા રોહિતાંશાખ્યોત્તરાશાભિમુખી નદી ॥ ૨૬૭ ॥
 દ્વે યોજનશતે યુક્તે ષટ્સપ્તત્યા કલાશ્ચ ષટ્ ।
 પર્વતોપર્યતિક્રમ્ય વજ્રજિઘ્રિકયા નગાત્ ॥ ૨૬૮ ॥
 રોહિતાંશાપ્રપાતાખ્યે કુરુદે નિપત્ય હારવત્ ।
 ઉદીચ્યતોરણેનાસ્માન્નિર્ગતોત્તરસંમુખી ॥ ૨૬૯ ॥
 માર્ગે ચતુર્દશનદીસહસ્રપરિવારિતા ।
 તત્રત્યવૃત્તચૈતાદ્યં મુક્ત્વા ક્રોશદ્વયાન્તરે ॥ ૨૭૦ ॥
 સ્થાનાત્તતઃ પરાવૃત્ય પ્રસ્થિતા પશ્ચિમામુખી ।
 પુનશ્ચતુર્દશનદીસહસ્રસેવિતાભિતઃ ॥ ૨૭૧ ॥
 અષ્ટાવિંશત્યા સહસ્રૈઃ નદીભિરેવમન્વિતા ।
 દ્વેધા વિદધતી હૈમવતસ્યાર્દ્ધં ચ પશ્ચિમમ્ ॥ ૨૭૨ ॥
 અધો વિભિદ્ય જગતીં યાતિ પશ્ચિમવારિધિમ્ ।
 ગંગાસિન્ધ્વોઃ સપત્નીવ દ્વિગુણર્ધિઃ પતિપ્રિયા ॥ ૨૭૩ ॥ સતભિઃ
 [કુલકમ્ ॥

એજ પ્રમાણે પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરવત ક્ષેત્રોમાં પણ જહોતેર જહોતેર ગિલ સમજી લેવાં. ૨૬૬.

હવે તે (પદ્મસરોવર) ના ઉત્તરતરફના તોરણમાંથી રોહિતાંશા નામની નદી નીકળે છે, જે ઉત્તર દિશા તરફ વહે છે. ૨૬૭.

તે નદી પર્વતપર ગસો છોતેર યોજન અને છ કળા જેટલું પરિક્રમણ કરી ત્યાંથી વજ્ર-જિઘ્રાને આકારે રોહિતાંશપ્રપાત નામના કુંડમાં મુકતાફલોનો હાર સરી પડતો હોય એમ પડી, ત્યાંથી પૂર્વોક્ત ઉત્તર દિશાના તોરણોમાં થઇને ઉત્તર તરફ વહેતાં, માર્ગમાં લજેલી ચૌદ હજાર નદીઓનો પરીવાર લઇ તે ક્ષેત્રના વૈતાદ્યથી એ કોસને અંતરે ત્યાંથી વળીને પશ્ચિમ તરફ વહી પુનઃ અન્ય ચૌદ હજાર નદીઓથી સંગત થઇ એટલે એકંદર અઠ્યાવીશ હજાર નદી-ઓનો પરિવાર લઇ હૈમવંત પર્વતના પશ્ચિમતરફના અર્દ્ધભાગને લેદી, તેમજ જગતી-કોટને પણ નીચેથી લેદીને ગંગાસિન્ધુનદીઓની સપત્ની હોયની એમ બમાણી સમૃદ્ધિથી મુક્ત થઈ છતી પશ્ચિમ સમુદ્રને મળે છે. ૨૬૮-૨૭૩.

કુણ્ડાદ્વિનિર્ગમં યાવદારમ્બ્ય હ્રદનિર્ગમાત્ ।
 સાર્દ્ધાનિ યોજનાન્યસ્યા વિષ્કમ્ભો દ્વાદશોદિતઃ ॥ ૨૭૪ ॥
 ગવ્યૂતમેકમુદ્વેધસ્તતઃ કુણ્ડોદ્ગમાદનુ ।
 પ્રતિયોજનમેકૈકપાર્શ્વે વ્યાસો વિવર્દ્ધતે ॥ ૨૭૫ ॥
 કોદણ્ડાનિ દશદશોભયતસ્તાનિ વિંશતિઃ ।
 લવઃ પંચાશત્તમશ્ચ વ્યાસસ્યોદ્વેધ આહિતઃ ॥ ૨૭૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 યોજનાનાં શતં ચૈવં સપાદમબ્ધિસંગમે ।
 વ્યાસોઽસ્યાઃ ક્રોશદશકમુદ્વેધશ્ચ પ્રજાયતે ॥ ૨૭૭ ॥
 વ્યાસાયામૌ જિવિહકાયાઃ સાર્દ્ધા દ્વાદશયોજની ।
 બાહલ્યમસ્યા નિર્દિષ્ટમેકક્રોશમિતં જિનૈઃ ॥ ૨૭૮ ॥
 સર્વિશં યોજનશતં કુણ્ડસ્યાયતિવિસ્તૃતી ।
 દ્વીપસ્યાયામવિષ્કમ્ભૌ યોજનાનીહ ષોડશ ॥ ૨૭૯ ॥
 અસ્યાઃ પ્રપાતકુણ્ડસ્યોદ્વેધો દ્વીપસ્ય ચોચ્છ્રયઃ ।
 ભવનસ્ય સ્વરૂપં ચ જ્ઞેયં ગંગાસમં બુધૈઃ ॥ ૨૮૦ ॥

દ્રુહમાંથી નીકળીને કુંડસુધી પહોંચતા સુધીમાં તેની પહોળાઈ સાડાબાર યોજનની કહી છે. વળી ઉંડાઈ એક યોજનની કહી છે. ૨૭૪.

કુંડમાંથી નીકળ્યા પછી એની પહોળાઈ બેઉ પડખે પ્રત્યેક યોજને દશ દશ ધનુષ્ય એટલે એકંદરે વીશ ધનુષ્ય વધતી જાય છે. વળી એની ઉંડાઈ સર્વત્ર પહોળાઈના પચાસમા ભાગ જેટલી કહી છે, એટલે જ્યારે સમુદ્રસંગમ આગળ એની પહોળાઈ સવાસો યોજનની થાય છે ત્યારે ત્યાં એની ઉંડાઈ એના પચાસમા ભાગની અર્થાત્ દશ કોસ થાય છે. ૨૭૫-૨૭૭.

એના યોજની લાંબાઈપહોળાઈ સાડાબાર યોજન છે, અને જડાઈ એક કોસ પ્રમાણ છે. ૨૭૮.

કુંડની લાંબાઈપહોળાઈ એકસો ને વીશ યોજન છે અને એમાં રહેલા દ્વીપની લાંબાઈપહોળાઈ સોળ યોજન છે. ૨૭૯.

વળી કુંડની ઉંડાઈ, એમાં રહેલા દ્વીપની ઉંડાઈ તથા એ દ્વીપમાં આવેલા ભવનનું સ્વરૂપ-એ સર્વ ગંગાના વર્ણનમાં છે તે પ્રમાણે બાણુવું. ૨૮૦.

ગિરેર્હિમવતોઽથાસ્ય પ્રાચીનપશ્ચિમાન્તયોઃ ।
 લવણોદજલસ્પર્શાદારમ્ભ્ય કિલ નિર્ગતા ॥ ૨૮૧ ॥
 દાઢૈકૈકા વિદિશાસુ ગજદન્તસમાકૃતિઃ ।
 ऐशान्यामथ चाग्नेय्यां नैर्ऋत्यां वायुकोणके ॥ ૨૮૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 ऐशान्यां તત્ર જગતીપર્યન્તાલ્લવણોદધૌ ।
 दाढायां योजनशतत्रयस्य समतिक्रमे ॥ ૨૮૩ ॥
 द्वीप एकोरुकाख्योऽस्ति योजनानां शतत्रयम् ।
 विष्कम्भायामतः पद्मवेदिकावनमण्डितः ॥ ૨૮૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 किंचिदूनैकोनपंचाशता समधिका किल ।
 योजनानां नवशती परिक्षेपोऽस्य कीर्त्तितः ॥ ૨૮૫ ॥
 अस्य जम्बूद्वीपदिशि जलोपरि समुच्छ्रयः ।
 सार्द्धं द्वयं योजनानां भागाश्चोपरि विंशतिः ॥ ૨૮૬ ॥
 पंचनवतिभक्तस्य योजनस्य तथोच्छ्रयः ।
 लवणाम्भोधिदिश्यन्ते क्रोशद्वयमुदीरितः ॥ ૨૮૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 तत्रैव दाढायां तस्मात् द्वीपाच्चतुःशतोत्तरः ।
 हयकर्णाभिधो द्वीपश्चतुःशतायताततः ॥ ૨૮૮ ॥

હવે આ હિમવંત પર્વતને, ગજદંતના આકારની ચાર ‘ દાઢા ’ આવેલી છે; જે, એના પૂર્વ પશ્ચિમ છેડાને લવણ સમુદ્રના જળનો સ્પર્શ થાય છે ત્યાંથી નીકળીને ઇશાન, અગ્નિ, નૈર્ઋત્ય તથા વાયવ્ય-એમ ચાર વિદિશાઓમાં ગયેલી છે. ૨૮૧-૨૮૨.

એ ચારમાંથી ઇશાનતરફની દાઢામાં, જગતીના છેડાથી ત્રણસો યોજન લવણસમુદ્રમાં ગયા પછી, એકોરુક નામનો એક દ્વીપ આવેલ છે; જેની લંબાઈપહોળાઈ ત્રણસો યોજન છે અને પરિક્ષેપ એટલે ઘેરાવો નવસો ઓગણપચાસ યોજનથી સહેજ ઓછો છે. વળી એની આસપાસ પદ્મવેદિકા અને અને સુંદર બગીચા આવેલા છે. એ દ્વીપ, જમ્બૂદ્વીપ તરફ અઢી યોજન ઉપર વીશપંચાણ અંશ (એટલે કે બે પૂર્ણાંક સત્યાવીશ આડત્રીશાંશ યોજન) જેટલો જળ ઉપર છે; અને લવણસમુદ્રતરફ બે કોસ જેટલો જળ ઉપર છે. ૨૮૩-૨૮૭.

એજ દાઢામાં વળી એજ દ્વીપથી ચારસો યોજનને અંતરે બીજો ‘ હયકર્ણ ’ નામનો દ્વીપ છે. એની લંબાઈપહોળાઈ ચારસો યોજન અને ઘેરાવો બારસો પાંસઠ યોજનથી કંઈક

શતાનિ દ્વાદશ ન્યૂનપંચષ્ટિયુતાનિ ચ ।

પરિક્ષેપોઽસ્યાઽધિદિશિ દ્વૌ ક્રોશાવુચ્છ્રયો જલાત્ ॥ ૨૮૯ ॥

યોજનાનાં દ્વયં સાદ્ધં નવત્યાંશૈઃ સમન્વિતમ્ ।

અસ્ય જમ્બૂદ્વીપદિશિ રુચાતઃ ખલુ સમુચ્છ્રયઃ ॥ ૨૯૦ ॥

અત્રાયમામ્નાયઃ ।

પૂર્વદ્વીપપરિક્ષેપે યોજનાનાં ત્રિભિઃ શતૈઃ ।

ષોડશાઢ્યૈઃ સંકલિતે પરિક્ષેપોઽગ્રિમો ભવેત્ ॥ ૨૯૧ ॥

તથા જમ્બૂદ્વીપદિશિ જલાત્પ્રાગ્દ્વીપે યઃ સમુચ્છ્રયઃ ।

સ પાંચનવતેયાંશસત્તયા સંયુતોઽગ્રિમે ॥ ૨૯૨ ॥

જમ્બૂદ્વીપજગત્યાશ્ર દ્વીપસ્યાસ્ય મિથોઽન્તરમ્ ।

કર્ણભૂમિરૂપમુક્તં યોજનાનાં ચતુઃશતી ॥ ૨૯૩ ॥

તત્રૈવ દાદાયાં તસ્માત્ દ્વીપાત્ પંચશતાન્તરઃ ।

આદર્શમુખસંજ્ઞોઽસ્તિ દ્વીપઃ પંચશતાયતઃ ॥ ૨૯૪ ॥

તાવદેવ ચ વિસ્તીર્ણો જગત્યાસ્તાવદન્તરઃ ।

સૈકાશીતિઃ પંચદશશતી પરિરયોઽસ્ય ચ ॥ ૨૯૫ ॥

ઓછો છે. વળી એ સમુદ્રની દિશાએ બે કોસ જેટલો જળ ઉપર છે અને જંબૂદ્વીપતરફ અઢી યોજન ઉપર નેવું પંચાણ્વ અંશ જેટલો જળ ઉપર છે. ૨૮૮-૨૯૦.

એ સમજણ આ પ્રમાણે:—પૂર્વપૂર્વના દ્વીપના ઘેરાવા (ના યોજન) માં ત્રણસો સોળ યોજન ભેળવવાથી આગળ આગળના દ્વીપનો ઘેરાવો આવે છે; અને જંબૂદ્વીપતરફ પૂર્વપૂર્વના દ્વીપની જગતી ઉપર જેટલી ઉંચાઈ હોય તેમાં શીતેરપંચાણ્વઅંશ ભેળવવાથી, આગળ આગળના દ્વીપની ઉંચાઈ આવે છે. ૨૯૧-૨૯૨.

જંબૂદ્વીપની જગતી અને આ દ્વીપની વચ્ચે કર્ણભૂમિરૂપ, પરસ્પર, ચારસો યોજનનું અંતર છે. ૨૯૩.

વળી એજ દાદામાં એજ દ્વીપથી પાંચસો યોજનને અંતરે ત્રીજો ' આદર્શમુખ ' નામનો દ્વીપ છે. તે પાંચસો યોજન લાંબોપહોળો છે, જગતીથી પાંચસો યોજનને અન્તરે છે, અને પંદરસો એકાશી યોજન ઘેરાવામાં છે. જંબૂદ્વીપતરફ એની જગતી ઉપરની ઉંચાઈ સાડાત્રણ યોજન પાંચઠપંચાણ્વઅંશ જેટલી છે, અને લવણસમુદ્ર તરફ બે કોસ જેટલી છે. ૨૯૪-૨૯૭.

જમ્બૂદ્વીપદિશિ ભવેત્ જલાદસ્ય સમુચ્છ્રયઃ ।

સાર્દ્ધાં ત્રિયોજની ભાગાઃ પંચષષ્ઠિઃ પુરોદિતાઃ ॥ ૨૯૬ ॥

દ્વૌ ક્રોશૌ લવણદિશિ જલાદસ્ય સમુચ્છ્રયઃ ।

દાઢ્યાં પુનસ્તત્રૈવાતીત્ય યોજનષટ્શતીમ્ ॥ ૨૯૭ ॥

ષટ્યોજનશતાયામવિષ્કમ્ભોઽશ્વમુખાભિધઃ ।

દ્વીપો ભાતિ શતૈઃ ષટ્ભિઃ જગત્યા દૂરતઃ સ્થિતઃ ॥ ૨૯૮ ॥

યોજનત્રિતયોનાનિ શતાન્યેકોનવિંશતિઃ ।

દ્વીપસ્યાસ્ય પરિક્ષેપઃ પ્રોક્તઃ શાસ્ત્રપરીક્ષકૈઃ ॥ ૨૯૯ ॥

સાર્દ્ધાં ચતુર્યોજનીં સચ્ચત્વારિંશલ્લવાધિકામ્ ।

દ્વીપદિશ્યુન્નતોઽદ્ભ્યોઽબ્ધિદિશિ તુ ક્રોશયામલમ્ ॥ ૩૦૦ ॥

સસભિઃ યોજનશતૈરસ્તિ દ્વીપસ્તતઃ પરમ્ ।

અશ્વકર્ણાભિધઃ સસશતાન્યાયતવિસ્તૃતઃ ॥ ૩૦૧ ॥

જગત્યાસ્તાવતા દૂરે જમ્બૂદ્વીપદિશિ સ્ફુટઃ ।

યોજનાન્યર્દ્ધષષ્ઠાનિ ભાગાન્ પંચદશોચ્છિત્તઃ ॥ ૩૦૨ ॥

દ્વૌ ક્રોશૌ પરતો વ્યક્તઃ પરિક્ષેપસ્તથાસ્ય ચ ।

દ્વે સહસ્રે દ્વે શતે ચ યોજનાનિ ત્રયોદશ ॥ ૩૦૩ ॥

વળી આજ દાઢામાં આજ દ્વીપથી છસો યોજનને અંતરે, છસો યોજન લાંબોપહોળો થોથો ‘ અશ્વકર્ણ ’ નામનો દ્વીપછે, જે જગતીથી છસો યોજન દૂર છે. એનો ઘેરાવો ઓગણી-શસો યોજનમાં ત્રણ યોજન ઓછો એટલેકે અઢારસો સતાણું યોજન છે. જળ ઉપર એની ઉંચાઈ દ્વીપ તરફ સાડાચાર યોજન ને પૂર્વ જેવા ચાલીશ અંશ જેટલી છે અને સમુદ્ર તરફ એ કોસ જેટલી છે. ૨૯૭-૩૦૦.

ત્યારપછી સાતસો યોજન પાંચમો ‘ અશ્વકર્ણ ’ નામનો દ્વીપ છે. તે સાતસો યોજન લાંબોપહોળો છે; અને જગતીથી સાતસો યોજન દૂર છે. જળની સપાટીથી એની ઉંચાઈ જળુ-દ્વીપની તરફ સાડાપાંચ યોજન અને પૂર્વ જેવા પંદર લવ છે, અને સમુદ્રની તરફ એ કોસ છે. વળી એનો ઘેરાવો એ હજાર બસો ને તેર યોજન પ્રમાણ છે. ૩૦૧-૩૦૩.

अतीत्य योजनशतान्यष्टौ द्वीपात्ततः परम् ।
 द्वीप उल्कामुखोऽस्त्यष्टौ शतान्यायतविस्तृतः ॥ ३०४ ॥
 जगत्या दूरतोऽष्टाभिः योजनानां शतैः स्थितः ।
 अम्भोनिधेर्दिशि जलादुच्छ्रितः क्रोशयोर्द्वयम् ॥ ३०५ ॥
 अर्धषष्ठयोजनानि पंचाशीतिं तदाधिकान् ।
 भागान् पांचनवतेयान् जम्बूद्वीपदिशि स्फुटः ॥ ३०६ ॥
 एकोनत्रिंशदाढ्यानि शतानि पंचविंशतिः ।
 योजनानि परिक्षेपो द्वीपस्यास्य निरूपितः ॥ ३०७ ॥
 योजनानां नवशतान्यतिक्रम्य ततः परम् ।
 शतानि नव विस्तीर्णायतोऽस्ति घनदन्तकः ॥ ३०८ ॥
 नवयोजनशत्यासौ जगत्याः परिधिस्त्वह ।
 शतानि पंचचत्वारिंशान्यष्टाविंशतिः किल ॥ ३०९ ॥
 सार्द्धा षड्योजनीं तादृक्षष्टिभागसमन्विताम् ।
 जम्बूद्वीपदिशि व्यक्तो दिश्यब्धेस्त्वर्द्धयोजनम् ॥ ३१० ॥
 एवं च एकोरुको हयकर्णः तथादर्शमुखोऽपि च ।
 अश्वमुखाश्वकर्णोल्कामुखाश्च घनदन्तकः ॥ ३११ ॥

વળી એજ પ્રમાણે (એજ દાઢામાં) એ દ્વીપથી આઠસો યોજન દૂર છટો ‘ ઉલ્કામુખ ’ નામનો દ્વીપ છે. તે આઠસો યોજન લાંબોપહોળો છે; જગતીથી આઠસો યોજનને અંતરે છે; સમુદ્રની દિશાએ બે કોસ જળ ઉપર છે; અને દ્વીપની તરફ સાડાપાંચ યોજન અને પૂર્વ જેવાજ પંચાશી લવ જેટલો જળ ઉપર છે. એનો પરિક્ષેપ અર્થાત્ ઘેરાવો વળી બે હજાર પાંચસો ઓગણત્રીશ યોજન જેટલો થાય છે. ૩૦૪-૩૦૭.

અહિંથી પણ નવસો યોજન મૂક્યા બાદ, તે દાઢામાં સાતમો ‘ ઘનદંતક ’ નામનો દ્વીપ આવે છે. તે નવસો યોજન લાંબો પહોળો છે, જગતીથી નવસો યોજનને અંતરે છે, અને એનો પરિધિ એટલે ઘેરાવો બે હજાર આઠસો પીસતાલીશ યોજન છે. વળી જંબૂદ્વીપ તરફ એ સાડા છ યોજન ને ઉપર પૂર્વ જેવા જ સાઠ અંશ જેટલો જળ ઉપર છે; અને સમુદ્રની દિશાએ અર્ધ યોજન જળ ઉપર છે. ૩૦૮-૩૧૦.

એ પ્રમાણે (૧) એકોરુક, (૨) હયકર્ણ, (૩) આદર્શમુખ, (૪) અશ્વમુખ, (૫) અશ્વકર્ણ,

દ્વીપાઃ સસ યથૈશાન્યાં દાઢાયાં કથિતા ઇમે ।

તાવદાયામવિષ્કમ્ભાઃ તાવત્પરસ્પરાન્તરાઃ ॥ ૩૧૨ ॥

જગત્યાસ્તાવતા દૂરે તાવદેવોચ્છ્રિતા જલાત્ ।

તથૈવ સસ સસ સ્યુરાગ્નેય્યાદિવિદિક્ત્રયે ॥ ૩૧૩ ॥ વિશેષકમ્ ॥

एषां क्रमे स्वरूपे च न विशेषो मनागपि ।

विशेषः केवलं नाम्नां तान्येतानि यथाक्रमम् ॥ ૩૧૪ ॥

આભાસિકો ગજકર્ણો મેંઢહસ્તિમુખૌ તથા ।

હરિકર્ણો મેઘમુખો લઘ્વદન્તોઽગ્નિકોણકે ॥ ૩૧૫ ॥

વૈષાણિકશ્ચ ગોકર્ણસ્તથાયઃસિંહતો મુખૌ ।

અકર્ણો વિદ્યુન્મુખશ્ચ નૈર્ઋત્યાં ગૂઢદન્તકઃ ॥ ૩૧૬ ॥

વાયવ્યાં નાંગોલિકાખ્યઃ શશ્વકુલીકર્ણં ઇત્યપિ ।

ગોમુખો વ્યાઘ્રમુખશ્ચ કર્ણપ્રાવરણાભિધાઃ ॥ ૩૧૭ ॥

(૬) ઉદકામુખ અને (૭) ઘનદંતક નામના સાત દ્વીપો જેમ ઇશાન તરફની ઢાઢામાં આવેલાછે, તેજ પ્રમાણે, તેટલી જ લાંબાઇપહોળાઇવાળા, તેટલા જ પરસ્પર અંતરવાળા, તેટલા જ જગતીથી દૂરસ્થ, તેટલી જ જળપરની ઉંચાઇવાળા સાત સાત દ્વીપો અગ્નિકોણ વગેરે ત્રણ વિદિશાઓની ઢાઢામાં આવેલા છે. ૩૧૧-૩૧૩.

એ સર્વેના ક્રમપરત્વે કે સ્વરૂપપરત્વે લેશ પણ ફરક નથી. તદ્વાત છે તે માત્ર નામ પરત્વે જ. અને તે નામ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે:—

(૧) આભાસિક, (૨) ગજકર્ણ, (૩) મેંઢમુખ, (૪) હસ્તિમુખ, (૫) હરિકર્ણ, (૬) મેઘમુખ અને (૭) લઘ્વદંત—એ નામના સાત દ્વીપો અગ્નિકોણ તરફની ઢાઢામાં આવેલા છે. ૩૧૪-૩૧૫.

વળી (૧) વૈષાણિક, (૨) ગોકર્ણ, (૩) અયોમુખ, (૪) સિંહમુખ, (૫) અકર્ણ, (૬) વિદ્યુન્મુખ અને (૭) ગૂઢદંતક—એ નામના સાત દ્વીપો નૈર્ઋત્યકોણ તરફની ઢાઢામાં આવેલા છે. ૩૧૬.

તેમજ (૧) નાંગોલિક, (૨) શશ્વકુલીકર્ણ, (૩) ગોમુખ, (૪) વ્યાઘ્રમુખ, (૫) કર્ણપ્રાવરણ, (૬) વિદ્યુતદંત અને (૭) ક્ષુદ્રદંત—એવા નામના સાત દ્વીપો વાયવ્યકોણ તરફની ઢાઢામાં આવેલા છે. ૩૧૭-૩૧૮.

વિચુદ્ધન્તલુદ્રદન્તાવષ્ટાવિંશતિરિત્યમી ।

વિરાજન્તેઽન્તરદ્વીપા હિમવદ્ગિરિનિશ્રયા ॥ ૩૧૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તાવન્ત એવ શિખરિગિરેર્દાઢાચતુષ્ટયે ।

તથૈવ સંસ્થિતા એવં ષટ્પંચાશત્ ભવન્ત્યમી ॥ ૩૧૯ ॥

પ્રત્યેકમેતે સર્વેઽપિ વેદિકાવનમણિડતાઃ ।

સમાનં ચ તયોર્માનં જગતીવેદિકાવનૈઃ ॥ ૩૨૦ ॥

દ્વીપેષુ સર્વેષ્વેતેષુ નરાસ્તિષ્ઠન્તિ યુગ્મિનઃ ।

અષ્ટચાપશતોત્તંગાઃ પલ્યાસંખ્યાંશજીવિનઃ ॥ ૩૨૧ ॥

દિનાન્યશીતિમેકોનાં વિહિતાપત્યપાલનાઃ ।

ચતુઃષષ્ટ્યા લસત્પૃષ્ઠકરણકૈઃ સુશોભિતાઃ ॥ ૩૨૨ ॥

ચતુર્થભક્તાહારાશ્ચ કલ્પદ્રુફલભોજિનઃ ।

સુન્દરાકૃતયો રાગદ્વેષશોકરુજોઙ્ગિતાઃ ॥ ૩૨૩ ॥

યુગ્મં સુતસુતારૂપં ષણ્માસશેષજીવિતાઃ ।

પ્રસૂય યાન્તિ ત્રિદિવમેતે મૃત્વા સમાધિના ॥૩૨૪॥ વિશેષકમ્ ॥

એમ સમગ્ર અઢ્યાવીશ દ્વીપ થયા. એ સર્વ અન્તદ્વીપ કહેવાય છે અને એ હિમવંત પર્વતના સાન્નિધ્યથી બહુ શોભી રહ્યા છે. ૩૧૮.

આ જ પ્રમાણે શિખરીપર્વતની ચારે ઢાઢાઓપર પણ અઢ્યાવીશ દ્વીપો આવેલા છે. એટલે એકંદર છપ્પન થયા. ૩૧૯.

એ છપ્પનેમાંના પ્રત્યેકની આસપાસ પદ્મવેદિકા અને બગીચા આવેલા છે—જેમનું પ્રમાણ જગતીની વેદિકા અને બગીચા જેતું જ છે. ૩૨૦.

એ સર્વ દ્વીપોને વિષે, આઠ ધતુષ્ઠ પ્રમાણ કાયાવાળા અને પદ્મોપમના અસંખ્યમા ભાગના આયુષ્યવાળા યુગ્મજ મનુષ્યો વસે છે. ૩૨૧.

એમનાં ચોસઠ પૃષ્ઠકરંડકો (પાંસળીઓ) થી શોભિતાં સુંદર આકૃતિવાળાં શરીર છે. એઓ ઉપવાસ ઉપવાસને આંતરે કદપવૃક્ષના ફળોનો આહાર કરે છે. એમને રાગ, દ્વેષ, શોક કે રોગ કંઈ હોતાં નથી. છ માસ આયુષ્ય બાકી રહે છે ત્યારે એઓ પુત્રપુત્રીરૂપ યુગલને જન્મ આપે છે; અને એમનું ઓગણ્યાએંશી દિવસ પર્યન્ત લાલનપાલન કરી સમાધિપૂર્વક મૃત્યુપાત્રી દેવલોકમાં જાય છે. ૩૨૨-૩૨૪.

एवं वक्ष्यमाणहैमवतादियुग्मिनोऽपि हि ।

षण्मासशेषे सुवतेऽपत्यान्यायुषि नान्यथा ॥ ૩૨૫ ॥

તથોક્તં પ્રથમારકસ્વરૂપાધિકારે જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તૌ અન્તરદ્વીપા-
ધિકારે જીવાભિગમે ચ । છમ્માસાવસેસાઝયા જુગલં પસવંતીતિ ॥

इति हिमवान् पर्वतः ॥

क्षेत्रं विभाति हिमवन्महाहिमवदन्तरे ।

अविभक्तं द्रव्यमिव द्वाभ्यां ताभ्यां सुरक्षितम् ॥ ૩૨૬ ॥

દ્વાભ્યાં પૂર્વાપરાન્તાભ્યાં સંસ્પૃષ્ટલવણાર્ણવમ્ ।

હારિ હૈમવતાભિચ્ચં વર્યં પર્યકસંસ્થિતમ્ ॥ ૩૨૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ददाति हेम युग्मिभ्यः आसनादितया ततः ।

यद्वा देवो हैमवतः स्वामी हैमवतं ततः ॥ ૩૨૮ ॥

द्वे सहस्रे योजनानां शतं पंचोत्तरं तथा ।

कलाः पंचैव विष्कम्भः क्षेत्रस्यास्य निरूपितः ॥ ૩૨૯ ॥

જેમનું હવે વર્ણન આવશે એવા હૈમવંત આદિ ક્ષેત્રનાં યુગલિક મનુષ્યો પણ છ માસ આયુષ્ય રહે છે ત્યારે એવાં યુગલોને જન્મ આપે છે. ૩૨૫.

જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપ્તસૂત્રમાં પણ પહેલા આરાના સ્વરૂપના અધિકારમાં એમજ કહ્યું છે. વળી જીવાભિગમસૂત્રમાં પણ અન્તરદ્વીપના અધિકારમાં એવીજ વાત કહેલી છે.

એ પ્રમાણે હિમવાન પર્વતનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે હિમવંત અને મહાહિમવંત-એ એ પર્વતોની વચ્ચે (સુરક્ષિત), નહિં બહેંચી લીધેલા દ્રવ્યની પેઠે એક પક્ષે તરફથી રક્ષણ પામેલું, હૈમવંત નામનું મનહર ક્ષેત્ર શોભી રહ્યું છે. પર્યાકાકારે રહેલા એ ક્ષેત્રના પૂર્વ અને પશ્ચિમના છેડા લવણસમુદ્રને સ્પર્શીને રહેલા છે. ૩૨૬-૩૨૭.

યુગલિક મનુષ્યોને આસનાદિકને માટે હેમ-સુવર્ણ આપતું હોવાથી, અથવા એને હૈમવંત નામે દેવ અધિપતિ હોવાથી, એ ક્ષેત્ર ‘હૈમવંત’ કહેવાય છે. ૩૨૮.

આ ક્ષેત્રનો ‘વિષ્કંભ’ એ હજાર એકસો પાંચ યોજન ને પાંચ કળા છે. ૩૨૯.

તથા શતાનિ ષટ્ત્રિંશચ્ચતુરશીતિરેવ ચ ।

યોજનાનિ ચતસ્રશ્ચ કલાઃ શર ઇહ સ્મૃતઃ ॥ ૩૩૦ ॥

સપ્તત્રિંશત્સહસ્રાણિ યોજનાનાં શતાનિ ષટ્ ।

ચતુઃસપ્તતિરસ્ય ય્યા ન્યૂનાઃ કલાશ્ચ ષોડશ ॥ ૩૩૧ ॥

અષ્ટાત્રિંશત્સહસ્રાણિ તથા સપ્તશતાનિ ચ ।

ચત્વારિંશાનિ કોદગડપૃષ્ઠમસ્ય કલા દશ ॥ ૩૩૨ ॥

સહસ્રાઃ ષટ્ સસશતી પંચપંચાશદન્વિતા ।

તિસ્રઃ કલાશ્ચ બાહાત્ર પ્રત્યેકં પાર્શ્વયોઃ દ્વયોઃ ॥ ૩૩૩ ॥

અત્ર ક્ષેત્રફલં કોઢ્યઃ ષટ્ લક્ષાણિ દ્વિસસતિઃ ।

ત્રિપંચાશત્ સહસ્રાણિ યોજનાનાં શતં તથા ॥ ૩૩૪ ॥

પંચચત્વારિંશદાઢ્યં કલાઃ પંચ તથોપરિ ।

અષ્ઠૌ ચ વિકલાઃ પ્રોક્તં સ્વગઢૈર્યોજનસમ્મિતૈઃ ॥૩૩૫॥ યુગ્મમ્ ॥

સર્વરત્નમયો વૃત્તવૈતાઢ્યો ધરણીધરઃ ।

મધ્યભાગે વિભાત્યત્ર પલ્ચવત્સર્વતઃ સમઃ ॥ ૩૩૬ ॥

જમ્બૂદ્વીપસંગ્રહણીવૃત્તૌ તુ પંચવર્ણરત્નમયઃ ॥

વળી એતું ' શર ' ત્રણ હજાર છસો ચોરાશી યોજન અને ચાર કળા જેટલું છે. ૩૩૦.

વળી એની ' ન્યા ' સાડત્રીશ હજાર છસો ચુમ્ભોતેર યોજન અને ઉપર લગભગ સોળ કળા-એટલી છે. ૩૩૧.

તેમજ એતું ' ધતુઃપૃષ્ઠ ' આડત્રીશ હજાર સાતસો ચાળીશ યોજન અને ઉપર દશ કળા-એટલું છે. ૩૩૨.

વળી એને જેઉ પડખે જે ' બાહા ' છે તે પ્રત્યેકતું પ્રમાણ છ હજાર સાતસો પંચાવન યોજન અને ત્રણ કળા છે. ૩૩૩.

એતું ક્ષેત્રફળ છ કોડ બેહોંતેર લાખ ત્રેપન હજાર એક સો પીસતાળીશ યોજન, પાંચ કળા અને આઠ વિકળા જેટલું, યોજન યોજનપ્રમાણ બાંટાથી થયેલું છે. ૩૩૪-૩૩૫.

એ ક્ષેત્રના મધ્યભાગમાં સર્વરત્નમય તથા એક પાલાની પેઠે સર્વતઃ સરખો, -એવો વૃત્તવૈતાઢ્યપર્વત શોભી રહ્યો છે. ૩૩૬.

' જમ્બૂદ્વીપસંગ્રહણી ' ની ટીકામાં ' સર્વરત્નમય ' ની જગ્યાએ ' પંચવર્ણરત્નમય ' કહ્યું છે.

નામ્ના ચ શબ્દાપાતીતિ સહસ્રયોજનોન્નતઃ ।

શતાન્યર્જતૃતીયાનિ સ નિમગ્નો ભુવોઽન્તરે ॥ ૩૩૭ ॥

સહસ્રયોજનાયામવિષ્કમ્ભઃ પરિવેષતઃ ।

ત્રયઃ સહસ્રા દ્વાષષ્ટ્યા યોજનાનાં શતં યુતમ્ ॥૩૩૮॥ યુગ્મમ્ ॥

અભિતોઽયં ગિરિઃ પદ્મવેદિકાવનમણ્ડિતઃ ।

પ્રાસાદો ભાત્યુપર્યસ્ય સ્વરૂપં તસ્ય પૂર્વવત્ ॥ ૩૩૯ ॥

સ્વાતિનામા સુરસ્તસ્ય સ્વામ્યેકપલ્યજીવિતઃ ।

રાજધાન્યાદિકં ત્વસ્ય સર્વં વિજયદેવવત્ ॥ ૩૪૦ ॥

અયં ક્ષેત્રસમાસાભિપ્રાયઃ । યત્તુ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્ત્યાં અત્ર શબ્દાપાતિ-
નામા દેવઃ ઉક્તઃ તદ્નામાન્તરં વા મતાન્તરં વેતિ સર્વવિદ્વેચમ્ ॥

દ્વિધા વિભક્તં ગિરિણાનેન હૈમવતં કિલ ।

પૂર્વહૈમવતં ચૈવાપરહૈમવતં તથા ॥ ૩૪૧ ॥

પુનરેકૈકમર્થં તત્ સરિદ્ભ્યાં વિહિતં દ્વિધા ।

રોહિતાંશારોહિતાભ્યાં સ્તુષાભ્યામિવ મન્દિરમ્ ॥ ૩૪૨ ॥

નામે ‘ શબ્દાપાતી ’ એવો એ પર્વત એક હબાર યોજન ઉંચો, બસો પચાસ યોજન પૃથ્વીમાં ગૂઢ અને હબાર હબાર યોજન લાંબોપહોળો છે. વળી એનો ઘેરાવો ત્રણ હબાર એકસો બાસઠ યોજન થાય છે. ૩૩૭-૩૩૮.

એની આસપાસ સુંદર પદ્મવેદિકા અને વનખંડ એટલે બગીચો શોભી રહ્યો છે. એની ઉપર વળી એક પ્રાસાદ છે જેનું વર્ણન પૂર્વની પેઠે સમજવું. ૩૩૯.

સ્વાતિનામે દેવ એનો સ્વામી છે-જેનું આયુષ્ય એક પદ્યોપમનું છે અને જેની રાજધાની વગેરે સઘળું વિજયદેવવત્ છે. ૩૪૦.

એ પ્રમાણે ક્ષેત્રસમાસનો અભિપ્રાય છે. ‘ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ ’ માં તો ‘ શબ્દાપાતી ’ નામનો દેવ કહ્યો છે. તે નામાન્તર હોય કે મતાન્તર હોય એ સર્વજ્ઞ જાણે.

એ વૃત્તવૈતાલ્યપર્વતે હૈમવત ક્ષેત્રને બે ભાગમાં બહેંચી નાખ્યું છે. એક ભાગ ‘ પૂર્વ હૈમવત ’ અને બીજો ‘ પશ્ચિમહૈમવત ’ એવા નામથી ઓળખાય છે. ૩૪૧.

વળી જેમ બે પુત્રવધુઓ આવીને ઘરને બહેંચી લેવા માટે એના બે ભાગ પાડે છે તેમ ‘ રોહિતા ’ અને ‘ રોહિતાંશા ’ નામની બે નદીઓએ એ પ્રત્યેક ભાગના, દક્ષિણાર્ધ અને

દક્ષિણાર્દ્ધં ચોત્તરાર્દ્ધં ઇતિ જાતં ચતુર્વિધમ્ ।
 ષડ્પંચાશત્સહસ્રાણિ દ્વયુત્તરાણ્યત્ર નિમ્નગાઃ ॥૩૪૩॥ યુગ્મમ્ ॥
 ચેત્રાનુભાવતસ્તત્ર ભૂઃ શર્કરાદિજિત્વરી ।
 ચક્રીભોજ્યજિદાસ્વાદફલપુષ્પાઃ સુરદ્રુમાઃ ॥ ૩૪૪ ॥
 યેઽપિ યૂકા મત્કુણાઘ્યા લોકસન્તાપકારિણઃ ।
 યક્ષભૂતામયાદ્યુત્થા દોષાસ્તત્ર ન સન્તિ તે ॥ ૩૪૫ ॥
 ભવન્ત્યર્હિસકા વ્યાઘ્રસિંહાઘ્યાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ।
 ઉદ્ગતાન્યપિ ધાન્યાનિ નરાણાં નોપભુક્તયે ॥ ૩૪૬ ॥
 મનુજાસ્તત્ર ગવ્યૂતોત્તુંગાઃ પલ્યોપમાયુષઃ ।
 ઉત્કર્ષતો જઘન્યાઞ્ચ દેશોનપલ્યજીવિનઃ ॥ ૩૪૭ ॥
 ચતુઃષષ્ટિપૃષ્ઠકરંડકાઃ સુન્દરભૂઘનાઃ ।
 દિનાન્યશીતિમેકોનાં વિહિતાપત્યપાલનાઃ ॥ ૩૪૮ ॥

ઉત્તરાર્દ્ધ-એમ એ એ વિભાગો પાડ્યા છે. એટલે એવી રીતે આ હૈમવંતક્ષેત્રના ચાર ભાગલા થયા. ૩૪૨-૩૪૩.

એ ક્ષેત્રમાં છપ્પનહજાર નદીઓ છે. વળી એ ક્ષેત્રનો એવો પ્રભાવ છે કે એની ભૂમિ સાકર કરતાં પણ મિઠી છે. વળી એનાં કંદપવૃક્ષોનાં પુષ્પફળ પણ ચક્રવર્તીના ભોજનના કરતાં પણ અધિક સ્વાદિષ્ટ છે. ૩૪૪.

વળી ત્યાં લોકોને સંતાપકારક એવા જૂ, માંકડ આદિનું દુઃખ નથી; તેમ નથી ભૂત-પ્રેત, યક્ષ કે રાગ વગેરેનો કોઈ ભતિનો ઉપદ્રવ. ૩૪૫.

ત્યાં વાઘ સિંહ આદિ હિંસક પશુઓ પણ અહિંસક બની રહ્યાં છે અને એઓ વળી સ્વર્ગગામી છે. ધાન્યો પણ ત્યાં પુષ્કળ ઉગે છે પણ માણસોને એનો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી. ૩૪૬.

ત્યાંના મનુષ્યો એક ગાઉ ઉંચા છે. વળી એમનું આયુષ્ય ઉત્કર્ષતઃ એક પદ્યોપમનું અને જઘન્યથી પદ્યોપમ કરતાં કંઈક ન્યૂન છે. ૩૪૭.

એમની દેહાકૃતિ સૌન્દર્યવાન છે. એમને થોસઠ થોસઠ પૃષ્ઠ કરંડકો છે. અને એઓ પોતાના અપત્યોને ઓગણાએંશી દિવસ સુધી જ પાળી પોષી મ્હોટાં કરે છે. ૩૪૮.

સત્યપિ સ્વર્ણરત્નાદૌ મમત્વાવેશવર્જિતાઃ ।

સતામપિ ગજાદીનામગ્રહાત્ પાદચારિણઃ ॥ ૩૪૯ ॥

વિચક્ષણાશ્ચારુવેષાઃ પ્રેષ્યપ્રેષકતોઽજ્ઞિતાઃ ।

ચતુર્થાન્તે ચામલકફલપ્રમિતભોજિનઃ ॥ ૩૫૦ ॥

આદ્યસંહનનાઃ પૃથ્વીસ્વર્દુપુષ્પફલાશિનઃ ।

પ્રકૃત્યા પ્રતનુદ્વેષરાગાઃ સ્વર્લોકયાયિનઃ ॥ ૩૫૧ ॥ કુલકમ્ ॥

વદ્ધસ્નેહ ઇવૈતસ્મિન્ કાલઃ સુષમદુઃષમા ।

સાર્વદીનસ્તત્સ્વરૂપં દિષ્ટલોકે પ્રવદ્યતે ॥ ૩૫૨ ॥

इति हैमवंतक्षेत्रम् ॥

अस्योत्तरान्ते च महाहिमवान्नाम पर्वतः ।

सर्वरत्नमयो भाति द्वियोजनशतोन्नतः ॥ ૩૫૩ ॥

अयं जम्बूद्वीपप्रज्ञप्त्यभिप्रायः ॥ बृहत्क्षेत्रविचारादौ तु अस्य पीत-
स्वर्णवर्णमयत्वमुक्तम् इति मतान्तरमवसेयम् । अनेनैव च मतान्तराभि-
प्रायेण जम्बूद्वीपपट्टादौ अस्य पीतवर्णत्वं दृश्यते इति ॥

ત્યાં સુવર્ણ, રત્ન વગેરે હોવા છતાં પણ કોઈનામાં મમત્વભાવ નથી. તેમ હસ્તી, અશ્વો આદિ વાહક પ્રાણીઓ હોવા છતાં પણ એમનો ઉપયોગ ન કરતાં એઓ પાદચારિ-
પણું પસંદ કરે છે. ૩૪૯.

એઓ વિચક્ષણ છે, સુંદર વેષ ધારણ કરે છે અને અપવાસ અપવાસને પારણે ફક્ત એક આમળા પ્રમાણ આધાર લે છે. વળી ત્યાં સેવ્યસેવકભાવ જેવું કંઈ નથી. ૩૫૦.

એમનું પહેલું વજ્રફલનારાય સંઘયણ છે. વળી એઓ પૃથ્વીપરના કદપવૃક્ષના પુષ્પ-
ફળનો આધાર કરે છે; અને સ્વભાવતઃ અદ્વેષરાગદ્વેષવાળા હોઈ સ્વર્ગીયોની જ છે. ૩૫૧.

જાણે બહુ પ્રેમભદ્ર થયો હોયની એમ ત્યાં કાયમને માટે સુષમદુઃષમ કાળ વાસ કરી
રહ્યો છે. આ વાતનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર ‘કાળલોક’ ના અધિકારમાં કહેણું. ૩૫૨.

એ પ્રમાણે હૈમવંત ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે આ હૈમવંતક્ષેત્રની ઉત્તર દિશાએ, સર્વરત્નમય અને બસો યોજન ઉંચો એવો
મહાહિમવાન નામનો પર્વત છે. ૩૫૩.

આ અભિપ્રાય ‘જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપ્ત’ નો છે. ‘બૃહત્ક્ષેત્ર વિચાર’ વગેરે ગ્રંથોમાં તે

પંચાશતં યોજનાનિ સ નિમગ્નો ધરાન્તરે ।
 પૂર્વાપરામ્ભોનિધિસ્પૃક્ પ્રમિમાસુરિવાન્તરમ્ ॥ ૩૫૪ ॥
 યોજનાનાં સહસ્રાણિ ચત્વાર્યસ્ય શતદ્વયમ્ ।
 દશોત્તરં દશ કલા વિષ્કમ્ભોઽથ શરં બુવે ॥ ૩૫૫ ॥
 યોજનાનાં સહસ્રાણિ સસૈવાઘૌ શતાનિ ચ ।
 ચતુર્નવત્યુપેતાનિ ચતુર્દશ તથા કલાઃ ॥ ૩૫૬ ॥
 ત્રિપંચાશત્સહસ્રાણિ શતાનિ નવ ચોપરિ ।
 એકત્રિંશદ્યોજનાનિ જ્યાસ્ય સાર્ધાશ્ચ ષટ્ કલાઃ ॥ ૩૫૭ ॥
 સહસ્રાઃ સપંચાશત્રિનવત્યધિકૌ શતૌ ।
 મહાહિમવતિ પ્રોક્તં ધનુઃપૃષ્ઠં કલાઃ દશ ॥ ૩૫૮ ॥
 સહસ્રાણિ નવ શતદ્વયં ષટ્સતતિસ્તથા ।
 સાઘ્ધ્વાઃ નવ કલાઃ પ્રોક્તા બાહાસ્યૈકૈકપાર્શ્વતઃ ॥ ૩૫૯ ॥
 એકોનવિંશતિઃ કોટયો યોજનાનાં સમન્વિતાઃ ।
 અષ્ટપંચાશતા લઘૈરષ્ટષ્ઠયા સહસ્રકૈઃ ॥ ૩૬૦ ॥
 શતં ચ ષડશીત્યાઢયં કલા દશ તથાધિકાઃ ।
 વિકલાઃ પંચ શૈલેસ્મિન્ ગણિતં પ્રતરાત્મકમ્ ॥૩૬૧॥ યુગ્મમ્ ॥

‘સર્વરત્નમય’ ની જગાએ ‘પીતસ્વર્ણમય’ લાખ્યું છે. એ મતાન્તર સમજવું. અને એ મતાન્તરના જ અભિપ્રાયને લઈને જમ્બૂદ્વીપના પટ્ટ વગેરેમાં પીતવર્ણ દેખાય છે.

એ પર્વત પથાસ યોજન પૃથ્વીમાં ખુંચેલો છે. વળી બાણે એ પૂર્વસમુદ્ર અને પશ્ચિમ-સમુદ્ર વચ્ચેનું અન્તર માપતો હોયની એમ એ બેઉને સ્પર્શીને રહેલો છે. ૩૫૪.

એનો ‘વિષ્કંભ’ ચાર હજાર બસો દશ યોજન અને દશ કળા છે અને એનું ‘શર’ સાત હજાર આઠસો ચોરાણું યોજન અને ચૌદ કળા છે. ૩૫૫-૩૫૬.

એની ‘જ્યા’ ત્રેપન હજાર નવસો એકત્રીશ યોજન અને સાડા છ કળા છે. ૩૫૭.

એનું ‘ધનુઃપૃષ્ઠ’ સતાવન હજાર બસો ત્રાણું યોજન અને દશ કળા છે. ૩૫૮.

એની બે બાબુની ‘બાહા’ પ્રત્યેક નવહજાર બસો છેતેર યોજન અને સાડાનવ કળા છે. ૩૫૯.

એનું ‘પ્રતરાત્મક ગણિત’ અર્થાત્ ‘પ્રતર’ ઓગણીશ કોડ, અઠાવન લાખ અડસઠ હજાર એકસો છયાશી યોજન, દશ કળા અને પાંચ વિકળા—એટલું છે. ૩૬૦-૩૬૧.

શતાન્યેકોનચત્વારિંશત્કોટીનાં તથા પરાઃ ।
 કોટયઃ સસદશ લક્ષાઃ ષટ્ત્રિંશદથ ચોપરિ ॥ ૩૬૨ ॥
 સસત્રિંશત્સહસ્રાણિ ત્રિશતી સહિતાષ્ટભિઃ ।
 વિકલા દ્વાદશેત્યુક્તં મહાહિમવતો ઘનમ્ ॥ ૩૬૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 કૂટાન્યષ્ટૌ પર્વતેઽસ્મિન્ સિદ્ધાયતનમાદિમમ્ ।
 મહાહિમવદાઢ્ઢાનં તથા હેમવતાભિધમ્ ॥ ૩૬૪ ॥
 રોહિતાશ્ચ ચ હ્રીકૂટં હરિકાન્તાભિધં તથા ।
 હરિવર્ષં ચ વૈદૂર્યં કૂટાનિ હિમવદ્ગિરેઃ ॥ ૩૬૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 પૂર્વાપરાયતશ્રેણ્યાઃ સ્થિતિઃ માનં ચ પૂર્વવત્ ।
 પ્રાગ્વત્સિદ્ધાયતને ચ પ્રાસાદઃ શાશ્વતોઽર્હતામ્ ॥ ૩૬૬ ॥
 શેષેષુ દેવદેવીનાં પ્રાસાદાસ્તેઽપિ પૂર્વવત્ ।
 સ્વરૂપં રાજધાન્યશ્ચ પ્રાગ્વત્તત્સ્વામિનામપિ ॥ ૩૬૭ ॥
 મહાપદ્મહૃદશ્રાસ્યોપરિ મધ્યે વિરાજતે ।
 દ્વે સહસ્રે યોજનાનામાયામેનોદિતઃ સ ચ ॥ ૩૬૮ ॥
 એકં સહસ્રં વિસ્તીર્ણઃ ઉદ્વિદ્ધો દશયોજનીમ્ ।
 તસ્ય મધ્યે પદ્મમેકં ષટ્પરિચ્છેપશોભિતમ્ ॥ ૩૬૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

વળી એનું ‘ ઘન ’ ઓગણચાલીશ સો સત્તર કોડ છત્રીશ લાખ સાડત્રીશ હજાર ત્રણસો આઠ યોજન અને ઉપર બાર વિકળા—એટલું કહ્યું છે. ૩૬૨-૩૬૩.

આ પર્વતને આઠ ‘ કૂટ ’ કે શિખરો છે. તેમાં પહેલું સિદ્ધાયતન, બીજું મહાહિમવત, ત્રીજું હેમવત, ચોથું રોહિત, પાંચમું હ્રીકૂટ, છઠું હરિકાન્તા, સાતમું હરિવર્ષ અને આઠમું વૈદૂર્ય છે. ૩૬૪-૩૬૫.

એની પૂર્વપાશ્ચિમ લંબાચલી શ્રેણિની સ્થિતિ અને માન પૂર્વપેઠે સમજવું. તેમજ સિદ્ધાયતન કૂટ અને એની ઉપરના શાશ્વતા જ્ઞાનપ્રભુના પ્રાસાદનું સ્વરૂપ પણ પૂર્વવત્ જાણવું. ૩૬૬.

વળી શેષ સાત કૂટ પરનાં દેવદેવીઓના પ્રાસાદો પણ પૂર્વવત્ જાણવાં. તેમ એમની રાજધાનીઓ અને સ્વામીઓનું સ્વરૂપ પણ પૂર્વોક્ત પ્રમાણે સમજવું. ૩૬૭.

આ પર્વતને મધ્યમાં ‘ મહાપદ્મ ’ નામનો દ્રહ છે. તે એ હજાર યોજન લાંબો,

પદ્મહદાઙ્ગતુલ્યાનિ પદ્માન્યેતાનિ સંખ્યયા ।

વિષ્કમ્ભાયામવાહલ્યૈઃ દ્વિગુણાનિ તતઃ પુનઃ ॥ ૩૭૦ ॥

તત્સમાનોદ્વિદ્ધતયા હ્રદસ્યાસ્ય કજાન્યપિ ।

તાવદેવોચ્છ્રૂતાનિ સ્યુરેવમગ્રેઽપિ ભાવ્યતામ્ ॥ ૩૭૧ ॥

મૂલપદ્મે ચ ભવનં શ્રીદેવીભવનોપમમ્ ।

હ્રીદેવી ચ વસત્યસ્મિન્નેકપલ્યોપમસ્થિતિઃ ॥ ૩૭૨ ॥

દાક્ષિણાત્યતોરણેન મહાપદ્મહદાત્તતઃ ।

નિર્ગતા રોહિતા નામ્ની દક્ષિણાભિમુખી નદી ॥ ૩૭૩ ॥

સહસ્રં યોજનાનાં ષટ્શતીં પંચસમન્વિતામ્ ।

કલાઃ પંચ દક્ષિણસ્યાં સા ગત્વા પર્વતોપરિ ॥ ૩૭૪ ॥

વજ્રજિહ્વિકયા શૈલાત્ પ્રવાહેણ પતત્યધઃ ।

સદ્રોહિતાપ્રપાતાશ્ચ કુળે રજ્જુરિવાવટે ॥ ૩૭૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અત્રાયમામ્નાયઃ ।

એક હજાર યોજન પહોળો અને દશ યોજન ઉંડો છે. એની વચ્ચે એક સુંદર કમળ છે. તે કમળની આસપાસ બીજાં પુષ્કળ કમળોના છ વલયો છે. ૩૬૮-૩૬૯.

એ સર્વ કમળોની સંખ્યા ‘પદ્મદ્રહ’ ના કમળો જેટલી છે. પરંતુ એઓની લંબાઈ, પહોળાઈ અને જાડાઈ બમણી બમણી છે. ૩૭૦.

વળી બેઠે દ્રહ સરખા ઉંડા હેવાથી બેઠેના કમળો ઉંચાઈમાં સરખાં છે. આગળ આવી વાત આવે ત્યાં પણ એમજ લાવી લેવું. ૩૭૧.

જે એક કમળ કહ્યું-તે મૂળકમળ-માં પૂર્વોક્ત શ્રીદેવીના લવન સરળું લવન છે અને તેમાં પદ્મોપમના આયુધવાળી ‘હ્રીદેવી’ રહે છે. ૩૭૨.

તે ‘મહાપદ્મદ્રહ’ થકી એના દક્ષિણતરફના તોરણમાં થઈને ‘રોહિતા’ નામની નદી નીકળી દક્ષિણદિશામાં વહે છે. ૩૭૩.

તે નદી એક હજાર છસો પાંચ યોજન અને પાંચ કળા જેટલું પર્વતપર વહીને, પછી કુવા-માં ટોરડું સરતું હોય એમ, ધોધરૂપે રોહિતાપ્રપાત નામના કુંડમાં પડે છે. ૩૭૪-૩૭૫.

અહિં નીચે મુજબ નિયમ છે:—

વ્યાસં હૃદસ્ય સંશોધ્ય ગિરિવ્યાસેઽર્ચિતે ચ યત્ ।
 તાવન્નર્દીનાં ક્રમણં ગિરૌ સ્યાદક્ષિણોત્તરમ્ ॥ ૩૭૬ ॥
 દાક્ષિણાત્યતોરણેન તસ્માન્નિર્ગત્ય કુણ્ડતઃ ।
 પ્રાચ્યં હેમવતસ્યાર્દ્ધં દ્વેધા વિદધતી કિલ ॥ ૩૭૭ ॥
 ક્રોશદ્વયેનાસંપ્રાપ્તા શબ્દાપાતિમહીધરમ્ ।
 આલીવ રોહિતાંશાયા હૃષ્ટાગાત્પૂર્વસંમુખી ॥ ૩૭૮ ॥
 અષ્ટાવિંશત્યા સહસ્રૈઃ નદીભિઃ પરિવારિતા ।
 અધો વિભિદ્ય જગતીં પૂર્વાઽન્ધિ યાતિ રોહિતા ॥ ૩૭૯ ॥ વિશેષકમ્ ॥
 પ્રવાહજિહ્વિકાકુણ્ડદ્વીપાદિષુ ભવેદિહ ।
 વિષ્કમ્ભદૈર્ધ્યોદ્વેધાદિ રોહિતાંશાસમં સમમ્ ॥ ૩૮૦ ॥
 ઉત્તરાહતોરણેન મહાપદ્મહૃદાત્તતઃ ।
 હરિકાન્તેતિ તટિની નિર્ગતોત્તરસન્મુખી ॥ ૩૮૧ ॥
 પૂર્વોક્તમાનમુહ્યં ગિરિં સોત્તરસન્મુખમ્ ।
 હરિકાન્તાપ્રપાતાશ્ચ કુણ્ડે પતતિ જિવ્હયા ॥ ૩૮૨ ॥

પર્વતના વ્યાસમાંથી દ્રહનો વ્યાસ બાદ કરતાં જે આવે તેનું અર્ધ કરવું. એનું જે પરિણામ આવે તે નદીનું પર્વતપરનું દક્ષિણોત્તર ક્રમણુ સમજવું. ૩૭૬.

(પર્વતપરથી કુંડમાં પડી) ત્યાંથી પાછી એના દક્ષિણતરફના તોરણમાં થઈને બહાર નીકળી પૂર્વાર્ધ હેમવતને જે ભાગમાં બેઠેલી નાખી, શબ્દાપાતી પર્વતથી જે કોસ દૂર રહી, એ રોહિતા નદી, બાણે રોહિતાંશા નદીની સહચરી-સખી હોયની એમ હર્ષપૂર્વક એની સન્મુખ આવી, ત્યાં એને આવી મળેલી અધ્યાવીશ હજાર નદીઓને સાથે લઈ જગતીના કોટને હેઠળથી ભેદી પૂર્વ સમુદ્રને મળે છે. ૩૭૭-૩૭૯.

એના પ્રવાહ, ધોધ, કુંડ, દ્વીપ આદિ સર્વેની લંબાઈ, પહોળાઈ, અને ઉંડાઈ વગેરે સઘળાં વાનાં રોહિતાંશા સમાન બાણવાં. ૩૮૦.

વળી એ મહાપદ્મદ્રહના ઉત્તર તરફના તોરણમાંથી હરિકાન્તા નામની નદી નીકળે છે; અને તે ઉત્તર તરફ વહે છે. ૩૮૧.

પૂર્વોક્ત પ્રમાણુ જેટલું પર્વતપર વહીને તે નદી હરિકાન્તાપ્રપાત નામના કુંડમાં ધોધરૂપે પડે છે. ૩૮૨.

ઉત્તરાહતોરણેન તસ્માન્નિર્ગત્ય કુણ્ડતઃ ।
 અષ્ટાવિંશત્યા સહસ્રૈઃ નદીભિઃ પથિ સંગતા ॥ ૩૮૩ ॥
 ગન્ધાપાતિનમપ્રાપ્તાન્તરિતં યોજનેન સા ।
 સ્મૃતપ્રયોજનેવેતઃ પ્રસ્થિતા પશ્ચિમામુખી ॥ ૩૮૪ ॥
 અષ્ટાવિંશત્યા સહસ્રૈઃ નદીભિઃ પુનરાશ્રિતા ।
 એવં નદીનાં ષટ્પંચાશતા સહસ્રકૈર્વૃતા ॥ ૩૮૫ ॥
 હરિવર્ષપશ્ચિમાર્થ દ્વેધા વિદધતી કિલ ।
 અધો વિભિચ્ર જગતીં પતિતા પશ્ચિમામ્બુધૌ ॥ ૩૮૬ ॥ કલાપકમ્ ॥
 યોજનાનિ ધ્રુવં પંચવિંશતિર્હૃદનિર્ગમે ।
 વિષ્કમ્ભોઽસ્યા યોજનાર્થં ચોદ્વેધઃ કુણ્ડસીમયા ॥ ૩૮૭ ॥
 તતશ્ચ વર્ધતે વ્યાસો ધનૂષિ પ્રતિયોજનમ્ ।
 એકતો વિંશતિશ્ચત્વારિંશ્ચોભયતઃ પુનઃ ॥ ૩૮૮ ॥
 એવં ચ દ્વે શતે સાર્થે યોજનાન્યવ્ધિસંગમે ।
 વિષ્કમ્ભોઽસ્યાસ્તત્ર પુનરુદ્વેધઃ પંચયોજની ॥ ૩૮૯ ॥
 યોજનાયામવાહલ્યા જિવિહકાસ્યાઃ પ્રકીર્તિતા ।
 વિષ્કમ્ભતઃ પુનઃ પંચવિંશતિર્યોજનાન્યસૌ ॥ ૩૯૦ ॥

ત્યાંથી વળી પાછી નીકળી ઉત્તર તરફ વહેતાં માર્ગને વિષે આવી મળેલો અઠ્યાવીશ હજાર નદીઓનો પરિવાર લઇ, ગંધાપાતી પર્વતથી ખાસ્સો એક યોજન દૂરનેદૂર રહી, જાણે કંઈ કામ યાદ આવ્યું હોય એમ પશ્ચિમ તરફ પાછી વળી પુનઃ આવી મળેલી બીજી અઠ્યાવીશ હજાર નદીઓથી પરિવરિત થઇ એટલે કે એકંદર છાપ્પન હજાર નદીઓથી સંયુક્ત થઇ પશ્ચિમાર્દ્ધ હરિવર્ષને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખી, જગતીના કોટને હેડળથી ભેદી, એ નદી પશ્ચિમસમુદ્રને મળે છે. ૩૮૩-૩૮૬.

એની ઉંડાઈ કુંડસુધીમાં અરધા યોજનની છે. વળી પહોળાઈ દ્રહમાંથી નીકળતી વખતે પચવીશ યોજનની છે; પણ ત્યારપછી પ્રત્યેક યોજને અંકેક પડખે વીશ વીશ મળીને ચાલીશ ધનુષ્ય જેટલી વધતી જાય છે. એટલે એ પ્રમાણે સમુદ્રને મળતા સુધીમાં પહોળાઈ અઢીસો યોજનની અને ઉંડાઈ પાંચ યોજનની થાય છે. ૩૮૭-૩૮૯.

એનો ધોધ એક યોજન જેટલો લાંબો તથા જાડો કહ્યો છે; અને પચવીશ યોજન પહોળો કહ્યો છે. ૩૯૦.

દ્વે શતે યોજનાનાં ચ ચત્વારિંશત્સમન્વિતે ।
 કુળડસ્યાયામવિષ્કમ્ભાવુદ્ધેધો દશયોજની ॥ ૩૯૧ ॥
 દ્રીપસ્યાયામવિષ્કમ્ભો દ્વાત્રિંશયોજનાનિ ચ ।
 જલાત્સમુચ્છ્રયઃ ક્રોશદ્વયં શેષં તુ પૂર્વવત્ ॥ ૩૯૨ ॥
 इति महाहिमवान् पर्वतः ॥

उत्तरस्यां हरिवर्षं महाहिमवतो गिरेः ।
 प्रौढपर्यंकसंस्थानमन्ताभ्यां वारिधिं स्पृशत् ॥ ૩૯૩ ॥
 व्यासोऽस्याष्टौ सहस्राणि योजनानां चतुःशती ।
 तथैकविंशतिश्ચૈકા કલાત્રાથ શરં બ્રુવે ॥ ૩૯૪ ॥
 सहस्राः षोडश त्रीणि योजनानां शतानि च ।
 युक्तानि पंचदशभिः कलाः पंचदशोपरि ॥ ૩૯૫ ॥
 त्रिसप्ततिः सहस्राणि जीवा नवशतानि च ।
 एकोत्तराण्यथ कलाः सार्द्धाः सप्तदशोपरि ॥ ૩૯૬ ॥
 धनुःपृष्ठं सहस्राणि चतुरशीतिरेव च ।
 षोडशाढ्यान्यथ कलाश्चतस्रः परिकीर्त्तिताः ॥ ૩૯૭ ॥

કુંડની લાંબાઇપહોળાઈ બસો ચાલીશ યોજન અને ઉંડાઈ દશ યોજનની છે. ૩૯૧.

એમાં રહેલા દ્રીપની લાંબાઇપહોળાઈ બત્રીશ યોજન છે અને (જળ ઉપર) ઉંચાઈ બે કોસ છે. શેષ સર્વ પૂર્વવત્ સમજવું. ૩૯૨.

એ પ્રમાણે મહાહિમવાનપર્વતનું સ્વરૂપ સમજવું.

હવે એ મહાહિમવંત પર્વતની ઉત્તરે હરિવર્ષ ક્ષેત્ર છે. એનો પલાંગજેયો આકાર છે અને એના બેઉ છેડા સમુદ્રસુધી પહોંચેલા છે. ૩૯૩.

એ ક્ષેત્રનો ‘ વિષ્કંભ ’ આઠ હજાર ચારસો એકવીશ યોજન અને એક કળા છે. ૩૯૪.

એનું ‘ શર ’ સોળહજાર ત્રણસો પંદર યોજન અને ઉપર પંદર કળા છે. ૩૯૫.

એની ‘ ત્રિસપ્તતિઃ ’ તોંતેર હજાર નવસો એક યોજન અને સાડાસતર કળા છે. ૩૯૬.

એનું ‘ ધનુઃપૃષ્ઠ ’ ચૌરાશી હજાર સોળ યોજન અને ચાર કળા છે. ૩૯૭.

ત્રયોદશ સહસ્રાણિ ત્રિશતી ચૈકષઢિયુક્ ।

યોજનાનાં ષટ્ કલાશ્ચ સાર્દ્ધાં બાહૈકપાર્શ્વતઃ ॥ ૩૯૮ ॥

ચતુઃપંચાશ્ચ કોટ્યો યોજનાનાં તથા પરાઃ ।

સસચત્વારિંશદેવ લક્ષ્ઢાઃ કિલ તથોપરિ ॥ ૩૯૯ ॥

ત્રિસસતિઃ સહસ્રાણિ સપ્તત્યાઢ્યાષ્ટશત્યથ ।

કલાઃ સપ્તાત્ર સકલં ગણિતં પ્રતરાત્મકમ્ ॥ ૪૦૦ ॥ યુગમમ્ ॥

મધ્યેઽસ્ય ગન્ધાપાતીતિ વૃત્તવૈતાઢ્યપર્વતઃ ।

સ્વરૂપમસ્ય પૂર્વોક્તશબ્દાપાતિસમં સમમ્ ॥ ૪૦૧ ॥

પદ્મનામા સુરસ્ત્વસ્ય સ્વામ્યેકપલ્યજીવિતઃ ।

સ્વરૂપં સર્વમેતસ્ય જ્ઞેયં વિજયદેવવત્ ॥ ૪૦૨ ॥

લક્ષમેકં સહસ્રાશ્ચ દ્વાદશ દ્વચધિકા ઇહ ।

હરિવર્ષાભિધક્ષેત્રે નદ્યઃ પ્રોક્તા જિનેશ્વરૈઃ ॥ ૪૦૩ ॥

ક્ષેત્રે પુનર્વસન્ત્યત્ર નરા યુગલધર્મિણઃ ।

કોશદ્વયસમુત્તંગાઃ સલ્લક્ષણા વિચક્ષણાઃ ॥ ૪૦૪ ॥

એની પ્રત્યેક 'ખાઢા' તેરહજાર ત્રણસો એકસઢ યોજન અને સાઢા છ કળાછે. ૩૯૮.

એનું પ્રતરાત્મક ગણિત ચોપન કોઢ સુઢતાળીશ લાખ તોંતેર હજાર આઢસો શીતેર યોજન અને સાત કળા જેટલું છે. ૩૯૯-૪૦૦.

એ હરિવર્ષક્ષેત્રના મધ્ય ભાગમાં ' ગંધાપાતી ' નામનો વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વત છે. તેનું સર્વ સ્વરૂપ પૂર્વોક્ત ' શબ્દાપાતી ' પર્વત તુલ્ય છે. ૪૦૧.

' પદ્મ ' નામનો એક પદ્મચોપમના આયુષ્યવાળો દેવ એનો સ્વામી છે. એનું સ્વરૂપ વળી પૂર્વોક્ત વિજયદેવવત્ સમજવું. ૪૦૨.

આ હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં એક લાખ બાર હજાર ને એ નદીઓ છે એવું જિનભગવાનનું કહેવું છે. ૪૦૩.

ત્યાં વળી પુત્રપુત્રીરૂપ બેઢડે જન્મતા વિચક્ષણ મનુષ્યો વસે છે. તેઓની એ કોસની કાયા છે અને એમનામાં ઉત્તમ લક્ષણો છે. ૪૦૪.

આયુરુત્કર્ષતસ્ત્વેષાં પૂર્ણં પલ્યોપમદ્વયમ્ ।

પલ્યોપમાસંખ્યભાગહીનં તદ્વ જઘન્યતઃ ॥ ૪૦૫ ॥

તેઽસકૃત્ ષષ્ઠભક્તાન્તે વદરપ્રમિતાશિનઃ ।

અષ્ટાવિંશં શતં તેષાં દેહે પૃષ્ઠકરંડકાઃ ॥ ૪૦૬ ॥

ચતુઃષ્ઠિં ચ દિવસાન્ વિધાયાપત્યપાલનામ્ ।

સ્વર્લોકમેવ તે યાન્તિ કાલશ્ચ સુષમાન્વહમ્ ॥ ૪૦૭ ॥

ચેત્રાનુભાવઃ સર્વં ચ બલસંહનનાદિકમ્ ।

અનન્તગુણપર્યાયં જ્ઞેયં હૈમવતાદિહ ॥ ૪૦૮ ॥

इति हरिवर्षक्षेत्रम् ॥

હરિવર્ષસ્યોત્તરાન્તે નિષધો નામ પર્વતઃ ।

સ ચતુર્યોજનશતોઽત્તુંગો રક્તસુવર્ણજઃ ॥ ૪૦૯ ॥

યોજનાનાં શતં ભૂમૌ મગ્નોઽન્તસ્પૃષ્ઠવારિધિઃ ।

દાક્ષિણાત્યા ભિત્તિરિવ મહાવિદેહવેશ્મનઃ ॥ ૪૧૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

એમનું આયુષ્ય ઉત્કર્ષતઃ પૂર્ણ એ પલ્યોપમનું છે; અને જઘન્યતઃ એ પલ્યોપમ કરતાં પલ્યોપમના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું ન્યૂન છે. ૪૦૫.

એઓ હંમેશાં છઠ્ઠી છઠ્ઠીને પારણે દ્રુત ગાર જેટલો આહાર લે છે. વળી એઓનાં શરીરમાં એકસોને અઠ્યાવીશ પૃષ્ઠકરંડક છે. ૪૦૬.

એઓ ચોસઠ દિવસ પર્યન્ત પોતાની સંતતિતું પાલનપોષણ કરી મૃત્યુ પામી સ્વર્ગે જાય છે. વળી ત્યાં હંમેશાં સુષમા કાળ વર્તે છે. ૪૦૭.

એ ક્ષેત્રનો પ્રભાવ, ત્યાંના મનુષ્યોનું જળ સંઘયણ આદિ સર્વવાનાં હૈમવંત ક્ષેત્રનાથી અનન્તગણા પર્યાયવાળાં છે. ૪૦૮.

એ પ્રમાણે હરિવર્ષ ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે આ હરિવર્ષક્ષેત્રની ઉત્તર દિશાએ છેડાપર નિષધ નામનો રક્ત સુવર્ણનો પર્વત છે. તે ચારસો યોજન ઊંચો છે, એકસો યોજન પૃથ્વીમાં ખુંચેલો છે અને બેઠ છેડે સમુદ્રને અડીને રહેલો છે. વળી તે બાણે મહાવિદેહક્ષેત્રરૂપી ઘરની દક્ષિણ તરફની એક ભીંત હોયની એવો છે. ૪૦૯-૪૧૦.

યોજનાનાં સહસ્રાણિ ષોડશાષ્ઠૌ શતાનિ ચ ।
 દ્વિચત્વારિંશદાઢ્યાનિ વિષ્કમ્ભોઽસ્ય કલાદ્વયમ્ ॥ ૪૧૧ ॥
 ત્રયસ્ત્રિંશત્સહસ્રાણિ સપ્તપંચાશતા યુતમ્ ।
 શતમેકં સપ્તદશ કલાશ્ચ નિષધે શરઃ ॥ ૪૧૨ ॥
 યોજનાનાં સહસ્રાણિ ચતુર્નવતિરેવ ચ ।
 ષટ્પંચાશં શતમેકં પ્રત્યંચાસ્ય કલાદ્વયમ્ ॥ ૪૧૩ ॥
 લક્ષં ચતુર્વિંશતિશ્ચ સહસ્રાણિ શતત્રયમ્ ।
 ષટ્ચત્વારિંશતોપેતં ધનુઃપૃષ્ઠં કલા નવ ॥ ૪૧૪ ॥
 વિંશતિશ્ચ સહસ્રાણિ પંચષષ્ટિયુતં શતમ્ ।
 સાર્દ્ધં કલાદ્વયં જ્ઞેયં બાહાસ્યૈકૈકપાર્શ્વતઃ ॥ ૪૧૫ ॥
 કોટીનાં શતમેકં દ્વિચત્વારિંશચ્ચ કોટયઃ ।
 ચતુઃપંચાશચ્ચ લક્ષાઃ ષટ્ષષ્ટિશ્ચ સહસ્રકાઃ ॥ ૪૧૬ ॥
 સૈકોનસસતિઃ પંચશતી તથાધિકાઃ કલાઃ ।
 અષ્ટાદશાસ્ય પ્રતરગણિતં ભૂવિ કીર્તિતમ્ ॥ ૪૧૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 સપ્તપંચાશત્સહસ્રાઃ કોટીનાં કોટયઃ પરાઃ ।
 અષ્ટાદશ તથા લક્ષાઃ ષટ્ષષ્ટિરથ ચોપરિ ॥ ૪૧૮ ॥

એનો ' વિષ્કંભ ' સોળહજાર આઠસો જેતાળીશ યોજન ને એ કળા છે. ૪૧૧.

એનું ' શર ' તેત્રીશ હજાર એકસો સતાવન યોજન અને સત્તર કળા છે. ૪૧૨.

એની ' ન્યા ' ચોરાણું હજાર એકસો છપ્પન યોજન અને એ કળા છે. ૪૧૩.

એનું ધનુઃપૃષ્ઠ એક લાખ ચોવીશ હજાર ત્રણસો જેતાળીશ યોજન ને નવ કળા જેટલું છે. ૪૧૪.

એની બેઉ બાજુની એ ' બાહા ' પ્રત્યેક વીશ હજાર એકસો પાંસઠ યોજન અને અઢી કળા છે. ૪૧૫.

એનું પ્રતર૩૫ ગણિત એકસોજેતાળીશ કોડ ચોપન લાખ છાસઠ હજાર પાંચસો ઓગણીસેર યોજન અને અઠાર કળા છે. ૪૧૬-૪૧૭.

સહસ્રાણિ યોજનાનાં સપ્તવિંશતિરેવ ચ ।

શતાનિ નવ સૈકોનાશીતીન્યત્ર ભવેત્ ઘનમ્ ॥ ૪૧૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સિદ્ધાયતનકૂટં ચ દ્વિતીયં નિષધાભિધમ્ ।

હરિવર્ષાભિધં કૂટં પૂર્વવિદેહસંજ્ઞકમ્ ॥ ૪૨૦ ॥

હરિકૂટં ધૃતિકૂટં શીતોદાકૂટમિત્યપિ ।

અપરવિદેહકૂટં કૂટં ચ રૂચકાહ્વયમ્ ॥ ૪૨૧ ॥

નિષધે નવ કૂટાનિ શ્રેણ્યા સ્થિતાનિ પૂર્વવત્ ।

આદ્યે ચૈત્યં દેવદેવ્યોઽન્યેષુ કૂટસમાભિધાઃ ॥ ૪૨૨ ॥ વિશેષકમ્ ।

તિર્ગિહ્નિસ્તુ પૌષ્પરજસ્તત્પ્રધાનમ્ હ્રદઃ ।

તિર્ગિહ્નિનામા ચત્વારિ સહસ્રાણ્યયમાયતઃ ॥ ૪૨૩ ॥

વિસ્તીર્ણશ્ચ દ્વે સહસ્રે ઉદ્વિદ્ધો દશયોજનીમ્ ।

પદ્મહ્રદસમસંખ્યૈઃ પદ્મૈઃ સંશોભિતોઽભિતઃ ॥ ૪૨૪ ॥

વિષ્કમ્ભાદિ તુ પદ્મેભ્યસ્તેભ્ય ણ્ણાં ચતુર્ગુણમ્ ।

યથાત્ર સ્યાન્મૂલપદ્મં ચતુર્યોજનસમ્મિતમ્ ॥ ૪૨૫ ॥

વળી એનું ‘ઘન’ સત્તાવન હજાર ને અઠાર કોડ, છાસઠ લાખ, સત્યાવીશ હજાર, નવસો આગણ્યાએશી યોજન જેટલું છે. ૪૧૮-૪૧૯.

આ નિષધપર્વતને (૧) સિદ્ધાયતનકૂટ, (૨) નિષધકૂટ, (૩) હરિવર્ષકૂટ, (૪) પૂર્વવિદેહકૂટ, (૫) હરિકૂટ, (૬) ધૃતિકૂટ, (૭) શીતોદાકૂટ, (૮) અપરવિદેહકૂટ અને (૯) રૂચકકૂટ—એમ નવ શિખરો છે અને તે પૂર્વવત્ શ્રેણિબદ્ધ રહેલાં છે. એમાં પહેલા શિખરપર એક ચૈત્ય છે અને શેષ આઠપર શિખરોના જ નામવાળા દેવદેવીઓના નિવાસ છે. ૪૨૦-૪૨૨.

તિર્ગિહ્નિ એટલે પુષ્પરજ પ્રધાનપણે હોવાથી તિર્ગિહ્નિ કહેવાતો એક દ્રહ અહિં આવેલો છે. તે ચાર હજાર યોજન લાંબો, બે હજાર યોજન પહોળો અને દશ યોજન ઉંડો છે. એ દ્રહમાં ચાદિશ પદ્મદ્રહના જેટલાં જ અને વળી સુંદર કમળો શોભી રહ્યાં છે. ૪૨૩-૪૨૪.

એ કમળોની પહોળાઈ વગેરે પદ્મદ્રહના કમળોથી ચાર ગણી છે. દષ્ટાન્ત તરીકે આ સરોવરનું મૂળ કમળ હોય. તે પેલા કરતાં ચારગણું અર્થાત્ ચાર યોજનનું છે. ૪૨૫.

ભવનં મૂલપદ્મેઽત્ર શ્રીદેવીભવનોપમમ્ ।

ધીદેવી સ્વામિની તસ્ય સૈકપલ્યોપમસ્થિતિઃ ॥ ૪૨૬ ॥

દાક્ષિણાત્યતોરણેન તિર્ગિચ્છિહદતોઽમુતઃ ।

તટિની હરિસલિલા નિર્ગતા દક્ષિણામુખી ॥ ૪૨૭ ॥

યોજનાનાં સહસ્રાણિ સતોપરિ શતાનિ ચ ।

ચત્વારિ ચૈકવિંશાનિ કલાં ચ પર્વતોપરિ ॥ ૪૨૮ ॥

ગત્વાસૌ હરિસલિલાકુણ્ડે પતતિ પર્વતાત્ ।

દક્ષિણેન તોરણેન તસ્માન્નિર્ગત્ય કુણ્ડતઃ ॥ ૪૨૯ ॥

હરિવર્ષપૂર્વભાગં વિભજન્તી દ્વિધા કિલ ।

એકેન યોજનેનાર્વાક્ ગન્ધાપાતિધરાધરાત્ ॥ ૪૩૦ ॥

ચલિતા પ્રાઙ્મુખીભૂય વિશતિ પ્રાચ્યવારિધૌ ।

ષટ્પંચાશચ્છૈવલિનીસહસ્રૈઃ પરિવારિતા ॥ ૪૩૧ ॥ કલાપકમ્ ॥

પ્રમાણં જિહ્વિકાકુણ્ડદ્વીપપ્રવાહવૃદ્ધિગમ્ ।

હરિકાન્તાસમં સર્વં જ્ઞેયમત્રાવિશેષિતમ્ ॥ ૪૩૨ ॥

ઉત્તરાહતોરણેન તિર્ગિચ્છિહદતસ્તતઃ ।

શીતોદેતિ નિર્ઝરિણી નિર્ગતોત્તરસન્મુખી ॥ ૪૩૩ ॥

આ દ્રહના મૂળ કમળમાં પણ શ્રીદેવીના ભવન જેવું એક ભવન છે. એમાં એક પદ્મોપમના આયુષ્યવાળી ‘ ધી દેવી ’ નું સ્વામિત્વ છે. ૪૨૬.

એ તિર્ગિચ્છિ દ્રહના દાક્ષિણાત્ય તોરણમાંથી હરિસલિલા નામની નદી નીકળે છે. નીકળીને દક્ષિણ તરફ સાત હજાર ચારસો એકવીશ યોજન અને એક કળા જેટલું પર્વતપર ફરી, ત્યાંથી હરિસલિલા નામના કુંડમાં પડી, એમાંથી પાછી દક્ષિણ તરફના તોરણમાંથી નીકળી, વહેતી વહેતી પૂર્વહરિવર્ષક્ષેત્રને બે ભાગમાં વહેંચી નાખી, ‘ ગન્ધાપાતિ ’ પર્વતથી એક યોજન પ્રમાણુ દૂર ને દૂર રહી, પૂર્વ તરફ વળણુ લઇ, માર્ગમાં આવી મળેલી છાપ્પન હજાર નદીઓના પરીવાર સાથે પૂર્વસમુદ્રને મળે છે. ૪૨૭-૪૩૧.

એના ધોધ, કુંડ, દ્વીપ અને પ્રવાહની વૃદ્ધિ સંજોગથી સર્વ સ્વરૂપ લેશપણુ દેરદાર વિના હરિકાન્તાનદીવત્ સમજવું. ૪૩૨.

પ્રાગુક્તમાનમુહ્યંચ્યં ચેત્રં ચિતિધરોપરિ ।

શીતોદાકુરુડે પતતિ વજ્રજિહ્વિકયા નગાત્ ॥ ૪૩૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કુરુડાદસ્માદૌત્તરાહતોરણોનોત્તરામુખી ।

યાન્તી કુરુહ્વાદાન્ પંચ ચલેવ કુર્વતી દ્વિધા ॥ ૪૩૫ ॥

નદીસહસ્રૈશ્ચતુરશીત્યા પથ્યાશ્રિતા ક્રમાત્ ।

યાન્તી દેવકુરુપ્રાન્તે ભદ્રસાલવનાન્તરે ॥ ૪૩૬ ॥

યાવદ્દ્વાભ્યાં યોજનાભ્યાં સુમેરુઃ દૂરતઃ સ્થિતઃ ।

તાવત્તત્સંમુખા યાતા કામુકીવ રસાકુલા ॥ ૪૩૭ ॥

વક્ષસ્કારગિરેર્વિદ્યુત્પ્રભસ્યાધોવિભાગતઃ ।

પરાવૃત્તા પશ્ચિમાતો લજ્જિતેવાભિસારિકા ॥ ૪૩૮ ॥

દ્વેધાપરવિદેહાંશ્ચ કુર્વતી સરિતાં શ્રિતા ।

અષ્ટાવિંશત્યા સહસ્રૈરેકૈકવિજયોદ્ગતૈઃ ॥ ૪૩૯ ॥

શ્રિતામ્બોધિપ્રવેશે ચ મૂલતઃ સર્વસંખ્યયા ।

નદીનાં પંચભિઃ લક્ષૈઃ સદ્રાત્રિંશત્સહસ્રકૈઃ ॥ ૪૪૦ ॥

અધો જયન્તદ્વારસ્ય વિભિચ જગતીતટમ્ ।

પ્રવિષ્ટા પશ્ચિમામ્બોધૌ શીતોદાખ્યા મહાનદી ॥ ૪૪૧ ॥ કુલકમ્ ॥

આ તિગિંછિ દ્રહુના ઉત્તર તરફના તોરણમાંથી શીતોદા નામની નદી નીકળે છે અને ઉત્તર તરફ વહે છે તથા પૂર્વે કહ્યું છે એટલું પર્વતપર ફરીને ત્યાંથી ધોધરૂપે શીતોદા કુંડમાં પડે છે. ત્યાંથી એના ઉત્તર તરફના તોરણમાંથી નીકળી ઉત્તર તરફ વહેતી પ્રપંચી માણસની પેઠે (ઉત્તર) કુરુક્ષેત્રના પાંચ દ્રહોને દ્વિધા ભેદતી, માર્ગને વિષે આવી મળેલી ચોરાશી હજાર નદીઓને સાથે લઈ અનુક્રમે દેવકુરુક્ષેત્રને છેડે ભદ્રશાળવનમાં પહોંચતાં પહોંચતાં, સુમેરુપર્વત એ યોજન દૂર રહેતાં સુધી કામાતુર સ્ત્રીની પેઠે તેની સન્મુખ જઈ, વિદ્યુત્પ્રભ નામના વક્ષસ્કાર પર્વતના નીચેના ભાગથી, લન્બિત અભિસારિકાની પેઠે પાછું વળણ લઈ, અપર વિદેહને એ ભાગમાં વહેંચી, અકેક વિજયમાંથી નીકળી આવી મળેલી અઠ્યાવીશ અઠ્યાવીશ હજાર નદીઓને સાથે લઈ, એ રીતે છેક મૂળથી આરંભીને સમુદ્રમાં ભળતાં સુધી એકંદર પાંચ લાખ ગત્રીશ હજાર નદીઓના પરીવાર સહિત વહેતી વહેતી જયન્ત દ્વારની નીચે જગતીના કોટને ભેદી આખરે એ મહાનદી પાશ્વિમ સમુદ્રમાં ભળે છે. ૪૩૩-૪૪૧.

પંચાશઘોજનાન્યસ્યા વિષ્કમ્ભો હૃદનિર્ગમે ।
 એકં યોજનમુદ્વેધઃ સ કુણ્ડનિર્ગમાવધિ ॥ ૪૪૨ ॥
 વ્યાસેઽશીતિશ્ચ વર્ધન્તે ધનૂષિ પ્રતિયોજનમ્ ।
 તત્ પંચયોજનશતવ્યાસેયં વાર્ધિસંગમે ॥ ૪૪૩ ॥
 તત્રોદ્વેધો યોજનાનિ દશૈતસ્યાશ્ચ જિહ્વિકા ।
 પંચાશદ્વિસ્તૃતા દ્વે ચ યોજને મેદુરાયતા ॥ ૪૪૪ ॥
 ચત્વારિ યોજનશતાન્યશીતિશ્ચ તથોપરિ ।
 કુણ્ડસ્યાયામવિષ્કમ્ભૌ દશોદ્વેધશ્ચ કીર્તિતઃ ॥ ૪૪૫ ॥
 ચતુઃષ્ઠિયોજનાનિ દ્વીપોઽસ્યા વિસ્તૃતાયતઃ ।
 યોજનાર્દ્ધમુદ્વિતોઽદ્ભ્યો ગંગાવત્ ભવનાદિકમ્ ॥ ૪૪૬ ॥
 શીતોપ્યેવં નીલવતો નિર્ગતા કેસરિહૃદાત્ ।
 શીતાકુણ્ડે નિપત્યાતઃ પ્રસ્થિતા દક્ષિણામુખી ॥ ૪૪૭ ॥
 પ્રાગદ્વિદધતી દ્વેધા પંચોત્તરકુરુહદાન્ ।
 નદીસહસ્રૈશ્ચતુરશીત્યોદકકુરુગૈઃ શ્રિતા ॥ ૪૪૮ ॥
 પ્રાપ્તોત્તરકુરુપ્રાન્તે ભદ્રસાલવનં કમાત્ ।
 અસંપ્રાપ્તા યોજનાભ્યાં દ્વાભ્યાં મન્દરમૂધરમ્ ॥ ૪૪૯ ॥

કુંડમાં પડતાં અગાઉ એની ઉંડાઇ એક યોજનની છે. વળી દ્રહમાંથી નીકળતી વળતે એની પહોળાઈ પચાસ યોજનની કહી છે,—જે ત્યારપછી પ્રત્યેક યોજને એંશી એંશી ધનુષ્ય વધતાં વધતાં છેવટ સમુદ્રમાં ભળતી વળતે પાંચસો યોજન થાય છે. વળી તે સ્થાને એની ઉંડાઇ પણ વધીને દશ યોજન થયેલી હોય છે. વળી એનો ઘોઘ પચાસ યોજન પહોળો અને જો યોજન જાણે છે. ૪૪૨-૪૪૪.

કુંડની લાંબાઈ પહોળાઈ આસો એંશી યોજન છે અને ઉંડાઇ દશ યોજન છે. ૪૪૫.

દ્વીપની લાંબાઈ પહોળાઈ એસઠ યોજન છે અને એની જળ ઉપરની ઉંચાઈ અરધો યોજન છે. તે પર ભવનો વગેરે છે તે સર્વ ગંગાપ્રમાણે જાણવાં. ૪૪૬.

એજ પ્રમાણે નીલવાન પર્વતના કેસરી નામના દ્રહમાંથી વળી શીતા નામની નદી નીકળે

ગિરેર્માલ્યવતોઽધસ્તાત્ પ્રસ્થિતા પૂર્વસંમુખી ।

દ્વેધા વિદધતી પૂર્વવિદેહાન્ પથિ ચાશ્રિતા ॥ ૪૫૦ ॥

અષ્ટાવિંશત્યા સહસ્રૈરેકૈકવિજયોદ્ગતૈઃ ।

નદીનાં પંચભિર્લક્ષૈઃ સદ્વાત્રિંશત્સહસ્રકૈઃ ॥ ૪૫૧ ॥

સર્વાગ્રેણેતિ સંયુક્તા વિભિચ્ચ જગતીતટમ્ ।

દ્વારસ્ય વિજયસ્યાધો વિશતિ પ્રાચ્યવારિધિમ્ ॥ ૪૫૨ ॥ કુલકમ્ ॥

અસ્યા વાર્ધિપ્રવેશાન્તમારભ્ય હ્રદનિર્ગમાત્ ।

શીતોદયા સમં સર્વ જ્ઞાતવ્યમવિશેષિતમ્ ॥ ૪૫૩ ॥

इति निषधपर्वतः प्रसंगात् शीतास्वरूपं च ॥

हिमवता महता च कनीयसा

जलधिना निषधेन च यत् त्रिधा ।

तदिह दक्षिणपार्श्वमिहोदितम्

बहुविधं नियतानियतारकैः ॥ ૪૫૪ ॥

છે. નીકળીને વહેતી વહેતી શીતાકુંડમાં પડે છે. વળી ત્યાંથી પાછી નીકળી દક્ષિણ સન્મુખ વહી પૂર્વવત્ પાંચ ઉત્તરકુડરોને એ એ વિભાગમાં વહેંચતી ઉત્તરકુડરની ચોરાશા હજાર નદીઓને સાથે લઈ, ભદ્રશાળવનમાં જઈ, મંદરાચળથી એ યોજનને છેટે માલ્યવાન પર્વતથી નીચે ઉતરી, પૂર્વ સન્મુખ ચાલતી, વળી પૂર્વ વિદેહને એ વિભાગમાં વહેંચતી, માર્ગમાં અકેશ વિજયમાંથી નીકળેલી અઠ્યાવીશ અઠ્યાવીશ હજાર નદીઓને સાથે લઈ, એવી રીતે સમગ્રપણે પાંચ લાખ બત્રીશ હજાર નદીઓના પરિવાર સહિત વિજયદ્વારના નીચે જગતીનો તટ ભેદીને પૂર્વ સમુદ્રમાં ભળે છે. ૪૪૭-૪૫૨.

આ ‘શીતા’ નદીનું, દ્રહમાંથી નીકળવાથી તે છેક સમુદ્રમાં ભળવા સુધીનું સમગ્ર વૃત્તાન્ત લેશપણુ તક્ષવત વિના શીતોદા નદીના વૃત્તાન્ત જેવું છે. ૪૫૩.

એ પ્રમાણે નિષધપર્વતનું, અને પ્રસંગને લઈને કહેલું શીતાનદીનું સ્વરૂપ જાણવું.

એવી રીતે મહા હિમવત અને ક્ષુદ્ર હિમવતથી તથા સમુદ્ર અને નિષધ પર્વતથી ત્રણ ત્રણ વિભાગ પડેલા હોવાને લીધે તથા નિયતાનિયત આરાઓને લીધે બહુવિધ-એવા આ દક્ષિણ બાજુના ભાગનું વર્ણન કર્યું. ૪૫૪.

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિષ—

દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।

કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે

સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણઃ સુખં ષોડશઃ ॥ ૪૫૫ ॥

इति षोडशः सर्गः ।

અખિલ વિશ્વને આશ્ચર્ય પમાડી રહી છે કીર્તિ જેમની એવા શ્રીકીર્તિવિજયવાચકના અન્તેવાસી તથા માતા રાજશ્રી અને પિતા તેજપાળના સુપુત્ર—એવા વિનયવિજયજીએ જગતના નિશ્ચિત સ્વરૂપપર દીપક સમાન પ્રકાશ પાડવાને રચેલા આ ગ્રન્થનો, એમાં વર્ણવેલા અર્થના સમૂહથી મનહર—એવો સોળમો સર્ગ નિર્વિઘ્ને સંપૂર્ણ થયો.

સોળમો સર્ગ સમાપ્ત.

અથ સપ્તદશઃ સર્ગઃ ।

મધ્યે દ્વયોર્પર્વતયોર્નીલવન્નિષધાખ્યયોઃ ।

ભાત્યાયતચતુરસ્રં ક્ષેત્રં મહાવિદેહકમ્ ॥ ૧ ॥

સર્વક્ષેત્રગુરુત્વાત્ મહાપ્રમાણાંગજનયુતત્વાત્ વા ।

ઇદમુત મહાવિદેહાભિધસુરયોગાત્ મહાવિદેહાખ્યમ્ ॥ ૨ ॥

ત્રયસ્ત્રિંશયોજનાનાં સહસ્રાણિ ચ ષદ્શતી ।

યુક્તા ચતુરશીત્યાસ્ય વ્યાસઃ કલાચતુષ્ટયમ્ ॥ ૩ ॥

વર્ષવર્ષધરાદ્રીણામન્યેષાં તુ જિનેશ્વરૈઃ ।

અન્યપ્રદેશપંક્તિર્યા સા જીવેતિ નિરૂપિતા ॥ ૪ ॥

અસ્મિન્ક્ષેત્રે પુનર્મધ્યપ્રદેશપંક્તિરાયતા ।

સા પ્રત્યંચા ભવેત્ પૂર્ણલક્ષ્યયોજનસમ્મિતા ॥ ૫ ॥

તતશ્ચાપેક્ષ્ય તાં જીવાં ધનુઃપૃષ્ઠદ્વયં ભવેત્ ।

તત્રૈકં દક્ષિણાબ્ધિસ્પૃગુત્તરાબ્ધિશ્રિતં પરમ્ ॥ ૬ ॥

સર્ગ ૧૭ મો.

નીલવાન અને નિષધ પર્વતોની વચ્ચે મહાવિદેહ નામનું ચોરસ ક્ષેત્ર આવેલું છે. ૧.

સર્વ ક્ષેત્રોમાં મહોદ્દા હોવાથી અથવા એનો મહાવિદેહ નામનો અધિષ્ઠાયક દેવ હોવાથી અથવા મહોદ્દા શરીરવાળા મનુષ્યો ત્યાં વસતા હોવાથી એનું ‘ મહાવિદેહ ’ એવું યોગ્ય જ નામ પાડેલું છે. ૨.

એ ક્ષેત્રનો ‘ વિષ્કંભ ’ તેત્રીશહજાર છસો ચોરાશી યોજન અને ચાર કળા છે. ૩.

અન્ય ક્ષેત્રો અને વર્ષધર પર્વતોના તો અન્ય પ્રદેશની પંક્તિને જિનભગવાનોએ ‘ જીવા ’ કહેલી છે. ૪.

પરંતુ આ ક્ષેત્રમાં તો મધ્યપ્રદેશની પંક્તિ લંબાયેલી છે તે પૂરા એક લાખ યોજનની પંક્તિ જ ‘ જીવા ’ થશે. ૫.

एवं शरोऽपि द्विविधो दक्षिणोत्तरभेदतः ।
 पूर्वापरैवं बाहापि प्रत्येकं द्विविधा भवेत् ॥ ७ ॥
 लक्षार्धं योजनान्यस्य विशिखौ दक्षिणोत्तरौ ।
 दक्षिणात्येतरधनुःपृष्ठमानमथ ब्रुवे ॥ ८ ॥
 अष्टपंचाशत्सहस्राधिकं योजनलक्षकम् ।
 शतं त्रयोदशयुतं सार्धाः कलाश्च षोडश ॥ ९ ॥
 सहस्राः षोडशशतान्यष्टौ त्र्यशीतिरेकिका ।
 बाहा त्रयोदश कलाः कलातुर्यांशसंयुताः ॥ १० ॥
 शतानि त्रीणि कोटीनां कोटयः सप्तविंशतिः ।
 लक्षाश्चतुर्दश तथा सहस्राण्यष्टसप्ततिः ॥ ११ ॥
 पंचभिश्चाभ्यधिकानि योजनानां शतानि षट् ।
 कलाद्वयं च विकला एकादश तथोपरि ॥ १२ ॥
 एतन्महाविदेहस्य गणितं प्रतरात्मकम् ।
 भव्यलोकोपकाराय तत्त्वविद्भिर्निरूपितम् ॥ १३ ॥ विशेषकम् ॥
 महाविदेहक्षेत्रं तच्चतुर्धा वर्णितं जिनैः ।
 पूर्वापरविदेहाश्च द्विविधाः कुरवस्तथा ॥ १४ ॥

અને તેથી તે ‘ જીવા ’ ની અપેક્ષાએ એ ‘ ધનુઃપૃષ્ઠ ’ થયાં: એક દક્ષિણ સમુદ્રને જઈને અડે છે એ, અને બીજું ઉત્તર સમુદ્રને અડે છે એ. ૬.

એ જ પ્રમાણે ‘ શર ’ પણ એ થયે: એક ઉત્તર તરફનું અને બીજું દક્ષિણ તરફનું. તેવી રીતે પ્રત્યેક ‘ બાહા ’ પણ પૂર્વ તરફની અને પાશ્વિમ તરફની—એમ એ પ્રકારની થાય છે. ૭.

એક ઉત્તરતરફનું અને બીજું દક્ષિણતરફનું એમ, એક ‘ વિશિષ્ઠ ’ એટલે ‘ શર ’ પચાસ હજાર યોજનના છે. અને એના, દક્ષિણ અને ઉત્તર તરફના ધનુઃપૃષ્ઠનું પ્રમાણ એક લાખ અઠાવન હજાર એકસો તેર યોજન અને સાડાસોળ કળા છે. ૮-૯.

એની પ્રત્યેક ‘ બાહા ’ સાણહજાર આઠસો ત્રાશી યોજન અને સવાતેર કળા છે. ૧૦.

આ મહાવિદેહક્ષેત્રનું ‘ પ્રતરગણિત ’ ત્રણસો સત્યાવીશ કોડ ચૌદ લાખ અઠ્યોતેર હજાર છસો પાંચ યોજન, એ કળા અને અગ્યાર વિકળા છે. ૧૧-૧૩.

તત્ર મેરોરુત્તરસ્યામુત્તરાઃ કુરવઃ સ્મૃતાઃ ।
 ગન્ધમાદનસન્માલ્યવતોરન્તર્ગિરીન્દ્રયોઃ ॥ ૧૫ ॥
 દક્ષિણસ્યાં પુનર્દેવકુરવઃ સુરભૂમૃતઃ ।
 વિદ્યુત્પ્રભસૌમનસગજદન્તનગાન્તરે ॥ ૧૬ ॥
 મેરોશ્ચ પૂર્વતઃ પૂર્વવિદેહાઃ પરિકીર્તિતાઃ ।
 તથાપરવિદેહાશ્ચ મેરોઃ પશ્ચિમતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૭ ॥
 શીતયા સરિતા પૂર્વવિદેહા વિહિતા દ્વિધા ।
 કૃતાઃ શીતોદયાપ્યેવં દ્વિધાપરવિદેહકાઃ ॥ ૧૮ ॥
 અષ્ઠૌ પૂર્વવિદેહેષુ શીતોત્તરતટે કિલ ।
 ભવન્તિ વિજયાશ્ચક્રિજેયષટ્કલચ્ચિતાઃ ॥ ૧૯ ॥
 અન્તર્નદીભિસ્તિસ્ટૃભિર્વક્ષસ્કારાચલૈસ્તથા ।
 ચતુર્ભિઃ કૃતસીમાનો ભવન્તીત્યેવમષ્ટ તે ॥ ૨૦ ॥
 શીતાયા દક્ષિણતટે તથૈવ વિજયાષ્ટકમ્ ।
 અષ્ટાષ્ઠૌ વિજયા એવં શીતોદાકુલયોરપિ ॥ ૨૧ ॥

આ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલું છે; (૧) પૂર્વવિદેહ, (૨) પશ્ચિમવિદેહ, (૩) ઉત્તરકુરૂ અને (૪) દેવકુરૂ. ૧૪.

મેરૂની ઉત્તર તરફનો ભાગ—એ ઉત્તરકુરૂ. તે ગંધમાદન અને માલ્યવાન પર્વતોની વચ્ચે છે. ૧૫.

મેરૂપર્વતની દક્ષિણ તરફનો ભાગ—તે દેવકુરૂ. એ વિદ્યુત્પ્રભ અને સૌમનસ નામના એ ગજદંત પર્વતોની વચ્ચે છે. ૧૬.

વળી મેરૂપર્વતની પૂર્વદિશામાં પૂર્વવિદેહ, અને પશ્ચિમ દિશામાં પશ્ચિમવિદેહ છે. ૧૭.

હવે પૂર્વવિદેહના ‘શીતા’ નદીવડે એ વિભાગ થાય છે, અને પશ્ચિમવિદેહના ‘શી-તોદા’ નદી વડે એ વિભાગ થાય છે. ૧૮.

પૂર્વવિદેહમાં શીતા નદીને ઉત્તર તટે, ચક્રવર્તીને જીતવા પડે છે એ છ ખંડથી લક્ષિત આઠ વિજયો છે. ૧૯.

ત્રણ અન્તર નદીઓ અને ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો—આમ સાત સીમા થઈ એટલે વિજયો આઠ થયા. ૨૦.

પૂર્વાર્ધે ચ વિદેહાનાં મહી કરતલોપમા ।
 તતો નદ્યદ્વિવિજયાઃ સમશ્રેણ્યા સ્થિતા ઇહ ॥ ૨૨ ॥

અપરાર્ધે તુ ધરણી વિયોગિનીવ હીયતે ।
 સમભૂમૈઃ સમારભ્ય પશ્ચિમાયાં ક્રમાત્તતઃ ॥ ૨૩ ॥

વિજયે નલિનાવત્યાં વપ્રાણ્યે ચાન્તવર્ત્તિનઃ ।
 સહસ્રં યોજનાન્યુગઢા ગ્રામા ભવન્તિ કેચન ॥ ૨૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તતોઽધોલૌકિકગ્રામા ઇતિ તે રુયાતિમૈયરુઃ ।
 તેષામન્તે સ્થિતા ભૂમિર્ભિત્તી રોધ્ધુમિવાર્ણવમ્ ॥ ૨૫ ॥

તત્રૈવ જગતીભિત્તિર્જયન્તદ્વારરાજિતા ।
 ઊર્ધ્વં સ્થિતાધોગ્રામાણાં દિદ્દત્તુરિવ કૌતુકમ્ ॥ ૨૬ ॥

શીતોદાપિ સ્ત્રીસ્વભાવાદિવાધોગામિની ક્રમાત્ ।
 યોજનાનાં સહસ્રેઽર્બિંધ યાતિ ભિત્ત્વા જગત્યધઃ ॥ ૨૭ ॥

શીતા નદીને દક્ષિણતટે પણ એ જ રીતે આઠ વિજયો છે. એવી જ રીતે વર્ગી શીતોદા નદીના એક તટપર આઠ આઠ વિજયો છે. ૨૧.

પૂર્વ તરફના (અર્ધ) વિદેહમાં જમીન હથેળી જેવી સપાટ છે. તેથી ત્યાં નદીઓ, પર્વતો અને વિજયો સમશ્રેણીએ રહેલા છે. ૨૨.

પણ પશ્ચિમ તરફના વિદેહમાં તો જમીન વિયોગિની સ્ત્રીની પેઠે ક્ષીણ થતી જાય છે. એટલે સપાટ ભૂમિથી આરંભીને પશ્ચિમ તરફ જતાં છેવટે ' નલિનાવતી ' તથા ' વપ્ર ' નામના વિજયોમાં છેવાડે આવેલાં કેટલાંક ગામો તો હજાર હજાર યોજન જેટલા નીચાણમાં છે. અને તેથી એઓ અધોલોકગ્રામ—એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ ગામોને છેડે જાણે સમુદ્રને શાકી રાખવાને માટે ભીંત હોયની એવી જમીન છે. ૨૩-૨૫.

ત્યાં જ જયન્ત નામના દરવાજાથી સુશોભિત એવા ' જગતીનો કેટ ' આવેલ છે. એ જાણે અધોગ્રામના કૌતુક જેવા માટે ઉંચે ઉભો રહ્યો હોયની એમ લાગે છે. ૨૬.

શીતોદા નદી પણ જાણે સ્ત્રીઓના એવા સ્વભાવને લીધે જ હોયની એમ અધોગમન કરતી કરતી એક સહસ્ર યોજન જેટલે નીચાણે ' જગતી ' ના અધોભાગને ભેદીને સમુદ્રને મળે છે. ૨૭.

एवं च पश्चिमार्धस्य क्रमनिम्ना क्षितिर्भवेत् ।
 कूपकोशसमाकर्षिवृषगन्तव्यभूरिव ॥ २८ ॥
 ततो निम्ननिम्नतरा भवन्ति समभूतलात् ।
 तत्रत्या विजयाः शैलाः सरितश्च यथोत्तरम् ॥ २९ ॥
 मात्स्यवद्गजदन्तस्य पूर्वतो विजयो भवेत् ।
 कच्छाख्यस्तस्य पूर्वान्ते सीमकृच्चित्रपर्वतः ॥ ३० ॥
 ततः सुकच्छविजयस्तस्यापि सीमकारिणी ।
 गाहावती नाम नदी महाकच्छस्ततः परम् ॥ ३१ ॥
 विजयस्यास्य पूर्वान्ते ब्रह्मकूटाभिधो गिरिः ।
 कच्छावतीति विजयस्ततः परमुदीरितः ॥ ३२ ॥
 ह्रदावती नदी तस्य मर्यादाकारिणी ततः ।
 आवर्त्तविजयोऽस्यान्ते नलिनीकूटपर्वतः ॥ ३३ ॥
 मंगलावर्त्तविजय एतस्मात्पूर्वतो भवेत् ।
 तस्य वेगवती नाम नदी सीमाविधायिनी ॥ ३४ ॥
 विजयः पुष्कलः तस्याः पूर्वतस्तस्य सीमकृत् ।
 एकशैलगिरिस्तस्माद्विजयः पुष्कलावती ॥ ३५ ॥

આ પ્રમાણે પશ્ચિમવિદેહની ભૂમિ કુવામાંથી ડાસ એંચનારા ગળદને ઓળંગવી પડતી ભૂમિની પેઠે ક્રમે ક્રમે નીચી નીચી થતી જાય છે એથી ત્યાંના વિજયો, નદીઓ અને પર્વતો સપાટ ભૂતળથી ઉત્તરોત્તર નીચાં નીચાં છે. ૨૮-૨૯.

માત્સ્યવાન ગજદંતની પૂર્વદિશાએ ‘કચ્છ’ નામનો વિજય છે. એને પૂર્વને છેડે ચિત્ર પર્વત સીમા બાંધી રહેલો છે. ૩૦.

એની પછી ‘સુકચ્છ’ નામે વિજય છે અને એને સીમાડે ‘ગાહાવતી’ નામની નદી છે. ત્યારપછી ‘મહાકચ્છ’ નામનો વિજય આવે છે-એને સીમાડે બ્રહ્મકૂટ પર્વત આવેલો છે. એની પછી ‘કચ્છાવતી’ નામનો વિજય આવે છે એની મર્યાદા બાંધનારી હ્રદાવતી નામની નદી છે. તે પછી ‘આવર્ત’ નામનો વિજય આવે છે એને સીમાડે ‘નલિનીકૂટ’ નામે પર્વત છે. એની પછી વળી ‘મંગલાવર્ત’ નામનો વિજય આવે છે એને સીમાડે વેગવતી નામની નદી છે. ૩૧-૩૪.

વિજયેસ્મિન્ વિજયતે સીમન્ધરજિનોઽધુના ।

જગદ્દીનકરઃ પુણ્યપ્રકર્ષપ્રાપ્યદર્શનઃ ॥ ૩૬ ॥

તતઃપરં વનમુખમિત્યેવં વિજયાષ્ટકમ્ ।

શીતાયા ઉત્તરતટે પર્યન્તે વનરાજિતમ્ ॥ ૩૭ ॥

તત્સંમુખં વનમુખં શીતાયા દક્ષિણે તટે ।

તસ્માત્પશ્ચિમતો વત્સનામા વિજય આહિતઃ ॥ ૩૮ ॥

બાહુનામા જિનઃ શ્રીમાન્ વિજયેઽસ્મિન્ વિરાજતે ।

સુરેશ્વરકરામશૌરસકૃન્મસૃણક્રમઃ ॥ ૩૯ ॥

ત્રિકૂટઃ પર્વતોઽસ્યાન્તે સુવત્સવિજયસ્તતઃ ।

તસ્યા નામાન્તરનદી તસ્ય સીમાવિધાયિની ॥ ૪૦ ॥

તતો મહાવત્સનામા વિજયોઽસ્ય ચ સીમનિ ।

શૈલો વૈશ્રમણકૂટસ્તસ્ય પશ્ચિમતઃ પુનઃ ॥ ૪૧ ॥

વત્સાવતીતિ વિજયસ્તસ્ય સીમાવિધાયિની ।

નદી મત્તા તતઃ પ્રત્યગ્ રમ્યાલ્યો વિજયસ્તતઃ ॥ ૪૨ ॥

ત્યારપછી ‘ પુષ્કળ ’ નામનો વિજય છે—એને સીમાડે એકશૈલ પર્વત આવેલો છે. એની પછી ‘ પુષ્કલાવતી ’ નામનો વિજય આવે છે—જેમાં અત્યારે, પૂર્ણ પુણ્ય કર્યા હોય તોજ દર્શન થાય એવા અને જગતનો અધિકાર હર કરવામાં સૂર્યસમાન શ્રીસીમંધર તીર્થંકર વિચરે છે. એ પછી વનમુખ આવે છે. ૩૫-૩૬.

આ પ્રસાણે આડે વિજયો છે. એઓ શીતા નદીને ઉત્તર કિનારે આવેલા છે અને એમના પર્યન્ત ભાગમાં વળી સુશોભિત વન આવી રહેલાં છે. ૩૭.

એની સન્મુખ, શીતા નદીને દક્ષિણતટે વનમુખ છે. એની પશ્ચિમે ‘ વત્સ ’ નામનો વિજય છે—જેમાં અત્યારે, ઇન્દ્રોસુદાં જેમના ચરણની સેવા કરી રહેલા છે એવા, શ્રીમાન્ બાહુ નામે તીર્થંકર વિચરે છે. આ વિજયને સીમાડે ‘ ત્રિકૂટ ’ નામનો પર્વત છે. ત્યારપછી ‘ સુવત્સ ’ નામનો વિજય આવે છે—એને સીમાડે ‘ તપ્તા ’ નામની અન્તર નદી આવી છે. ૩૮-૪૦.

ત્યારપછી ‘ મહાવત્સ ’ નામનો વિજય છે—એને સીમાડે વૈશ્રમણ્ય નામનો પર્વત છે. એની પશ્ચિમે ‘ વત્સાવતી ’ નામનો વિજય છે—એની સીમા મત્તા નામની નદીથી બંધાયેલી છે. એની પછી ‘ રમ્ય ’ નામે વિજય છે, જેની સીમા અંજન નામના પર્વતથી બંધાયેલી છે. ૪૧-૪૨.

અંજનાદ્રિરમુખ્યાન્તે રમ્યકો વિજયસ્તતઃ ।

ઉન્મત્તાહ્યા નદી તસ્યા વિજયો રમણીયકઃ ॥ ૪૩ ॥

માતંજનગિરિસ્તસ્ય સીમ્ન્યથો મંગલાવતી ।

વિજયોઽસ્ય ચ સીમાયાં ગિરિઃ સૌમનસાભિધઃ ॥ ૪૪ ॥

અસ્ય પશ્ચિમતો દેવકુરવસ્તદનન્તરમ્ ।

ગિરિર્વિદ્યુત્પ્રભનામા ગજદન્તાકૃતિઃ સ્થિતઃ ॥ ૪૫ ॥

તસ્ય પશ્ચિમતઃ પદ્મવિજયઃ પરિકીર્તિતઃ ।

તતોઽહ્લપાતી ક્ષિતિભૃત્ સુપદ્મો વિજયસ્તતઃ ॥ ૪૬ ॥

તતઃ ક્ષીરોદાહ્યનદી મહાપદ્માભિધસ્તતઃ ।

વિજયોઽન્તેઽસ્ય ચ પદ્મપાતીતિ ક્ષિતિભૃદ્ભવેત્ ॥ ૪૭ ॥

પદ્માવતીતિ વિજયઃ કથિતસ્તદન્તરમ્ ।

શીતસ્ત્રોતા નામ નદી તસ્ય સીમાવિધાયિની ॥ ૪૮ ॥

તસ્યાઃ પશ્ચિમતઃ શંખવિજયોઽન્તેઽસ્ય રાજતે ।

આશીવિષગિરિસ્તસ્માદ્વિજયો નલિનોઽગ્રતઃ ॥ ૪૯ ॥

નયન્તર્વાહિની તસ્ય મર્યાદાકારિણી ભવેત્ ।

તસ્યાઃ પશ્ચિમતઃ રૂપાતો વિજયઃ કુમુદાભિધઃ ॥ ૫૦ ॥

ત્યાર પછી રમ્યક નામે વિજય આવે છે—એની સીમા બાંધનારી ઉન્મત્તા નામની નદી છે. તે પછી રમણીયક નામે વિજય આવે છે—એની સીમામાં ‘ માતંજન ’ પર્વત છે. પછી ‘ મંગલાવતી ’ વિજય આવે છે—એની સીમામાં સૌમનસ પર્વત છે. ૪૩-૪૪.

આ સૌમનસ પર્વતની પશ્ચિમે ‘ દેવકુર ’ છે. ત્યારપછી ગજદંતના આકારનો ‘ વિદ્યુત્પ્રભ ’ પર્વત આવે છે. એની પશ્ચિમે ‘ પદ્મ ’ નામનો વિજય છે—જેને છેડે ‘ અંકાપાતી ’ પર્વત છે. ત્યાર પછી ‘ સુપદ્મ ’ નામે વિજય આવે છે—જેને છેડે ક્ષીરોદા નામે નદી છે. પછી ‘ મહાપદ્મ ’ નામે વિજય છે—જેને સીમાડે ‘ પદ્મપાતી ’ નામનો પર્વત આવી રહ્યો છે. તે પછી પદ્માવતી નામનો વિજય છે, જેના સીમાડામાં ‘ શીતસ્ત્રોતા નદી ’ આવી છે. ૪૫-૪૮.

શીતસ્ત્રોતાની પશ્ચિમે શંખ નામે વિજય છે—એની સીમા ‘ આશીવિષ ’ પર્વતથી બંધાયેલી છે. ત્યાર પછી ‘ નલિન ’ નામે વિજય છે—એની મર્યાદા અન્તર્વાહિની નામે નદીથી બંધાયેલી છે.

સુખાવહો ગિરિસ્તસ્ય મર્યાદાકારકો ભવેત્ ।
 તતઃ પરં ચ નલિનાવતીતિ વિજયો મતઃ ॥ ૫૧ ॥
 નમસ્યતે સુકૃતિભિઃ સુબાહુર્જગદીશ્વરઃ ।
 વિજયે વિહરન્નસ્મિન્ શતક્રતુશતસ્તુતઃ ॥ ૫૨ ॥
 શીતોદાદાક્ષિણતટાશ્રિતં વનમુખં તતઃ ।
 તત્સંમુખં વનમુખં શીતોદોત્તરકૂલજમ્ ॥ ૫૩ ॥
 વનસ્યૈતસ્ય પૂર્વસ્યાં વિજયો વપ્રનામકઃ ।
 પૂર્વતસ્તસ્ય ચન્દ્રાખ્યો વક્ષસ્કારગિરિર્ભવેત્ ॥ ૫૪ ॥
 વિજયે વિહરત્યસ્મિન્ યુગંધરજિનેશ્વરઃ ।
 અધુના દેશનાસરૈઃ પુનાનો ભવ્યમણ્ડલમ્ ॥ ૫૫ ॥
 તતઃ સુવપ્રવિજયસ્તતો નવ્યૂર્મિમાલિની ।
 તતો મહાવપ્રનામા વિજયઃ કથિતો જિનૈઃ ॥ ૫૬ ॥
 તતઃ સૂરો નામ ગિરિસ્તતો વપ્રાવતી ભવેત્ ।
 વિજયોઽન્તેઽસ્ય ગમ્भीરમાલિની કથિતા નદી ॥ ૫૭ ॥

યદી છે. એની પાશ્વમે ‘ હુસુદ ’ નામે વિજય છે—એની સીમા ‘ સુખાવહ ’ નામે પર્વત ઝાંઘી રહ્યો છે. ત્યાર પછી ‘ નલિનાવતી ’ નામનો વિજય આવે છે, જેમાં સેંકડો ઇન્દ્રો જેમને સેવી રહ્યા છે અને પુણ્યશાળી પ્રાણીઓ નમન કરી રહ્યા છે એવા શ્રીસુખાદુર્જિન વર્તમાન કાળે વિચરી રહ્યા છે. ૪૯-૫૨.

ત્યાર પછી શીતોદા નદીના દક્ષિણ તટપર વનમુખ આવે છે અને એની સન્મુખ એના ઉત્તર તટપર પણ વનમુખ છે. ૫૩.

આ વનની પૂર્વદિશામાં ‘ વપ્ર ’ નામે વિજય છે, અને એની પણ પૂર્વે ‘ ચન્દ્ર ’ નામનો વક્ષસ્કાર પર્વત આવેલો છે. ૫૪.

એ ‘ વપ્ર ’ નામના વિજયમાં હાલમાં ઉપદેશાત્મક તત્વો સંભળાવી ભવ્યજનોને પવિત્ર કરતા શ્રીયુગંધરજિન વિચરે છે. ૫૫.

તે પછી સુવપ્રવિજય અને ઊર્મિમાલિની નદી આવે છે. ત્યારપછી મહાવપ્ર નામે વિજય અને સૂર નામનો પર્વત આવે છે. તે પછી ‘ વપ્રાવતી ’ વિજય અને એને છેડે ગંભીરમાલિની નદી આવી રહી છે. ૫૬-૫૭.

તતશ્ચ વલ્ગુવિજયસ્તતો નાગાભિધો ગિરિઃ ।
 તતઃ સુવલ્ગુવિજયસ્તતશ્ચ ફેનમાલિની ॥ ૫૮ ॥
 સ્યાદન્તરનદી તસ્યા ગન્ધિલો વિજયઃ પરઃ ।
 તતોગિરિદેવનામા તતશ્ચ વિજયઃ કિલ ॥ ૫૯ ॥
 સ્યાત્ ગન્ધિલાવતી નામ્ના તતશ્ચ ગન્ધમાદનઃ ।
 ગજદન્તગિરિસ્તસ્માદુત્તરાઃ કુરવઃ પરાઃ ॥ ૬૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 એવં ચ કચ્છઃ સુકચ્છશ્ચ મહાકચ્છઃ કચ્છાવતીતિ ચ ।
 આવર્તો મંગલાવર્તઃ પુષ્કલઃ પુષ્કલાવતી ॥ ૬૧ ॥
 વત્સઃ સુવત્સશ્ચ મહાવત્સો વત્સાવતીતિ ચ ।
 રમ્યો રમ્યકરમણીયૌ મંગલાવતીતિ ચ ॥ ૬૨ ॥
 પદ્મઃ સુપદ્મશ્ચ મહાપદ્મઃ પદ્માવતીતિ ચ ।
 શંખશ્ચ નલિનશ્ચૈવ કુમુદો નલિનાવતી ॥ ૬૩ ॥
 વપ્રઃ સુવપ્રશ્ચ મહાવપ્રો વપ્રાવતી તથા ।
 વલ્ગુઃ સુવલ્ગુર્વિજયો ગન્ધિલો ગન્ધિલાવતી ॥ ૬૪ ॥
 દ્વાત્રિંશદેતે વિજયાઃ કચ્છાઘ્યાઃ સૃષ્ટિતઃ ક્રમાત્ ।
 માલ્યવદ્ગજદન્તાદ્રેરાભ્યાગન્ધમાદનમ્ ॥ ૬૫ ॥

ત્યારપછી ‘વલ્ગુ’ વિજય અને ‘નાગ’ પર્વત આવે છે. તે પછી ‘સુવલ્ગુ’ વિજય અને એને છેડે ‘ફેનમાલિની’ નદી આવી રહી છે. ૫૮.

ત્યારપછી ‘ગન્ધિલ’ નામનો વિજય અને એને છેડે ‘દેવ’ નામનો પર્વત આવેલ છે. વળી એની પછી ગન્ધિલાવતી વિજય અને એને છેડે ‘ગન્ધમાદન’ નામે ગજદન્તપર્વત ઉભો છે. ૫૯-૬૦.

ત્યારપછી ‘ઉત્તરકુરુ’ ક્ષેત્ર આવે છે.

અને એવી રીતે (૧) કચ્છ, (૨) સુકચ્છ, (૩) મહાકચ્છ, (૪) કચ્છાવતી, (૫) આવર્ત, (૬) મંગલાવર્ત, (૭) પુષ્કલ, (૮) પુષ્કલાવતી, (૯) વત્સ, (૧૦) સુવત્સ, (૧૧) મહાવત્સ, (૧૨) વત્સાવતી, (૧૩) રમ્ય, (૧૪) રમ્યક, (૧૫) રમણીય, (૧૬) મંગલાવતી, (૧૭) પદ્મ, (૧૮) સુપદ્મ, (૧૯) મહાપદ્મ, (૨૦) પદ્માવતી, (૨૧) શંખ, (૨૨) નલિન, (૨૩) કુમુદ, (૨૪) નલિનાવતી, (૨૫) વપ્ર, (૨૬) સુવપ્ર, (૨૭) મહાવપ્ર, (૨૮) વપ્રાવતી, (૨૯) વલ્ગુ, (૩૦)

દ્વાવિંશતિઃ શતાનીષશ્યૂનાનિ ચ ત્રયોદશ ।
 યોજનાનીહ વિષ્કમ્ભઃ સર્વેષુ વિજયેષ્વથ ॥ ૬૬ ॥
 સહસ્રાણિ ષોડશૈષામાયામઃ પંચભિઃ શતૈઃ ।
 યોજનાનાં દ્વાનવત્યા ચાઢ્યાનિ દ્વિકલાઢ્યયા ॥ ૬૭ ॥
 અન્તર્નદીનાં સર્વાસાં વક્ષસ્કારમહીભૃતામ્ ।
 સર્વેષામપ્યસાવેવાયામો જ્ઞેયો વિચક્ષણૈઃ ॥ ૬૮ ॥

અત્રાયમામ્નાયઃ ।

શીતાશીતાંદયોર્વાદ્ધિપ્રવેશ એવ યદ્યપિ ।
 વિષ્કમ્ભઃ સ્યાદ્યોજનાનાં પૂર્ણપંચશતાત્મકઃ ॥ ૬૯ ॥
 હીનો હીનતરોઽન્યત્ર તથાપ્યુભયકૂલયોઃ ।
 કચ્છાદીનાં વિજયાનાં સમીપે રમણોચિતૌ ॥ ૭૦ ॥
 દ્વૌ દ્વૌ તયોઃ સ્તઃ રમણપ્રદેશૌ તદપેક્ષયા ।
 સર્વત્રાપ્યનયોર્વ્યાસો ભાવ્યઃ પંચશતાત્મકઃ ॥ ૭૧ ॥ વિશેષકમ્ ॥
 તતો વિદેહવિષ્કમ્ભે શીતાવ્યાસેન વર્જિતે ।
 અર્ધિતેઽન્તર્નદીવક્ષસ્કારાદ્રિવિજયાતતિઃ ॥ ૭૨ ॥

સુવલ્લુ, (૩૧) ગન્ધિલ અને (૩૨) ગન્ધિલાવતા—એ બન્નીશ વિજયો માલ્યવાન નામના ગજદંત પર્વતથી આરંભીને ગન્ધમાહન પર્વત સુધીમાં આવેલા છે. ૬૧-૬૫.

એ બન્નીશે વિજયોનો વિષ્કંભ એ હબ્તર બસો ને તેર યોજનમાં કંઈક ન્યૂન છે; અને એમની લાંબાઈ સોળહબ્તર પાંચસો બાણ્ણ યોજન અને એ ‘કળા’ છે. ૬૬-૬૭.

વળી સર્વ અન્તર નદીઓ તથા સર્વ વક્ષસ્કાર પર્વતોની લાંબાઈ પણ એટલી જ સમજવી. ૬૮.

એ સમજણ આ પ્રમાણે:—શીતા અને શીતાહા નદીઓનો વિષ્કંભ સમુદ્રને મળતી વખતે સંપૂર્ણ પાંચસો યોજન છે અને બીજી જગ્યાએ એથી ઘટતો ઘટતો છે, તોપણ ‘કચ્છ’ વગેરે વિજયોની સમીપમાં એક તટપર એમને જોઈએ એવા રમણપ્રદેશો છે—એ અપેક્ષાએ સર્વસ્થળે એમનો વ્યાસ પાંચસો યોજન ગણવો. અને તેથી શીતાનો વ્યાસ બાદ કરતાં વિદેહનો બેટલો વિષ્કંભ રહે તેનું અરધાઅરધ કરતાં જે આવે તે અન્તરનદી તથા વક્ષસ્કાર તથા વિજયોની લાંબાઈ આવી. [(૩૩૬૮૪ યોગ ૪૬૦-૫૦૦ યોગ) ÷ ૨=૧૬૫૬૨ યોગ ૨ ૬૦] ૬૬-૭૨.

एते च विजयाः सर्वे वैताढ्यैर्विहिता द्विधा ।
 पूर्वापरायततया स्थितैः रजतकान्तिभिः ॥ ७३ ॥
 स्वरूपतोऽस्मी भरतवैताढ्यस्य सहोदराः ।
 आयामतश्च विजयविष्कम्भसदृशा इमे ॥ ७४ ॥
 समक्षेत्रस्थितेश્चैषां धनुर्बाहाद्यसम्भवः ।
 मूलादूर्ध्वं योजनानां दशानां समतिक्रमे ॥ ७५ ॥
 एषु द्वे खेचरश्रेण्यौ तयोर्विद्याभूतामिह ।
 पुराणि पंचपंचाशत् प्रत्येकं पार्श्वयोर्द्वयोः ॥ ७६ ॥ युग्मम् ॥
 ततः पुनर्योजनानां दशानां समतिक्रमे ।
 शक्रेशानाभियोग्यानां द्वे श्रेण्यौ पार्श्वयोर्द्वयोः ॥ ७७ ॥
 तत्रापि शीताया दक्षिणतटे वैताढ्याः विजयेषु ये ।
 तत्राभियोग्यश्रेण्यो यास्ताः सौधर्मस्य वज्रिणः ॥ ७८ ॥
 शीतायाश्चोत्तरतटे वैताढ्याः विजयेषु ये ।
 तत्रાભિયોગ્યશ્રેણ્યો યાસ્તા ઈશાનસુરેશિતુઃ ॥ ૭૯ ॥

એ સર્વ વિજયોને, પૂર્વપશ્ચિમ લાંબા પહેલા વૈતાઢ્યપર્વતોએ એ વિભાગમાં બંડાવી નાખ્યા છે. ૭૩.

એ વૈતાઢ્યોનું સ્વરૂપ ભરતક્ષેત્રના વૈતાઢ્ય સમાન છે. અને એમની લાંબાઈ વળી વિજયોની પહોળાઈ જેવડી છે. ૭૪.

સપાટ જમીનપર રહેલા હોવાથી એમને શર કે બાહા વગેરે હોતાં નથી. ૭૫.

એમના મૂળ આગળથી દશ યોજન ઉંચે ચઢતાં એ વિદ્યાધરોની શ્રેણિઓ આવે છે. પ્રત્યેક શ્રેણિમાં બેઉ પડએ વિદ્યાધરોના પંચાવન પંચાવન નગરો છે. ૭૫-૭૬.

વળી ત્યાંથી ચે દશ યોજન આગળ વધતાં, બેઉ બાજુએ સૌધર્મેન્દ્ર તથા ઈશાનેન્દ્રના અભિયોગી દેવો (સેવકો) ની એ શ્રેણિઓ આવેલી છે. ૭૭.

એમાં પણ, શીતા નદીના દક્ષિણતટપરના વિજયોના વૈતાઢ્ય પર જે શ્રેણિઓ છે તે સૌધર્મેન્દ્રના અભિયોગી દેવોની છે; અને શીતાના ઉત્તરતટપરના વિજયોના વૈતાઢ્ય પર જે શ્રેણિઓ છે તે ઈશાનેન્દ્રના અભિયોગી દેવોની સમજવી. ૭૮-૭૯.

સર્વેઽપ્યમી નવનવકૂટાલંકૃતમૌલયઃ ।
 માનં સ્વરૂપં કૂટાનામુક્તવૈતાલ્યકૂટવત્ ॥ ૮૦ ॥
 પૂર્વસ્યાં પ્રથમં કૂટં સિદ્ધાયતનસંજ્ઞિતમ્ ।
 તતઃ સ્વસ્વવિજયાર્ધકૂટં દક્ષિણશબ્દયુક્ ॥ ૮૧ ॥
 ય્વગ્દપ્રપાતકૂટં સ્યાન્માણિભદ્રં તતઃ પરમ્ ।
 વૈતાલ્યં પૂર્ણભદ્રં ચ તમિસ્ત્રગુહમિત્યપિ ॥ ૮૨ ॥
 તતઃ સ્વસ્વવિજયાર્ધકૂટમુત્તરશબ્દયુક્ ।
 વૈતાલ્યેષ્વન્તિમં કૂટં જ્ઞેયં વૈશ્રમણાભિધમ્ ॥ ૮૩ ॥
 વૈતાલ્યેષુ હિ સર્વેષુ કૂટં દ્વિતીયમષ્ટમમ્ ।
 સ્યાદ્દક્ષિણોત્તરસ્વસ્વવિજયાર્ધાભિધં ક્રમાત્ ॥ ૮૪ ॥
 યથા દક્ષિણકચ્છાર્ધકૂટં દ્વિતીયમષ્ટમમ્ ।
 ભવેદુત્તરકચ્છાર્ધં કચ્છવૈતાલ્યપર્વતે ॥ ૮૫ ॥
 અર્ધે દ્વે દ્વે વિજયાનાં વૈતાલ્યગિરિણા કૃતે ।
 યથા દક્ષિણકચ્છાર્ધં તથા કચ્છાર્ધમુત્તરમ્ ॥ ૮૬ ॥

આ સર્વ વૈતાલ્યો નવ નવ શિખરોથી વિરાજી રહ્યા છે. એમનું માન અને સ્વરૂપ પૂર્વોક્ત ભરતના વૈતાલ્યના શિખરો પ્રમાણે છે. ૮૦.

પહેલું શિખર પૂર્વ દિશામાં ‘ સિદ્ધાયતન ’ નામે છે; બીજું તે તે વિજયનું દક્ષિણાર્ધ-કૂટ, ત્રીજું ખંડપ્રપાત, ચોથું માણિભદ્ર, પાંચમું વૈતાલ્ય, છઠું પૂર્ણભદ્ર, સાતમું તમિસ્ત્રગુહ, આઠમું તે તે વિજયનું ઉત્તરાર્ધકૂટ અને નવમું વૈશ્રમણ-એ પ્રમાણે છે. ૮૧-૮૩.

અહિં બીજા અને આઠમા-એમ જે જે શિખરના નામ કહ્યાં તેમાં જે જે વિજયના તે શિખર હોય તે તે વિજયના નામ એમાં ઉમેરવાં. એટલે એમ કે ‘ કચ્છ ’ નામના વિજયના વૈતાલ્યનું બીજું શિખર ‘ દક્ષિણકચ્છાર્ધકૂટ ’ અને એનું આઠમું શિખર ‘ ઉત્તરકચ્છાર્ધકૂટ ’ એ નામે હોય. ૮૪-૮૫.

વૈતાલ્યપર્વતથી થયેલા બન્ને ભાગમાંથી એક અરધા ભાગમાં દક્ષિણકચ્છાર્ધશિખર અને બીજા અરધા ભાગમાં ઉત્તરકચ્છાર્ધશિખર-એમ આવે છે. ૮૬.

અર્ધસ્ય તસ્યૈકૈકસ્ય સહસ્રાણ્યષ્ટ દીર્ઘતા ।

યોજનાનાં દ્વિશત્યેકસસત્યાઢ્યા તથા કલા ॥ ૮૭ ॥

નીલવન્નિષધદ્માશ્રુદક્ષિણોદગ્નિતમ્બયોઃ ।

શૈલો વૃષભકૂટઃ સ્યાદ્વિજયં વિજયં પ્રતિ ॥ ૮૮ ॥

તસ્ય ચાદ્રેરુભયતઃ કુણ્ડમેકૈકમસ્તિ તત્ ।

સિન્ધુકુણ્ડં પશ્ચિમતો ગંગાકુણ્ડં ચ પૂર્વતઃ ॥ ૮૯ ॥

તે ચ ષષ્ઠિં યોજનાનિ વિષ્કમ્ભાયામતો મતે ।

કિંચિદૂનનવત્યાઢ્યં શતં ચ પરિવેષતઃ ॥ ૯૦ ॥

યોજનાનિ દશોદ્વિદ્ધે વિમલોદકપૂરિતે ।

દ્વીપેનૈકૈકેન રમ્યે સ્વદેવીભવનસ્પૃશા ॥ ૯૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

एताभ्यामथ कुण्डाभ्यां सिन्धुर्गंगा च निम्नगे ।

दक्षिणेन तोरणेन निर्गते दक्षिणामुखे ॥ ९२ ॥

अपान्तरालेऽनेकाभिर्नदीभिः पथि संश्रिते ।

वैताढ्यसविधे सप्तनदीसहस्रसेविते ॥ ९३ ॥

तमिस्रायाः पश्चिमतः सिन्धुर्वैताढ्यभूधरम् ।

गंगा खण्डप्रपातायाः प्राग्विभिद्य च निर्गते ॥ ९४ ॥

એવા દરેક અરધીઆની લાંબાઈ આઠહજાર બસો એકોતેર યોજન અને એક કળા છે. ૮૭.

હવે નીલવાન અને નિષધપર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ બેઉ બાજુએ વિજયેવિજયે વૃષભકૂટ પર્વત પડેલો છે. ૮૮.

તે પર્વતની બેઉ બાજુએ અંકેક કુંડ છેઃ પશ્ચિમે સિન્ધુકુંડ, અને પૂર્વે ગંગાકુંડ. ૮૯.

બેઉ કુંડ સાઠસાઠ યોજન લાંબા પહોળા છે. એમનો ઘેરાવો એકસો નેવું યોજનમાં કંઈક ઓછો છે. અને એઓની ઉંડાઈ દશ યોજન છે. એઓ નિર્મળ જળથી ભરેલા છે. વળી પ્રત્યેકમાં અંકેક દ્વીપ છે એમાં પોતપોતાની દેવીનું ભવન આવેલું છે. ૯૦-૯૧.

હવે એ બેઉ કુંડમાંથી, દક્ષિણબાજુના તોરણમાંથી, ગંગા અને સિન્ધુ નદીઓ દક્ષિણ તરફ વહે છે. માર્ગમાં એમનામાં અનેક નદીઓ ભળે છે અને વૈતાઢ્ય નજદીક પહોંચતામાં તો એવી નદીઓની સંખ્યા સાતહજાર થાય છે. સિન્ધુ નદી તમિસ્રા શુદ્ધાથી પાશ્વમે, અને ગંગા-

યામ્યાર્ધેઽપિ નદીસત્સહસ્રસંશ્રિતે ઇતિ ।

સરિત્સહસ્રકૈઃ પ્રત્યેકં ચતુર્દશભિરન્વિતે ॥ ૧૫ ॥

શીતાનદીં પ્રવિશતઃ દક્ષિણાભિમુખાધ્વના ।

તતો ભવન્તિ ષટ્સંહાઃ સર્વેઽપિ વિજયા ઇમે ॥ ૧૬ ॥ કુલકમ્ ॥

શીતાયા યામ્યકૂલેઽપિ વિજયેષ્વેવમષ્ટસુ ।

નિષધસ્યોદગ્નિતમ્ભવે એકૈકો વૃષભાચલઃ ॥ ૧૭ ॥

તસ્યાપ્યુભયતઃ પ્રાગ્વત્ કુણ્ડે દ્વે દ્વે તથાવિધે ।

પ્રત્યગ્ રક્તવતીકુણ્ડં રક્તાકુણ્ડં ચ પૂર્વતઃ ॥ ૧૮ ॥

એતાભ્યામપિ કુણ્ડાભ્યાં નિર્ગતે ઉત્તરામુખે ।

રક્તારક્તવતી નદ્યૌ ભિત્ત્વા વૈતાલ્યભૂધરમ્ ॥ ૧૯ ॥

શીતાનદીં પ્રવિશતઃ સ્વરૂપં પુનરેતયોઃ ।

પૂર્વોક્તાભિઃ નદીભિઃ સ્યાન્નિઃશેષમવિશેષિતમ્ ॥ ૧૦૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

શીતોદાયામ્યકૂલેઽપિ વિજયેષ્વેવમષ્ટસુ ।

નિષધસ્યોદગ્નિતમ્ભવે એકૈકો વૃષભાચલઃ ॥ ૧૦૧ ॥

નદી ખંડપ્રપાત શુક્લની પૂર્વે, વૈતાલ્યપર્વતને લેદીને નીકળે છે. જેમ ઉત્તરાર્ધમાં તેમ દક્ષિણાર્ધમાં પણ, એક નદીઓમાં સાતસાત હજાર નદીઓ આવીને ભળે છે. એટલે દરેક ચૌદચૌદ હજાર નદીઓને લઈને દક્ષિણતરફને માર્ગે શીતાનદીમાં પ્રવેશ કરે છે. અને તેથી જ આ સર્વ વિજયોના છ છ ખંડ થાય છે. ૯૨-૯૬.

શીતા નદીના દક્ષિણતટપર પણ જે આઠ વિજયો છે તેમાં નિષધપર્વતની ઉત્તરતરફની બાબુએ અકેકો ‘ વૃષભાચલ ’ કહે છે. ૯૭.

એની પણ એક બાબુએ પૂર્વની પેઠે બળે કુંડ છે; પશ્ચિમ તરફ ‘ રક્તવતી કુંડ ’ છે અને પૂર્વ તરફ ‘ રક્તા કુંડ ’ છે. ૯૮.

એ એક કુંડોમાંથી પણ ઉત્તરસન્મુખ ‘ રક્તા ’ અને ‘ રક્તવતી ’ નામની નદીઓ નીકળેલી છે અને એઓ વૈતાલ્યપર્વતને લેદીને ‘ શીતા ’ નદીમાં ભળે છે. ૯૯.

એ એક નદીઓનું સર્વ સ્વરૂપ લેશ પણ તક્ષવત વિના પૂર્વોક્ત નદીઓ જેવું જ છે. ૧૦૦.

એવી જ રીતે ‘ શીતોદા ’ નદીને પણ દક્ષિણતરે જે આઠ વિજયો છે તેમાં આવેલા નિષધપર્વતની ઉત્તરમેખલાપર પણ એકેક વૃષભાચલ પર્વત છે. ૧૦૧.

તસ્યાપ્યુભયતઃ કુણ્ડે પ્રાગ્વદ્ દ્વે દ્વે મનોરમે ।
 સિન્ધુકુણ્ડં પશ્ચિમતો ગંગાકુણ્ડં ચ પૂર્વતઃ ॥ ૧૦૨ ॥
 તાભ્યાં ગંગાસિન્ધુનયૌ પ્રવ્યૂઢે ઉત્તરાધ્વના ।
 પ્રાગ્વદ્વિભિન્નવૈતાલ્યે શીતોદાં વિશતો નદીમ્ ॥ ૧૦૩ ॥
 ઇત્યમેવોત્તરતટે શીતોદાસરિતઃ કિલ ।
 નિતમ્બે દક્ષિણે નીલવતોઽસ્તિ વૃષભાચલઃ ॥ ૧૦૪ ॥
 પ્રાગ્વદ્ વૃષભકૂટસ્ય ગિરેરસ્યાસ્તિ પૂર્વતઃ ।
 રક્તાકુણ્ડં રક્તવતીકુણ્ડં પશ્ચિમતસ્તતઃ ॥ ૧૦૫ ॥
 એતાભ્યામપિ કુણ્ડાભ્યાં નિર્ગત્ય દક્ષિણામુખે ।
 રક્તારક્તવતી નયૌ ભિત્ત્વા વૈતાલ્યભૂધરમ્ ॥ ૧૦૬ ॥
 શીતોદાયાં પ્રવિશતઃ યામ્યેન રુજુનાધ્વના ।
 ગંગાસિન્ધુશ્રવન્તીભ્યામિમાઃ સર્વાત્મના સમાઃ ॥ ૧૦૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 તથાહુઃ ચમાશ્રમણમિશ્રાઃ ।

સીયાઈઝડ્ઝેસુ સીઓયાણ ય જમ્મવિજણ્ણસુ ।
 ગંગાસિન્ધુ નઈઓ ઇયરેસુ ય રત્તરત્તવઈ ॥ ૧૦૮ ॥

એ પર્વતની પણ બેઉ બાજુએ પૂર્વપ્રમાણે બળે સુંદર કુંડો છે; પાશ્ચિમ તરફ સિન્ધુ કુંડ છે અને પૂર્વતરફ ગંગાકુંડ છે. એમાંના સિન્ધુ કુંડમાંથી સિન્ધુ અને ગંગાકુંડમાંથી ગંગા નદી નીકળે છે. તેઓ ઉત્તર તરફ વહેતી પૂર્વની પેઠે વૈતાલ્યને ભેદીને શીતા નદીને મળે છે. ૧૦૨-૧૦૩.

એજ પ્રમાણે શીતોદા નદીને ઉત્તર તટે, નીલવાન પર્વ ' દક્ષિણ મેખલાપર પણ વૃષભાચળ પર્વત આવ્યો છે. ૧૦૪.

એ પર્વતની પૂર્વે, પૂર્વપ્રમાણે, રક્તાકુંડ નામે કુંડ છે, અને પશ્ચિમે ' રક્તવતી ' કુંડ છે. આ બેઉ કુંડમાંથી પણ ' રક્તા ' અને ' રક્તવતી ' નામે નદીઓ નીકળી, દક્ષિણ તરફ વહી, વૈતાલ્યપર્વતને ભેદી સીધી દક્ષિણતરફ શીતોદા નદીને મળે છે. આ બેઉ નદીઓનું સર્વસ્વરૂપ ગંગા અને સિન્ધુ નદીઓની જેવુંજ સમજવું. ૧૦૫-૧૦૭.

આ બાબતમાં શ્રીક્ષમાશ્રમણમિશ્ર કહે છે કે-શીતા નદીની ઉત્તરમાં અને શીતોદા નદીની દક્ષિણમાં (જે વિજયો છે તેમાં) ગંગા અને સિન્ધુ નદીઓ છે. અને એથી ઇતર, એટલે

કુળ્હાન્યેવં ચતુઃષ્ટિઃ દ્વાત્રિશત્ વૃષભાદ્રયઃ ।
 સ્વરૂપમેષાં ભરતવર્તિકુળ્હર્ષભાદ્રિવત્ ॥ ૧૦૯ ॥
 ચતુઃષ્ટેઃ તથૈવાસાં નદીનાં હૃદનિર્ગમાત્ ।
 આરભ્ય શીતાશીતોદાવાહિનીસંગમાવધિ ॥ ૧૧૦ ॥
 સર્વં સ્વરૂપં ભરતગંગાસિન્ધુસરિત્સમમ્ ।
 પ્રત્યેકં પરિવારોઽપિ તાવાન્ જ્ઞેયો વિશારદૈઃ ॥ ૧૧૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 ગંગારક્તાન્યતરસ્યાઃ પ્રવેશે માગધાભિધમ્ ।
 શીતાશીતોદયોરન્યતરસ્યાં તીર્થમાહિતમ્ ॥ ૧૧૨ ॥
 એવં સિન્ધુરક્તવત્યોર્યોગે પ્રભાસનામકમ્ ।
 તયોર્દ્વયોરન્તરાલે વરદામં ભવેદિહ ॥ ૧૧૩ ॥
 એવં તીર્થત્રયં જ્ઞેયં વિજયં વિજયં પ્રતિ ।
 સ્વરૂપમેષાં ભરતતીર્થવત્ પરિભાવ્યતામ્ ॥ ૧૧૪ ॥
 ઉત્તરાહેષુ શીતાયા કચ્છાદિવિજયેષ્વિમાઃ ।
 રાજધાન્યો દક્ષિણાર્ધમધ્યસ્થળેષુ કીર્તિતાઃ ॥ ૧૧૫ ॥

શીતાની દક્ષિણમાં અને શીતાદાની ઉત્તરમાં જે વિજયો છે તેમાં ‘ રક્તા ’ અને ‘ રક્તવતી ’ નદીઓ છે. ૧૦૮.

એવીરીતે (મહાવિદેહક્ષેત્રમાં) કુહો ચોસઠ અને વૃષભાચળ પર્વતો બત્રીશ થયા —એઓનું સર્વ સ્વરૂપ ભરતક્ષેત્રના કુહા અને વૃષભાચળ સમાન છે. ૧૦૯.

વળી, છેક દ્રહમાંથી નીકળવાથી આરંભીને શીતાશીતોદાના સંગમ સુધીનું ચોસઠે નદી-ઓનું સ્વરૂપ પણ એજ પ્રમાણે ભરતક્ષેત્રની ગંગાસિન્ધુ નદીઓના જેવું છે. તેમનો તેમનો પરિવાર પણ તેટલોજ જાણવો. ૧૧૦-૧૧૧.

ગંગાનદી કે રક્તાનદી જે સ્થળે શીતા કે શીતાદા નદીને મળે છે તે સ્થળ ‘ માગધ ’ તીર્થ કહેવાય છે. એવી જ રીતે સિન્ધુ અને રક્તવતીના સંગમપર ‘ પ્રભાસ ’ નામનું તીર્થ છે. અને એ બેઉ તીર્થોની વચમાં ‘ વરદામ ’ નામનું તીર્થ છે. ૧૧૨-૧૧૩.

એ પ્રમાણે પ્રત્યેક વિજયે ત્રણ ત્રણ તીર્થ છે. એમનું સ્વરૂપ સર્વથા ભરતક્ષેત્રના તે તે તીર્થો જેવું છે. ૧૧૪.

શીતા નદીની ઉત્તરદિશાએ દક્ષિણાર્ધના મધ્યસ્થળોમાં કચ્છ વગેરે આઠ વિજયોની નીચે

ક્ષેમા ક્ષેમપુરી ચૈવારિષ્ઠા રિષ્ટવતી પુરી ।
 યદ્ગી મંજૂષૌષધિશ્ચ પુરી ચ પુણ્ડરીકિણી ॥ ૧૧૬ ॥
 શીતાયા દાક્ષિણાત્યેષુ વત્સાદિવિજયેષ્વિમાઃ ।
 રાજધાન્ય ઉત્તરાર્દ્ધે મધ્યઘણ્ડેષુ વર્ણિતાઃ ॥ ૧૧૭ ॥
 સુસીમા કુણ્ડલા ચૈવાપરાજિતા પ્રભંકરા ।
 અંકાવતી પદ્મવતી શુભાથ રત્નસંચયા ॥ ૧૧૮ ॥
 શીતોદાયા યામ્યતટે પદ્માદિવિજયેષ્વિમાઃ ।
 ઉત્તરાર્દ્ધમધ્યઘણ્ડે રાજધાન્યો નિરૂપિતાઃ ॥ ૧૧૯ ॥
 અશ્વપુરી સિંહપુરી મહાશ્યા વિજયાભિધા ।
 અપરાજિતાપરાશ્યા શોકા ચ વીતશોકિકા ॥ ૧૨૦ ॥
 શીતોદાયા હ્રદીચ્યેષુ વપ્રાદિવિજયેષ્વિમાઃ ।
 યામ્યાર્દ્ધે મધ્યઘણ્ડેષુ રાજધાન્યો જિનૈઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૨૧ ॥
 વિજયા વૈજયન્તી ચ જયન્તી ચાપરાજિતા ।
 ચક્રપુરી યદ્ગપુર્યવન્ધ્યાયોધ્યેતિ નામતઃ ॥ ૧૨૨ ॥

પ્રમાણે આઠ રાજધાની છે :—(૧) ક્ષેમા, (૨) ક્ષેમપુરી, (૩) અરિષ્ઠા, (૪) રિષ્ટવતી, (૫) યદ્ગી, (૬) મંજૂષા, (૭) ઔષધી અને (૮) પુંડરીકિણી. ૧૧૫-૧૧૬.

વળી શીતા નદીની દક્ષિણે ઉત્તરાર્ધમધ્યખંડમાં વત્સ વગેરે આઠ વિજયોની નીચે પ્રમાણે આઠ રાજધાની છે :—(૧) સુસીમા, (૨) કુંડલા, (૩) અપરાજિતા, (૪) પ્રભંકરા, (૫) અંકાવતી, (૬) પદ્મવતી, (૭) શુભા અને (૮) રત્નસંચયા. ૧૧૭-૧૧૮.

એજ પ્રમાણે, શીતોદા નદીના દક્ષિણ તટ પર ઉત્તરાર્ધમધ્યખંડમાં પદ્મ વગેરે આઠ વિજયોની નીચે પ્રમાણે આઠ રાજધાની છે :—(૧) અશ્વપુરી, (૨) સિંહપુરી, (૩) મહા, (૪) વિજયા, (૫) અપરાજિતા, (૬) અપરા, (૭) શોકા અને (૮) વીતશોકા. ૧૧૯-૧૨૦.

એજ પ્રમાણે શીતોદાના ઉત્તર તટ પર પણ દક્ષિણાર્ધમધ્યખંડમાં વપ્ર વગેરે આઠ વિજયોની નીચે પ્રમાણે આઠ રાજધાની છે :—(૧) વિજયા, (૨) વૈજયન્તી, (૩) જયન્તી, (૪) અપરાજિતા, (૫) ચક્રપુરી (૬) યદ્ગપુરી, (૭) અવન્ધ્યા અને (૮) અયોધ્યા. ૧૨૧-૧૨૨.

વિજયેષ્વેષુ મનુજાઃ પંચચાપશતોન્નતાઃ ।
 જઘન્યોત્કર્ષતઃ પૂર્વકોટીક્ષુલ્લભવાયુષઃ ॥ ૧૨૩ ॥
 નાનાસંહનના નાનાસંસ્થાના વિવિધાશયાઃ ।
 મૃત્વા નાનાગતિં યાન્તિ સ્વસ્વકર્માનુસારતઃ ॥ ૧૨૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 કાલઃ સદાત્ર દુઃષમાસુષમારકસન્નિભઃ ।
 સામ્પ્રતીનભરતવત્ ગર્ભાપત્યાવનાદિકમ્ ॥ ૧૨૫ ॥
 આહારસ્યાન્તરે માને ચાનૈયત્યં તથૈવ હિ ।
 તતશ્ચતુઃશતગુણં માનં ચ સ્યાત્ પૃથાદિષુ ॥ ૧૨૬ ॥
 ચિત્રાદ્યાન્ દેવશૈલાંસ્તાન્ વક્ષસ્કારગિરીન્ વિદુઃ ।
 ચતુરઃ ચતુરઃ શીતાશીતોદયોઃ તટદ્વયે ॥ ૧૨૭ ॥
 ચિત્રશ્ચ બ્રહ્મકૂટશ્ચ નલિનીકૂટ ઇત્યપિ ।
 એકશૈલશ્ચેતિ શીતોત્તરકૂલે ધરાધરાઃ ॥ ૧૨૮ ॥
 ત્રિકૂટશ્ચ વૈશ્રમણોઽજ્ઞનો માતંજ્ઞનોઽપિ ચ ।
 શીતાયા દક્ષિણતટે વક્ષસ્કારાચલા ઇમે ॥ ૧૨૯ ॥

આ સર્વ વિજયોમાં જે મનુષ્યો વસે છે તે ઉંચામમાં પાંચસો ધનુષ્ય છે અને એમનું આયુષ્ય એકસરણું કેડા પૂર્વ કુલ્લક ભવતું છે. એ મનુષ્યોના સંઘયણુ અને સંઠાણુ એક જ જાતિના ન હોતાં વિવિધ પ્રકારનાં છે અને એમના આશયો પણ વિવિધ છે. મૃત્યુ બાદ એઓ પોતપોતાના કર્મોને અનુસારે વિવિધ જન્મ ધારણ કરે છે. ૧૨૩-૧૨૪.

ત્યાં સદા દુષમસુષમા કાળ વર્તે છે. વળી ત્યાં ગર્ભધારણુ, અપત્યપાલન વગેરે અર્વાચીન ભરતક્ષેત્રની પેઠે છે. વળી એઓ કેટલે કેટલે અન્તરે આહાર લે છે તથા કેટલા પ્રમાણમાં લે છે એ વાતનો કંઈ નિયમ નથી. એમના ઘર વગેરેનું પ્રમાણ ભરતક્ષેત્રના ઘર વગેરે કરતાં ચારસોગણું છે. ૧૨૫-૧૨૬.

શીતા અને શીતોદાના એઉ તટપર ચારચાર દેવગિરિ તથા ચાર ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલા છે. ૧૨૭.

એ આ પ્રમાણે:—

ચિત્રકૂટ, બ્રહ્મકૂટ, નલિનીકૂટ અને એકશૈલ એ ચાર દેવગિરિ શીતા નદીના ઉત્તર તટપર આવેલા છે; અને એના દક્ષિણ તટપર ત્રિકૂટ, વૈશ્રમણુ, અંજન અને માતંજન નામના ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો આવી રહ્યા છે. ૧૨૮-૧૨૯.

અંકાપાતી પદ્મપાતી આશીવિષઃ સુખાવહઃ ।

શીતોદાયા યામ્યતટે વક્ષસ્કારાદ્રયઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૩૦ ॥

ચન્દ્રઃ સૂર્યશ્ચ નાગશ્ચ દેવશ્ચેતિ મહીધરાઃ ।

શીતોદાયા ઉદવક્રૂલે સર્વે એવં ચ ષોડશ ॥ ૧૩૧ ॥

એકતોડમી નીલવતા સજ્યન્તે નિષધેન વા ।

દ્વિતીયાન્તેન શીતોદાં શીતાં વા સંસ્પૃશન્તિ ચ ॥ ૧૩૨ ॥

યોજનાનાં પંચશતાન્યેતે વિષ્કમ્ભતો મતા ।

સર્વત્ર સર્વે સદૃશાઃ સર્વરત્નમયા અપિ ॥ ૧૩૩ ॥

નીલવન્નિષધદ્માભૃત્સમીપેડમી સમુન્નતાઃ ।

ચતુઃશર્તીં યોજનાનાં શતમેકં ભુવોડન્તરે ॥ ૧૩૪ ॥

તતશ્ચ માત્રયા વર્જમાનાઃ સર્વે યથાક્રમમ્ ।

શીતાશીતોદયોઃ પાર્શ્વે જાતાઃ પંચશતોન્નતાઃ ॥ ૧૩૫ ॥

પંચવિંશં યોજનાનાં શતં તત્ર ભુવોડન્તરે ।

તુરંગસ્કન્ધસંસ્થાનસંસ્થિતા ઇતિ વર્ણિતાઃ ॥ ૧૩૬ ॥

અંકાપાતી, પદ્મપાતી, આશીવિષ અને સુખાવહ એ નામના ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો શીતોદા નદીના દક્ષિણ તટપર આવ્યા છે; જ્યારે એના ઉત્તર તટપર ચંદ્ર, સૂર્ય, નાગ અને દેવ-એવા નામના ચાર દેવગિરિ આવેલા છે. ૧૩૦-૧૩૧.

એ પ્રમાણે કુલ થઈને સોળ થયા.

એ પર્વતો એક તરફ નીલવાન અથવા નિષધ પર્વતને અડીને રહેલા છે, જ્યારે બીજી બાજુએ શીતોદા અથવા શીતા નદીની અડોઅડ રહેલા છે. ૧૩૨.

આ પર્વતોનો વિષ્કંભ અર્થાત્ પહોળાઈ પાંચસો યોજન છે. એઓ વળી સર્વત્ર સમાન અને સર્વરત્નમય છે. નીલવાન અને નિષધ પર્વતોની સમીપમાં એઓની ઉંચાઈ ચારસો યોજન છે. વળી ત્યાં એઓ પૃથ્વીની અંદર એકસો યોજન ઊંડા ગયેલા છે. ૧૩૩-૧૩૪.

પછી ધીમેધીમે માત્રામાત્રા વધતા વધતા એઓ શીતા અતે શીતોદાની પાસે પહોંચતા સુધીમાં પાંચસો યોજનની ઉંચાઈએ પહોંચ્યા છે. અહિં એઓ પૃથ્વીની અંદર સવાસો યોજન ઊંડા (ખુંચેલા) છે. એઓનો આકાર વળી ઘોડાના સ્કંધ જેવો કહેવાય છે. ૧૩૫-૧૩૬.

स्वस्वाह्वानसमाह्वानैकैकवृन्दारकाश्रिताः ।

यथा चित्रगिरौ चित्रः स्वाम्येवमपरेष्वपि ॥ ૧૩૭ ॥

अथ चत्वारि चत्वारि कूटान्येषु किलाद्रिषु ।

भवन्त्येवं चतुःषष्टिरेतानि सर्वसंख्यया ॥ ૧૩૮ ॥

आद्यं विवक्षितं गिरिप्राग्वર્तिविजयाख्यया ।

नीलवन्निषધગ્રાવ્ણોઃ સમીપેઽન્યતરસ્ય તત્ ॥ ૧૩૯ ॥

यः पश्चिमायां विजयो द्वैतीयીकं तदाख्यया ।

તૃતીયં નિજનામ્નૈવ સિદ્ધાયતનમન્તિમમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

वियच्चुम्बिचलत्केतुसिद्धायतनबन्धुरम् ।

શીતાશીતોદયોરન્યતરસ્યાઃ સવિધે ચ તત્ ॥ ૧૪૧ ॥

कच्छसुकच्छयोर्मध्यस्थिते चित्रगिरौ यथा ।

આદ્યં સુકચ્છકૂટં સ્યાત્ કચ્છકૂટં દ્વિતીયકમ્ ॥ ૧૪૨ ॥

तृतीयं चित्रकूटं स्यात् सिद्धायतनमन्तिमम् ।

શીતાશીતોદયોરેવમુદગ્રોધસિ ભાવ્યતામ્ ॥ ૧૪૩ ॥

એમનામાંનો દરેક વળી પોતાના સરળા નામવાળા દેવથી અધિષ્ઠિત છે. દષ્ટાન્ત તરીકે; ચિત્ર નામના પર્વતપર ચિત્ર નામનો દેવ અધિષ્ઠાયક છે. બીજા પર્વતોના સંજોગમાં પણ એમજ સમજવું. ૧૩૭.

આ સોળે પર્વતોને વળી ચારચાર શિખરો છે અને એ પ્રમાણે સર્વ મળીને ચોસઠ શિખરો છે. ૧૩૮.

પહેલું, ગિરિની પૂર્વમાં આવેલા વિજયના નામનું, જે નીલવાન અને નિષધ-એ બેમાંથી એક પર્વતની સમીપે રહેલું છે; બીજું, ગિરિની પશ્ચિમે આવેલા વિજયના નામનું, ત્રીજું ગિરિના જ નામનું અને ચોથું ‘સિદ્ધાયતન’ નામનું છે. આ છેલ્લું ગગનતળને સ્પર્શ કરી રહેલી ધ્વજવાળા સિદ્ધમંદિરને લીધે અત્યન્ત મનોહર હોઈ શીતા અને શીતોદામાંથી એકની સમીપમાં આવેલું છે. ૧૩૯-૧૪૧.

જેમકે; કચ્છ અને સુકચ્છ વિજયોની વચ્ચે રહેલા ચિત્રગિરિ નું પહેલું શિખર ‘સુકચ્છ’ છે; બીજું ‘કચ્છ’ છે. વળી ત્રીજું ‘ચિત્રકૂટ’ છે અને ચોથું ‘સિદ્ધાયતન’ છે.

ત્રિકૂટે ચ ગિરૌ વત્સકૂટં નિષધસન્નિધૌ ।
 દ્વિતીયં ચ સુવત્સાલ્યં તત્ત્રિકૂટસંજ્ઞિતમ્ ॥ ૧૪૪ ॥
 તુર્યં ચ સિદ્ધાયતનં સર્વેષ્વપ્યેવમદ્રિષુ ।
 શીતાશીતોદયોર્યામ્યતટસ્થેષુ વિભાવ્યતામ્ ॥ ૧૪૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 એવં ચતુર્ણાં ચતુર્ણાં સિદ્ધાયતનશાલિનામ્ ।
 કૂટાનાં શ્રેણયઃ શીતાશીતોદોભયકૂલયોઃ ॥ ૧૪૬ ॥
 પિધાનમાલિનાં દિવ્યકલશાનામિવાલયઃ ।
 ભાન્ત્યર્હદભિષેકાય ન્યસ્તાનામમ્બુપૂર્તયે ॥ ૧૪૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 સિદ્ધાયતનવર્જાનિ સ્વસ્વતુલ્યાલ્યનાકિના ।
 તાન્યાશ્રિતાનિ વિજયદેવવત્તે મહર્દ્ધિકાઃ ॥ ૧૪૮ ॥
 શીતાશીતોદયોર્યામ્યોત્તરયોર્યે સુધામુજઃ ।
 ક્રમાત્તેષાં રાજધાન્યો મેરુતો દક્ષિણોત્તરાઃ ॥ ૧૪૯ ॥
 ગાહાવતી હ્રદાવતી તૃતીયા વેગવત્યપિ ।
 શીતાયા ઉત્તરતટે સ્યુસ્તિસ્ત્રોઽન્તરનિમ્નગાઃ ॥ ૧૫૦ ॥

શીતા અને શીતોદાને ઉત્તરતટે (આવેલા સર્વ પર્વતોની બાબતમાં) એ પ્રમાણે સમજવું. ૧૪૨-૧૪૩.

૧લી 'ત્રિકૂટ' પર્વતના ચાર શિખરો આ પ્રમાણે:—પહેલું 'નિષધ' ની પાસેનું 'વત્સ', બીજું 'સુવત્સ', ત્રીજું 'ત્રિકૂટ' અને ચોથું તો 'સિદ્ધાયતન' છે જ. એ પ્રમાણે શીતા અને શીતોદાના દક્ષિણ તટ પર આવેલા સર્વ પર્વતોની બાબતમાં સમજી લેવું. ૧૪૩-૧૪૫.

એવી રીતે સિદ્ધાયતનોથી મનોહર એવા ચચ્ચાર શિખરોની પંક્તિઓ શીતા અને શીતોદાના બન્ને તટ પર આવી રહી છે. આ શિખરો જાણે જનભગવાનના અભિષેકને અર્થે જળ ભરવાને રાખેલા દિવ્ય કળશો હોયની એવા વિરાજ રહ્યા છે. ૧૪૬-૧૪૭.

ચોસઠમાંથી સોળ 'સિદ્ધાયતન' નામના શિખરો બાદ કરતાં શેષ રહેલા અડતાળીશ શિખરો પોતપોતાના નામ સરખા નામવાળા દેવોથી અધિષ્ઠિત છે. એ દેવો વિજયદેવની જેવા મહર્દ્ધિક એટલે મહા ઋદ્ધિવાળા છે. શીતા અને શીતોદાની દક્ષિણે અને ઉત્તરે રહેલા આ દેવોની રાજધાનીઓ અનુક્રમે મેરુની દક્ષિણે અને ઉત્તરે આવેલી છે. ૧૪૮-૧૪૯.

હવે અહિં બાર અન્તર નદીઓ આવેલી છે તે વિષે.

શીતા નદીને ઉત્તર તટે ત્રણ-તે આ પ્રમાણે-ગાહાવતી, હ્રદાવતી અને ત્રીજી વેગવતી. ૧૫૦.

શીતાયામ્યતટે તપ્તા મત્તોન્મત્તેતિ નિશ્ચિતાઃ ।

ક્ષીરોદા શીતસ્રોતાઃ ચાન્તર્વાહિનીતિ નામતઃ ॥ ૧૫૧ ॥

શીતોદાયા યામ્યતટે તસ્યા ઉત્તરતઃ પુનઃ ।

ઊર્મિગમ્भीરફેનેભ્યો માલિન્યોઽન્તરનિમ્નગાઃ ॥ ૧૫૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

દ્વાદશાનામપ્યમૂષામેકૈકં કુણ્ડમીરિતમ્ ।

સ્વતુલ્યાશ્ચ નીલવતઃ સમીપે નિષધસ્ય વા ॥ ૧૫૩ ॥

કુણ્ડં પુનસ્તદેકૈકં વિષ્કમ્ભાયામતો મતમ્ ।

સપાદં યોજનશતમુદ્વિઢ્વં દશયોજનીમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

પરિક્ષેપેણ સાશીતિ યોજનાનાં શતત્રયમ્ ।

મધ્યે ચ દ્વીપ એકૈકો નદીકુણ્ડસમાભિધઃ ॥ ૧૫૫ ॥

યથા ગાહાવતીનદ્યાઃ કુણ્ડં ગાહાવતીતિ ચ ।

તત્ર ગાહાવતીદ્વીપો ભવત્યેવં પરેઽપ્યમી ॥ ૧૫૬ ॥

યોજનાનિ ષોડશામી વિષ્કમ્ભાયામમાનતઃ ।

સાતિરેકાણિ પંચાશત્ પ્રજ્ઞતાઃ પરિવેષતઃ ॥ ૧૫૭ ॥

‘ શીતા ’ ને દક્ષિણતટે ત્રણ—તે આ પ્રમાણે:—તપ્તા, મત્તા અને ત્રીજી ઉન્મત્તા.

‘ શીતોદા ’ ને દક્ષિણ તટે ત્રણ—તે આ પ્રમાણે:—ક્ષીરોદા, શીતસ્રોતા અને ત્રીજી અન્તરવાહિની.

‘ શીતોદા ’ ને ઉત્તર તટે ત્રણ—તે આ પ્રમાણે:—ઊર્મિમાલિની, ગંભીરમાલિની અને ત્રીજી દ્વેનમાલિની. ૧૫૧-૧૫૨.

આ બારે નદીઓને પોતપોતાના નામનો અકેક કુંડ છે અને એ નીલવાન અથવા નિષધ પર્વતની સમીપે છે. ૧૫૩.

એ પ્રત્યેક કુંડની લાંબાઈ પહોળાઈ સવાસો યોજનની છે, ઉંડાઈ દસ યોજનની છે, અને ઘેરાવો ત્રણસો એશી યોજનનો છે. ૧૫૪-૧૫૫.

પ્રત્યેક કુંડની મધ્યમાં નદી તથા કુંડના નામાભિધાનવાળો અકેક દ્વીપ આવેલો છે. જેમકે ગાહાવતી નામની નદીનો ગાહાવતી નામનો કુંડ છે; અને એમાં દ્વીપ છે એનું નામ પણ ગાહાવતી છે. એવી રીતે સર્વ ત્ર સમજી લેવું. ૧૫૫-૧૫૬.

(એમ બાર દ્વીપો થયા). તે સોળ યોજન લાંબાપહોળા છે, અને એમનો

કિંચ સર્વેઽપ્યમી દ્વીપા દ્વૌ કોશાવુચ્છ્રૂતા જલાત્ ।

પદ્મવેદિકયા સર્વે વનેન ચ વિરાજિતાઃ ॥ ૧૫૮ ॥

મધ્યે ચ તેષાં દ્વીપાનામેકૈકં ભવનં ભવેત્ ।

નદીનામસદ્ગનામ્ન્યા દેવ્યા યોગ્યમનુત્તરમ્ ॥ ૧૫૯ ॥

અર્ધક્રોશઠ્યાસમેકક્રોશાયતં મનોહરમ્ ।

દેશોનક્રોશતુંગં સ્વદેવીશય્યાવિભૂષિતમ્ ॥ ૧૬૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

एताश्च गाहावत्याद्या निम्नगा निखिला अपि ।

पंचविंशं योजनानां शतं विष्कम्भतो मताः ॥ १६१ ॥

સાર્દ્ધે દ્વે યોજને નિમ્ના આરમ્ભ્ય હ્રદનિર્ગમાત્ ।

શીતાશીતોદાપ્રવેશપર્યન્તં સર્વતઃ સમાઃ ॥ ૧૬૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યત્તુ શ્રીમલયગિરયઃ ક્ષેત્રસમાસવૃત્તૌ જમ્બૂદ્વીપાધિકારે एताश्च गाहावतीप्रमुखा नद्यः सर्वा अपि सर्वत्र कुण्डाद्विनिर्गमे शीताशीतोदयोः प्रवेशे च तुल्यप्रमाणविष्कम्भोद्वेधा इति स्वयमुक्त्वा तस्मिन्नेव ग्रन्थे धातकीखण्डपुष्करार्धाधिकारयोस्तत्रत्यनदीनां द्विगुणविस्तारातिदेशं व्या-

ધરાવો પચાસ યોજનથી કંઈક અધિક છે. વળી એઓ સર્વે જળથી એ કોસ ઉંચા છે. ૧૫૭-૧૫૮.

વળી એ સર્વેમાં પદ્મવેદીઓ અને બગીચા શોભી રહ્યા છે.

પ્રત્યેક દ્વીપના મધ્ય ભાગમાં એકેક અનુપમ ભવન છે અને તે નદીના નામ સરખા નામવાળી ત્યાં રહેનારી દેવીને લાયકનું છે. ૧૫૯.

પ્રત્યેક ભવનમાં વળી અર્ધ કોસ પહોળી, એક કોસ લાંબી અને લગભગ એટલી જ ઉંચી, દેવીની મનહર શય્યા છે. ૧૬૦.

ગાહાવતી વગેરે આ સર્વે નદીઓ એકસો પચવીશ યોજન પહોળી છે. અને ધરા-માંથી નીકળીને છેક શીતાશીતોદામાં ભળતાં સુધી એમની ઉંડાઈ સર્વત્ર સરખી અઢી યોજનની છે. ૧૬૧-૧૬૨.

શ્રીમલયગિરિમહારાજે ક્ષેત્રસમાસની ટીકામાં જમ્બૂદ્વીપના અધિકારમાં કહ્યું છે કે—“આ ગાહાવતી વગેરે નદીઓની, કુંડમાંથી નીકળતી વખતે તથા શીતા કે શીતોદામાં ભળતી વખતે સર્વત્ર સરખી પહોળાઈ અને સરખી ઉંડાઈ છે.” આમ કહ્યા પછી પાછું એજ અંથમાં

રુયાનયન્તઃ પ્રોચુઃ યથા જમ્બૂદ્વીપે રોહિતાંશારોહિતાસુવર્ણકૂલારુપ્યકૂલાનાં
ગાહાવત્યાદીનાં ચ દ્વાદશાનામન્તરનદીનાં સર્વાગ્રેણ ષોડશાનાં નદીનાં
પ્રવાહે વિષ્કમ્ભો દ્વાદશયોજનાનિ સાર્દ્ધાનિ ઉદ્વેધઃ ક્રોશમેકં સમુદ્રપ્રવેશે
ગાહાવત્યાદીનાં ચ મહાનદીપ્રવેશે વિષ્કમ્ભો યોજનાનિ ૧૨૫ ઉદ્વેધો
યોજને ૨ ક્રોશ ૨ । તદભિપ્રાયં ન વિદ્મઃ । કિંચ આસાં સર્વત્ર સમવિ-
ષ્કમ્ભકત્વે આગમવત્ યુક્તિઃ અપિ અનુકૂલા । તથાહિ । આસાં વિષ્ક-
મ્ભવૈષમ્યે ઉભયપાર્શ્વવર્તિનોઃ વિજયયોરપિ વિષ્કમ્ભવૈષમ્યં સ્યાત્ । ઇષ્યતે
ચ સમવિષ્કમ્ભકત્વમિતિ ॥

જગતીસન્નિધૌ શીતાશીતોદયોસ્તટદ્વયે ।

સ્યાદેકૈકં વનમુખમેવં ચત્વારિ તાન્યપિ ॥ ૧૬૩ ॥

આદ્યં વનમુખં શીતાનીલવદ્ભૂધરાન્તરે ।

દ્વિતીયં ચ વનમુખં શીતાં નિષધમન્તરા ॥ ૧૬૪ ॥

તૃતીયં ચ વનમુખં શીતોદાનિષધાન્તરે ।

શીતોદાનીલવન્મધ્યે ચતુર્થં પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

ધાતકીખંડ તથા પુષ્કરાર્દ્રના અધિકારમાં ત્યાંની નદીઓના અમણા વિસ્તારની વાત કરતાં
વળી એમ કહે છે કે:—“ જંગૂદ્વીપમાં રોહિતાંશા, રોહિતા, સુવર્ણકૂલા અને રૂપ્યકૂલા એમ
ચાર નદીઓ, તથા ગાહાવતી વગેરે બાર અન્તરનદીઓ—એમ કુલ થઇને સોળે નદીઓના
પ્રવાહની પહોળાઇ સાડાબાર યોજન છે અને ઉંડાઇ એક કોસ છે; પણ પછી, પહેલી
ચારની સમુદ્રપ્રવેશસમયે અને પછીની બારની મહાનદીમાં ભળતી વખતે પહોળાઇ સવાસો
યોજન થાય છે અને ઉંડાઇ બે યોજન ને બે કોસ થાય છે. ” આમ એમના પરસ્પર
વિરોધી અભિપ્રાય છે તે કંઇ સમજમાં આવતો નથી. આ નદીઓની પહોળાઇ તો સર્વત્ર
સમાન હોય એજ યુક્તિ અનુકૂળ છે; કેમકે જો એને ઓછીવત્તી ગણીએ તો એમની બેઠ
બાબુએ રહેલા વિજયોની પહોળાઇ પણ ઓછી વત્તી થાય. એ અયુક્ત થાય કેમકે એ વિજ-
યોની પહોળાઇ તો સર્વત્ર સમાન જ હોવી જોઇએ.

હવે ‘જગતી’ની ભીંત-કોટ-ની પાસે શીતા અને શીતોદાના બેઠ તટપર અકેક વનમુખ
છે. એમ કુલ ચાર છે. ૧૬૩.

તે આ પ્રમાણે:—

પહેલું, શીતા અને નીલવાન પર્વતની વચ્ચે; બીજું શીતા અને નિષધપર્વતની વચ્ચે;

ચામ્યોત્તરાયતાનાં પ્રાકૂપ્રત્યગ્વિષ્કમ્ભશાલિનામ્ ।

एषां विजयवद्दैर्घ्यं सर्वेषामपि भाव्यताम् ॥ १६६ ॥

एका कलेषां विष्कम्भो नीलवन्निषधान्तिके ।

ततो जगत्या वक्रत्वाद्धर्धते जगतीदिशि ॥ १६७ ॥

त्रिसहस्री योजनानामष्टसप्ततिवर्जिता ।

शीताशीतोदयोः पार्श्वे वर्द्धमानः क्रमादभूत् ॥ १६८ ॥ युग्मम् ॥

અત્રાયમામ્નાયઃ ।

षोडशानां विजयानां वक्षस्काराष्टकस्य च ।

षण्णामन्तर्निम्नगानां कुरूणां गजदन्तयोः ॥ १६९ ॥

नीलवन्निषधज्याभ्यां विष्कम्भे शोधिते स्थितम् ।

कलाद्वयं तत्सैકૈકા વિષ્કમ્ભો વનયોર્દ્વયોઃ ॥ ૧૭૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

दैर्घ्येऽतीते योजनादौ यावति व्यास इष्यते ।

निहन्यते तद् द्वाविंशैरेकोनत्रિंशता शतैः ॥ १७१ ॥

પુનરેકોનર્વિશત્યાહત્ય લક્ષૈચ્છિભિર્ભજેત્ ।

સહસ્રપંચદશકસાર્ધદ્વિશતસંયુતૈઃ ॥ ૧૭૨ ॥

ત્રીજી શીતોદા અને નિષધ પર્વતની વચ્ચે; તથા ચોથું શીતોદા અને નીલવાન પર્વતની વચ્ચે.
૧૬૪-૧૬૫.

આ સર્વ વનમુખો ઉત્તર દક્ષિણ લાંબા છે તથા પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળા છે. એમની લાંબાઈ તો વિજયોની લાંબાઈ જેટલી છે. એમની પહોળાઈ, નીલવાન અને નિષધ પર્વતની પાસે એક ‘કળા’ જેટલી છે; પણ પછી ‘જગતી’ ના વકત્વને લીધે જગતીની દિશામાં વધવા માંડે છે તે ક્રમે ક્રમે વધતી વધતી શીતા અને શીતોદાની પાસે પહોંચતામાં તો તે પહોળાઈ બે હજાર નવસો બાવીશ યોજન થાય છે. ૧૬૬-૧૬૮.

અહિં આ પ્રમાણે આમ્નાય છે:—

સોળવિજયો, આઠ વક્ષસ્કારપર્વતો, છ અન્તરનદી, અને કુરૂના બે ગજદંત—એ બધાંની સમગ્ર પહોળાઈને નીલવાન અને નિષધપર્વતની ‘જ્યા’ અથવા ‘જીવા’ માંથી બાદ કરતાં શેષ બે ‘કળા’ રહે છે. એટલે તેમાંથી અડધી કળા જેટલી બન્ને વનની પહોળાઈ સમજવી. ૧૬૯-૧૭૦.

અમુક ‘લાંબાઈ’ વ્યતીત થયે ત્યાં આગળની ‘પહોળાઈ’ જાણવી હોય તો તે ‘લાંબાઈ’ને

લઘ્વં વ્યાસો યોજનાદિઃ સ્યાદત્રાભીક્ષિતાસ્પદે ।

ભાજ્યભાજકયોરત્રોપપત્તિર્લિખ્યતે સ્ફુટા ॥ ૧૭૩ ॥

પરમવ્યાસરૂપોઽત્ર સર્વત્ર ગુણકો ધ્રુવઃ ।

તેન હત્વૈકોનવિંશત્યાહતિસ્તુ કલાકૃતે ॥ ૧૭૪ ॥

આયામ એવ પરમો ભાજકોઽત્ર ધ્રુવો ભવેત્ ।

ઉપરિસ્થકલાયુગ્મપ્રદ્વેપાય કલીકૃતઃ ॥ ૧૭૫ ॥

અથોત્તરકુરુણાં યૌ પર્વતૌ સીમકારિણૌ ।

ગન્ધમાદનસન્માલ્યવન્તૌ તૌ વર્ણ્યામ્યહમ્ ॥ ૧૭૬ ॥

તત્રોત્તરકુરુણાં યઃ પશ્ચિમાયાં વ્યવસ્થિતઃ ।

વાયવ્યાં મેરુતઃ સૌઽયં પ્રજ્ઞતૌ ગન્ધમાદનઃ ॥ ૧૭૭ ॥

ગન્ધઃ કોષ્ટપુટાદિભ્યો રમ્યો યદિહ પર્વતે ।

તથા ક્ષેત્રસ્વભાવેન તતોઽયં ગન્ધમાદનઃ ॥ ૧૭૮ ॥

ગન્ધમાદનનામા ચ દેવઃ પલ્યોપમસ્થિતિઃ ।

સ્વામ્યસ્યેતિ તથા રૂપાતોઽપરં ચ શાશ્વતાભિધઃ ॥ ૧૭૯ ॥

એ હબ્બર નવસો બાવીશ—એટલાએ ગુણવા; વળી ફરી ઓગણીશે ગુણવા. જે આવે એને, ત્રણ લાખ પંદર હબ્બર બસો પચાસ—આ રકમે ભાગવા. પરિણામ જે આવે તે ઇચ્છિત સ્થળની ‘પહોળાઈ’ આવી સમજવી. ૧૭૧-૧૭૩.

અહિં ભાન્ય અને ભાનકની રકમોની ઉત્પત્તિ વિષે સ્ફુટપણે કહેવું જોઈએ: ઉત્કૃષ્ટી પહોળાઈ—એજ સર્વત્ર ધ્રુવ ગુણક હોય છે તે વડે ગુણવા. પછી ‘કળા’ કાઢવામાટે ઓગણીશે ગુણવા. વળી અહિં ઉત્કૃષ્ટી લાંબાઈનું ધ્રુવ ભાનક હોય છે. ‘કળા’ એટલા માટે કાઢવી કે એમાં ઉપલી એ કળા ઉમેરવી છે માટે. ૧૭૩-૧૭૫.

હવે ઉત્તરકુરુક્ષેત્રની સીમા બાંધનારા ગન્ધમાદન અને સન્માલ્યવાન નામના બે પર્વત કહી ગયા છીએ એનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૧૭૬.

ઉત્તરકુરુની પશ્ચિમે અને મેરુપર્વતથી વાયવ્યકોણમાં રહેલો પર્વત—તે ગન્ધમાદન પર્વત. ૧૭૭.

આ પર્વતપર, કોઈ એવા ક્ષેત્રસ્વભાવને લઈને કોષ્ટપુટ જેવા સુગન્ધિ દ્રવ્યથી પણ વિશેષ સુગન્ધ છે. માટે એ ગન્ધમાદન કહેવાય છે. અથવા પલ્યોપમના આયુષ્યવાળો કોઈ ગન્ધમાદન

પીતરત્નમયશ્ચૈષ મતાન્તરે હિરણ્મયઃ ।

શોભિતઃ સપ્તભિઃ કૂટૈર્નાનારત્નોપશોભિતૈઃ ॥ ૧૮૦ ॥

જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રે તુ અયં સઠ્વરયણમયે इति सर्वात्मना रत्नमय उक्तः । जम्बूद्वीपसमासे तु कनकमय उक्तः । बृहत्क्षेत्रसमासे तु गिरि-
गन्धमायणो पीयत्रो अ पीतकः पीतमणिमय इत्येतद्वृत्तौ ॥

તત્રાદ્યં મન્દરાસન્નં વાયવ્યાં મન્દરાચલાત્ ।

કૂટં સિદ્ધાયતનાખ્યં તત્રોત્તુંગો જિનાલયઃ ॥ ૧૮૧ ॥

કૂટાત્તતોઽપિ વાયવ્યાં કૂટં સ્યાત્ ગન્ધમાદનમ્ ।

સ્યાત્ ગન્ધિલાવતીકૂટં વાયવ્યામમુતો દિશિ ॥ ૧૮૨ ॥

તુર્યં તૂત્તરકુર્વાખ્યં સ્યાદ્વાયવ્યાં તૃતીયતઃ ।

પંચમાત્તદ્વિજ્ઞાસ્યાં વક્રત્વેનાસ્ય મૂઘૃતઃ ॥ ૧૮૩ ॥

તુરીયાદુત્તરસ્યાં ચ પંચમં સ્ફટિકાભિધમ્ ।

અસ્માદુત્તરતઃ ષષ્ઠં લોહિતાદ્વાભિધં ભવેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

નામનો દેવ એનો સ્વામી છે તે માટે એ ગંધમાદન કહેવાય છે. અથવા તે એમજ સમજવું કે એ પર્વતનું એ નામ શાશ્વત જ છે. ૧૭૮-૧૭૯.

આ પર્વત પીતરત્નમય છે અથવા અન્યમતે સુવર્ણમય છે. અને તે વિવિધ રત્નોથી દેદી-
ખ્યમાન એવાં સાત શિખરોથી વિરાજી રહ્યો છે. ૧૮૦.

જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રમાં તે આ ગન્ધમાદન પર્વતને સર્વરત્નમય કહ્યો છે; જ્યારે જંબૂદ્વીપસમાસમાં એને સુવર્ણમય કહ્યો છે. વળી બૃહત્ક્ષેત્રસમાસમાં એને પીળા એટલે પીળા-
મણિઓનો કહ્યો છે.

આ ગંધમાદનપર્વતને સાત શિખરો છે:—

મેરૂપર્વતની પાસે, એના વાયવ્યકોણમાં પહેલું ‘સિદ્ધાયતન’ નામનું શિખર છે, જેનાપર એક ઉચું જિનમંદિર છે. ૧૮૧.

એ શિખરથી વાયવ્યકોણમાં બીજું ‘ગંધમાદન’ નામનું શિખર છે અને તેથી વાયવ્ય-
કોણમાં ત્રીજું ‘ગન્ધિલાવતી’ નામનું શિખર છે. ૧૮૨.

એ ત્રીજા શિખરથી વળી વાયવ્યકોણમાં ચોથું ‘ઉત્તરકુરૂ’ નામનું શિખર છે, જે એ પર્વતની વક્રતાને લીધે પાંચમા શિખરની દક્ષિણે આવી ગયું છે. ૧૮૩.

ચોથા શિખરથી ઉત્તરદિશામાં પાંચમું ‘સ્ફટિક’ નામનું શિખર છે. અને એની ઉત્તરે વળી છઠું ‘લોહિતાક્ષ’ નામનું શિખર આવેલું છે. ૧૮૪.

लोहिताच्चादुत्तरस्यां सप्तमं कूटमाहितम् ।

आनन्दाख्यमिति सप्त कूटानि गन्धमादने ॥ ૧૮૫ ॥

भोगंकराभोगवत्यौ द्वयोः पंचमषष्ठयोः ।

दिक्कुमार्यावपरेषु कूटतुल्याभिधाः सुराः ॥ ૧૮૬ ॥

एतत्कूटाभिधदेवदेवीनां मन्दराचलात् ।

राजधान्योऽन्यत्र जम्बूद्वीपे वायव्यकोणके ॥ ૧૮૭ ॥

अथोदक्कुरुतः प्राच्यां याम्यां नीलवतो गिरेः ।

ऐशान्यां मन्दरात् कच्छात् प्रतीच्यां माल्यवान् गिरिः ॥ ૧૮૮ ॥

नानાકુસુમગુલમાનિ વિધૂતાનિ સમીરણૈઃ ।

કુર્વન્ત્યેનં કીર્ણપુષ્પં તતોઽયં માલ્યવાનિતિ ॥ ૧૮૯ ॥

મહર્દ્ધિકો વસત્યત્ર માલ્યવાન્નામ નિર્જરઃ ।

પલ્યોપમાયુરિતિ વા યદ્વાસૌ શાશ્વતાભિધઃ ॥ ૧૯૦ ॥

સ વૈદૂર્યમયશ્ચાયં નવકૂટોપશોભિતઃ ।

મેર્વાસન્નં કૂટમાયં સિદ્ધાયતનસંજ્ઞિતમ્ ॥ ૧૯૧ ॥

એ લોહિતાક્ષની ઉત્તરે સાતમું ‘ આનંદ ’ નામનું શિખર છે. ૧૮૫.

એ સાત પૈકી પાંચમા અને છઠ્ઠા શિખરોપર ‘ ભોગંકરા ’ અને ‘ ભોગવતી ’ નામે એ દ્વિકુમારિકા રહે છે. શેષ પાંચ શિખરોપર શિખરના નામ સદશ નામવાળા દેવો વસે છે. ૧૮૬.

એ શિખરના નામવાળા દેવદેવીઓની રાજ્યધાની બીજા જમ્બૂદ્વીપમાં મેરૂપર્વતથી વાયવ્યકોણમાં છે. ૧૮૭.

હવે ઉત્તરકુરૂથી ‘ પૂર્વે ’, નીલવાનપર્વતની દક્ષિણે, મેરૂથી ઇશાનકોણમાં તથા કચ્છ નામના વિજયથી પશ્ચિમ દિશામાં માલ્યવાન નામે પર્વત છે. ૧૮૮.

પવનોએ ઊરાડેલાં વિવિધ જાતિના માલ્ય એટલે પુષ્પના ગુચ્છો એ પર્વતપર વેરાયલા પડ્યા રહે છે એ પરથી એનું નામ ‘ માલ્યવાન ’ પડયું છે. અથવા ત્યાં પલ્યોપમના આયુષ્યવાળો કોઈ મહર્દ્ધિક માલ્યવાન નામનો દેવ વસે છે તે પરથી એ નામ પડયું છે. અથવા તેો સમજે કે એનું એ શાશ્વતુંજ નામ છે. ૧૮૯-૧૯૦.

એ માલ્યવાનપર્વત વૈદૂર્યરત્નમય છે અને એને નવ શિખરો છે:—

પહેલું ‘ સિદ્ધાયતન ’ નામનું છે, જે મેરૂની નિકટમાં આવેલું છે. ૧૯૧.

દ્વિતીયં માલ્યવકૂટં તૃતીયં તુ તતઃ પરમ્ ।
 ભવેદુત્તરકુર્વાણ્યં તુર્યં કચ્છાભિધં મતમ્ ॥ ૧૯૨ ॥
 પંચમં સાગરાભિચ્યં ષષ્ઠં તુ રજતાભિધમ્ ।
 શીતાકૂટં પૂર્ણભદ્રકૂટં હરિસ્સહાભિધમ્ ॥ ૧૯૩ ॥
 એશાન્યાં મન્દરાત્ પંક્ત્યાસ્થિતં કૂટચતુષ્ઠયમ્ ।
 તુર્યાત્ પંચમમૈશાન્યાં ષષ્ઠાદક્ષિણતશ્ચ તત્ ॥ ૧૯૪ ॥
 પંચમાદુત્તરસ્યાં ચ ષષ્ઠં રજતમિત્યથ ।
 દક્ષિણોત્તરયા પંક્ત્યા શેષં કૂટત્રયં તતઃ ॥ ૧૯૫ ॥
 પૂર્ણભદ્રાદુત્તરસ્યાં ચામ્યાં નીલવતો ગિરેઃ ।
 કૂટં નામ્ના સહસ્રાંકં ય્યાતં હરિસ્સહં ચ તત્ ॥ ૧૯૬ ॥
 એતન્નીલવતો વર્ષધરસ્યાસન્નમીરિતમ્ ।
 જાત્યસ્વર્ણમયં દીપ્રપ્રભાપટલર્પિજરમ્ ॥ ૧૯૭ ॥
 યોજનાનાં સહસ્રં તત્તુંગં વૃત્તાકૃતિ ધ્રુવમ્ ।
 અદ્યધ્યયોજનશતદ્વયમુદ્વેધતો ભવેત્ ॥ ૧૯૮ ॥

ખીબુ ‘ માલ્યવાન ’, ત્રીબુ ‘ ઉત્તરકુરુ ’ અને ચાથુ ‘ કચ્છ ’ નામનું છે. ૧૯૨.

પાંચમું ‘ સાગર ’ અને છઠ્ઠું ‘ રજત ’ છે. ત્યારપછી સાતમું ‘ શીતાકૂટ ’ આઠમું ‘ પૂર્ણભદ્ર ’ અને નવમું ‘ હરિસ્સહ ’ છે. ૧૯૩.

એ નવમાં ચાર તો મેરૂથી ઇશાનકોણમાં શ્રેણિબદ્ધ રહેલાં છે; અને પાંચમું ચાથાથી ઇશાનકોણમાં અને છઠ્ઠાની દક્ષિણે છે. ૧૯૪.

છઠ્ઠું શિખર પાંચમાથી ઉત્તરે છે. અને શેષ ત્રણ શિખરો એનાથી દક્ષિણોત્તરમાં પંક્તિબદ્ધ આવેલાં છે. ૧૯૫.

એટલે ‘ હરિસ્સહ ’ નામથી—પ્રસિદ્ધ એવું ‘ સહસ્રાંક ’ નામે શિખર છે તે ‘ પૂર્ણભદ્ર ’થી ઉત્તરમાં અને નીલવાનથી દક્ષિણે આવે છે. ૧૯૬.

એ હરિસ્સહ શિખર નીલવાન નામના વર્ષધર પર્વતની નજદીક આવેલું છે. વળી એ સુવર્ણમય છે અને તેજસ્વી કાન્તિના સમૂહને લીધે પિંજરવર્ણનું જણાય છે. ૧૯૭.

વળી એ એક હજાર યોજન ઉંચું છે. એની આકૃતિ ગોળ છે. અને એ બસોને પચાસ યોજન જેટલું જમીનની અંદર ખુચેલું છે. ૧૯૮.

તથોક્તં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિવૃત્તૌ ।

અવશિષ્ટં યમકગિરિપ્રમાણેન નેતવ્યમ્ । તચ્ચેદમ્ । અદ્વાઈજ્ઞાઈ
જોઅણસયાઈં ઉવ્વેહેણં ॥

સહસ્ત્રં યોજનાનાં ચ સ્યાન્મૂલે વિસ્તૃતાયતમ્ ।

મધ્યે સાદ્ધર્મી સત્તશતીં શતાનિ પંચ ચોપરિ ॥ ૧૯૯ ॥

યોજનાનાં ત્રિસહસ્ત્રી સદ્રાષષ્ટિશતાંન્વિતા ।

દ્વે સહસ્ત્રે ચ દ્વિસત્ત્યધિકત્રિશતાંચિતે ॥ ૨૦૦ ॥

સહસ્ત્રં સાધિકૈકાશીત્યાદ્યપંચશતાન્વિતમ્ ।

ક્રમાદસ્ય પરિક્ષેપા મૂલે મધ્યે તથોપરિ ॥ ૨૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

શતાનિ પંચ વિસ્તીર્ણે ગજદન્તગિરાવિદમ્ ।

સહસ્ત્રયોજનપૃથુ કૂટં માતિ કથં નનુ ॥ ૨૦૨ ॥

અત્રોચ્યતે । ગજદન્તગિરિં વ્યાપ્ય નિજાર્ધેન સ્થિતં તતઃ ।

ગિરેરુભયતો વ્યોમ્નિ શેષાર્ધેન પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

તથોક્તં ચેત્રસમાસવૃહદ્વૃત્તૌ ।

એ સંબંધમાં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રની ટીકામાં કહ્યું છે કે—શેષ વાત યમકગિરિની સમાન છે એટલે કે એ બસોને પચાસ યોજન ઉંડું છે.

વળી એ ‘ હરિસ્સહ ’ શિખરનો , મૂળ આગળ એકહજાર યોજન વિસ્તાર છે; મધ્યમાં સાતસો પચાસ યોજન વિસ્તાર છે અને ઉપરના ભાગમાં પાંચસો યોજન વિસ્તાર છે. ૧૯૯.

એનો મૂળનો, મધ્યભાગનો અને ઉપરના ભાગનો ઘેરાવો અનુક્રમે ત્રણ હજાર એકસો બાસડ યોજન, બે હજાર ત્રણસો બેઠાંતેર યોજન અને એક હજાર પાંચસો એકાશી યોજન છે. ૨૦૦-૨૦૧.

અહિં કોઈ એવી શંકા કરે છે કે પાંચસો યોજન વિસ્તૃત—એવા ગજદંતપર્વતપર આ એક હજાર યોજન વિસ્તૃત શિખર સમાય કેવી રીતે ? ૨૦૨.

એ શંકાના સમાધાનમાં કહેવાનું કે—એ શિખર ગજદંતની ઉપર તો ફક્ત અરધું જ રહેલું છે; બાકીનું અરધું તો ગિરિની બેઠુંબાળુએ આકાશમાં—ફૂલતું રહ્યું છે. ૨૦૩.

एवं हरिकूटहरिस्सहकूटयोरपि निजनिजाश्रयगिर्योः यथारूपं उभय-
पार्श्वे आकाशमवरुद्ध्य स्थितत्वं परिभावनीयमिति ॥

આદ્યકૂટે જિનગૃહં તથા પંચમષ્ટયોઃ ।

સુભોગાભોગમાલિન્યૌ દિક્કુમાર્યૌ નિરૂપિતે ॥ ૨૦૪ ॥

શેષેષુ ષટ્સુ કૂટેષુ પલ્યોપમાયુષઃ સુરાઃ ।

કૂટાનુરૂપનામાનો મહર્ચ્યા વિજયોપમાઃ ॥ ૨૦૫ ॥

एतेषां देवदेवीनामैशान्यां मन्दराद्गिरेः ।

जम्बूद्वीपेऽन्यत्र राजधान्यो हरिस्सहं विना ॥ ૨૦૬ ॥

હરિસ્સહસ્ય તુ રૂયાતા રાજધાની સુમેરુતઃ ।

उत्तरस्यामन्यज्जम्बूद्वीपे हरिस्सहाभिधा ॥ ૨૦૭ ॥

સહસ્રાશ્ચતુરશીતિર્યોજનાનાં ભવેદિહ ।

व्यासायामावपरं तु तुल्यं चमरचंचया ॥ ૨૦૮ ॥

इमावद्री योजनानां दक्षिणोत्तरमायतौ ।

त्रिंशत्सहस्रान् द्विशतीं नवोत्तरां सषट्कलाम् ॥ ૨૦૯ ॥

એ બાબતમાં ક્ષેત્રસમાસની બૃહત્ વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—એવી રીતે હરિકૂટ અને હરિસ્સહ શિખરો પોતપોતાના આશ્રયરૂપ પર્વતોપર યથારૂપ બંને પડખે આકાશમાં—ઊભા રહ્યા છે એમ સમજી લેવું.

પહેલા શિખરપર એક જિનચૈત્ય છે; અને પાંચમા તથા છઠ્ઠા શિખરોપર અનુક્રમે ‘ સુભોગા ’ અને ‘ ભોગમાલિની ’ નામની દિક્કુમારિકાઓ રહે છે. ૨૦૪.

શેષ છ શિખરોપર ‘ પલ્યોપમા ’ ના આયુષ્યવાળા, શિખરો સદૃશ નામવાળા તથા વિજ-યદેવ જેટલી ઋદ્ધિવાળા દેવો વસે છે. ૨૦૫.

હરિસ્સહ શિવાયના શિખરોપર રહેનારા દેવદેવીઓની રાજધાની; મેરૂપર્વતથી ઇશાન કોણમાં અન્ય જંબૂદ્વીપમાં છે. ૨૦૬.

હરિસ્સહ શિખરના હરિસ્સહ દેવની ‘ હરિસ્સહા ’ નામે રાજધાની છે તે મેરૂપર્વતથી ઉત્તરદિશમાં છે. ૨૦૭.

એનો વિસ્તાર ચોરાશી હજાર યોજન છે. શેષ સર્વ ‘ ચમરચંચા ’ પ્રમાણે જાણવું. ૨૦૮.

એ બેડ (ગન્ધમાદન અને માધ્યવાન) પર્વતો; ત્રીશહજાર બસો નવ યોજન છ કળા ’

પૂર્વાપરં ચ વિસ્તીર્ણો સમીપે નીલવદગિરેઃ ।
 શતાનિ પંચ પર્યન્તેડઙ્ગુલાસંખ્યાંશવિસ્તૃતૌ ॥ ૨૧૦ ॥
 ચતુઃશતીં યોજનાનાં ગિરેર્નીલવતોઽન્તિકે ।
 અભ્યુન્નતૌ શતમેકમવગાઢૌ ભુવોઽન્તરે ॥ ૨૧૧ ॥
 સમીપે મન્દરસ્યાથ સ્થાતાં પંચશતોન્નતૌ ।
 નિમગ્નો પંચ ગઘ્યૂતશતાનિ વસુધાન્તરે ॥ ૨૧૨ ॥ કલાપકમ્ ॥
 નીલવત્પર્વતોપાન્તાદ્ધર્ધમાનાવિમૌ ક્રમાત્ ।
 સમુત્સેધાવગાહાભ્યાં વિસ્તૃત્યા હીયમાનકૌ ॥ ૨૧૩ ॥
 પૂર્વોક્તમાનવિસ્તીર્ણોદ્વિદ્વોચ્ચાવુપમન્દરમ્ ।
 નીલવચ્છૈલકરિણો દશનાવિવ રાજતઃ ॥ ૨૧૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 પ્રત્યેકં ચ પદ્મવરવેદિકાવનમણિડતૌ ।
 કુરુતસ્તૌ મિથો યોગાદધિજ્યધનુરાકૃતિમ્ ॥ ૨૧૫ ॥
 ગન્ધમાદનસન્માલ્યવતોઃ પર્વતયોરથ ।
 અભ્યન્તરે સ્થિતાઃ કાન્તભુજયોરિવ કામિની ॥ ૨૧૬ ॥

દક્ષિણોત્તર લાંબા છે; અને નીલવાન પર્વતની સમીપ પાંચસો યોજન પૂર્વપશ્ચિમપહોળા છે. જે કે છેક ટોચપર તે અંશુલના અસંગ્યમા ભાગ જેટલા પહોળા છે. ૨૦૯-૨૧૦.

બેડ વળી નીલવાન પર્વતની પાસે ચારસો યોજન ઊંચા છે, અને એકસો યોજન જમીનની અંદર રહેલા છે. ૨૧૧.

એઓ મેરૂપર્વતની પાસે તે પાંચસો યોજન ઊંચા છે અને સવાસો યોજન જમીનની અંદર રહેલા છે. ૨૧૨.

નીલવાન પર્વતથી આગળ એમની પહોળાઈ ઘટતી જાય છે પણ ક્રમે ક્રમે એમની ઊંચાઈ અને ઊંડાઈ વધતી જાય છે તે મેરૂ આગળ પહોંચતાં ઉપર કદા પ્રમાણે વિસ્તાર પામેલી હોઈને, એ બેડ જાણે નીલવાન પર્વતરૂપી હસ્તીના બે દન્તુશળ હોયની એવા જણાય છે. ૨૧૩-૨૧૪.

એ બેડ પર્વતો ઉપર પદ્મવેદિકા અને બગીચા શોભી રહ્યા છે. વળી એમનો પરસ્પર યોગ થવાથી એમની જે આકૃતિ થાય છે તે જાણે દોરી ચઢાવેલું ધનુષ્ય હોયની એવી થાય છે. ૨૧૫.

હવે, મંદરાચળની ઉત્તરે અને નીલવાનની દક્ષિણે ઉત્તરકુરૂક્ષેત્ર આવેલું છે. જાણે

મન્દરાદ્રેરુત્તરસ્યાં દક્ષિણસ્યાં ચ નીલતઃ ।
 ઉત્તરાઃ કુરવઃ રુયાતા અનુત્તરચિદાશ્રયૈઃ ॥ ૨૧૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 ઉદગ્દક્ષિણવિસ્તીર્ણાસ્તાઃ પૂર્વપશ્ચિમાયતાઃ ।
 અર્ધેન્દુમણ્ડલાકારા ભુવો ભાલમિવાહિતાઃ ॥ ૨૧૮ ॥
 અત્રોત્તરકુરુર્નામ દેવઃ પલ્યોપમસ્થિતિઃ ।
 વસત્યતસ્તથા રુયાતા યદ્વેદં નામ શાશ્વતમ્ ॥ ૨૧૯ ॥
 એકાદશ સહસ્રાણિ શતાન્યષ્ટ તથોપરિ ।
 યોજનાનાં દ્વિચત્વારિંશત્ કલાદ્વિતયં તથા ॥ ૨૨૦ ॥
 દક્ષિણોત્તરવિસ્તાર એતાસાં વર્ણિતો જિનૈઃ ।
 જ્ઞાતવ્યાત્રોપપત્તિશ્ચ પૂર્વાચાર્યપ્રદર્શિતા ॥ ૨૨૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 મહાવિદેહવિષ્કમ્ભે મેરુવિષ્કમ્ભવર્જિતે ।
 અર્ધીકૃતે કુરુવ્યાસમાનં ભવતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૨૨૨ ॥
 ત્રિપંચાશયોજનાનાં સહસ્રાણિ ભવેદિહ ।
 પ્રત્યંચા નીલવત્પાશ્વૈ સા ચૈવં પરિભાવ્યતામ્ ॥ ૨૨૩ ॥

ભરતારની એ ભુજની વચ્ચે સ્ત્રી રહેલી હોયની એમ એ વળી ગન્ધમાદન અને માત્યવાન-એ એ પર્વતોની વચ્ચે રહેલું છે. ૨૧૫-૨૧૬.

આ ઉત્તરકુરુક્ષેત્ર ઉત્તર દક્ષિણ પહોળું છે અને પૂર્વપશ્ચિમ લાંબું છે. વળી એનો આકાર અર્ધચંદ્ર જેવો હોવાથી એ જાણે પૃથ્વીનું લલાટ હોયની એવું જણાય છે. ૨૧૭-૨૧૮.

ત્યાં પલ્યોપમના આયુષ્યવાળો ઉત્તરકુરુ નામનો દેવ રહે છે તે પરથી એ ક્ષેત્ર ઉત્તરકુરુ કહેવાય છે. અથવા એ શાશ્વતું જ નામ સમજવું. ૨૧૯.

એનો ઉત્તર દક્ષિણ વિસ્તાર અગ્યાર હજાર આઠસો એંતાળીશ યોજન અને એ કળા છે. ૨૨૦-૨૨૧.

આ સંબંધમાં પૂર્વાચાર્યોએ જે “ ઉપપત્તિ ” કહી છે તે નીચે પ્રમાણે છે :—

મહાવિદેહના વિષ્કંભમાંથી મેરુનો વિષ્કંભ બાદ કરતાં જે રહે એનું અરધોઅરધ કરતાં જે આવે તે ‘ કુરુ ’નો વિષ્કંભ કે વિસ્તાર સમજવો. ૨૨૨.

એની “ જીવા ” નીલવંતપર્વતની પાસે ત્રેપન હજાર યોજન છે. તે આ પ્રમાણે:—મેરુ-

ભદ્રશાલવનાયામો દ્વિગુણો મન્દરાન્વિતઃ ।
 ગજદન્તવ્યાસહીનઃ કુરુજીવામિતિર્ભવેત્ ॥ ૨૨૪ ॥
 યોજનાનાં સહસ્રાણિ ષષ્ઠિઃ કિંચ ચતુઃશતી ।
 અષ્ટાદશાધિકા શેષા કલા દ્વાદશ તદ્ધનુઃ ॥ ૨૨૫ ॥
 તત્તૈવમ્ । આયામમાનયોર્યોગે ઉભયોર્ગજદન્તયોઃ ।
 ભવેત્કુરુધનુઃપૃષ્ઠમાનં મેરુસમીપતઃ ॥ ૨૨૬ ॥
 અત્યન્તં રમણીયાત્ર ક્ષિતિરીતિવિવર્જિતા ।
 કલ્પદ્રુમા દશવિધાઃ પૂરયન્તિ જનેષ્ણિતમ્ ॥ ૨૨૭ ॥
 સદા યુગલધર્માણો જના લલિતમૂર્તયઃ ।
 ગવ્યૂતત્રયમુત્તુંગાઃ કલાકૌશલશાલિનઃ ॥ ૨૨૮ ॥
 દધાનાશ્રાયુરુત્કર્ષાત્પૂર્ણં પલ્યોપમત્રયમ્ ।
 પલ્યાસંલ્લેયભાગોનં પલ્યત્રયં જઘન્યતઃ ॥ ૨૨૯ ॥
 ષટ્પંચાશત્સંયુતે દ્વે શતે પૃષ્ઠકરણ્ડકાન્ ।
 ધારયન્તઃ ક્રોધમાનમાયાલોભાલ્પતાજુષઃ ॥ ૨૩૦ ॥ વિશેષકમ્ ॥

પર્વત સહિત ભદ્રશાળવનની લાંબાઈને દ્વિગુણિત કરેા. તેમાંથી ગજદંતનો વ્યાસ બાદ કરેા. જે આવે તે ‘કુરુ’ ની ‘જીવા’ નું પ્રમાણ. ૨૨૩-૨૨૪.

વળી એનું ધનુઃપૃષ્ઠ સાઠ હજાર ચારસો અઢાર યોજન અને બાર કળા છે. તે આ પ્રમાણે:—એણે ગજદંતપર્વતોની લાંબાઈનો સરવાળો—એ જ મેરુનજ્ઞીક ‘કુરુ’ ના ધનુઃપૃષ્ઠનું માન. ૨૨૫-૨૨૬.

આહિની એટલે આ ઉત્તરકુરુક્ષેત્રની જમીન અતીવ રમણીય છે અને ત્યાં કોઈ પણ જાતના ઉપદ્રવનો ભય નથી. ત્યાં દશ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષો છે તે લોકોના સર્વ મનવાંછિત પૂરે છે. ૨૨૭.

ત્યાં નિરન્તર યુગલધર્મી, સુંદર આકૃતિવાળા, ત્રણ ગાઉ ઉંચા અને કળાકૌશલ્યમાં પારંગત એવા મનુષ્યો છે. ૨૨૮.

એમનું આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટપણે પૂરા ત્રણ પલ્યોપમનું, અને જઘન્યપણે ત્રણ પલ્યોપમ કરતાં પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું એાછું છે. ૨૨૯.

એમના શરીરમાં બસોને છાપન પાંસળીઓ છે. એમને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ બહુ સ્વલ્પ છે. ૨૩૦.

તે ષોઢા સ્યુઃ પદ્મગન્ધા મૃગગન્ધાસ્તથા સમાઃ ।

સહાશ્ચ તેજસ્તલિનઃ શનેશ્ચારિણાં ઇત્યપિ ॥ ૨૩૧ ॥

સકૃદ્દૃષ્ટમભક્તાન્તે તુવરીકણમાત્રયા ।

પૃથ્વીકલ્પદ્રુમફલભોજિનો મનુજાશ્ચ તે ॥ ૨૩૨ ॥

एकोनपंचाशद्वस्त्रविहितापत्यपालनाः ।

कासजृम्भादिभिस्त्यक्तप्राणा यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ ૨૩૩ ॥ યુગ્મષ્ ॥

अनन्तगुणमाधुर्यो हरिवर्षाद्यपेक्षया ।

पृथ्वीपुष्पफलादीनामास्वादस्तत्र वर्णितः ॥ ૨૩૪ ॥

तादृशा एव तिर्यचः तत्र हिंसादिवर्जिताः ।

पालयित्वा युग્મધર્મं गच्छन्ति नियमादिवम् ॥ ૨૩૫ ॥

आहारयन्त्यमी षष्ठान्तरमित्थं यथागमम् ।

अन्ययुग्मितिरश्चामप्याहारेऽन्तरमूह्यताम् ॥ ૨૩૬ ॥

पंचेन्द्रियतिरश्चां यद्वज्જને પરમાન્તરમ્ ।

भाषितं षष्ठरूपं तदेषामेव व्यपेक्षया ॥ ૨૩૭ ॥

એઓની વળી, (૧) પદ્મગંધ, (૨) મૃગગંધ, (૩) સમ, (૪) સહ, (૫) તેજસ્તલિન અને (૬) શનેશ્ચર-એમ છ જાતિ છે. ૨૩૧.

વળી એઓ નિરન્તર અકૃમને પારણે, એકજવાર, અને કલ્પવૃક્ષના ફળનો તુવેરના કણ જેટલા જ ભાગનો આહાર કરે છે. ૨૩૨.

ઓગણુ પચાસ દિવસ સુધી અપત્યનું પાલનપોષણ કર્યા પછી ખાંસી કે બગાસું આવીને એમનું મૃત્યુ થાય છે; અને મૃત્યુ બાદ એઓ સ્વર્ગે જાય છે. ૨૩૩.

ત્યાંની પૃથ્વી, પુષ્પ, ફળ વગેરેની મીઠાશ ‘ હરિવર્ષ ’ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનન્તગણી છે. ૨૩૪.

ત્યાંના તિર્યંચો પણ હિંસાદિકથી રહિત છે. અને એઓ પણ ત્યાંના મનુષ્યોની માફક પોતાનો યુગલધર્મ પાળીને મૃત્યુબાદ સ્વર્ગે જ જાય છે. આ તિર્યંચો વળી છકૂં છકૂંને આંતરે આહાર લે છે. આ પ્રમાણે બીજા યુગ્મિ તિર્યંચોનો પણ આહારનો અન્તર આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજી લેવો. ૨૩૫-૨૩૬.

જે એમ કહ્યું કે તિર્યંચો છકૂં છકૂંને આંતરે આહાર લે છે તે પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોના સંબંધમાં કહ્યું છે. ૨૩૭.

તથોક્તમ્ । પંચિન્દ્રિયતિરિનરાણં સહાવિય છટ્ટઞ્ઠમઓ । ઇત્યાદિ ॥

કાલઃ સદાત્ર સુષમસુષમાખ્યઃ પ્રવર્ત્તે ।

વૃદ્ધઃ સાધુરિવ ક્ષેત્રપરાવૃત્તિપરાઙ્મુખઃ ॥ ૨૩૮ ॥

ક્ષેત્રેઽસ્મિંશ્ચ નીલવતો ગિરેર્દક્ષિણતઃ કિલ ।

યોજનાનાં શતાન્યઘૌ ચતુર્ચ્ચિશતમેવ ચ ॥ ૨૩૯ ॥

ચતુરઃ સાસિકાન્ ભાગાનતિક્રમ્ય સ્થિતાવિહ ।

યમકાખ્યૌ ગિરી શીતાપૂર્વપશ્ચિમકૂલયોઃ ॥ ૨૪૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

મિથસ્તુલ્યસ્વરૂપૌ તૌ યમલભ્રાતરાવિવ ।

તદેતૌ યમકાભિખ્યૌ કથિતૌ જિનનાયકૈઃ ॥ ૨૪૧ ॥

અથવા યમકાનામશકુન્યાકૃતિશાલિનૌ ।

તતસ્તથોદિતૌ સ્વર્ણમયૌ ગોપુચ્છસંસ્થિતૌ ॥ ૨૪૨ ॥

વ્યાસાયમપરિક્ષેપતુંગત્વોદ્વિદ્ધતાદિભિઃ ।

હરિસ્સહોપમૌ પદ્મવેદિકાવનમણિડતૌ ॥ ૨૪૩ ॥

તે સંબંધમાં શાસ્ત્રવચન છે કે

ત્યાં પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્ય અનુક્રમે છટ્ટ છટ્ટને આંતરે અને ઞ્ઠમ ઞ્ઠમને આંતરે આહાર લે છે.

અહિં હસ્તમેશાં “ સુષમસુષમ ” કાળ જ વર્તે છે, તે જાણે વૃદ્ધાવસ્થાને લઇને ક્ષેત્ર ન બદલી શકનાર સાધુજ હોયની. ૨૩૮.

આ ક્ષેત્રમાં, નીલવાન પર્વતથી દક્ષિણ દિશામાં આઠસો ચોત્રીશ પૂર્ણાંક ચાર સપ્તમાંશ યોજન ગયા પછી, શીતા નદીના પૂર્વ અને પશ્ચિમ તટ પર એ ‘ યમક ’ પર્વતો આવેલા છે. ૨૩૯-૨૪૦.

એમને ‘ યમક ’ એટલા પરથી કહ્યા છે કે જોડીઆ ભાઇઓની પેઠે એઓનું સ્વરૂપ પરસ્પર એકસરખું છે. અથવા તો એમનો ‘ યમક ’ નામના પક્ષી જેવો આકાર છે તેથી એમને યમક કહ્યા છે. ૨૪૧-૨૪૨.

એઓ સ્વર્ણમય છે, ગોપુચ્છની જેમ રહેલા છે, અને એમની પહોળાઇ, લંબાઇ, ઘેરાવો, ઉંચાઇ તથા ઉંડાઇ વગેરે હરિસ્સહ પર્વતની પેઠે છે. ૨૪૩.

તયોઃ પર્વતયોર્મૌલૌ ભૂમિભાગોઽતિવન્ધુરઃ ।
 પ્રત્યેકં તત્ર ચૈકૈકઃ સ્યાત્પ્રાસાદાવતંસકઃ ॥ ૨૪૪ ॥
 દ્વાષષ્ટિં યોજનાન્યર્દ્ધાધિકાનિ સ સમુચ્છ્રિતઃ ।
 યોજનાન્યેકત્રિંશતં ક્રોશં ચ વિસ્તૃતાયતઃ ॥ ૨૪૫ ॥
 તન્મધ્યે સપરીવારમસ્તિ સિંહાસનં મહત્ ।
 યમકાલ્યામરાહં તચ્છેષં વિજયદેવવત્ ॥ ૨૪૬ ॥
 મેરોરુત્તરતો જમ્બૂદ્વીપેઽન્યત્ર નિરૂપિતે ।
 રાજધાન્યૌ યમકયોર્નિઃશેષં વિજયોપમે ॥ ૨૪૭ ॥
 યદુક્તમન્તરં નીલવતો યમકભૂમૃતોઃ ।
 યમકાઘ્રાઘ્યહૃદયોસ્તાવદેવાન્તરં ભવેત્ ॥ ૨૪૮ ॥
 પરસ્પરં હૃદાનાં ચ તાવદેવોક્તમન્તરમ્ ।
 અન્ત્યહૃદાત્તાવતૈવ ક્ષેત્રપર્યન્તભૂરપિ ॥ ૨૪૯ ॥
 એવં ચ યમકહૃદદીર્ઘત્વૈઃ સત્તભિશ્ચ તથાન્તરૈઃ ।
 યથોક્તમુત્તરકુરુવ્યાસમાનં પ્રજાયતે ॥ ૨૫૦ ॥

એઓ પદ્મવેદિકા અને બળીયાને લઇને બહુ સુંદર લાગે છે. એમની મથાળાની ભૂમિ અત્યંત મનોહર છે. અને ત્યાં અંકેક મહાન પ્રાસાદ છે. ૨૪૪.

એ પ્રાસાદ સાડાબાસઠ યોજન ઉંચા, અને એકત્રીશ યોજન એક ડોસ લાંબા પહોળા છે. ૨૪૫.

એની અંદર ‘યમક’ નામના દેવને લાયક મહોટા પરિવારવાળા સિંહાસન આવેલાં છે. એનું શેષ સ્વરૂપ વિજયદેવ પ્રમાણે સમજવું. ૨૪૬.

અન્યત્ર જમ્બૂદ્વીપમાં મેરૂ પર્વતની ઉત્તરે વિજયદેવની રાજધાની સરખીજ યમકદેવોની રાજધાનીઓ છે. ૨૪૭.

નીલવાન અને યમક પર્વતો વચ્ચે જેટલું અન્તર કહેલું છે તેટલુંજ અન્તર પાશુ યમક પર્વતો અને એમના પહેલા બેઠા કુડો વચ્ચે છે. ૨૪૮.

વળી એ બે કુડોનું પરસ્પર અન્તર પણ તેટલું જ કહ્યું છે. અને આ ક્ષેત્રની પર્યન્ત ભૂમિ પણ છેલ્લા કુડથી તેટલી જ છે. ૨૪૯.

એવી રીતે સર્વ યમકકુડોની લાંબાઈ અને સાત આંતરા-એ બધાંનો સરવાળો કરવાથી ઉત્તરકુડનો યથોક્ત વ્યાસ આવી રહે છે. ૨૫૦.

તદુક્તમ્ ।

જાવડ્યમિ પમાણમિ હોંતિ જમગાઓ નીલવંતાઓ ।

તાવડ્યમંતરં ખલુ જમગદહાણં દહાણં ચ ॥ ૨૫૧ ॥

અથાભ્યાં યમકાદ્રિભ્યાં દક્ષિણસ્યાં સમાન્તરાઃ ।

શીતાયાઃ સરિતો મધ્યે હ્રદાઃ પંચ યથાક્રમમ્ ॥ ૨૫૨ ॥

પ્રથમો નીલવન્નામા નીલવદ્ગિરિસન્નિભૈઃ ।

શોભિતઃ શતપત્રાદ્યૈસ્તત્તથાપ્રથિતાભિધઃ ॥ ૨૫૩ ॥

યદ્વા નાગકુમારેન્દ્રો નીલવન્નામ નિર્જરઃ ।

પાલયત્યસ્ય સામ્રાજ્યમિત્યેવં પ્રથિતાભિધઃ ॥ ૨૫૪ ॥

દ્વિતીયસ્તૂત્તરકુરુસંસ્થાનાબ્જાદિમત્તયા ।

તુલ્યાખ્યવ્યન્તરાવાસાદ્યદ્વોત્તરકુરુહ્રદઃ ॥ ૨૫૫ ॥

ચન્દ્રાભશતપત્રાદિમત્ત્વાચ્ચન્દ્રાભિધો હ્રદઃ ।

વ્યન્તરેન્દ્રચન્દ્રદેવસ્વામિત્વાદ્વા તૃતીયકઃ ॥ ૨૫૬ ॥

અન્યત્ર કહ્યું છે કે—

યમક અને નીલવાન વચ્ચે જેટલું અંતર છે તેટલું જ અન્તર યમક અને એના કુંડો વચ્ચે તેમજ પરસ્પર કુંડો વચ્ચે છે. ૨૫૧.

હવે આ યમક પર્વતોથી દક્ષિણ દિશામાં, શીતા નદીની અંદર એક સરખે અન્તરે, અનુક્રમે પાંચ દ્રહ આવેલા છે. ૨૫૨.

એ આ પ્રમાણે:—

પહેલો દ્રહ ‘ નીલવાન ’ નામનો છે. નીલવાન પર્વત સમાન શત્રપત્ર-કમળો વગેરેથી તે શોભી રહ્યો છે એટલે એ એ નામથી પ્રખ્યાત છે; અથવા નીલવાન નામના નાગકુમારેના ઇન્દ્રદેવનું ત્યાં સામ્રાજ્ય છે એને લીધે એ નામથી ઓળખાય છે. ૨૫૩-૨૫૪.

બીજો ‘ ઉત્તરકુરુ ’ નામનો દ્રહ છે. એમાં ઉત્તરકુરુ જેવાં કમળપુષ્પો હોવાથી અથવા ઉત્તરકુરુ નામના વ્યન્તરનો વાસ હોવાથી એનું એ નામ પડેલું છે. ૨૫૫.

ત્રીજો ‘ ચંદ્ર ’ નામનો દ્રહ છે. એમાં ચંદ્રમા જેવી આલાવાળાં કમળ વગેરે હોવાથી અથવા એનો ચંદ્રદેવ નામનો વ્યન્તરેન્દ્ર સ્વામી હોવાથી એ એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ૨૫૬.

પેરાવતાકારહારિપદ્માદિમત્તયાથવા ।

વ્યન્તરૈરાવતાઢ્યત્વાત્તુર્યશ્રૈરાવતો હ્રદઃ ॥ ૨૫૭ ॥

માલ્યવત્પર્વતાકારામ્બુજાદિમત્તયાથવા ।

માલ્યવદ્વ્યન્તરાવાસાત્ પંચમો માલ્યવાન્ હ્રદઃ ॥ ૨૫૮ ॥

પદ્મહ્રદસમાકારાઃ સર્વે સહોદરા ઇવ ।

તથૈવ પદ્મવલ્લયૈઃ ષડ્જાતીયૈરલંકૃતાઃ ॥ ૨૫૯ ॥

વિશેષસ્તુ પદ્મહ્રદઃ પરિક્ષિપ્તઃ સમન્તતઃ ।

એકેન વનસ્પત્તેન પદ્મવેદિકયૈકયા ॥ ૨૬૦ ॥

વિભક્તાભ્યાં પ્રવિશ્યાન્તર્વિનિર્યાન્ત્યા ચ શીતયા ।

અમી પદ્મવેદિકાભ્યાં વનાભ્યાં ચ પરિષ્કૃતાઃ ॥ ૨૬૧ ॥

યામ્યોત્તરાયતાશ્રામી પૂર્વપશ્ચિમવિસ્તૃતાઃ ।

સહસ્રયોજનાયામાઃ શતાનિ પંચ વિસ્તૃતાઃ ॥ ૨૬૨ ॥

તથાહુઃ ।

ચોથો ‘ઐરાવત’ નામનો દ્રહ છે. એમાં ઐરાવતના આકારના મનોહર કમળો હોવાથી, અથવા એના સ્વામી-વ્યન્તર દેવનું ઐરાવત નામ હોવાથી એ નામ પડેલ છે. ૨૫૭.

પાંચમો માલ્યવાન નામનો દ્રહ છે. એમાં માલ્યવાન પર્વતના આકારના કમળો વગેરે હોવાથી અથવા એમાં માલ્યવાન નામે વ્યન્તરદેવનો આવાસ હોવાથી એ માલ્યવાન કહેવાય છે. ૨૫૮.

આ સર્વે દ્રહો જાણે સહોદર-ભાઈઓ હોયની એમ એકસરખી આકૃતિના છે. વળી છ વિવિધ કમળવલ્લયો વડે અલંકૃત હોઈ એઓ પદ્મદ્રહ સમાન શોભી રહ્યા છે. ૨૫૯.

તદ્દ્વાવત માત્ર એટલો જ છે કે જ્યારે પદ્મહ્રદની આસપાસ એક પદ્મવેદિકા અને એક બગીચો છે; ત્યારે આ દ્રહોની આસપાસ, અંદર પ્રવેશ કરીને પાછી બહાર નીકળતી શીતા નદીવડે વિભક્ત એવી બે પદ્મવેદિકા અને બે વન છે. ૨૬૦-૨૬૧.

આ દ્રહો વળી એક હજાર યોજન ઉત્તરદક્ષિણ લાંબા છે; અને પાંચસો યોજન પૂર્વ-પશ્ચિમ પહોળા છે. ૨૬૨.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે:—

સીયાસીઓયાણં બહુમજ્જે હુંતિ પંચ હરયાઓ ।

ઉત્તરહદાહિણદીહા પુઠ્ઠાવરવિસ્થિહા ઇણમો ॥ ૨૬૩ ॥

પદ્મહદાદયો યે તુ પરે વર્ષધરા હદાઃ ।

તે સ્યુઃ પૂર્વાપરાયામા દક્ષિણોત્તરવિસ્તૃતાઃ ॥ ૨૬૪ ॥

હદાધિદેવતાનાં ચ પંચાનામમૃતાશિનામ્ ।

રાજધાન્યોઽન્યત્ર જમ્બૂદ્વીપે મેરોરુદગ્દિશિ ॥ ૨૬૫ ॥

એકૈકસ્ય હ્રદસ્યાસ્ય પૂર્વપશ્ચિમયોર્દિશોઃ ।

યોજનાનિ દશ દશ મુક્ત્વા તટભુવિ સ્થિતાઃ ॥ ૨૬૬ ॥

શૈલાઃ કાંચનનામાનો મૂલે લગ્નાઃ પરસ્પરમ્ ।

એકૈકતો દશ દશ ક્ષેત્રેઽસ્મિન્ નિલિલાઃ શતમ્ ॥ ૨૬૭ ॥ યુ૦ ॥

સર્વેઽપિ યોજનશતોતુંગા રમ્યા હિરણ્મયાઃ ।

વિષ્કમ્ભાયામતો મૂલે યોજનાનાં શતં મતાઃ ॥ ૨૬૮ ॥

મધ્યે પંચસપ્તતિં ચ યોજનાનિ પ્રકીર્તિતાઃ ।

પંચાશતં યોજનાનિ મસ્તકે વિસ્તૃતાયતાઃ ॥ ૨૬૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

શીતા અને શીતોદા નદીઓમાં વચ્ચેવચ્ચ પાંચ દ્રહ છે એઓ ઉત્તરદક્ષિણ લાંબા છે અને પૂર્વપશ્ચિમ પહોળા છે. ૨૬૩.

પદ્મદ્રહ આદિ જે અન્ય વર્ષધર દ્રહો છે તે તો ઉત્તરદક્ષિણ પહોળા અને પૂર્વપશ્ચિમ લાંબા છે. ૨૬૪.

આ પાંચે દ્રહોના પાંચે અધિષ્ઠાયક દેવોની રાજધાનીઓ અન્યત્ર જમ્બૂદ્વીપમાં મેરૂ પર્વતની ઉત્તરે કહેલી છે. ૨૬૫.

આ પાંચે દ્રહોમાંથી પ્રત્યેકની પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશાએ, કિનારા પર દશ દશ યોજન મૂકીને, મૂળ આગળ પરસ્પર જોડાયલા એવા ‘કાંચન’ નામના પર્વતો છે. પ્રત્યેક બાજુએ દશ દશ હોઢને, એઓ સર્વ મળીને આ ક્ષેત્રમાં એકસો થાય છે. ૨૬૬-૨૬૭.

એ સર્વે એકસો યોજન ઉંચા છે. વળી એમનો વિસ્તાર મૂળ આગળ એકસો યોજન છે, મધ્યમાં પંચોતેર યોજન છે અને મથાળે પચાસ યોજન છે. ૨૬૮-૨૬૯.

શતત્રયં ષોડશાઢ્યં કિંચિદ્વિશેષતોઽધિકમ્ ।
 યોજનાનિ પરિક્ષેપઃ તેષાં મૂલે પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૨૭૦ ॥
 મધ્યે વિશેષાભ્યધિકા સપ્તત્રિંશા શતદ્વયી ।
 સાતિરેકાષ્ટપંચાશયુક્તં શતમથોપરિ ॥ ૨૭૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 વસુન્ધરાવધુક્રીડાસ્વર્ણસારિસમાઃ સ્થિતાઃ ।
 દક્ષિણોત્તરપંક્ત્યૈતે વેદિકાવનમણિડતાઃ ॥ ૨૭૨ ॥
 કાંચનપ્રભપાથોજાઘલંકૃતજલાશ્રયાઃ ।
 કાંચનાઘ્યાસ્તતો યદ્વા કાંચનાઘ્યૈઃ સુરૈઃ શ્રિતાઃ ॥ ૨૭૩ ॥
 સર્વેઽપ્યેકૈકપ્રાસાદાવતંસાશ્રિતમૌલયઃ ।
 પ્રાસાદાસ્તે ચ યમકપ્રાસાદસદૃશા મતાઃ ॥ ૨૭૪ ॥
 સપરિચ્છદમેકૈકં તત્ર સિંહાસનં સ્ફુરત્ ।
 ઐશ્વર્યં ભુજતે તેષુ નિર્જરાઃ કાંચનાભિધાઃ ॥ ૨૭૫ ॥
 ઋદ્ધિશ્રૈષ્ઠાં વિજયવદાયુઃ પલ્યોપમં સ્મૃતમ્ ।
 મેરોરુદગ્ રાજધાન્યો જમ્બૂદ્વીપે પરત્ર ચ ॥ ૨૭૬ ॥

એમનો પરિધિ એટલે ઘેરાવો મૂળ . આગળ ત્રણસો સોળ યોજનથી કંઈક અધિક, મધ્યમાં બસો સાડત્રીશ યોજનથી કંઈક અધિક અને મથાળે એકસો અઠાવન યોજનથી સહેજ વધારે છે. ૨૭૦-૨૭૧.

પૃથ્વી રૂપી વધુના રમવાના સુવર્ણનાં સોગઠાં હોયની એવા એ પર્વતો પદ્મવેદિકા અને બગીચા વડે સૌન્દર્યવાન હોઈને ઉત્તરદક્ષિણ શ્રેણિબદ્ધ રહેલા છે. ૨૭૨.

કાંચન સમાન કાન્તિવાળા કમળો વગેરેથી શોભી રહેલા જળાશયો એ પર્વતો પર છે તેથી અથવા કાંચન નામના એમના અધિષ્ઠાયક દેવો હોવાથી એમનું ‘ કાંચન ’ એવું નામ કહેવાય છે. ૨૭૩.

આ કાંચનપર્વતોના શિખરો પર એકેક સુંદર પ્રાસાદ છે. એ સર્વે પ્રાસાદો યમકપર્વતોના પ્રાસાદ જેવા છે. ૨૭૪.

સઘળા પ્રાસાદોને વિષે વળી મ્હોટા પરિવારવાળા સિંહાસનો શોભી રહ્યાં છે. એમનો કાંચન નામના દેવો ઐશ્વર્યપૂર્વક ઉપભોગ કરી રહ્યા છે. ૨૭૫.

એ કાંચનદેવોની સમૃદ્ધિ વિજયદેવની જેવી છે. એમનું આયુષ્ય એક પલ્યોપમનું કહ્યું છે અને એમની રાજધાનીઓ અન્યત્ર જમ્બૂદ્વીપમાં મેરૂની ઉત્તરે કહેલી છે. ૨૭૬.

અથોત્તરકુરુક્ષેત્રસ્થિતા જમ્બૂર્નિરૂપ્યતે ।

સુદર્શનાલ્યા યન્નામ્મા જમ્બૂદ્વીપોઽયમુચ્યતે ॥ ૨૭૭ ॥

ઉત્તરાઃ કુરવો દ્વેધા વિભક્તાઃ શિતયા કિલ ।

પૂર્વાપરાર્ધભાવેન સીમન્તેનાલકા ઇવ ॥ ૨૭૮ ॥

તત્ર ચ

દક્ષિણસ્યાં નીલગિરેઃ ઉદીચ્યાં મન્દરાચલાત્ ।

પશ્ચિમાયાં માલ્યવતઃ શીતાયાઃ પ્રાક્તને તટે ॥ ૨૭૯ ॥

ઉદક્કુરુપ્રાક્તનાર્ધમધ્યભાગે નિરૂપિતમ્ ।

જામ્બૂનદમયં જમ્બૂપીઠં નમ્રસુરાસુરૈઃ ॥ ૨૮૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

શતાનિ પંચ વિષ્કમ્ભાયામૌ પરિધિરસ્ય ચ ।

एकाशीत्यधिकं सार्धसहस्रं किंचनाधिकम् ॥ ૨૮૧ ॥

પીઠસ્યાસ્ય મધ્યભાગે બાહલ્યં પરિકીર્તિતમ્ ।

યોજનાનિ દ્વાદશાન્ત્યભાગેષુ ક્રોશયોર્દ્વયમ્ ॥ ૨૮૨ ॥

તદેકયા પદ્મવરવેદિકયા વનેન ચ ।

સમાવૃતં તન્માનાદિ જગતીવેદિકાદિવત્ ॥ ૨૮૩ ॥

હવે આ ઉત્તરકુરુક્ષેત્રમાં આવેલા ‘ સુદર્શન ’ નામના જમ્બૂવૃક્ષનું વર્ણન કરું છું—જે જમ્બૂવૃક્ષપરથી ‘ જમ્બૂદ્વીપ ’ એવું નામ પડેલું છે. ૨૭૭.

વાળ જેમ સીમન્ત એટલે સેંથાને લીધે બે ભાગમાં વહેંચાયેલો બને છે એમ આ ઉત્તર-કુરુક્ષેત્ર શીતાનદીને લીધે (૧) પૂર્વ-ઉત્તરકુરુ અને (૨) પશ્ચિમ-ઉત્તરકુરુ—એમ બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. ૨૭૮.

એ બે ભાગમાંના એક-પૂર્વોત્તરકુરુ—ના મધ્યમાં; નીલગિરિથી દક્ષિણે, મેરૂપર્વતથી ઉત્તરે અને માલ્યવાન પર્વતથી પશ્ચિમે, શીતાનદીના પૂર્વતટપર, સુવર્ણમય જમ્બૂપીઠ આવેલું છે એમ જિનભગવાનોએ કહેલું છે. ૨૭૯-૨૮૦.

એ જમ્બૂપીઠનો વિસ્તાર (લંબાઈ પહોળાઈ) પાંચસો યોજનનો છે અને એનો ઘેરાવો પંદરસો એકાશી-યોજનથી સહેજ વધારે છે. એની બહાર મધ્યભાગમાં બાર યોજનની અને પ્રાન્તભાગે બે કોસની છે. ૨૮૧-૨૮૨.

એ પીઠની આસપાસ એક પદ્મવેદિકા તથા સુંદર બગીચો આવી રહ્યાં છે—એનું માન વગેરે ‘ જગતી ’ ની વેદિકા જેવું બાણવું. ૨૮૩.

દિત્તુ પૂર્વાધ્યાસુ તસ્ય જમ્બૂપીઠસ્ય તીર્થપૈઃ ।
 એકૈકં દ્વારમુક્તં ત્રિસોપાનપ્રતિરૂપકમ્ ॥ ૨૮૪ ॥
 તદેકક્રોશવિસ્તીર્ણં ક્રોશદ્વયસમુચ્છિતમ્ ।
 વજ્રરત્નમયૈર્ભૂમિમૂલભાગૈર્મનોહરમ્ ॥ ૨૮૫ ॥
 ભૂમેરૂર્ધ્વં પ્રતિષ્ઠાનભૂતૈશ્ચ રિષ્ટરત્નજૈઃ ।
 પ્રદેશૈઃ શોભિતં વર્યવૈદૂર્યસ્તમ્ભવન્ધુરમ્ ॥ ૨૮૬ ॥
 સુવર્ણરુપ્યફલકૈઃ વૈદૂર્યસન્ધિવન્ધુરૈઃ ।
 રત્નાલમ્બનવાહાભિઃ રત્નાલમ્બનકૈઃ યુતમ્ ॥ ૨૮૭ ॥ વિશેષકમ્ ॥
 દ્વારેષુ તેષુ સર્વેષુ પ્રત્યેકં તોરણં ભવેત્ ।
 રત્નસ્તમ્ભસન્નિવિષ્ટં વૃષભાશ્વાદિચિત્રયુક્તમ્ ॥ ૨૮૮ ॥
 તોરણાનામુપર્યેષામુત્તરંગેષુ સન્તિ વૈ ।
 અષ્ટાવઘ્નૌ મંગલાનિ તથા તત્તોરણોપરિ ॥ ૨૮૯ ॥
 દણ્ડા વજ્રમયાઃ પંચવર્ણાશ્ચ ચામરધ્વજાઃ ।
 પતાકાતિપતાકાશ્ચ છત્રાતિછત્રકાણિ ચ ॥ ૨૯૦ ॥
 ભૂયાંસિ ઘણ્ટાયુગ્માનિ ભૂયાંસ ઉત્પલોચ્ચયાઃ ।
 ભૂયાંસઃ પદ્મકુમુદનિકરાઃ સન્તિ રત્નજાઃ ॥ ૨૯૧ ॥ વિશેષકમ્ ॥

એ પીઠની પૂર્વાદિ ચારે દિશાઓમાં ત્રણત્રણ પગથીઆવાળું અકેક દ્વાર કહ્યું છે. ૨૮૪.

એમ ચાર દ્વાર થયાં. એ ચારે કોસ કોસ પહોળાં અને બપ્પે કોસ ઊંચાં છે. એમના મૂળ આગળની જમીન વજ્રરત્નમય છે, એમની આસપાસનો ભૂપ્રદેશ રિષ્ટરત્નમય છે અને એમના સ્તંભો વૈદૂર્યરત્નમય છે. એ દ્વારોના ફલક એટલે કમાડ વૈદૂર્યરત્ન બેસાડેલાં સુવર્ણ અને રૂપાનાં છે. લટકતાં રત્નોએ યુક્ત એની બાહ્યાઓ છે અને એમનાપર રત્નોના કુમળા શોભી રહેલાં છે. ૨૮૫-૨૮૭.

ચારે દ્વારોપર વળી રત્નમય સ્તંભોપર ગોઠવેલાં અને વૃષભ, અશ્વ વગેરેના ચિત્રોવાળાં તોરણો છે. ૨૮૮.

એ તોરણોપર વળી ઉત્તરંગ એટલે બારસાળોમાં અષ્ટમંગળ, વજ્રમય ઢાંડ, પંચવર્ણના ચામર અને ધ્વજાઓ, પતાકાઓપર પતાકા, અને છત્રોપર છત્રો શોભી રહ્યાં છે; એટલું જ નહિ પણ ત્યાં અનેક ઘંટાઓ, પુષ્કળ કમળો અને રાશિબદ્ધ રત્નમય પદ્મો અને કુમુદો વિરાજી રહ્યાં છે. ૨૮૯-૨૯૧.

મધ્યભાગેઽસ્ય પીઠસ્ય સ્યાચ્ચતુર્યોજનોન્નતા ।
 યોજનાન્યષ્ટ વિસ્તીર્ણાયતૈકા મણિપીઠિકા ॥ ૨૧૨ ॥
 ઉપર્યસ્યાઃ પીઠિકાયા જમ્બૂવૃક્ષોઽસ્તિ વેષ્ટિતઃ ।
 વેદિકાભિર્દ્વાદશભિઃ પ્રાકારાકારચારુભિઃ ॥ ૨૧૩ ॥
 અથાસ્ય જમ્બૂવૃક્ષસ્ય મૂલં વજ્રમયં મતમ્ ।
 મૂલાદુપરિ યઃ કન્દો ભૂમધ્યસ્થઃ સ રિષ્ટજઃ ॥ ૨૧૪ ॥
 સ્કન્ધઃ કન્દાદુત્થિતો યઃ સ તુ વૈદૂર્યરત્નજઃ ।
 સુવર્ણમય્યસ્તચ્છાશ્વાઃ પ્રશાશ્વા જાતરૂપજાઃ ॥ ૨૧૫ ॥
 શાશ્વાનાં દિક્પ્રસ્તૂતાનાં મધ્યે સ્કન્ધાત્સમુત્થિતા ।
 યોર્ધ્વશાશ્વા વિહિમાશ્વા સોક્તા રજતનિર્મિતા ॥ ૨૧૬ ॥
 પત્રાણિ તસ્ય વૈદૂર્યમયાનિ જગદુઃ જિનાઃ ।
 તપનીયવૃન્તવન્તિ ગુચ્છા જામ્બૂનદોદ્ભવાઃ ॥ ૨૧૭ ॥
 રજતોત્થાસ્તપ્રવાલાંકુરાઃ પુષ્પફલાવલી ।
 નાનારત્નમયી જમ્બૂતરુરિદ્ધિર્ શ્રુતઃ શ્રુતે ॥ ૨૧૮ ॥
 શાશ્વાપ્રભવપર્યન્તઃ સ્કન્ધઃ કન્દાદ્ય ઊર્ધ્વગઃ ।
 દ્વે યોજને સ ઉત્તુંગો વિસ્તીર્ણઃ ક્રોશયોર્દ્વયમ્ ॥ ૨૧૯ ॥

આ જમ્બૂપીઠના મધ્ય ભાગમાં એક મણિપીઠિકા છે તે ચાર યોજન ઉંચી અને આઠ યોજન લાંબી પહોળી છે. ૨૬૨.

એ પીઠિકાપર પૂર્વોક્ત જમ્બૂવૃક્ષ આવેલું છે—જેની આસપાસ કિલ્લાના આકારની બાર બાર વેદિકાઓ શોભી રહી છે. ૨૬૩.

આ જમ્બૂવૃક્ષનું મૂળ વજ્રમય છે; એના મૂળથી ઉપર, પૃથ્વીના મધ્યમાં ‘કંદ’ છે તે રિષ્ટરત્નમય છે; કંદમાંથી નીકળેલું સ્કન્ધ વૈદૂર્યરત્નમય છે; એની શાખાઓ સુવર્ણમય છે; અને પ્રશાખાઓ રજતસુવર્ણમય છે. ૨૬૪-૨૬૫.

વળી ચોતરફ વિસ્તરેલી શાખાઓના મધ્યમાં, સ્કન્ધમાંથી નીકળેલી ‘વિહિમા’ નામની એક ઉંચી શાખા છે તે રૂપમય એટલે કે રૂપાની છે. એના પત્રો વૈદૂર્યરત્નમય, ગુચ્છો સુવર્ણમય અને વૃન્તો એટલે ડીંટ પણ સુવર્ણના છે. વળી એના પ્રવાલના અંકુરો રૂપમય અને પુષ્પ તથા ફળ વિવિધરત્નમય છે. ૨૬૬-૨૬૮.

યા દિક્પ્રસૂતશાખાન્તર્જાતા શાખોર્ધ્વગામિની ।
 વિડિમાપરપર્યાયા સોત્તુંગા યોજનાનિ ષટ્ ॥ ૩૦૦ ॥
 એવં ચ કન્દાદારમ્બ્ય સર્વાગ્રેણાષ્ટયોજનીમ્ ।
 જમ્બૂતરુઃ સમુત્તુંગો ભૂમગ્નઃ ક્રોશયોર્દ્વયમ્ ॥ ૩૦૧ ॥
 યા તસ્ય પ્રસૂતા સ્કન્ધાચ્છાયા દિત્તુ ચતસ્ટપુ ।
 પૂર્વાદિષુ કિલ્લૈકૈકા શિષ્યશાખા ગુરોરિવ ॥ ૩૦૨ ॥
 ક્રોશેનોનાનિ ચત્વારિ યોજનાન્યાયતાશ્ચ તાઃ ।
 પ્રત્યેકં ચિત્રકૃત્પત્રફલપુષ્પાચ્ચલંકૃતાઃ ॥ ૩૦૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 એવં ચોભયતઃ શાખાદૈર્ઘ્યે સ્કન્ધોર્વતાન્વિતે ।
 વિષ્કમ્ભાયામતઃ સોઽયં ભવેત્ પૂર્ણાષ્ટયોજનઃ ॥ ૩૦૪ ॥
 શાખાયાઃ પ્રસૂતાયાઃ પ્રાક્ મધ્યભાગે વિરાજતે ।
 અનાદૃતસ્ય દેવસ્ય ભવનં રત્નનિર્મિતમ્ ॥ ૩૦૫ ॥
 અનેકરત્નસ્તમ્ભાઢ્યં ક્રોશમાયામતો મતમ્ ।
 વિષ્કમ્ભતસ્તુ ક્રોશાર્ધં દેશેનં ક્રોશમુન્નતમ્ ॥ ૩૦૬ ॥ યુ૦ ॥

આ જમ્બૂવૃક્ષનો, કંદથી ઉપરનો, શાખાઓ નીકળી ત્યાં સુધીનો ભાગ જે સ્કંધ કહેવાય-તે બે યોજન ઉંચો અને બે કોસ પહોળો છે. ૨૯૯.

વળી ચોતરફ વિસ્તરેલી શાખાઓની અંદર ‘ વિડિમ ’ નામની સર્વથી ઉંચી શાખા છે તે છ યોજન ઉંચી છે. ૩૦૦.

એવી રીતે આ જમ્બૂવૃક્ષ કંદથી આરંભીને સમગ્ર આઠ યોજન ઉંચાઈમાં છે; અને બે કોસ પૃથ્વીમાં ગૂઢ રહેલ છે. ૩૦૧.

હવે એને, સ્કંધમાંથી ચાર દિશાઓમાં પ્રસરેલી, ગુરૂની શિષ્યપરમ્પરા જેવી, ચાર શાખાઓ છે તે પ્રત્યેકની લંબાઈ ચાર યોજનમાં એક કોસ ઓછી છે. વળી એ પ્રત્યેક વિવિધ જાતિના પત્ર, પુષ્પ અને ફળથી અલંકૃત છે. ૩૦૨-૩૦૩.

એવી રીતે સ્કન્ધની પહોળાઈ અને શાખાઓની બેઉ બાજુની લંબાઈ ગણતાં, આ જમ્બૂવૃક્ષની પહોળાઈ પણ સંપૂર્ણ આઠ યોજનની થાય છે. ૩૦૪.

આ જમ્બૂવૃક્ષની, પૂર્વતરફ ફેલાયેલી શાખાની વચ્ચે ‘ અનાદૃત ’ દેવનું અનેક રત્નમય સ્તંભોવાળું એક રત્નમય ભવન શાભી રહ્યું છે. ૩૦૫.

ધનુઃપંચશતોત્તુંગં તદર્ધં પ્રથુલં ક્રમાત્ ।

પ્રાચ્યુદીચીદક્ષિણાસુ દ્વારમેકૈકમત્ર ચ ॥ ૩૦૭ ॥

ધનુઃપંચશતાયામવિષ્કમ્ભા મણિપીઠિકા ।

તદર્ધમાનવાહલ્યા તત્ર શય્યાવિરાજિતા ॥ ૩૦૮ ॥

શેષશાખાસુ તિસ્થુ સ્યુઃ પ્રાસાદાવતંસકાઃ ।

પ્રાકૂશાખાભાવિભવનાનુકારાઃ સર્વમાનતઃ ॥ ૩૦૯ ॥

સર્વરત્નમયા દીપ્રપ્રમાપટલભાસુરાઃ ।

અનાદૃતસ્વર્ગિયોગ્યસિંહાસનવિભૂષિતાઃ ॥ ૩૧૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યદ્યપિ વિષમાયામવિષ્કમ્ભં ભવનં શ્રીદેવ્યાદિભવનવત્ સમાયામ-
વિષ્કમ્ભઃ પ્રાસાદઃ વિજયાદિપ્રાસાદવત્ इति ભવનપ્રાસાદયોર્વિશેષં
આમનન્તિ તથાપિ શ્રીજમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રશ્રીજિનભદ્રગણિચ્છમાશ્રમણ-
કૃતક્ષેત્રસમાસશ્રીઉમાસ્વાતિવાચકકૃતજમ્બૂદ્વીપસમાસશ્રીસોમતિલકસૂ-
રિકૃતનવ્યવૃહત્ક્ષેત્રસમાસાદિષુ એતેષાં વચ્ચમાણવનગતાનાં ચ પ્રાસાદ-
તયા વ્યપદિષ્ટત્વાત્ ક્રોશાયામક્રોશાર્દ્ધવિષ્કમ્ભત્વસ્ય ચ ઉક્તત્વાત્ જમ્બૂ-

એ ભવન લાંબાઈમાં એક કોસ, પહોળાઈમાં અરધો કોસ અને ઉંચાઈમાં એક કોસથી
સહેજ ઓછું છે. ૩૦૬.

એને વળી પૂર્વમાં, ઉત્તરે તથા દક્ષિણે-એમ ત્રણ દ્વારો છે. એઓ પાંચસો પાંચસો
ધનુષ્ય ઉંચા તથા અઢીસો અઢીસો ધનુષ્ય પહોળાં છે. ૩૦૭.

ત્યાં વળી એક મણિપીઠિકા છે-તે પાંચસો ધનુષ્ય લાંબીપહોળી છે અને અઢીસો ધનુષ્ય
ઝાડી છે. ૩૦૮.

શેષ ત્રણ શાખાઓમાં પણ મહાન પ્રાસાદો છે. એઓનું પ્રમાણ પૂર્વ તરફની શાખામાં
રહેલા ભવનની જેટલું જ છે. એઓ સર્વ પ્રકારના રત્નોએ યુક્ત છે, દેદીપ્યમાન કાન્તિને લીધે
ચકચકિત થઈ રહેલાં છે અને અનાદૃત દેવને લાયકના સિંહાસનથી અલંકૃત છે. ૩૦૯-૩૧૦.

જે કે, જેની લાંબાઈ પહોળાઈ વિષમ હોય એ ‘ ભવન ’ કહેવાય, જેમકે લક્ષ્મીદેવીનું
‘ ભવન ’, અને સમાન લાંબાઈ પહોળાઈ હોય તે ‘ પ્રાસાદ ’ કહેવાય, વિજયદેવ વગેરેના
પ્રાસાદની જેમ-આમ ‘ ભવન ’ અને ‘ પ્રાસાદ ’ માં તફાવત ગણાવાય છે તો પણ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞ-
પ્રિતસૂત્ર, જિનભદ્રગણિચ્છમાશ્રમણકૃત ક્ષેત્રસમાસની ટીકા, શ્રીઉમાસ્વામિવાચકકૃત જમ્બૂદ્વીપ-
સમાસ અને શ્રીસોમતિલકસૂરિકૃત નવીન ગૃહતક્ષેત્રસમાસ વગેરેમાં એઓને તથા વચ્ચમાણ-

પ્રકરણે પ્રાસાદા અપિ વિષમાયામવિષ્કમ્ભા ઇતિ ધ્યેયમ્ । ઇતિ અર્થતઃ
ઉપાધ્યાયશ્રીશાન્તિચન્દ્રોપજ્ઞજમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિવૃત્તૌ ॥

જીવાભિગમસૂત્રે તુ ણ્ણમપિ સમાયામવિષ્કમ્ભત્વમેવ દૃશ્યતે ।
તથા ચ તદ્ગ્રન્થઃ । તત્થ જે દાહિણિલ્લે સાલે एत्थ णं एगे महं पासा-
यावडिंसए पण्णत्ते कोसं च उट्ठं उच्चतेणं अद्धकोसं आयामविस्खवंभेणं
इति ॥

શેષપ્રાસાદસૂત્રાણિ અપિ અસ્યૈવ સૂત્રસ્ય અતિદેશેન ઉક્તાનિ ઇતિ જ્ઞેયમ્ ॥

ચતુર્દિગ્ગતશાખાન્તઃ શાખા યા વિહિમાભિધા ।

તસ્યા મૌલૌ મધ્યભાગે સિદ્ધાયતનમુત્તમમ્ ॥ ૩૧૧ ॥

વિષ્કમ્ભાયામતશ્ચૈતત્ પ્રાકુશાખાભવનોપમમ્ ।

દેશેનક્રોશમુત્તંગપ્રથુદ્વારત્રયાન્વિતમ્ ॥ ૩૧૨ ॥

તસ્ય મધ્યે મહત્યેકા શોભતે મણિપીઠિકા ।

ધનુઃપંચશતાયામવ્યાસા તદર્ધમેદુરા ॥ ૩૧૩ ॥

ઉપર્યસ્યા મહાનેકો દેવચ્છન્દક આહિતઃ ।

પંચાપશતાયામવિષ્કમ્ભઃ સર્વરત્નજઃ ॥ ૩૧૪ ॥

વનગતભવનોને પ્રાસાદ તરીકે ગણેલાં હોવાથી અને એમની લાંબાઈ એક કોસની તથા પહોળાઈ અરધા કોસની કહેલી હોવાથી આ જમ્બૂવૃક્ષના પ્રકરણમાં પ્રાસાદો પણ વિષમ લાંબાઈ પહોળાઈવાળા છે એમ સમજવું આવે અર્થે શ્રીશાન્તિચન્દ્રઉપાધ્યાયકૃત જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિત્તની ટીકામાં કહેલો છે.

જીવાભિગમસૂત્રમાં તેો એઓની પણ સમાન લાંબાઈ પહોળાઈ જોવામાં આવે છે. એ સૂત્રમાં જે પાઠ છે એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—દક્ષિણ દિશામાં જે વૃક્ષ છે તેમાં એક મહાન પ્રાસાદ કહેલો છે તે ઉંચાઈમાં એક કોસ તથા લાંબાઈ પહોળાઈમાં અરધા કોસ છે.

શેષ પ્રાસાદસૂત્રો પણ આજ સૂત્રના અતિદેશેને લઈને કહેલાં છે એમ સમજવું.

હવે ચારે દિશાઓમાં પ્રસરેલી ચાર શાખાઓની અંદર-વચ્ચે જે ‘ વિહિમ ’ નામની શાખા કહી છે તેની ટોચપર એક ઉત્તમ ‘ સિદ્ધાયતન ’ કે સિદ્ધમન્દિર છે. ૩૧૧.

એ સિદ્ધાયતનની લાંબાઈ પહોળાઈ પૂર્વોક્ત શાખાન્તર્ગત ભવન જેટલી છે, અને ઉંચાઈ એક કોસથી સહેજ ઓછી છે. એ સિદ્ધાયતનને ત્રણ દ્વાર છે. વળી એમાં એક મોટી મણિ-પીઠિકા છે—જે પાંચસો ધનુષ્ય લાંબીપહોળી અને એથી અરધી જડી છે. ૩૧૨-૩૧૩.

सातिरेकधनुःपंचशतोत्तुंगोऽथ तत्र च ।

अष्टाधिकं जिनार्चानां शतं वैताढ्यचैत्यवत् ॥ ३१५ ॥ युग्मम् ॥

एवमुक्तस्वरूपोऽयं जम्बूवृक्षः समन्ततः ।

भात्यष्टाग्रेण जम्बूनां शतेन परिवेष्टितः ॥ ३१६ ॥

अमी आद्यपरिक्षेपगता जम्बूमहीरुहः ।

मूलजम्बूतरोरर्धमाना भवन्ति सर्वथा ॥ ३१७ ॥

यथा द्वादशभिः पद्मवेदिकाभिः स वेष्टितः ।

तथामी निखिला षड्भिर्वેદિકાભિરલંકૃતાઃ ॥ ૩૧૮ ॥

श्रीदेवीपद्मवच्चैते सर्वेऽनादृतनाकिनः ।

स्वीयाभरणसर्वस्वनिक्षेपवणिगापणाः ॥ ૩૧૯ ॥

एतेषु च १०८ जम्बूवृक्षेषु श्रीजम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिश्रीजीवाभिगमक्षेत्र-
विचारादौ सूत्रकृद्भिः वृत्तिकृद्भिश्च जिनभवनप्रासादचिन्ता न कापि
चक्रे । बहवो बहुश्रुताः श्राद्धप्रतिक्रमणचूर्णिकारादयः शाश्वतजिनस्तो-

એ મણિપીઠિકાપર એક મહોટો સર્વરત્નમય દેવચન્દ્રક આવેલો કહેવાય છે—જે પાંચસો ધનુષ્ય લાંબોપહોળો છે અને એથી કંઈક વિશેષ ઉંચો છે. એમાં વૈતાઢ્યના ચૈત્યની પેઠે એકસો આઠ જિનબિમ્બ છે. ૩૧૪-૩૧૫.

આવા આવા સ્વરૂપવાળા એ જમ્બૂવૃક્ષની ફરતાં એકસોઆઠ બીજાં જમ્બૂવૃક્ષો વીંટાઈને રહ્યાં છે. ૩૧૬.

એ એકસોઆઠ પહેલા ઘેરાવામાં રહેલાં છે અને એઓતું માન મૂળના જમ્બૂવૃક્ષથી અરધું છે. ૩૧૭.

વળી મૂળ જમ્બૂવૃક્ષની આસપાસ જ્યારે બાર પદ્મવેદિકા આવી રહી છે ત્યારે આ સર્વની ફરતી છ પદ્મવેદિકા છે. ૩૧૮.

વળી શ્રીદેવીને જેમ કમળ તેમ ‘અનાદૃત’ દેવને આ સર્વ વૃક્ષો પોતાનાં આભૂષણાદિક સર્વ વાનાં રાખવાની બળદૂ દુકાન જેવાં છે. ૩૧૯.

આ એકસો આઠ જમ્બૂવૃક્ષોમાં જિનભવન કે પ્રાસાદ આદિક કંઈ છે કે નહિ તે સંબંધમાં, સૂત્રકાર કે ટીકાકારોએ શ્રી જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ, શ્રી જીવાભિગમ કે ક્ષેત્રવિચાર વિગેરે ગ્રંથોમાં કંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પરંતુ શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણની ચૂર્ણીના કર્તા વગેરે બહુશ્રુતો

ત્રકત્તુશ્રીજયાનન્દસૂરિપ્રભૃતશ્ચ મૂલજમ્બૂવૃક્ષવત્ પ્રથમવલયજમ્બૂવૃક્ષપ્રથ-
મવનલંકાગતકૂટકાષ્ટકજિનભવનૈઃ સહ જમ્બૂવૃક્ષે સત્તદશોત્તરં જિનભવ-
નાનાં શતં મન્યમાનાં ઇહાપિ એકૈકં સિદ્ધાયતનં પૂર્વોક્તમાનં મેનિરે ।
તતઃ અત્ર તત્ત્વં કેવલિનો વિદુઃ । ઇતિ જમ્બૂદ્રીપપ્રજ્ઞસિદ્ધૌ ॥

મૂલજમ્બૂતરોસ્તસ્માદ્યથાક્રમં દિશાં ત્રયે ।

વાયવ્યામુત્તરસ્યાં ચૈશાન્યાં ચ તુલ્યનાકિનામ્ ॥ ૩૨૦ ॥

જમ્બૂસહસ્રાશ્ચત્વારઃ તાવતાં કીર્તિતા જિનૈઃ ।

જમ્બવશ્ચત્ત્વઃ પૂર્વસ્યાં મહિષીણાં ચતસ્રણામ્ ॥ ૩૨૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સહસ્રાણ્યષ્ટ ચાગ્નેય્યાં જમ્બવોઽભ્યન્તરપર્ષદામ્ ।

જમ્બૂસહસ્રાણિ દશ યામ્યાં મધ્યમપર્ષદામ્ ॥ ૩૨૨ ॥

તા દ્વાદશસહસ્રાણિ નૈર્ઋત્યાં બાહ્યપર્ષદામ્ ।

પ્રત્યક્ ચ સત્ત સેનાન્યાં પરિત્તેપે દ્વિતીયકે ॥ ૩૨૩ ॥

જમ્બૂસહસ્રાશ્ચત્વારઃ પ્રત્યેકં દિક્ચતુષ્ટયે ।

સહસ્રાઃ ષોડશેત્યાત્મરક્ષકાણાં તૃતીયકે ॥ ૩૨૪ ॥

તેમજ શાશ્વત જિનની સ્તુતિના રચયિતા શ્રી જયાનંદ સૂરિ વગેરે, મૂળ જમ્બૂવૃક્ષપર તથા એની આસપાસના પ્રથમ વલયમાં રહેલા જમ્બૂવૃક્ષોપર તથા પ્રથમના વનખંડમાં રહેલા આઠ કૂટ પર-એમ સર્વ મળીને એકસો સત્તર જિનભવનો માનવાની આથે અહિં પણ પૂર્વોક્ત પ્રમાણવાળું એકેક સિદ્ધાયતન માને છે. તે એ એ હકીકતમાં સત્ય કંઈ છે તે કેવળીગમ્ય છે.

એ મુજબ ‘ જમ્બૂદ્રીપ પ્રજ્ઞસિ ’ ની ટીકામાં છે.

હવે વળી, એ મૂળજમ્બૂવૃક્ષની વાયવ્ય, ઉત્તર અને મધ્યમાં ત્રણ દિશાઓમાં સામાનિક દેવોનાં ચાર હજાર જમ્બૂવૃક્ષો અને પૂર્વદિશામાં ચાર અગ્ર મહિષીઓના ચાર જમ્બૂવૃક્ષો કહેલાં છે. ૩૨૦-૩૨૧.

અગ્નિકોણમાં અભ્યન્તર પર્ષદાનાં આઠ હજાર અને દક્ષિણ દિશામાં મધ્યમ પર્ષદાનાં દશ હજાર જમ્બૂવૃક્ષો કહેલાં છે. વળી નૈર્ઋત્ય કોણમાં બાહ્ય પર્ષદાનાં ચાર હજાર કહેલાં છે. ૩૨૨-૩૨૩.

બીજા ઘેરાવામાં પશ્ચિમ તરફ સેનાપતિના સાતહજાર જમ્બૂવૃક્ષો કહેલાં છે. ૩૨૩.

ત્રીજા ઘેરાવામાં આત્મરક્ષક દેવોનાં, પ્રત્યેક દિશામાં ચાર હજાર એટલે ચારે દિશાઓમાં થઈને સોળહજાર જમ્બૂવૃક્ષો કહેલાં છે. ૩૨૪.

યદ્યપ્યુક્તં વલયયોર્માનં નૈવાનયોઃ સ્ફુટમ્ ।

પૂર્વાચાર્યૈરુચ્ચતાદેઃ પ્રાજ્ઞૈઃ જ્ઞેયાઃ તથાપિ હિ ॥ ૩૨૫ ॥

શ્રીદેવીપદ્મદષ્ટાન્તાત્ પ્રથમાદ્વલયાદિહ ।

અર્ધાર્ધમાનકા જમ્બૂવોડનયોર્વલયયોર્દ્વયોઃ ॥ ૩૨૬ ॥

તથાહુઃ જિનભદ્રગણિપાદાઃ ક્ષેત્રસમાસે ।

પડમદ્વહે સિરીષ્ જો પરિવારો કમેણ નિદ્વિટ્ઠો ।

સો ચેવ ય નાયવ્વો જમ્બૂવૃણાદિયસુરસ્સ ॥ ૩૨૭ ॥

તથૈવોક્તં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિવૃત્તૌ ॥

અત્રાપ્યેકૈકયા પંક્ત્યા પરિક્ષેપે વિવક્ષિતે ।

ન જમ્બૂનામવકાશઃ શ્રીદેવીપદ્મવત્ ભવેત્ ॥ ૩૨૮ ॥

તદિહાપિ પરિક્ષેપજાતયસ્તિસ્ત્વ ઇત્યહો ।

જ્ઞેયં જમ્બૂપંક્તયસ્તુ યથાયોગમનેકશઃ ॥ ૩૨૯ ॥

સ ચૈવં સપરીવારો જમ્બૂવૃક્ષઃ સમન્તતઃ ।

કાનનૈઃ યોજનશતમાનૈઃ ત્રિભિઃ સમાવૃતઃ ॥ ૩૩૦ ॥

આન્તરેણ મધ્યમેન બાહ્યેન ચ યથાક્રમમ્ ।

તત્રાદિમે વને પૂર્વાદિષુ દિક્તુ ચતસ્ટષુ ॥ ૩૩૧ ॥

જો કે આ બીજા અને ત્રીજા ઘેરાવામાં રહેલા એ વૃક્ષોનું ઉચ્ચાઈ આદિનું માન પૂર્વાચાર્યોએ કંઈ કહ્યું નથી તોપણ વિદ્વાનોએ તો લક્ષ્મીદેવીના પદ્મના દષ્ટાન્ત પરથી, એ (બીજા ત્રીજા) વલયો એટલે ઘેરાવામાં આવેલા એ વૃક્ષોનું માન પૂર્વના વલયના વૃક્ષો કરતાં અરધું અરધું છે એમ સમજી લેવું. ૩૨૫-૩૨૬.

ક્ષેત્રસમાસમાં શ્રી જિનભદ્ર ગણિ મહારાજ કહે છે કે-લક્ષ્મીદેવીના પદ્મહૃદમાં અનુક્રમે બે પરિવાર બતાવ્યો છે તેજ પ્રમાણે જમ્બૂવૃક્ષના ‘અનાદત્ત’ દેવનો પણ બાણવો. ૩૨૭.

જમ્બુદ્વીપ પ્રજ્ઞસિ સૂત્રની ટીકામાં પણ એજ ભાવાર્થનું કહ્યું છે.

અહિં પણ અકેક પંક્તિવડે વિવક્ષિત ઘેરાવામાં શ્રીદેવીના કમળની પેઠે, જમ્બુવૃક્ષોનો અવકાશ થઈ શકે નહીં. માટે અહિં પણ ઘેરાવા ત્રણ પ્રકારના જ સમજવા. વળી જમ્બુવૃક્ષની પંક્તિઓ તો યોગ પ્રમાણે અનેક છે જ. ૩૨૮-૩૨૯.

પંચાશતં યોજનાનિ વગાહ્યાત્રાન્તરે મહત્ ।

एकैकं भवनं जम्बूशाखाभवनसन्निभम् ॥ ૩૩૨ ॥ युग्मम् ॥

भवनेष्वेषु सर्वेषु प्रत्येकं मणिपीठिका ।

तत्रानादृतदेवस्य शयनीयं श्रमापहम् ॥ ૩૩૩ ॥

तस्मिन्नेवादिमवनखंडेऽखंडश्रियोज्ज्वले ।

पंचाशतो योजनानामैशान्यां समतिक्रमे ॥ ૩૩૪ ॥

अत्रान्तरे पुष्करिण्यः चतस्रः स्युश्चतुर्दिशम् ।

प्राच्यां पद्मा दक्षिणस्यां पद्मप्रभेति नामतः ॥ ૩૩૫ ॥

कुमुदाख्या पश्चिमायामુદીચ્યાં કુમુદપ્રભા ।

सर्वाः क्रोशार्द्धविष्कम्भा एकक्रोशायताश्च ताः ॥ ૩૩૬ ॥

धनुःपंचशतोद्वेधाः सचतुर्द्वारतोरणाः ।

वृताः पद्मवेदिकया वनखंडेन चाभितः ॥ ૩૩૭ ॥ कलापकम् ॥

तासां ચતસ્ટુણાં મધ્યે પ્રાસાદઃ પરિકીર્તિતઃ ।

સ ચ જમ્બૂવૃક્ષશાખાપ્રાસાદસદૃશોઽભિતઃ ॥ ૩૩૮ ॥

આવા આવા પરિવારવાળા એ જમ્બૂવૃક્ષની આસપાસ સો સો યોજનના માનવાળા ત્રણ વનો આવેલાં છે. તેમાં એક આન્તર, બીજું મધ્યમ અને ત્રીજું બાહ્ય એમ છે. ૩૩૦-૩૩૧.

પહેલા એટલે આન્તર (અંદરના) વનમાં, 'પૂર્વાદિક ચારે દિશાઓમાં પચાસ પચાસ યોજન મૂક્યા બાદ, જમ્બૂવૃક્ષની શાખાના લવન જેવું અકેક મહોટું લવન છે. ૩૩૨.

એ પ્રત્યેક લવનને વિષે મણિપીઠિકા છે અને એ મણિપીઠિકાની ઉપર અનાદૃત દેવનું આસાચેશ લેવાનું બીજાનું છે. ૩૩૩.

આ જ અતીવ સુશોભિત વનખંડમાં વળી, ઇશાનકોણમાં પચાસ યોજન ગયા બાદ, ચારે દિશાએ ચાર વાવ આવે છે: (૧) પૂર્વદિશામાં ' પદ્મા, ' (૨) દક્ષિણમાં ' પદ્મપ્રભા, ' (૩) પશ્ચિમમાં ' કુમુદા ' અને (૪) ઉત્તરમાં ' કુમુદપ્રભા. ' ૩૩૪-૩૩૫.

એ સર્વ અરધો કોસ પહોળી, એક કોસ લાંબી અને પાંચસો ધનુષ ઉંડી છે. પ્રત્યેકને અચ્ચાર દરવાજા અને તોરણો છે. વળી એમની ચારે બાજુએ પદ્મવેદિકા અને બગીચા છે. ૩૩૬-૩૩૭.

વળી ચારે વાવમાં, મધ્યમાં અકેક પ્રાસાદ છે-જે જમ્બૂવૃક્ષની શાખામાં રહેલા પ્રાસાદની જેવો છે. ૩૩૮.

एवमस्मिन्नेव वने वायव्यां दिशि योजनैः ।

पंचाशता पुष्करिण्यः चतस्रः स्युश्चतुर्दिशम् ॥ ३३९ ॥

प्राच्यामुत्पलगुल्माख्या याम्यां च नलिनाभिधा ।

स्यादुत्पला पश्चिमायामુદીच्यामुत्પલોજ્જવલા ॥ ૩૪૦ ॥

अयं जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिसूत्रजीवाभिगमसूत्राभिप्रायः ॥ बृहत्क्षेत्रसमासे तु
उत्पलभोमानलिगुज्जलुत्पला उत्पला य बीयंमि

इति वचनात् तृतीयतुर्ययोः नाम्नि व्यत्ययः प्रथमायाः नाम्नि
विशेषश्च दृश्यते । इति ज्ञेयम् ॥

उक्त पुष्करिणीतुल्या एता अपि प्रमाणतः ।

मध्ये तथैव प्रासादो जम्बूप्रासादसन्निभः ॥ ૩૪૧ ॥

वनेऽस्मिन्नेव नैऋत्यां पंचाशद्योजनोत्तराः ।

यथाक्रमं पुष्करिण्यः प्राच्यादिदिक्चतुष्टये ॥ ૩૪૨ ॥

भृंगा भृगनिभा किं चांजनाथ कज्जलप्रभा ।

मध्ये प्रासाद एतासां सर्वं मानं तु पूर्ववत् ॥૩૪૩ ॥

એજ પ્રમાણે વળી ત્યાં, વાયવ્યકોણમાં પણ પચાસ યોજન ગયા બાદ ચાર દિશાઓમાં ચાર વાવ છે: (૧) પૂર્વમાં ઉત્પલગુલ્મા, (૨) દક્ષિણમાં ‘ નલિના, ’ (૩) પશ્ચિમમાં ‘ ઉત્પલા ’ અને (૪) ઉત્તરમાં ઉત્પલોજ્જવલા. ૩૩૯-૩૪૦.

આ અભિપ્રાય જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રનો તથા જીવાભિગમસૂત્રનો છે.

બૃહત્ ક્ષેત્રસમાસમાં તો એમ કહ્યું છે કે—બીજા વલયમાં એટલે, ઘેરાવામાં (૧) ઉત્પલ-ભૂમા, (૨) નલિના, (૩) ઉજ્જવલોત્પલા અને (૪) ઉત્પલા એ નામની વાવો છે. ” એટલે કે ત્રીજી ચોથીનાં નામ ઉલટસુલટ છે, અને પહેલીના નામમાં જરા ફેર છે.

આ વાવોનું પ્રમાણ પણ ઉપરોક્ત વાવોની જેટલું છે અને એઓમાં પણ જમ્બૂવૃક્ષના પ્રાસાદ જેવો પ્રાસાદ છે. ૩૪૧.

વળી આ વનમાં નૈઋત્યકોણમાં પણ પચાસ યોજન મૂકીને, ચતુર્દિશામાં ચાર વાવો છે. તેમનાં (૧) ભૃંગા, (૨) ભૃંગનિભા, (૩) અંજના અને (૪) કજ્જલપ્રભા—એવાં નામ છે. એમની વચ્ચે પણ અકેક પ્રાસાદ છે. વળી એમનું પ્રમાણાદિક સઘળું ‘ પૂર્વવત્ સમ જતું. ૩૪૨-૩૪૩.

આગ્નેય્યાં ચ યોજનાનાં પંચાશતો વ્યતિક્રમે ।
 વનેત્રૈવ પુષ્કરિણ્યો દિક્ચતુષ્કે યથાક્રમમ્ ॥ ૩૪૪ ॥
 શ્રીકાન્તા શ્રીમહિતા ચ શ્રીચન્દ્રા ચ તતઃ પરમ્ ।
 શ્રીનિલયાણ્યેતિ શેષં પ્રાસાદાદિ તુ પૂર્વવત્ ॥ ૩૪૫ ॥
 પ્રાસાદેષ્વેષુ ચૈકૈકમસ્તિ સિંહાસનં મહત્ ।
 અનાદૃતસ્ય દેવસ્ય ક્રીડાર્હં સપરિચ્છદમ્ ॥ ૩૪૬ ॥

અત્ર જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રે સીંહાસણા સપરિવારા ઇતિ । જીવાભિગમે
 ચ સીંહાસણં અપરિવાર ઇતિ ॥

અસ્મિન્નેવ વને પૂર્વદિક્ભાવિભવનાત્ કિલ ।
 ઉદીચ્યાં દક્ષિણસ્યાં ચૈશાનીપ્રાસાદશેખરાત્ ॥ ૩૪૭ ॥
 ઇકઃ કૂટઃ દ્વિતીયસ્તુ પ્રાગ્ભાવિભવનાદિતઃ ।
 દક્ષિણસ્યામુદીચ્યાં ચાગ્નેયીપ્રાસાદપુંગવાત્ ॥ ૩૪૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 પશ્ચિમાયામથાગ્નેયીપ્રાસાદાત્ પૂર્વતોઽપિ ચ ।
 દાક્ષિણાત્યાત્ ભવનતઃ કૂટોઽત્રાસ્તિ તૃતીયકઃ ॥ ૩૪૯ ॥

વળી અગ્નિકોણમાં પણ પચાસ યોજન મૂકીને, ચારે દિશાએ ચાર વાવ છે—તે અનુક્રમે
 આ પ્રમાણે છે: (૧) શ્રીકાન્તા, (૨) શ્રીમહિતા, (૩) શ્રીચન્દ્રા અને (૪) શ્રીનિલયા.
 આ સઘળી વાવોમાં પણ પ્રાસાદ વગેરે પૂર્વવત્ સમજવાં. પ્રત્યેક પ્રાસાદમાં ‘અનાદૃત’ દેવને
 કીડા કરવાને લાયકનું મોટું પરિવારવાળું સિંહાસન છે. ૩૪૪-૩૪૬.

જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિ સૂત્રમાં સિંહાસનો પરિવારવાળાં કહ્યાં છે, જ્યારે જીવાભિગમ સૂત્રમાં
 પરિવાર વિનાનાં કહ્યાં છે.

આ જ વનને વિષે વળી, પૂર્વસ્થ ભવનથી ઉત્તરે અને ઇશાનસ્થ પ્રાસાદથી દક્ષિણે એક
 ‘કૂટ’ અર્થાત્ શિખર છે. ૩૪૭.

તથા પૂર્વસ્થ ભવનથી દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં આવેલા પ્રાસાદથી ઉત્તરમાં બીજું
 ‘કૂટ’ છે. ૩૪૮.

વળી અગ્નિકોણમાં આવેલા પ્રાસાદથી પશ્ચિમે અને દક્ષિણસ્થ ભવનથી પૂર્વે એક ત્રીજું
 ‘કૂટ’ છે. ૩૪૯.

દાક્ષિણાત્યભવનતોઽપરસ્યાં પૂર્વતોઽપિ ચ ।

પ્રાસાદાન્નૈર્ઋતીનિષ્ઠાતુર્યઃ કૂટો ભવેદિહ ॥ ૩૫૦ ॥

પ્રાસાદાન્નૈર્ઋતીસંસ્થાદુદીચ્યામથ યામ્યતઃ ।

પ્રતીચીનભવનતઃ કૂટો ભવતિ પંચમઃ ॥ ૩૫૧ ॥

પ્રતીચીનભવનતઃ ઉદીચ્યામથ યામ્યતઃ ।

વાયવ્યકોણપ્રાસાદાત્ ષષ્ઠઃ કૂટઃ નિરૂપિતઃ ॥ ૩૫૨ ॥

વાયવ્યકોણપ્રાસાદાત્ પ્રાચ્યાં પશ્ચિમતોઽપિ ચ ।

ઉદગ્ભવનતસ્તત્ર કૂટો ભવતિ સપ્તમઃ ॥ ૩૫૩ ॥

ઉદગ્ભવનતઃ પ્રાચ્યામથ પશ્ચિમતોઽપિ ચ ।

પ્રેશાનકોણપ્રાસાદાદત્ર કૂટોઽષ્ટમો મતઃ ॥ ૩૫૪ ॥

એવમષ્ટાપ્યમી કૂટા જાત્યસ્વર્ણમયાઃ સ્મૃતાઃ ।

દ્વે યોજને ભૂનિમગ્ના યોજનાન્યષ્ટ ચોચ્છ્રૂતાઃ ॥ ૩૫૫ ॥

વિષ્કમ્ભાયામતો મૂળે યોજનાન્યષ્ટ કીર્તિતાઃ ।

મધ્યે ષડ્ધર્વ્વ ચત્વારિ ગોપુચ્છાકૃતયસ્તતઃ ॥ ૩૫૬ ॥

દાક્ષિણાત્ય ભવનથી ઉત્તરમાં અને નૈઋત્યસ્થ પ્રાસાદથી પૂર્વમાં એક ચોથું ' કૂટ ' છે. ૩૫૦.

નૈઋત્યસ્થ પ્રાસાદથી ઉત્તરમાં અને પશ્ચિમસ્થ ભવનથી દક્ષિણે એક પાંચમું ' કૂટ ' છે. ૩૫૧.

પશ્ચિમસ્થ ભવનથી ઉત્તરમાં અને વાયવ્ય કોણના પ્રાસાદથી દક્ષિણમાં એક છઠું ' કૂટ ' છે. ૩૫૨.

વાયવ્ય કોણસ્થ પ્રાસાદથી પૂર્વમાં અને ઉત્તરસ્થ ભવનથી પશ્ચિમમાં વળી એક સાતમું ' કૂટ ' છે. ૩૫૩.

અને ઉત્તરસ્થ ભવનથી પૂર્વમાં અને પ્રેશાનકોણસ્થ પ્રાસાદથી પશ્ચિમમાં આઠમું ' કૂટ ' છે. ૩૫૪.

એમ આઠ ' કૂટ ' કે શિખરો છે--તે આઠે શ્રેષ્ઠ સુવર્ણમય છે. વળી એઓ બે યોજન પૃથ્વીને વીધે રહેલાં છે અને આઠ યોજન ઊંચાં છે. ૩૫૫.

એઓની લાંબાઈ પહોળાઈ મૂળ આગળ આઠ યોજન, મધ્યભાગમાં છ યોજન અને ટોચ આગળ ચાર યોજન છે. અને તેથી એમનો આકાર ગોપુચ્છ જેવો છે. ૩૫૬.

एषां मूले परिक्षेपोऽधिकानि पंचविंशतिः ।

मध्येऽष्टादश मौलौ च योजनान्यर्कसंख्यया ॥ ૩૫૭ ॥

તથોક્તમ્ ।

पणविसठारसवारसेव मूले अ मज्झि उवरिं च ।

सविसेसाइं परिरओ कूडस्स इमस्स बोधवो ॥ ૩૫૮ ॥

अयं जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिसूत्राभिप्रायः ॥ जिनभद्रगणिचक्षमाश्रमणैः तु

अटुसहकूडसरिसा सव्वे जम्बूणया भणिया ।

इत्यस्यां गाथायां ऋषभकूटसमत्वेन भणितत्वात् मूले द्वादश योजनानि अष्टौ मध्ये चत्वारि च उपरि आयामविष्कम्भेत्यादि ऊचे ॥ तथैव मलयगिरिपादैः व्याख्यातमपि ॥ जीवाभिगमसूत्रेऽपीत्थमेवैषां मानं दृश्यते ॥ तत्त्वं बहुश्रुतगम्यम् ॥

प्रत्येकमेषामुपरि चैकैकं सिद्धमन्दिरम् ।

एतच्च जम्बूविडिमासिद्धायतनसन्निभम् ॥ ૩૫૯ ॥

अष्टाप्येते पद्मवरवेदिकावनमंडिताः ।

दिगंगनानामष्टानां ક્રીડાયૈ નિર્મિતા ઇવ ॥ ૩૬૦ ॥

એમનો પરિધિ એટલે ઘેરાવો મૂળ આગળ પચવીશ યોજનથી સહેજ વધારે, મધ્યમાં અઠાર યોજનથી વિશેષ અને મથાળે બાર યોજનથી કંઈક વધારે છે. ૩૫૭.

જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિમાં પણ એમનો ઘેરાવો મૂળ, મધ્ય અને ટોચ આગળ અનુક્રમે સવિશેષ-પચવીશ, અઠાર અને બાર યોજનનો કહ્યો છે. ૩૫૮.

પણ જિનભદ્રગણિચક્ષમાશ્રમણે તો આઠે જમ્બૂદ્વીપે ઋષભકૂટ નેવા છે એમ કહ્યું છે એ પરથી તો એમનું એ માન બરાબર બાર, આઠ અને ચાર યોજન કહેવાય. આ વાતને શ્રીમલયગિરિએ પણ પ્રમાણ માની છે અને શ્રી જીવાભિગમસૂત્રમાં પણ એમજ કહ્યું છે. તો સત્ય કયું એ બહુશ્રુત બાણે.

એ આઠે ‘કૂટ’ માં ના પ્રત્યેકપર અડેક સિદ્ધાયતન એટલે સિદ્ધમંદિર છે. અને એ જમ્બૂવૃક્ષની મોટી ‘વિડિમા’ શાખાપર રહેલા સિદ્ધાયતન નેવું છે. ૩૫૯.

વળી એ આઠે કૂટની ચોદિશ, બાણે આઠ દિશારૂપી સ્ત્રીઓને ક્રીડા કરવા માટે નિર્માણ કર્યા હોય એવા બગીચાઓ અને પદ્મવેદિકાઓ આવી રહ્યાં છે. ૩૬૦.

एवमुक्तस्वरूपाया अस्या जम्बवा महातरोः ।

नामानि द्वादशैतानि प्रज्ञप्तानि जिनेश्वरैः ॥ ૩૬૧ ॥

सुदर्शना तथामोघा सुप्रबुद्धा यशोधरा ।

भद्रा विशाला सुमनाः सुजाता नित्यमंडिता ॥ ૩૬૨ ॥

विदेहजम्बूः नियता सौमनस्येति कीर्त्तिताः ।

रत्नमय्या अप्यमुष्या द्रुમેषु मुख्यतां विदुः ॥ ૩૬૩ ॥

તથોક્તં બહુશ્રુતાધ્યયને ।

जहा दुमाणपवरा जम्बू नाम सुदंसणा ।

अणाढीयस्स देवस्स एवं हवइ बहुस्सुए ॥ ૩૬૪ ॥

जम्बूद्रीपपतिर्देवो वसत्यस्यामनादतः ।

जम्बूस्वामिपितृव्यो यः प्राग्भवे सोऽधुनास्त्यसौ ॥ ૩૬૫ ॥

चतुःसामानिकसुरसहस्रसेवितक्रमः ।

महिषीभिः चतसृभिः स्नेहिनीभिः कटाक्षितः ॥ ૩૬૬ ॥

पर्षद्भिः तिसृभिः जुष्टः सप्तभिः सैन्यसैन्यपैः ।

उदायुधैः षोडशभिः सहस्रैश्चात्मरक्षिणाम् ॥ ૩૬૭ ॥

આ પ્રમાણે જેની હકીકત છે એવા એ મહાન ' જમ્બૂવૃક્ષનાં ' જિનભગવાનોએ બાર જેટલાં નામ કહ્યાં છે. ૩૬૧.

તે આ પ્રમાણે:—(૧) સુદર્શના, (૨) અમોઘા, (૩) સુપ્રબુદ્ધા, (૪) યશોધરા, (૫) ભદ્રા (૬) વિશાલા, (૭) સુમનસ, (૮) સુજાતા, (૯) નિત્યમંડિતા, (૧૦) વિદેહજમ્બૂ, (૧૧) નિયતા અને (૧૨) સૌમનસ્યા. ૩૬૨-૩૬૩.

વળી એ ' જમ્બૂ ' રત્નમય હોવા છતાં એને સર્વવૃક્ષ શિરોમણિ કહ્યું છે.

' બહુશ્રુત ' અધ્યયનમાં એ માટે કહ્યું છે કે—જેમ ' અનાદિત ' દેવનું સુદર્શના નામે જમ્બૂવૃક્ષ સર્વ વૃક્ષોમાં મુખ્ય—સર્વશિરોમણિ છે તેમ ' બહુશ્રુતો ' માં જમ્બૂસ્વામી મુખ્ય છે. ૩૬૪.

આ જમ્બૂવૃક્ષમાં ' અનાદિત ' નામનો, જમ્બૂદ્રીપનો સ્વામી અધિષ્ઠાયક દેવ રહે છે. પૂર્વભવમાં એ જમ્બૂસ્વામીનો કાકો હતો અને અત્યારે ત્યાં છે. ૩૬૫.

એની સેવા અર્થે ચાર હજાર સામાનિક દેવો અને ઉપલોગ અર્થે ચાર પ્રેમાળ પદ્મ-રાણીઓ સતત-કાયમ હાજર હોય છે. ૩૬૬.

વ્યન્તરાણાં વ્યન્તરીણામન્યેષામપિ ભૂયસામ્ ।

અનાદતરાજધાનીવાસ્તવ્યાનામધીશ્વરઃ ॥ ૩૬૮ ॥

મેરોરુદીવ્યામન્યત્ર જમ્બૂદ્વીપે મહર્દ્ધિકઃ ।

પુર્યામનાદતાશ્યાયાં સામ્રાજ્યં પાલયત્યસૌ ॥૩૬૯॥ કલાપકમ્ ॥

યૌ સીમાકારિણૌ દેવકુરૂણાં ધરણીધરૌ ।

સૌમનસવિદ્યુત્પ્રભાભિધૌ તૌ વર્ણ્યામ્યથ ॥ ૩૭૦ ॥

નિષધાદ્રેરુત્તરસ્યામાગ્નેય્યાં મન્દરાચલાત્ ।

પ્રતીચ્યાં મંગલાવત્યા યોઽસૌ સૌમનસાભિધઃ ॥ ૩૭૧ ॥

દેવા દેવ્યો વસન્ત્યત્ર યતઃ પ્રશાન્તચેતસઃ ।

તતઃ સૌમનસો યદ્વા સૌમનસાશ્વ્યભર્તૃકઃ ॥ ૩૭૨ ॥

તુરંગસ્કન્ધસંસ્થાનો ગજદન્તસમોઽપિ સઃ ।

મનોહરો રૂપ્યમયઃ સતકૂટોપશોભિતઃ ॥ ૩૭૩ ॥

વળી એને ત્રણ સભાઓ છે, સાત સૈન્યો અને સેનાપતિઓ છે; અને એના સંરક્ષણ અર્થે સોળ હજાર દેવો શસ્ત્રસજ્જ થઈને રહેલા હોય છે. ૩૬૭.

વળી એને એની રાજધાનીમાં રહેલા અન્ય પાણુ અનેક વ્યન્તરદેવો અને વ્યન્તરદેવીઓ સેવા કરનારા-સેવકો છે. ૩૬૮.

વળી મહર્દ્ધિક-અતુલ સમૃદ્ધિવાળા એ ‘અનાદત’ દેવને મેરૂની ઉત્તરે અન્યત્ર જમ્બૂદ્વીપને વિષે ‘અનાદત’ નામની રાજધાની છે ત્યાં એ રાજ્ય ભોગવે છે. ૩૬૯.

હવે દેવકુરૂની સીમા બાંધી રહેલા અર્થાત્ એને સીમાડે આવેલા “સૌમનસ” અને “વિદ્યુત્પ્રભ” નામના પર્વતો છે તે વિષે કંઈક કહું છું. ૩૭૦.

એ બેમાંથી જે ‘સૌમનસ’ છે તે નિષધપર્વતથી ઉત્તરે, મંદરાચળથી અગ્નિકોણમાં અને ‘મંગલાવતી’ વિજયની પશ્ચિમે આવેલ છે. ૩૭૧.

અહિં સુ-મના અર્થાત્ શાંતમનવાળા દેવદેવીઓ વસે છે એ પરથી, અથવા તો એનો સૌમનસ નામનો અધિષ્ઠાયક દેવ છે એ પરથી, એ ‘સૌમનસ’ કહેવાય છે. ૩૭૨.

એનો અશ્વના સ્કન્ધ જેવો આકાર છે, ગજદંતસમાન મનહર દેખાવ છે, અને એ વળી રૂપ્યમય છે. ૩૭૩.

સિદ્ધાયતનમાયં સ્યાત્ પરં સૌમનસાભિધમ્ ।
 સન્મંગલાવતીકૂટં દેવકુર્વભિધં પરમ્ ॥ ૩૭૪ ॥
 વિમલં કાંચનં ચૈવ વાસિષ્ઠં કૂટમન્તિમમ્ ।
 પ્રમાણં જ્ઞેયમેતેષાં હિમવદ્ગિરિકૂટવત્ ॥ ૩૭૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 આગ્નેય્યામાદિમં કૂટં મન્દરાસન્નમાહિતમ્ ।
 તસ્યાગ્નેય્યાં દ્વિતીયં તુ તસ્યાપ્યાગ્નેયકોણકે ॥ ૩૭૬ ॥
 કૂટં તૃતીયમિત્યેતત્કૂટત્રયં વિદિક્સ્થિતમ્ ।
 અથો તૃતીયાદાગ્નેય્યામુત્તરસ્યાં ચ પંચમાત્ ॥ ૩૭૭ ॥
 કૂટં ચતુર્થં પ્રજ્ઞપ્તમેતસ્માત્કૂટતઃ પરમ્ ।
 દક્ષિણોત્તરયા પંક્ત્યા શેષં કૂટત્રયં ભવેત્ ॥ ૩૭૮ ॥ વિશેષકમ્ ॥
 વત્સમિત્રાસુમિત્રાખ્યે ષષ્ઠપંચમકૂટયોઃ ।
 દિક્કુમાર્યૌ કૂટસમાભિધા દેવાશ્ચતુર્ષુ ચ ॥ ૩૭૯ ॥

અત્ર જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રે બૃહત્તેત્રસમાસે સિરિનિલય ઇતિ ક્ષેત્ર-
 સમાસાદિષુ ચ સૌમનસપંચમષ્ઠકૂટવાસિન્યૌ સુવત્સાવત્સમિત્રાખ્યે એવ
 દિક્કુમાર્યૌ ઉક્તે ॥ યત્તુ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રે એવ જિનજન્મમાધિકારે

એને સાત શિખરો છે:—(૧) સિદ્ધાયતન, (૨) સૌમનસ, (૩) મંગલાવતી, (૪) દેવકુરુ, (૫) વિમળ, (૬) કાંચન અને (૭) વસિષ્ઠ. એમનું પ્રમાણ હિમવતના શિખર પ્રમાણે જાણવું. ૩૭૪-૩૭૫.

પહેલું શિખર મેરુપર્વતપાસે અગ્નિકોણમાં આવ્યું છે; એના અગ્નિકોણમાં વળી બીજું છે અને એ બીજાના અગ્નિકોણમાં ત્રીજું આવ્યું છે. વળી એ ત્રીજાથી અગ્નિકોણમાં અને પાંચમાની ઉત્તરે ચોથું શિખર છે. શેષ ત્રણ શિખરો ચોથાથી દક્ષિણોત્તરે એક હારમાં આવેલાં છે. ૩૭૬-૩૭૮.

પાંચમા અને છઠ્ઠા શિખરપર ‘સુમિત્રા’ અને ‘વત્સમિત્રા’ નામની દિક્કુમારિકાઓ રહે છે. શેષ શિખરોપર તે તે શિખરોના નામવાળા દેવોનો વાસ છે. ૩૭૯.

આ સંબંધમાં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રમાં, બૃહત્ ક્ષેત્રસમાસમાં તથા ‘સિરિનિલય’ નામના ક્ષેત્રસમાસ વર્ગેરેમાં સુમિત્રા અને વત્સમિત્રાની જગ્યાએ સુવત્સા અને વત્સમિત્રા-એવાં નામ કહ્યાં છે. વળી જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રમાં જ જિનજન્મના અધિકારમાં અધોલોકમાં

અધોલોકવાસિનીનાં ભોગંકરાદીનામઘ્નાનાં દિવકુમારીણાં મધ્યે પંચમી
તોયધારા ષષ્ઠી વિચિત્રા ચ ઇતિ ઉક્તં તદયં લિખિતદોષઃ નામાન્તરં વા
ઇતિ સર્વવિદ્ વેદ ॥

एतत्कूटाधिपदेवदेवीनां मन्दराचलात् ।

दक्षिणस्यां राजधान्यो जम्बूद्वीपेऽपरत्र वै ॥ ૩૮૦ ॥

उत्तरस्यां निषधाद्रेः नैर्ऋत्यां कनकाचलात् ।

पूर्वस्यां पद्मविजयात् गिरिः विद्युत्प्रभाभिधः ॥ ૩૮૧ ॥

तपनीयमयत्वेन विद्युद्वદ્વીપ્તિમत्तया ।

विद्युत्प्रभेशયોગાદ્વા ય્યાતો વિદ્યુત્પ્રભાચ્ચયા ॥ ૩૮૨ ॥

આયં સિદ્ધાયતનાચ્ચં વિદ્યુત્પ્રભં દ્વિતીયકમ્ ॥

તૃતીયં દેવકુર્વાચ્ચં બ્રહ્મકૂટં તુરીયકમ્ ॥ ૩૮૩ ॥

પંચમં કનકાભિચ્ચં ષષ્ઠં સૌવસ્તિકાભિધમ્ ॥

સપ્તમં સીતોદાકૂટં સ્યાચ્છત્તજ્વલમષ્ટમમ્ ॥ ૩૮૪ ॥

हरिकूटं तु नवमं कूटैरेभिरलंकृतः ॥

વિભાતિ સાનુમાનેષ વેદિકાવનશોભિતઃ ॥ ૩૮૫ ॥

રહેનારી ‘ભોગંકરા’ આદિ આઠ કુમારિકાની અંદર તો પાંચમી અને છઠ્ઠી ‘તોયધારા’
અને ‘વિચિત્રા’ એ નામની કહી છે. આ કદાચ લખવામાં ભૂલ થઈ હોય અથવા એ એમનાં
બીજાં નામ હોય. ખરીવાત કેવળી ભગવાન બાણે.

આ શિખરોના સ્વામી-દેવદેવીઓની રાજધાનીઓ અપરત્ર જમ્બૂદ્વીપમાં મેરૂની
દક્ષિણે છે. ૩૮૦.

હવે બીજો જે ‘વિદ્યુત્પ્રભ’ નામનો પર્વત ઉપર કહી ગયા છીએ તે નિષધપર્વતથી
ઉત્તરે, કનકાચલના નૈર્ઋત્યકોણમાં ‘પદ્મ’ વિજયથી પૂર્વદિશાએ આવ્યો છે. ૩૮૧.

સુવર્ણમય હોવાથી, વિદ્યુત્-વિજળીસમાન ચમકતો હોઈને, અથવા વિદ્યુત્પ્રભ નામનો
એનો અધિષ્ઠાત્રક દેવ હોઈને, એનું ‘વિદ્યુત્પ્રભ’ નામ પડેલું છે. ૩૮૨.

આ વિદ્યુત્પ્રભ પર્વતને નવ શિખરો છે, તે આ પ્રમાણે :—(૧) સિદ્ધાયતન, (૨) વિ-
દ્યુત્પ્રભ, (૩) દેવકુરૂ, (૪) બ્રહ્મકૂટ, (૫) કનક, (૬) સૌવસ્તિક, (૭) સીતોદા, (૮)

નૈર્ઋત્યાં મન્દરાત્ જ્ઞેયમાદ્યં કૂટચતુષ્ટયમ્ ।
 ષષ્ઠાદુત્તરતસ્તુર્યાન્નૈર્ઋત્યાં પંચમં મતમ્ ॥ ૩૮૬ ॥
 દક્ષિણોત્તરયા પંક્તયા શેષં કૂટચતુષ્ટયમ્ ।
 માનતોઽષ્ટાપિ કૂટાનિ હિમવદ્ગિરિકૂટવત્ ॥ ૩૮૭ ॥
 નવમં નિષધાસન્નં દક્ષિણસ્યાં કિલાષ્ટમાત્ ।
 સર્વથા માલ્યવદ્ભાવિહરિસ્સહસમં ચ તત્ ॥ ૩૮૮ ॥
 જ્ઞેયા ચમરચંચાવદેતત્કૂટપતેર્હરેઃ ।
 મેરોરપાચ્યાં નગરી જમ્બૂદ્વીપે પરત્ર સા ॥ ૩૮૯ ॥

તથોક્તં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રે । જહા માલવંતસ્સ હરિસ્સહકૂડે તહ
 ચેવ હરિકૂડે રાયહાણી તહ ચેવ દાહિણેણં ચમરચંચારાયહાણી તહ
 ણેયઠ્ઠા ॥ ક્ષેત્રસમાસવૃત્તાવપિ સા ચમરચંચારાજધાનીવત્ પ્રત્યેયા ઇતિ॥

શેષકૂટપતીનાં તુ નગર્યો વિજયોપમાઃ ।
 જમ્બૂદ્વીપેઽન્યત્ર મેરોર્દક્ષિણસ્યાં યથાયથમ્ ॥ ૩૯૦ ॥

શતજ્ઞવલ અને (૬) હરિકૂટ. અને એની આસપાસ પણ પદ્મવેદિકાઓ અને ઝળીચાઓ
 શોભી રહ્યા છે. ૩૮૩-૩૮૫.

એ નવ શિખરોમાંથી પહેલાં ચાર મેરુપર્વતથી નૈર્ઋત્યકોણમાં આવેલાં છે. પાંચમું શિખર
 છઠ્ઠાથી ઉત્તરે અને ચોથાથી નૈર્ઋત્યમાં આવેલું છે. વળી શેષ ચાર રહ્યાં તે ઉત્તરથી દક્ષિણ એક-
 હારમાં રહેલાં છે. ૩૮૬-૩૮૭.

એ નવ શિખરોમાંથી આઠનું માન હિમવંત પર્વતના શિખરસમાન છે.

અને નવમું શિખર જે આઠમાથી દક્ષિણે નિષધપર્વતની નજદીક છે એનું માન માલ્યવાન
 પર્વતના હરિસ્સહશિખર પ્રમાણે છે. ૩૮૮.

આ નવમા કૂટના સ્વામી હરિદેવની રાજધાની, ચમરચંચાનગરીનીપેઠે અન્યત્ર
 જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુની દક્ષિણે છે. ૩૮૯.

જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—આ હરિકૂટ નામનું શિખર છે તે માલ્યવાન પ-
 ર્વતના હરિસ્સહ શિખર જેવું સમજવું; અને આ હરિદેવની રાજધાની પણ ચમરચંચા રાજધા-
 નીની પેઠે દક્ષિણદિશામાં સમજવી. ક્ષેત્રસમાસની ટીકામાં પણ એને ચમરચંચા જેવી કહી છે.

દિવકુમાર્યો નિવસતઃ તત્ર પંચમષ્ટયોઃ ।
 પુષ્પમાલાઽનિન્દિતાચ્ચ શેષેષુ પૂર્વવત્ સુરાઃ ॥ ૩૧૧ ॥
 ભોગંકરાદિમા ગન્ધમાદનાદ્યદ્રિસાનુષુ ।
 વસન્ત્યો દિવકુમાર્યોઽષ્ઠૌ યા એવમિહ ભાષિતાઃ ॥ ૩૧૨ ॥
 શૈલેષ્વમીષુ ક્રીડાર્થં તાસાં વાસો ભવેત્ ધ્રુવમ્ ।
 વસન્તિ ચ સ્વસ્વગજદન્તાધોભવનેષ્વિમાઃ ॥ ૩૧૩ ॥
 એકૈકગજદન્તાધો દ્વે દ્વે સ્તો ભવને તયોઃ ।
 તિર્યગ્લોકં વ્યતિક્રમ્યાસુરાદિભવનાસ્પદે ॥ ૩૧૪ ॥
 અધોલોકનિવાસિન્યોઽત એવામૂઃ શ્રુતે મતાઃ ।
 મૂશુદ્ધિસૂતિવેશમાદિનિયુક્તા જિનજન્મનિ ॥ ૩૧૫ ॥

યથાપિ ઉત્તરકુરુવક્ત્રસ્કારયોઃ યથાયોગં સિદ્ધહરિસ્સહકૂટવર્જકૂટા-
 ધિપરાજધાન્યો યથાક્રમં વાયવ્યામૈશાન્યાં ચ યથા પ્રાગ્ અભિહિતાઃ
 તથા દેવકુરુવક્ત્રસ્કારયોઃ યથાયોગં સિદ્ધહરિકૂટવર્જકૂટાધિપરાજધાન્યો
 યથાક્રમં આગ્નેય્યાં નૈર્ઋત્યાં ચ વક્તુમુચિતાઃ તથાપિ પ્રસ્તુતસૂત્રસમ્બન્ધિ

શેષ શિખરેના સ્વામીઓની રાજધાનીઓ વિજયા રાજધાનીની પેઠે અન્યત્ર જન્મ્યુદ્ધી-
 પમાં મેરૂથી દક્ષિણે કહી છે. ૩૯૦.

એ શિખરેમાંના પાંચમા અને છઠ્ઠાપર પુષ્પમાળા અને અનિન્દિતા નામની દિવકુમારિ-
 કાઓ રહે છે અને શેષ સાત શિખરે પર પૂર્વવત દેવોનો વાસ કહ્યો છે. ૩૯૧.

ગન્ધમાદન વગેરેના શિખરે પર ભોગંકરા વગેરે આઠ દિવકુમારિકાઓનો વાસ કહ્યો છે તે
 સંબંધમાં એમ સમજવું કે એઓ ત્યાંતે ક્રીડા કરવા જતી આવતી રહે છે. બાકી એઓ (ખરી
 રીતે) રહે છે તો ગજદન્તોના અધોભુવનમાં. પ્રત્યેક ગજદન્તની નીચે એઓનાં બળ્લે ભવનો છે
 અને એ તીર્છાલોકને મૂકીને અસુરાદિકના ભવનો આવે છે ત્યાં છે. એમને શાસ્ત્રમાં અધોલોકમાં
 વસનારી કહી છે તે આજ હેતુને લઈને કહી છે. વળી એઓનું કાર્ય જિનભગવાનના જન્મ
 વખતે ભૂમિશુદ્ધિ કરવા સંબંધી તથા સૂતિકાગૃહ સંબંધી છે. ૩૯૨-૩૯૫.

પૂર્વે ઉત્તરકુરુના વક્ત્રસ્કારોમાં, સિદ્ધહરિસ્સહ કૂટ વરજીને અન્ય શિખરેના સ્વામીઓની
 રાજધાનીઓ અનુક્રમે વાયવ્યકોણમાં અને ઇશાનકોણમાં યથાયોગ કહેલી છે તે પ્રમાણે દેવકુરુના
 વક્ત્રસ્કારોમાં, સિદ્ધહરિકૂટ શિવાયના શિખરેના અધિપતિઓની રાજધાનીઓ અનુક્રમે
 અગ્નિકોણ અને નૈર્ઋત્યકોણમાં યથાયોગ કહેલી જોઈએ. પણ પ્રસ્તુત સૂત્રની એક

યાવત્ આદર્શેષુ પૂજ્યશ્રીમલયગિરિકૃતક્ષેત્રવિચારવૃત્તૌ ચ તથા દર્શના-
ભાવાત્ અસ્માભિરપિ રાજધાન્યો દક્ષિણેન ઇતિ શ્રલેખિ । ઇતિ શ્રી-
જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિવૃત્તૌ ॥

અનયોઃ નગયોઃ દૈર્ઘ્યવ્યાસોચ્ચત્વાદિકં સમમ્ ।

ગન્ધમાદનસન્માલ્યવતોરિવ વિભાવ્યતામ્ ॥ ૩૧૬ ॥

સન્ત્યથાભ્યાં પર્વતાભ્યામંકપાલીકૃતા ઇવ ।

મેરોર્દક્ષિણતો દેવકુરવો નિષધાદુદક્ ॥ ૩૧૭ ॥

અત્ર દેવકુરુર્નામ દેવઃ પલ્યોપમસ્થિતિઃ ।

વસત્યતસ્તથા ય્યાતા યદ્દેદં નામ શાશ્વતમ્ ॥ ૩૧૮ ॥

ધનુઃપૃષ્ઠવ્યાસજીવાદિકં માનં તુ ધીધનૈઃ ।

અત્રાપ્યુત્તરકુરુવદ્વિજ્ઞેયમવિશેષિતમ્ ॥ ૩૧૯ ॥

કિન્ત્વત્ર નિષધાસન્ના જીવા કલ્પ્યા વિચક્ષ્ણૈઃ ।

વિદ્યુત્પ્રભસૌમનસાયામાનુસારતો ધનુઃ ॥ ૪૦૦ ॥

પણ પ્રત-નકલ-માં કે પૂજ્યમલયગિરિકૃત ક્ષેત્રવિચારની ટીકામાં પણ એમ નથી દેખાતું. તેથી અમે એ પણ એમ ન લખતાં એ રાજધાનીઓ દક્ષિણમાંજ હોવાનું લખ્યું છે. આમ શ્રી જમ્બૂ-
દ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રની ટીકામાં હકીકત છે.

આ ' સૌમનસ ' અને ' વિદ્યુત્પ્રભ ' પર્વતોની લાંબાઈપહોળાઈ અને ઉંચાઈ વગેરે સમગ્ર ગન્ધમાદન અને માલ્યવાન પર્વતોની પેઠે સમજવું. ૩૬૬.

હવે મહાવિદેહક્ષેત્રના ચોથા વિભાગ ' દેવકુરુ ' વિષે.

આ એક પર્વતોના ખોળામાં રહ્યું હોયની એવું ' દેવકુરુક્ષેત્ર ' મેરુથી દક્ષિણે અને નિષધાચળથી ઉત્તરે છે. ૩૬૭.

અહિં દેવકુરુ નામનો એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળો દેવ રહે છે એના નામ પરથી એ નામ પડેલું સમજવું; અથવા એ નામ એક શાશ્વતું જ નામ છે એમ સમજવું. ૩૬૮.

એનાં ધનુઃપૃષ્ઠ, વ્યાસ, જ્યા (જીવા) વગેરે સર્વનું પ્રમાણ નિર્વિશેષપણે ઉત્તરકુરુની પેઠે સમજ લેવું. ૩૬૯.

પરંતુ અહિં ' જીવા ' નિષધપર્વતપાસે કદપવી અને ધનુઃપૃષ્ઠ વિદ્યુત્પ્રભ અને સૌમનસ પર્વતોની લાંબાઈને અનુસારે કદપવું. ૪૦૦.

શતાન્યષ્ટ યોજનાનાં ચતુર્ધ્વિશચ્યુતાનિ ચ ।

ચતુરઃ સાસિકાન્ ભાગાન્ વ્યતીલ્ય નિષધાચલાત્ ॥ ૪૦૧ ॥

શીતોદાયાઃ પૂર્વતટે વિચિત્રકૂટપર્વતઃ ।

ચિત્રકૂટઃ પરતટે સામસ્ત્યાદ્યમકોપમૌ ॥ ૪૦૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કિન્ત્વેતત્સ્વામિનોર્નૂનં વિચિત્રચિત્રદેવયોઃ ।

જમ્બૂદ્વીપેऽન્યત્ર પુર્યો મેરોઃ દક્ષિણતો મતે ॥ ૪૦૩ ॥

અથૈતાભ્યાં પર્વતાભ્યામુત્તરસ્યામમી સ્મૃતાઃ ।

હ્રદાઃ પંચોત્તરકુરુહ્રદતુલ્યાઃ સ્વરૂપતઃ ॥ ૪૦૪ ॥

નિષધાચલસંકાશશતપત્રાદિશોભિતઃ

નિષધાલ્યસુરાવાસઃ પ્રથમો નિષધહ્રદઃ ॥ ૪૦૫ ॥

સ દેવકુરુસંસ્થાનશતપત્રાલ્યલંકૃતઃ ।

દેવકુર્વમરાવાસો હ્રદો દેવકુરુઃ પરઃ ॥ ૪૦૬ ॥

સૂરનામા તૃતીયસ્તુ હ્રદઃ સૂરસુરાશ્રિતઃ ।

સુલસસ્વામિકસ્તુર્યો હ્રદઃ સ્યાત્ સુલસાભિધઃ ॥ ૪૦૭ ॥

નિષધાચળથી આઠસો ચોત્રીશ યોજન અને ચાર સપ્તમાંશ જેટલું મૂકીને શીતોદા નદીના પૂર્વતટપર ‘વિચિત્રકૂટ’ નામે પર્વત છે અને એના પશ્ચિમ તટપર ‘ચિત્રકૂટ’ નામે પર્વત છે. એ બેબેનું સમગ્ર સ્વરૂપ યમકપર્વતો જેવું સમજી લેવું. ૪૦૧-૪૦૨.

પરંતુ એમના સ્વામી ચિત્રદેવ અને વિચિત્રદેવની રાજધાનીઓ છે તે અન્યત્ર જમ્બૂ-દ્વીપમાં મેરુની દક્ષિણે કહેલી છે. ૪૦૩.

હવે આ બેઉ પર્વતથી ઉત્તરે ઉત્તરકુરુના દ્રહ સરખા પાંચ દ્રહ છે. ૪૦૪.

પહેલો ‘નિષધ’ નામનો છે તેમાં નિષધપર્વત જેવાં કમળો શોભી રહ્યાં છે અને તે વૃણી નિષધ નામના દેવનો આવાસરૂપ છે. ૪૦૫.

બીજો ‘દેવકુરુ’ નામનો દ્રહ છે. તે દેવકુરુના આકારના કમળોથી મનહર જણાય છે અને એમાં દેવકુરુ નામનો દેવ વસે છે. ૪૦૬.

ત્રીજો ‘સૂર’ નામનો દ્રહ છે. તેમાં સૂર નામનો દેવ રહે છે. ચોથો ‘સુલસ’ નામનો છે તેનો સ્વામી ‘સુલસ’ દેવ છે. ૪૦૭.

ભૂષિતઃ શતપત્રાયૈઃ વિદ્યુદ્યોતપાટલૈઃ ।

વિદ્યુત્પ્રભઃ પંચમઃ સ્યાદ્વિદ્યુત્પ્રભાધિદૈવતઃ ॥ ૪૦૮ ॥

પદ્મપદ્મપરિચ્છેપતત્સંખ્યાભવનાદિકમ્ ।

અત્રાપિ પદ્મહૃદવત્ વિજ્ઞેયમવિશેષતઃ ॥ ૪૦૯ ॥

પૂર્વપશ્ચિમવિસ્તીર્ણાઃ તે દક્ષિણોત્તરાયતાઃ ।

પ્રાક્ પ્રત્યક્ ચ દશ દશકાંચનાચલચારવઃ ॥ ૪૧૦ ॥

કાંચનાદ્રિહૃદેશાનામેષાં વિજયદેવવત્ ।

સમૃદ્ધાનાં રાજધાન્યો દક્ષિણસ્યાં સુમેરુતઃ ॥ ૪૧૧ ॥

વિચિત્રચિત્રૌ નિષધાત્ યાવદ્દૂરે વ્યવસ્થિતૌ ।

વિચિત્રચિત્રશૈલાભ્યાં તાવતા નિષધો હૃદઃ ॥ ૪૧૨ ॥

દ્વિતીયાદિહૃદાનામપ્યેવમન્યોઽન્યમન્તરમ્ ।

તુલ્યં તથાન્તિમહદ્દેવત્રપર્યન્તયોરપિ ॥ ૪૧૩ ॥

एता शीतास्पर्द्धयैव शीतोदया द्विधाकृताः ।

पूर्वापरार्धभावेन सदैवकुरवोऽपि हि ॥ ४१४ ॥

પાંચમાનું નામ વિદ્યુત્પ્રભ છે. એ વિદ્યુત-વિજળી જેવાં ચળકાટ ભારતા કમળોશી શોભિતો છે અને એનો સ્વામી વિદ્યુત્પ્રભ નામે દેવ છે. ૪૦૮.

આ પાંચે દ્રહોનાં મુખ્ય કમળ, ફરતાં કમળવલયો, એમની સંખ્યા, એઓનાં ભવન વગેરે સર્વસ્વ નિર્વિશેષપણે પદ્મદ્રહની પેઠે સમજી લેવાં. ૪૦૯.

એઓ પૂર્વપશ્ચિમ પહોળા છે અને ઉત્તરદક્ષિણ લાંબા છે. વળી એમની પૂર્વ તથા પશ્ચિમ બેઉ દિશાઓમાં દશદશ સુંદર સુવર્ણપર્વતો છે. ૪૧૦.

વિજયદેવની જેવી સમૃદ્ધિવાળા આ સુવર્ણગિરિના દ્રહોના સ્વામીઓની રાજધાનીઓ મેરૂથી દક્ષિણ દિશામાં છે. ૪૧૧.

નિષધપર્વતથી જેટલા વિચિત્ર અને ચિત્ર પર્વતો છે તેટલો જ વિચિત્ર અને ચિત્રપર્વ-તોથી નિષધ દ્રહ છે. ૪૧૨.

એ પછીના બીજા સર્વ દ્રહો પણ એટલું જ પરસ્પર અન્તર છે. વળી અન્તિમ દ્રહ અને ક્ષેત્રના પર્યન્ત વચ્ચે પણ એટલું જ અન્તર છે. ૪૧૩.

આ દેવકુરુક્ષેત્રને પણ શીતોદા નદીએ, બાણે શીતા નદીની સ્પર્દાથીજ હોયની એમ, પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ-એમ બે ભાગમાં બહેંચી નાખ્યું છે. ૪૧૪.

શીતોદાયાસ્તુ યત્પ્રાચ્યાં તત્પૂર્વાર્દ્ધમિહોચ્યતે ।
 શીતોદાયાઃ પ્રતીચ્યાં યદપરાર્દ્ધં તદીહિતમ્ ॥ ૪૧૫ ॥
 તત્રૈતાસામપરાર્દ્ધમધ્યભાગે નિરૂપિતઃ ।
 સમાનઃ શાલ્મલીવૃક્ષો જમ્બૂવૃક્ષેણ સર્વથા ॥ ૪૧૬ ॥
 કિંચૈતચ્છાલ્મલીપીઠં રૂપાતં રજતનિર્મિતમ્ ।
 પ્રાસાદભવનાન્તઃસ્થાઃ કૂટા અપ્યત્ર રાજતાઃ ॥ ૪૧૭ ॥
 શિખરાકૃતિમત્ત્વેન રૂપાતોઽયં કૂટશાલ્મલી ।
 વેણુદેવાશ્ચ્યઃ સુપર્ણજાતીયોઽસ્ય ચ નાયકઃ ॥ ૪૧૮ ॥

તથોક્તં સ્થાનાંગસૂત્રદ્વિતીયસ્થાનકે । તત્થણં દો મહતી મહાલયા
 મહદુમા પળણત્તા યાવત્ કૂટસામલી ચેવ જમ્બૂ ચેવ સુદંસણા । તત્થણં દો
 દેવા મહિદ્ધિયા જાવ મહાસોલ્લાપલિઓવમઠિતીયા પરિવસંતિ । તં ગરુલે
 ચેવ વેણુદેવે અણાઠીએ ચેવ જમ્બૂદિવાહિવડ્ । એતદ્વૃત્તાવપિ ગરુડઃ સુપર્ણ
 કુમારજાતીયો વેણુદેવો નામ્ના ઇત્યાદિ ॥ એવં ચ ન અયં સુપર્ણકુમારાણાં
 દાક્ષિણાત્ય ઇન્દ્રઃ સંભાવ્યતે । કિન્તુ અન્ય એવ । તસ્ય હિ ઇન્દ્રત્વેન સાર્ધ-
 પલ્યોપમરૂપાયા ઉત્કૃષ્ઠસ્થિતેન્યાય્યત્વાત્ । અયં તુ પલ્યોપમસ્થિતિક ઇતિ ॥

જે ભાગ શીતોદાયા પૂર્વમાં છે તે પૂર્વાર્દ્ધદેવકુરૂ, અને જે ભાગ એની પશ્ચિમે છે તે પ-
 શ્ચિમાર્દ્ધદેવકુરૂ-એવા નામથી ઓળખાય છે. ૪૧૫.

પશ્ચિમાર્દ્ધદેવકુરૂના મધ્યભાગમાં સર્વથા જમ્બૂવૃક્ષ જેવું એક શાલ્મલીવૃક્ષ છે. ૪૧૬.

પરંતુ એ શાલ્મલીવૃક્ષનું પીઠ રૂપ્યમય છે. તેમજ પ્રાસાદ, ભવન અને અન્તઃસ્થ કૂટો
 પણ રૂપ્યમય છે. ૪૧૭.

એનો આકાર એક શિખર જેવો હોવાથી એ ‘ કૂટશાલ્મલી ’ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે.
 વળી સુપર્ણજાતીય વેણુદેવ નામે દેવ એનો સ્વામી છે. ૪૧૮.

આ સંબંધમાં સ્થાનાંગસૂત્રના બીજા ‘સ્થાન’ માં કહ્યું છે કે-ત્યાં બે મહાલયરૂપ બે મહાન્
 વૃક્ષો કહેલાં છે. એક કૂટશાલ્મલી અને બીજું સુદર્શન જંબૂવૃક્ષ. ત્યાં વળી મહાન્ સમૃદ્ધિવાળા,
 અત્યન્ત સુખી અને પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા બે દેવો રહે છે: એક સુપર્ણજાતીય વેણુદેવ
 અને બીજો જમ્બૂદાપનો સ્વામી અનાદ્યદેવ. એની ટીકામાં પણ ‘ સુપર્ણજાતીય એટલે ગરુ-
 ડનાતિનો વેણુદેવ ’ એમ છે. વળી આ દેવ સુપર્ણકુમારોનો દક્ષિણ દિશાનો ઈંદ્ર સંભવતો
 નથી. એ બીજો જ દેવ હોવો જોઈએ. કેમકે ઇન્દ્રદેવની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ દોઢ પદ્યોપમની હોય,
 અને આ દેવની તો એક પદ્યોપમની છે.

મતાન્તરે તુ ક્રીડાસ્થાનમયં વૃક્ષઃ સ્યાત્સુપર્ણકુમારયોઃ ।

વેણુદેવવેણુદાલિસુરયોરુભયોરપિ ॥ ૪૧૯ ॥

તથા ચાહ સૂત્રકૃતાંગચૂર્ણિકૃત્ શાલ્મલીવૃક્ષવક્તવ્યતાવસરે । તત્થ
વેણુદેવે વેણુદાલી ય વસઈ ॥ તયોર્હિ તત્ ક્રીડાસ્થાનમિતિ ॥

સ્વરૂપમુત્તરકુરુતૃતિરશ્વાં યદીરિતમ્ ।

આયુઃશરીરમાનાદિ તદત્રાપ્યનુવર્ત્તે ॥ ૪૨૦ ॥

કુરવો દ્વિવિધાઃ સમા ઇમાઃ સુષમાભિઃ સુતમાં પરસ્પરમ્ ।

મિલિતાઃ કલહાય મેરુણા પ્રવિભક્તા ઇવ મધ્યવર્ત્તિના ॥ ૪૨૧ ॥

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિષ-

દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।

કાઠ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે

સર્ગઃ સત્તદશઃ સમાપ્તિમગમદ્વિદ્વત્પ્રમોદપ્રદઃ ॥ ૪૨૨ ॥

इति सप्तदशः सर्गः ।

ખીજે મત એમ છે કે આ વૃક્ષ ‘ વેણુદેવ ’ અને ‘ વેણુદાલિ ’ નામના સુપર્ણકુ-
મારોને ક્રીડા કરવાના સ્થાનરૂપ છે. ૪૧૯.

એ સંબંધમાં સૂત્રકૃતાંગની ચૂર્ણી—ટીકામાં શાલ્મલીવૃક્ષના વર્ણનપ્રસંગે કહ્યું છે કે—
ત્યાં વેણુદેવ અને વેણુદાલિ દેવ રહે છે, કેમકે એ બેજાનું એ ક્રીડાસ્થાન છે.

આ દેવકુરુના મનુષ્ય અને તિર્યંચોનું આયુષ્ય, શરીરમાન આદિ સ્વરૂપ ઉત્તરકુરુના
મનુષ્ય આદિકનું કહી ગયા છીએ તે પ્રમાણે સમજી લેવું. ૪૨૦.

કુરુક્ષેત્રના બેજા વિભાગમાં સુષમા આરો વર્તે છે. એટલે પરસ્પર સમાનતાને લઈને
બેજા બંને વઠવાડ કરવા સામસામા મજ્યા હોય અને મધ્યસ્થ એવા મેરુએ મધ્યસ્થ ઘઈને
એમને જૂદા પાડ્યા હોયની એવા લાગે છે. ૪૨૧.

જેમની કીર્તિ શ્રવણ કરીને અગિલ જગત આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયું છે એવા શ્રીકીર્તિ-
વિજયઉપાધ્યાયના અન્તેવાસી, અને માતૃશ્રી રાજબાઈ તથા પિતા તેજપાળના સુપુત્ર વિન-
યવિજય ઉપાધ્યાયે—જગતના નિશ્ચિત તત્ત્વોને પ્રકટ બતાવી આપવામાં હીપક જેવા—રચેલા
આ કાવ્યઅંથનો વિદ્વદ્ગર્જને પ્રમોદ આપનારો સત્તરમો સર્ગ સમાપ્ત થયો.

सत्तरमो सर्ग समाप्त.

અથ અષ્ટાદશઃ સર્ગઃ ।

પાર્શ્વ શંખેશ્વરોત્તંસં નત્વા તત્વાવબોદધમ્ ।
સ્વરૂપં સ્વર્ણશૈલસ્ય યથાશ્રુતમથોચ્યતે ॥ ૧ ॥
ઉત્તરસ્યાં સ્થિતો દેવકુરુભ્યઃ કનકાચલઃ ।
ઉત્તરાભ્યઃ કુરુભ્યશ્ચ દક્ષિણસ્યાં પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ૨ ॥
પ્રત્યક્ પૂર્વવિદેહેભ્યઃ પ્રાક્ પશ્ચિમવિદેહતઃ ।
રત્નપ્રભાચક્રનાભિરિવ મધ્યેઽસ્ત્યવસ્થિતઃ ॥ ૩ ॥
નિમિત્તહેતોર્ભુવનપર્યાયભાંડસમ્ભવે ।
ભ્રમતઃ કાલચક્રસ્ય ભ્રમિદણ્ડ ઇવોચ્છિન્નતઃ ॥ ૪ ॥
માનદણ્ડ ઇવોદસ્તો જમ્બૂદ્વીપમીમીષયા ।
તથૈવ સ્થાપિતો ધાત્રા મેયં મત્વાભિતોલ્યકમ્ ॥ ૫ ॥
સ્નિગ્ધયોર્ધ્વીકૃતો ધાત્રીમાત્રા સ્વાંકેઽતિકૌતુકાત્ ।
નીલચૂલો બાલ ઇવ પ્રભાવલયચોલકઃ ॥ ૬ ॥

સર્ગ ૧૮ મો.

હવે, સત્ય વસ્તુસ્થિતિ સમજાવનાર એવા શ્રીશંખેશ્વરપાર્શ્વનાથને નમસ્કાર કરીને મેરૂપર્વતનું શાસ્ત્રોક્ત સ્વરૂપ કહું છું. ૧.

આ મેરૂપર્વત દેવકુરુની ઉત્તરે અને ઉત્તરકુરુની દક્ષિણે આવેલો છે. ૨.

એ, પૂર્વવિદેહની પશ્ચિમે અને પશ્ચિમવિદેહની પૂર્વે-જાણે રત્નપ્રભાકૃતી ચક્રની ધરી હોયની એમ વચ્ચેવચ્ચ રહેલો છે. ૩.

વળી એ, જગતના પર્યાયરૂપી ઠામવાસણ ઉતારવામાં નિમિત્તભૂત એવું જે કાળરૂપી ચક્ર-તેને ફેરવવાનો ઢાંઢો હોયની એમ ઉંચો ઉલો રહેલો છે. ૪.

વળી એ, જાણે વિધાત્રાએ જમ્બૂદ્વીપને માપવાની ઇચ્છાથી ઉંચો કરેલો, અને પછી મેયવસ્તુને તોળવાની સમજીને એમને એમ ધરી રાખેલો, (વિધાત્રાનો) માનદંડ હોયની એવો લાગે છે. ૫.

વળી એ, જાણે પૃથ્વીરૂપી પ્રેમાળુ માતાનો-કૌતુકથી ખેળામાં ઉલો રાખેલો, કાન્તિરૂપી વસ્ત્ર અને શ્યામશિખા વાળો-જાળક હોયની એવો લાગે છે. ૬.

ચન્દ્રાર્કગ્રહનક્ષત્રતારાવૃષભસંતતેઃ ।

ભ્રમન્ત્યા મનુજક્ષેત્રે મેઠિદણ્ડ ઇવાહિતઃ ॥ ૭ ॥

નીલવન્નિષધોન્મત્તદન્તિનોર્યુધ્યતોર્મિથઃ ।

મધ્યે સીમાસ્તમ્ભ ઇવ ગજદન્તાદ્રિદન્તયોઃ ॥ ૮ ॥

તિર્યગ્લોકમહાબ્જસ્ય સ્પષ્ટાષ્ટાશાદલશ્રિયઃ ।

બીજકોશ ઇવાન્તઃસ્થઃ પરાગભરપિંજરઃ ॥ ૯ ॥

જમ્બૂદ્વીપોરુપોતસ્ય મુક્તસ્ય લવણાર્ણવે ।

કૂપસ્તમ્ભ ઇવોત્તિષ્ઠઃ પ્રભાસિતપટાંચિતઃ ॥ ૧૦ ॥

ન્યસ્તપાદો ભદ્રશાલકાનનાસ્તરણોપરિ ।

પશ્યન્નિવોર્ધ્વદમોઽયં નગેન્દ્રઃ સેવિનો નગાન્ ॥ ૧૧ ॥

નરક્ષેત્રકટાહેઽસ્મિન્નાનાપદાર્થપાયસમ્ ।

પચતો વિધિમુદસ્ય દર્વીદણ્ડ ઇવોન્નતઃ ॥ ૧૨ ॥

પ્રાદુશ્ચૂલઃ સૌમનસોત્તરીયોઽશુજલપ્લુતઃ ।

દેવાર્ચકઇવોન્નન્દિનન્દનારામધૌતિકઃ ॥૧૩॥ એકાદશભિઃ કુલકમ્ ॥

વળી એ, જાણે કરતા કર્યા કરતા—એવા ચન્દ્રમા, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓ રૂપી બળદોને કરતી વખતે બાંધવા માટે મનુષ્યક્ષેત્રમાં ઉભો કરેલો એક ઉંચો સ્તંભ હોયની એવો લાગે છે. ૭.

વળી એ, જાણે પરસ્પર દન્તાદન્તિ યુદ્ધ કરી રહેલા, ગજદન્તોરૂપી દાંતવાળા નીલવાન અને નિષધ પર્વતોરૂપી (એ) હસ્તીઓની વચ્ચે જાણે સીમાસ્તંભ હોયની એવો લાગે છે. ૮.

વળી એ, જાણે આઠ નિર્ભળ દિશાઓરૂપી સુંદર પત્રોવાળા તીર્થલોકોરૂપી મહાન કમળનું, પુષ્કળપરાગને લીધે પીળું પીળું થઈ રહેલું, (અંદરનું) બીજકોશ હોયની એવો જણાય છે. ૯.

વળી એ, જાણે લવણસમુદ્રમાં છોડી મૂકેલા જમ્બૂદ્વીપી મહાન પ્રવહણનો,—પ્રભાસ્તી સ્વેતસઠવાળો, ઉંચો કરેલો કૂપસ્તંભ (કુવો—ઢોલ) હોયની એવો લાગે છે. ૧૦.

વળી એ, જાણે ભદ્રશાળવનરૂપી શય્યાપર ઉભો રહી, સેવકનેવા અન્ય પર્વતો પર ઉપરી-શેઠની જેમ દમામભરી નજર કરી રહ્યો હોયની એવો લાગે છે. ૧૧.

વળી એ, જાણે મનુષ્યક્ષેત્રરૂપી કઠાયામાં વિધવિધ પદાર્થોરૂપી ક્ષીરાન્ન પકાવતા વિધાત્રા-રૂપી રસોયાનો ઉભો રહેલો કંઠીનો દાંડો હોયની એવો છે. ૧૨.

સ ચૈકયા પદ્મવરવેદિકયા પરિષ્કૃતઃ ।

વનેન ચાભિતો નાનારત્નજ્યોતિઃપ્રભાસુરઃ ॥ ૧૪ ॥

સહસ્રાન્નવનવતિં યોજનાનાં સ ઉન્નતઃ ।

યોજનાનાં સહસ્રં ચાવગાઢો વસુધાન્તરે ॥ ૧૫ ॥

લક્ષયોજનમાનોઽસૌ સર્વાગ્રેણ ભવેદિતિ ।

ચત્વાર્ણિશદધિકાનિ ચૂલાયા યોજનાનિ તુ ॥ ૧૬ ॥

યોજનાનાં સહસ્રાણિ દશાન્યા નવતિસ્તથા ।

યોજનસ્યૈકાદશાંશા દશ મૂલેઽસ્ય વિસ્તૃતિઃ ॥ ૧૭ ॥

અયં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રબૃહત્તેત્રસમાસાભિપ્રાયઃ ॥ શ્રીસમવાયાંગે તુ મન્દરેણ પઠ્વણ મૂલે દસજોશ્રણસહસ્તાઈં વિરુલ્લંભેણં પસ્યત્તે । ઇતિ જ્ઞેયમ્ ॥

અકર્ત્રિશસ્ત્રસહસ્રાણિ શતા નવ દશાધિકાઃ ।

યોજનાનાં ત્રયશ્ચૈકાદશાંશાઃ પરિધિસ્તિવહ ॥ ૧૮ ॥

વળી એ, જાણે પ્રકટ ચૂલવાળો^૧, સૌમનસવનરૂપી ઉત્તરીયવસ્ત્રવાળો, કિરણોરૂપી જળથી ભીંજાયેલો અને સુશોભિત નન્દનવનરૂપી ધોતીયાવાળો (દેવનો) પૂનરી હોયની એવો છે. ૧૩. ૨

વળી એ મેરૂપર્વત એક પદ્મવેદિ અને વનથી વિરુજાયેલો છે અને અનેક રત્નોની કાંતિથી જગહળી રહેલો છે. ૧૪.

વળી એ મેરૂ (પૃથ્વીની ઉપર) નવાણું હળ્લર યોજન (ઉંચા) છે અને એક હળ્લર યોજન પૃથ્વીની અંદર રહેલો છે. ૧૫.

એમ એ પોતે સમગ્રપણે એક લાખ યોજનનો છે. શિવાય આગીશ યોજનની એની ચૂલિકા છે. ૧૬.

મૂળમાં એનો વિસ્તાર દશહળ્લર ને નેવું પૂર્ણાંક અને દશઅગીયારાંશ યોજનનો છે. ૧૭.

એ પ્રમાણે જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રનો અને બૃહત્તેત્રસમાસનો અભિપ્રાય છે. સમવાયાંગ સૂત્રમાં તો એનો વિસ્તાર દશહળ્લર યોજનનો છે એમ કહ્યું છે.

એનો પરિધિ એટલે ઘેરાવો મૂળ આગળ એકત્રીશ હળ્લર નવસંદા દશ પૂર્ણાંક અને ત્રણ અગીયારાંશ યોજન છે. ૧૮.

૧. રસોથો પ્રકટ-ખુલ્લા દેખાય એવા ચૂલ-માથાના વાળવાળો; મેરૂપર્વત પ્રકટ-દેકાયલી નહિં એવી ચૂલ-ચૂલિકાવાળો. ૨. ત્રીજા શ્લોકથી અહિં સુધીમાં મેરૂપર્વતને વિષ્ણુવિષ્ણુ ઉપમા આપવામાં વિદ્વાન કાવ્ય કર્તાની અનુપમ કલ્પનાશક્તિ પરેપર આશ્ચર્ય પમાડે એવી છે.

યોજનાનાં સહસ્રાણિ દશાસ્ય સમભૂતલે ।
 સહસ્રમેકં શિખરે વ્યાસઃ ચુલોપલક્ષિતે ॥ ૧૯ ॥
 એકત્રિંશત્સહસ્રાણિ યોજનાનાં શતાનિ ષટ્ ।
 ત્રયોવિંશત્યધિકાનિ પરિધિઃ સમભૂતલે ॥ ૨૦ ॥
 ઊર્ધ્વં ચ પરિધિસ્તસ્ય યોજનાનાં ભવેત્ ગિરેઃ ।
 સહસ્રાણિ ત્રીણિ ચૈકં દ્વાષષ્ટ્યાભ્યધિકં શતમ્ ॥ ૨૧ ॥
 અથ સર્વત્ર વિષ્કમ્ભજ્ઞાનાય કરણમ્ ।

સહસ્રયોજનવ્યાસાન્મેરુરુપરિભાગતઃ ।
 યત્રોત્તીર્થ યોજનાદૌ વિષ્કમ્ભો જ્ઞાતુમિષ્યતે ॥ ૨૨ ॥
 તદ્યોજનપ્રભૃત્યેકાદશભિઃ પ્રવિભજ્યતે ।
 લબ્ધે સહસ્રસંયુક્તે વ્યાસોઽસ્ય વાંછિતાસ્પદે ॥૨૩॥ યુગ્મમ્ ॥
 યથાધો નવનવતિં સહસ્રાણ્યૂર્ધ્વભાગતઃ ।
 અતીત્યાત્ર પ્રદેશે ચેદ્વિષ્કમ્ભં જ્ઞાતુમિચ્છસિ ॥ ૨૪ ॥
 તદેતૈર્નવનવતિસહસ્રૈઃ રુદ્રભાજિતૈઃ ।
 સહસ્રાન્નવ સંપ્રાપ્તાન્ સહસ્રસહિતાન્ કુરુ ॥ ૨૫ ॥

(એને) મથાળે સમભૂતગમાં એની પહોળાઈ દશહજાર યોજન છે; અને જે એની ચૂલિકા એટલે શિખર છે ત્યાં આગળ પહોળાઈ એક હજાર યોજન છે. ૧૯.

એનો ઘેરાવો સમભૂતળે એકત્રીશહજાર છસો ને ત્રેવીશ યોજન છે. ૨૦.

મથાળે એનો ઘેરાવો ત્રણહજાર એકસો ને બાસક યોજન છે. ૨૧.

જ્યાં ત્યાં પહોળાઈ જાણવા માટે નીચે પ્રમાણે યુક્તિ છે:—

મેરુપર્વતના એકહજાર યોજનના ઘેરાવાવાળા ઉપલા ભાગથી હેઠળના હરકોઈ સ્થળે એની પહોળાઈના યોજન આદિ જાણવા હોય તો જેટલું નીચે ઉતર્યા એ સંખ્યાને અગીયારવડે ભાગવાથી જે સંખ્યા આવે એમાં એકહજાર ઉમેરવા. જે જવાબ આવે તે તે સ્થાનની પહોળાઈ જાણવી. ૨૨-૨૩.

દ્વિધાન્ત તરીકે; ઉપરના ભાગથી નવાણું હજાર યોજન નીચે ઉતરીએ એ ભાગ-સ્થાનની પહોળાઈ જાણવા માટે, નવાણું હજારને અગીયારવડે ભાગો એટલે નવ હજારનો આંક આવશે.

एवं दशसहस्राणि जातानि धरणीतले ।

विष्कम्भो मेरुशैलस्य सर्वत्रैवं विभाव्यताम् ॥२६॥ विशेषकम् ॥

अथवा प्रकारान्तरेण इदमेव करणम् ।

मूलाद्यत्र योजनादावुत्पत्य ज्ञातुमिष्यते ।

व्यासः तस्मिन् योजनादौ विभक्ते रुद्रसंख्यया ॥ २७ ॥

यल्लब्धं तन्मूलसत्काद्विस्ताराच्छोधयेत् बुधः ।

यच्छेषं तन्मितस्तस्य व्यासोऽभीष्टस्थले यथा ॥२८॥ युग्मम् ॥

कंदात्सहस्रनुत्पत्य व्याસं जिज्ञાસસે યદિ ।

સહસ્રમેકાદશભિઃ ભજ લબ્ધમિદં પુનઃ ॥ ૨૯ ॥

नवतिर्योजनान्यंशा दश चैकादशात्मकाः ।

कन्दव्यासाच्छोधयेदं ततः शेषाणि यानि तु ॥ ૩૦ ॥

યોજનાનાં સહસ્રાણિ દશૈતાવાન્મહીતલે ।

વિષ્કમ્ભઃ સ્વર્ણશૈલસ્ય સર્વત્રૈવં વિભાવ્યતામ્ ॥૩૧॥ વિશેષકમ્ ॥

अथ व्यासानुसारेण सर्वत्र उच्चत्वज्ञानाय करणम् ।

એમાં એકહજાર ઉમેરો. એટલે દશહજાર યોજન થયા. આ મેરૂપર્વતની પૃથ્વીતળ પાસેની પહોળાઈ થઈ. અને એ પ્રમાણે સર્વ સ્થળે બાણી લેવું. ૨૪-૨૬.

વળી એક બીજી યુક્તિ :—

મૂળથી ઉંચે ચઢતાં હરકોઈ સ્થળ-ભાગનો વ્યાસ બાણુવા માટે, એટલું ઉંચે ચઢ્યા એને અગ્યારવડે ભાંગવા. જે આંક આવે એને મૂળની પહોળાઈમાંથી બાદ કરવા. જે વધે તે તે સ્થળ કે ભાગની પહોળાઈ બાણુવી. ૨૭-૨૮.

જેમકે; મૂળથી એકહજાર યોજન ઉંચેના ભાગની પહોળાઈ બાણુવી હોય તો એ હજારને અગ્યારવડે ભાંગવા. એટલે નેવું પૂર્ણાંક દશઅગ્યારાંશ યોજન આવશે. એને, મૂળની પહોળાઈના યોજનમાંથી બાદ કરવા. બાદ કરતાં દશહજાર રહેશે-એટલા યોજન મેરૂપર્વતનો તે ભાગનો વિષ્કંભ સમજવો. એજ પ્રમાણે સર્વત્ર સમજી લેવું. ૨૯-૩૧.

હવે વ્યાસને અનુસારે અર્થાત વ્યાસ ઉપરથી ઉંચાઈ બાણુવાની યુક્તિ નીચે પ્રમાણે છે:—

યાવાન્ યત્રાસ્ય વિસ્તારો નિશ્ચિતો ભૂતલાદિષુ ।
 તસ્મિન્મૂલસ્ય વિસ્તારાચ્છોધિતે યત્તુ શિષ્યતે ॥ ૩૨ ॥
 ગુણ્યં તદેકાદશભિઃ યદ્ભવેત્તત્પ્રમાણતઃ ।
 ઉચ્ચત્વમસ્ય વિષ્કમ્ભસ્યાનુસારેણ તથથા ॥ ૩૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 યોજનાનાં સહસ્રાણિ દશ વ્યાસોઽસ્ય ભૂતલે ।
 મૂલવિષ્કમ્ભતસ્તેષુ વિશોધિતેષ્વદઃ સ્થિતમ્ ॥ ૩૪ ॥
 નવતિર્યોજનાન્યંશા દશ ચૈકાદશાત્મકાઃ ।
 અસ્મિન્નૈકાદશગુણો સહસ્રમિયમુચ્ચતા ॥ ૩૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 મૂલભૂતલયોર્મધ્યે સર્વત્રૈવં વિભાવ્યતામ્ ।
 વિસ્તારસ્યાનુસારેણ તુંગત્વમીપ્સિતાસ્પદે ॥ ૩૬ ॥

અથ સર્વત્ર વિષ્કમ્ભવૃદ્ધિહાનિજ્ઞાનાય કરણમ્ ।

ઉપરિતને વિસ્તારેઽધસ્તનવિસ્તારતઃ કૃતે દૂરમ્ ।
 તન્મધ્યવર્તિશૈલોચ્છ્રયેણ શેષે હૃતે વિદુષા ॥ ૩૭ ॥
 યલ્લબ્ધં તદુભયતો વૃદ્ધિર્ગિરિમૌલિતો હ્યધઃપતને ।
 તાવત્યેવ ચ હાનિર્મૌલાવારોહણેઽધસ્તઃ ॥ ૩૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તળીએ કે હરકોઈ જગ્યાએ એટલી નિશ્ચિત પહોળાઈ હોય તેને મૂળની પહોળાઈમાંથી બાદ કરવી. જે બાકી રહે એને અગ્યારે ગુણવા. એમ કરતાં જે આંકડો આવે એ એ સ્થળની ઉંચાઈ સમજવી. ૩૨-૩૩.

દ્વાન્ત તરીકે; મેરૂપર્વતની પૃથ્વીતળપરની પહોળાઈ દશહજાર યોજન છે. એને મૂળની પહોળાઈમાંથી બાદ કરતાં નેત્રું પૂર્ણિક દશઅગ્યારાંશ શેષ (યોજન) રહે છે. એ શેષ રહ્યા એને અગ્યારે ગુણા એટલે એક હજાર આવ્યા. એ એ સ્થળની ઉંચાઈ સમજવી. ૩૪-૩૫.

એવી રીતે મેરૂપર્વતના મૂળ અને ભૂતળ વચ્ચે સર્વત્ર, ઇન્ધિત સ્થળની પહોળાઈ પરથી ઉંચાઈ બાણી શકાય છે. ૩૬.

હવે સર્વત્ર પહોળાઈની વધઘટ બાણવા માટે નીચે પ્રમાણે યુક્તિ છે :—

નીચેની પહોળાઈમાંથી ઉપલાભાગની પહોળાઈ બાદ કરવી. શેષ રહે એને પર્વતની મધ્યવર્તિ ઉંચાઈએ ભાંગવા. એમ કરતાં જે આંકડો આવે એ શિખરથી નીચે ઉત્તરતાં એઉ બાણુએ ‘વૃદ્ધિ’ સમજવી, અને નીચેથી ઉપર ચઢતાં એઉ બાણુએ ‘હાનિ’ સમજવી. ૩૭-૩૮.

તથા હિ । સાહસ્રે મૌલિવિષ્કમ્ભે કન્દવ્યાસાદ્વિશોધિતે ।
 શેષં નવત્યધિકાનિ શતાનિ નવતિઃ સ્થિતમ્ ॥ ૩૯ ॥
 અંશા દશૈકાદશોત્થાઃ ચૈર્ષાં કર્તું સર્વર્ણનમ્ ।
 યોજનાનાં રાશિમેકાદશભિર્ગણયેત્ બુધઃ ॥ ૪૦ ॥
 ભાગાન્ દશોપરિતનાન્ ક્ષિપેજ્ઞાતા ઇમે તતઃ ।
 લક્ષ્મં ભાજ્યરાશિમેનં ક્વચિત્ સંસ્થાપયેત્ બુધઃ ॥ ૪૧ ॥
 નગોચ્છ્રયો લક્ષ્મરૂપો ભાજકો રુદ્રસંગુણઃ ।
 લક્ષ્મણ્યેકાદશ જાતસ્તં ભાગાર્થમધો ન્યસેત્ ॥ ૪૨ ॥
 અલ્પત્વેન વિભાજ્યસ્ય મૂયસ્ત્વાત્ ભાજકસ્ય ચ ।
 ભાગાપ્રાપ્ત્યાપવર્ત્યેતે લક્ષ્મે ભાજ્યભાજકૌ ॥ ૪૩ ॥
 ઉપર્યેકઃ સ્થિતોઽધસ્તાદેકાદશ સ્થિતાઃ તતઃ ।
 લબ્ધ્વ એકાદશ ભાગો યોજનં યોજનં પ્રતિ ॥ ૪૪ ॥
 યદ્વા ભાજ્યઃ ભાજકયોઃ ઉભયોઃ લક્ષ્મરૂપયોઃ ।
 રાશિઃ ભાજ્યોઽશરૂપોઽસ્તિ ભાજકો યોજનાત્મકઃ ॥ ૪૫ ॥
 પ્રતિયોજનમેકોઽશઃ તત્સુખેનૈવ લભ્યતે ।
 ઇયં મેરોરુભયતો વૃદ્ધિહાની નિરૂપિતે ॥ ૪૬ ॥

જેમકે; મૂળની પહોળાઈમાંથી શિખરની પહોળાઈના એક હજાર યોજન બાદ કરતાં નવ હજાર નેવું પૂર્ણાંક દશ અગ્યારાંશ શેષ રહેશે. એનું સર્વાર્ણન કરવા માટે અગ્યારે ગુણી દશ અંશ છે તે લેળવી દેવા. એટલે એક લાખ ભાજ્યરાશિ થઈ, એને એક બાબુએ મૂકી રાખો. ૩૯-૪૧.

હવે પર્વતની ઉંચાઈ એક લક્ષ યોજનની છે એને પણ અગીઆરે ગુણો. એટલે અગ્યારલક્ષ ભાજકરાશિ થઈ. ૪૨.

આમ ભાજ્યરાશિ જે એક લક્ષ યોજન છે તે આ ભાજકરાશિથી અલ્પ આવી. માટે ભાગ ચાલશે નહીં. માટે ભાજ્યભાજકને ઉલટાવી નાખો. ૪૩.

એટલે ઉપર એક રહેશે અને નીચે અગ્યાર રહેશે. અર્થાત્ યોજનયોજનપ્રત્યે એક અગ્યારાંશ ભાગ આવ્યો. ૪૪.

અથવા ભાજ્યરાશિ અને ભાજકરાશિ—એ બેઉમાં ભાજ્યરાશિ અંશરૂપ છે અને

જ્ઞાતુમિષ્ટે વૃદ્ધિહાની તત્ર યદ્યેકપાર્શ્વતઃ ।

દ્વાવિંશતિવિભક્તસ્ય યોજનસ્ય લવસ્તદા ॥ ૪૭ ॥

તતઃ અયં ભાવઃ ।

યાવદુત્પત્યતે કન્દાદંગુલયોજનાદિકમ્ ।

एकादशः तस्य भागो कन्दव्यासात् क्षयं व्रजेत् ॥ ४८ ॥

તથાહિ । એકાદશસ્વંગુલેષુ સમુત્ક્રાન્તેષુ મૂલતઃ ।

क्षीयते मूलविष्कम्भात् संपूर्णमेकमंगुलम् ॥ ४९ ॥

યોજનેષ્વપિ તાવત્સુ સમુદ્યાતેષુ મૂલતઃ ।

क्षीयते मूलविष्कम्भात् संपूर्णमेकयोजनम् ॥ ५० ॥

एवं योजनशतसहस्रेष्वपि भाव्यम् ॥

અત એવ યોજનાનાં સહસ્રે મૂલતો ગતે ।

नवतिः योजनान्यंशा एकादशोद्भवा दश ॥ ५१ ॥

एतावानेकादशोऽंशः सहस्रस्य क्षयं गतः ।

ततः सहस्राणि दश विष्कम्भो धरणीतले ॥ ५२ ॥

ભાજકરાશિ યોજનરૂપ છે તેથી પ્રતિયોજને એકેક ભાગ આવ્યો. આ એક અગ્યારાંશ યોજન વધઘટ આવી એ મેરૂની ઝેડ બાબુની વધઘટ આવી. ૪૫-૪૬.

પરંતુ જો એક જ બાબુની વધઘટ બાબુવા માગતા હો તો, તે એક યોજનનો બાવીશમો ભાગ છે. ૪૭.

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે :—

મૂળથી જેટલા અંગુલપ્રમાણ કે યોજનપ્રમાણ ઉંચે ચઢીએ તેનો અગ્યારમો અંશ મૂળની પહોળાઈથી ઓછો થાય. ૪૮.

જેમકે; મૂળથી અગ્યાર અંગુલ ઉપર ચઢીએ ત્યાંની પહોળાઈ મૂળની પહોળાઈથી એક અંગુલ ઘટે છે, અને મૂળથી અગ્યાર યોજન ઉપર ચઢીએ ત્યાંની પહોળાઈ મૂળની પહોળાઈથી એક યોજન ઘટે છે. ૪૯-૫૦.

લાખે યોજનમાં એજ પ્રમાણે બાબુવું. ધારો કે મૂળથી એક હજાર યોજન ઉંચે ચઢ્યા. તો એ હજારને અગ્યારે ભાગતા જે નેત્રું પૂર્ણિક દસ અગ્યારાંશ યોજન આવ્યા એટલા પુરતો, એ સ્થળનો વ્યાસ મૂળના વ્યાસથી ઓછો થયો. એટલે કે મેરૂની, પૃથ્વીતળઆગળની પહોળાઈ દસ હજાર યોજન બરાબર મળી રહી. ૫૧-૫૨.

एकादशस्वेकादशस्वतिक्रान्तेषु भूमितः ।

सहस्रेषु किलैकैकं सहस्रं व्यासतो ह्रसेत् ॥ ५३ ॥

एवं च नवनवतेः सहस्राणामतिक्रमे ।

शिरोभागेऽस्य विष्कम्भः सहस्रमवशिष्यते ॥ ५४ ॥

यद्वा कन्दाद्योजनानां लक्षेऽतीते शिरस्तले ।

लक्षस्यैकादशो भाग एतावान् परिहीयते ॥ ५५ ॥

नवतिर्योजनशतान्यधिका नवतिस्तथा ।

अंशा दशैकादशोत्थाः सहस्रं शिष्यते ततः ॥ ५६ ॥ युग्मम् ॥

(નનુ) પ્રત્યેકં પરિતઃ પંચશતવિસ્તૃતયોઃ નનુ ।

नन्दनसौमनसयोः सदभावात् मेखलाद्वये ॥ ५७ ॥

योजनानां सहस्रस्य द्विः भवेत् युगपत् त्रुटिः ।

कथं एकादशभागहानिः तदुपपद्यते ॥ ५८ ॥ युग्मम् ॥

अत्रोच्यते कर्णगत्या समाधेयमिदं बुधैः ।

का कर्णगतिरित्येवं यदि पृच्छसि તત્ શ્રુણુ ॥ ૫૯ ॥

એજ રીતે દર અગ્યારહજાર યોજન ઉચે ચઢતાં, પંદોળાઈમાં એક હજાર યોજન ઘટે. ૫૩.

એ ગણત્રીએ નવાણું હજાર યોજન ઉચે ચઢતાં, પંદોળાઈમાં નવહજાર યોજન ઓછા થાય એટલે ફક્ત એકહજાર યોજન પંદોળાઈ રહે. ૫૪.

અથવા મૂળથી એકલક્ષ યોજન ઉપર આવીએ તે સ્થળે એ ‘લક્ષ’ નો અગ્યારમો અંશ અર્થાત્ નવહજાર નવસો નવાણું પૂર્ણાંક દશ અગ્યારાંશ યોજન પંદોળાઈમાં ઘટે. એમ ગણતાં પણ શિખરે એકહજાર યોજન પંદોળાઈમાં રહે. ૫૫-૫૬.

અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય કે મેરૂની ફરતા પાંચસો પાંચસો યોજનના વિસ્તારમાં નન્દન અને સૌમનસ વન હોવાથી એ ઉમેળલાપર એકસાથે એકહજાર યોજનનો બેવાર ઘટાડો થાય. ત્યાં અગ્યારમા ભાગની હાનિની વાત કેવી રીતે બેસતી લાવશો ? ૫૭-૫૮.

ઉત્તરમાં કહે છે કે-એ વાતનું ‘કર્ણયુક્તિ’ વડે સમાધાન કરવું. આ ‘કર્ણયુક્તિ’ શું છે તે સાંભલો :— ૫૯.

કન્દાદારમ્ય શિખરં યાવત્તદુભયસ્પૃશિ ।

દત્તાયાં દવરિકાયાં સ્થિરહસ્તેન ધીમતા ॥ ૬૦ ॥

અપાન્તરાલે યત્ ક્વાપિ કિયદાકાશમાસ્થિતમ્ ।

તત્ સમગ્રં કર્ણગત્યા મેરોરાભાવ્યમિત્યતઃ ॥ ૬૧ ॥

તત્ પ્રકલ્પ્ય મેરુતયા પ્રાહુઃ ગણિતકોવિદાઃ ।

સર્વત્રૈકાદશભાગપરિહારિણિ યથોદિતામ્ ॥ ૬૨ ॥ વિશેષકમ્ ॥

અર્થ ચ અર્થઃ શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણપૂજ્યૈરપિ વિશેષણવત્યાં
લવણોદધિધનગણિતનિરૂપણાવસરે દૃષ્ટાન્તદ્વારેણ જ્ઞાપિત એવ ॥

અતોઽયં મેખલાયુગ્માવિવચ્ચયા ક્રમાત્તનુઃ ।

મૂલે ચ વિસ્તૃતઃ સુષ્ટ્દસ્તગોપૂચ્છસંસ્થિતઃ ॥ ૬૩ ॥

અથાત્ર ત્રીણિ કાણ્ડાનિ વર્તન્તે કનકાચલે ।

કાણ્ડં વિભાગો નિયતવિશિષ્ટપરિણામવાન્ ॥ ૬૪ ॥

ચતુર્વિધં કારણમાયં મૃત્તિકાબહુલં ક્વચિત્ ।

પાષાણબહુલં વજ્રબહુલં શર્કરામયમ્ ॥ ૬૫ ॥

મૂળથી આરંભીને શિખરપર્યન્ત, તે બન્નેને સ્પર્શ કરે એવી રીતે એક દોરી સ્થિર હાથે પકડી રાખતાં વચમાં ક્યાંય જે કંઈ પોલાણુ રહે એ સર્વ કર્ણુગતિ-ચુક્તિ વડે મેરુનું છે એમ ભાવવું. ૬૦-૬૧.

અને તેથીજ ગણિતશાસ્ત્રીઓ પણ એને મેરુરૂપે કદપીને સર્વત્ર યથોક્ત અગ્યારમા ભાગનો ઘટાડો કહે છે. ૬૨.

શ્રીજિનભદ્રગણિએ પણ 'વિશેષણવતી'માં લવણુસમુદ્રનું ધનગણિત નિરૂપણ કરતાં દૃષ્ટાન્તદ્વારા આ જ ભાવાર્થ કહ્યો છે.

અને એમ હોવાથી જ—જેઉ મેખલાને ગણત્રીમાં ન લઈએ તો ત્યાં આગળ સાંકડા, અને ત્યાંથી ઉતરતાં ઉતરતાં પહોળા થતા થતા—મૂળ આગળ બહુ પહોળા—એવા આ મેરુ પર્વતને ઉંચા કરેલા ગોપુચ્છના આકારે રહેલો કહ્યો છે. ૬૩.

હવે આ મેરુપર્વતના ત્રણ 'કાંડ' એટલે વિશિષ્ટ વિભાગ કહ્યા છે. ૬૪.

તેમાં પ્રથમ કાંડ ચાર પ્રકારનો છે—કવચિત્ માટીમય, કવચિત્ પાષાણુમય, કવચિત્ વજ્રમય, અને કવચિત્ વેણુમય. ૬૫.

કાણ્ડં દ્વિતીયમપ્યેવં ચતુર્ધાઽસ્ય નિરૂપિતમ્ ।

અંકજં સ્ફાટિકં ક્વાપિ સૌવર્ણં રાજતં તથા ॥ ૬૬ ॥

જ્યાત્યજામ્બૂનદમયં તૃતીયં કાણ્ડમીરિતમ્ ।

ત્રયાણામપિ કાણ્ડાનાં પરિમાણમથોચ્યતે ॥ ૬૭ ॥

સહસ્રયોજનોન્માનમાયમારમ્ય કન્દતઃ ।

ત્રિષષ્ટિશ્ચ સહસ્રાણિ દ્વિતીયં સમભૂતલાત્ ॥ ૬૮ ॥

તતસ્તૃતીયં ષટ્ત્રિંશત્સહસ્રાવધિ કીર્તિતમ્ ।

एवં काण्डैस्त्रिभिस्तस्य लक्षमेकं समाप्यते ॥ ६९ ॥

અયં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞતિસૂત્રાભિપ્રાયઃ ॥ સમવાયાંગે તુ અષ્ટત્રિંશત્તમે સમવાયે દ્વિતીયવિભાગઃ અષ્ટત્રિંશદ્યોજનસહસ્રાણિ ઉચ્ચત્વેન ભવતીતિ ઉક્તમ્ ॥

(નતુ) ચતુર્વિધત્વે નન્વેવમાયદ્વિતીયકાણ્ડયોઃ ।

મૃત્તિકાદિવિભાગાનાં ન પૃથક્કાણ્ડતા કથમ્ ॥ ૭૦ ॥

અત્રોચ્યતે । પૃથ્વ્યાદિવસ્તુજત્વેઽપિ નૈયત્યેનોક્તકાણ્ડયોઃ ।

પૃથ્વ્યાદિરૂપભાગાનામવિવેકાત્ ન કાણ્ડતા ॥ ૭૧ ॥

બીજે કાંડ પાછુ એજ પ્રમાણે અંકરત્નમય, સ્ફટિકરત્નમય, સુવર્ણમય અને રમ્યમય-એમ ચાર પ્રકારનો કહેલો છે. ૬૬.

ત્રીજે કાંડ ઉત્તમસુવર્ણમય કહ્યો છે.

એ ત્રણે કાંડનું પ્રમાણ નીચે સુજળ છે :—

મૂળથી સમભૂતગણુથી એટલે કે એક હજાર યોજનનો પહેલો કાંડ છે. સમભૂતગણી ત્રેસઠ સહસ્ર યોજન પર્યન્ત બીજે કાંડ અને ત્યાંથી છત્રીશ હજાર યોજન સુધી ત્રીજે કાંડ છે. આમ ત્રણે કાંડ વડે મેરૂના સમગ્ર એક લાખ યોજન પૂરા થઈ રહ્યા. ૬૭-૬૮.

એવો જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞતિસૂત્રનો અભિપ્રાય છે.

સમવાયાંગસૂત્રમાં તો એમ કહ્યું છે કે બીજે વિભાગ આઠત્રીશ હજાર યોજનનો છે.

અહિં કોઈ એવી શંકા કરે કે પહેલા અને બીજા કાંડના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહેા છે તો મૃત્તિકા આદિ વિભાગોને લઈને પૃથક્ પૃથક્ કાંડ કેમ નથી કહેતા ? ૭૦.

એનું સમાધાન આ પ્રમાણે :—તે બેઉ કાંડો પૃથ્વી આદિક વસ્તુઓથી થયેલા છે એ

ચતુર્ભિશ્રાયમભિતો વનસ્વરૂપલંકૃતઃ ।

દાનશીલતપોભાવૈઃ જૈનધર્મ ઇવોદ્ભવતઃ ॥ ૭૨ ॥

તત્ર ભૂમૌ ભદ્રશાલં ક્રમાત્ મેઘલયોર્દ્વયોઃ ।

નન્દનં સૌમનસં ચ શિખરે પ્પઙ્કવનમ્ ॥ ૭૩ ॥

તત્રાથં ભદ્રશાલાશ્રયં મેરોઃ પશ્ચિમપૂર્વતઃ ।

દ્વાવિંશતિર્દ્વાવિંશતિઃ સહસ્રાણ્યાયતં મતમ્ ॥ ૭૪ ॥

સાર્દે દ્વે યોજનશતે દક્ષિણોત્તરવિસ્તૃતમ્ ।

સ્થિતં મેરું પરિચ્છિપ્ય વલ્લયાકૃતિનાત્મના ॥ ૭૫ ॥

અત્રેયમુપપત્તિઃ ।

પૂર્વસ્યાં પશ્ચિમાયાં વા ય આયામોઽસ્ય વર્ણિતઃ ।

સોઽષ્ટાશીત્યા વિભક્તઃ સન્ વિસ્તારોઽત્રૈકપાર્શ્વતઃ ॥ ૭૬ ॥

કિંચ ઉદીચ્યો દાક્ષિણાત્યો વા વિસ્તારોઽસ્ય વનસ્ય યઃ ।

સોઽષ્ટાશીત્યા તાઙિતઃ સન્ આયામોઽસ્યૈકપાર્શ્વતઃ ॥ ૭૭ ॥

ભદ્રશાલવનં ચૈતત્ અષ્ટધા વિહિતં કિલ ।

શીતોદયા શીતયા ચ ગજદન્તાદ્રિમેરુભિઃ ॥ ૭૮ ॥

ખરું, પણ છતાં એ પૃથ્વી આદિક ભાગોને જૂદા ન પાડવાથી એમના પૃથક્ પૃથક્ કાંડ નથી કહ્યા. ૭૧.

વળી એ મેરુપર્વત, દાન શીલ તપ અને ભાવ એ ચારથી જેમ જૈનધર્મ, તેમ, ચાર વનખંડોથી સુશોભિત છે. ૭૨.

મેરુની ફરતું સમ ભૂતળપર ભદ્રશાળવન આવેલું છે. એની એક મેખલાઓપર કમવાર નંદનવન તથા સૌમનસવન આવેલાં છે અને મથાળે પાંડકવન છે. ૭૩.

પહેલું ભદ્રશાળવન મેરુની પૂર્વપશ્ચિમ બાવીશ બાવીશ હજાર યોજન લંબાયલું છે, અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળું અઢીસો યોજન છે. વળી એ મેરુને વલયાકારે વીંટળાઈને રહ્યું છે. ૭૪-૭૫.

અહિં એક ઘટના છે તે નીચે સુજળઃ—

પૂર્વ તરફની કે પાશ્ચિમ તરફની એ વનની જે લંબાઈ કહી એના અઘ્યાશીમા ભાગ અરા-અર એની એક બાબુની પહોળાઈ છે. વળી ઉત્તર કે દક્ષિણ તરફની એની જે પહોળાઈ કહી એનાથી અઘ્યાશીગણી એની એકબાબુની લંબાઈ છે. ૭૬-૭૭.

તથાહિ । એકો ભાગો મન્દરસ્ય પ્રાચ્યાં પશ્ચિમતઃ પરઃ ।
 વિદ્યુત્પ્રભસૌમનસમધ્યેઽપાચ્યાં તૃતીયકઃ ॥ ૭૯ ॥
 તુર્યશ્ચોત્તરતો માલ્યવદ્ગન્ધમાદનાન્તરે ।
 ભાગાઃ સર્વેઽપ્યમી શીતાશીતોદાભ્યાં દ્વિધાકૃતાઃ ॥ ૮૦ ॥ યુ૦ ॥
 તથૈવમ્ । ઉદીચ્યાંશો દ્વિધા ચક્રે શીતયા પ્રાક્પ્રવૃત્તયા ।
 પ્રાર્ચીં પ્રતિ પ્રસ્થિતયા પ્રાક્ખણ્ડોઽપિ દ્વિધાકૃતઃ ॥ ૮૧ ॥
 શીતોદયા યામ્યખણ્ડો દ્વિધોદગ્ગતયા કૃતઃ ।
 દ્વિધા પશ્ચિમખણ્ડોઽપિ કૃતઃ પ્રત્યક્પ્રવૃત્તયા ॥ ૮૨ ॥
 ઇત્યેવમષ્ટભાગેઽસ્મિન્ મેરોર્દિત્તુ ચતસૃષુ ।
 સિદ્ધાયતનમેકૈકં પંચાશયોજનોત્તરમ્ ॥ ૮૩ ॥
 ઉક્તાન્યેતાનિ હિમવચ્ચૈત્યતુલ્યાનિ સર્વથા ।
 સ્વરૂપતો માનતશ્ચ સેવિતાનિ સુરાસુરૈઃ ॥ ૮૪ ॥
 વિદિત્તુ પુનરેકૈકઃ પ્રાસાદસ્તાવદન્તરે ।
 યોજનાનાં પંચ શતાન્યુચ્છોઽર્ધં વિસ્તૃતાયતઃ ॥ ૮૫ ॥

વળી એ ભદ્રશાળ વનના, શીતા અને શીતોદા એ બે નદીઓથી તથા ગજહંત અને મેરૂ એ પર્વતોથી આઠ ભાગ પડેલા છે. ૭૯.

તે આ પ્રમાણે:—(૧) મેરૂની પૂર્વે, (૨) મેરૂની પશ્ચિમે, (૩) મેરૂની દક્ષિણે, વિદ્યુત્પ્રભ તથા સૌમનસની વચ્ચે, (૪) મેરૂની ઉત્તરે, માલ્યવાન અને ગંધમાદનની વચ્ચે;—આ પ્રમાણે ચાર ભાગ થયા—એમના પાછા શીતા અને શીતોદા નદીઓએ આવીને બન્ને ભાગ પાડ્યા છે. (એટલે સમગ્ર આઠ ભાગ થયા.) ૭૯-૮૦.

એ આવી રીતે:—શીતા નદીએ દક્ષિણ દિશામાં વહેતાં ઉત્તર તરફના અંશના બે ભાગ, અને પૂર્વ તરફ વહેતાં પૂર્વ તરફના અંશના બે ભાગ થઈને ચાર ભાગ પાડ્યા છે. વળી શીતોદા નદીએ ઉત્તર દિશામાં વહેતાં દક્ષિણ અંડના બે ભાગ, અને પશ્ચિમમાં વહેતાં પશ્ચિમ અંડના બે ભાગ—એમ ચાર ભાગ પાડ્યા છે. (એવી રીતે આઠ થયા). ૮૧-૮૨.

એ પ્રમાણે આઠ વિભાગોમાં વહેંચાયેલા આ ભદ્રશાળ વનમાં, મેરૂથી ચારે દિશાએ પચાસ પચાસ યોજન દૂર અકેક સિદ્ધાયતન છે. ૮૩.

ચારે સિદ્ધાયતનો, સ્વરૂપ અને પ્રમાણમાં સર્વથા હિમવાન પર્વતનાં ચૈત્ય જેવાં છે અને સુરાસુરોથી સેવાઈ રહ્યાં છે. ૮૪.

ચતુર્દિશં ચતસ્ટભિસ્તે વાપીભિરલંકૃતાઃ ।

યોજનાનિ દશોદ્વિદ્વાઃ તાઃ ષોડશાપિ વાપિકાઃ ॥ ૮૬ ॥

પંશાશયોજનાયામા આયામાર્ધં ચ વિસ્તૃતાઃ ।

સ્વરૂપતો નામતશ્ચ જમ્બૂવાપીસમાઃ સમાઃ ॥ ૮૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

આગ્નેય્યામથ નૈઋત્યાં યૌ પ્રાસાદૌ પ્રતિષ્ઠિતૌ ।

તૌ સૌધર્મસુરેન્દ્રસ્ય તદર્હાસનશાલિનૌ ॥ ૮૮ ॥

વાયવ્યામથ ચૈશાન્યાં યૌ પ્રાસાદૌ પ્રરૂપિતૌ ।

તાવીશાનસુરેન્દ્રસ્ય તદ્યોગ્યાસનશોભનૌ ॥ ૮૯ ॥

અષ્ઠૌ દિગ્ગજકૂટાનિ વનેઽસ્મિન્ જગદુર્જિનાઃ ।

ગજાકૃતીનિ કવયો યાન્યાહુઃ દિગ્ગજા इति ॥ ૯૦ ॥

પદ્મોત્તરો નીલવાંશ્ચ સુહસ્ત્યથાંજનાગિરિઃ ।

કુમુદશ્ચ પલાશશ્ચ વતંસો રોચનાગિરિઃ ॥ ૯૧ ॥

અન્યે તુ રોચનાગિરિસ્થાને રોહણાગિરિં પઠન્તિ ॥

વળી ચારે વિદિશા એટલે ખુણાઓમાં એટલે જ અન્તરે અડેક પ્રાસાદ છે. તે પાંચસો પાંચસો યોજન ઉંચા અને એથી અર્ધ લાંબાપહોળા છે. ૮૫.

એ ચારે પ્રાસાદોની ચારે દિશાએ ચાર ચાર વાવ છે. એ સોળે વાવ દશ યોજન ઉંડી, પચાસ યોજન લાંબી અને પચવીશ યોજન પહોળી છે. વળી એ સર્વેનું સ્વરૂપ તથા પ્રમાણ જમ્બૂની વાવ સમાન છે. ૮૬-૮૭.

અગ્નિકોણ તથા નૈઋત્યકોણમાં જે બે પ્રાસાદ છે એ સૌધર્મ મંદ્રના છે. અને એને યોગ્ય હોય એવાં આસનોથી સુશોભિત છે. ૮૮.

વાયવ્ય કોણ અને ઇશાન કોણમાં જે બે પ્રાસાદો છે એ ઇશાન મંદ્રના છે અને એને લાયકના આસનોથી વિરાજ રહ્યાં છે. ૮૯.

આ વનમાં વળી આઠ ગજકૂટ-પર્વતો કહેલા છે,—જે હાથી જેવા આકારના હોવાથી ગજકૂટ કહેવાય છે. ૯૦.

પદ્મોત્તર, નીલવાન, સુહસ્તી, અંજનાગિરિ, કુમુદ, પલાશ, વતંસ અને રોચનાગિરિ—એવાં એમનાં નામ છે. ૯૧.

કોઈ કોઈ રોચનાગિરિને રોહણાગિરિ પણ કહે છે.

મેરોરુત્તરપૂર્વસ્યાં શીતાયાઃ સરિતઃ પુનઃ ।
 ગચ્છન્ત્યાઃ પ્રાગભિમુખમુત્તરસ્યામિહાદિમઃ ॥ ૧૨ ॥
 પ્રાદક્ષિણ્યક્રમેણાથ મેરોર્દક્ષિણપૂર્વતઃ ।
 શીતાયાઃ પ્રાક્પ્રવૃત્તાયા દક્ષિણસ્યાં ચ નીલવાન્ ॥ ૧૩ ॥
 મેરોર્દક્ષિણપૂર્વસ્યાં શીતોદાયાશ્ચ પૂર્વતઃ ।
 મેરોર્દક્ષિણદિક્સ્થાયાઃ સુહસ્તી નામ દિગ્ગજઃ ॥ ૧૪ ॥
 અંજનો નામ દિઙ્નાગો નૈર્ઋત્યાં મેરુભૂધરાત્ ।
 શીતોદાયાઃ પશ્ચિમતઃ પ્રયાન્ત્યાઃ ઉત્તરાં પ્રતિ ॥ ૧૫ ॥
 દિઙ્નાગઃ કુમુદોઽપ્યેવં નૈર્ઋત્યામેવ મેરુતઃ ।
 શીતોદાયાઃ દક્ષિણતઃ પ્રયાન્ત્યાઃ વારુણીં પ્રતિ ॥ ૧૬ ॥
 ઉત્તરાપરતો મેરોઃ પલાશો નામ દિગ્ગજઃ ।
 પશ્ચિમાભિમુખં યાન્ત્યા શીતોદાયા ઉદક્ ચ સઃ ॥ ૧૭ ॥
 અથાવતંસકોઽપ્યેવં વાયુકોણે સુમેરુતઃ ।
 સ શીતાયાઃ પશ્ચિમતઃ પ્રયાન્ત્યાઃ દક્ષિણાં પ્રતિ ॥ ૧૮ ॥

મેરૂની ઉત્તરપૂર્વે, અને પૂર્વ તરફ વહેતી શીતાનદીની ઉત્તરે, પહેલો એટલે પન્નોત્તર ગજકૂટ આવેલો છે. ૯૨.

પ્રદક્ષિણાને ક્રમે મેરૂની દક્ષિણપૂર્વે અને પૂર્વતરફ જતી શીતાનદીની દક્ષિણે બીજો એટલે નીલવાન ગજકૂટ આવેલો છે. ૯૩.

મેરૂની દક્ષિણપૂર્વે, અને મેરૂથી દક્ષિણે રહેલી શીતાનદીની પૂર્વે, સુહસ્તી નામે ત્રીજો ગજકૂટ આવેલો છે. ૯૪.

મેરૂની નૈઋત્યે અને ઉત્તર તરફ વહેતી શીતોદાનદીની પશ્ચિમે અંજન નામનો ચોથો ગજકૂટ છે. ૯૫.

વળી મેરૂની નૈઋત્યમાંજ અને પશ્ચિમ તરફ વહેતી શીતોદાનદીની દક્ષિણે કુમુદ નામનો પાંચમો ગજકૂટ છે. ૯૬.

મેરૂથી વાયવ્ય કોણમાં અને પશ્ચિમ તરફ વહેતી શીતોદાનદીની ઉત્તરે પલાશ નામે છઠ્ઠો ગજકૂટ આવેલો છે. ૯૭.

મેરોરુત્તરપૂર્વસ્યામષ્ટમો રોચનાચલઃ ।
 દક્ષિણાભિમુખં યાન્ત્યાઃ શીતાયાઃ પૂર્વતશ્ચ સઃ ॥ ૧૯ ॥
 એકૈકસ્યાં વિદિશ્યેવં દ્વૌ દ્વૌ કૂટૌ નિરૂપિતૌ ।
 પ્રાસાદસિદ્ધાયતનાન્તરાલેષુ કિલાષ્ટસુ ॥ ૧૦૦ ॥

તથાહિ વૃદ્ધસંપ્રદાયઃ ।

ભદ્રશાલવને મેરોઃ ચતસ્રોઽપિ દિશઃ કિલ ।
 નદીપ્રવાહૈઃ રુદ્ધાઃ તદ્વિદ્વેવાર્હદ્ગહાણિ ન ॥ ૧૦૧ ॥
 કિન્તુ નયન્તિકસ્થાનિ ભવનાનિ કિલાર્હતામ્ ।
 ગજદન્તસમીપસ્થાઃ પ્રાસાદાશ્ચ બિઢૌજસામ્ ॥ ૧૦૨ ॥
 તદન્તરાલેષ્વણ્ટાસુ કરિકૂટા યથોદિતાઃ ।
 દર્શિતઃ સ્થાનનિયમસ્તત્રાપ્યેષ વિશેષતઃ ॥ ૧૦૩ ॥
 બહિરુત્તરકુરુભ્યો મેરોરુત્તરપૂર્વતઃ ।
 શીતાયા ઉત્તરદિશિ પ્રાસાદઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

એજ પ્રમાણે મેરૂથી વાયવ્ય કોણમાં અને દક્ષિણ દિશામાં જતી શીતા નદીથી પશ્ચિમે અવતંસક નામનો સાતમો ગજકૂટ છે. ૯૮.

મેરૂની ઉત્તરપૂર્વે, અને દક્ષિણમાં જતી શીતાનદીની પૂર્વે, રોચનાગિરિ નામનો આઠમો ગજકૂટ શોભી રહ્યો છે. ૯૯.

એવી રીતે અંકેકી વિદિશા એટલે ખુણામાં બપોળે ગજકૂટ આવેલા છે. એ આઠે વળી પ્રાસાદ અને સિદ્ધાયતનની વચ્ચે વચ્ચે આઠ ગાળામાં છે. ૧૦૦.

આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વૃદ્ધસંપ્રદાય છે:—

ભદ્રશાળ વનમાં મેરૂપર્વતની ચારે દિશાઓ નદીઓના પ્રવાહથી રૂંધાયેલી છે તેથી તે દિશાઓમાંજ જિનમંદિરો નથી. ૧૦૧.

પરંતુ નદીની પાસે અરિહંતના મંદિરો છે, અને ગજદંત પર્વતોની પાસે ઇન્દ્રોના પ્રાસાદ છે. ૧૦૨.

અને એઓની વચ્ચે રહેલા આઠ ગાળામાં ઉપર જણાવેલા ગજકૂટ-પર્વતો છે. ૧૦૩.

આ બાબતમાં વિગતવાર સ્થાનનિયમ નીચે પ્રમાણે છે:—

ઉત્તરકુરૂથી બહાર, મેરૂથી ઉત્તરપૂર્વે, તથા શીતાનદીથી ઉત્તરે પ્રાસાદ કહેલ છે. ૧૦૪.

મેરોઃ પ્રાચ્યાં દક્ષિણતઃ શીતાયાઃ સિદ્ધમન્દિરમ્ ।
 એતસ્યોભયતઃ કૂટૌ દ્વૌ પ્રજ્ઞસૌ જિનેશ્વરૈઃ ॥ ૧૦૫ ॥
 બહિર્દેવકુરુણાં ચ મેરોર્દક્ષિણપૂર્વતઃ ।
 શીતાયા દક્ષિણદિશિ પ્રાસાદઃ કીર્તિતો જિનૈઃ ॥ ૧૦૬ ॥
 મધ્યે દેવકુરુણાં વૈ શીતોદાયાશ્ચ પૂર્વતઃ ।
 મેરોર્દક્ષિણત સિદ્ધાયતનં સ્મૃતમાગમે ॥ ૧૦૭ ॥
 અસ્યાપ્યુભયતઃ કૂટૌ સમશ્રેણયા વ્યવસ્થિતૌ ।
 ધુર્યૌ યુગન્ધરસ્યેવ મહીન્દ્રસ્યેવ ચામરૌ ॥ ૧૦૮ ॥
 શીતોદાયાઃ દક્ષિણતો નૈર્ઋત્યાં સ્વર્ણભૂમૃતઃ ।
 બહિર્દેવકુરુણાં ચ પ્રાસાદઃ પ્રાગ્વદાહિતઃ ॥ ૧૦૯ ॥
 શીતોદાયા ઉત્તરતઃ પશ્ચિમાયાં સુમેરુતઃ ।
 સિદ્ધાનાં સદનં કૂટૌ તસ્યાપ્યુભયતઃ સ્થિતૌ ॥ ૧૧૦ ॥
 શીતોદાયા ઉત્તરતો વાયુકોણે સુમેરુતઃ ।
 બહિરુત્તરકુરુમ્ભયઃ પ્રાસાદઃ સુરભૂમૃતઃ ॥ ૧૧૧ ॥

મેરૂ પર્વતની પૂર્વે અને શીતાનદીની દક્ષિણે સિદ્ધમંદિર છે. એની બે બાબુએ બે ગજકૂટ છે. ૧૦૫.

દેવકુરૂની બહાર, મેરૂની દક્ષિણપૂર્વે તથા શીતાનદીની દક્ષિણે પ્રાસાદ આવેલ છે. ૧૦૬.

દેવકુરૂના મધ્યમાં, શીતોદા નદીની પૂર્વે અને મેરૂ પર્વતની દક્ષિણે સિદ્ધમંદિર આવેલું છે એમ આગમમાં કહેલું છે. ૧૦૭.

એની પણ બે બાબુએ સમશ્રેણિએ બે ગજકૂટ આવેલા છે—તે બંને યુગંધરને બે પડખે રહેલા બે બગદ હોયની, અથવા, રાખની બે બાબુએ રહેલા બે ચામર હોયની. ૧૦૮.

દેવકુરૂની બહાર, શીતોદા નદીની દક્ષિણે અને મેરૂ પર્વતની નૈઋત્યમાં, વળી પૂર્વની પેઠે એક પ્રાસાદ આવેલો છે. ૧૦૯.

શીતોદા નદીની ઉત્તરે અને મેરૂની પશ્ચિમે વળી એક સિદ્ધમંદિર છે અને એને પણ બે પડખે બે ગજકૂટ આવેલા છે. ૧૧૦.

ઉત્તર કુરૂની બહાર, શીતોદાની ઉત્તરે અને મેરૂની વાયવ્યે સુરેન્દ્રનો પ્રાસાદ છે. ૧૧૧.

पूर्वस्यामथ शीताया उदीच्यां मन्दराचलात् ।
 उत्तरासां कुरूणां च मध्येऽस्ति सिद्धमन्दिरम् ॥ ११२ ॥
 कूटौ द्वौ तदुभयतो मेरोः सर्वेऽप्यमी स्थिताः ।
 विहारकूटप्रासादाः पंचाशद्योजनान्तरे ॥ ११३ ॥
 योजनानां पंचशतान्युच्चैस्त्वेन भवन्त्यमी ।
 गव्यूतानां पंचशतीं निमग्नाश्च धरोदरे ॥ ११४ ॥
 मूले पंच योजनानां शतान्यायतविस्तृताः ।
 मध्ये त्रीणि पंचसत्तयधिकानि शतानि च ॥ ११५ ॥
 उपर्यर्द्धतृतीयानि शतानि विस्तृतायताः ।
 कूटा इमे वर्षधरगिरिकूटसमा इति ॥ ११६ ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥
 सर्वेऽमी वनखंडेन पद्मवेदिकयान्विताः ।
 सिंहासनाढ्यस्वस्वेशप्रासादभ्राजिमौलयः ॥ ११७ ॥
 द्वाषष्टिं योजनान्येते प्रासादा विस्तृतायताः ।
 एकत्रिंशद्योजनोच्चाः रम्याः विविधरत्नजाः ॥ ११८ ॥

ઉત્તર કુરૂના મધ્યમાં, શીતાનદીની પૂર્વે અને મંદરાચળની ઉત્તરે પણ એક સિદ્ધ-મંદિર છે. ૧૧૨.

એની પણ બેઉ બાજુએ બે ગજકૂટ આવેલા છે.

આ સર્વ સિદ્ધમંદિરો, ગજકૂટ પર્વતો અને પ્રાસાદો મેરૂ પર્વતથી પચાસ પચાસ યોજનને અન્તરે આવેલા છે. ૧૧૩.

સર્વ ગજકૂટો પાંચસો પાંચસો યોજન ઉંચા છે અને સવાસો યોજન જેટલા જમીનની અંદર ખુંચેલા છે. વળી એઓ મૂળમાં પાંચસો યોજન લાંબાપહોળા છે, મધ્યમાં ત્રણસો પાંચાતેર યોજન લાંબાપહોળા છે, અને મથાળે બસો પચાસ યોજન લાંબાપહોળા છે. એમ એઓ વર્ષધર પર્વતના કૂટ જેવા છે. ૧૧૪-૧૧૬.

વળી એ સર્વ કૂટો પર વન તથા પદ્મવેદિકા પણ આવી રહેલા છે; અને એમના શિખરો પણ સિંહાસનોથી યુક્ત એવા અનેક સ્વામીઓના પ્રાસાદથી વિરાજી રહ્યાં છે. ૧૧૭.

આ પ્રાસાદો કહ્યા એ વિવિધ રત્નોના બનાવેલા છે. એઓ બાસઠ બાસઠ યોજન લાંબાપહોળા છે, અને ઉંચાઈમાં એકત્રીશ યોજન છે. ૧૧૮.

एकपल्यायुषस्तेषु स्वस्वकूटसमाभिधाः ।

क्रीडन्ति नाकिनः स्वैरं दिक्कुम्भिकूटनायकाः ॥ ११९ ॥

स्वस्वकूटविदिक्ष्वेषां राजधान्यः प्रकीर्त्तिताः ।

जम्बूद्वीपेऽन्यत्र यथायोगं विजयदेववत् ॥ १२० ॥

एतेषु करिकूटेषु पूर्वाचार्यैश्चिरन्तनैः ।

पठ्यन्ते जिनचैत्यानि स्तोत्रेषु शाश्वतार्हताम् ॥ १२१ ॥

जम्बूद्वीपप्रज्ञप्त्यादिसૂत्रे तूपलभामहे ।

न साम्प्रतं तत्र तत्त्वं जानन्ति श्रुतપારગાઃ ॥ ૧૨૨ ॥

अतः एवोक्तं रत्नशेखरसूरिभिः स्वोपज्ञक्षेत्रविचारे ।

करिकूडकुंडनइदहकुरुकंचणजमलसमविग्रहेषु ।

जिणभवणविसंवाओ जो तं जाणंति गीयत्था ॥ ૧૨૩ ॥

भद्रशालवनस्यास्य समभूमेरुपर्यथ ।

स्यात्पंचयोजनशतातिक्रમે नन्दनं वनम् ॥ ૧૨૪ ॥

એ પ્રાસાદોમાં, એક પદ્યોપમના આયુધવાળા, પોતપોતાના કૂટના સમાન નામાભિધાન-વાળા, કૂટ પર્વતોના નાયક-સ્વામી એવા દેવો સ્વેચ્છાએ ક્રીડા કરે છે. ૧૧૯.

પોતપોતાના કૂટોની વિદિશાઓમાં, અન્યત્ર જંબૂદ્વીપમાં, વિજયદેવની રાજધાની જેવી એમની રાજધાનીઓ છે. ૧૨૦.

આ ગજકૂટ પર્વતોપર શાશ્વત જિનેશ્વરોના મંદિરો આવેલાં છે એમ પ્રાચીન પૂર્વાચાર્યોએ સ્તોત્રોને વિષે કહેલું છે. ૧૨૧.

પણ અત્યારે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ વગેરે સૂત્રોમાં ક્યાંઈ એ વાત નથી. એ વિષયમાં તત્ત્વ શું છે તે શ્રુતપારગામી-કેવળી જાણે. ૧૨૨.

માટે જ રત્નશેખર સૂરિએ પોતે રચેલા ક્ષેત્રવિચારગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—ગજકૂટ, કુંડ, નદી, દ્રહ, કુરૂ, કંચનગિરિ, યમલગિરિ તથા સમવૃત્તવૈતાલ્ય—આ સર્વ સ્થળે જિનભવન સંબંધી મતભેદ છે. ખરું શું છે એ ‘ગીતાર્થ’ જાણે. ૧૨૩.

આ ભદ્રશાળ વનની સમભૂમિથી, ઉપર ચઢતાં પાંચસો યોજન પૂરા થયે ‘નન્દનવન’ નામનું વન આવે છે. ૧૨૪.

યોજનાનાં પંચશતાન્યેતદ્વિષ્કમ્ભતો મતમ્ ।
 સ્થિતં મેરું પરિક્ષિપ્ય વલયાકૃતિનાત્મના ॥ ૧૨૫ ॥
 બાહ્યાભ્યન્તરરૂપં હિ વિષ્કમ્ભદ્વિતયં ભવેત્ ।
 ગિરીણાં મેઘલાભાગે તતોઽત્ર દ્વયમુચ્યતે ॥ ૧૨૬ ॥
 એક એકાદશભાગો યોજનસ્યાપચીયતે ।
 પ્રતિયોજનમેવં ચ પંચશત્યા વ્યતિક્રમે ॥ ૧૨૭ ॥
 લઘ્વાનિ પંચચત્વારિંશદ્યોજનાનિ પંચભિઃ ।
 એકાદશાંશૈર્યુક્તાનિ ત્યજ્યન્તે મૂલવિસ્તૃતેઃ ॥ ૧૨૮ ॥
 દશસહસ્રરૂપાયાસ્તદૈતદવશિષ્યતે ।
 શતાનિ નવનવતિશ્ચતુષ્પંચાશદેવ ચ ॥ ૧૨૯ ॥
 એકાદશાંશાઃ ષટ્ બાહ્યો વ્યાસોઽયં તત્ર ભૂમૃતઃ ।
 દક્ષિણોત્તરયોઃ પૂર્વાપરયોર્વા વનાન્તયોઃ ॥૧૩૦॥ કલાપકમ્ ॥
 એકત્રિંશદ્યોજનાનાં સહસ્રાણિ ચતુઃશતી ।
 એકોનાશીતિરધિકા પરિક્ષેપોઽત્ર બાહ્યતઃ ॥ ૧૩૧ ॥
 બાહ્યે ચ ગિરિવિષ્કમ્ભે સહસ્રયોજનોનિતે ।
 સ્યાદન્તર્ગિરિવિષ્કમ્ભઃ સ ચાયં પરિભાવ્યતે ॥ ૧૩૨ ॥

એનો વિસ્તાર પાંચસો યોજનનો છે અને એ મેરુપર્વતને વલયાકારે વીંટળાઈને રહ્યું છે. ૧૨૫.

પર્વતોની, મેઘલાના ભાગમાં પહોળાઈ એ પ્રકારે હોય છે: એક બહારની અને બીજી અંદરની. માટે અહિં પણ એ પ્રકારે કહીએ છીએ:—૧૨૬.

ચઢતાં પ્રત્યેક યોજને એક અગ્યારાંશ યોજન જેટલો પહોળાઈમાં ઘટાડો થતો જાય છે. એ હિસાબે, પાંચસો યોજન ચઢ્યાથી પીસતાળીશ પૂર્ણાંક પાંચ અગ્યારાંશ યોજન જેટલો મૂળની પહોળાઈમાં ઘટાડો થાય. એટલે મૂળની પહોળાઈ દશહજાર યોજન છે એમાંથી આ ઘટાડો બાદ કરતાં નવહજાર નવસો ચોપન પૂર્ણાંક છ અગ્યારાંશ યોજન આવ્યા તે મેરુની બાહ્ય પહોળાઈ આવી અને તે આ વનની દક્ષિણથી ઉત્તર સુધીની અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીની સમજવી. વળી એ પરથી બહારનો ઘેરાવો એકત્રીશ હજાર ચારસો ઓગણ્યાએંશી યોજન થાય. ૧૨૭-૧૩૧.

સહસ્રાણિ યોજનાનામષ્ઠૌ નવ શતાનિ ચ ।

ચતુઃપંચાશત્તથાંશાઃ षઢેકાદશનિર્મિતાઃ ॥ ૧૩૩ ॥

સહસ્રા યોજનાન્યષ્ટાવિંશતિચ્છિન્નશતી તથા ।

ષોડશાઢ્યા તથા ભાગા અષ્ટાવેકાદશોસ્થિતાઃ ॥ ૧૩૪ ॥

અન્તઃપરિરયોઽયં ચ ભવેદસ્મિન્ વને ગિરેઃ ।

વનમેતદથો પદ્મવેદિકાવનવેષ્ટિતમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

एवं चत्वार्यपि वनानि ज्ञेयानि ॥

સિદ્ધાયતનમેકૈકં પૂર્વાદિદિક્ચતુષ્ટયે ।

સુવર્ણશૈલતઃ પંચાશદ્યોજનવ્યતિક્રમે ॥ ૧૩૬ ॥

વિદિત્તુ તાવતૈવાસ્માત્ પ્રાસાદા ભદ્રશાલવત્ ।

તેષાં ચતુર્દિશં વાપ્યઃ પ્રત્યેકમિતિ ષોડશ ॥ ૧૩૭ ॥

નન્દોત્તરા તથા નન્દા સુનન્દા વર્ધનાપિ ચ ।

एशान्यां विदिशि प्राहुर्वापीनामानि सत्तमाः ॥ ૧૩૮ ॥

હવે મેરૂની બહારની પહોળાઈમાંથી એક હજાર યોજન બાદ કરતાં એની અંદરની પહોળાઈ આવે એટલે તે આઠ હજાર નવસો ચોપન પૂર્ણિક છ અગ્યારાંશ યોજન આવી. તે પરથી વળી તેનો ઘેરાવો કાઢીએ તો તે અઠ્યાવીશ હજાર ત્રણસોને સોળ પૂર્ણિક આઠ અગ્યારાંશ યોજન આવે. (અલબત્ત આ એ વનમાં મેરૂનો અંદરનો ઘેરાવો થયો). ૧૩૨-૧૩૫.

હવે આ વન પણ પદ્મવેદિકા અને વનથી વીંટળાયલું છે. ૧૩૫. (અને એજ પ્રમાણે ચારે વન વીંટળાયલા છે).

વળી મેરૂ પર્વતથી પચાસ પચાસ યોજનને અન્તરે પૂર્વ આદિ ચારે દિશાએ અકેક સિદ્ધમંદિર છે. ૧૩૬.

વળી વિદિશાઓમાં એટલે ચારે બુણે પણ, મેરૂથી એટલે એટલે જ અન્તરે, ભદ્રશાળ વનમાં છે એવાં પ્રાસાદો છે. વળી દરેકની ચારે દિશાઓએ કુલ થઈને સોળ વાવ છે. ૧૩૭.

એ સોળે નીચે પ્રમાણે:—

ધશાન કોણમાં નંદોત્તરા, નંદા, સુનંદા, અને વર્ધના એ નામની ચાર વાવ આવેલી છે એમ વિદ્વાનોનું કહેવું છે. ૧૩૮.

નન્દિષેણા તથા મોઘા ગોસ્તૂપા ચ સુદર્શના ।

આગ્નેય્યાં વિદિશિ પ્રાહુર્વાપીનામાનિ સત્તમાઃ ॥ ૧૩૯ ॥

ભદ્રા વિશાલા કુમુદા તથા ચ પુણ્ડરીકિણી ।

નૈર્ઋત્યાં વિદિશિ પ્રાહુર્વાપીનામાનિ સત્તમાઃ ॥ ૧૪૦ ॥

વિજયા વૈજયન્તી ચાપરાજિતા જયન્ત્યપિ ।

વાયવ્યાં વિદિશિ પ્રાહુર્વાપીનામાનિ સત્તમાઃ ॥ ૧૪૧ ॥

સ્યુશ્વતસ્ત્રશ્વતસ્ત્રસ્તાઃ પૂર્વાદિદિગનુક્રમાત્ ।

સ્થિતાઃ પરીત્ય પરિતઃ પ્રાસાદાંસ્તાન્ વિદિગ્ગતાન્ ॥ ૧૪૨ ॥

આગ્નેય્યામથ નૈર્ઋત્યાં પ્રાસાદૌ શક્રભર્તૃકૌ ।

વાયવ્યામથ ચૈશાન્યાં તાવીશાનસુરેશિતુઃ ॥ ૧૪૩ ॥

કૂટા નવ ભવન્ત્યત્ર નન્દનાર્ણ્યં ચ મન્દરમ્ ।

નિષધાર્ણ્યં ચ હિમવત્કૂટં રજતનામકમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

રુચકં સાગરચિત્રં વજ્રકૂટં બલાભિધમ્ ।

પંચાશતા યોજનૈઃ સ્યુર્મેરોરેતાનિ નન્દને ॥ ૧૪૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

વળી અગ્નિ કોણમાં નંદિષેણા, મોઘા, ગોસ્તૂપા, અને સુદર્શના એ નામની ચાર વાવ વિદ્વાનોએ કહેલી છે. ૧૩૯.

એજ પ્રમાણે નૈઋત્યમાં પણ ભદ્રા, વિશાલા, કુમુદા અને પુણ્ડરીકિણી નામની ચાર વાવ આવેલી છે—એમ જ્ઞાનીઓએ કહેલું છે. ૧૪૦.

તેમજ વાયવ્ય કોણમાં વિજયા, વૈજયન્તી, અપરાજિતા અને જયન્તી એ નામની ચાર વાવ આવેલી છે એમ જ્ઞાનીઓએ કહે છે. ૧૪૧.

એ ચચાર વાવો વિદિશાઓમાં રહેલા પ્રાસાદોને ઘેરીને પૂર્વાદિ દિશામાં અનુક્રમે રહેલી છે. ૧૪૨.

(એ પ્રાસાદ કયા તે કહે છે). અગ્નિ કોણ તથા નૈઋત્ય કોણમાં સોઘર્મેન્દ્રના પ્રાસાદ, અને વાયવ્ય તથા ધ્રુવાન કોણમાં ધ્રુવાનેન્દ્રના પ્રાસાદ છે. ૧૪૩.

અહિં વળી નવ શિખરો આવેલાં છે તે આ પ્રમાણે:—(૧) નન્દન, (૨) મન્દર, (૩) નિષધ, (૪) હિમવત, (૫) રજત, (૬) રુચક, (૭) સાગરચિત્ર, (૮) વજ્ર અને (૯) બળ. એ સર્વ આ નન્દન વનમાં મેરૂથી પચાસ પચાસ યોજનને અંતરે છે. ૧૪૪-૧૪૫.

પૌરસ્ત્યસિદ્ધાયતનૈશાનીપ્રાસાદયોઃ કિલ ।
 અન્તરે નન્દનં કૂટં તત્ર મેઘંકરા સુરી ॥ ૧૪૬ ॥
 જમ્બૂદ્વીપેઽપરત્રાસ્યા રાજધાની સુમેરુતઃ ।
 ષેઞાન્યાં વિદિશિ પ્રોક્તા યથાહં વિજયાદિવત્ ॥ ૧૪૭ ॥
 પૌરસ્ત્યસિદ્ધાયતનાગ્નેયીપ્રાસાદયોઃ કિલ ।
 અન્તરે મન્દરં કૂટં તત્ર મેઘવતી સૂરી ॥ ૧૪૮ ॥
 રાજધાની પુનરસ્યા પૂર્વસ્યાં મેરુતો મતા ।
 જમ્બૂદ્વીપેઽન્યત્ર યથાસ્થાનં વિજયદેવવત્ ॥ ૧૪૯ ॥
 અપાચ્યસિદ્ધાયતનાગ્નેયીપ્રાસાદયોઃ કિલ ।
 અપાન્તરાલે નિષધં સુમેધા તત્ર દેવતા ॥ ૧૫૦ ॥
 મેરોર્દક્ષિણતસ્તસ્યા રાજધાનીં જગુર્બુધાઃ ।
 સહસ્રાન્ દ્વાદશાતીત્ય જમ્બૂદ્વીપેઽપરત્ર વૈ ॥ ૧૫૧ ॥
 અપાચ્યસિદ્ધાયતનાત્પ્રતીચ્યાં પૂર્વતઃ પુનઃ ।
 પ્રાસાદાન્નૈર્ઋતીનિષ્ઠાત્ કૂટં હૈમવતં સ્થિતમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

પહેલું નન્દન નામનું શિખર છે તે પૂર્વ તરફના સિદ્ધાયતન અને ઇશાન કોણે આવેલા પ્રાસાદની વચ્ચે છે અને ત્યાં મેઘંકરા નામની દેવીનો વાસ છે. ૧૪૬.

એ દેવીની રાજધાની અપરત્ર જંબૂદ્વીપમાં મેરૂ પર્વતથી ઇશાન કોણમાં આવેલી છે. અને એ સમગ્રપણે વિજયદેવની રાજધાની જેવી સમજવી. ૧૪૭.

બીજું જે મંદર નામનું શિખર છે તે પૂર્વ તરફના સિદ્ધાયતન અને અગ્નિકોણે આવેલા પ્રાસાદની વચ્ચે આવેલું છે. ત્યાં વળી મેઘવતી નામની દેવી રહે છે. ૧૪૮.

એ દેવીની રાજધાની અન્યત્ર જંબૂદ્વીપમાં મેરૂપર્વતની પૂર્વ દિશાએ આવેલી છે અને એની હકીકત પણ સમગ્રપણે વિજયદેવની રાજધાનીની પેઠે જાણવી. ૧૪૯.

નિષધ નામનું ત્રીજું શિખર દક્ષિણ દિશાના સિદ્ધાયતન અને અગ્નિકોણના પ્રાસાદની વચ્ચે આવેલ છે. ત્યાં સુમેધા નામની દેવી છે. ૧૫૦.

એ દેવીની રાજધાની પણ અપરત્ર જંબૂદ્વીપમાં મેરૂપર્વતની દક્ષિણે ગારહુન્નર યોજનને અન્તરે આવેલી છે એમ બુદ્ધિમાનોનું કહેવું છે. ૧૫૧.

ચોથું હૈમવત નામનું શિખર દક્ષિણાત્ય સિદ્ધમંદિરની પશ્ચિમે અને નૈઋત્ય કોણના પ્રાસાદની પૂર્વદિશાએ આવેલું છે. ૧૫૨.

શોભતે સ્વામિની તત્ર દેવતા મેઘમાલિની ।

જમ્બૂદ્વીપેઽન્યત્ર તસ્યા મેરુતો રાજધાન્યપાક ॥ ૧૫૩ ॥

મેઘમાલિનીસ્થાને હેમમાલિનીતિ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રે ॥

દક્ષિણસ્યાં પ્રતીચીનાત્ સિદ્ધાયતનતસ્તથા ।

પ્રાસાન્નૈર્ઋતીનિષ્ઠાદુદીચ્યાં રજતાભિધમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

સુવત્સા દેવતા તત્ર પ્રતીચ્યાં કનકાચલાત્ ।

જમ્બૂદ્વીપેઽન્યત્ર તસ્યા રાજધાની નિરૂપિતા ॥ ૧૫૫ ॥

ઉત્તરસ્યાં પ્રતીચીનાત્ સિદ્ધાયતનતસ્તથા ।

વાયવ્યકોણપ્રાસાદાદપાચ્યાં રુચકાભિધમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

વત્સમિત્રા તત્ર દેવી પશ્ચિમાયાં સુમેરુતઃ ।

જમ્બૂદ્વીપેઽન્યત્ર તસ્યા રાજધાની જિનૈઃ સ્મૃતા ॥ ૧૫૭ ॥

एवं च जम्बूद्वीपप्रज्ञसिंसूत्रवृत्तिवृहत्क्षेत्रसमाससूत्रवृत्तिसिरिनिलय-
क्षेत्रसमाससूत्रवृत्त्याद्यभिप्रायेण सौमनसगजदन्तसम्बन्धिपंचकूटषष्ठकूट-

એ શિખરપર મેઘમાલિની દેવી સ્વામીની તરીકે રહે છે. એની રાજધાની અન્યત્ર જંબૂ-
દ્વીપમાં મેરૂપર્વતની દક્ષિણ દિશાએ આવેલી છે. ૧૫૩.

અહિં ‘ મેઘમાલિની ’ નામ મેં કહ્યું છે. પણ જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞસિ સૂત્રમાં એને સ્થાને
‘ હેમમાલિની ’ એવું નામ છે.

પાંચમું ‘ રજત ’ નામનું શિખર પશ્ચિમ તરફના સિદ્ધમંદિરની દક્ષિણે અને નૈઋત્ય
કોણના પ્રાસાદની ઉત્તરે આવેલું છે. ૧૫૪.

એ શિખર પર સુવત્સા નામની દેવીનો વાસ છે. એની રાજધાની પણ અન્યત્ર જંબૂદ્વી-
પમાં મેરૂ પર્વતની પાશ્વમે આવેલી છે. ૧૫૫.

‘ રુચક ’ નામનું છઠું શિખર પાશ્ચિમાત્ય સિદ્ધમંદિરની ઉત્તરે અને વાયવ્ય કોણના
પ્રાસાદથી દક્ષિણ દિશાએ આવેલું છે. ૧૫૬.

ત્યાં વત્સમિત્રા નામની દેવી છે. એની રાજધાની પણ અન્યત્ર જંબૂદ્વીપમાં મેરૂની
પાશ્વમે આવેલી છે એમ જિનેશ્વરેાનું કહેવું છે. ૧૫૭.

એવી રીતે જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞિત સૂત્રની ટીકા, બૃહત્ક્ષેત્રસમાસની ટીકા, તથા સિરિનિલય
ક્ષેત્રસમાસની ટીકા વગેરેને અભિપ્રાયે, સૌમનસ અને ગજદંત પર્વતોના પાંચમા અને છઠ્ઠા
શિખરોપર રહેનારી દિક્કુમારિઓનાં, અને નન્દન વનના પાંચમા છઠ્ઠા શિખરોપર રહેનારી

વાસિન્યૌ નન્દનવનપંચમકૂટષ્ઠકૂટવાસિન્યૌ ચ દિક્કુમાર્યૌ તુલ્યાલ્યે
 एव ॥ સ્થાનાંગસૂત્રકલ્પાન્તર્વાચ્યટીકાદિષુ તુ ઊર્ધ્વલોકવાસિનીષુ સુવ-
 ત્સાવત્સમિત્વાસ્થાને તોયધારાવિચિત્તે દ્રશ્યેતે ॥

उदीच्यसिद्धायतनात् प्रतीच्यामथ पूर्वतः ।

प्रासादाद्वायुकोणस्थात् कूटं सागरचित्रकम् ॥ १५८ ॥

बलाहका तत्र देवी मेरोरुत्तरतः पुनः ।

जम्बूद्वीपेऽन्यत्र तस्या राजधानीं जिना जगुः ॥ १५९ ॥

उदीच्यसिद्धायतनात् प्राच्यां वायव्यकोणंजात् ।

प्रासादात् पश्चिमायां च वज्रकूटमिहान्तरे ॥ १६० ॥

वज्रसेना तत्र देवी राजधानी सुमेरुतः ।

उत्तरस्यामन्यजम्बूद्वीपे ज्ञेया यथागमम् ॥ १६१ ॥

અયં તાવત્ ક્ષેત્રસમાસબૃહદ્વૃત્ત્યભિપ્રાયઃ ॥ જન્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રે ચ
 સાગરચિત્રકૂટે વજ્રસેના દેવી વજ્રકૂટે બલાહકા દેવી પઠ્યતે ઇતિ
 જ્ઞેયમ્ ॥ તથા ક્ષેત્રસમાસસૂત્રે વારિસેણ ઇતિ પાઠઃ । કિરણાવલ્યાદાવપિ

દિક્કુમારિઓનાં નામો એક સરખાં છે. પણ સ્થાનાંગસૂત્ર અને કલ્પાન્તર્વાચ્યની ટીકા વગે-
 રેમાં ઉર્ધ્વલોકવાસી દિક્કુમારીઓમાંથી ‘ સુવત્સા ’ તથા ‘ વત્સમિત્રા ’ ને સ્થાને ‘ તોયધરા ’
 અને ‘ વિચિત્રા ’ એવાં નામો છે.

વળી સાગરચિત્રક નામનું સાતમું શિખર ઉત્તર તરફના સિદ્ધમંદિરથી પાશ્વમે અને
 વાયવ્ય કોણના પ્રાસાદથી પૂર્વે આવેલું છે. ૧૫૮.

એ શિખરપર બલાહકા નામની દેવી છે. અને એની રાજધાની પણ બધીઓની રાજ-
 ધાનીની પેઠે અન્યત્ર જંબૂદ્વીપમાં મેરૂ પર્વતની ઉત્તરે આવેલી છે. એવાં જિનપ્રભુનાં વચન
 છે. ૧૫૯.

આઠમું શિખર વજ્રકૂટ નામનું છે તે ઉત્તર તરફના સિદ્ધાયતનની પૂર્વે અને વાયવ્ય-
 કોણના પ્રાસાદની પાશ્વમે આવી રહ્યું છે. ૧૬૦.

એ શિખરપર વજ્રસેના દેવીનો વાસ છે. અને એની રાજધાની પણ પૂર્વવત્ અન્યત્ર
 જંબૂદ્વીપમાં મેરૂ પર્વતની ઉત્તર દિશાને વિષે આવેલી છે એમ આગમમાં કહ્યું છે. ૧૬૧.

આ જે મેં કહ્યું છે તે જ મુજબ ક્ષેત્રસમાસની મોટી ટીકામાં પણ કહ્યું છે. પરંતુ જંબૂ-
 દ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રમાં તો સાગરચિત્ર શિખરપર વજ્રસેના દેવી અને વજ્રકૂટ શિખરપર બલાહકા

વારિષેણા इति । जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिसूत्रे वज्रसेणा इति । बृहत्क्षेत्रसमाप्त-
वृत्तौ च वज्रसेना इति नाम । इति ज्ञेयम् ॥

एता अष्टाप्यूष्वलोकवासिन्यो दिक्कुमारिकाः ।

सुगन्ध्यम्बुपुष्पवृष्टिं कुर्वन्ते जिनजन्मनि ॥ १६२ ॥

भद्रशालवनकूटतुल्यत्वेन भवन्त्यमी ।

मूले पंचयोजनानां शतान्यायतविस्तृताः ॥ १६३ ॥

वनेऽपि पंचशतिके पंचाशद्योजनोत्तरम् ।

स्थितेरेषां स्थितिः किञ्चिदाकाशे बलकूटवत् ॥ १६४ ॥

अत्रैव नन्दनवने सुधाशनधराधरात् ।

ऐशान्यां विदिशि प्रोक्तं बलकૂટं जिनेश्वरैः ॥ १६५ ॥

तथોક્તં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રે । મંદરસ્સણં પવ્વયસ્ય ઉત્તરપુરચ્છિમેણં
एत्थणं णंदणवणे बलकूडे णामं कूडे पणणत्ते । इत्यादि ॥

विदिशोऽपि विशालाः स्युः महतो वस्तुनः किल ।

तद् घटेतावकाशोऽत्र प्रासादबलकूटयोः ॥ १६६ ॥

દેવી કહેલી છે. વળી ક્ષેત્રસમાસસૂત્રમાં 'વારિષેણા' એવો પાઠ છે; 'કિરણાવલી' વગેરેમાં
'વારિષેણા' એવો પાઠ છે; જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રમાં 'વજ્રસેણા' એવો પાઠ છે અને બૃહ-
ત્ક્ષેત્રસમાસની ટીકામાં 'વજ્રસેના' એવો પાઠ છે.

આ આઠ દેવીઓ ઊર્ધ્વલોકની દિક્કુમારીઓ છે અને એઓ જિનભગવાનના જન્મસ-
મયે સુગંધી જળનો છંટકાવ અને પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે છે. ૧૬૨.

વળી આઠ શિખરો કહી ગયા એ ભદ્રશાલવનનાં શિખરો જેવાં હોઈને મૂળમાં પાંચસો
યોજન લાંબા પહોળા છે. ૧૬૩.

વળી એઓ પાંચસો યોજનના વનમાં પચાસ યોજન મૂક્યા પછીથી રહેલાં છે એટલે
એઓનો કંઈક ભાગ 'બળકૂટ' ની પેઠે આકાશમાં અદ્ધર રહેલો છે. ૧૬૪.

છેલ્લું નવમું 'બળકૂટ' છે તે નન્દનવનમાં જ મેરૂપર્વતના ઇશાનકોણમાં આવેલ
છે એમ જિનભગવાનનું કહેવું છે. ૧૬૫.

એ સંબંધમાં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રને વિષે કહ્યું છે કે—મંદરાચળપર્વતની ઉત્તરપૂર્વે અ-
ર્થાત્ ઇશાનકોણમાં બળકૂટ આવેલ છે.

અર્થેન નન્દનવને કૂટમેતદવસ્થિતમ્ ।

અપરાર્થેન ચાકાશે તદુક્તં પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૧૬૭ ॥

આહ ॥ નન્દનવને બલકૂટમ્ । નન્દનવનં ચ પંચયોજનશતવિસ્તી-
ર્ણાયાં મેરોઃ પ્રથમમેલલાયાં । તતઃ કથં તત્ર માતિ ॥ બલકૂટેન પંચ-
યોજનશતાનિ નન્દનવનસત્કાનિ રુદ્ધાનિ પંચયોજનશતાનિ પુનઃ મેરોઃ
બહિઃ આકાશે ॥ તતઃ ન કશ્ચિદ્દોષઃ ॥

ઉક્તં ચ । નંદનવણ સંમિત્તા પંચસણ જોઞ્ઞણાઈં નીસરિઓ ।

આયાસે પંચસણ સંમિત્તા ઠાઈ બલકૂડો ॥ ૧૬૮ ॥

इति क्षेत्रसमासवृत्तौ ॥

जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिसूत्रवृत्तौ तु मेरुतः पंचाशद्योजनातिक्रमे ईशान-
कोणे ऐशानप्रासादः ततः अपि ईशानकोणे बलकूटमित्युक्तम् ॥ तदभि-
प्रायं न विद्मः ॥

મહાન પદાર્થોની વિદિશાઓ પણ મહાન-વિશાલ હોય છે. એ કથનથી, અહિં પ્રાસાદ અને બળકૂટ બેઝિનો અવકાશ ઘટે છે. ૧૬૬.

આ નવમું બળકૂટ અરધું નંદનવનમાં રહેલું છે અને અરધું અદ્ધર આકાશમાં રહેલું છે એમ પૂર્વાચાર્યોનું કહેવું છે. ૧૬૭.

અહિં એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય કે—નંદનવનમાં બળકૂટ છે (એમ તમે કહો છો) પણ નંદનવન તો મેરુપર્વતની પાંચસો યોજન વિસ્તીર્ણુ એવી પહેલી મેખલામાં છે તો એમાં (એક સહસ્ર યોજન વિસ્તીર્ણુ એવા) બળકૂટનો કેવી રીતે સમાવેશ થાય ?

આ શંકાનું સમાધાન એવી રીતે કે—બળકૂટ નંદનવનનાં પાંચસો યોજન રોકીને રહ્યું છે અને બીજાં પાંચસો યોજન તો મેરુથી બહાર અદ્ધર આકાશમાં છે. માટે શંકા જેવું કંઈ રહેતું નથી.

ક્ષેત્રસમાસની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે નંદનવનનાં પાંચસો યોજન રોકીને નીકળેલા બળકૂટે આકાશમાં પાંચસો યોજન રોક્યા છે. ૧૬૮.

વળી જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રની ટીકામાં તો એમ કહ્યું છે કે “ મેરુપર્વતથી ઈશાનકોણમાં પચાસ યોજન જતાં ઈશાન તરફનો પ્રાસાદ છે અને એથી પણ ઈશાનકોણમાં બળકૂટ છે. ” આ વાત કંઈ સમજણમાં આવતી નથી.

માલ્યવદ્ગિરિસમ્વન્ધિહરિસ્સહાયકૂટવત્ ।
સર્વાત્મનેદં વિજ્ઞેયં ઘ્યાસાયામોચ્ચતાદિભિઃ ॥ ૧૬૯ ॥

વલ્લનામા સુરસ્તત્ર સ્વામી તદ્રાજધાન્યપિ ।
મેરોરુત્તરપૂર્વસ્યાં જમ્બૂદ્વીપેઽપરે મતા ॥ ૧૭૦ ॥

વલાહ્યાયા રાજધાન્યાઃ સ્વરૂપમશ્વિલં શ્વલુ ।
હરિસ્સહાયાઃ સદૃશં વિજ્ઞેયમવિશેષિતમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

ગચ્છદ્ભિશ્ચૈત્યનત્યર્થં પાણ્ડકેઽદો વનં પથિ ।
વિશ્રાન્ત્યૈ શ્રીયતે વિદ્યાચારણૈઃ મુનિવારણૈઃ ॥ ૧૭૨ ॥
પ્રત્યાગચ્છદ્ભિરાનમ્ય પાણ્ડકે શાશ્વતાન્ જિનાન્ ।
વિશ્રામ્યદ્ભિઃ ભૂષ્યતેઽદો જંઘાચારણસાધુભિઃ ॥ ૧૭૩ ॥

અથાસ્ય નન્દનાભિશ્ચવનસ્ય સમભૂતલાત્ ।
યોજનાનાં સહસ્રાણિ દ્વાષ્ટિં પંચભિઃ શતૈઃ ॥ ૧૭૪ ॥
સમન્વિતાન્યતીત્યાસ્તિ વનં સૌમનસાભિધમ્ ।
યોજનાનાં પંચશતીં વિસ્તીર્ણં સર્વતોઽપિ તત્ ॥૧૭૫॥યુગ્મમ્ ॥

આ બળકૂટની લાંબાઈ, પહોળાઈ, ઉંચાઈ વગેરે સર્વવાનાં માધ્યવાન પર્વતનાં હરિ-
સ્સહ નામના શિખર પ્રમાણે બાણી લેવાં. ૧૬૯.

એ બળકૂટ પર વળી એનો બળ નામનો સ્વામીદેવ રહે છે. એની રાજધાની મેરુ-
પર્વતની ઉત્તરપૂર્વમાં પૂર્વવત્ અન્ય જંબૂદ્વીપમાં છે. ૧૭૦.

એ રાજધાનીનું નામ ' બલા ' છે અને એની સર્વ હકીકત સમગ્રપણે હરિસ્સહા પ્ર-
માણે બાણવી. ૧૭૧.

આ નન્દનવન વળી પાંડકવનમાં જિનચૈત્યની યાત્રાએ જતા વિદ્યાચરણ મુનિઓનું
વિશ્રામસ્થળ છે. ૧૭૨.

વળી પાંડકવનમાં શાશ્વતા જિનેશ્વરનાં દર્શન કરીને પાછા વળતા જંઘાચારણ મુનિઓ
અહિં વિસામો લે છે. ૧૭૩.

હવે આ નન્દનવનના સમભૂતળથી બાસહહબાર પાંચસો યોજનને અન્તરે, સર્વતઃ પાંચસો
યોજનના વિસ્તારવાળું એવું સૌમનસ નામનું વન છે. ૧૭૪-૧૭૫.

અસ્મિન્નપિ પરિક્ષિપ્ય સ્થિતે મેરું સમન્તતઃ ।
 વદ્યે બાહ્યાન્તરરૂપૌ વિષ્કમ્ભૌ પૂર્વવત્ ગિરેઃ ॥ ૧૭૬ ॥
 યોજનાનાં સહસ્રાણિ ચત્વારિ દ્વે શતે અપિ ।
 દ્વિસત્ત્યધિકે ભાગા અષ્ટાવેકાદશોદ્ભવાઃ ॥ ૧૭૭ ॥
 બહિર્વનાત્ ગિરેર્વ્યાસઃ એષ પૂર્વાપરાન્તયોઃ ।
 દક્ષિણોત્તરયોર્વાપિ તત્રોપપત્તિરુચ્યતે ॥ ૧૭૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 મેરુચ્છ્રૂયસ્યાતીતાનિ ભુવઃ સૌમનસાવધિ ।
 ત્રિષષ્ટિર્યોજનસહસ્રાણિ રુદ્રૈર્ભજેત્ બુધઃ ॥ ૧૭૯ ॥
 શતાનિ સત્પંચાશત્ સત્ત્રિંશાનિ તત્ર ચ ।
 લબ્ધાનિ યોજનાન્યંશાઃ ત્રયશ્ચૈકાદશોદ્ભવાઃ ॥ ૧૮૦ ॥
 અસ્મિન્ રાશૌ ભૂમિગતાત્ મેરુવ્યાસાત્ વિશોધિતે ।
 માનં યથોક્તં જાયેત બાહ્યાયાઃ ગિરિવિસ્તૃતેઃ ॥ ૧૮૧ ॥
 વ્યાસો વનસ્યોભયતઃ પંચપંચશતાત્મકઃ ।
 બાહ્યવ્યાસાત્તત્સહસ્રે શોધિતે શેષમાન્તરઃ ॥ ૧૮૨ ॥

સ ચ અયમ્ ।

યોજનાનાં સહસ્રાણિ ત્રીણિ કિંચ શતદ્વયમ્ ।
 દ્વિસત્ત્યધિકં ભાગાઃ અષ્ટ ચૈકાદશોદ્ભવાઃ ॥ ૧૮૩ ॥

આ વન પણ મેરૂની ફરતું વીંટાઈને રહેલું હોવાથી, પૂર્વવત્ એનો ગિરિબાહ્યાન્તર ૩૫ દ્વિવિધ વ્યાસ હોય. એ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. ૧૭૬.

વનની બહાર મેરૂનો પૂર્વપશ્ચિમ અથવા ઉત્તરદક્ષિણ વિસ્તાર ચારહજાર બસો ને બેઠો. તેર પૂર્ણાંક આઠ અગ્યારાંશ યોજન છે. ૧૭૭-૧૭૮.

એ આ પ્રમાણે:—પૃથ્વીથી તે સૌમનસવનમુધી મેરૂની ઉંચાઈ ત્રેસઠહજાર યોજન છે એને અગ્યારે ભાગો. એટલે ભાગમાં પાંચ હજાર સાતસો સત્યાવીશ પૂર્ણાંક ત્રણ અગ્યારાંશ યોજન આવશે. આરકમને પૃથ્વીપરની મેરૂની પહોળાઈ જે દશ હજાર યોજન છે તેમાંથી બાઠ કરતાં જે આવે તે બહારનો ગિરિવિસ્તાર આવ્યો. (૧૦૦૦૦-૫૭૨૭૩૬ = ૪૨૭૨૬૪). ૧૭૯-૧૮૧.

હવે વનની બેડ બાબુની પહોળાઈ પાંચસો પાંચસો યોજન છે એટલે સમગ્ર એક હજાર

તથા

ગિરેર્વાહ્યપરિક્ષેપઃ ત્રયોદશસહસ્રકાઃ ।

एकादशाः शताः पञ्च षट् चैकादशजा लवाः ॥ १८४ ॥

अन्तर्गिरिपरिक्षेपः सहस्राणि दश त्रयः ।

शताः चैकोनपञ्चाशाः त्रयो भागाश्च रुद्रजाः ॥ १८५ ॥

एवमुक्ताभिलापेन ज्ञेया वक्तव्यताखिला ।

अत्रापि नन्दनाभिख्यवनवत् कूटवर्जिता ॥ १८६ ॥

तथैवैકૈકમાશાસુ વિજ્ઞેયં સિદ્ધમન્દિરમ્ ।

विदिक्षु पुनरेकैकः प्रासादो वापिकावृतः ॥ १८७ ॥

સુમનાઃ સૌમનસા ચ સૌમનાંસા મનોરમા ।

ऐशान्यां विदिशि प्रोक्ताः वाप्यः प्राच्यादिदिक्क्रमात् ॥ १८८ ॥

સદુત્તરકુરુઃ દેવકુરુઃ વન્હિવિદિશ્યથ ।

वाप्यश्चतस्रः क्रमतो वारिषेणा सरस्वती ॥ १८९ ॥

વિશાલા માઘભદ્રા ચાભયસેના ચ રોહિણી ।

वाप्यः चतस्रो नैर्ऋत्यां ज्ञेयाः पूर्वाद्यनुक्रमात् ॥ १९० ॥

મદ્રોત્તરા તથા મદ્રા સુભદ્રા ચ તથાપરા ।

भद्रावतीति वायव्यकोणे वाप्यो यथाक्रमम् ॥ १९१ ॥

યોજન તથા તેને બહારની પહોળાઈમાંથી બાદ કરતાં જે આવે તે અંદરની પહોળાઈ સમજવી. એટલે કે ૪૨૭૨૬૬-૧૦૦૦=૩૨૭૨૬૬ અંદરની પહોળાઈ. ૧૮૨-૧૮૩.

(વળી એ પરથી ઘેરાવો પણ નીકળે.) બહારનો ઘેરાવો તેર હજાર પાંચસો અગ્યાર પૂર્ણિક છ અગ્યારાંશ યોજન આવે છે. અને એનો અંદરનો ઘેરાવો દશ હજાર ત્રણસો આગણપચાસ પૂર્ણિક ત્રણ અગ્યારાંશ યોજન થાય છે. ૧૮૪-૧૮૫.

નંદનવનમાં કૂટ કહ્યાં છે એ કૂટ શિવાય બધુંય અહિં નંદનવન પેઠે સમજવું. ૧૮૬.

એની જ પેઠે અકેકી દિશામાં સિદ્ધાયતન સમજવું; વિદિશામાં વાવથી ઘેરાયેલો પ્રાસાદ સમજવો. ઇશાનપુણ્યામાં પૂર્વાદિકને અનુક્રમે સુમના, સૌમનસા, સૌમનાંસા, અને મનોરમા નામની વાવો સમજવી. અગ્નિ કોણમાં ઉત્તરકુરૂ, દેવકુરૂ, વારિષેણા અને સરસ્વતી નામની

આગ્નેય્યામથ નૈર્ઋત્યાં પ્રાસાદૌ શક્રભર્તૃકૌ ।

ऐशान्यां वायव्यायां च ताम्रीशानसुरेशितुः ॥ १९२ ॥

एवं वनं सौमनसं लेशतो वर्णितं मया ।

वर्णयामि वनमथ पाण्डुकं शिखरस्थितम् ॥ १९३ ॥

अतीत्योर्ध्वं सौमनसवनस्य समभूतलात् ।

योजनानां सहस्राणि षट्त्रिंशत्तमुपर्यधः ॥ १९४ ॥

प्रज्ञप्तं पण्डकवनमनेकસુરસેવિતમ્ ।

चारणश्रमणश्रेणिश्रितकल्पद्रुमाश्रयम् ॥ १९५ ॥ युग्मम् ॥

चतुर्नवत्या संयुक्ता योजनानां चतुःशती ।

वनस्यास्य चक्रवालविष्कम्भो वर्णितो जिनेः ॥ १९६ ॥

उपपत्तिश्चात्र मेरुमौलेः सहस्रविस्तृतात् ।

शोधयेत् चूलिकामूलव्याસं द्वादशયોજનીમ્ ॥ १९७ ॥

अवशिष्टेऽर्द्धीकृते च यथोक्तमुपपद्यते ।

मानमस्य मरकतमणिप्रैवेयકાકૃતેઃ ॥ १९८ ॥ युग्મम् ॥

ચાર વાવ; નૈઋત્ય ખુણામાં અનુક્રમે વિશાલા, માધમદ્રા, અમ્બસેના અને રોહિણી નામની ચાર વાવ; અને વાયવ્ય કોણમાં અનુક્રમે ભદ્રોત્તરા, ભદ્રા, સુભદ્રા તથા ભદ્રાવતી નામની ચાર વાવ સમજવી. ૧૮૭-૧૮૧.

વળી અગ્નિ ખુણામાં અને નૈઋત્ય ખુણામાં સૌધમેન્દ્રના બે પ્રાસાદ, અને ઇશાન તથા વાયવ્ય કોણમાં ઇશાનેન્દ્રના બે પ્રાસાદ છે. ૧૮૨.

એ પ્રમાણે મેં સૌમનસવનનું લેશમાત્ર વર્ણન કર્યું. હવે (મેરુના) શિખરપર રહેલા પાંડકવનનું વર્ણન કરું છું. ૧૮૩.

સૌમનસવનના સમભૂતળથી ઉપર ચઢતાં છત્રીસ હજાર યોજન પૂરા થયા પછી, અનેક દેવેથી સેવાયતું અને ચારણસુનિઓના વિસામારૂપ કલ્પવૃક્ષોવાળું પાંડકવન આવે છે. ૧૮૪-૧૮૫.

આ વનની ફરતી પહોળાઈ ચારસો ચોરાણું યોજનની છે—એમ જિનભગવાનનું વચન છે. ૧૮૬.

એની સમજૂતિ આ પ્રમાણે:—

મેરુ પર્વતના શિખરનો વિસ્તાર એક હજાર યોજન છે. એમાંથી ચૂલિકાના મૂળની પહોળાઈ જે બાર યોજનની છે તે બાદ કરતી. એટલે નવસો અડધાસી યોજન રહ્યા. એને

યથા મેરું પરિક્ષિપ્ય સ્થિતા પૂર્વવનત્રયી ।
 પરિક્ષિપ્ય સ્થિતમિહ તથેદં મેરુચૂલિકામ્ ॥ ૧૯૯ ॥
 ત્રિસહસ્રી યોજનાનાં દ્વાષષ્ટ્યા સંયુતં શતમ્ ।
 વિશેષાભ્યધિકં કિંચિત્ પરિક્ષેપોઽસ્ય વર્ણિતઃ ॥ ૨૦૦ ॥
 અસ્મિન્ મેરુચૂલિકાયાઃ પંચાશયોજનોત્તરમ્ ।
 સિદ્ધાયતનમેકૈકં પ્રાગ્વત્ દિશાં ચતુષ્ટયે ॥ ૨૦૧ ॥
 વિદિત્તુ પુનરેકૈકઃ પ્રાસાદો વાપિકાવૃતઃ ।
 નામાન્યાસાં વાપિકાનામૈશાન્યાદિવિદિક્રમાત્ ॥ ૨૦૨ ॥
 પુંડ્રા પુંડ્રપ્રભા ચૈવ સુરક્તાખ્યા તથાપરા ।
 રક્તાવતીતિ ચૈશાનપ્રાસાદે વાપિકા મતાઃ ॥ ૨૦૩ ॥
 ક્ષીરરસા ચેત્તુરસા તથામૃતરસાભિધા ।
 વારુણીતિ કિલાગ્નેયપ્રાસાદે વાપિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૦૪ ॥
 શંખોત્તરા તથા શંખા શંખવર્તા બલાહકા ।
 પ્રાસાદે નૈર્ઋતીસંસ્થે વાપિકાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૨૦૫ ॥

અર્ધ કરવા. એટલે ચારસો ચોરાણું યોજન આવ્યા. એ મરકતરતનના ઐવેચકની આકૃતિવાળા એ વનનું પ્રમાણ. ૧૯૭-૧૯૮.

પૂર્વોક્ત ત્રણ વન જેમ મેરુપર્વતને વીંટાઇને રહેલાં છે તેમ આ ચોથું પાંડકવન મેરુની ચૂલિકાને વીંટીને રહેલું છે. એના ઘેરાયેા ત્રણ હજાર એકસો બાસઠ યોજનથી કંઈક અધિક કહેલો છે. ૧૯૯-૨૦૦.

આ વનમાં, મેરુની ચૂલિકાથી પચાસ યોજનને અંતરે, પૂર્વની પેઠે ચોદશ અડેક સિદ્ધ મંદિર છે; અને ચારે વિદિશાઓ એટલે ખુણામાં વાવેથી વીંટળાયેલાં અડેક પ્રાસાદ છે. એ વાવેનાં નામ ધશાન આદિક વિદિશાઓને અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે:— ૨૦૧-૨૦૨.

ધશાનકોણના પ્રાસાદની ચોતરફ પુંડ્રા, પ્રભાવા, સુરક્તા તથા રક્તાવતી નામની વાવો છે. ૨૦૩.

અગ્નિકોણના પ્રાસાદની ચોતરફ ક્ષીરરસા, ઇક્ષુરસા, અમૃતરસા તથા વારુણી નામની વાવો છે. ૨૦૪.

નૈઋત્યકોણમાં રહેલા પ્રાસાદની ચોખાણુ શંખોત્તરા, શંખા, શંખાવર્તા, તથા બલાહકા નામની વાવો છે. ૨૦૫.

પુષ્પોત્તરા પુષ્પવર્તી સુપુષ્પા પુષ્પમાલિની ।

વાયવ્યકોણે વાપ્યઃ સ્યુઃ સર્વાઃ પૂર્વાદિતઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૦૬ ॥

આગ્નેયનૈઋત્યગતૌ પ્રાસાદૌ સ્તઃ શતક્રતોઃ ।

વાયવ્યેશાનસત્કૌ તાવીશાનેન્દ્રસ્ય વર્ણિતૌ ॥ ૨૦૭ ॥

ચૈત્યપ્રાસાદવાપીનાં માનં ત્રિષુ વનેષ્વપિ ।

સદ્ભદ્રશાલવનવદ્વિજ્ઞેયમવિશેષિતમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

અથાસ્મિન્ પંડકવનેઽભિષેકાર્હાઃ સ્વયંભુવામ્ ।

શિલાશ્રતસ્ત્વઃ પ્રજ્ઞતાઃ સ્નાત્રોદકપવિત્રિતાઃ ॥ ૨૦૯ ॥

આથા પાણ્ડુશિલાનામ્ની દ્વિતીયા પાણ્ડુકંબલા ।

તૃતીયા ચ રક્તશિલા ચતુર્થી રક્તકંબલા ॥ ૨૧૦ ॥

અમૂનિ આસાં નામાનિ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞતિસૂત્રે ॥ ક્ષેત્રસમાસે તુ પાંડુકંબલા
અતિપાણ્ડુકંબલા રક્તકંબલા અતિરક્તકંબલા એવં આસાં નામાનિ પઠ્યન્તે॥

પ્રાચ્યાં મેરુચૂલિકાયા પ્રાકૂપર્યન્તે વનસ્ય ચ ।

ભાત્યર્જુનસ્વર્ણમયી શિલા પાણ્ડુશિલાભિધા ॥ ૨૧૧ ॥

અને વાયવ્યકોણના પ્રાસાદને કરતી પૂર્વાદિક દિશાને અનુક્રમે પુષ્પોત્તરા, પુષ્પવર્તી, સુપુષ્પા અને પુષ્પમાલિની નામની ચાર વાવ આવેલી છે. ૨૦૬.

અગ્નિકોણ તથા નૈઋત્યકોણનો—એમ બે પ્રાસાદ સૌધર્મેન્દ્રના છે; અને વાયવ્યકોણ તથા ઇશાનકોણનો—એમ બે પ્રાસાદ ઇશાનેન્દ્રના છે. ૨૦૭.

ભદ્રશાળવનમાં આવેલા ચૈત્ય, પ્રાસાદ અને વાવ—એ સર્વેનું જે માન યોગ્યસ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે તેજ માન શેષ ત્રણે વનના ચૈત્ય, પ્રાસાદ અને વાવનું છે. ૨૦૮.

વળી આ પાંડકવનને વિષે શ્રી જિનભગવાનના અભિષેકને યોગ્ય ચાર શિલાઓ આવેલી છે—તે ચારે પ્રભુના સ્નાત્ર જળથી પવિત્ર થયેલી છે. ૨૦૯.

પહેલી પાંડુશિલા, બીજી પાંડુકંબલા, ત્રીજી રક્તશિલા અને ચોથી રક્તકંબલા છે. ૨૧૦.

આ નામ કહ્યાં તે જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞતિ સૂત્રને અનુસારે છે. ક્ષેત્રસમાસમાં તો પાંડુકંબલા, અતિપાંડુકંબલા, રક્તકંબલા અને અતિરક્તકંબલા—એમ નામ કહેલાં છે.

ચારમાં જે પહેલી પાંડુશિલા નામની છે તે મેરુની ચૂલિકાથી પૂર્વે અને વનને પૂર્વ છેડે આવેલી છે. ૨૧૧.

સા પૂર્વાપરવિસ્તીર્ણા તથોદગ્દક્ષિણાયતા ।
 આયામતો યોજનાનાં શતાનિ પંચ કીર્તિતા ॥ ૨૧૨ ॥
 શતાન્યર્દ્ધતૃતીયાનિ મધ્યે વિષ્કમ્ભતો મતા ।
 અર્ધચન્દ્રાકૃતેસ્તસ્યા મધ્યે પરમવિસ્તૃતિઃ ॥ ૨૧૩ ॥
 પૂર્વાપરઃ શરત્વેન વ્યાસોઽસ્યાઃ પરમો બુધૈઃ ।
 જીવાત્વેન ચ પરમાયામસ્તુ દક્ષિણોત્તરઃ ॥ ૨૧૪ ॥
 પરિક્ષેપો ધનુઃપૃષ્ઠતયા ભાવ્યો યથોચિતઃ ।
 તત્તત્કરણરીત્યા વા સમાનેયં શરાદિકમ્ ॥ ૨૧૫ ॥
 ચતુર્યોજનપિષ્ઠાયામસ્યાં ભાતિ ચતુર્દિશમ્ ।
 તોરણાલંકૃતં કમ્પં સોપાનાનાં ત્રયં ત્રયમ્ ॥ ૨૧૬ ॥
 અધિજ્યચાપાકારાયાઃ વક્ત્રતા ચૂલિકાદિશિ ।
 ઋજુતા સ્વસ્વદિક્ત્રેત્રાભિમુખાસ્યાઃ વિભાવ્યતામ્ ॥ ૨૧૭ ॥
 અત્યન્તકમનીયાયામસ્યાં વૃન્દારકવ્રજાઃ ।
 આસીનાશ્ચ શયાનાશ્ચ વિદન્તિ પરમાં મુદમ્ ॥ ૨૧૮ ॥

એ પૂર્વપશ્ચિમ પહોળી છે અને ઉત્તર દક્ષિણ લાંબી છે. એની લાંબાઈ પાંચસો યોજન છે. એની પહોળાઈ મધ્યભાગમાં અઢીસો યોજન છે કેમકે એ અર્ધ ચંદ્રાકારની છે એટલે મધ્યભાગમાં ઉત્કૃષ્ટ પહોળાઈ હોય. એ પહોળાઈ પૂર્વપશ્ચિમે શરપણાને લઈને ઉત્કૃષ્ટી છે. વળી એની લાંબાઈ જીવાપણાને લઈને ઉત્તર દક્ષિણ તરફ ઉત્કૃષ્ટી છે. ૨૧૨-૨૧૪.

એનો ઘેરાવો ધનુઃપૃષ્ઠપણાથી યથાયોગ્યપણે ભાવી લેવો. અથવા એનું શરાદિક (શર, જીવા અને ધનુઃપૃષ્ઠ) તે તે કરણ-યુક્તિની રીતે શોધી કાઢવું. ૨૧૫.

આ શિલા ચાર યોજન જાડી છે અને એને ચોદિશ તોરણોને લીધે શોભાયમાન એવાં ત્રણ ત્રણ પગથીયાં છે. ૨૧૬.

એની આકૃતિ દોરી ચઢાવેલા ધનુષ્ય જેવી છે. એ ચૂલિકાની દિશામાં વક્ર છે અને પોતાનાં દિશાના ક્ષેત્રસન્નુજ સરલ-સીધી છે. ૨૧૭.

એ અત્યન્ત મનોહર હોવાથી, એના પર દેવતાઓ અત્યન્ત હર્ષથી સૂએ બેસે છે. ૨૧૮.

વેદિકાવનખંડાભ્યાં સમન્તાદિયમાવૃતા ।
 કાંચીદામનીલપરિધાનાભ્યામિવ કામિની ॥ ૨૧૯ ॥
 દક્ષિણસ્યામુદીચ્યાં ચ તસ્યાં સિંહાસને સ્થિતે ।
 ધનુઃપંચશતઘ્યાસાયામે તદર્ધમેદુરે ॥ ૨૨૦ ॥
 જ્ઞેયો ગ્રન્થાન્તરાત્ સિંહાસનયોરિહ વર્ણકઃ ।
 અનાવૃત્તસ્થલસ્થાનાદેષાં ચન્દ્રોદયં વિના ॥ ૨૨૧ ॥
 તુલ્યત્વાદનયોઽર્યાસાયામાભ્યાં ચતુરસ્તતા ।
 ચતુરસ્તપીઠબન્ધરૂપે જ્ઞેયે ઇમે તતઃ ॥ ૨૨૨ ॥
 ઉત્તરાહે તત્ર સિંહાસને દેવાશ્ચતુર્વિધાઃ ।
 અભિર્ષિચન્તિ કચ્છાદિવિજયાષ્ટકતીર્થપાન્ ॥ ૨૨૩ ॥
 સિંહાસને દાક્ષિણાત્યે વિજયેષુ કિલાષ્ટપુ ।
 વત્સાદિકેષુ સંજાતાન્ સ્નપયન્તિ જિનેશ્વરાન્ ॥ ૨૨૪ ॥

અર્થ માવઃ ।

શિલાયાઃ સંમુખં દ્વસ્યાઃ પૂર્વસ્યાં દિશિ વર્તતે ।
 ક્ષેત્રં પૂર્વવિદેહાખ્યં વિજયાસ્તત્ર ષોડશ ॥ ૨૨૫ ॥

સર્વતઃ વેદિકા તથા વનખંડથી વીંટળાયેલી આ શિલા જાણે સુવર્ણ મેખલા અને લીલા વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી કોઈ કામિની-સ્ત્રી હોયની એવી શોભે છે. ૨૧૯.

એ શિલાપર દક્ષિણે અને ઉત્તરે પાંચસો ધનુષ્ય લાંબાપહોળાં અને અઢીસો ધનુષ્ય જાડાં બે સિંહાસનો રહેલાં છે. ૨૨૦

એ બેઉનો પરિવાર અન્ય ત્રણથી જાણી લેવા. ૨૨૧.

લાંબાઈ અને પહોળાઈ એકસરખી હોવાથી એઓ થોળાં છે; અને એટલે એઓને સમ ચારસ પીઠબંધ જેવાં સમજવાં. ૨૨૨.

એ બેમાંથી જે ઉત્તર તરફતું છે તેના પર ચારે પ્રકારના દેવા કચ્છ વગેરે આઠ વિજયોમાં થયેલા તીર્થંકરોનો અભિષેક કરે છે. ૨૨૩.

અને જે દક્ષિણ તરફતું છે તે પર વત્સ વગેરે આઠ વિજયોમાં થયેલા તીર્થંકરોનો અભિષેક કરવામાં આવે છે. ૨૨૪.

એનો વિસ્તૃત ભાવાર્થ આ પ્રમાણે:—

ઉત્કર્ષતોઽપિ તત્ર દ્વૌ જાયેતે યુગપજ્જિનૌ ।

તલ શીતોત્તરાભાવિવિજયાષ્ટકજો જિનઃ ॥ ૨૨૬ ॥

સિંહાસને સુરાધીશૈરૌત્તરાહેઽભિષિચ્યતે ।

દાક્ષિણાત્યે દાક્ષિણાત્યવિજયાષ્ટકજો જિનઃ ॥ ૨૨૭ ॥

एवं भाव्यं पश्चिमायामपि सिंहासनद्वयम् ।

प्रत्यकुविदेहार्हद्योग्यं दक्षिणोत्तरयोर्दिशोः ॥ ૨૨૮ ॥

તદેકૈકં દાક્ષિણાત્યોદીચ્યયોઃ શિલયોઃ કિલ ।

यद्भारतैरवतयोरेकैकस्यार्हतो जनिः ॥ ૨૨૯ ॥

વનસ્યાથો દાક્ષિણાત્યપર્યન્તે પાણ્ડુકંઠલા ।

દક્ષિણસ્યાં દિશિ મેરુચૂલિકાયાઃ પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૨૩૦ ॥

દક્ષિણોત્તરવિસ્તીર્ણા પ્રાકપશ્ચિમાયતા ચ સા ।

ऋजुतास्या दक्षिणस्यां वक्रता चूलिकादिशि ॥ ૨૩૧ ॥

उपर्यस्या मध्यभागे सिंहासनमनुत्तरम् ।

सुरेन्द्रैस्तत्र भरतजातो जिनोऽभिषिच्यते ॥ ૨૩૨ ॥

આ શિલાની સન્મુખ પૂર્વ દિશામાં પૂર્વવિદેહ નામે ક્ષેત્ર છે તેમાં સોળ વિજયો અર્થાત્ બ્રૂહા બ્રૂહા વિભાગ છે. ત્યાં એકસાથે વધારેમાં વધારે બે જિનેશ્વરો થાય છે. તેમાંથી શીતા નદીની ઉત્તરે રહેલા આઠ વિજયોમાં થયેલા જિનેશ્વરનો, ઇન્દ્રો ઉત્તર તરફના સિંહાસનપર અભિષેક કરે છે તથા દક્ષિણ તરફના આઠ વિજયોમાં થયેલા જિન ભગવાનનો, દક્ષિણ તરફના સિંહાસનપર અભિષેક કરે છે. ૨૨૫-૨૨૭.

વળી એવી રીતે પશ્ચિમ તરફ પણ બે સિંહાસનો છે તે પશ્ચિમ વિદેહમાં ઉત્તરે અને દક્ષિણે આવેલા આઠઆઠ વિજયોમાં થતા તીર્થંકરોને માટે છે. ૨૨૮.

વળી ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફ એ શિલાપર અડેક સિંહાસન છે કેમકે ભરતક્ષેત્રમાં તથા ઐરવત ક્ષેત્રમાં અડેક તીર્થંકરનો જન્મ થાય છે. ૨૨૯.

હવે જે પાંડુકંઠલા નામની બીજી શિલા કહી છે તે આ વનને દક્ષિણ છેટે મેરૂની ચૂલિકાથી દક્ષિણ દિશામાં છે. ૨૩૦.

એ શિલા ઉત્તરદક્ષિણ પહોળી અને પૂર્વપશ્ચિમ લાંબી છે. વળી એ દક્ષિણ તરફ સરલ એટલે સીધી છે અને ચૂલિકા તરફ વક્ર એટલે વાંકવાળી છે. ૨૩૧.

અમુખ્યા દક્ષિણામુખ્યાઃ સમ્મુખં ભરતં યતઃ ।

તતસ્તત્રત્યસાર્વસ્ય યુક્તમત્રાભિષેચનમ્ ॥ ૨૩૩ ॥

શેષં તુ માનસંસ્થાનસોપાનવેદિકાદિકમ્ ।

સર્વાસામપિ વિજ્ઞેયમવિશેષેણ પાણ્ડુવત્ ॥ ૨૩૪ ॥

વર્ણતશ્ચોક્તરૂપે દ્વે કુમુદોદરસોદરે ।

વદ્યમાણે પુનઃ કોકનદવિદ્રુમબન્ધુરે ॥ ૨૩૫ ॥

અર્થ તાવત્ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રવૃત્ત્યભિપ્રાયઃ ॥ બૃહત્ક્ષેત્રસમાસસૂ-
ત્રવૃત્તૌ તુ સર્વાઃ શ્વેતસુવર્ણમય્ય ઉક્તા इति જ્ઞેયમ્ ॥

વનપશ્ચિમપર્યન્તે શિલા રક્તશિલાભિધા ।

પ્રતીચ્યાં મેરુચૂલાયાઃ તપનીયમગ્રી મતા ॥ ૨૩૬ ॥

પૂર્વપશ્ચિમવિસ્તીર્ણા સા દક્ષિણોત્તરાયતા ।

ઋજુતાસ્યાઃ પશ્ચિમાયાં વક્રતા ચૂલિકાદિશિ ॥ ૨૩૭ ॥

એ પર મધ્યભાગમાં ઉત્તમ સિંહાસન છે. એ સિંહાસનઉપર ઇન્દ્રો ભરતક્ષેત્રમાં થયેલા જિનેશ્વરોનો અભિષેક કરે છે. ૨૩૨.

આ શિલાની સન્મુખ દક્ષિણ તરફ ભરતક્ષેત્ર આવેલ છે અને તેથી ત્યાં થયેલા જિનભગ-
વાનનો ત્યાં અભિષેક થાય છે. ૨૩૩.

આ શિલાસંબંધી આકૃતિ, પ્રમાણ, પગથીયાં તથા વેદિકા વગેરે શેષ સર્વ પાંડકશિલાની
સમાન બાણી લેવું. ૨૩૪.

ઉપરોક્ત ઉભય શિલાઓનો વર્ણ કુમુદના ગર્ભસમાન છે. અને જે હવે વર્ણવશું એ
એ જ શિલાનો વર્ણ માણિક્ય તથા પ્રવાળાં સરખો છે. ૨૩૫.

આ વાત જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રની ટીકાને અનુસારે છે. ક્ષેત્રસમાસની ટીકામાં તો સર્વ
શિલાઓ શ્વેત સ્વર્ણમય કહી છે.

ત્રીજી રક્તશિલા નામની શિલા વનને પશ્ચિમ છેડે મેરુની ચૂલિકાની પશ્ચિમે આવેલી છે
અને રક્તસ્વર્ણમય છે એમ કહ્યું છે. ૨૩૬.

એ પૂર્વપશ્ચિમ પહોળી છે અને ઉત્તર દક્ષિણ લાંબી છે. વળી એ પશ્ચિમ તરફ સરલ-
સીધી છે અને ચૂલિકાતરફ વાંકી છે. ૨૩૭.

સ્યાત્ પ્રતીચીસંમુખાયામસ્યાં સિંહાસનદ્વયમ્ ।
 જિનજન્માભિષેકાર્હ દક્ષિણોત્તરયોર્દિશોઃ ॥ ૨૩૮ ॥
 શીતોદોત્તરદિગ્ભાવિપક્ષમાદિવિજયાષ્ટકે ।
 સંજાતોઽર્હન્નોત્તરાહસિંહાસનેઽભિષિચ્યતે ॥ ૨૩૯ ॥
 શીતોદાદક્ષિણાભાવિવપ્રાદિવિજયાષ્ટકે ।
 જાતો જિનો દાક્ષિણાત્યસિંહાસનેઽભિષિચ્યતે ॥ ૨૪૦ ॥
 ઉદીચ્યાં મેરુચૂલાયા ઉદીચ્યાન્તે વનસ્ય ચ ।
 રક્તસ્વર્ણમયી રક્તકંબલા વર્તતે શિલા ॥ ૨૪૧ ॥
 દક્ષિણોત્તરવિસ્તીર્ણા સા પૂર્વપશ્ચિમાયતા ।
 ઉદગ્ રુઙ્ગી ચૂલિકાતો વક્રા તથોત્તરામુખી ॥ ૨૪૨ ॥
 અસ્યાં સિંહાસનં મધ્યે મણિરત્નમનોહરમ્ ।
 ઇરાવતક્ષેત્રજાતો જિનસ્તત્રાભિષિચ્યતે ॥ ૨૪૩ ॥
 એવં મેરુગિરાવસ્મિન્નભિષેકાસનાનિ ષટ્ ।
 અભિષેકસ્તુ યુગપચ્ચતુર્ણામથવા દ્વયોઃ ॥ ૨૪૪ ॥

પશ્ચિમ સન્મુખ રહેલી આ શિલાપર ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં જિનભગવાનના અભિષેકને અર્થે બે લાંબક સિંહાસનો છે. ૨૩૮.

ઉત્તર દિશાના સિંહાસનપર, શીતોદાનદીની ઉત્તરે આવેલા પક્ષમાદિક આઠ વિજયોમાં થયેલા જિનભગવાનનો અભિષેક કરવામાં આવે છે; અને દક્ષિણદિશાના સિંહાસનપર, શીતોદાની દક્ષિણે આવેલા વપ્રાદિ આઠ વિજયોમાં થયેલા જિનેશ્વરનો અભિષેક કરવામાં આવે છે. ૨૩૯-૨૪૦.

ચોથી રત્નકંબલા નામની શિલા છે તે મેરૂની ચૂલિકાની ઉત્તરે વનને ઉત્તર છેટે આવેલી છે અને એ પણ રક્તસ્વર્ણમય છે. ૨૪૧.

એ શિલા ઉત્તરદક્ષિણ પહોળી અને પૂર્વપશ્ચિમ લાંબી છે. વળી એ ઉત્તરસન્મુખ આવેલી છે; અને ઉત્તરતરફ ત્રીધી તથા ચૂલિકાતરફ વાંકી છે. ૨૪૨.

એ શિલા પર મણિરત્નથી મનોહર એવું સિંહાસન રહેલું છે અને તે સિંહાસન પર ઐરવત ક્ષેત્રમાં થયેલા જિનભગવાનનો અભિષેક કરવામાં આવે છે. ૨૪૩.

એ પ્રમાણે આ મેરૂ પર્વત પર અભિષેક કરવાનાં છ આસનો છે. ત્યાં એક સાથે ચાર અથવા બે જિનભગવાનનો અભિષેક થાય છે. ૨૪૪.

પૂર્વાપરવિદેહેષુ નિશીથેઽર્હજ્જનિર્યદા ।
 ભરતૈરવતક્ષેત્રે મધ્યાહ્નઃ સ્યાન્નદા યતઃ ॥ ૨૪૫ ॥
 શેષેષ્વપિ વ્યવસ્થેયં તુલ્યા ચતુર્ણુ મેરુષુ ।
 સિંહાસનાન્યતર્લ્લિશત્ ભવન્તિ સર્વસંખ્યયા ॥ ૨૪૬ ॥
 ત્રિંશતસ્તીર્થરાજાં તુ યુગપન્ન જનિર્ભવેત્ ।
 ભરતૈરાવતવિદેહેષુ કાલવિપર્યયાત્ ॥ ૨૪૭ ॥
 યુક્તૈવોક્તા તતઃ પ્રાચ્ચૈરર્હતાં યુગપજ્જનિઃ ।
 ઉત્કર્ષાદ્વિંશતેરેવ દશાનાં ચ જઘન્યતઃ ॥ ૨૪૮ ॥
 ભરતેષ્વૈરાવતેષુ કાલસ્ય સામ્યતો મિથઃ ॥
 હીનાધિકાનાં પૂર્વોક્તસંખ્યાતો ન જનિર્ભવેત્ ॥ ૨૪૯ ॥
 પાણ્ડુકારુ્યવનસ્યાસ્ય મધ્યભાગે સુનિશ્ચિતે ।
 ચકાસ્તિ ચૂલિકા મેરોર્વર્યવૈદૂર્યરત્નજા ॥ ૨૫૦ ॥
 વિસ્ફુરત્પંડકવનશરાવાન્તઃપ્રતિષ્ઠિતઃ ।
 યવારકસ્તંબ ઇવ ભદ્રકૃજ્જિનજન્મનિ ॥ ૨૫૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કેમકે પૂર્વ પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં અર્હત પ્રભુનો જન્મ જે વખતે મધ્ય રાત્રીએ થાય છે તે વખતે ભરત ક્ષેત્ર અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં તે મધ્યાહ્ન કાળ (ખરો બપોર) હોય છે. ૨૪૫.

શેષ ચારે મેરુ પર પણ એના સરળી જ વ્યવસ્થા છે એટલે સમગ્ર મળીને ત્રીશ સિંહાસનો થયાં. ૨૪૬.

વળી ભરતક્ષેત્ર, ઐરવત ક્ષેત્ર તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં કાળના વિપર્યયને લીધે એક સાથે ત્રીશ તીર્થંકરોનો જન્મ થતો નથી. માટે પૂર્વાચાર્યોએ જે એમ કહ્યું છે કે ઉત્કૃષ્ટ વીશ જિનેશ્વરોનો અને જઘન્યપણે દશનો જન્મ થાય છે એ વાત યુક્ત જ કહી છે. ૨૪૭-૨૪૮.

એમ જ વળી ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રોમાં કાળની પરસ્પર સામ્યતાને લીધે પૂર્વોક્ત સંખ્યાથી હીનાધિક તીર્થંકરોનો જન્મ થતો નથી. ૨૪૯.

આ પાંડક વનમાં સુનિશ્ચિત એવા મધ્ય ભાગમાં ઉત્તમ વૈદૂર્ય રત્નોની બનેલી મેરુ પર્વતની ચૂલિકા, બહુ જિનભગવાનના કલ્યાણકારી જન્મ સમયે પ્રકુલિત થયેલા પંડકવન રૂપી શરાવતી અંદર (રોષેલા) જવારક (બુવારા) નો રોષો હોયતો એમ, વિરાજી રહી છે. ૨૫૦-૨૫૧.

ચત્વારિંશદ્યોજનાનિ તુંગત્વેન ભવેદસૌ ।
 દ્વાદશૈવ યોજનાનિ મૂલે વિષ્કમ્ભતો મતા ॥ ૨૫૨ ॥
 મધ્યે ચ યોજનાન્યષ્ઠૌ ચત્વાર્યુપરિ વિસ્તૃતા ।
 ઉદસ્તાદુત્થગોપુચ્છસુસ્થસંસ્થાનશાલિની ॥ ૨૫૩ ॥
 સપ્તત્રિંશદ્યોજનાનિ સાતિરેકાણિ કિંચન ।
 મૂલેઽસ્યા પરિધિઃ મધ્યે સાધિકા પંચવિંશતિઃ ॥ ૨૫૪ ॥
 સાધિકાનિ દ્વાદશૈતત્પરિક્ષેપ ઉપર્યથ ।
 વ્યાસાનુસારતો ભાવ્યોઽન્યત્રાપિ પરિધિઃ બુધૈઃ ॥૨૫૫॥ યુગ્મ ॥
 અથૈતસ્યાં ચૂલિકાયામુત્ક્રાન્તે યોજનાદિકે ।
 મૂલાત્તત્પંચમલવઃ જ્ઞીયતે મૂલવિસ્તૃતેઃ ॥ ૨૫૬ ॥
 મેરોર્યથૈકાદશભિઃ યોજનૈઃ યોજનં હ્રસેત્ ।
 જ્ઞીયતે યોજનં તદ્વત્ પંચભિઃ યોજનૈરિહ ॥ ૨૫૭ ॥
 ઉત્ક્રાન્તાયાં મૂલભાગાદ્યથા યોજનવિંશતૌ ।
 વિંશતેઃ પંચમો ભાગઃ સ્યાચ્ચતુર્યોજનાત્મકઃ ॥ ૨૫૮ ॥
 તસ્મિંશ્ચ મૂલવિષ્કમ્ભાદપનીતે ભવેદિહ ।
 વિષ્કમ્ભો યોજનાન્યષ્ટાવિત્થં સર્વત્ર ભાવના ॥ ૨૫૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

એની ઉંચાઈ આલીશ યોજનની છે. એની પહોળાઈ મૂળ આગળ બાર યોજનની, મધ્યમાં આઠ યોજનની અને મથાળે ચાર યોજનની છે. એનો આકાર વળા ગાયે ઉંચું કરેલું પુચ્છ હોય એવો છે. ૨૫૨-૨૫૩.

વળી એનો ઘેરાવો મૂળ આગળ સાડત્રીશ યોજનથી કંઈક અધિક, મધ્યમાં પચવીશ યોજનથી કંઈક અધિક અને મથાળે બાર યોજનથી કંઈક અધિક છે. એનો અન્યત્ર ઘેરાવો બહુવો હોય તો વ્યાસને અનુસારે ગણી કાઢી બાણી લેવો. ૨૫૪-૨૫૫.

હવે આ સૂત્રિકામાં, દર એક યોજન ઉપર ચઢતાં મૂળના વિસ્તારનો પાંચમો પાંચમો ભાગ ઘટતો આવે છે. ૨૫૬.

જેમ મેરુ પર દર અગ્યાર યોજને, મૂળના વિસ્તારથી એક યોજન ઘટાડો થાય છે તેમ આ સૂત્રિકાના સંબંધમાં દર પાંચ યોજને એક યોજનનો ઘટાડો થાય છે. ૨૫૭.

દષ્ટાન્ત તરીકે, મૂળથી વીશ યોજન ઉંચે ચઢીએ ત્યારે વીશનો પાંચમો ભાગ જે ચાર-

યદ્વા મૌલેરતિક્રાન્તમધો યદ્યોજનાદિકમ્ ।
 વિભક્તે પંચભિસ્તસ્મિન્ લબ્ધે ચતુર્ભિરન્વિતે ॥ ૨૬૦ ॥
 જાયતેઽભીપ્સિતે સ્થાને વિષ્કમ્ભોઽત્ર યથોર્ધ્વતઃ ।
 અપક્રાન્તૌ યોજનાનાં વિંશતેઃ સ વિભાવ્યતે ॥ ૨૬૧ ॥
 વિંશતેઃ પંચભિર્ભાગે યોજનાનાં ચતુષ્ટયી ।
 લબ્ધા ચતુર્ભિર્યુક્તાષ્ટૌ યોજનાનીતિ ભાવના ॥ ૨૬૨ ॥
 અસૌ પદ્મવેદિકયા પરીતા કાનનેન ચ ।
 સહકારલતેવોચ્ચૈરાલવાલેન રાજતે ॥ ૨૬૩ ॥
 એતસ્યાશ્ચ શિરોભાગે કમનીયમહીતલે ।
 પ્રાપ્નુવન્તિ પરાં પ્રીતિં નિર્જરાઃ સુખનિર્ભરાઃ ॥ ૨૬૪ ॥
 મધ્યેઽત્ર સિદ્ધાયતનં તદેકં ક્રોશમાયતમ્ ।
 તથા ક્રોશાર્દ્ધવિસ્તારં દેશોનં ક્રોશમુન્નતમ્ ॥ ૨૬૫ ॥
 અષ્ટોત્તરશતં તત્ર પ્રતિમાઃ શાશ્વતાર્હતામ્ ।
 વૈતાદ્યચૈત્યવત્સર્વં વક્તવ્યમિહ વર્ણનમ્ ॥ ૨૬૬ ॥

તેટલા યોજન ઘટે છે. એટલે કે મૂળના આર યોજનના વિસ્તારમાંથી ચાર યોજન બચ એટલે ત્યાં આઠ યોજનનો વિસ્તાર રહે છે. એવી રીતે સર્વત્ર ગણતરી કરી લેવી. ૨૫૮-૨૫૯.

હવે જો મથાળેથી જ્યાં નીચે ઉતર્યા તે સ્થળનો વિસ્તાર જાણવો હોય તો જેટલું નીચે ઉતર્યા તેને પાંચે ભાગવાથી જે આવે તેમાં ચાર ભેગવવા. ૨૬૦.

જેમકે; ઉંચેથી વીશ યોજન નીચે ઉતર્યા ત્યાંનો વિસ્તાર જાણવો છે તો વીશને પાંચે ભાગતાં ચાર આવ્યા એમાં ચાર ઉમેરતાં આઠ આવ્યા. એ આઠ (યોજન) તે તે સ્થળનો વિસ્તાર કે પહોળાઈ આવી. એજ પ્રમાણે જ્યાં ત્યાં ગણતરી કરી લેવી. ૨૬૧-૨૬૨.

આ ચૂલિકા પદ્મવેદિકા અને વનખંડથી ઘેરાયેલી હોઈને જાણે ક્યારાથી ઘેરાયેલી કોઈ આમ્રલતા હોયની એવી શોભી રહી છે. ૨૬૩.

વળી એને મથાળે મનહર ભૂમિપર રહેતા દેવો સુખમાં નિમગ્ન થયા થકા ઉત્કૃષ્ટ આનન્દ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૬૪.

એના મધ્યભાગમાં એક સિદ્ધમંદિર છે. એની લંબાઈ એક કોસ છે, પહોળાઈ અરધો કોસ છે અને ઉંચાઈ એક કોસ કરતાં કંઈ ઓછી છે. ૨૬૫.

અનેકે સુરગન્ધર્વાઃ તત્ર ગાયન્તિ લીલયા ।
 શૃણ્વન્તિ શ્રોત્રસુભગં જિનગીતં સુરેશ્વરાઃ ॥ ૨૬૭ ॥
 જિનાગ્રે તત્ર નૃત્યન્ત્યઃ કુર્વન્તિ ત્રિદશાંગનાઃ ।
 મેરુમૌલિસ્થમરુતાં વંશારૂઢનટીશ્રમમ્ ॥ ૨૬૮ ॥
 કિંચાયં મન્દરો મેરુઃ સુદર્શનઃ સ્વયંપ્રભઃ ।
 મનોરમો ગિરિરાજો રત્નોચ્ચયશિલોચ્ચયૌ ॥ ૨૬૯ ॥
 લોકમધ્યો લોકનાભિઃ સૂર્યાવર્તોઽસ્તસંજ્ઞિતઃ ।
 દિગાદિસૂર્યાવરણાવતંસકનગોત્તમાઃ ॥ ૨૭૦ ॥
 ઇભિઃ ષોડશભિઃ ख्यातो नामभिः भूधरो भुवि ।
 स्पृशन्नभ्रमदभ्रांशुः कलाभिरिव चन्द्रमाः ॥ २७१ ॥ विशेषकम् ॥
 તત્રાપિ મન્દર ઇતિ મુખ્યનામૈષુ નામસુ ।
 મન્દરાખ્યઃ સુરો હ્યત્ર સ્વામી પલ્યોપમસ્થિતિઃ ॥ ૨૭૨ ॥
 મહર્દ્ધિકો નિવસતિ ख्यातं तद्योगतो ह्यदः ।
 यद्वेदं शाश्वतं नाम भरतैरवतादिवत् ॥ २७३ ॥ युग्मम् ॥

એ સિદ્ધમંદિરમાં શાશ્વત તીર્થકરોની એકસોને આઠ પ્રતિમાઓ છે. એનું સર્વ વર્ણુન વૈતાલ્ય પર્વતના ચૈત્ય પેઠે જાણુવું. ૨૬૬.

ત્યાં અનેક ગન્ધર્વો જિનેશ્વરનાં કર્ણપ્રિય ગુણગાન કરે છે અને તે સુરેન્દ્રો શ્રવણ કરતા રહે છે. ૨૬૭.

વળી ત્યાં દેવાંગનાઓ પણ જિનપ્રભુ પાસે નૃત્ય કર્યા કરે છે. તે મેરુશિખર પર રહી જોતા દેવ સમુદાયને વાંસપર રહી નૃત્ય કરતી કોઈ નટીઓ હોય એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૬૮.

આ મેરુપર્વત વળી મંદર, મેરુ, સુદર્શન, સ્વયંપ્રભ, મનોરમ, ગિરિરાજ, રત્નોચ્ચય, શિલોચ્ચય, લોકમધ્ય, લોકનાભિ, સૂર્યાવર્ત, અસ્ત, દિગાદિ, સૂર્યાવરણ, અવતંસક અને ત્રિગોત્તમ-એવાં સોળ નામાભિધાનવડે પ્રસિદ્ધ-ખ્યાત હોઈ, જાણે સોળ કળાવાળો નિર્મળ ચંદ્રમા આકાશને સ્પર્શીને રહ્યો હોયની એવો જાણાય છે. ૨૬૯-૨૭૧.

એનાં એ સોળ નામોમાં પણ મુખ્ય તો ‘મન્દર’ નામ છે. એ પર્વતનો સ્વામી

एवं महाविदेहानां स्वरूपं लेशतो मया ।
कीर्तितं कीर्तिविजयगुरुक्रमकजालिना ॥ २७४ ॥

સતતમહતમોચ્ચાન્યક્ષલદ્ધમીનિધાનમ્
જયતિ જગતિ વર્ષ શ્રીવિદેહાભિધાનમ્ ।
અવિરહિતમનેકૈર્દેવદેવૈર્નૃદેવૈઃ
અતિબલબલદેવૈઃ વાસુદેવૈઃ સદૈવ ॥ ૨૭૫ ॥
તત્ર તીર્થકરચક્રવર્તીનામ્
વાસુદેવબલદેવયોરપિ ।
સ્યાજ્ઞધન્યપદતશ્ચતુષ્ટયમ્
બ્રૂમહેઽથ પરમપ્રકર્ષતઃ ॥ ૨૭૬ ॥

द्वात्रिंशत्तीर्थनाथाः प्रतिविजयमिहैकैकभावेन बोध्याः
अष्टाध्या विंशतिः स्यात् प्रबलहलभृतां शाङ्गिर्गणां चक्रिणां च ।
एकत्रोत्पत्ययोगाद्धरिहलधरयोश्चक्रिभिः साकमेवम्
व्यत्यासोऽन्योऽन्यमेषामकथि गणधरेन्द्रैः प्रकर्षाप्रकर्षे ॥ २७७ ॥

પડ્યોપમના આયુષ્યવાળો એક મંદર નામનો દેવ છે એના નામપરથી એ નામ પડ્યું કહેવાય છે. અથવા તો ભરત, ઔરવત વગેરેની જેમ એ નામ શાશ્વત જ સમજવું. ૨૭૨-૨૭૩.

એ પ્રમાણે કીર્તિવિજયગુરુના ચરણરૂપી કમળ આગળ ભ્રમણ કરતા ભ્રમર સમાન મારા જેવાએ મહાવિદેહક્ષેત્રનું લેશમાત્ર સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. ૨૭૪.

અખંડ મોક્ષલક્ષ્મીના નિધાનરૂપ તથા અનેક ઇન્દ્રો, રાજાઓ, બળદેવો અને વાસુદેવોના નિરંતર સહયોગવાળું આ મહાવિદેહક્ષેત્ર દિનપ્રતિદિન જયવંત વર્તે છે. ૨૭૫.

એ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ, વાસુદેવો તથા બળદેવો જઘન્યતઃ એટલે ઓછામાં ઓછા ચાર થાય છે. ૨૭૬.

અને ઉત્કૃષ્ટતઃ; પ્રત્યેક વિજયે અકેક ગણુતાં બત્રીશ તીર્થંકરો થાય છે; તથા અઘ્યાવીશ બળદેવ, વાસુદેવ અને ચક્રવર્તીઓ થાય છે. અહિં ગણધરોએ ઉત્કૃષ્ટતઃ અને જઘન્યતઃ પરસ્પર તક્ષાવત કહ્યો એનું કારણ એ કે ચક્રવર્તીની સાથે એકજ સ્થળે બળદેવ કે વાસુદેવની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૨૭૭.

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિષ—
 દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ટ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।
 કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે
 સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણોઽયમષ્ટાદશઃ ॥ ૨૭૮॥

इति अष्टादशः सर्गः ।

સકળ વિશ્વને આશ્ચર્યચકિત કરી દેનારી કીર્તિવાળા શ્રી કીર્તિવિજયવાચકેન્દ્રના અન્તે-
 વાગ્રી, તથા માતા રાજશ્રી અને પિતા તેજપાળના પુત્ર,—એવા વિનયવિજયજીએ જગતના
 નિશ્ચિત તત્ત્વોને પ્રકાશિત કરવામાં હીપક સમાન એવો જે આ કાવ્ય—અર્થ રચ્યો છે તેનો,
 નિર્મળ અર્થોના સમૂહથી સુભગ એવો આ અઠારમો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ૨૭૮.

અઠારમો સર્ગ સમાપ્ત.

अथ एकोनविंशः सर्गः ।

अथो महाविदेहानामुदकूतीमाविधायकः ।

भूधरो नीलवान्नाम स्याद्वैदूर्यमणीमयः ॥ १ ॥

स्वामिनो नीलवान्नाम्नो योगात् पत्न्योपमस्थितेः ।

नीलवानित्यसौ ख्यातो यद्वेदं नाम शाश्वतम् ॥ २ ॥

जम्बूद्वीपेऽन्यत्र चास्य मेरोरुत्तरतः पुरी ।

वक्ष्यमाणसुराणामप्येवं पुर्यायुरादिकम् ॥ ३ ॥

दक्षिणोत्तरविस्तीर्णः स पूर्वपश्चिमायतः ।

सर्वमस्य निषधवत् ज्ञेयं धनुःशरादिकम् ॥ ४ ॥

किन्तु जीवा दक्षिणस्यामुत्तरस्यां शरासनम् ।

दक्षिणाभिमुखो बाण एवमग्रेऽपि भाव्यताम् ॥ ५ ॥

सर्ग १९ भો.

હવે મહાવિદેહને ઉત્તરતરફને સીમાડે નીલવાન નામનો વૈદુર્યમણીમય પર્વત આવેલો છે. ૧.

એનો એક પત્ન્યોપમના આયુષ્યવાળો નીલવાન નામનો સ્વામી છે-એને લઈને એ પર્વત નીલવાન કહેવાય છે. અથવાતો એ નામ શાશ્વતજ છે. ૨.

આ નીલવાનદેવની રાજધાની અન્યત્ર જમ્બૂદ્વીપમાં મેરૂપર્વતથી ઉત્તર દિશામાં છે. હવે-આગળ ઉપર જેમનું વર્ણન આવશે એ દેવોની રાજધાની તથા આયુષ્ય વગેરે વિષે પણ એમજ સમજવું. ૩.

નીલવાનપર્વત ઉત્તરદક્ષિણ પહોળો છે, તથા પૂર્વપશ્ચિમ લાંબો છે. એનું ધનુઃપૃષ્ઠ અને શર વગેરે બધુંય નિષધપર્વત પ્રમાણે છે. પરંતુ એની ‘જીવા’ દક્ષિણાભિમુખી છે, એનું ‘ધનુઃપૃષ્ઠ’ ઉત્તર તરફ છે અને એનું ‘શર’ દક્ષિણાભિમુખ છે. આગળ પણ એ પ્રમાણે સમજ લેવું. ૪-૫.

દીપ્રપ્રભૈરયં કૂટૈર્નવભિઃ શોભિતોઽભિતઃ ।
 બ્રહ્મવ્રતશ્રુતસ્કન્ધ ઇવ ગુપ્તિનિરૂપણૈઃ ॥ ૬ ॥
 તત્ર સિદ્ધાયતનાખ્યં સમુદ્રાસન્નમાદિમમ્ ।
 દ્વિતીયં નીલવત્કૂટં નીલવત્પર્વતેશિતુઃ ॥ ૭ ॥
 તતઃ પૂર્વવિદેહેશસુપર્વેશ્વર્યશાલિતમ્ ।
 કૂટં પૂર્વવિદેહાખ્યં તૃતીયં પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૮ ॥
 શીતાકૂટં તુરીયં ચ શીતાનદીસુરીશ્રિતમ્ ।
 નારીકાન્તં પંચમં તન્નારીકાન્તાસુરીશ્રિતમ્ ॥ ૯ ॥
 કેસરિહ્રદવાસિન્યાઃ કીર્ત્તિદેવ્યા નિકેતનમ્ ।
 ષષ્ઠં સ્પષ્ટં જિનપ્રષ્ટૈઃ કીર્ત્તિકૂટં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૧૦ ॥
 તથાઽપરવિદેહાખ્યં કૂટં સત્તમમીરિતમ્ ।
 સદાઽપરવિદેહેશનિર્જરસ્થાનમુત્તમમ્ ॥ ૧૧ ॥
 રમ્યકલ્પેત્રનાથેન રમ્યકાખ્યસુધામુજા ।
 અધિષ્ઠિતં ચચ્છિષ્ટેષ્ટૈસ્તન્નિષ્ઠંકિતમષ્ટમમ્ ॥ ૧૨ ॥
 તથા ચાનવમજ્ઞાનૈઃ કૂટં નવમમીરિતમ્ ।
 ઉપદર્શનસંજ્ઞં તદુપદર્શનદૈવતમ્ ॥ ૧૩ ॥

જેમ બ્રહ્મવ્રતશ્રુતસ્કન્ધ, નવ ‘ગુપ્તિ’ એટલે ‘વાડ’ નું એની અંદર નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, શોભાયમાન લાગે છે; તેમ આ પર્વત ચોતરફ આવી રહેલાં એનાં નવ દેહીખ્યમાન શિખરોને લઈને બહુ સુશોભિત જણાય છે. ૬.

એ નવ શિખરોમાં પહેલું, સમુદ્રની નજીક આવેલું ‘સિદ્ધાયતન’ નામનું છે; બીજું એ પર્વતના નીલવાન નામના સ્વામીનું ‘નીલવાન નામનું છે; ત્રીજું, પૂર્વવિદેહના સ્વામીની ઋદ્ધિથી સમુદ્ર-એવું ‘પૂર્વવિદેહ’ નામનું છે; ચોથું, શીતા નદીની અધિષ્ઠાત્રી દેવીના આશ્રયવાળું, ‘શીતાકૂટ’ નામે છે; પાંચમું, નારીકાંતા દેવીથી અધિષ્ઠિત થયેલું, ‘નારીકાંત’ નામનું છે; છઠું કેસરિદ્રહ-નિવાસી કીર્ત્તિદેવીના આશ્રયરૂપ ‘કીર્ત્તિકૂટ’ નામનું છે; સાતમું, અપરવિદેહના સ્વામીના નિરન્તરના આશ્રયરૂપ, ‘અપરવિદેહ’ નામનું છે; આઠમું રમ્યકલ્પેત્રના રમ્યકનામના સ્વામીથી અધિષ્ઠિત-એવું ‘રમ્યક’ નામનું છે; છેડલું-નવમું, ઉપદર્શન દેવના સ્થાનરૂપ, ‘ઉપદર્શન’ નામનું છે. ૭-૧૩.

एषामाद्ये जिनगृहं शेषेषु पुनरष्टसु ।

तत्तत्कूटसमाख्यानां प्रासादाः कूटनाकिनाम् ॥ १४ ॥

उक्तवक्ष्यमाणकूटप्रासादचैत्यगोचरम् ।

स्वरूपं हिमवत्कूटप्रासादजिनसद्भवत् ॥ १५ ॥

अस्योपरि महानेकश्चकास्ति केसरिहृदः ।

निषधोपरिभागस्थतिगिच्छेरिव सोदरः ॥ १६ ॥

अत्यन्तसुन्दराकारकेसरालीपरिष्कृतैः ।

शोभते शतपत्राद्यैः ख्यातोऽयं केसरी ततः ॥ १७ ॥

द्वे निम्नगे हृदादस्मान्निर्गते कन्यके इव ।

शीता च नारीकान्ता च दक्षिणोत्तरगे क्रमात् ॥ १८ ॥

दाक्षिणात्यતોરણેન નિર્ગત્ય દક્ષિણામુખી ।

શીતા પૂર્વવિદેહાન્તર્ગત્વૈતિ પ્રાકૃપયોનિધિમ્ ॥ ૧૯ ॥

विशेषतोऽस्याः स्वरूपं च प्रागुक्तमेव ॥

એ નવ ગણાવ્યાં એમાંના પહેલાપર જિનભગવાનનું મંદિર છે. શેષ આઠ શિખરોપર તે તે શિખરના નામેરી દેવતાઓના પ્રાસાદ કે મહેલો છે. ૧૪.

આ કહ્યા એ અને હવે કહેશું એ—સર્વ પ્રાસાદો અને ચૈત્યોનું સમસ્ત સ્વરૂપ હિમવંત-પર્વતના પ્રાસાદ તથા જિનચૈત્ય પ્રમાણે છે. ૧૫.

આ પર્વતપર એક મહાન અને સુંદર ‘કેસરિહૃદ’ નામે દ્રહ-ધરો આવેલો છે, જે નિષધ-પર્વતના તિગિંછિદ્રહ જેવો જ છે. ૧૬.

સુંદર આકૃતિનાં કેસરોવાળાં સંખ્યાબંધ શતપત્ર એટલે કમળો એની અંદર આવેલાં હોવાથી એ ‘કેસરિદ્રહ’ ને નામે ઓળખાય છે. ૧૭.

આ દ્રહમાંથી, બાણે એ કન્યાઓ હોયની એવી ‘શીતા’ અને ‘નારીકાંતા’ નામની નદીઓ નીકળેલી છે. એમાં ‘શીતા’ દક્ષિણ તરફ વહે છે, જ્યારે ‘નારીકાંતા’ ઉત્તર તરફ વહે છે. ૧૮.

વળી ‘શીતા’ એ દ્રહના દક્ષિણ તરફના તોરણમાંથી નીકળીને દક્ષિણ તરફ વહેતી વહેતી પૂર્વવિદેહની અંદર થઈને પૂર્વસમુદ્રમાં ભળે છે. ૧૯.

આ ‘શીતા’ નું સમસ્ત સ્વરૂપ અગાઉ કહી ગયા છીએ.

उत्तराहतोरणेन विनिर्गत्योत्तरामुखी ।
 नारीकान्ता स्वप्रपातकुंडे निपत्य निर्गता ॥ २० ॥
 दक्षिणार्द्धरम्यकस्य विदधाना द्विधा खलु ।
 असंप्राप्ता योजनेन माल्यवन्तं नगं ततः ॥ २१ ॥
 रम्यकस्यापरभागं द्विधा कृत्वाऽपराम्बुधौ ।
 षट्पंचाशच्छैवलिनीसहस्रैर्याति संश्रिता ॥ २२ ॥ विशेषकम् ॥
 अस्या वार्द्धिप्रवेशान्तं स्वरूपमाहदोद्गमात् ।
 विज्ञेयं हरिसलिलानद्या इवाविशेषितम् ॥ २३ ॥
 हृदेऽस्मिन् मूलकमलं चतुर्योजनसंमितम् ।
 तदर्धार्धप्रमाणानि पद्मानां वलयानि षट् ॥ २४ ॥
 पत्न्योपमस्थितिस्तत्र कीर्त्तिता कीर्त्तिदेवता ।
 भवनादिस्थितिस्त्वस्याः श्रीदेव्या इव भाव्यताम् ॥ २५ ॥

इति नीलवान् पर्वतः ॥

બીજી ‘ નારીકાંતા ’ નદી છે તે એ દ્રહના ઉત્તર તરફના તોરણમાંથી નીકળી ઉત્તર તરફ વહેતી વહેતી પોતાના જ નારીકાંત પ્રપાતકુંડમાં પડી, ત્યાંથી બહાર નીકળી, દક્ષિણાર્ધરમ્યક-ક્ષેત્રને એ વિભાગમાં વહેંચી નાખી, માલ્યવંતપર્વત એક યોજન જેટલો રહ્યો ત્યાં આગળથી ઉત્તરાર્ધ રમ્યકક્ષેત્રના પણ એ ભાગલા પાડતી પોતામાં ભળેલી છપ્પન હજાર નદીઓ સહિત પાશ્વિમ સમુદ્રને મળે છે. ૨૦-૨૨.

દ્રહમાંથી નીકળી ત્યાંથી તે છેક સમુદ્રમાં ભળતા સુધીનું, આ નદીનું સમસ્ત સ્વરૂપ, લેશપણ ફારફેરવિના, હરિસલિલા નદી પ્રમાણે સમજવું. ૨૩.

આ દ્રહમાં મુખ્ય કમળ આરયોજનનું છે. એની આસપાસ વળી બીજાં છ વલયો છે. એ વલયોમાંના કમળોનું માન પૂર્વ-પૂર્વનાથી અરધું અરધું છે. ૨૪.

મુખ્ય કમળ પત્ન્યોપમના આયુષ્યવાળી કીર્તિદેવીનું સ્થાન છે. આ કીર્તિદેવીનાં ભવન વગેરે બધું શ્રીદેવીવત બાણુવું ૨૫.

એ પ્રમાણે નીલવાન પર્વતની હકીકત કહી.

ઉત્તરસ્યાં નીલવતો દક્ષિણસ્યાં ચ રુક્મિણઃ ।
 રાજતે રમ્યકક્ષેત્રં રમ્યકામરમર્તુકમ્ ॥ ૨૬ ॥
 સ્વર્ણમાણિવ્યવચિતૈઃ ભૂપ્રદેશૈઃ મનોરમૈઃ ।
 નાનાકલ્પદ્રુમૈઃ રમ્યતયેદં રમ્યકાભિધમ્ ॥ ૨૭ ॥
 પરમાયામરૂપાઽસ્ય પ્રત્યંચા હરિવર્ષવત્ ।
 કિન્ત્વત્ર સા દક્ષિણસ્યામુત્તરસ્યાં શરાસનમ્ ॥ ૨૮ ॥
 ઇષુવાહાક્ષેત્રફલાદ્યપીહ હરિવર્ષવત્ ।
 ક્ષેત્રાનુભાવકાલાદિસ્વરૂપં તદ્વદેવ ચ ॥ ૨૯ ॥
 ક્ષેત્રસ્યાસ્ય મધ્યભાગે વિભાજકોઽર્ધયોઃ દ્વયોઃ ।
 માલ્યવાનિતિ વિરુયાતો વૃત્તવૈતાલ્યપર્વતઃ ॥ ૩૦ ॥
 માલ્યવત્સદશાકારૈઃ તદ્વદેવારુણપ્રભૈઃ ।
 સદા રાજન્નુત્પલાઘ્નૈઃ માલ્યવાનિતિ કીર્ત્યતે ॥ ૩૧ ॥
 જમ્બૂદ્રીપક્ષ્મિતિસૂત્રે તુ માલ્યવત્પર્યાય ઇતિ નામ દૃશ્યતે ॥

હવે, એ નીલવાનની ઉતરે અને રુક્મિણપર્વતની દક્ષિણે, રમ્યક નામે દેવનું રમ્યક નામનું ક્ષેત્ર છે. ૨૬

સુવર્ણમય અને માણિક્યમય પ્રદેશો અને વિવિધજાતિના કલ્પવૃક્ષોને લીધે એ ક્ષેત્ર અત્યન્ત રમ્ય એટલે રમણીય લાગે છે તેથી એનું રમ્યક એવું નામ પડેલું છે. ૨૭.

એની ઉત્કૃષ્ટ લાંબાઈ રૂપી ‘ જીવા ’ એટલે ‘ જ્યા ’ કે પ્રત્યંચા ’ હરિવર્ષક્ષેત્રપ્રમાણે છે. પરન્તુ તે દક્ષિણમાં છે, અને એનું ‘ ધનુઃપૃથ ’ ઉતરમાં છે. ૨૮.

એનાં ‘ શર,’ ‘ બાહા,’ ‘ ક્ષેત્રફળ ’ ઇત્યાદિ તેમજ એનો ‘ ક્ષેત્ર પ્રભાવ,’ ‘ કાળ ’ વગેરે સર્વ સ્વરૂપ હરિવર્ષ પ્રમાણે જ છે. ૨૯.

આ ક્ષેત્રમાં માલ્યવાન નામે ઓળખાતો ગોળાકાર વૈતાલ્ય પર્વત આવી રહ્યો છે, જેને લીધે એના વચમાંથી બે વિભાજ પડી ગયા છે. ૩૦.

એમાં, માલ્યવાનના આકારના અને એની જેવીજ રકત પ્રભાવાળાં પુષ્કળ સુશોભિત કમળો વગેરે વિકસી રહેલાં હોવાથી એ ‘ માલ્યવાન ’ ને નામે પ્રખ્યાત છે. ૩૧.

‘ જમ્બુદ્રીપક્ષ્મિતિ ’ માં તો એનું ‘ માલ્યવત્ પર્યાય ’ એવું નામ છે.

ક્ષેત્રલોક.] પાંચમું 'રમ્યક' ક્ષેત્ર । 'રુપ્પી' નામનો પાંચમો વર્ષધર પર્વત । (૩૬૯)

પ્રભાસાશ્રયસુરસ્તત્ર સ્વામી પલ્પોપમસ્થિતિઃ ।

મેરોરુત્તરતસ્તસ્ય પુરી નીલવદાદિવત્ ॥ ૩૨ ॥

હરિવર્ષસ્થાયિગન્ધાપાતિવૈતાઢ્યશૈલવત્ ।

જ્ઞેયમસ્યાપિ સકલં સ્વરૂપમવિશેષિતમ્ ॥ ૩૩ ॥

ઉદક રમ્યકવર્ષસ્યાપાગ્ હૈરાણ્યવતસ્ય ચ ।

રુક્મી નામ્ના વર્ષધરઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ પરમર્ષિભિઃ ॥ ૩૪ ॥

સ પૂર્વપશ્ચિમાયામો દક્ષિણોત્તરવિસ્તૃતઃ ।

મહાહિમવતો બન્ધુરિવાત્યન્તસમાકૃતિઃ ॥ ૩૫ ॥

રુક્મં રૂપ્યં તદસ્યાસ્તીત્યન્વર્થકલિતાભિધઃ ।

સર્વાત્મના રૂપ્યમયો રુક્મિનામસુરાશ્રિતઃ ॥ ૩૬ ॥

ઇદં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તૌ ॥ ક્ષેત્રસમાસવૃત્તૌ તુ રુક્મં શ્વેતં હેમ તન્મય
અયમુક્તઃ ઇતિ જ્ઞેયમ્ ॥

આ પર્વતનો સ્વામી 'પ્રભાસ' નામનો દેવ છે, જેનું એક 'પલ્પોપમનું' આયુષ્ય છે. એની રાજધાની, નીલવાન વગેરેની જેમ, મેરુની ઉત્તરે છે. ૩૨.

એનું પણ સર્વ સ્વરૂપ, હરિવર્ષક્ષેત્રના ગન્ધાપાતિવૈતાઢ્ય પ્રમાણે છે; લેશ પણ ફેરફાર નથી. ૩૩.

રમ્યકક્ષેત્રથી ઉત્તરે અને હૈરણ્યવંતથી દક્ષિણે 'રુક્મી' કે 'રૂપ્પી' નામનો વર્ષધર પર્વત આવેલો છે. ૩૪.

એ પર્વત પૂર્વપશ્ચિમ લાંબો છે, અને ઉત્તરદક્ષિણ પહોળો છે. એ વળી જાણે મહાહિમવંતપર્વતનો અંધુ હોયની એમ એને જરાયેજરા મળતો છે. ૩૫.

'રુક્મ' એટલે રૂપ્ય-રૂપું, એ પરથી, રૂપ્યમય હોઇને એનું રુક્મી કે રૂપ્પી એવું સાર્થક નામ પડેલું છે. વળી એનો અધિષ્ઠાતા દેવ પણ રુક્મી નામનો છે. ૩૬.

'રુક્મી' નો આવો અર્થ 'જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્ત' ની ટીકામાં છે. જ્યારે 'ક્ષેત્રસમાસ' ની ટીકામાં 'રુક્મ' એટલે 'શ્વેતસુવર્ણ' અને 'રુક્મી' એટલે 'શ્વેતસુવર્ણમય' એમ અર્થ કરેલો છે.

વિશિષ્ટૈરષ્ટભિઃ કૂટૈઃ સોઽતિતુંગૈરલંકૃતઃ ।

દિગદ્ગનાનામષ્ટાનાં ક્રીડાપર્વતકૈરિવ ॥ ૩૭ ॥

આયં પૂર્વાર્ણવાસન્નં સિદ્ધાયતનસંજ્ઞિતમ્ ।

રુક્મિદેવાધિષ્ઠિતં ચ રુક્મિસંજ્ઞં દ્વિતીયકમ્ ॥ ૩૮ ॥

રમ્યકાધીશ્વરસ્થાનં તૃતીયં રમ્યકાભિધમ્ ।

તુર્યં નરકાન્તાદેવ્યા નરકાન્તાભિધં ચ તત્ ॥ ૩૯ ॥

તથા મહાપુંડરીકહૃદેશાયાઃ શુભાસ્પદમ્ ।

બુદ્ધિકૂટં બુદ્ધિદેવ્યા પંચમં પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૪૦ ॥

રૂપ્યકૂલાનદીદેવ્યાઃ ષષ્ઠં કૂટં તદાખ્યયા ।

સપ્તમં હૈરણ્યવતં હૈરણ્યવતદૈવતમ્ ॥ ૪૧ ॥

મણિકાંચનદેવાલ્યં મણિકાંચનમષ્ટમમ્ ।

આયે જિનાલયોઽન્યેષુ પ્રાસાદાઃ સ્વામિનાકિનામ્ ॥ ૪૨ ॥

માનં સ્વરૂપં કૂટાનાં ચૈત્યનિર્જરસદ્ગનામ્ ।

હિમવદ્ગિરિવત્ સર્વં તથૈવાસ્ય ગિરેરપિ ॥ ૪૩ ॥

આ રૂક્મીપર્વતને, આઠ દિકકુમારીઓના ક્રીડાપર્વતો હોયની એવા આઠ સુંદર ઉંચા શિખરો છે. ૩૭.

પહેલું, પૂર્વસમુદ્રની નજદીકમાં ‘ સિદ્ધાયતન ’ નામનું; બીજું, રૂક્મીદેવના આશ્રયરૂપ ‘ રૂક્મી ’ નામનું; ત્રીજું, રમ્યકક્ષેત્રના સ્વામીના આશ્રયરૂપ, ‘ રમ્યક ’ નામનું; ચોથું, નર-કાંતાદેવીના સ્થાનરૂપ ‘ નરકાંત ’ નામનું; પાંચમું, મહાપુંડરીક હૃદની સ્વામિની બુદ્ધિદેવીના આશ્રયરૂપ, ‘ બુદ્ધિકૂટ ’ નામનું; છઠું, રૂપ્યકૂલાનદીની દેવીથી અધિષ્ઠિત, ‘ રૂપ્ય ’ નામનું; સાતમું હૈરણ્યવંત દેવના નિવાસરૂપ, ‘ હૈરણ્યવંત ’ નામનું; અને આઠમું, મણિકાંચનદેવની માલિકીનું ‘ મણિકાંચન ’ નામનું. ૩૮-૪૧.

પહેલા સિદ્ધાયતનશિખરપર જિનભગવાનનું ચૈત્ય છે; બીજા શેષ સાતેપર એમના માલિક-દેવોના પ્રાસાદો છે. ૪૨.

આ પર્વતનું તેમજ એનાં શિખરોનું માન, સ્વરૂપ તથા એ પર આવેલાં ચૈત્ય, દેવ-પ્રાસાદો આદિનું સર્વ સ્વરૂપ હિમવંતપર્વત પ્રમાણે છે. ૪૩.

હરો મહાપુંડરીકો મહાપદ્મહરોપમઃ ।

વિભાતિ સલિલૈઃ સ્વચ્છૈઃ નિર્જયન્ માનસં સરઃ ॥ ૪૪ ॥

અસ્મિંશ્ચ મૂલકમલં યોજનદ્વયસંમિતમ્ ।

તદર્ધાર્ધપ્રમાણાનિ શેષાઞ્જવલયાનિ ષટ્ ॥ ૪૫ ॥

અત્રાધિષ્ઠાયા કા બુદ્ધૈઃ બોધિતા બુદ્ધિદેવતા ।

ભવનાદિસમૃદ્ધ્યા સા શ્રીદેવતાનુકારિણી ॥ ૪૬ ॥

હ્રદાદસ્માદાપગે દ્વે દક્ષિણોદગ્મુખે ક્રમાત્ ।

વિનિર્ગતે શ્મશ્રુલેખે ઇવોત્તરૌષ્ઠમધ્યતઃ ॥ ૪૭ ॥

દાક્ષિણાત્યતોરણેન નિઃસૃત્ય દક્ષિણામુખી ।

નરકાન્તા સ્વકે કુપડે ગત્વા સ્નાત્વેવ નિર્ગતા ॥ ૪૮ ॥

રમ્યકોદીચ્યભાગસ્ય દ્વૈધીકારભયાદિવ ।

અર્વાક્ સ્થિતા યોજનેન માલ્યવદ્ધરણીધરાત્ ॥ ૪૯ ॥

તતો વલિત્વા મિન્દાના પૂર્વાર્દ્ધ રમ્યકસ્ય સા ।

પૂર્વામ્ભોધૌ યાતિ નદીષટ્પંચાશત્સહસ્રયુક્ ॥ ૫૦ ॥ વિશેષકમ્ ॥

એ પર્વતનો, મહાપદ્મદ્રહ તુલ્ય, 'મહાપુંડરીક' નામનો દ્રહ છે. માનસ સરોવરનાથી પણ ચઢી જાય એવાં એનાં સ્વચ્છ જળ છે. ૪૪.

આ દ્રહતું મુખ્યકમળ જે યોજન પ્રમાણુ છે. એની આસપાસ બીજા છ વલયો છે, જે દરેકના કમળનું, પૂર્વ પૂર્વના કરતાં અરધું અરધું પ્રમાણુ છે. ૪૫.

એ કમળની અધિષ્ઠાત્રી 'બુદ્ધિ' નામની દેવી છે. એનાં 'લવન' આદિક સમૃદ્ધિ લક્ષ્મીદેવીના પ્રમાણુ છે. ૪૬.

આ દ્રહમાંથી, જાણે ઉપદ્રા હોઈના મધ્યભાગ થકી જે બાબુએ શ્મશ્રુલેખા નીકળી હોયની એવી, દક્ષિણ અને ઉત્તર તરફ વહેતી જે નદીઓ નીકળેલી છે. ૪૭.

જેમાંથી એક નરકાંતા નામની છે તે એ દ્રહના દક્ષિણ તરફના તોરણમાંથી નીકળી દક્ષિણ તરફ વહેતી વહેતી, જાણે સ્નાન કરવા માટે હોયની એમ પોતાના કુંડમાં પડી, ત્યાંથી બહાર નીકળી રમ્યક ક્ષેત્રના ઉત્તરાર્ધના જે કટકા થઈ જવાના લયથી હોયની એમ માલ્યવાન પર્વતથી એક યોજન જેટલે છેટેથીજ વલણ લઈ, એજ રમ્યકના પૂર્વાર્ધને ભેદી કરી, માર્ગમાં મળેલી છપ્પન હજાર નદીઓની સંગાથે પૂર્વસમુદ્રમાં જઈ ભળે છે. ૪૮-૫૦.

ઉત્તરાહતોરણેન વિનિર્ગત્યોત્તરામુખી ।

રૂપ્યકૂલા સ્વપ્રપાતકુંડે નિપત્ય નિર્ગતા ॥ ૫૧ ॥

દક્ષિણાર્ધં ચ હૈરણ્યવતસ્ય કુર્વતી દ્વિધા ।

ક્રોશદ્વ્યેનાસંપ્રાપ્તા વિકટાપાતિનં ગિરિમ્ ॥ ૫૨ ॥

તતો નિવૃત્ય હૈરણ્યવતાપરાર્ધભેદિની ।

અષ્ટાવિંશત્યા સહસ્રૈઃ સરિદ્ભિરાશ્રિતા પથિ ॥ ૫૩ ॥

તાદૃક્ષેત્રવિભેદોત્થપાતકાનુશયાદિવ ।

પપાત પશ્ચિમામ્ભોધૌ તદ્બુદ્ધજિહ્વાસયા ॥ ૫૪ ॥ કલાપકમ્ ॥

इति रुक्मिपर्वतः ।

ક્ષેત્રં ચ હૈરણ્યવતમુદીચ્યાં રુક્મિણો ગિરેઃ ।

દક્ષિણસ્યાં શિખરિણોર્દ્વયોર્લીનમિવાન્તરે ॥ ૫૫ ॥

રૂપ્યં હિરણ્યશબ્દેન સુવર્ણમપિ વોચ્યતે ।

તતો હિરણ્યવન્તૌ દ્વૌ તન્મયત્વાત્ ધરાધરૌ ॥ ૫૬ ॥

રુક્મી ચ શિખરી ચાપિ તદ્દિરણ્યવતોરિદમ્ ।

હૈરણ્યવતમિત્યાદુઃ ક્ષેત્રમેતત્ મહાધિયઃ ॥ ૫૭ ॥

બીજી નદી ' રૂપ્યકૂલા ' નામની છે. તે એજ દ્રહના ઉત્તર તરફના તોરણમાંથી નીકળી ઉત્તર તરફનો માર્ગ લઈ, રસ્તે પોતાના પ્રપાતકુંડમાં પડી ત્યાંથી બહાર નીકળી હૈરણ્યવંત ક્ષેત્રના દક્ષિણ તરફના અર્ધ ભાગના બે વિભાગ કરતી, વિકટાપાતિ પર્વતથી બે કોસ જેટલે છેટેથીજ વલણ લઈ એજ હૈરણ્યવંતના ઉત્તર તરફના અર્ધભાગને પણ બે વિભાગમાં વહેંચતી, રસ્તે મળેલી અઠ્યાવીશ હજાર નદીઓની સંગાથે, બાણે એવા હૈરણ્યવંત જેવા ક્ષેત્રને બેદી કટકા કર્યાથી લાગેલા પાપના પ્રાયશ્ચિત્તને અર્થેજ હોયની એમ, પશ્ચિમસમુદ્રમાં જઈ પડે છે. ૫૧-૫૪.

એ પ્રમાણે રૂક્મિપર્વતનું વર્ણન કર્યું.

(હવે હૈરણ્યવત ક્ષેત્રની હકીકત).

એ ક્ષેત્ર રૂક્મિપર્વતની ઉતરે અને શિખરિ પર્વતની દક્ષિણે આવેલું હોય, બાણે એ બેની વચ્ચે સંતાઈ બેઠું હોયની એવું જણાય છે. ૫૫.

' હિરણ્ય ' એટલે ' રૂપ ' પણ થાય છે અને ' સુવર્ણ ' પણ થાય છે. તેથી રૂક્મિ અને

પ્રયચ્છતિ હિરણ્યં વા યુગ્મિનામાસનાદિષુ ।

યત્ સન્તિ તત્ર બહવઃ શિલાપટ્ટા હિરણ્યજાઃ ॥ ૫૮ ॥

પ્રભૂતં તન્નિલયોગિ વાસ્યાસ્તીતિ હિરણ્યવત્ ।

તદેવ હૈરણ્યવતમિત્યાહુઃ મુનિસત્તમાઃ ॥ ૫૯ ॥

હૈરણ્યવતનામા વા દેવઃ પલ્યોપમસ્થિતિઃ ।

ऐश्वर्यं कलयत्यत्र तद्योगात् प्रथितं तथा ॥ ६० ॥

ક્ષેત્રાનુભાવો માનં ચ નૃતિરશ્ચામપિ સ્થિતિઃ ।

निखिलं हैमवतवद्विज्ञेयमिह धीधनैः ॥ ६१ ॥

ક્ષેત્રસ્યાસ્ય મધ્યભાગે ચતુરંશવિભાજકઃ ।

वैताढ्यो विकटापाती रात्निकः पल्यसंस्थितः ॥ ६२ ॥

પશ્ચોત્પલ્લશતપત્રાદીનિ સન્ત્યત્ર સંતતમ્ ।

विकटापातिवर्णानि विकटापालयं ततः ॥ ६३ ॥

શિખરી, જે ઝેડ (અનુક્રમે) રૂપ્યમય અને સુવર્ણમય છે તે ઝેડનું ' હિરણ્યવંત ' એવું એક સમાન નામ કહી શકાય. એટલે એ હિરણ્યવંત પર્વતોના સંબંધવાળું જે ક્ષેત્ર તે હૈરણ્યવંત ક્ષેત્ર. ૫૬-૫૭.

અથવા તો ત્યાં હિરણ્ય એટલે સુવર્ણની પુષ્કળ પાટયો હોવાથી, ત્યાંના ધુગલીઆને આસન વગેરેને માટે એ ક્ષેત્ર આખ્યા કરે છે માટે એ નામ પડેલું છે. ૫૮.

અથવા તો એમની નિત્ય ઉપયોગની પ્રચુરતર વસ્તુઓ હિરણ્યવત્ એટલે સુવર્ણવાળી હોવાથી મુનિવરોએ એ નામ પાડેલું છે. ૫૯.

અથવા તો ત્યાં એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળો હૈરણ્યવંત દેવ પ્રભુત્વ એટલે ઉપરીપણ્ણ લોગવે છે એને લીધે એ નામ પડેલું છે. ૬૦.

આ ક્ષેત્રનો પ્રભાવ, એનું પ્રમાણ તથા ત્યાંના મનુષ્ય અને તિર્યંચોની સ્થિતિ-એ સર્વ હૈમવતક્ષેત્રવત્ બાળવું. ૬૧.

આ ક્ષેત્રમાં રત્નમય ' વિકટાપાતિ ' વૈતાલ્ય આવેલો છે. એનો પાલા જેવો આકાર છે અને એના ચાર વિભાગ પડેલા છે. ૬૨.

' વિકટાપાતિ ' એટલે કદિ ન ઉડી જાય એવા ' પાકા ' વર્ણ-રંગના પત્રો, ઉત્પલો તથા શતપત્ર આદિ ત્યાં નિરન્તર લભ્ય હોવાથી એ ' વિકટાપાતિ ' કહેવાય છે. ૬૩.

આસ્તે દેવોઽરુણાખ્યોઽત્ર સ્વામી પલ્યોપમસ્થિતિઃ ।

જમ્બૂદ્વીપેઽન્યત્ર નગર્યુદીચ્યામસ્ય મેરુતઃ ॥ ૬૪ ॥

શેષમસ્ય સ્વરૂપં તુ ગન્ધાપાતિનગેન્દ્રવત્ ।

एवं चत्वारोऽपि वृत्तवैताढ्या रात्निकाः समाः ॥ ६५ ॥

एवं च क्षेत्रविचारसूत्रवृत्त्यभिप्रायेण हैमवते शब्दापाती हैरण्यवते विकटापाती हरिवर्षे गन्धापाती रम्यके माल्यवान् इति वृत्तवैताढ्यानां व्यवस्था ॥ जम्बूद्वीपवृत्त्यभिप्रायेण तु हैमवते शब्दापाती हरिवर्षे विकटापाती रम्यके गन्धापाती हैरण्यवते माल्यवान् इति व्यवस्थेति ॥ अत्र तत्त्वं सर्वविद्वेद्यम् ॥

इति हैरण्यवतक्षेत्रम् ॥

उदीच्यां हैरण्यवतादपागैरवतादपि ।

षष्ठो वर्षधरः ख्यातः शिखरी नाम पर्वतः ॥ ६६ ॥

ज्ञेयः शिखरिशब्देन वृक्षस्तदाकृतीनि च ।

भूयांसि रत्नकूटानि सन्त्यत्रेति शिखर्यसौ ॥ ६७ ॥

અહિં એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળો અરુણ નામનો દેવ સ્વામિત્વ ભોગવે છે. એની રાજધાનીની નગરી અન્યત્ર જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની ઉત્તરે છે. ૬૪.

એનું શેષ સ્વરૂપ ગન્ધાપાતિ વૈતાઢ્ય પ્રમાણે છે.

બળી ચારે વૃત્તવૈતાઢ્યો એક સરખા રત્નમય છે. ૬૫.

ક્ષેત્રવિચારસૂત્રની વૃત્તિને અભિપ્રાયે એજ પ્રમાણે વ્યવસ્થા છે—એટલેકે હૈમવંતક્ષેત્રમાં ‘ શબ્દાપાતી ’ નામનો વૃત્તવૈતાઢ્ય આવેલો છે; હૈરણ્યવંતમાં ‘ વિકટાપાતી ’ નામનો; હરિવર્ષમાં ‘ ગન્ધાપાતી ’ નામનો; અને રમ્યકમાં ‘ માલ્યવાન ’ નામનો. પણ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની વૃત્તિમાં તો એમ કહ્યું છે કે “ હૈમવંતમાં ‘ શબ્દાપાતી ’ આવેલો છે; હરિવર્ષમાં ‘ વિકટાપાતી ’; રમ્યકમાં ‘ ગન્ધાપાતી ’ અને હૈરણ્યવંતમાં ‘ માલ્યવાન ’ આવેલો છે. ” સાચું કયું તે કેવળી જાણે.

એ પ્રમાણે હૈરણ્યવંત ક્ષેત્રની હકીકત સમજવી.

હવે શિખરિ પર્વત વિષે.

હૈરણ્યવંતથી ઉત્તરે તથા ઐરવતથી દક્ષિણે છઠ્ઠો ‘ શિખરિ ’ નામનો વર્ષધર પર્વત આવેલો છે. ૬૬.

‘ શિખરિ ’ શબ્દનો અર્થ અહિં ‘ વૃક્ષ ’ લેવો; અને એના આકારનાં અહિં પુષ્કળ રત્નમય શિખરો છે તેથી તે ‘ શિખરિ ’ પર્વત કહેવાય છે. ૬૭.

સન્ત્યેકાદશ કૂટાનિ વદ્યમાણાનિ યાનિ તુ ।
 તેભ્યોઽમૂન્યતિરિક્તાનિ કૂટાનીતિ વિભાવ્યતામ્ ॥ ૬૮ ॥
 અન્યથા સર્વશૈલાનાં યથોક્તકૂટયોગતઃ ।
 શિખરિત્વવ્યપદેશઃ સમ્ભવન્ કેન વાર્યતે ॥ ૬૯ ॥
 સ ચૈકાદશભિઃ કૂટૈઃ પરિતોઽલંકૃતો ગિરિઃ ।
 પ્રતિમાભિરિવ શ્રાદ્ધધર્મઃ શર્મદર્શનઃ ॥ ૭૦ ॥
 ગ્રાઘં સિદ્ધાયતનાખ્યં પૂર્વવારિધિસન્નિધૌ ।
 દ્વિતીયં શિખરિસ્વર્ગિકૂટં શિખરિસંજ્ઞકમ્ ॥ ૭૧ ॥
 તૃતીયં હૈરણ્યવતકૂટં તત્સ્વામિદૈવતમ્ ।
 તૂર્યં સુવર્ણકૂલાખ્યં તન્નદીદેવતાસ્પદમ્ ॥ ૭૨ ॥
 દિક્કુમાર્યાઃ સુરાદેવ્યાઃ પંચમં ચ તદાખ્યયા ।
 ષષ્ઠં રક્તાવર્તનાખ્યં લક્ષ્મીકૂટં ચ સત્તમમ્ ॥ ૭૩ ॥
 રક્તવત્યાવર્તનાખ્યં પ્રજ્ઞતં કૂટમષ્ટમમ્ ।
 ઇલાદેવ્યા દિક્કુમાર્યા નામ્ના ચ નવમં મતમ્ ॥ ૭૪ ॥
 દશમં ચૈરવતાખ્યમૈરાવતસુરાશ્રિતમ્ ।
 સ્યાત્તિર્ગિચ્છિહદેશાયાસ્તિર્ગિચ્છિકૂટમન્તિમમ્ ॥ ૭૫ ॥

જે (અમુક) અગ્યાર શિખરોની વાત હવે હમણાંજ કહેશું એથી આ જૂઠાં સમજવાં. કારણકે અન્યથા તો એવા કૂટને યોગે પર્વત માત્રનાં 'શિખરિ' એવા નામાભિધાનનો સંભવ ઉભો થાય. ૬૮-૬૯.

સુંદર સમ્યક્ત્વવાળો શ્રાદ્ધધર્મ જેમ અગ્યાર 'પડિમા' થી શોભે છે તેમ આ પર્વત એનાં ફરતાં આવેલાં અગ્યાર શિખરોથી શોભી રહ્યો છે. ૭૦.

એ અગ્યારમાં પહેલું, પૂર્વ મહાસાગરની નજદીકમાં આવેલું, 'સિદ્ધાયતન' નામનું છે; બીજું શિખરિદેવનું, 'શિખરિ' નામનું છે; ત્રીજું હિરણ્યવંત ક્ષેત્રના સ્વામિનું, 'હૈરણ્યવંત' નામનું છે; ચોથું સુવર્ણકૂલાનદીની દેવીનું 'સુવર્ણકૂલ.' નામનું છે; પાંચમું, સુરાદેવી નામે દિક્કુમારીનું, એના જ નામનું છે. છઠું 'રક્તાવર્તન', સાતમું 'લક્ષ્મીકૂટ' અને આઠમું 'રક્તવત્યાવર્તન' છે. વળી નવમું, ઇલાદેવી નામે દિક્કુમારીનું, એના જ નામનું છે; દશમું 'ઐરાવત' નામના દેવના આશ્રયભૂત-એવું 'ઐરાવત' નામનું છે; અને છેલ્લું-અગ્યારમું તિર્ગિચ્છિહના માલિકનું 'તિર્ગિચ્છિકૂટ' નામનું છે. ૭૧-૭૫.

इदं जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिसूत्राभिप्रायेण ॥ क्षेत्रसमासे तु अत्र पंचमं
श्रीदेवीकूटं नवमं गन्धापातीकूटमिति दृश्यते ॥

આથો ચૈત્યં શેષકૂટદશકે ચ સુધામુજામ્ ।

तत्तत्कूटसमाख्यानां स्युः प्रासादावतंसकाः ॥ ७६ ॥

પુણ્ડરીકહૃદશ્ચાત્ર પદ્મહૃદસહોદરઃ ।

अस्मिंश्च मूलकमलमेकयोजनसंमितम् ॥ ७७ ॥

તદર્ધાર્ધપ્રમાણાનિ શેષાબ્જવલયાનિ ષટ્ ।

लक्ष्मीदेवी वसत्यत्र स्थित्या श्रीदेवतेव सा ॥ ७८ ॥

હિવમદ્ગિરિવત્ સર્વ માનમત્રાપિ ચિન્ત્યતામ્ ।

ज्याबाहाधनुरादीनां केवलं दिग्विपर्ययः ॥ ७९ ॥

નવ્યસ્તિસ્તો હૃદાદસ્માત્ નિર્ગતાઃ ત્રિભિરધ્વભિઃ ।

नदी सुवर्णकूलाख्या रक्ता रक्तवतीति च ॥ ८० ॥

દક્ષિણેનાધ્વના તત્ર નિર્ગત્ય દક્ષિણામુસ્ત્રી ।

सुवर्णकूला पतति कुण्डे स्वसमनामनि ॥ ८१ ॥

એ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રને અનુસરીને કહ્યું છે. ક્ષેત્રસમાસમાં તો એવો ઉલ્લેખ છે કે પાંચમું ‘ દેવીકૂટ ’ છે, અને નવમું ‘ ગન્ધાપાતિકૂટ ’ છે.

પહેલા શિખરપર જિનેશ્વરનું ચૈત્ય છે. શેષ દશપર તે તે શિખરના નામાભિધાન-વાળા દેવોના પ્રાસાદ એટલે મહેલો છે. ૭૬.

આ પર્વતપર પદ્મદ્રહ જેવોજ એક ‘ પુંડરીક ’ નામે દ્રહ છે. એમાં કમળો પુષ્કળ છે પણ જે એક મૂળકમળ છે તે એક યોજન પ્રમાણ છે. બીજાં દ્વરતાં છ વલયોમાં જે કમળો છે તે ઉત્તરોત્તર પૂર્વપૂર્વથી અર્ધઅર્ધ વિસ્તારના છે. અહિં શ્રીદેવી જેવીજ એક લક્ષ્મીદેવીનો વાસ છે. ૭૭-૭૮ .

આ પર્વતની જ્યા , બાહા, ધનુ આદિકતું પ્રમાણ હિમવંત પર્વત પ્રમાણે છે. માત્ર દિશા ઉલટસુલટ છે. ૭૯.

જે ‘ પુંડરીક ’ નામનો અહિં દ્રહ કહ્યો તેમાંથી ત્રણ માર્ગે ત્રણ નદીઓ નીકળે છેઃ (૧) સુવર્ણકૂલા, (૨) રક્તા અને (૩) રક્તવતી. ૮૦.

સુવર્ણકૂલા દક્ષિણમાર્ગે નીકળે છે અને (વહેતી વહેતી) પોતાના નામનાજ કુંડમાં પડે છે. ત્યાંથી પાછી નીકળી હૈરણ્યવંત ક્ષેત્રના ઉત્તરાર્ધને એ ભાગમાં વહેંચતી, વિકટાપાતિ

તતો નિર્ગત્ય હૈરણ્યવતોત્તરાર્ધભેદિની ।
 યોજનાર્થેન દૂરસ્થા વિકટાપાતિભૂધરાત્ ॥ ૮૨ ॥
 પ્રાક્ પરાવર્ત્ય હૈરણ્યવતપૂર્વાર્ધમાદિતઃ ।
 સૂત્રધારસ્યેવ રજ્જુઃ દ્વિધા વિદધતી ક્રમાત્ ॥ ૮૩ ॥
 અષ્ટાવિંશત્યા સહસ્રૈઃ નદીભિઃ પરિપૂરિતા ।
 યહિણીવ સ્વામિગેહે વિશતિ પ્રાચ્યવારિધૌ ॥ ૮૪ ॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥
 અસ્માદેવ હ્રદાત્ પ્રાચ્યતોરણેન વિનિર્ગતા ।
 રક્તાનદી પૂર્વદિશિ પ્રવૃત્તા પર્વતોપરિ ॥ ૮૫ ॥
 યોજનાનાં પંચશતીમતિક્રમ્ય તતઃ પરમ્ ।
 રક્તાવર્ત્તનકૂટસ્યાધસ્તાદુત્તરતો ભવેત્ ॥ ૮૬ ॥
 ત્રયોવિંશાં પંચશતીં યોજનાનાં કલાત્રયમ્ ।
 સાર્દ્ધં ગત્વાધિકમુદક્ શિખરિદ્ધમાધરોપરિ ॥ ૮૭ ॥
 વજ્રજિવિહકયોત્તીર્ય કુંડે રક્તાપ્રપાતકે ।
 શતયોજનપ્રપાતા ભુજંગીવાવિશત્ બિલે ॥ ૮૮ ॥
 ઉદીચ્યતોરણેનાસ્માદ્વિનિર્ગત્યોત્તરામુખી ।
 નદીસપ્તસહસ્રાઢ્યા વૈતાઢ્યગિરિસીમયા ॥ ૮૯ ॥

પર્વતથી અરધા યોજન જેટલે છેટેથી પૂર્વતરફ વળણુ લઇ, વળી સુથારની દોરીની એમ એજ હૈરણ્યવતના પૂર્વાર્દ્ધને પણ બે ભાગમાં વહેંચતી, ભાગમાં ક્રમે ક્રમે પોતામાં ભળેલી અઘ્યાવીશ હજાર નદીઓની સંગાથે, ભરતારને ઘેર જતી એક સ્ત્રી હોયની એમ પૂર્વસમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે. ૮૧-૮૪.

એજ દ્રહના પૂર્વ તરફના તોરણમાંથી રક્તા નદી નીકળે છે અને પર્વતપર ઉગમણી વહે છે. વળી પાંચસો યોજન જેટલે છેટે ગયા પછી રક્તાવર્તન નામના શિખરની નીચે થઇને ઉત્તરતરફ વહે છે. એવી રીતે પાંચસોત્રેવીશ યોજનને સાડાત્રણ કળા જેટલું ઉત્તર તરફ વહી, એક નાગણી પોતાના બીજ એટલે દરમાં પ્રવેશ કરતી હોય એમ એકસો યોજનની ઉંચાઇ પરથી રક્તાપ્રપાત કુંડમાં પડે છે. ત્યાંથી પાછી એના ઉત્તરાદા તોરણમાંથી નીકળી ઉત્તરાદી વહેતી સાત હજાર નદીઓથી સંગત થઇ વૈતાઢ્ય પર્વતની હૃદમાં આવેલી ખંડપ્રપાતા શુક્તની

દર્યાઃ સ્વણ્ડપ્રપાતાયાઃ પ્રાચ્યાં વૈતાલ્યભૂધરમ્ ।
 ભિત્વોદીચ્યૈઃ સસનદીસહસ્રૈરાશ્રિતાધ્વનિ ॥ ૯૦ ॥
 સહસ્રૈઃ સરિતામેવં ચતુર્દશભિરાશ્રિતા ।
 વિભિચ જગતીં પૂર્વાર્ણવેઽસૌ વિશતિ દ્રુતમ્ ॥ ૯૧ ॥
 પશ્ચિમેન તોરણેન હ્રદાદસ્માદ્વિનિર્ગતા ।
 રક્તાવતી પશ્ચિમાયાં પ્રવૃત્તા પર્વતોપરિ ॥ ૯૨ ॥
 અતિક્રમ્ય પંચશતીં નિજાવર્તનકૂટતઃ ।
 પર્વતોપર્યુત્તરસ્યાં વ્યૂઢા તત્ર ઘ્યતીત્ય ચ ॥ ૯૩ ॥
 ત્રયોવિંશાં પંચશતીં સાગ્રં સાર્ધકલાત્રયમ્ ।
 વજ્રમચ્ચા જિઘ્રિકયા યોજનૈકશતોન્નતાત્ ॥ ૯૪ ॥
 નિપત્ય પર્વતાત્ રક્તાવતીપ્રપાતકુણ્ડકે ।
 રોષાવેશાત્ ભામિનીવ દત્તજ્ઞંપા મહાવટે ॥ ૯૫ ॥
 ઉદીચ્યેનાધ્વના તસ્માદુદગ્મુખી વિનિર્ગતા ।
 શ્રાવૈતાલ્યાન્તિકં સસનદીસહસ્રસેવિતા ॥ ૯૬ ॥
 કન્દરાયાઃ તમિસ્ત્રાયાઃ પશ્ચિમાયાં ધરાધરમ્ ।
 દ્રુતં વિભિચ વૈતાલ્યમુત્તરાર્ધં સમાગતા ॥ ૯૭ ॥
 ઉદીચ્યૈઃ સસભિઃ સિન્ધુસહસ્રૈઃ સહ ગચ્છતિ ।
 પશ્ચિમાબ્ધાવિતિ નદીચતુર્દશસહસ્રયુક્ ॥ ૯૮ ॥

પૂર્વમાં એજ પર્વતને લેદી, માર્ગમાં વળી બીજી સાત હજાર નદીઓ ભળવાથી, એકંદર
 એક હજાર નદીઓના પરિવાર સહિત, ‘ જગતી ’ ના કોટને લેદી તુરત પૂર્વસમુદ્રમાં
 જઇ પડે છે. ૮૫-૯૧.

હવે ત્રીજી રક્તાવતી નદી એજ દ્રહના આથમણી તોરણમાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ પર્વત-
 પર પાંચસો યોજન જેટલું વહી પોતાના આવર્તનકૂટથી ઉત્તર તરફ વળણ લઇ સમગ્ર પાંચસો
 ત્રેવીશ યોજન સાડાત્રણ કળા પ્રમાણ માર્ગ કાપી, એકસો યોજનપૂર ઉંચા પર્વતપરથી કોઇ
 કોધાવિષ્ટ ભામિની મ્હોટા કુવામાં ઝંપાપાત કરે તેમ, વજ્રમચ્ચળ્હાકારે રક્તાવતી પ્રપાતકુંડમાં
 પડે છે. ત્યાંથી વળી ઉત્તરમાર્ગે નીકળી ઉત્તરાદી વહેતી વૈતાલ્યપર્વતની હ્રદસુધીમાં સાતહજાર

इति शिखरी पर्वतः ॥

उत्तरस्यां शिखरिण उदीच्यलवणार्णवात् ।

दक्षिणस्यामैरवतક્ષેત્રં भाति मनोहरम् ॥ ९९ ॥

ऐरावतः सुरो ह्यस्य स्वामी पल्योपमस्थितिः ।

वसत्यत्र ततः ख्यातमिदमैरावतारूपया ॥ १०० ॥

भरतस्य प्रतिबिम्बमिवેદં સંમુખેઽમ્બુધૌ ।

તત્પ્રમાણં તેન તુલ્યં સદા તદનુવર્ત્તે ॥ ૧૦૧ ॥

भानुना भासिते तस्मिंस्तेनेदमपि भासितम् ।

इन्दुना शोभिते तत्रादोऽपि स्यात्तेन शोभितम् ॥ १०२ ॥

तद्यदा षड्भिररकैः भिन्नां भिन्नां दशां श्रयेत् ।

तथેદમપિ સન્મિત્રમિવ મિત્રાનુવૃત્તિકૃત્ ॥ ૧૦૩ ॥

जिने तत्र जिनोऽत्रापि चक्रयत्र तत्र चक्रिणि ।

वासुदेवादिषु सत्सु तत्रात्रापि भवन्ति ते ॥ १०४ ॥

નદીઓથી સંગત થઇ, તમિસાગુક્ષાથી પશ્ચિમે વૈતાલ્યપર્વતને લેદી ઉત્તરાર્ધમાં આવી વળી ઉત્તરાદી સાત હજાર નદીઓ મળવાથી કુલ ચૌદ હજાર નદીઓના પરિવાર સહિત પશ્ચિમ સમુદ્રને મળે છે. ૯૨-૯૮.

એ પ્રમાણે શિખરીપર્વતની હકીકત થઇ.

શિખરીપર્વતની ઉત્તરે અને ઉત્તરલવણસમુદ્રથી દક્ષિણે ઐરવત નામનું મનહર ક્ષેત્ર આવેલું છે. ૯૯.

એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા એના ઐરવતદેવ નામના સ્વામીથી અધિષ્ઠિત હોવાથી એ ક્ષેત્રનું ઐરવત નામ પડેલું છે. ૧૦૦.

સન્મુખમાં રહેલા સમુદ્રમાં જાણે ભરતક્ષેત્ર જ પ્રતિબિમ્બિત થયું હોયની એવું આ ક્ષેત્ર છે, કારણકે એ પ્રમાણમાં એના સમાન જ છે અને વળી એનું જ અનુવર્તન કરે છે. ૧૦૧.

બુઓ કે:—જ્યારે ભરતક્ષેત્રમાં સૂર્ય ઉગે છે ત્યારે અહિં પણ ઉગે છે. વળી ચંદ્રમા પણ ત્યાં ઉગે છે ત્યારે અહિં પણ ઉગે છે. ભરતક્ષેત્રને જેવા જૂદી જૂદી સ્થિતિવાળા છ ‘આરા’ માંથી પસાર થવું પડે છે તેવાજ છ આરામાંથી આ ક્ષેત્રને પણ પસાર થવું પડે છે કારણકે એક ઉત્તમ મિત્ર હોય એ પોતાના મિત્રને પગલે પગલેજ ચાલે છે. જ્યારે ભરતક્ષેત્રમાં જિનેશ્વર, ચક્રવર્તી અને વાસુદેવ આદિક હોય છે ત્યારે અહિં પણ હોય છે. ત્યાં જેવાં દશ

ઇદં દશાશ્ચર્યયુતં સ્યાત્તત્રાશ્ચર્યશાલિનિ ।

હસતીવ નિજં મિત્રં ભરતં તુલ્યચેષ્ટયા ॥ ૧૦૫ ॥

મધ્યે સ્થિતેન દ્વેધેદં વૈતાલ્યગિરિણા કૃતમ્ ।

દાક્ષિણાત્યૈરાવતાર્ધમુદીચ્યૈરાવતાર્ધકમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

યદુદીચ્યાર્ણવાસન્નમુત્તરાર્ધં તદુચ્યતે ।

શિખરિદ્માધરાસન્નં દક્ષિણાર્ધમુદીરિતમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

ક્ષેત્રાશાપેક્ષયા હ્યેષા દક્ષિણોદગ્વ્યવસ્થિતિઃ ।

સૂર્યાશાપેક્ષયા ત્વસ્ય યામ્યાર્ધં વાર્ધિસન્નિધૌ ॥ ૧૦૮ ॥

ઉદીચ્યાર્ધં નગાસન્નં વ્યવહારસ્ત્વયં પુનઃ ।

ક્ષેત્રાશાપેક્ષયા સર્વો ન તાપદિગપેક્ષયા ॥ ૧૦૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઉદીચ્યાર્ધમસ્ય યામ્યભરતાર્ધેન સન્નિભમ્ ।

તદ્વજ્જીવેષુચાપાનિ બાહાત્રાપિ ન સમ્ભવેત્ ॥ ૧૧૦ ॥

ઇતઃ પ્રભૃતિ યામ્યાર્ધાદિષુ સર્વં વિવર્દ્યતે ।

આવિદેહાર્ધમિષ્વાસજીવાબાહાશરાદિકમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

‘આશ્ચર્ય’ થાય છે તેવાં અહિં પણ થાય છે. આમ આ ઐરવતક્ષેત્ર બાજુ પોતાના મિત્ર ભરત-ક્ષેત્રની જેવી ચેષ્ટા કરીને એની હાંસી કરતું હોયની-એવું જણાય છે. ૧૦૧-૧૦૫.

એના મધ્યભાગમાં વૈતાલ્ય પર્વત આવેલો હોવાથી એના, (૧) દક્ષિણ ઐરવત અને (૨) ઉત્તર ઐરવત-એવા બે વિભાગ પડેલા છે: ઉત્તર સમુદ્રની પાસે આવેલો ભાગ ઉત્તરાર્ધ ઐરવત, અને શિખરીપર્વતની નજદીક આવેલો દક્ષિણાર્ધ ઐરવત કહેવાય છે. ૧૦૬-૧૦૭.

આ દક્ષિણઉત્તરની વ્યવસ્થા ક્ષેત્રની દિશાની અપેક્ષાએ કહી છે. સૂર્યની દિશાની અપેક્ષાએ તો સમુદ્રની નજદીકમાં ‘દક્ષિણાર્ધ’ આવે અને શિખરી પર્વતની નજદીકમાં ‘ઉત્તરાર્ધ’ આવે. પરન્તુ અહિં વ્યવહાર બધો ક્ષેત્રની દિશાની અપેક્ષાએ છે, સૂર્યની દિશાની અપેક્ષાએ નથી. ૧૦૮-૧૦૯.

ઐરવતક્ષેત્રનું ઉત્તરાર્ધ તે ભરતક્ષેત્રના દક્ષિણાર્ધ જેવું છે. માટે અહિં પણ એની પ્રમાણે જ જીવા, શર અને ધનુષ્ય સમજવાં. બાહ્યા અહિં પણ સંભવતી નથી. ૧૧૦.

ઉત્તરાર્ધ મૂકીને પછી દક્ષિણાર્ધાદિકમાં છેક વિદેહાર્ધ સુધી ધનુષ્ય, જીવા, બાહ્યા અને શર આદિક સર્વ વધતાં જાય છે. ૧૧૧.

વૈતાલ્યસ્યાપ્યત્ર તત ઉત્તરસ્યાં કિલાલ્પકઃ ।

આયામો દક્ષિણસ્યાં ચ વર્દ્ધમાનઃ ક્રમાત્ મહાન્ ॥ ૧૧૨ ॥

યામ્યવિદ્યાધરશ્રેણ્યાં વિદ્યાધરપુરાણયતઃ ।

ષષ્ઠિઃ ભવન્ત્યુદીચ્યાયાં શ્રેણ્યાં પંચાશદેવ ચ ॥ ૧૧૩ ॥

શેષં સર્વમાભિયોગ્યશ્રેણિવેદીવનાદિકમ્ ।

જ્ઞેયં ભરતવૈતાલ્યોપમમુક્તાનુસારતઃ ॥ ૧૧૪ ॥

રક્તારક્તાવતીસ્રોતસ્વિનીભ્યાં તસ્થુષાન્તરે ।

વૈતાલ્યેન ચ ષટ્સ્વંડમિદમૈરાવતં કૃતમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

તત્ર ચ ઉત્તરાર્ધમધ્યસ્વંડે ઉદીચ્યલવણોદધેઃ ।

દક્ષિણસ્યામુદીચ્યાં ચ વૈતાલ્યાભિધભૂધરાત્ ॥ ૧૧૬ ॥

ચતુર્દશાધિકશતં યોજનાનાં કલાસ્તથા ।

एकादशातिक्रम्याब्धिर्वૈતાલ્યાભ્યામિહાન્તરે ॥ ૧૧૭ ॥

નગરી સ્યાદયોધ્યાલ્યા નવયોજનવિસ્તૃતા ।

द्वादशयोजनायामालंकृतोत्તમપૂરुषैઃ ॥ ૧૧૮ ॥ વિશેષકમ્ ॥

તેથી આ ક્ષેત્રમાં વૈતાલ્યની પાણી લાંબાઈ જે ઉત્તરદિશામાં તેા સ્વદેપ છે તે દક્ષિણમાં ક્રમે ક્રમે વધતી હોઈ વધારે છે. અને એમ હોવાથી દક્ષિણ તરફની વિદ્યાધરોની શ્રેણિમાં સાડ નગર છે, જ્યારે ઉત્તરતરફની શ્રેણિમાં એમના પચાસજ નગર છે. ૧૧૨-૧૧૩.

એનાં શેષ સર્વ વાનાં એટલે કે અભિયોગિકોની શ્રેણિ, વેદી, વન વગેરે, ભરતક્ષેત્રના વૈતાલ્યનાં કહી ગયા છીએ એજ પ્રમાણે છે. ૧૧૪.

રક્તા અને રક્તવતી નદીઓથી તથા વચ્ચે ઉભેલા વૈતાલ્યપર્વતથી આ ઐરવતક્ષેત્રના છ વિભાગ પડેલા છે. ૧૧૫.

એ છમાંના એક ‘ ઉત્તરાર્ધમધ્ય ખંડ ’ જે ઉત્તર-લવણસમુદ્રની દક્ષિણે અને વૈતાલ્ય-પર્વતની ઉત્તરે એકસો ચૌદ યોજન અને અગ્યાર કળા ઓળંગ્યા બાદ સમુદ્ર અને વૈતાલ્યના વચ્ચે આવેલો છે તેમાં નવ યોજન પહોળી અને બાર યોજન લાંબી, ઉત્તમપુરુષોના નિવાસ ભૂત અયોધ્યા નામે નગરી છે. ૧૧૬-૧૧૮.

શેષાઃ પંચાપિ શ્વંડાઃ સ્યુરનાર્યા ધર્મવર્જિતાઃ ।
 અત્રાપિ ચાર્યદેશાનામધ્યદ્ધા પંચવિંશતિઃ ॥ ૧૧૯ ॥
 एतेष्वैव हि देशेषु जिनचक्रयर्धचक्रीणां ।
 स्यादुत्तमनृणां जन्म प्रायो धर्मव्यवस्थितिः ॥ ૧૨૦ ॥
 एवं च जम्बूद्वीपेऽस्मिन् सप्तक्षेत्री विराजते ।
 मध्ये महाविदेहाख्यमपागुदकं त्रयं त्रयम् ॥ ૧૨૧ ॥
 भरतैरावते तत्र तुल्यरूपे निरूपिते ।
 समस्वरूपे हैरण्यवते हैमवते अपि ॥ ૧૨૨ ॥
 रम्यकाख्यहरिवर्षे उभे तुलाधृते इव ।
 पूर्वापरविदेहानामप्येवं तुलना मता ॥ ૧૨૩ ॥
 देवोत्तरકુરૂણામપ્યેવં તુલ્યત્વમાહિતમ્ ।
 વિના ભરતૈરવતવિદેહાન્ અપરાઃ પુનઃ ॥ ૧૨૪ ॥
 અકર્મભૂમયઃ षट् स्युः कृष्यादिकर्मवर्जिताः ।
 तिस्रो भरतैरवतविदेहाः कर्मभूमयः ॥ ૧૨૫ ॥ युग्मम् ॥
 તથા ચાત્ર વર્ષધરપર્વતાઃ षट् प्रकीर्त्तिताः ।
 विदेहेभ्यो दक्षिणस्यामुदीच्यां च त्रयं त्रयम् ॥ ૧૨૬ ॥

શેષ પાંચે ખંડા અનાર્થ છે. ત્યાં ધર્મ જેવું કંઈ છે નહિં.

‘ ઉત્તરાર્ધમધ્યખંડ ’ માં પણ ફક્ત સાડીપચવીશ આર્યદેશો છે, અને એમાં જ જિન-ભગવાન, ચક્રવર્તી તથા વાસુદેવ વગેરે ઉત્તમ પુરૂષો જન્મે છે, અને ત્યાં જ ધર્મની વ્યવસ્થા છે. ૧૧૯-૧૨૦.

એ પ્રમાણે જમ્બૂદ્વીપમાં સાત ક્ષેત્રો છેઃ મધ્યમાં એક, મહા વિદેહ; અને ઉત્તર દક્ષિણ ત્રણ ત્રણ. એમાં, ભરત અને ઐરવત બે બે એકસરખાં; તથા હૈરણ્યવંત અને હૈમવંત બે બે એકસરખાં છે. વળી રમ્યક તથા હરિવર્ષ એ બે પણ એકસરખાં છે. તેમ જ પૂર્વમહાવિદેહ અને પશ્ચિમ મહાવિદેહ પણ પરસ્પર સમાન છે. એવી રીતે દેવકુરૂ તથા ઉત્તરકુરૂ વચ્ચે પણ સમાનતા છે. નવેમાં, ભરત, ઐરવત અને વિદેહ શિવા-યનાં છ ‘ અકર્મભૂમિ, ’ અર્થાત્ ‘ કૃષિ આદિ કર્મરહિત ’ છે. ભરત, ઐરવત અને વિદેહ જ ‘ કર્મભૂમિ ’ છે. ૧૨૧-૧૨૫.

વળી છ વર્ષધર પર્વતો કહ્યા છે એ મહાવિદેહથી ઉત્તરે ત્રણ અને દક્ષિણે પણ ત્રણ છે. ૧૨૬.

હિમવચ્છિખરી ચૈકાદશકૂટૌ મિથઃ સમૌ ।

રુક્મિમહાહિમવતાવષ્ટકૂટૌ તથૈવ ચ ॥ ૧૨૭ ॥

નીલવન્નિષધૌ તુલ્યૌ નવકૂટૌ પરસ્પરમ્ ।

મેરુઃ નિરુપમઃ સોઽપિ નવકૂટોપશોભિતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

ભરતૈરવતક્ષેત્રદ્વાત્રિંશદ્વિજયોદ્ભવાઃ ।

વૈતાહ્યાઃ સ્યુઃ ચતુર્વિંશત્ પ્રત્યેકમેકભાવતઃ ॥ ૧૨૯ ॥

સર્વેઽપ્યેતે રૂપ્યવર્ણા નવકૂટોપશોભિતાઃ ।

દશોત્તરશતદ્રંગાભિયોગ્યાલિદ્વયાન્વિતાઃ ॥ ૧૩૦ ॥

ચત્વારો વૃત્તવૈતાહ્યાઃ સમરૂપાઃ પરસ્પરમ્ ।

હરિવર્ષહૈમવતહૈરણ્યવતરમ્યકે ॥ ૧૩૧ ॥

દેવોત્તરકુરુસ્થેષુ હ્રદેષુ દશસુ ધ્રુવમ્ ।

પ્રાક્ પ્રત્યક્ ચ દશદશકાંચનાચલભાવતઃ ॥ ૧૩૨ ॥

દ્વે શતે કાંચનનગાઃ પરસ્પરાનુકારિણઃ ।

સ્થિતા ભોક્તું ચતસૃભિઃ પંક્તિભિઃ બાન્ધવા इव ॥૧૩૩॥ યુગ્મમ્ ॥

ગજદન્તૌ સૌમનસગન્ધમાદનસંજ્ઞિતૌ ।

રૂપ્યપીતરત્નમયૌ સત્કૂટોપશોભિતૌ ॥ ૧૩૪ ॥

એ છમાં, હિમવાન અને શિખરીને અગ્યાર અગ્યાર શિખરો છે અને એમ એ બેઝ એક સરખા છે; તેમ રૂક્મી અને મહાહિમવાન આઠ આઠ શિખરોવાળા એક સરખા છે. તેજ પ્રમાણે નીલવાન અને નિષધને નવનવ શિખરો છે—એમ બેઝ વચ્ચે સમાનતા છે. મેરુ અદ્વિતીય છે. એને પણ નવ સુશોભિત શિખરો છે. ૧૨૭-૧૨૮.

ભરતક્ષેત્રમાં એક, એરવત ક્ષેત્રમાં એક અને વિદેહના બત્રીશ વિજયોમાં અકેક—એમ સર્વ મળી ચોત્રીશ વૈતાહ્યપર્વતો છે. જે સર્વે રૂપ્યવર્ણુ યુક્ત, નવનવ શિખરોથી અલંકૃત છે અને, એકસોદસ નગરીઓની એક—એવી બળે શ્રેણિઓવાળા છે. ૧૨૯-૧૩૦.

હરિવર્ષ, હૈમવંત, હૈરણ્યવંત તથા રમ્યક—એ ચારેમાં થઇને ચાર એકસરખા વૃત્તવૈતાહ્યપર્વતો છે. ૧૩૧.

ઉત્તર દેવકુર્ણના દશે દ્રહોમાં, બાણે ચાર પંગત કરીને જમવા બેઠેલા (બસો) બાંધવો હોયની એવા, દશ દશ પૂર્વદિશાના અને દશ દશ પાશ્ચિમદિશાના મળીને એકંદર બસો એક-સરખા કાંચનપર્વતો છે. ૧૩૨-૧૩૩.

વિદ્યુત્પ્રભમાલ્યવન્તૌ વૈદૂર્યતપનીયજૌ ।

નવકૂટાંચિતૌ તુલ્યા ઇત્યાકૃત્યા નગા અમી ॥ ૧૩૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ચતુઃકૂટાઃ ષોડશાપિ વક્ત્રસ્કારાદ્રયઃ સમાઃ ।

વિચિત્રચિત્રયમકાઃ સમરૂપાઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

દ્વિશત્યેકોનસત્ત્યાધિકેત્યત્ર ધરાધરાઃ ।

હિમવચ્છિલ્લરીસ્પૃષ્ઠાઃ દંષ્ટ્રાશ્ચાષ્ટૌ મિથઃ સમાઃ ॥ ૧૩૭ ॥

વૈતાલ્યેષુ નવ નવ કૂટાઃ પ્રત્યેકમિત્યતઃ ।

સર્વવૈતાલ્યકૂટાનિ ષડુત્તરં શતત્રયમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

પ્રતિવૈતાલ્યમેતેષુ કૂટત્રયં તુ મધ્યમમ્ ।

સૌવર્ણ્યં શેષકૂટાશ્ચ રાત્નિકા ઇતિ તદ્વિદઃ ॥ ૧૩૯ ॥

સક્રોશષડ્યોજનોચ્ચાઃ ચૈત્યપ્રાસાદશોભિતાઃ ।

સર્વેઽપિ ભરતસ્થાયિવૈતાલ્યકૂટસોદરાઃ ॥ ૧૪૦ ॥

કૂટાઃ સસ સૌમનસગન્ધમાદનશૈલયોઃ ।

રુક્મિમહાહિમવતોરઘાવઘૌ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૧૪૧ ॥

રૂપ્યમય અને પીતરત્નમય એવા ‘સૌમનસ’ અને ‘ગંધમાદન’ નામના (એ) ગજ-
દંત પર્વતો છે, જે સાતસાત શિખરોવાળા છે અને એવી રીતે પરસ્પર એકસરખા છે. વળી
વૈદૂર્યમય અને સુવર્ણમય એવા ‘વિદ્યુત્પ્રભ’ અને ‘માલ્યવાન’ નામના (એ) ગજદંત પર્વતો
જે નવનવ શિખરવાળા છે તે પરસ્પર એકસરખા છે. ૧૩૪-૧૩૫.

ચાર ચાર કૂટવાળા હોઈ પરસ્પર એકસરખા સોળ વક્ત્રસ્કાર પર્વતો છે. વળી ચિત્ર,
વિચિત્ર અને એ યમક એમ થઈને ચાર એકસરખા પર્વતો છે. ૧૩૬.

એવી રીતે કુલ એકંદર બસોને ઓગણોતેર પર્વતો છે.

વળી હિમવાન અને શિખરી પર્વતની આઠ દાઢાઓ છે જે પણ એકસરખી છે. ૧૩૭.

પ્રત્યેક વૈતાલ્યને નવનવ શિખરો છે એટલે ચોત્રીશેના થઈને ત્રણસો ને છ શિખર થયાં.
નવમાંનાં વચ્ચલાં ત્રણ ત્રણ સુવર્ણમય છે અને શેષ રત્નમય છે.

વળી એ સર્વે શિખરો છ યોજન અને એક કોસ ઉંચા છે, ચૈત્ય અને પ્રાસાદોથી અલં-
કૃત છે, અને ભરતક્ષેત્રના વૈતાલ્યના શિખરોની જેવાં જ છે. ૧૩૮-૧૪૦.

સૌમનસ અને ગંધમાદન પર્વતને સાતસાત શિખરો છે, અને રૂક્મી તથા મહાહિમ-
વંતને આઠ આઠ છે. ૧૪૧.

ક્ષેત્રલોક] જમ્બૂદ્વીપના એકન્દર 'કૂટ' તથા 'દ્રહ' ની સંખ્યા અને તુલના । (૩૮૬)

વિદ્યુત્પ્રભમાલ્યવતોઃ નીલવન્નિષધાગયોઃ ।

મેરોશ્ચ નન્દનવને કૂટાઃ નવ નવોદિતાઃ ॥ ૧૪૨ ॥

હિમવલ્લિખરિકૂટાઃ એકાદશ પૃથક્ પૃથક્ ।

ષોડશાનાં ચતુઃષષ્ઠિઃ વક્ષસ્કારમહીભૃતામ્ ॥ ૧૪૩ ॥

હરિસ્સહરિકૂટબલકૂટોઽજ્ઞિતા ઇમે ।

શતં સર્વેઽષ્ટપંચાશં હિમવત્કૂટસન્નિભાઃ ॥ ૧૪૪ ॥

યોજનાનાં પંચ શતાન્યુચ્ચા રાત્નાઃ મિથઃ સમાઃ ।

સાહસ્રાઃ સ્વર્ણજાઃ તુલ્યાઃ હરિસ્સહાદયઃ ત્રયઃ ॥ ૧૪૫ ॥

એવં ચ ગિરિકૂટાનાં ત્રિવિધાનાં પ્રમાણતઃ ।

સર્વસંખ્યા સસપષ્ઠ્યા સમન્વિતા ચતુઃશતી ॥ ૧૪૬ ॥

દ્વાત્રિંશતિવિજયેષુ ભરતૈરવતાલ્યયોઃ ।

ચતુર્ચિંશત્ હિ વૃષભકૂટાઃ તુલ્યાઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

ભદ્રસાલાભિધવને જમ્બૂશાલ્મલીવૃક્ષયોઃ ।

અષ્ટાષ્ટેત્યષ્ટપંચાશત્ ભૂમિકૂટા મિથઃ સમાઃ ॥ ૧૪૮ ॥

વિદ્યુત્પ્રભ અને માલ્યવાનને, નીલવાન અને નિષધને તેમજ મેરૂના નંદનવનમાં નવનવ શિખરો છે. ૧૪૨.

હિમવાનને તથા શિખરીને પૃથક્ પૃથક્ અગ્યાર શિખરો છે. વળી સોળે વક્ષસ્કાર પર્વ-તોના થઇને ચોસઠ શિખરો છે. ૧૪૩.

એ શિખરો સમગ્ર થઇને એકસો એકસઠ થયા તેમાંથી હરિસ્સહ, હરિકૂટ તથા બલકૂટ-એ ત્રણ બાદ કરતાં બાકીના એકસો અઠાવન રહ્યા એ બધાં રત્નમય છે, પાંચસો ચોળન ઉંચાં છે અને પરસ્પર સમાન છે. અને હરિસ્સહ વગેરે ત્રણે પરસ્પર સમાન છે, સુવર્ણમય છે અને હળાર હળાર ચોળન ઉંચાં છે. ૧૪૪-૧૪૫.

એ રીતે ત્રણે માપના (પર્વતોના) શિખરોનો સરવાળો ચારસોને સડસઠ છે. ૧૪૬.

બત્રીશ વિજયોના બત્રીશ તથા ભરત અને ઐરવતનાં થઇને બે-એમ ચોત્રીશ એક-સરખાં વૃષભકૂટો છે. વળી ભદ્રસાલવનનાં, જમ્બૂવૃક્ષનાં અને શાલ્મલીવૃક્ષનાં આઠ આઠ એટલે કુલ ચોવીશ છે. એમ ચોત્રીશ અને ચોવીશ મળીને એકંદર અઠાવન પરસ્પર સમાન ભૂમિકૂટો છે. ૧૪૭-૧૪૮.

एतेषां वक्तुमुचिते पर्वतत्वेऽपि वस्तुतः ।
 कूटत्वव्यवहारोऽयं पूर्वाचार्यानुरोधतः ॥ १४९ ॥
 महाह्रदाश्च षट् पद्मपुण्डरीकौ समाविह ।
 महापद्ममहापुण्डरीकावपि मिथः समौ ॥ १५० ॥
 तिर्गिच्छिकेसरिणौ च तुल्यौ द्विघ्नौ यथोत्तरम् ।
 दश देवोत्तरकुरुह्रदाः पद्मह्रदोपमाः ॥ १५१ ॥
 एवं ह्रदा षोडशैते षण्महाह्रददेवताः ।
 श्रीद्वीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः परस्परं समाः ॥ १५२ ॥
 चतुर्दश महानद्यो गंगाद्याः सपरिच्छदाः ।
 जम्बूद्वीपशुभक्षेत्रे कुल्यातुल्या विभान्ति याः ॥ १५३ ॥
 गंगासिन्धु रोहितांशा रोहिता च तथापरा ।
 हरिकान्ता हरिनदी शीतोदा चेति नामतः ॥ १५४ ॥
 मेरोः दक्षिणतः सप्त ख्याता एता महापगाः ।
 मेरोरुत्तरतोऽप्येवं शोभन्ते सप्त सिन्धवः ॥ १५५ ॥
 शीता च नारीकान्ता च नरकान्ता तथापरा ।
 रूप्यकूला स्वर्णकूला रक्ता रक्तवतीति च ॥ १५६ ॥

તત્વતઃ તો આ સર્વેને કૂટ ન કહેતાં પર્વત જ કહેવા એમ. પરંતુ પૂર્વાચાર્યોના અનુરોધને લઈને એમ વ્યવહાર પડેલો છે. ૧૪૯.

મહોટા દ્રહો છ કહ્યા છે એમાં ‘ પદ્મ દ્રહ ’ અને ‘ પુંડરીકદ્રહ ’ એ બે બે એકસરખા છે; ‘ મહાપદ્મ ’ અને ‘ મહાપુંડરીક ’ એ બે બે એકસરખા છે; તથા ‘ તિર્ગિ’છિ ’ અને ‘ કેસરિ’ એ બે બે એકસરખા છે. વળી એઓ ઉત્તરોત્તર પૂર્વપૂર્વનાથી દ્વિગુણ છે. વળી બેઉ કુર્માં પણ પદ્મદ્રહ જેવા દશ દ્રહ છે. એટલે કુલ થઈને સોળ દ્રહ થાય છે. ૧૫૦-૧૫૧.

વળી છ મહાદ્રહની શ્રી, ડ્રી, ધૃતિ, કીર્તિ, બુદ્ધિ અને લક્ષ્મી નામની છ દેવીઓ કહી છે, જે પણ પરસ્પર સરખી જ છે. ૧૫૨.

વળી ‘ અહિં ’ બાજુ જમ્બૂદ્વીપરૂપી ઉત્તમ ક્ષેત્રની સુંદર નીકો હોયની એવી, ગંગા વગેરે ચૌદ મહા નદીઓ સપરિવાર વહ્યા કરે છે: એમાં (૧) ગંગા, (૨) સિન્ધુ, (૩) રોહિ-તાંશા, (૪) રોહિતા, (૫) હરિકાંતા, (૬) હરિ અને (૭) શીતોદા-એ સાત મેરૂપર્વતથી

હિમવત્પર્વતસ્થાયિપદ્મહ્રદાદિનિર્ગતાઃ ।

ગંગાસિન્ધુરોહિતાંશાઃ નામ્ન્યઃ તિસ્ત્રો મહાપગાઃ ॥ ૧૫૭ ॥

મહાહિમવદદ્રિસ્થમહાપદ્મહ્રદાત્ પુનઃ ।

રોહિતા હરિકાન્તેતિ નિર્ગતે દ્વે મહાપગે ॥ ૧૫૮ ॥

નિષધાચલમૌલિસ્થતિર્ગિંછિહ્રદમધ્યતઃ ।

સમુદ્ભૂતે હરિનદી શીતોદેતિ મહાપગે ॥ ૧૫૯ ॥

નીલવત્પર્વતગતકેસરિહ્રદતઃ કિલ ।

શીતા ચ નારીકાન્તા ચ નિર્ગતે દ્વે મહાપગે ॥ ૧૬૦ ॥

તથા મહાપુગડરીકહ્રદાત્ સ્વિમનગાશ્રિતાત્ ।

નરકાન્તા રૂપ્યકૂલેત્યુદ્ગતે નિમ્નગે ઉભે ॥ ૧૬૧ ॥

શિખરિદ્માધરસ્થાયિપુગડરીકહ્રદોત્થિતાઃ ।

રક્તારક્તવતીસ્વર્ણકૂલાભિધા મહાપગાઃ ॥ ૧૬૨ ॥

એવં ચ તિસ્ત્રો નદ્યો હિમવતસ્તિસ્ત્રઃ શિખરિણો ગિરેઃ ।

શેષવર્ષધરેભ્યશ્ચ મહાનદ્યોઃ દ્વયં દ્વયમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

વર્ષાણ્યાશ્રિત્ય સરિતઃ પ્રતિવર્ષં દ્વયં દ્વયમ્ ।

દ્વે વિદેહેષ્વપાચ્યાં ષટ્ ષટ્પદીચ્યાં તતો યથા ॥ ૧૬૪ ॥

દક્ષિણે કહી છે; જ્યારે (૧) શીતા, (૨) નારીકાંતા, (૩) નરકાંતા, (૪) રૂપ્યકૂલા, (૫) સ્વર્ણકૂલા, (૬) રક્તા અને (૭) રક્તવતી-એ સાત મેરૂથી ઉત્તરે કહી છે. ૧૫૩-૧૫૬.

વળી એ ચૌદમાંથી, ગંગા, સિન્ધુ અને રોહિતાંશા નામની ત્રણ હિમવાન પર્વતના પદ્મદ્રુમાંથી નીકળેલી છે; રોહિતા અને હરિકાંતા નામની બે મહાહિમવંતપર્વતના મહાપદ્મદ્રુમાંથી નીકળેલી છે; હરિ અને શીતાદા નામની બે નિષધાચળપર્વતના તિર્ગિંછિ દ્રુમાંથી નીકળેલી છે; શીતા અને નારીકાંતા નામની બે નીલવાન પર્વતના કેસરિ દ્રુમાંથી નીકળેલી છે; નરકાંતા અને રૂપ્યકૂલા-એ બે રૂકમીપર્વતના મહાપુડરીકદ્રુમાંથી નીકળેલી છે; તથા રક્તા, રક્તવતી અને સ્વર્ણકૂલા-એ ત્રણ શિખરિપર્વતના પુડરીક દ્રુમાંથી નીકળેલી છે. ૧૫૭-૧૬૨.

એવી રીતે હોઈને, ત્રણનું મૂળ હિમવંતપર્વતમાં કહેવાય, ત્રણનું મૂળ શિખરીપર્વતમાં કહેવાય; અને શેષ આઠમાંથી બળેનું મૂળ બાકીના (ચાર) વર્ષધરપર્વતોમાં કહેવાય. ૧૬૩.

વળી ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ; દરેક ક્ષેત્રમાં બળે છે; બે વિદેહોમાં બે અને એની દક્ષિણે

ગંગા સિન્ધુશ્ચ ભરતે રોહિતારોહિતાંશિકે ।

હૈમવતે હરિવર્ષે હરિકાન્તાહરી ઉભે ॥ ૧૬૫ ॥

શીતાશીતોદે વિદેહક્ષેત્રે તથા ચ રમ્યકે ।

નારીકાન્તાનરકાન્તે હૈરણ્યવતગે ઉભે ॥ ૧૬૬ ॥

રૂપ્યકૂલાસ્વર્ણકૂલે તથા ચૈરવતસ્થિતે ।

નદ્યૌ રક્તારક્તવત્યાવેવમેતાશ્ચતુર્દશ ॥ ૧૬૭ ॥

ગંગાસિન્ધુરક્તવતીરક્તાનાં સરિતામિહ ।

ચતુર્દશસહસ્રાણિ પરિવારઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૬૮ ॥

રૂપ્યકૂલાસ્વર્ણકૂલારોહિતારોહિતાંશિકાઃ ।

અષ્ટાવિંશત્યા સહસ્રૈઃ સ્તોતસ્વિનીભિરાશ્રિતાઃ ॥ ૧૬૯ ॥

નારીકાન્તા નરકાન્તા હરિકાન્તા હરિસ્તથા ।

ષટ્પંચાશચ્છૈવલિનીસહસ્રૈઃ પરિવારિતાઃ ॥ ૧૭૦ ॥

શીતાશીતોદયોર્નદ્યોઃ પ્રત્યેકં ચ પરિચ્છદઃ ।

પંચલક્ષાઃ સહસ્રાણિ દ્વાત્રિંશત્ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૧૭૧ ॥

શ્લોકક્રમેણ સરિતામિહ શ્લોકચતુષ્ટયે ।

દ્વિગુણં જિવિહકામાનવિસ્તારોદ્વેદ્યતાદિકમ્ ॥ ૧૭૨ ॥

છ તથા ઉત્તરે છ. એટલે કે ગંગા અને સિન્ધુ ભરતક્ષેત્રમાં, રોહિતા અને રોહિતાંશા હૈમવંત-ક્ષેત્રમાં, હરિકાંતા અને હરિ હરિવર્ષક્ષેત્રમાં, શીતા અને શીતોદા એક વિદેહોમાં, નારિકાંતા અને નરકાંતા રમ્યકક્ષેત્રમાં, રૂપ્યકૂલા અને સ્વર્ણકૂલા હૈરણ્યવંતક્ષેત્રમાં તથા રક્તા અને રક્તવતી ચૈરવતક્ષેત્રમાં. ૧૬૪-૧૬૭.

વળી ગંગા, સિન્ધુ, રક્તવતી અને રક્તા—એ ચાર ચૌદ ચૌદ હજાર નદીઓના પરીવાર-વાળી છે; રૂપ્યકૂલા, સ્વર્ણકૂલા, રોહિતા અને રોહિતાંશા—એ ચાર પ્રત્યેક અઠ્યાવીશ હજાર નદીઓના પરીવારવાળી છે; નારીકાંતા, નરકાંતા, હરિકાંતા અને હરિ—એ ચાર છપ્પન છપ્પન હજાર નદીઓના પરીવારવાળી છે; જ્યારે શીતા અને શીતોદા પ્રત્યેકનો પાંચ લાખ બત્રીશ હજાર જેટલો પરીવાર ધરાવે છે. આ ચારે શ્લોકમાં વર્ણવેલી નદીઓનું, જિહ્વા—પંડોળાઈ—ઉડાઈ આદિકનું પ્રમાણ (પૂર્વ પૂર્વના શ્લોકમાં વર્ણવેલીથી ઉત્તર ઉત્તરના શ્લોકમાં વર્ણવેલીનું

શ્રીમલયગિરયસ્તુ પ્રવેશે ચ સર્વસંખ્યયા આત્મના સહ ચતુર્દ-
શુભિઃ નદીસહસ્રૈઃ સમન્વિતા ભવન્તીતિ ક્ષેત્રસમાસવૃત્તૌ કચ્છવિજય-
ગતસિન્ધુનદીં વર્ણયન્તો મહાનદીનાં ન પૃથક્ ગણના इति સૂચયાંચકુઃ ।
તથાપિ દ્વાદશ અન્તરનદ્યોઽતિરિચ્યન્ત એવ इत्यत्र तत्त्वं बहुश्रुतगम्य-
मिति ज्ञेयम् ॥

તથાપિ પૂર્વાચાર્યાનુરોધાત્ સંખ્યા તથોદિતા ।

નાત્ર પર્યનુયોગાર્હા વયં પ્રાચ્યપથાનુગાઃ ॥ ૧૭૮ ॥

કેચિત્તુ ગાહાવર્ઙ મહાનર્દપવૂડાસમાણી સુકચ્છમહાકચ્છવિજય
દુહા વિભયમાણી અઢાવિસાણ સલિલાસહસ્રેહિં સમગ્ગા દાહિણેણં સીયં
મહાનર્દ સમપ્પેઙ્ગ इत्यादि जम्बूद्वीपप्रज्ञासिवचनात् तथा नद्यो विजय-
च्छेदिन्यो रोहितावत्कुंडाः स्वनामसमदेवीवासा अष्टाविंशतिनदीसहस्रा-
नुगाः प्रत्येकं सर्वत्रसमाः पंचविंशशतविस्तृता अर्धतृतीययोजनावगाहा
गाहावती पंकवती इत्याद्युमास्वातिवाचकवचनाच्च द्वादशानामंतर्नदीना-
मपि प्रत्येकमष्टाविंशतिसहस्ररूपं परिवारं मन्यमानाः षट्त्रिंशत्सहस्राधि-
कनदीलक्षत्रयेणान्तर्नदीपरिवारेण सह द्विनवतिसहस्राधिकानि सप्तदश
नदीलक्षाणि मन्यन्ते ॥ उक्तं च ।

શ્રીમલયગિરિયુ તો ક્ષેત્રસમાસની વૃત્તિમાં કચ્છવિજયગત સિન્ધુનદીનું વર્ણન કરતાં
કહે છે કે સમુદ્રને ચૌદ હજાર નદીઓ મળી એ ચૌદ હજારમાં સિન્ધુ મહાનદી પોતે પણ આવી
જાય છે, અર્થાત્ મહાનદીઓ જૂદી ગણવાની નથી એમ એઓ સૂચન કરે છે. તોપણ બાર
અન્તર્નદીઓ તો વધારે ગણવાની છેજ. આમાં તત્વવાત બહુશ્રુતગમ્ય છે—ખરું શું એ
કેવળી જાણે.

અમે તો પૂર્વાચાર્યોને અનુસરીને સંખ્યા કહી છે. અમારાથી ફારફેર કહેવાય નહીં
કારણકે અમે એમને માર્ગે આલનારા છીએ. ૧૭૮.

કેટલાક તો “ સુકચ્છ અને મહાકચ્છ વિજયોને ‘ ગાહાવતી ’ અન્તરનદી એ વિભાગમાં
જેઙ્ગવતી થકી અઘ્યાવીશ હજાર નદીઓના પરિવાર સહિત દક્ષિણમાં ‘ શીતા ’ મહાનદીને મળે
છે ” इत्यादि जम्बूद्वीप पत्रातिमां ઉદ્દેખ છે તે પરથી તથા ‘ વિજયોના વિભાગ પાડનારી ’,
રોહિતાની પેઠે કુંડોવાળી, પોતાના નામવાળી દેવીઓના આવાસયુક્ત, અઘ્યાવીશ
હજાર નદીઓથી સંગત, સર્વત્ર સમાનપણે સવાસો યોજનના વિસ્તારવાળી અને અઢી

સુતે ચઉદસલખ્વા લુપ્પન્નસહસ્સ જમ્બૂદીવાંમિ ।

હુંતિ ઉ સત્તરસ લખ્વા વાળવઙ્ગ સહસ્સ મેલવિયા ॥ ૧ ॥

અન્યે તુ યદિ અન્તર્નદીષુ અનેકાનિ પરિવારનદીસહસ્રાણિ પ્રવેશેયુઃ તદા કથં તાસાં ક્રમેણ પરતઃ પરતઃ ગચ્છન્તીનાં વિસ્તારવિશેષો ગંગાદિ-નદીનામિવ ન સંપદ્યેત । યસ્તુ પરિવારઃ સિદ્ધાન્તેઽભિદધે સ તુ યથાષ્ટા-શીતિઃ પ્રહાઃ ચન્દ્રસ્યૈવ પરિવારતયા પ્રસિદ્ધા અપિ સૂર્યસ્યાપિ સ એવ પરિવારઃ । ન પુનઃ પૃથક્ પ્રતીયતે ॥ ઉક્તં ચ સમવાયાંગવૃત્તૌ । અષ્ટા-શીતિઃ મહાપ્રહાઃ એતે યદ્યપિ ચન્દ્રસ્યૈવ પરિવારઃ અન્યત્ર શ્રૂયતે તથાપિ સૂર્યસ્યાપિ ઇન્દ્રત્વાત્ એતે એવ પરિવારતયા અવસેયા इति । તથા ગંગા-દિસમ્બન્ધીનિ એવ અષ્ટાવિંશતિનદીસહસ્રાણિ અન્તર્નદીનામપિ પરિવાર इति ॥ એવં ચાન્તર્નદીનાં પૃથક્પરિવારમનમ્બુપગચ્છન્તો યથાવસ્થિતામેવ નદીસંખ્યાં મન્યન્તે इत्यादિકं જમ્બૂદ્વીપસંગ્રહણીવૃત્તૌ ।

યોજન ઉડી ગાહાવતી આદિ અંતરનદીઓ ” ઇત્યાદિ ઉમાસ્વાતિવાચકના વચનથી, દરેક અન્તર્નદીના અઘ્યાવીશ અઘ્યાવીશ હજારના પરિવારની ગણતરીએ બારેનો ‘ ત્રણ લાખ છત્રીશ હજાર ’ પરિવાર માની, એકંદર સત્તરલાખ બાણું હજાર નદીઓ કહે છે.

અન્યત્ર પણ ઉદ્દેશ છે કે—

સૂત્રમાં જમ્બૂદ્વીપની અંદર ચૌદ લાખ છપ્પન હજાર નદીઓ છે એમાં બીજીઓ ભણે છે એટલે સમગ્ર મળીને સત્તર લાખ બાણું હજાર નદીઓ થાય છે. (૧)

કોઈ વળી એમ કહે છે કે “ જો અન્તર્નદીઓમાં સહસ્રબંધ નદીઓ પરિવારરૂપે પ્રવેશ કરતી હોય તો પછી અનુક્રમે આગળ વધતાં વધતાં એ નદીઓનો વિસ્તાર ગંગા વગેરે નદીઓની જેવો કેમ નથી થતો ? માટે સિદ્ધાન્તમાં જો પરિવાર કહ્યો છે તે વિષે એમ સમજવાનું છે કે જેમ જે અમુક અઘ્યાશી ગ્રહો ચંદ્રમાના પરિવારરૂપ છે તેજ અઘ્યાશી ગ્રહો સૂર્યના પરિવારરૂપ છે, આ સૂર્યનો કોઈ જૂદો પરિવાર નથી—એવી જ રીતે એના વિષે પણ છે. (સમવાયાંગસૂત્રની ટીકામાં કહ્યું છે કે આ અઘ્યાશી મહાગ્રહોને અન્યત્ર દ્રક્ત ચંદ્રમાના જ પરિવારભૂત કહ્યા છે તોપણ સૂર્યપણ ઇન્દ્ર હોવાથી એના પરિવાર-રૂપ પણ એઓનેજ જાણવા.) એટલે કે, ગંગા વગેરેનો જે અઘ્યાવીશ હજાર નદીઓનો પરિવાર છે તે જ પરિવાર અન્તર્નદીઓનો છે, એમનો જૂદો પરિવાર નથી. એટલે નદીઓની યથાવસ્થિત ૧૪૫૬૦૦૦ સંખ્યા જ ખરી છે. ” એ પ્રકારે જમ્બૂદ્વીપસંગ્રહણીની ટીકામાં ઉદ્દેશ છે.

તથા ચાહુઃ શ્રીહરિભદ્રસૂરયઃ ।

સીયા સીઓયા વિય વત્તીસસહસ્સપંચલલ્લેહિં ।

સવ્વે ચઉદ્દસલલ્લેહા છપ્પન્નં ચ સહસ્સ મેલવિયા ॥ ૧ ॥

દિક્કપટોઽપ્પેવમાહ ।

જમ્બૂદ્વીવિ નરાહિવ સંઘા સવ્વનં ચઉદ્દહયલલ્લેહા ।

છપ્પન્નં ચ સહસ્સા નવડનંડો કહંતિ જિણા ॥ ૨ ॥

કુંડોદ્દેધસ્તથા દ્વીપોચ્છ્રાયસ્તદ્ભવનસ્ય ચ ।

પરિમાણં સમગ્રાસુ નદીષુ સદૃશં ભવેત્ ॥ ૧૭૯ ॥

શીતા ચ હરિસલિલા ગંગાસિન્ધુ ચ રોહિતા ।

સ્વર્ણકૂલા નરકાન્તા નયોઽભૂઃ દક્ષિણામુખાઃ ॥ ૧૮૦ ॥

ઉદક્ યાતા રક્તવતી રક્તા ચ રૂપ્યકૂલિકા ।

નારીકાન્તા રોહિતાંશા શીતોદા હરિકાન્તિકા ॥ ૧૮૧ ॥

સિન્ધું વિના યાઃ સરિતો દક્ષિણાં દિશમાગતાઃ ।

તાઃ પૂર્વાર્ધિ ગામિન્યઃ સિન્ધુસ્તુ પશ્ચિમાર્ધિગા ॥ ૧૮૨ ॥

શ્રીહરિભદ્રસૂરિ પણ કહે છે કે:—

શીતા અને શીતોદાને પાંચ લાખ બત્રીશ હજાર નદીઓનો પરિવાર છે. એમ સર્વ સ-
રવાળો કરતાં ચૌદલાખ છપ્પન હજાર નદીઓ થાય છે. (૧).

શ્રીદ્વિગબર પણ કહે છે કે:—

હે રાજન્, જમ્બૂદ્વીપમાં જિનભગવાને સર્વમળી ચૌદ લાખ છપ્પન હજાર નેતું નદીઓ
કહી છે. (૨).

કુંડની ઉંડાઇ, દ્વીપોની ઉંચાઇ તથા ભવનનું માન સર્વ નદીઓમાં એકસરખું છે. ૧૭૯.

શીતા, હરિસલિલા, ગંગા, સિન્ધુ, રોહિતા, સ્વર્ણકૂલા અને નરકાન્તા—આ સાત નદીઓ
દક્ષિણસન્મુખ વહે છે; જ્યારે રક્તવતી, રક્તા, રૂપ્યકૂલા, નારીકાન્તા, રોહિતાંશા, શીતોદા
અને હરિકાન્તા—આ સાત નદીઓ ઉત્તરસન્મુખ વહે છે. ૧૮૦-૧૮૧.

દક્ષિણતરફ વહેનારીમાંથી એક સિન્ધુને બાદ કરતાં બાકીની પૂર્વસમુદ્રને મળે છે, સિન્ધુ
પશ્ચિમસમુદ્રને મળે છે. ૧૮૨.

उदक् याताश्च या नद्यो विना रक्तामहानदीम् ।

ताः पश्चिमाब्धिगामिन्यो रक्ता पूर्वाब्धिगामिनी ॥ १८३ ॥

स्वकीयहृदविस्तारेऽशीतिभक्ते यदाप्यते ।

दक्षिणाभिमुखीनां सा नदीनां मुखविस्तृतिः ॥ १८४ ॥

उत्तराभिमुखीनां तु स्वकीयहृदविस्तृतौ ।

चत्वारिंशद्विभक्तायां यल्लब्धं तन्मिता मता ॥ १८५ ॥

व्यवस्थेयं दक्षिणस्यां सरितां मन्दराचलात् ।

उदक् याम्योत्तरदिशाभिमुखीनां विपर्ययात् ॥ १८६ ॥

सर्वासां मुखविस्तारे दशघ्ने प्रान्तविस्तृतिः ।

व्याસपंचાશત્તમાંશઃ સર્વત્રોદ્વેધ આહિતઃ ॥ ૧૮૭ ॥

मुखपर्यन्तविस्तारविश्लेषे गतयोजनैः ।

गुणिते पंचचत्वारिंशत्सहस्रविभाजिते ॥ १८८ ॥

લબ્ધં યત્તદુભયતો વ્યાસવૃદ્ધિરભીપ્સિતે ।

યોજનાદૌ ગતે સર્વાસ્વપિ તસ્યાર્ધમેકતઃ ॥ ૧૮૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઉત્તરતરફ વહેનારીમાંથી એક રક્તાને બાદ કરતાં બાકીની પશ્ચિમ સમુદ્રને મળે છે, રક્તા પૂર્વ સમુદ્રને મળે છે. ૧૮૩.

પોતાના દ્રઢના વિસ્તારને એંશીએ ભાગતાં જે આંકડો આવે તે દક્ષિણાભિમુખ નદીઓના મુખનો વિસ્તાર સમજવો; અને એજ પ્રમાણે પોતાના દ્રઢના વિસ્તારને આળીશે ભાગતાં જે આવે તે ઉત્તરાભિમુખ નદીઓના મુખનો વિસ્તાર સમજવો. મન્દરાચળથી ઉત્તરે દક્ષિણાભિમુખી તથા ઉત્તરાભિમુખી નદીઓના વિપર્યયને લીધે, મન્દરાચળથી દક્ષિણે આ વ્યવસ્થા છે. ૧૮૪-૧૮૬.

(સર્વ નદીઓના) મુખના વિસ્તારને દશે ગુણુતાં છેડાના વિસ્તારનું પ્રમાણ આવે છે. વળી ઉંડાઇ સર્વત્ર વિસ્તારના પચાસમા ભાગ જેટલી છે. ૧૮૭.

(હરકોઈ નદીમાં) એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જતાં, એની પહોળાઇ કેટલી વધી તે બાણુવા માટે, મુખ અને પર્યન્તના વિસ્તારની બાદબાકીને ‘ જેટલા યોજન ગયા હોઇએ તેટલા ’ વડે ગુણી પીસતાળીશ હજારે ભાગવા. જે આવે એ જેઉ બાબુની થઇને વૃદ્ધિ સમજવી. એનું અરધું કરતાં એક બાબુની વૃદ્ધિ આવશે. ૧૮૮-૧૮૯

ચતુઃષ્ટિઃ વિજયેષુ સતવર્ણ્યાં ચતુર્દશ ।
 દ્વાદશાન્તર્નદીનાં ચ કુંડાનાં નવતિસ્ત્વિયમ્ ॥ ૧૯૦ ॥
 દ્વિઘ્નદ્વિઘ્નપ્રમાણાનિ કુંડાનિ જિહ્વિકાદિવત્ ।
 તુલ્યાન્યન્તર્નિમ્નગાનાં મિથો વિજયગાનિ ચ ॥ ૧૯૧ ॥
 પ્રાગુક્તાઃ પર્વતાઃ કૂટાઃ કુંડાનિ ચ મહાપગાઃ ।
 સર્વે વૃતા વેદિકયા વનાઢ્યોભયપાર્શ્વયા ॥ ૧૯૨ ॥
 વેદિકાવનખંડાનાં સર્વત્રાપ્યવિશેષિતમ્ ।
 સ્વરૂપં જગતીસ્થાયિવેદિકાવનખંડવત્ ॥ ૧૯૩ ॥
 ઐરવતે ચ ભરતે વિજયેષ્વર્ણિલેષુ ચ ।
 પ્રત્યેકં ત્રિત્રિસદ્ભાવાત્તીર્થાનાં દ્વયુત્તરં શતમ્ ॥ ૧૯૪ ॥
 શ્રેણયઃ ચત્સ્રઃ પ્રત્યેકં વૈતાઢ્યેષુ ગુહાદ્વયમ્ ।
 શ્રેણયઃ શતં સ્યુઃ ષટ્ત્રિંશમષ્ટિષ્ચ કન્દરાઃ ॥ ૧૯૫ ॥
 દશોત્તરં પુરશતં પ્રતિવૈતાઢ્યપર્વતમ્ ।
 સપ્તત્રિંશચ્છતાન્યેવં ચત્વારિંશાનિ તાન્યપિ ॥ ૧૯૬ ॥

(આ જમ્બુદ્વીપમાં) કુંડો સર્વ મળીને નેવું છેઃ (બત્રીશ) વિજયોમાં ચોસઠ. સાત-
 ક્ષેત્રોમાં ચૌદ, અને બાર અન્તર્નદીઓમાં બાર. ૧૯૦.

આ કુંડોનું માન જિહ્વાદિકની પેઠે (ઉત્તરોત્તર) બમણું બમણું છે. વળી અન્તર્નદી-
 ઓ તથા વિજયોના કુંડ એક સરખા છે. ૧૯૧.

પૂર્વોક્ત સર્વે પર્વતો, કૂટો, કુંડો અને મહાનદીઓની ક્ષરતી ‘પદ્મવેદિકા’ છે અને પદ્મ-
 વેદિકાની બન્ને બાજુએ બગીચા છે. ૧૯૨.

આ ‘વેદિકા અને બગીચા’ નું સમસ્ત સ્વરૂપ લેશપણ ક્ષરક્ષર વિના સર્વત્ર ‘જગતી’
 ના ‘વેદિકા અને બગીચા’ પ્રમાણે છે. ૧૯૩.

ઐરવતક્ષેત્રમાં, ભરતક્ષેત્રમાં અને પ્રત્યેક વિજયમાં ત્રણ ત્રણ તીર્થ આવેલાં હોઈને,
 તીર્થોની કુલ સંખ્યા એકસો ને બે છે. ૧૯૪.

દરેક વૈતાઢ્યમાં ચાર ચાર ‘શ્રેણિ’ અને બજબે ગુફા આવેલાં હોઈ, (ચોત્રીશે વૈતાઢ્યની)
 કુલ શ્રેણિ એકસો છત્રીશ છે અને ગુફા અડસઠ છે. ૧૯૫.

દરેક વૈતાઢ્યપર એકસો ને દશ નગર છે તેથી સર્વ મળી ત્રણ હજાર સાતસો ચાત્રીશ
 નગરો છે. ૧૯૬.

દ્વાત્રિંશચ વિદેહસ્થા ભરતૈરવતે ઇતિ
વિંજયાઃ સ્યુઃ ચતુર્વિંશચક્રીજેતવ્યભૂમયઃ ॥ ૧૯૭ ॥
ચતુર્વિંશદ્રાજધાન્યો દ્વૌ કુરુસ્થૌ મહાદ્રુમૌ ।
અસ્યાન્તિકેન્તરદ્વીપાઃ ષટ્પંચાશચ વાર્ધિગાઃ ॥ ૧૯૮ ॥

एवं च संग्रहद्वारा यदुक्तमप्यनूदितम् ।
सुखावबोधोद्यतानां तदस्माकं न दोषकृत् ॥ १९९ ॥

जिनैश्चक्रिभिः सीरिभिः शाङ्गिर्गभिश्च
चतुर्भिः चतुर्भिः जघन्येन युक्तः ।
सनाथस्तथोत्कर्षतस्तीर्थनाथैः
चतुर्विंशताऽयं भवेद्द्वीपराजः ॥ २०० ॥

चक्रवर्तिबलदेवकेशवैः त्रिंशता परिचितः प्रकर्षतः ।
भारतैरवतयोः द्वयं तथा ते परे खलु महाविदेहगाः ॥ २०१ ॥
जम्बूद्वीपे स्युः निधीनां शतानि षड्युक्तानि त्रीणि सत्तामपेक्ष्य ।
षट्त्रिंशत्ते चक्रिभोग्या जघन्यादुत्कर्षेण द्वे शते सप्ततिश्च ॥ २०२ ॥

વિદેહમાં બત્રીશ, ભરતમાં એક અને ઐરવતમાં એક—એમ સર્વ મળી ચોત્રીશ વિજયો છે. એવી જ રીતે ચોત્રીશ રાજધાનીઓ છે. વળી કુડમાં આવેલાં છે એ બે મહાવૃક્ષો છે; અને નજદીકમાં, સમુદ્રમાં આવેલા છપ્પન અન્તર્દ્વીપો છે. ૧૯૭-૧૯૮.

આ પ્રમાણે અમે સહેલાઈથી બોધ કરાવવા માટે ઉપસંહાર કર્યો છે. એમ કરતાં પૂર્વે કહેલું હોય એવું કંઈ અહિં રહી ગયું હોય તો એમાં અમારો દોષ ન કાઢવો. ૧૯૯.

આ જમ્બૂદ્વીપમાં જઘન્યતઃ એટલે ઓછામાં ઓછા ચાર ચાર તીર્થકર, ચક્રવર્તી, બળદેવ અને વાસુદેવ થાય છે; જ્યારે ઉત્કર્ષતઃ એટલે વધારેમાં વધારે તીર્થકરો ચોત્રીશ અને ચક્રવર્તી, બળદેવ તથા વાસુદેવ ત્રીશ ત્રીશ થાય છે. એમાં ભરત તથા ઐરવતમાં બે અને બાકીના મહાવિદેહમાં થાય છે. ૨૦૦-૨૦૧.

જમ્બૂદ્વીપમાં વિદ્યમાન ત્રણસો ને છ નિધાન છે. એમાં ચક્રવર્તીને ઓછામાં ઓછા છત્રીશ અને વધારેમાં વધારે બસોને શીત્તર ઉપભોગમાં આવે છે. ૨૦૨.

ચક્રી ગંગાદ્યાપગાનાં મુખસ્થાનેતાનાત્તાશેષષટ્સંહારાજ્યઃ ।
 વ્યાવૃત્તઃ સન્નદ્રમસ્ય પ્રભાવાત્ સાધિષ્ટાતૃનાત્મસાન્નિર્મિતી ॥૨૦૩॥
 પંચાક્ષરત્નદ્વિશતી દશાધિકોત્કર્ષેણ ભોગ્યાત્ર ચ ચક્રવર્તિનામ્ ।
 જઘન્યતોઽષ્ટાભ્યધિકૈવ વિંશતિરેકાક્ષરત્નેષ્વપિ ભાવ્યતામિદમ્ ॥૨૦૪॥
 દ્વૌ ચન્દ્રૌ દ્વૌ દિનેન્દ્રાવિહ પરિલસતો દીપકૌ સન્નનીવ
 ષટ્સપ્તત્યા સમેતં ગ્રહશતમભિતઃ કાન્તિમાવિષ્કરોતિ ।
 ષટ્પંચાશ્ચ ઋક્ષાણ્યનિલપથપૃથૂન્નિદ્રચન્દ્રોદયાન્તર્
 મુક્તાશ્રેણ્યાઃ શ્રયન્તિ શ્રિયમતિવિતતશ્રીભરૈઃ વિશ્રુતાનિ ॥ ૨૦૫ ॥
 એકં લઘ્વં સહસ્રાઃ સતતમિહ ચતુસ્ત્રિંશદુદ્યોતહૃદ્યાઃ
 ન્યૂનાઃ પંચાશતોઽર્ચ્યૈઃ દધતિ રુચિરતાં તારકાકોટિકોઢ્યઃ ।
 પ્રોઘત્પ્રસ્વેદવિન્દ્રાવલય ઇવ નિશિ વ્યોમલક્ષ્મીમૃગાદ્યાઃ
 રત્યધ્યાસં વિધાતું પ્રિયતમવિધુના ગાઢમાલિંગિતાયાઃ ॥ ૨૦૬ ॥
 કોટીકોટિપદેન કેચન બુધાઃ કોટિં વદન્ત્યત્ર યત્
 ક્ષેત્રસ્તોકતયાવકાશઘટના નૈષાં ભવેદન્યથા ।

ચક્રવર્તી સમસ્ત છ ખંડ રાજ્યનો દિગ્વિજય કરી પાછો વળે છે ત્યારે અઠ્ઠમના તપના પ્રભાવથી, ગંગા વગેરે નદીઓના મુખમાં રહેલા એ નિધાનોને અને એના અધિષ્ટાતાઓને પોતાને સ્વાધીન કરે છે. ૨૦૩.

વધારેમાં વધારે જાસોને દસ અને ઓછામાં ઓછા અઠ્યાવીશ પંચેન્દ્રિય રત્નો ચક્રવર્તીના ઉપસોગમાં આવે છે. એકેન્દ્રિય રત્નોના સંબંધમાં પણ એમ જ છે. ૨૦૪.

ઘરમાં જેમ હીવા પ્રકાશ પાડે છે તેમ જમ્બૂદ્વીપમાં પ્રકાશ પાડનારા બે સૂર્ય અને બે ચન્દ્ર છે. વળી ફરતા ચળકાટ મારી રહેલા એકસો છોંતેર ગ્રહો છે. એટલું જ નહિ પણ અનિલપથ એટલે આકાશ રૂપી અત્યન્ત વિસ્તૃત અંદરવાની અંદર મોતીની શ્રેણીની શોભાને ધારણ કરતા છપ્પન પ્રસિદ્ધ નક્ષત્રો છે. ૨૦૫.

વળી મનહર ઉદ્યોતવાળા અને મનને ઉલ્લસિત કરવાવાળા એક લાખ તેત્રીશ હજાર નવસો પચાસ કોટાકોટિ તારાઓ છે; જે જાણે રાત્રીને વળતે રતિસુખ પ્રસંગે પોતાના સ્વામીથી આલિંગિત થયેલી આકાશલક્ષ્મીરૂપી સ્ત્રીને ઉત્પન્ન થયેલા પ્રસ્વેદ બિન્દુ હોયની ! ૨૦૬.

અહિં ‘કોટાકોટિ’ પદનો અર્થ કેટલાક વિદ્વાનો ‘કોટિ’ જ કરે છે; એમ કહીને કે, અન્યથા, ક્ષેત્ર અટપ હોવાથી, એટલી મોટી સંખ્યામાં તારાઓના અવકાશની વાત સંભવી

અન્યે કોટય એવ તારકતતેરૌત્સેધિકૈરંગુલૈઃ

કોટાકોટિદશાં ભજન્તિ ઘટિતા इत्यूચિरे सूरयः ॥ ૨૦૭ ॥

તથા ચ સંગ્રહણીવૃત્તૌ ॥ ઇહ દ્વે મતે । તત્રૈકે કોટીનામેવ કોટી-
કોટીતિસંજ્ઞાંતરં નામાન્તરં મન્યન્તે ચેત્રસ્ય સ્તોકત્વેન તથા પૂર્વાચાર્ય-
પ્રસિદ્ધેઃ । અન્યે ત્વાહુઃ નગપુઢવીવિમાણાઈં મિણસુ પમાણંગુલેણં તુ ઇતિ
વચનાત્ તારાવિમાનાનાં સ્વરૂપેણ કોટય એવ સત્યો યદૌત્સેધાંગુલેન
સર્વતો મીયન્તે તદા કોટીકોટયો જાયન્તે । તથોક્તં વિશેષણવત્યામ્

કોડાકોડીસન્નંતરં તુ મન્નંતિ ચિત્તથોવતયા ।

અન્ને ઉસ્સેહંગુલમાણં કાઝ્ઞ તારાણમ્ ॥ ૧ ॥

જયતિ જગતિ જમ્બૂદ્વીપભૂમિધવોઽયમ્

સતતમિતરવાર્ધિદ્વીપસામન્તસેવ્યઃ ।

સુરગિરિયમુચ્ચૈરંશુકો નીલચૂલઃ

શ્રયતિ કનકદંડો યસ્ય રાજધ્વજત્વમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

શકે નહિ. બીજા આચાર્યો વળી એમ કહે છે કે ઉત્સેધાંગુલના માને ઘટાવતા, તારાઓના કોટિઓની સંખ્યા ‘કોટિકોટિપણા’ને પામી શકે છે. ૨૦૭.

આ સંબંધમાં સંગ્રહણીની વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:—

આ બાબતમાં બે મત છે.: એક મતવાળા કહે છે કે ‘કોટિકોટિ’ એ શબ્દ ‘કોટિ’ નું જ સંજ્ઞાન્તર-નામ સમજવું. કારણકે ક્ષેત્ર અદ્ય છે તેથી પૂર્વાચાર્યોએ એમ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. બીજો મત એમ છે કે:—‘પર્વત, પૃથ્વી અને વિમાનોનું પ્રમાણાંગુલથી માપ કરવું’ એમ કહ્યું છે એટલે એ માપે તારાઓના વિમાનો સ્વરૂપે ‘કોટિ’ જ હોય છે પણ જ્યારે ઉત્સેધાંગુલના માને સર્વતઃ માપવામાં આવે ત્યારે એ ‘કોટિકોટિ’ થાય છે.

વળી ‘વિશેષણવતી’ માં એમ ઉલ્લેખ છે કે:—કેટલાક આચાર્યો, ક્ષેત્ર અદ્ય હોવાથી ‘કોટિકોટિ’ ને ‘કોટિ’ નું જ સંજ્ઞાન્તર-નામ કહે છે. બીજાઓ વળી તારાઓનું ઉત્સેધાંગુલવડે જ માન કાઢવાનું કહે છે. (૧).

નિરન્તર અન્ય દ્વીપસમુદ્રોરૂપી સામન્તોથી સેવાતો આ જમ્બૂદ્વીપ જાણે એક વિજયવંત નૃપતિ—રાજા હોયની એવો છે કેમકે એને પણ ઉચ્ચ અંશુવાળો ^૧, નીલચૂલાવાળો ^૨ અને કનકદંડવાળો સુરગિરિ એટલે મેરૂપર્વતરૂપી રાજધ્વજ છે. ૨૦૮.

૧-૨. મેરૂપક્ષે અંશુ=કિરણ, ચૂલા=ચૂલિકા; ધ્વજપક્ષે અંશુ=વસ્ત્ર, ચૂલા=કલગી.

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિષ-
 દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।
 કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે
 સર્ગઃ પૂર્તિમિતો યુતોઽદ્ભુતગુણૈરેકોનવિંશઃ સુખમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

इति एकोनविंशः सर्गः ।

અખિલ વિશ્વને આશ્ચર્યચકિત કરી નાંખનારી કીર્તિ છે જેમની એવા શ્રીકીર્તિવિજય વાચસ્પતિના અન્તેવાસી-શિષ્ય તથા માતા-રાજશ્રી અને પિતા-તેજપાળના સુપુત્ર એવા વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે જગતના નિશ્ચિત તત્વોને દીપકની જેમ પ્રકાશમાં લાવનાર એવું જે આ કાવ્ય રચ્યું છે એનો અદ્ભુત ગુણવાળો ઓગણીશમો સર્ગ નિર્વિધને પૂર્ણ થયો. ૨૦૯.

ઓગણીશમો સર્ગ સમાપ્ત.

અથ વિંશતિતમઃ સર્ગઃ ।

પ્રણમ્ય પરમજ્ઞાનપ્રભાપ્રસ્તાવકં પ્રભુમ્ ।

દ્વીપેઽસ્મિન્નથ સૂર્યેન્દુચારરીતિર્વિભાવ્યતે ॥ ૧ ॥

સર્વેષાં કાલમાનાનામાદિરાદિત્ય એવ હિ ।

તતોઽસ્ય વક્તુમુચિતા પૂર્વ ચારનિરૂપણા ॥ ૨ ॥

તથાહુઃ પંચમાંગે ॥ સે કેણદેશં મંતે એવં વુચ્ચઈ સૂરે આઈચ્છે । સૂરે
આઈચ્છે ગોયમ સૂરાઈયાણં સમયાઈ વા આવલિયાઈ વા જાવ વા ઓસ-
પ્પિણીતિ વા અવસપ્પિણીતિ વા ॥

તતોઽત્ર બહુવાચ્યેઽપિ પ્રથમં સૈવ તન્યતે ।

પંચાનુયોગદ્વારાણિ તસ્યામાહુઃ જિનેશ્વરાઃ ॥ ૩ ॥

મંડલાનામિહ ક્ષેત્રપ્રરૂપણા તતઃ પરમ્ ।

સંખ્યાપ્રરૂપણા તેષાં તદવાધાપ્રરૂપણા ॥ ૪ ॥

તતઃ પરં મગ્ધલાનામન્તરસ્ય પ્રરૂપણા ।

ચારપ્રરૂપણા ચૈષાં ભાવ્યન્તેઽનુક્રમાદિમાઃ ॥ ૫ ॥

સર્ગ વીશમો.

હવે, ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાનરૂપી પ્રભાના પ્રસ્તાવક એવા શ્રીજિનપ્રભુને પ્રણમીને આ જમ્બૂદ્વીપમાં
રહેલા સૂર્ય અને ચંદ્રમાની ગતિ વિષે વ્યાખ્યાન કરું છું. ૧.

સૂર્યજ સર્વ કાળના માનનું મૂળ છે, માટે પ્રથમ એ સૂર્યની ગતિનું નિરૂપણ કરીએ. ૨.

સૂર્યને આદિત્ય કેમ કહેવામાં આવે છે—એ સંબંધમાં પાંચમા અંગમાં આ પ્રમાણે
ઉલ્લેખ છે:—(જિનભગવાન કહે છે) હું ગૌતમ, સૂર્યને આદિત્ય કહેવાનું કારણ એ છે કે
'સમય' તથા 'આવલિ' થી તે છેક 'ઉત્સર્પિણી' અને 'અવસર્પિણી' સુધીના સર્વ
કાળનું માન સૂર્યથી થાય છે.

આ સૂર્ય વિષે બહુબહુ કહેવાનું છે પણ પ્રથમ એની ગતિ વિષે કહીએ છીએ. એ માટે
જિનપ્રભુએ પાંચ અનુયોગદ્વારા કહ્યાં છે: મંડળોની (૧) ક્ષેત્રપ્રરૂપણા, (૨) સંખ્યાપ્રરૂપણા,

ઇહ પ્રકરણે યત્ર ક્વાપ્યંશા અવિશેષતઃ ।
કથ્યન્તે તત્રૈકષષ્ટિલ્લિન્નાંસ્તાન્ પરિચિન્તયેત્ ॥ ૬ ॥

અભ્યન્તરાદિભિઃ બાહ્યપર્યન્તૈઃ સૂર્યમણ્ડલૈઃ ।
આકાશં સ્પૃશ્યતે યત્તન્મણ્ડલક્ષેત્રમુચ્યતે ॥ ૭ ॥

યોજનાનાં પંચશતી દશોત્તરા તથા લવાઃ ।
અષ્ટચત્વારિંશદસ્ય વિષ્કમ્ભઃ ચક્રવાલતઃ ॥ ૮ ॥

તથાહિ । અષ્ટચત્વારિંશદંશા વિષ્કમ્ભાઃ પ્રતિમણ્ડલમ્ ।
મણ્ડલાનાં ચ ચતુરશીત્યાલ્લ્યં શતમીરિતમ્ ॥ ૯ ॥

અત્ર ચત્વારિંશતા સા ગુણ્યતે મણ્ડલાવલી ।
દ્વાત્રિશાનિ શતાન્યષ્ટાશીતિ ભાગા ભવન્તિ તે ॥ ૧૦ ॥

વિભજ્યતે ચૈકષષ્ટ્યા યોજનાનયનાય તે ।
પૂર્વોદિતાનામંશાનામેકષષ્ટ્યાત્મકત્વતઃ ॥ ૧૧ ॥

ચતુશ્ચત્વારિંશમેવં યોજનાનાં શતં ભવેત્ ।
અષ્ટચત્વારિંશદંશાઃ શેષમત્રાવશિષ્યતે ॥ ૧૨ ॥

(૩) અબાધાપ્રરૂપણા, (૪) અન્તરપ્રરૂપણા, અને (૫) ચારપ્રરૂપણા. એ પાંચેનું અનુક્રમે નિરૂપણ કરવામાં આવશે. ૩-૫

આ પ્રકરણમાં હરકોઈ જગ્યાએ અવિશેષપણે ‘ અંશ ’ કહ્યો હોય તે ‘ એક યોજનનો એકસઠમો અંશ-ભાગ ’ સમજવો. ૬.

ક્ષેત્રની વ્યાખ્યા:—બાહ્ય તેમજ અભ્યન્તર આદિક સૂર્યમંડળો જેટલો આકાશપ્રદેશ સ્પર્શીને રહેલાં છે તેટલો પ્રદેશ તે મંડળોનું ‘ ક્ષેત્ર ’ કહેવાય છે. ૭.

એ મંડળક્ષેત્રનો વિસ્તાર કરતો પાંચસો દશ યોજન અને અડતાળીશ ‘ લવ ’ કે ‘ અંશ ’ છે. ૮.

તે આ પ્રમાણે:—અડતાલીશ અડતાલીશ ‘ અંશ ’ નું એક,—એવાં એકસો ચોરાશી ‘ મંડળો ’ છે. એટલે ‘ એકસો ચોરાશી ’ ને, ‘ અડતાળીશ ’ વડે ગુણવાથી આઠ હજાર આઠસો બત્રીશ અંશ આવ્યા. હવે એના યોજન કરવા માટે એ રકમને એકસઠે ભાગો કેમકે એકસઠ અંશનો એક યોજન કહ્યો છે. એવી રીતે એમાંથી એકસો ચુમાલીશ યોજન નીકળ્યા અને ઉપર અડતાળીશ અંશો વધ્યા. ૯-૧૨.

મગડલાનામન્તરાણિ સ્યુઃ ત્ર્યશીત્યધિકં શતમ્ ।

સ્યુઃ સર્વત્રાપ્યન્તરાણિ રૂપોનાન્યદ્ગુલીષ્વિવ ॥ ૧૩ ॥

યોજનદ્વયમાનં સ્યાદેકૈકં મગડલાન્તરમ્ ।

શતં ત્ર્યશીત્યાભ્યધિકં દ્વિકેન ગુણયતે તતઃ ॥ ૧૪ ॥

શતાનિ ત્રીણિ ષટ્ષષ્ટ્યાભ્યધિકાનિ ભવન્ત્યતઃ ।

પ્રાચ્યમત્ર ચતુશ્રત્વારિંશં પ્રક્ષિપ્યતે શતમ્ ॥ ૧૫ ॥

યોજનાનાં પંચશતી દશોત્તરા તથા લવાઃ ।

અષ્ટચત્વારિંશદેષા મગડલચેત્રવિસ્તૃતિઃ ॥ ૧૬ ॥

इति सूर्यमण्डलक्षेत्रम् ॥ १ ॥

સમાક્રમ્ય યોજનાનામશીતિસંયુતં શતમ્ ।

પંચષષ્ટિઃ મગડલાનિ જમ્બૂદ્વીપે વિવસ્વતઃ ॥ ૧૭ ॥

વિશેષશ્ચાયમત્ર । પંચષષ્ટ્યા મગડલૈઃ સ્યાદેકોનાશીતિયુક્શતમ્ ।

યોજનાનામેકષષ્ટિભાગૈર્નવભિરંચિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

તતઃ ષટ્ષષ્ટિતમસ્ય મણ્ડલસ્ય લવૈઃ સહ ।

સ્યાત્ દ્વિપંચાશતાશીતિયુક્ યોજનશતં હ્યદઃ ॥ ૧૯ ॥

પાછા એ મંડળોની વચ્ચેવચ્ચે અન્તર (આંતરા) છે. એ આંતરાની સંખ્યા એકસો ત્રાશી છે. કેમકે આંતરા સર્વત્ર એકરૂપ એાછા થાય. (જેમકે પાંચ આંગળા વચ્ચે આંતરા ચાર છે.) વળી અકેક આંતરો એ યોજનપ્રમાણ છે. માટે એકસો ત્રાશીને એ ચે ગુણો એટલે ૩૬૬ યોજન થયા. એમાં પૂર્વોક્ત વિસ્તારના, ૧૪૪ યોજન ને ૪૮ અંશ ઉમેરો એટલે ૫૧૦ યોજન ને ૪૮ અંશ આળ્યા—જે મંડળોના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર થયો. ૧૩-૧૬.

એ પ્રમાણે, સૂર્યમંડળોના ' ક્ષેત્ર ' વિષે હકીકત કહી. (૧).

હવે સૂર્યમંડળોની સંખ્યા વિષે:—

જમ્બૂદ્વીપમાં સૂર્યનાં પાંસઠ મંડળ છે અને તે એકસો એંશી યોજન જેટલો પ્રદેશ શાકીને રહ્યાં છે. ૧૭.

અહિં આટલું કહેવાનું છે:—એ પાંસઠ મંડળોના તો ૧૭૯ યોજન ને ૯ અંશ થાય છે. પણ એમાં, એ પછીના એટલે છાસઠમા મંડળોના પર અંશ ભળીને ૧૮૦ યોજન થાય છે. ૧૮-૧૯.

તથા સાષ્ટચત્વારિંશદ્ભાગાં યોજનશતત્રયીં ત્રિંશામ્ ।
વ્યાપ્યાબ્ધૌ મણ્ડલશતમર્કસ્યૈકોનવિંશં સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

एवं च मण्डलशतं रवेश्चतुरशीतिम् ।
पूर्वोक्तं मण्डलक्षेत्रं समाक्रम्य व्यवस्थितम् ॥ २१ ॥
अत्र जम्बूद्वीपवर्तिनां पंचषष्ठेः मण्डलानां विषयव्यवस्थायां संप्र-
हणीवृत्त्याद्युक्तः अयं वृद्धसम्प्रदायः ।

यथैકતો મેરુગિરેઃ ત્રિષષ્ઠિઃ નિષધોપરિ ।
હરિવર્ષજીવાકોટ્યાં વિજ્ઞેયં મણ્ડલદ્વયમ્ ॥ ૨૨ ॥
મેરોરપરતોઽપ્યૂર્ધ્વં ત્રિષષ્ઠિઃ નીલવદ્ગિરેઃ ।
રમ્યકજીવાકોટ્યાં ચ મણ્ડલે દ્વે વિવસ્વતઃ ॥ ૨૩ ॥

इयं भरतैरवतापेक्षया मण्डलस्थितिः ।
अग्निवायुस्थयोर्मैरोः ज्ञेया निषधनीलयोः ॥ २४ ॥
प्राग्विदेहापेक्षया तु मेरोरैशानकोणके ।
स्युः त्रिषष्टिः नीलवति मण्डलानीति तद्विदः ॥ २५ ॥

વળી સૂર્યનાં બીજાં એકસો એાગણીશ મંડળો લવણ સમુદ્રની ઉપરના ત્રણસો ત્રીશ યોજન અને અડતાલીશ અંશ ' જેટલો પ્રદેશ રોકીને રહ્યાં છે. ૨૦.

એટલે (સરવાલો કરતાં) સૂર્યનાં એકસો ચોરાશી મંડળો આકાશમાં પૂર્વોક્ત ' પાંચ-સો ઠશ યોજન ને અડતાલીશ અંશ ' જેટલા ક્ષેત્રને વ્યાપીને રહેલાં છે. ૨૧.

જમ્બૂદ્વીપવર્તિ પાંસઠ મંડળોના વિષયની વ્યવસ્થાના સંબંધમાં 'સંગ્રહણી'ની ટીકા વગેરેમાં આ પ્રમાણે વૃદ્ધ સંપ્રદાય છે:—મેરૂપર્વતથી એક પડખે નિષધપર્વત પર ત્રેસઠ અને હરિવર્ષની ' જીવા 'ની કોટીમાં એ એમ પાંસઠ મંડળો છે. વળી મેરૂને બીજે પડખે નીલવાન પર્વતપર ત્રેસઠ અને રમ્યકક્ષેત્રની ' જીવા 'ની કોટીમાં એ એમ ૬૫ મંડળો છે. ૨૨-૨૩.

આ મંડળો નિષધ અને નીલવાન પર્વતપર, ભરત અને ઐરવતની અપેક્ષાએ મેરૂથી અગ્નિ અને વાયવ્ય કોણમાં સમજવા. ૨૪.

પરંતુ પૂર્વ વિદેહની અપેક્ષાએ, નીલવાનપરનાં ત્રેસઠ મંડળો મેરૂથી ઇશાન કોણમાં

एवं प्रत्यग्विदेहानामपेक्षया सुमेरुतः ।

नैऋतस्थायि निषधे विज्ञेया मण्डलावली ॥ २६ ॥

કિં ચ વિદિગ્ગતાભ્યાં શ્રેણીભ્યાં મણ્ડલાલ્યૌ સ્થિતે ઇમે ।

ઔદયિકક્ષેત્રપરાવર્ત્તાદયનયોઃ દ્વયોઃ ॥ ૨૭ ॥

કાન્તિહાન્યાઽયને યામ્યેઽર્વાર્ગર્વાગાગતૌ રવી ।

દૃશ્યેતે કાન્તિવૃદ્ધ્યા ચ દૂરતોઽપ્યુત્તરાયણે ॥ ૨૮ ॥

एवं हरिवर्षरम्यकजीवाकोट्योरपि भावना ॥

તથાહુઃ—જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞાસિસૂત્રે—જમ્બૂદ્વીવેણં મંતે દીવે સૂરિયો ઉદી-
ણપાઙ્ગણં ઉગ્ગત્થ પાઙ્ગણદાહિણં આગચ્છન્તિ (૧) પૂર્વવિદેહાપેક્ષયેદમ્ ।
પાઙ્ગણદાહિણં ઉગ્ગત્થ દાહિણપડીણં આગચ્છન્તિ (૨) ભરતાપેક્ષયેદમ્ ।
દાહિણપડીણં ઉગ્ગત્થ પડીણુદીણં આગચ્છન્તિ (૩) પશ્ચિમવિદેહા-
પેક્ષયેદમ્ । પડીણુદીણં ઉગ્ગત્થ ઉદીણપાઙ્ગણં આગચ્છન્તિ (૪)
એરાવતાપેક્ષયેદમ્ ॥

સમજવા. જ્યારે પશ્ચિમ વિદેહની અપેક્ષાએ નિષધ ઉપરના ત્રેસઠ મેરૂથી નૈઋત્યમાં સમજવા.
૨૫-૨૬.

વળી વિદિગ્ગત શ્રેણિમાં રહેલા આ બેઉ ત્રેસઠ ત્રેસઠ મંડળો, ઉદયક્ષેત્રના પરાવર્તનને
લીધે, (જૂદાં જૂદાં) બે ‘ અયન ’ માં આવેલાં છે. ૨૭.

‘ દક્ષિણાયન ’ માં બન્ને સૂર્યોની કાન્તિ ઘટતી હોય છે; પણ આગળ આગળ વધતાં
‘ ઉત્તરાયણ ’ માં કાન્તિ વધતી વધતી હોય છે અને :તેથી (તે વખતે) એઓ દૂરથી પણ
દેખાય છે. ૨૮.

હરિવર્ષક્ષેત્ર તથા રમ્યક્ષેત્રની ‘ જુવા ’ની બેઉ કોટીઓ પર રહેલા બે બે મંડળોની
પણ આ જ પ્રમાણે ‘ ભાવના ’ સમજવી.

આ સંબંધમાં ‘ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞાસિસૂત્ર ’ માં ઉલ્લેખ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

હે ભગવન્ ! જમ્બૂદ્વીપમાં સૂર્ય (૧) પૂર્વવિદેહની અપેક્ષાએ, ઉત્તરપૂર્વમાં ઉગીને
પૂર્વદક્ષિણમાં આવે છે; (૨) ભરતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ, પૂર્વદક્ષિણમાં ઉગીને દક્ષિણપશ્ચિમમાં
આવે છે; (૩) પશ્ચિમવિદેહની અપેક્ષાએ, દક્ષિણપશ્ચિમમાં ઉગીને પશ્ચિમઉત્તરમાં આવે છે;
અને (૪) એરાવતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ, પશ્ચિમઉત્તરમાં ઉગીને ઉત્તરપૂર્વમાં આવે છે.

યા મણ્ડલાનાં વિષયવ્યવસ્થેઽયમુદીરિતા ।

ભારતાદિમધ્યભાગાપેક્ષયા સા વિભાવ્યતામ્ ॥ ૨૯ ॥

અન્યત્ર તુ સ્વસ્વભાનૂદયક્ષેત્રે યથોદિતા ।

મણ્ડલાનાં વ્યવસ્થા સાઽવ્યક્તા વક્તું ન શક્યતે ॥ ૩૦ ॥

एवं च—येषामदृश्यो दृश्यत्वं दृश्यो वा यात्यदृश्यताम् ।

યત્ર તત્રૈવોદયાસ્તૌ તેષાં ભાનુમતો નૃણામ્ ॥ ૩૧ ॥

नन्वेवं सति सूर्यस्योदयास्तमयने खलु ।

સ્યાતામનિયતે બાહં સ્તો (સ્તાં) યદુક્તં પુરાતનૈઃ ॥ ૩૨ ॥

जह जह समए समए पुरओ संचरइ भख्वरो गयणो ।

તહ તહ ઇઓ વિ નિયમા જાયઈ રયણીઈ ભાવત્થો ॥ ૩૩ ॥

एवं च सइ नराणां उदयत्थमणाइं होत नियमाइं ।

સહ દેસકાલમેષ કસ્સઈ કિંચિવ દિસ્સણ નિયમા ॥ ૩૪ ॥

મંડળોની આ વિષયવ્યવસ્થા કહી એ ભરતક્ષેત્ર વગેરેના મધ્યભાગની અપેક્ષાએ સમજવી. ૨૯.

પરન્તુ અન્યત્ર તો એઓની, પોતપોતાના સૂર્યના ઉદયક્ષેત્રમાં જે વ્યવસ્થા છે તે અવ્યક્ત હોવાથી કહી શકાતી નથી. ૩૦.

આવી રીતે જે મનુષ્યોને, જ્યાં અદૃશ્ય સૂર્ય દૃશ્ય થાય અને દૃશ્ય સૂર્ય અદૃશ્ય થાય ત્યાં જ તે મનુષ્યોને સૂર્યનો ઉદયાસ્ત છે. ૩૧.

અહીં કોઈ એમ શંકા કરે છે કે, જો એમ હોય તો તો સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત ‘અનિયત’ થઈ જાય ?

એ શંકાનો ઉત્તર:—એમ જ છે. સૂર્યના ઉદયાસ્ત અનિયત જ છે. એ સંબંધમાં પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે કે:— ૩૨.

જેમ જેમ સમયે સમયે સૂર્ય આકાશને વિષે આગળ આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ ત્યાંથી ત્યાંથી જ પાછળ રાત્રી થતી જાય છે એ સ્વાભાવિક છે. ૩૩.

એવી રીતે અમુક માણસોને સૂર્યનો ઉદયાસ્ત દેશકાળને ભેદે નિયમિત હોય છે; કારણકે એ અમુકને તો નિયમિતપણે દેખાય છે. ૩૪.

સઙ્ગે ચેવ અનિદિદ્ધો રુદ્ધમુદ્ધતો કમેણ સઠ્ઠેસિં ।

તેસિં ચીદાણિપિ ય વિસયપમાણો રવી જેસિં ॥ ૩૫ ॥

ભગવતીસૂત્રશતક ૫ પ્રથમોદ્દેશકવૃત્તૌ ॥

ઇતિ સૂર્યમણ્ડલસંખ્યા પ્રસંગાત્તદ્વિષયવ્યવસ્થા ચ ॥ ૨ ॥

વાચ્યાઽથ મણ્ડલાબાધા ત્રિવિધા સા નિરૂપિતા ।

ઓઘતો મણ્ડલચેત્રાબાધાધિકૃત્ય મન્દરમ્ ॥ ૩૬ ॥

મેરુમેવાધિકૃત્યાન્યા ચાબાધા પ્રતિમણ્ડલમ્ ।

મણ્ડલે મણ્ડલેઽબાધા તૃતીયા ત્વર્કયોઃ મિથઃ ॥ ૩૭ ॥

સહસ્રાણિ ચતુશ્ચત્વારિંશદષ્ટૌ શતાનિ ચ ।

વિંશાનિ મેરુતો દૂરે મણ્ડલચેત્રમોઘતઃ ॥ ૩૮ ॥

તથાહિ જમ્બૂદ્વીપાન્તઃ સર્વાભ્યન્તરમણ્ડલમ્ ।

સાશીતિયોજનશતં સ્થિતં વગાહ્ય સર્વતઃ ॥ ૩૯ ॥

વળી એ સર્વને કમે કમે અદૃશ્ય થતો જાય છે અને પાછો કમે કમે જેમને દેખાતો જાય છે તેની તેની અપેક્ષાએ તે ઉદય થયેલો મનાય છે. ૩૫.

એ પ્રમાણે ભગવતી સૂત્રના પાંચમા શતકના પહેલા ઉદ્દેશની ટીકામાં ઉલ્લેખ છે.

આ પ્રમાણે સૂર્યના મંડળોની સંખ્યા વિષે તથા પ્રસંગોપાત્ત એઓના વિષયની વ્યવસ્થા વિષે પ્રરૂપણા પૂરી થઇ. (૨).

હવે એ મંડળોની અબાધા પ્રરૂપણા:—

મંડળોની અબાધા ત્રણ પ્રકારની છે:

(૧) (સર્વ મંડળોની) મેરુને અપેક્ષીને ઓઘતઃ અબાધા (૨) (મેરુને જ અપેક્ષીને) પ્રત્યેક મંડળની અબાધા (૩) જેઉ સૂર્યની પરસ્પરના મંડળમંડળની અબાધા—આમ ત્રણ પ્રકાર છે. ૩૬-૩૭.

એ ત્રણ પ્રકારમાંના પહેલા પ્રકાર—‘ ઓઘતઃ અબાધા ’ વિષે.

સૂર્યના મંડળોનું ક્ષેત્ર મેરુ પર્વતથી ‘ઓઘતઃ’ ચુમાલીશ હજાર આઠસો વીસ યોજન દૂર છે. તે આ પ્રમાણે:—સર્વથી અભ્યન્તર મંડળ જમ્બૂદ્વીપમાં ફરતું એકસો એંશી યોજન અવગાહીને રહેલું છે. તેથી, એ દ્વીપના એક લક્ષ યોજન પ્રમાણે વિસ્તારમાંથી જેઉ બાબુના એકસો

તતશ્ચ દ્વીપવિષ્કમ્ભાલ્લચરૂપાદ્વિયોજ્યતે ।

સાશીતિયોજનશતં પ્રત્યેકં પાર્શ્વયોઃ દ્વયોઃ ॥ ૪૦ ॥

સહસ્રા નવનવતિશ્ચત્વારિંશા ચ ષદશતી ।

ઈદ્ગરૂપઃ સ્થિતો રાશિરસ્માદપ્યપનીયતે ॥ ૪૧ ॥

સહસ્રાણિ દશ વ્યાસો મેરોસ્તતોઽવશિષ્યતે ।

નવાશીતિઃ સહસ્રાણિ ચત્વારિંશા ચ ષદશતી ॥૪૨॥ યુગ્મમ્ ॥

एतावान् मण्डलक्षेत्रे मेरुव्यासो न यद्यपि ।

तथापि भूतलगतो व्यवहारादिहोच्यते ॥ ૪૩ ॥

તથાહુઃ શ્રીમલયગિરિપાદા બૃહત્ત્રેત્રસમાસવૃત્તૌ । યદ્યપિ ચ નામ મણ્ડલક્ષેત્રે મેરોર્વિષ્કમ્ભો દશયોજનસહસ્રાત્મકો ન લભ્યતે કિન્તુ ડનઃ તથાપિ ધરણિતલે દશયોજનસહસ્રપ્રમાણઃ પ્રાપ્યતે ઇતિ તત્રાપિ સ તાવાન્ વ્યવહારતઃ વિવચ્યતે ॥

अस्मिन्नाशावर्द्धिते च सम्पद्यते यथोदितम् ।

ओघतो मण्डलक्षेत्रान्तरं मेरुव्यपेक्षया ॥ ૪૪ ॥

એ'શી એકસો એ'શી યોજન બાદ કરવા. એમ કરતાં ' નવાણુ હજાર છસો ચાલીશ યોજન ' રહેશે. એમાંથી પણ મેરૂનો દશ હજાર યોજન પ્રમાણુ વ્યાસ બાદ કરવો-એટલે ' નેવ્યાશી હજાર છસો ચાલીશ યોજન ' રહે છે. ૩૮-૪૨

સૂર્ય મંડળોના ક્ષેત્રમાં મેરૂનો આટલો વ્યાસ નથી તોપણ તેનો, પૃથ્વીતળ પર દશ હજાર યોજનનો વ્યાસ છે તે જ અહિં વ્યવહારને લઈને કહી શકાય છે. ૪૩.

(આ સૂર્ય મંડળો જમીનથી ૮૦૦ યોજન ઉંચા હોવાથી ત્યાં મેરૂ પર્વતનો વિસ્તાર ૧૧ યોજને ૧ યોજન પ્રમાણુ ઘટતો હોવાથી યોજન ૭૨૬૬ ઘટે, પણ તે હીસાબમાં લીધેલ નથી).

આ સંબંધમાં પૂજ્યપાદ શ્રીમલયગિરિ પણ ' બૃહત્ત્રેત્રસમાસ ' ની ટીકામાં કહે છે કે- મંડલક્ષેત્રમાં મેરૂનો વ્યાસ દશ હજાર યોજન જેટલો નથી, પણ ઓછો છે. તો એ પૃથ્વી-તળ પર એ દશ હજાર યોજન પ્રમાણુ હોઈને અહિં પણ વ્યવહારને લઈને ' દશ હજાર ' કહેવાય છે.

પછી આ રાશિ (૮૯૬૪૦) ને અર્ધ કરવાથી મંડળોના ક્ષેત્રનું અન્તર મેરૂની અપેક્ષાએ ઉપર કદાં મુજબ (૪૪૮૨૦) ઓઘતઃ થાય છે. ૪૪.

इति मेरुं प्रतीत्य मण्डलचेत्राबाधा ॥ १ ॥

एतदेवान्तरं मेरोः सर्वान्तर्मंडलस्य च ।

अतः परं यदपरं नास्ति मंडलमान्तरम् ॥ ४५ ॥

सर्वान्तरानन्तरे तु द्वितीयमंडले ततः ।

साष्टाचत्वारिंशदंશ વર્દ્ધતે યોજનદ્વયમ્ ॥ ૪૬ ॥

इत्थं प्राग्मंडलादग्न्यमंडले योजनद्वयम् ।

साष्टाचत्वारिंशदंશમबाधायां विवर्द्धते ॥ ४७ ॥

एवं यावत्सर्वबाह्यमंडलं मेरुतः स्थितम् ।

सहस्रैः पंचचत्वारिंशता त्रिंशैः त्रिभिः शतैः ॥ ४८ ॥

इति मेरुं प्रतीत्य प्रतिमंडलमबाधा ॥ २ ॥

यदाकौ चरतः प्राप्य सर्वाभ्यन्तरमंडलम् ।

तदा सूर्यस्य सूर्यस्य स्यात् परस्परमन्तरम् ॥ ૪૯ ॥

સહસ્રા નવનવતિશ્ચત્વારિંશાશ્ચ ષદ્શતી ।

દ્રીપવ્યાસાદુભયતો મંડલચેત્ર(૧૮૦) કર્ષણાત્ ॥ ૫૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

એવી રીતે મેરુને અપેક્ષીને મંડળોના ક્ષેત્રની “ ઓધતઃ અબાધા ” કહી. ૧

ઉપર કહ્યું તે અન્તર મેરુ અને સર્વથી અભ્યન્તર મંડળ વચ્ચે છે; કેમકે ત્યારપછી બીજું અભ્યન્તર મંડળ છે નહિ. ૪૫.

‘ સર્વાભ્યન્તર મંડળ પછીના બીજા મંડળમાં બે યોજનને અડતાળીશ અંશ અંતર વધે છે અને એવી રીતે પૂર્વના મંડળથી આગળના મંડળમાં ‘ ઓધતઃ અબાધા ’ માં બે યોજન અડતાળીશ અંશ વધે છે. ૪૬-૪૭.

એવી રીતે ગણતાં સર્વબાહ્યમંડળ મેરુથી પીસતાલીશ હજાર ત્રણસો ત્રીશ યોજન જેટલે છેટે રહ્યું છે.

એ પ્રમાણે મેરુને આશ્રીને “ પ્રત્યેક મંડળની અબાધા ” કહી. ૨.

જ્યારે બેઉ સૂર્ય સર્વાભ્યન્તર મંડળમાં ફરે છે ત્યારે એઓનું ‘ પરસ્પર અન્તર ’ નવાણું હજાર છસો ને ચાલીશ યોજન જેટલું હોય છે. દ્રીપના એકલક્ષ યોજન પ્રમાણ વિસ્તારમાંથી, મંડળક્ષેત્રના બેઉ પડખેથી એકસો એંશી એકસો એંશી યોજન કુલ ૩૬૦ યોજન બાહ કરવાથી એ અંક આવે છે. ૪૬-૫૦.

સર્વાન્તરાનન્તરૌ તૌ દ્વિતીયં મંડલં યદા ।
 ઉપસંક્રમ્ય ચરતઃ તદા મિથોઽન્તરં તયોઃ ॥ ૫૧ ॥
 સહસ્રા નવનવતિઃ યોજનાનાં ચ ષટ્શતી ।
 પંચચત્વારિંશદાઢ્યા પંચત્રિંશત્તથા લવાઃ ॥ ૫૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 તથા હ્યેકોઽપ્યર્કઃ ઇહ દ્વિતીયમંડલે વ્રજન્ ।
 સાષ્ટાચત્વારિંશદંશે દ્વે યોજને વ્યતિક્રમેત્ ॥ ૫૩ ॥
 એવં દ્વિતીયોઽપિ તતો વર્દ્ધન્તે પ્રતિમંડલમ્ ।
 યોજનાનિ પંચ પંચત્રિંશદ્ભાગા મિથોઽન્તરે ॥ ૫૪ ॥
 એવં યાવત્સર્વબાહ્યમંડલે ચરતસ્તદા ।
 તયોઃ મિથોઽન્તરં લક્ષ સષષ્ટીનિ શતાનિ ષટ્ ॥ ૫૫ ॥
 અન્તર્વિશન્તૌ તૌ સર્વબાહ્યમંડલતઃ પુનઃ ।
 અર્વાચીને સર્વબાહ્યાદ્વર્ત્તે મંડલે યદા ॥ ૫૬ ॥
 તદાર્કયોરન્તરં સ્યાલ્લક્ષ્મકં શતાનિ ષટ્ ।
 ચતુઃપંચાશાનિ લવાઃ ષડ્વિંશતિઃ પુરોદિતાઃ ॥ ૫૭ ॥
 એવમન્તઃ પ્રવિશતઃ પ્રતિમંડલમન્તરમ્ ।
 પંચભિર્યોજનૈઃ પંચત્રિંશતાંશૈશ્ચ હીયતે ॥ ૫૮ ॥

સર્વાભ્યન્તર મંડળની પછી, જ્યારે એ બેઉ સૂર્યો બીજા મંડળોમાં ફરે છે ત્યારે એઓનું પરસ્પર અન્તર નવાણું હબાર છસો પીસતાલીશ યોજન અને પાંત્રીશ લવ જેટલું હોય છે. ૫૧-૫૨.

એ આ પ્રમાણે:—

એક સૂર્ય બીજા મંડળમાં ગયો એટલે બે યોજન અને અડતાલીશ અંશ જેટલું દૂર ગયો. એવી રીતે બીજો સૂર્ય પણ એમ કરવાથી એટલે દૂર ગયો તેથી દરેક મંડળે એઓનું પરસ્પર અન્તર પાંચ યોજન ને પાંત્રીશ અંશ જેટલું વધતું જાય. એવી રીતે જ્યારે એ બેઉ સૂર્યો સર્વબાહ્ય મંડળમાં વિચરે ત્યારે એઓનું પરસ્પર અન્તર એક લાખ છસો સાઠ યોજન જેટલું થાય. પછી સર્વબાહ્ય મંડળમાંથી પુનઃ અંદર દાખલ થતી વખતે સર્વબાહ્ય મંડળની જોડેના પહેલા મંડળમાં આવે, ત્યારે બેઉ સૂર્ય વચ્ચેનું અન્તર એક લાખ છસો ચોપન યોજન અને છવીશ અંશ જેટલું હોય છે. એવી રીતે અંદર આવતાં, દરેક મંડળે એઓનું અંતર પાંચ યોજન અને પાંત્રીશ અંશ જેટલું ઘટતું જાય છે. ૫૩-૫૮.

एवं पूर्वोदितमेव सर्वाभ्यन्तरमंडले ।

मिथोऽन्तरं द्वयोः भान्वोः पुनस्तदवशिष्यते ६६६४० ॥५६॥

इति मंडले मंडले सूर्ययोः परस्परमबाधा॥३॥इति मण्डलाबाधा प्ररूपणा॥३॥

द्वे द्वे च योजने सूर्यमण्डलानां मिथोऽन्तरम् ।

कथमेतद् इति श्रोतुं श्रद्धा चेत् श्रूयतां तदा ॥ ६० ॥

सूर्यमण्डलविष्कम्भे स्फुरच्चतुरशीतिना ।

शतेन गुणिते त्यक्ते मण्डलक्षेत्रविस्तृतेः ॥ ६१ ॥

शेषा स्थिता योजनानां सषट्षष्टिः शतत्रयी ।

सत्र्यशीतिशतेनास्यां भक्तायामेतदन्तरम् ॥ ६२ ॥

इति मण्डलान्तरપ્રરૂપણા ॥ ૪ ॥

कर्त्तव्या मण्डलचारપ્રરૂપણા ચ સમ્પ્રતિ ।

સપ્તાનુયોગદ્વારાણિ તત્રાદ્યુઃ તત્ત્વવેદિનઃ ॥ ૬૩ ॥

એવી રીતે સર્વ અભ્યન્તર મંડળોમાં બેઉ સૂર્યોનું પરસ્પર અંતર પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ૬૬૬૪૦ યોજન જેટલું (બાકી) રહે છે. ૫૮.

એવી રીતે મંડળે મંડળે બેઉ સૂર્યોની પરસ્પર અબાધા કહી.

ત્રીજી મંડળાબાધા પ્રરૂપણા પૂરી થઇ. (૩)

હવે મંડળોના અન્તર વિષે.

સૂર્યના મંડળોનું પરસ્પર અન્તર બે બે યોજન છે. તે કેવી રીતે—તે સાંભળો:— ૬૦.

સૂર્યમંડળની પહોળાઇ ૪૬૬ ને ૧૮૪ વડે ગુણો. જે આવે તેને મંડળક્ષેત્રની પહોળાઇ-માંથી બાદ કરો. એટલે ૩૬૬ યોજન રહેશે. એને વળી ૧૮૩ વડે ભાંગો. એટલે બે યોજન આવશે. ૬૧-૬૨.

એવી રીતે મંડળોના અંતરની પ્રરૂપણા કહી (૪).

હવે મંડળોની ગતિ વિષે.

એને માટે તત્ત્વવેત્તાઓએ સાત અનુયોગદ્વારા કહેલાં છે: ૬૩.

પ્રત્યઢ્ઢં મળડલચારસંખ્યાપ્રરૂપણા રવેઃ ।
 વર્ષાન્તઃ પ્રત્યઢ્ઢં રાત્રિદિનમાનપ્રરૂપણા ॥ ૬૪ ॥
 મળડલે મળડલે ક્ષેત્રવિભાગેનાપ્યહર્નિશોઃ ।
 પ્રરૂપણા મળડલાનાં પરિક્ષેપપ્રરૂપણા ॥ ૬૫ ॥
 પ્રતિમળડલં મુઢ્ઢૂર્ત્તગતિમાનપ્રરૂપણા ।
 મળડલે મળડલે દૃષ્ટિપથપ્રાપ્તિપ્રરૂપણા ॥ ૬૬ ॥
 પ્રરૂપણા સસમી ચ રૂપાતાર્ધમળડલસ્થિતેઃ ।
 અનુયોગદ્વારમથ પ્રથમં પરિતન્યતે ॥ ૬૭ ॥
 ચરતોઽકોં યદા સર્વાન્તરાનન્તરમળડલે ।
 સૂર્યસંવત્સરસ્યાહોરાત્રોઽયં પ્રથમસ્તદા ॥ ૬૮ ॥
 ત્રયશીતિયુકશતતમે દ્વિતીયીકાતુ મળડલાત્ ।
 પરિપાઢ્યા સર્વવાહ્યમળડલે તૌ યદાગતૌ ॥ ૬૯ ॥
 સંપૂર્ણાઃ સૂર્યવર્ષસ્ય ષણ્માસાઃ પ્રથમે તદા ।
 ઇતદેવ ચ વર્ષેઽસ્મિન્ દક્ષિણાયનમુચ્યતે ॥ ૭૦ ॥ યુગ્મસ્ ॥

(૧) દરવર્ષે સૂર્યના મંડળોમાં ગતિની સંખ્યા; (૨) વર્ષમાં હુમેશની રાત્રી તથા દિવસનું પ્રમાણ; (૩) પ્રત્યેક મંડળે ક્ષેત્રવિભાગ પ્રમાણે રાત્રિદિવસ; (૪) મંડળનો પરિક્ષેપ અર્થાત્ ઘેરાવો; (૫) પ્રત્યેક મંડળે એક મુઢ્ઢૂર્ત્તમાં ગતિનું માન; (૬) પ્રત્યેક મંડળે દૃષ્ટિપથપ્રાપ્તિ; અને (૭) અર્ધમંડળની સ્થિતિ. ૬૪-૬૭.

એ સાત દ્વારોમાંના પહેલા દ્વાર વિષે:—

જ્યારે બેઠ સૂર્યો સર્વથી અભ્યન્તર મંડળ પછીના મંડળમાં ફરે છે ત્યારે સૂર્યસંવત્સરનો પહેલો અહોરાત્ર થાય છે. ૬૮.

પછી વળી જ્યારે એઓ બીજા મંડળ થકી, ફરતા ફરતા અનુક્રમે એકસો ત્રાશીમા એટલે સર્વથી બહારના મંડળમાં આવે છે ત્યારે સૂર્યવર્ષના પહેલા છ માસ થાય છે; જે આ વર્ષનું દક્ષિણાયન કહેવાય છે. ૬૯-૭૦.

क्षेत्रलोक] ए 'चार' उर्फे गति—नी संख्या (प्रथम अनुयोग द्वार) । (४११)

सर्वबाह्यावाक्यतनेऽथ मण्डलेऽर्को यदा पुनः ।
तदोत्तरायणस्याहोरात्रोऽयं प्रथमो भवेत् ॥ ७१ ॥

त्र्यशीतियुक्शततमे बाह्यार्वाचीनमण्डलात् ।
यदा क्रमाद्रवी प्राप्ताः सर्वाभ्यन्तरमण्डले ॥ ७२ ॥

पूर्णा द्वितीया षणमासाः पूर्णा तथोत्तरायणम् ।
पूर्णा वर्षं स षट्षष्ट्यहोरात्रत्रिशतात्मकम् ॥ ७३ ॥ युग्मम् ॥

एवं चः—सर्वान्तरसर्वबाह्यमण्डलयोः किलैकशः ।

प्रत्यद्वं सूर्यचारः स्यात् सर्वेष्वन्येषु च द्विशः ॥ ७४ ॥

तथा च आगमः ॥ जन्माणां सूरिण सव्वभन्तराओ मंडलाओ
सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ सव्वबाहिराओ य मंडलाओ
सव्वभन्तरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ एस णं अच्चा केवइएणं
राइंदियग्गेणं आहियत्तिवएज्जा । तिन्निद्धावट्ठे राइंदियसए राइंदियग्गेणं
आहियत्तिवएज्जा ॥ ता एयाएणं अच्चाए सूरिण कइ मंडलाइं चरइ-ता ?
चुलसीयं मंडलसयं चारं चरइ, बासीयं मंडलसयं दुख्खुतो चरइ । तं
जहा । निख्वममाणे चेव पविसमाणे चेव दुवेय खलु मंडलाइं सइं
चरइ । तं जहा । सव्वभन्तरं चेव सव्वबाहिरं चेव मंडलं ॥

એઓ વળી જ્યારે સર્વજ્ઞાદ્ય મંડળથી અંદરના પહેલા મંડળમાં આવે છે ત્યારે એ ઉત્તરાયણનો પહેલો અહોરાત્ર થાય છે. ૭૧.

પછી વળી ફરતા ફરતા એઓ બહારના પહેલા મંડળ થકી, સર્વની અંદરના-એકસો ત્રીસીમા મંડળમાં આવે છે, ત્યારે બીજા છ માસ પૂરા થાય છે, એટલે ઉત્તરાયણ સંપૂર્ણ થાય છે અને ત્રણસો છાસઠ અહોરાત્રનું એક વર્ષ પણ પૂર્ણ થાય છે. ૭૨-૭૩.

એવી રીતે, (૧) સર્વથી અંદરના અને (૨) સર્વથી બહારના-એમ બે મંડળોમાં એકેકવાર, અને શેષ સર્વ મંડળોમાં બેવાર દર વર્ષે સૂર્યનું ગમનાગમન થાય છે. ૭૪.

આ સંબંધમાં આગમમાં ઉદ્દેશ છે તે આ પ્રમાણે:—

સૂર્ય સર્વાભ્યન્તર મંડળથી સંક્રમણ કરીને સર્વ બાહ્ય મંડળમાં આવે છે અને પાછો સર્વ બાહ્ય મંડળથી સંક્રમણ કરીને સર્વાભ્યન્તર મંડળમાં ગમન કરે છે-તેટલો જાળ કેટલા

इति मंडलचारसंख्याप्ररूपणा ॥

આક્રમેતે યદા માનૂ સર્વાભ્યન્તરમંડલે ।
 અષ્ટાદશમુદ્ધૂર્ત્તાત્મા સર્વોત્કૃષ્ટા દિનસ્તદા ॥ ૭૫ ॥
 રાત્રિઃ સર્વજઘન્યા તુ સ્યાત્ દ્વાદશમુદ્ધૂર્ત્તિકા ।
 અથ ક્રમાત્ રાત્રિવૃદ્ધિઃ માવનીયા દિનક્ષતિઃ ॥ ૭૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 યદા તસ્માદ્વિનિર્યાન્તૌ સર્વાભ્યન્તરમણ્ડલાત્ ।
 આરભમાણૌ નવ્યાદ્વમહોરાત્રેઽસ્ય ચાદિમે ॥ ૭૭ ॥
 સંક્રમ્ય ચરતઃ સર્વાભ્યન્તરનન્તરસ્થિતમ્ ।
 દ્વિતીયં મણ્ડલં સૂર્યો દ્વીપમન્દિરદીપકૌ ॥ ૭૮ ॥
 દ્વાભ્યાં મુદ્ધૂર્ત્તૈકષ્ટિભાગાભ્યાં દિવસસ્તદા ।
 હીયતે વાસતેયી ચ તાભ્યામેવ વિવર્દ્ધતે ॥ ૭૯ ॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥
 અહોરાત્રે દ્વિતીયેઽસ્ય તૃતીયમંડલે યદા ।
 સંક્રાન્તૌ તરણી સર્વાન્તરનન્તરમણ્ડલાત્ ॥ ૮૦ ॥

અહોરાત્ર કહેવાય ? ઉત્તર-તેટલો કાળ ત્રણસો છાસક અહોરાત્ર કહેવાય. વળી એટલા વખતમાં સૂર્ય કેટલા મંડળોમાં ફરે ? એટલા વખતમાં સૂર્ય એકસો ચોરાશી મંડળોમાં ફરે. એમાંથી એકસો પચાશી મંડળોમાં તે એ એ વાર ફરે (ફરીને નીકળે અને પુનઃ પ્રવેશ કરે એમ એ વાર). અને, એક સર્વથી અંદરનું અને એક સર્વથી બહારનું-એમ એ મંડળમાં તે એકબે વાર ફરે.

એ મુજબ પ્રત્યષ્ઠ મંડલ ચાર સંખ્યા પ્રરૂપણા કરી. (પહેલું અનુયોગદ્વાર).

હવે બીજા અનુયોગદ્વાર વિષે. (શ્લોક ૭૫ થી ૧૨૩ સુધી).

જ્યારે જે ઉ સૂર્યો સર્વાભ્યંતર મંડળે સંક્રમણ કરે છે ત્યારે દિવસ મ્હોટામાં મ્હોટો-અઠાર મુદ્ધૂર્ત્તનો થાય છે; અને રાત્રી ન્હાનામાં ન્હાની બાર મુદ્ધૂર્ત્તની થાય છે. પછી ક્રમેક્રમે દિવસ ટુંકો થતો જાય છે અને રાત્રી લાંબી થતી જાય છે. ૭૫-૭૬.

જ્યારે દ્વીપરૂપી મંદિરના દીપ સમાન જે ઉ સૂર્યો, એ સર્વાભ્યંતર મંડળથી નીકળતાં, નવા વર્ષના પ્રારંભ કરે છે ત્યારે તેના પહેલા અહોરાત્રમાં તે સર્વાભ્યંતર મંડળની પાસે રહેલા બીજા મંડળમાં ગમન કરે છે; અને તે વખતે જ મુદ્ધૂર્ત્ત જેટલો દિવસ ટુંકો થાય છે અને રાત્રી એટલી લાંબી થાય છે. ૭૭-૭૮.

મુહૂર્તૈકષષ્ટિભાગૈશ્ચતુર્ભિઃ દિવસસ્તદા ।

હીયતે વર્દ્યતે રાત્રિઃ ભાગૈસ્તાવદ્ભિરેવ ચ ॥ ૮૧ ॥ યુગ્મય ॥

एवં मुहूर्तैकषष्टिभागौ द्वौ प्रतिमण्डलम् ।

हापयन्तौ दिनक्षेत्रे वर्द्धयन्तौ निशादिशि ॥ ८२ ॥

अर्को यदा सर्वबाह्यमण्डले समुपस्थितौ ।

अहोरात्रेऽस्य वर्षस्य त्र्यशीतियुक्शतोन्मिते ॥ ८३ ॥

तदा ताभ्यां मुहूर्तैકષષ્ટ્યંશાનાં શતત્રયમ્ ।

સષદ્ષષ્ટિદિનાકૃષ્ટં રજન્યાં ચાભિવર્દ્ધિતમ્ ॥ ૮૪ ॥

तावन्निश्च मुहूर्तैकषष्टिभागैर्यथोदितैः ।

विभाजितैरेकषष्ठ्या मुहूर्त्तानि भवन्ति षट् ॥ ८५ ॥

अहोरात्रेऽत्र तद्रાત્રિરષ્ટાદશમુહૂર્તિકા ।

उत्कृष्टाहश्चापकૃષ્ટં સ્યાત્ દ્વાદશમુહૂર્તકમ્ ॥ ૮૬ ॥

યામ્યાયનસ્ય પૂર્ણસ્યાહોરાત્રોઽયં કિલાન્તિમઃ ।

ત્ર્યશીતિયુગહોરાત્રશતેનેદં હિ પૂર્યતે ॥ ૮૭ ॥

લોકે તુઃ—રસદ્વિનાડ્યોર્કપલા મૃગે સ્યુઃ

સચાપકુમ્ભેઽષ્ટકૃતૈઃ પલૈસ્તાઃ ।

વળી એ વર્ષના બીજા અહોરાત્રમાં જ્યારે એ સૂર્યો સર્વાભ્યન્તર મંડળથી ત્રીજા મંડળમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે દિવસ ૬૬ મુહૂર્તપ્રમાણુ ટુંકો થાય છે અને રાત્રી એ પ્રમાણમાં લાંબી થાય છે. ૮૦-૮૧.

એવી રીતે પ્રત્યેક મંડળે ૬૬ મુહૂર્ત જેટલો દિવસ અદ્ય થતાં થતાં અને એટલા પ્રમાણમાં રાત્રી મોટી થતાં થતાં, જ્યારે બેઠ સૂર્યો વર્ષના ૧૮૩ માં અહોરાત્રમાં સર્વેથી બહારના મંડળમાં આવે છે ત્યારે દિવસ ૩૬૬ (=૬) મુહૂર્તપ્રમાણુ ટુંકો થાય છે અને એટલા પ્રમાણમાં રાત્રી લાંબી થાય છે. એટલે કે દિવસ અઢારને બઢલે બાર મુહૂર્તનો થાય છે; અને રાત્રી એજ પ્રમાણમાં લાંબી એટલે કે બારને બઢલે અઢાર મુહૂર્તની થાય છે. આ ૧૮૩ માં અહોરાત્ર સંપૂર્ણ થયેલા દક્ષિણાયનનો છેલ્લો અહોરાત્ર છે. આમ દક્ષિણાયન ૧૮૩ અહોરાત્રથી સંપૂર્ણ થાય છે. ૮૨-૮૭.

લોકરૂઢિ પ્રમાણે તો,

ક્રમાદેવં યદા પ્રાપ્તૌ સર્વાભ્યન્તરમણ્ડલે ।
 ત્ર્યશીતિયુક્ષતતમે બાહ્યાર્વાચીનમણ્ડલાત્ ॥ ૧૩ ॥
 તદોત્કૃષ્ટં દિનમાનમષ્ટાદશમુદ્ઘૂર્ત્તકમ્ ।
 રાત્રિઃ સર્વજઘન્યા તુ સ્યાત્ દ્વાદશમુદ્ઘૂર્ત્તિકા ॥ ૧૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 ષ્પત્તદેવોદગયનસ્યાન્ત્યં દિનમુદીરિતમ્ ।
 પૂર્ણે ચાસ્મિન્નહોરાત્રે સંપૂર્ણઃ સૂર્યવત્સરઃ ॥ ૧૫ ॥
 અત્યુત્કૃષ્ટં ચાપકૃષ્ટં પ્રત્યદ્વમેકમેવ હિ ।
 દિનં રાત્રિસ્તથૈવૈકા સર્વોત્કર્ષાપકર્ષભાક્ ॥ ૧૬ ॥
 રાત્રિર્યામ્યાયનાન્તેઽતિગુર્વી લઘુતમં દિનમ્ ।
 દિનઃ સૌમ્યાયનાન્તેઽતિગુરુઃ નિશા લઘીયસી ॥ ૧૭ ॥

તથા ચ સિદ્ધાન્તઃ ॥ ઇહ ખલુ તસ્સેવં આદ્યચસંવચ્છરસ્સ સઙ્ગ
 અઘારસમુદ્ઘૂત્તે દિવસે ભવઈ । સઙ્ગ અઘારસમુદ્ઘૂત્તા રાઈ ભવઈ । સઙ્ગ
 દુવાલસમુદ્ઘૂત્તો દિવસો ભવઈ । સઙ્ગ દુવાલસમુદ્ઘૂત્તા રાઈ ભવઈ ॥

એવી રીતે એઓ અનુક્રમે જ્યારે સર્વથી અંદરના મંડળમાં, એટલે કે બહારના અર્વા-
 ચીન મંડળ થકી એકસો ત્ર્યાશીમા મંડળમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે દિનમાન ઉત્કૃષ્ટ એટલે કે
 અઘાર મુદ્ઘૂર્ત્તનું થાય છે; અને રાત્રી જઘન્ય એટલે કે બાર મુદ્ઘૂર્ત્તની થાય છે. આ દિવસ
 ઉત્તરાયણનો છેલ્લો દિવસ છે. વળી આ અઘારાત્ર પૂર્ણ થાય એટલે સૂર્યસંવત્સર સંપૂર્ણ
 થાય છે. ૯૩-૯૫.

એવી રીતે દર વર્ષે લાંબામાં લાંબો એક જ દિવસ આવે છે, અને ટુંકામાં ટુંકો પણ
 એક જ દિવસ આવે છે; રાત્રી પણ એજ પ્રમાણે લાંબામાં લાંબી એક જ, તેમજ ટુંકામાં
 ટુંકી પણ એક જ આવે છે. ૯૬.

દક્ષિણાયનને છેડે રાત્રી ઉત્કૃષ્ટ અને દિવસ લઘુતમ હોય છે; જ્યારે ઉત્તરાયણને છેડે
 દિવસ ઉત્કૃષ્ટ અને રાત્રી લઘુતમ હોય છે. ૯૭.

આ સંબંધમાં સિદ્ધાન્તમાં પણ ઉલ્લેખ છે તે આ પ્રમાણે:—“ સૂર્યસંવત્સરનો
 એક જ દિવસ અઘાર મુદ્ઘૂર્ત્તનો હોય છે, અને રાત્રી પણ એક જ અઘાર મુદ્ઘૂર્ત્તની હોય
 છે. તેમ દિવસ પણ એક જ બાર મુદ્ઘૂર્ત્તનો હોય છે અને રાત્રી પણ એક જ બાર મુદ્ઘૂર્ત્તની
 હોય છે. ”

જમ્બૂદ્વીપે યદા મેરોઃ દક્ષિણોત્તરયોઃ દિનમ્ ।

ચકિતેવ તદા રાત્રિઃ સ્યાત્ પૂર્વાપરયોઃ દિશોઃ ॥ ૧૮ ॥

સર્વોત્કૃષ્ટં દિનમાનં દક્ષિણોત્તરયોઃ યદા ।

રાત્રિઃ સર્વજઘન્યા સ્યાત્ પૂર્વપશ્ચિમયોઃ તદા ॥ ૧૯ ॥

સર્વોત્કૃષ્ટં દિનમાનં પૂર્વપશ્ચિમયોઃ યદા ।

રાત્રિઃ સર્વજઘન્યા સ્યાત્ દક્ષિણોત્તરયોઃ તદા ॥ ૧૦૦ ॥

કિંચ ક્ષેત્રેષુ સર્વેષુ સમં માનમહર્નિશોઃ ।

કિન્ત્વેતયોરવસ્થાને યથોક્તઃ સ્યાદ્વિપર્યયઃ ॥ ૧૦૧ ॥

ક્ષેત્રે કાલે ચ સર્વસ્મિન્નહોરાત્રો ભવેત્ ધ્રુવમ્ ।

ત્રિંશન્મુદ્ધૂર્ત્તપ્રમાણો ન તુ ન્યૂનાધિકઃ ક્વચિત્ ॥ ૧૦૨ ॥

લોકે તુઃ—ભવેત્ પૈત્રં ત્વહોરાત્રં માસેનાદ્વેન દૈવતમ્ ।

દૈવે યુગસહસ્રે દ્વે બ્રાહ્મયં કલ્પૌ તુ તૌ નૃણામ્ ॥ ૧૦૩ ॥

एवमहोरात्रे विशेषं वदन्ति । अत एव दक्षिणायनं देवानां रात्रिः
उत्तरायणं तेषां दिनम् इति शुभकार्यं तत्र विहितमिति मन्यन्ते ॥

જમ્બૂદ્વીપમાં જ્યારે મેરૂ પર્વતથી દક્ષિણે અને ઉત્તરે દિવસ હોય છે ત્યારે રાત્રી, જાણે એનાથી જહીને જતી રહી હોયની એમ, એની પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં હોય છે. ૯૮.

વળી દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં જ્યારે સર્વોત્કૃષ્ટ દિનમાન હોય છે ત્યારે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં સર્વથી જઘન્ય રાત્રી હોય છે; અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમમાં જ્યારે સર્વોત્કૃષ્ટ દિનમાન હોય છે ત્યારે દક્ષિણ તથા ઉત્તરમાં સર્વથી જઘન્ય રાત્રી હોય છે. ૯૯-૧૦૦.

અગર જોકે સર્વ ક્ષેત્રોમાં રાત્રી દિવસનું માન સરખું હોય છે તોપણ અવસ્થાનમાં ઉપર કદા પ્રમાણે વિપર્યય એટલે ફેરફાર હોય છે. ૧૦૧.

સર્વ ક્ષેત્રમાં અને સર્વ કાળમાં અહોરાત્ર તો ત્રીશ મુદ્ધૂર્ત્તનો જ હોય છે, કયાંય પણ અને કદિ પણ આછોવત્તો હોતો નથી. ૧૦૨.

“ લોકરૂઢિ પ્રમાણે તો પિતૃઓનો અહોરાત્ર એક માસનો, દેવોનો અહોરાત્ર એક વર્ષનો અને બ્રહ્માનો અહોરાત્ર દેવના એ સહસ્ર યુગનો હોય છે. વળી આ બ્રહ્માનો અહોરાત્ર એ મનુષ્યના એ ‘કલ્પ’ કહેવાય છે ” એ પ્રમાણે અહોરાત્રના સંબંધમાં ફેરફાર છે. વળી એ

નનુ ચાષ્ટાદશમુહૂર્ત્તાત્માહર્ભરતે યદિ ।
 સ્યાત્તદા ચ વિદેહેષુ રાત્રિઃ સર્વલઘીયસી ॥ ૧૦૪ ॥
 તર્હિ રાત્રેર્દ્વાદશાનાં મુહૂર્તાનાં વ્યતિક્રમે ।
 સ્યાત્ ચેત્રે તત્ર કઃ કાલ ઇતિ ચેદુચ્યતે શ્રુણુ ॥ ૧૦૫ ॥
 યુરાત્રિમાનવિશ્લેષે શેષાર્ધાર્ધ ભવેત્ દ્વયોઃ ।
 સામાન્યં ચેત્રયો રાત્રિદિનપૂર્વાપરાંશયોઃ ॥ ૧૦૬ ॥
 તદ્યથા । ચ્ચણેભ્યોઽષ્ટાદશમ્યો દ્વાદશાપકર્ષણે સ્થિતાઃ ।
 ષટ્ તદર્ધં ત્રયં સાધારણં જ્યેષ્ઠદિનોષયોઃ ॥ ૧૦૭ ॥
 એવં ચ । અષ્ટાદશમુહૂર્ત્તાત્મા યદોત્કૃષ્ટદિનસ્તદા ।
 પશ્ચાત્રિચ્ચણશેષેઽહિ ભવેત્ માનૂદયોઽગ્રતઃ ॥ ૧૦૮ ॥
 તથાહિ । મુહૂર્ત્તત્રયશેષેઽહિ ભરતૈરવતાશ્વયયોઃ ।
 ભવેદમ્યુદયો માનોઃ પૂર્વાપરવિદેહયોઃ ॥ ૧૦૯ ॥

પ્રમાણે દક્ષિણાયન તે દેવોની રાત્રી કહેવાય છે અને ઉત્તરાયણ તે એઓનો દિવસ કહેવાય છે, માટે શુભ કાર્ય ઉત્તરાયણમાં કરવાં એવી લોકમાન્યતા છે. ૧૦૩.

અહિં કોઈ માણસ એવી શંકા ઉઠાવે કે “ જે વખતે ભરતક્ષેત્રમાં અઠાર મુહૂર્ત્તનો દિવસ હોય છે તે વખતે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં રાત્રી બાર મુહૂર્ત્તની ન્હાનામાં ન્હાની હોય છે; તો પછી એ રાત્રીના બાર મુહૂર્ત્ત વ્યતિક્રમે ત્યારે એ ક્ષેત્રમાં કયો કાળ થાય છે ? ” ૧૦૪-૧૦૫.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—દિનમાન અને રાત્રીમાનની બાદબાકી કરતાં જે શેષ રહે એનું અર્ધું અર્ધું બેઉ ક્ષેત્રોમાં રાત્રી-દિવસના પૂર્વ અને પશ્ચિમાંશમાં સામાન્યે રહે છે. ૧૦૬.

તે આ પ્રમાણે:—અઠાર મુહૂર્ત્તમાંથી બાર બાદ કરતાં શેષ છ રહ્યાં-એનું અર્ધ જે ત્રણ તે ઉત્કૃષ્ટ દિવસ અને રાત્રીમાં સામાન્યે રહે છે. ૧૦૭.

એ પ્રમાણે જ્યારે અઠાર મુહૂર્ત્તનો ઉત્કૃષ્ટ દિવસ હોય ત્યારે પશ્ચાત્-પાછલા ભાગમાં ત્રણ મુહૂર્ત્ત જેટલો દિવસ શેષ રહે છે તે અગ્રતઃ:—આગલા ભાગમાં સૂર્યનો ઉદય થાય છે. ૧૦૮

તે આ પ્રમાણે:—ભરત અને ઐરવતમાં જ્યારે ત્રણ મુહૂર્ત્ત જેટલો દિવસ શેષ રહે

દિને ત્રિચ્છણશેષે ચ પૂર્વાપરવિદેહયોઃ ।

સ્યાત્ ભારતૈરવતયોઃ તરણેરુદયઃ સ્વલુ ॥ ૧૧૦ ॥

एवं च । स्यात् भारतैरवतयोः अहोऽन्त्यं यत्क्षणात्रयम् ।

જ્યેષ્ઠેઽહનિ તદેવાયં પૂર્વાપરવિદેહયોઃ ॥ ૧૧૧ ॥

દિને ગુરૌ યદેવાયં પૂર્વાપરવિદેહયોઃ ।

તત્ ભારતૈરવતયોરહોઽન્ત્યં સ્યાત્ક્ષણાત્રયમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

तथा अष्टादशमुहूर्त्ता स्यात् यदोत्कृष्टा निशा तदा ।

તન્મુહૂર્ત્તવયેઽતીતે ભવેદર્કોદયઃ પુરઃ ॥ ૧૧૩ ॥

तथाहि । पूर्वापरविदेहेषु भानोरस्तात् त्रिभिः क्षणैः ।

સ્યાત્ ભારતૈરવતયોઃ તરણેરુદયઃ સ્વલુ ॥ ૧૧૪ ॥

ભારતૈરવતયોશ્ચ ભાનોરસ્તાદનન્તરમ્ ।

ત્રિભિઃ ક્ષણૈઃ સ્યાત્ પ્રત્યૂષં પૂર્વાપરવિદેહયોઃ ॥ ૧૧૫ ॥

ક્ષણશબ્દશ્ચાત્ર પ્રકરણે મુહૂર્ત્તવાચીતિ ધ્યેયમ્ ॥

तथा च भवेद्विदेहयोराद्यं यन्मुहूर्त्तत्रयं निशः ।

સ્યાત્ ભારતૈરવતયોઃ તદેવાન્ત્યં ક્ષણાત્રયમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

ત્યારે, પૂર્વ અને પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં સૂર્યોદય થાય અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં ત્રણ મુહૂર્ત્ત જેટલો દિવસ બાકી રહે ત્યારે ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં સૂર્યનો ઉદય થાય. ૧૦૯-૧૧૦

એ પ્રમાણે, ભરત અને ઐરવતમાં ઉત્કૃષ્ટ દિવસનાં છેલ્લાં ત્રણ મુહૂર્ત્ત તેજ પૂર્વ અને પશ્ચિમ મહાવિદેહનાં દિવસનાં પહેલાં ત્રણ મુહૂર્ત્ત થાય, અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં ઉત્કૃષ્ટ દિવસનાં પહેલાં ત્રણ મુહૂર્ત્ત તે જ ભરત તથા ઐરવતનાં દિવસનાં છેલ્લાં ત્રણ મુહૂર્ત્ત થાય. ૧૧૧-૧૧૨.

વળી જ્યારે રાત્રી મેઢાટામાં મેઢાટી અર્થાત્ અઢાર મુહૂર્ત્તની હોય ત્યારે એના ત્રણ મુહૂર્ત્ત વ્યતિક્રમ્યે છતે આગલા ભાગમાં સૂર્યોદય થાય. ૧૧૩.

તે આ પ્રમાણે:—પૂર્વ અને પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં સૂર્ય અસ્ત થાય તે પછી ત્રણ મુહૂર્ત્ત ભરત અને ઐરવતમાં સૂર્યનો ઉદય થાય; તથા ભરત અને ઐરવતમાં સૂર્ય અસ્ત થાય તે પછી ત્રણ મુહૂર્ત્ત પૂર્વ અને પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં સૂર્યનો ઉદય થાય. ૧૧૪-૧૧૫.

સ્યાત્ ભારતૈરવતયોઃ યન્નિશાઘં ક્ષણત્રયમ્ ।

ભવેદ્વિદેહયો રાત્રેઃ તદેવાન્ત્યં ક્ષણત્રયમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

ઇહ ચ પ્રાગ્વિદેહાદિક્ષેત્રાઠ્ઠાનોપલક્ષિતાઃ ।

પૂર્વાદિક્ષેત્રદિગ્મધ્યભાગા જ્ઞેયા વિવેકિભિઃ ॥ ૧૧૮ ॥

તેષ્વિદં કાલનૈયત્યં જ્ઞેયમન્યત્ર તુ સ્ફુટમ્ ।

ભાવ્યમસ્યાનુસારેણાર્કોદયાસ્તવિભાવનાત્ ॥ ૧૧૯ ॥

एवं च अपाच्युदीच्योः प्रत्यूषात् मुहूर्त्तत्रितये गते ।

લઘોર્નિશાયાઃ પ્રારમ્ભઃ સ્યાત્ પૂર્વાપરયોઃ દિશોઃ ॥૧૨૦॥

अपराह्त्रिमुहूर्त्यां शेषायां चानयोः दिशोः ।

પ્રત્યક્ પ્રાક્ ચ નિશાન્તઃ સ્યાદેવં સર્વત્ર ભાવ્યતામ્ ॥૧૨૧॥

इदं गुरुदिने गुर्व्या रात्रौ त्वस्याः क्षणत्रयम् ।

ગતે શેષે ચ કલ્પાહઃપ્રાન્તાવુક્તદિશોઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૨૨ ॥

વળી એઉ વિદેહમાં રાત્રીનાં પહેલાં ત્રણ મુહૂર્તો તેજ ભરત અને ઐરવતમાં છેલ્લાં ત્રણ થાય; તેમજ ભરત અને ઐરવતમાં રાત્રીનાં જે પહેલાં ત્રણ મુહૂર્ત તે જ બન્ને વિદેહોમાં રાત્રીનાં છેલ્લાં ત્રણ મુહૂર્ત થાય. ૧૧૬-૧૧૭.

અહિં પૂર્વ વિદેહ ક્ષેત્ર અને પશ્ચિમ વિદેહ ક્ષેત્ર એવાં નામ કહ્યાં છે એનો વિવેકીઓએ પૂર્વ અને પશ્ચિમ ક્ષેત્રદિશાના મધ્ય ભાગ-એવો અર્થ લેવો. એ ભાગોમાં આવો કાળનો નિયમ સમજવો. અન્યત્ર તો એને અનુસારે સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તની ભાવનાથી સ્ફુટપણે બાણી લેવું. ૧૧૮-૧૧૯.

અને એવી રીતે દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં પ્રભાત થાય તે પછી ત્રણ મુહૂર્ત પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં જઘન્ય રાત્રીનો પ્રારંભ થાય છે. વળી એ એઉ દિશાઓમાં, દિવસના બપોર પછીના ત્રણ મુહૂર્ત બાકી રહે ત્યારે પાશ્ચિમ અને પૂર્વ દિશામાં પ્રભાત થાય છે. એવી રીતે સર્વત્ર સમજી લેવું. ૧૨૦-૧૨૧.

વળી એ વાત કહી એ ઉત્કૃષ્ટ દિનમાન હોય એ પ્રસંગની સમજવી. રાત્રી ઉત્કૃષ્ટ હોય ત્યારે તો એના ત્રણ મુહૂર્ત વીત્યા પછીના શેષ મુહૂર્તોમાં, ઉક્ત દિશાઓમાં, ક્રમવાર દિવસ પૂર્ણ થાય છે. ૧૨૨

નિશાં ચાહ્યાં મધ્યમાનામપ્યેવં સ્તો યથોચિતમ્ ।
વિશ્લેષશેષાર્દ્ધશેષે યાતે ચાદિપરિચ્ચયૌ ॥ ૧૨૩ ॥

इति कृता वर्षमध्ये दिनरात्रिप्रमाणप्ररूपणा ॥

મણ્ડલસ્યામ્યન્તરસ્ય દશાત્ર પરિધેર્લવાઃ ।
કલ્પ્યાઃ તત્રોદ્યોતયેત્તાંસ્ત્રીનેકોઽર્કો દિને ગુરૌ ॥ ૧૨૪ ॥
ત્રીંશ્ચ તત્સંમુખાનન્યઃ ષટ્સ્વંશેષુ દિનં તતઃ ।
મધ્યે તયોઃ લવૌ દ્વૌ દ્વૌ રજનીતિ લવા દશ ॥ ૧૨૫ ॥
જઘન્યેઽહનિ ચ દ્વૌ દ્વૌ ભાગૌ દીપયતો રવી ।
દિનં ચતુર્થુ ભાગેષુ નિશા ષટ્સુ લવેષ્વતઃ ॥ ૧૨૬ ॥
પ્રકાશં ચેત્રતશ્ચૈવં દશાંશૌ દક્ષિણાયને ।
હીયેતે ક્રમતસ્તૌ ચ વર્દ્ધેતે ઉત્તરાયણે ॥ ૧૨૭ ॥

अत्रोपपत्तिः ।

દ્વાભ્યાં કિલાહોરાત્રાભ્યામેકેનાર્કેન મણ્ડલમ્ ।
પૂર્યતેઽહોરાત્રયોશ્ચ મુહૂર્ત્તાઃ ષષ્ટિરાહિતાઃ ॥ ૧૨૮ ॥

મધ્યમ રાત્રી અને મધ્યમ દિવસોનો પણ આદિ અને અંત, મુહૂર્તોની બાદબાકી કરતાં શેષ મુહૂર્ત્ ૨૬ એનું અર્ધ વીત્યે થાય છે. ૧૨૩

એવી રીતે વર્ષના સર્વ અહોરાત્રના પ્રમાણની પ્રપચ્છાપ બીજા અનુયોગદ્વારનું વર્ણન 'પૂર્ણ' થયું.

હવે 'ચાર પ્રપચ્છા' ના ત્રીજા દ્વાર વિષે. (શ્લોક ૧૯૧ સુધી).

હવે, અભ્યન્તર મંડળના ઘેરાવાના બે આપણે દશ વિભાગ કહીએ તો એ દશમાંથી ત્રણ વિભાગને, ઉત્કૃષ્ટ દિવસે, એક સૂર્ય પ્રકાશિત કરે છે; અને એની સન્મુખના ત્રણ વિભાગને બીજા સૂર્ય પ્રકાશિત કરે છે. તેથી એ છ વિભાગમાં દિવસ હોય. બાકી વચ્ચે બચ્ચે વિભાગ રહ્યા એમાં રાત્રી હોય છે. આમ દશ વિભાગ સમજવા. ૧૨૪-૧૨૫.

જઘન્ય દિવસ હોય ત્યારે બે સૂર્યો બે બે વિભાગોને પ્રકાશિત કરે છે. તેથી ચાર વિભાગોમાં દિવસ હોય, અને છ વિભાગોમાં રાત્રી હોય. ૧૨૬.

એવી રીતે 'ક્ષેત્રતઃ' બતાવેલા દશાંશમાં પ્રકાશ હોય અને દશાંશ અનુક્રમે દક્ષિણાયનમાં ઘટતા જાય છે, જ્યારે ઉત્તરાયણમાં વધતા વધતા જાય છે. (૧૩ થી ઘટે છે ને ૧૩ થી વધે છે એમ સમજવું) ૧૨૭.

પષ્ટેશ્ચ દશમો ભાગઃ ષટ્ તે ચ ત્રિગુણીકૃતાઃ ।

દશાંશત્રયરૂપાઃ સ્યુઃ ષષ્ટેરષ્ટાદશ ત્રણાઃ ॥ ૧૨૯ ॥

તદેભિરષ્ટાદશભિઃ મુહૂર્તૈઃ પરિધેરપિ ।

ઉત્કૃષ્ટદિવસે યુક્તં દશાંશત્રયદીપનમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

દશાંશદ્વયરૂપાશ્ચ ષષ્ટેઃ દ્વાદશ નિશ્ચિતાઃ ।

તત્ તૈઃ દ્વાદશભિઃ યુક્તં દશાંશદ્વયદીપનમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

તથાહુઃ ।

इह छच्चिय दसभाए जंबूद्वीवस्स दुन्नि दिवसयरा ।

ताविति दित्तलेसा अर्पिभतरमंडले संता ॥ १३२ ॥

चत्तारिय दसभाए जंबूद्वीवस्स दुन्नि दिवसयरा ।

ताविति मंडलेसा बाहिरए मंडले संता ॥ १३३ ॥

एवं प्रकाशक्षेत्रस्य दशांशकल्पना बुधैः ।

आपुष्करार्ध कर्तव्या रवीनामथ तत्र च ॥ १૩૪ ॥

दिशत्येकोनपंचाशा चतुर्द्विंशत् सहस्रकाઃ ।

द्विचत्वारिंશच्च लक्षाઃ કોટ્યેકા પરિધિર્ભવેત્ ॥ ૧૩૫ ॥

અહિં આ પ્રમાણે ઉપપત્તિ છે:—એક સૂર્ય બે અહોરાત્રમાં મંડળ પૂરું કરે છે. એવા બે અહોરાત્રના સાઠ મુહૂર્ત થાય, સાઠનો દશાંશ છે, એને ત્રણગણ્યા કરતાં અઠાર મુહૂર્તો આવ્યા. એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ દિનમાનમાં સૂર્ય ત્રણદશાંશ પરિધિમાં એટલે ઘેરાવામાં અઠાર મુહૂર્ત સુધી પ્રકાશ આપે છે. વળી સાઠના દશાંશને બમણા કરે, એટલે બાર આવ્યા, તેથી એમ સમજવું કે એ વખતે સૂર્યના ઘેરાવાના બે દશાંશમાં બાર મુહૂર્ત સુધી પ્રકાશ આપે છે. ૧૨૮-૧૩૧.

કહ્યું છે કે—બેઉ સૂર્યો જ્યારે અભ્યન્તર મંડળમાં હોય છે ત્યારે જમ્બૂદ્રીપના છ દશાંશ ભાગને દિપ્તલેશ્યાથી પ્રકાશિત કરે છે. અને જ્યારે બહારના મંડળમાં હોય છે ત્યારે જમ્બૂદ્રીપના ચાર દશાંશ ભાગને મંદલેશ્યાથી પ્રકાશિત કરે છે. ૧૩૨-૧૩૩.

એવી રીતે સૂર્યોના પ્રકાશ ક્ષેત્રના દશાંશની કલ્પના છેક પુષ્કરાર્ધદ્રીપ સુધી કરી લેવી. તે આ પ્રમાણે:—પુષ્કરાર્ધ દ્રીપનો (માનુષ્યોત્તર પાસે) એક કોડ બેતાળીશ લાખ ચોત્રીશ હજાર ને ઓગણપચાસ યોજન જેટલો ઘેરાવો છે. આ રકમના દશાંશને ત્રણગણ્યા કરો. એટલે

દશાંશત્રિતયં લક્ષ્ણ દ્વિચત્વારિંશદસ્ય ચ ।
 સપ્તત્રિંશાઃ ચતુર્ચિંશત્ સહસ્રાઃ પરમે દિને ॥ ૧૩૬ ॥
 તાપક્ષેત્રં તિર્યગેતત્ પુષ્કરાર્ધે વિવસ્વતામ્ ।
 તતસ્તદર્ધે પશ્યન્તિ તત્રત્યાઃ સૂર્યમુદ્ગતમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

તથોક્તમ્ ।

લક્ષ્ણેર્હિં ઇગ્રીસાઙ્ સાઙ્ગેર્હિં પુષ્કરચ્છંમિ ।
 ઉદણ પિચ્છંતિ નરા સૂરં ઉક્લોસણ દિવસે ॥ ૧૩૮ ॥
 સર્વાન્તરમંડલગતસૂર્યયોરાતપાકૃતિઃ ।
 ઊર્ધ્વાસ્યનાલિકાપુષ્પસંસ્થાનસંસ્થિતા મતા ॥ ૧૩૯ ॥
 મેરુદિશ્યર્ધવલયાકારા વારિનિધેર્દિશિ ।
 શકટોર્ધ્વીમૂલભાગાનુકારેયં પ્રકીર્તિતા ॥ ૧૪૦ ॥
 મેરોર્દિશિ સંકુચિતા વિસ્તૃતા ચામ્બુધેર્દિશિ ।
 પ્રત્યેકમસ્યા આયામો દક્ષિણોત્તરયોઃ દિશોઃ ॥ ૧૪૧ ॥
 મેરોરન્તાત્ યોજનાનાં સહસ્રાણ્યષ્ટસપ્તતિઃ ।
 શતત્રયં ત્રયચ્ચિંશં તૃતીયયોજનાંશયુક્ ॥ ૧૪૨ ॥
 સહસ્રાઃ પંચચત્વારિંશદ્યોજનાનિ તત્ર ચ ।
 જમ્બૂદ્વીપે શેષમબ્ધૌ દ્વયોર્યોગે યથોદિતમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

બેંતાલીશ લાખ ચોત્રીશ હજાર અને સાડત્રીશ યોજન આંબ્યા. આટલા યોજન પુષ્કરાર્ધ દ્વીપમાં સૂર્યોનું, ઉત્કૃષ્ટ દિનમાને, તીર્થ તાપક્ષેત્ર છે અને તેથી તેના અર્ધ ભાગથી એટલે ૨૧૧૭૦૧૮૧ યોજનથી ત્યાંના લોકો સૂર્યને ઉગેલો જુએ છે. ૧૩૪-૧૩૭.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે પુષ્કરાર્ધદ્વીપમાં, ઉત્કૃષ્ટ દિનમાને એકવીશ લાખથી કંઈક અધિક યોજન સુધીના લોકોને તેટલા દૂરથી સૂર્ય ઉગેલો દેખાય છે. ૧૩૮.

સર્વાભ્યન્તર મંડળગત બેઉ સૂર્યોના આતપની આકૃતિ ઊંચા મુખવાળા નાળવાળાં પુષ્પની આકૃતિ જેવી કહેલી છે. વળી તે મેરૂ તરફ અર્ધવલયાકાર છે અને સમુદ્ર તરફ ગાડાની ઊઘના મૂળ ભાગને આકારે છે; મેરૂ તરફ સંકોચ પામતી અને સમુદ્ર ભણી વિસ્તૃત થતી છે. બેઉ આકૃતિ વળી ઉત્તર-દક્ષિણ લાંબી છે, અને તે મેરૂના છેડાથી અકોતેર હજાર ત્રણસો

મેરુણા યન્મતે સૂર્યપ્રકાશઃ પ્રતિહન્યતે ।

તેષાં મતે માનમિદં તાપક્ષેત્રાયતેઃ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

યેષાં મતે મેરુણાર્કપ્રકાશો નાભિહન્યતે ।

કિન્તુ મેરુગુહાદીનામપ્યન્તઃ પ્રથતે મહઃ ॥ ૧૪૫ ॥

તેષાં મતે મન્દરાર્ધાદારમ્ય લવણોદધેઃ ।

ષડ્ભાગં યાવદાયામઃ તાપક્ષેત્રસ્ય નિશ્ચિતઃ ॥ ૧૪૬ ॥

તદા ચ યોજનાનાં સહસ્રાણિ પંચ રાશૌ પુરાતને ।

ક્ષિપ્યન્તે મન્દરાર્ધસ્ય તતો માનમિદં ભવેત્ ॥ ૧૪૭ ॥

યોજનાનાં સહસ્રાણિ ત્ર્યશીતિઃ ત્રિશતી તથા ।

ત્રયચ્ચિંશત્સમધિકા તૃતીયોંશશ્ચ યોજનઃ ॥ ૧૪૮ ॥

સુપર્વપર્વતાદેવં પૂર્વપશ્ચિમયોરપિ ।

તાપક્ષેત્રસ્ય પ્રત્યેકં આયામો જ્ઞાયતામિયાન્ ॥ ૧૪૯ ॥

સર્વેષુ મણ્ડલેષ્વેષ ચરતોઃ માનુમાલિનોઃ ।

અવસ્થિતઃ સદા તાપક્ષેત્રાયામઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૫૦ ॥

તેત્રીસ પૂર્ણાંક એક તૃતીયાંશ યોજન જેટલી છે. આમાંથી પીસતાલીશ હજાર યોજન જેટલી જમ્બૂદ્વીપમાં છે અને શેષ તેત્રીશ હજાર ત્રણસો તેત્રીશ યોજન જેટલી સમુદ્રમાં છે. ૧૩૬-૧૪૩

સૂર્યના આ આતાપ ક્ષેત્રની લંબાઇ, જેઓને મતે મેરૂથી સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રતિધાત પામે છે તેમને મતે છે. ૧૪૪.

જેઓને મતે મેરૂથી સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રતિધાત પામતો નથી પરંતુ મેરૂની શુક્ષ્મ આદિકની અંદર પણ ફેલાય છે તેમને મતે તો મેરૂના અર્ધ લાગથી માંડીને લવણસમુદ્રના છઠ્ઠા ભાગ સુધી સૂર્યનું તાપક્ષેત્ર લંબાયલું છે. એટલે એમને મતે પૂર્વોક્ત માનમાં મેરૂપર્વતના અર્ધ વિસ્તારના પાંચહજાર યોજન લેણવવાથી એ લંબાઇ આવે છે. અર્થાત્ તે ત્ર્યાશીહજાર ત્રણ સો તેત્રીશ પૂર્ણાંક એક તૃતીયાંશ યોજન એ લોકોના મત પ્રમાણે કહેવાય છે. ૧૪૫-૧૪૮

મેરૂપર્વતથી પૂર્વ પશ્ચિમ પણ સૂર્યના તાપક્ષેત્રની લંબાઇ એટલીજ સમજવી. ૧૪૬.

વળી સઘળા ય મંડળોમાં વિચરતા બેડ સૂર્યોના તાપક્ષેત્રની લંબાઇ હમ્મેશાં અવસ્થિત (કારકેર વિનાની એક સરખી) કહી છે. ૧૫૦

વિષ્કમ્ભસ્તુ મેરુપાર્શ્વે તસ્યાર્ધવલયાકૃતેઃ ।
સ્યાત્ મેરુપરિધેઃ ભાગે દશમે ત્રિગુણીકૃતે ॥ ૧૫૧ ॥

તથા ચ સહસ્રા નવ ષડશીત્યધિકા ચ ચતુઃશતી ।
યોજનાનાં દશછિન્નયોજનસ્ય લવા નવ ॥ ૧૫૨ ॥

વિષ્કમ્ભોઽમ્ભોધિપાર્શ્વે તુ તાપક્ષેત્રસ્ય નિશ્ચિતઃ ।
અન્તર્મગડલપરિધેર્દશાંશે ત્રિગુણીકૃતે ॥ ૧૫૩ ॥

સ ચાયમ્ । યોજનાનાં સહસ્રાણિ ચતુર્નવતિરેવ ચ ।
ષટ્ત્રિંશા પંચશત્યંશાઃ ષષ્ટિજા દ્વ્યબ્ધિસંમિતાઃ ॥ ૧૫૪ ॥

નન્વેવમબ્ધેઃ ષડ્ભાગં યાવદ્વ્યાસિમુપેયુષઃ ।
તાપક્ષેત્રસ્ય વિષ્કમ્ભઃ સંભવેત્ નાધિકઃ કથમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

તથાહિ । પૂર્વોક્તતાપક્ષેત્રસ્ય પ્રાન્તેઽબ્ધૌ પરિધિસ્તુ યઃ ।
તદ્દશાંશત્રયમિતો વિષ્કમ્ભઃ સંભવેત્ ન કિમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

અત્રોચ્યતે । સંભવત્યેવ કિન્ત્વત્ર કરણેનૈષ સંવદન્ ।
ચતુર્નવતિસહસ્રાદિક એવ મતો બુધૈઃ ॥ ૧૫૭ ॥

હવે આ સૂર્યોના તાપક્ષેત્રની પહોળાઈ વિષે કહે છે-અર્ધવલયાકાર એવા એ તાપક્ષેત્રની મેરૂની પાસે પહોળાઈ મેરૂના પરિધિના ત્રણ દશાંશ જેટલી છે એટલે કે નવહજાર ચાર સો છતાસી પૂર્ણિક નવ દશાંશ યોજન છે. પણ સમુદ્ર પાસે એ પહોળાઈ અન્તર્મગડલની પરિધિના ત્રણ દશાંશ જેટલી છે એટલે કે ચોરાણ હજાર પાંચ સો છત્રીશ યોજન ને સાત ત્રિંશાંશ યોજન છે. ૧૫૧-૧૫૪

અહિં એની શંકા ઊપસ્થિત થાય કે જો કેટલાકને મતે સૂર્યાતપક્ષેત્ર લવણસમુદ્રના છટ્ટા ભાગ પર્યન્ત લંબાયલું છે તો એની પહોળાઈ પણ ઉપર કહી એથી અધિક કેમ ન સંભવે ? પૂર્વોક્ત તાપક્ષેત્રને પ્રાન્તે સમુદ્રનો જે પરિધિ છે તેના ત્રણદશાંશ જેટલી પહોળાઈ કેમ ન સંભવે ? ૧૫૫-૧૫૬

એના ઉત્તરમાં કહે છે:- સંભવે જ. પરંતુ વિદ્વાનોએ અહિં ‘ કરણ્યુક્તિ ’ સાથે બળતી આવતી પહોળાઈ ગણેલી છે અને એ પહોળાઈ ચોરાણ હજાર આદિક યોજન છે. વળી આ

વ્યક્તિસ્તુ કરણસ્યાસ્ય મુહૂર્તગતિચિન્તયા ।

કાર્યા દૃગ્ગોચરસ્યેવ સામ્યા દૃકપથતાપયોઃ ॥ ૧૫૮ ॥

તથાહુઃ । અત્રોદયાસ્તાન્તરં પ્રકાશક્ષેત્રં તાપક્ષેત્રમિત્યેકાર્થાઃ ॥

વિષ્કમ્ભસ્ત્વેષ તાપસ્ય દ્વિવિધોઽપ્યનવસ્થિતઃ ।

યામ્યેઽયને હીયમાનઃ સૌમ્યે વૃદ્ધિમવાપ્નુયાત્ ॥ ૧૫૯ ॥

મુહૂર્તૈકષણિભાગદ્વયગમ્યં તુ યદ્ ભવેત્ ।

ક્ષેત્રં તાવન્મિતા વૃદ્ધિઃ હાનિશ્ચ પ્રતિમણ્ડલમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

તથા ચ મણ્ડલૈઃ સાર્ધત્રિંશતૈકૈકમાનુમાન્ ।

ક્ષેત્રં ગમ્યં મુહૂર્તેન વર્ધયેદ્વા ક્ષયં નયેત્ ॥ ૧૬૧ ॥

મણ્ડલાનાં સત્રયશીતિશતેનૈવમનુક્રમાત્ ।

વર્ધિતં ક્ષપિતં તાભ્યાં સૌમ્યયામ્યાયનાન્તયોઃ ॥ ૧૬૨ ॥

મુહૂર્તૈઃ ષડ્ભિરાક્રમ્યં ક્ષેત્રં સ્યાદેષ એવ ચ ।

બાહ્યાન્તરમણ્ડલાભ્યાં દશાંશો વૃદ્ધિહાનિભાક્ ॥ ૧૬૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પ્રકાશપૃષ્ઠલગ્નસ્યાન્ધસ્યેવ તમસોઽપ્યથ ।

આકૃતિશ્ચિન્ત્યતે માન્વોઃ સર્વાન્તમણ્ડલસ્થયોઃ ॥ ૧૬૪ ॥

કરણયુક્તિની વ્યક્તિ મુહૂર્તગતિ વિચારીને કરવી. કેમકે તેનું જેમ દૃગ્ગોચરની સાથે સામ્ય છે, તેવું જ દૃકપથ અને તાપક્ષેત્રની સાથે સામ્ય છે. કહ્યું છે કે (૧) ઉદય અને અસ્ત વચ્ચેનું અન્તર, (૨) પ્રકાશક્ષેત્ર અને (૩) તાપક્ષેત્ર આ ત્રણે એકાર્થવાચી છે. ૧૫૭-૧૫૮.

તાપક્ષેત્રની જેમ પ્રકાશની આ પહોળાઈ અનવસ્થિત-અનિશ્ચિત છે; કેમકે દક્ષિણાયનમાં તે ઘટે છે અને ઉત્તરાયણમાં વધે છે; એક મુહૂર્તના જે એકસાંશમાં જેટલું ક્ષેત્ર ઓળંગાય તેટલી ઉત્તરાયણમાં વૃદ્ધિ અને દક્ષિણાયનમાં હાનિ પ્રત્યેક મંડળે થાય છે; તેથી સાડીત્રીશ મંડળે એકેકો સૂર્ય એક મુહૂર્તમાં ગમન કરી શકાય એટલું ક્ષેત્ર વધારી ઘટાડી શકે છે; અને તેથી અનુક્રમે એકસો ત્રાશી મંડળમાં ફરીને ઉત્તરાયણ અથવા દક્ષિણાયનને છેડે જેલ સૂર્યોએ જેટલું ક્ષેત્ર વધાર્યું કે ઘટાડ્યું હોય તે છ મુહૂર્તમાં ગમન કરી શકાય એટલું જ હોય છે, કેમકે બહારના અને અંદરના એમ જેલ મંડળમાં પ્રાંતે એક દશાંશ વૃદ્ધિ કે હાનિ થાય છે. ૧૫૯-૧૬૩.

હવે જેલ સૂર્ય સર્વથી અંદરના મંડળમાં હોય છે ત્યારે, અંધની જેમ પ્રકાશની પાછળ લાગેલા અંધકારની આકૃતિ વિષે વિચાર કરીએ. ૧૬૪.

અસ્યાપ્યાકૃતિરુર્ધ્વાસ્યનાલિકાપુષ્પસંસ્થિતા ।
 તાપચ્ચેત્રવદાયામમાનં ચાસ્યાપ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૧૬૫ ॥
 અસ્તં ગતે દિનપતૌ મેરોરપિ ગુહાદિષુ ।
 ધ્વાન્તોપલબ્ધેરાયામઃ તમસોઽપિ પ્રકાશવત્ ॥ ૧૬૬ ॥
 વિષ્કમ્ભો મેરુસંલગ્ને સ્યાદેવં ધ્વાન્તચોલકે ।
 મન્દરાદ્રિપરિચ્છેપદશાંશે દ્વિગુણીકૃતે ॥ ૧૬૭ ॥
 ષડયોજનસહસ્રાણિ ચતુર્વિંશં શતત્રયમ્ ।
 દશભાગીકૃતસ્યૈકયોજનસ્ય લવાશ્ચ ષટ્ ॥ ૧૬૮ ॥
 લવણામ્ભોધિદિશિ તુ વિષ્કમ્ભઃ તમસો ભવેત્ ।
 અન્તર્મણ્ડલપરિધેઃ દશાંશે દ્વિગુણીકૃતે ॥ ૧૬૯ ॥
 સ ચાયમ્ । યોજનાનાં સહસ્રાસ્ત્રિષષ્ટિઃ સપ્તદશાધિકાઃ ।
 અષ્ટચત્વાર્શિદંશાઃ ષષ્ટિજાઃ તત્ર મણ્ડલે ॥ ૧૭૦ ॥
 સર્વબાહ્યમણ્ડલં તુ પ્રાપ્તયોરુષ્ણારોચિષોઃ ।
 તાપાન્ધકારયોઃ પ્રાગ્વત્ સંસ્થાનાદિનિરૂપણમ્ ॥ ૧૭૧ ॥
 इति कर्कसंक्रान्तौ आतपचेत्रतमःचेत्रयोः स्वरूपम् ॥

એની પણ આકૃતિ ઉર્ધ્વમુખી નાળવાળાં પુષ્પ જેવી છે, એની લાંબાઇનું પ્રમાણ પણ તાપક્ષેત્રની લાંબાઈ જેટલુંજ છે. દિનપતિ સૂર્ય અસ્ત પામે છે ત્યારે મેરૂની શુદ્ધ આદિકમાં પણ અંધકાર છવાઈ જતો હોવાથી એ અંધકારની લાંબાઈ પણ પ્રકાશની લાંબાઈ જેટલી જ છે. ૧૬૫-૧૬૯.

હવે એના વિષ્કંભ એટલે એની પહોળાઈ મેરૂની આગળ મેરૂના પરિધિના બે દશાંશ જેટલી છે એટલે કે છ હજાર ત્રણસો ચોવીશ પૂર્ણાંક ને છ દશાંશ યોજન છે; જ્યારે લવણ સમુદ્ર તરફ સર્વાભ્યન્તર મંડળના પરિધિના બે દશાંશ જેટલી છે એટલે કે ત્રેસઠ હજાર અને સત્તરપૂર્ણાંક આઠ દશાંશ યોજન છે. ૧૬૭-૧૭૦.

આ પ્રમાણે કર્ક સંક્રાંતિમાં (સૂર્યના) આતપ ક્ષેત્રનું અને અંધકાર ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે જ્યારે બેઝિ સૂર્યો સર્વથી બહારના મંડળમાં આવે છે ત્યારે તાપ અને અંધકારના આકાર આદિકનું સ્વરૂપ તો પૂર્વવત્ સમજવું. ફક્ત સમુદ્ર તરફની પહોળાઈમાં ફેર છે. એ પહોળાઈ સર્વબાહ્ય મંડળના પરિધિના બે દશાંશ જેટલી એટલે કે ત્રેસઠ હજાર છ સો ને

કિન્ત્વલિધિદિશિ વિષ્કમ્ભે વિશેષોઽસ્તિ ભવેત્સ ચ ।
 બાહ્યમણ્ડલપરિધેઃ દશાંશે દ્વિગુણીકૃતે ॥ ૧૭૨ ॥
 સ્યુઃ ત્રિષષ્ટિઃ સહસ્રાણિ સત્રિષષ્ટિશ્ચ ષડ્શતી ।
 તદ્દશાંશે ત્રિગુણિતે ધ્વાન્તવ્યાસોઽપ્યસૌ તદા ॥ ૧૭૩ ॥
 સહસ્રાઃ પંચનવતિશ્ચત્વાર્યેવ શતાનિ ચ ।
 ચતુર્નવતિયુક્તાનિ ત્રિંશદંશાશ્ચ ષષ્ટિજાઃ ॥ ૧૭૪ ॥ વિશેષકમ્ ॥
 બાહ્યાન્તર્મણ્ડલસ્થાર્કતાપક્ષેત્રાનુસારતઃ ।
 વૃદ્ધિહાનિવ્યતીહારઃ પ્રકાશતમસોર્ભવેત્ ॥ ૧૭૫ ॥
 સામીપ્યાત્ દીપ્રતેજસ્ત્વાત્ સર્વાન્તર્મંડલેઽર્કયોઃ ।
 દિનાતપક્ષેલવૃદ્ધિર્ધર્મસ્તીવ્રસ્તમોઽલ્પતા ॥ ૧૭૬ ॥
 મન્દતેજસ્તયા દૂરતયા ચ બાહ્યમણ્ડલે ।
 નિશાતમઃક્ષેત્રવૃદ્ધિસ્તાપક્ષેલાલ્પતા હિમમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

યત્તુ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપ્તિસૂત્રે સર્વાન્તર્મણ્ડલસ્થે રવૌ સમુદ્રદિશિ
 તાપક્ષેત્રવિષ્કમ્ભઃ ચતુર્નવતિઃ યોજનસહસ્રાણિ અષ્ટૌ શતાનિ અષ્ટ-
 ષષ્ઠ્યધિકાનિ ચતુરશ્ચ દશભાગાન્ યોજનસ્ય ઉક્તઃ તથા ધ્વાન્તવિ-
 ષ્કમ્ભશ્ચ ત્રિષષ્ટિઃ યોજનસહસ્રાણિ દ્વે ચ પંચચત્વારિંશદધિકે યોજનશતે

ત્રેસઠ યોજન છે. તે વખતે એજ પરિધિના ત્રણ દશાંશ જેટલો એટલે કે પંચાણ્ પંચાણ્ હજાર ચાર
 સો ચોરાણ્ પૂર્ણિક એકેદ્વિતીયાંશ યોજન જેટલો અન્ધકારનો વ્યાસ હોય છે. ૧૭૧-૧૭૪.

બહારના અને અંદરના મંડળમાં રહેલા સૂર્યના તાપક્ષેત્રને અનુસારે પ્રકાશ અને
 અંધકારની વૃદ્ધિ હાનિ થાય છે. સર્વથી અંદરના મંડળમાં આવે ત્યારે બેઠ સૂર્યો નજીક અને
 તીવ્ર તેજવાળા હોવાથી દિવસના પ્રમાણની તથા આતપક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થાય છે તેથી તીવ્ર તાપ
 લાગે છે અને અન્ધકાર અદ્ય રહે છે. વળી બેઠ સૂર્યો સર્વબાહ્ય મંડળમાં હોય છે ત્યારે તેઓ
 દૂર અને મંદતેજવાળા હોવાથી રાત્રીની અને અંધકારના ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થાય છે, તાપક્ષેત્ર
 સ્વદ્ય થાય છે અને હિમ પડે છે. ૧૭૫-૧૭૭.

વળી જમ્બુદ્વીપ પ્રજ્ઞાપ્તિ સૂત્રમાં, સર્વથી અંદરના મંડળમાં સૂર્ય હોય છે ત્યારે સમુદ્ર-
 તરફ તાપક્ષેત્રની પહોળાઈ ચોરાણ્ હજાર આઠસો અડસઠ પૂર્ણિક ચાર દશાંશ યોજનની જે

ષટ્ ચ દશભાગા યોજનસ્યાયમેવ ચ સર્વવાહ્યમણ્ડલસ્થે રવૌ તાપક્ષેત્ર-
ધ્વાન્તક્ષેત્રયોઃ વિપર્યયેણ વિષ્કમ્ભઃ ઉક્તઃ સ તુ જમ્બૂદ્વીપપરિધેરેવ
દશાંશદ્વયત્રયકલ્પનયા ઇતિ વ્યામોહો ન વિધેયઃ । યત્તુ તત્ર સર્વાન્તર્મણ્ડલે
ઉભયતઃ સમુદિતં દ્વીપસમ્બન્ધિષ્ઠયધિકં યોજનશતત્રયં ન્યૂનતયા ન
વિવક્ષિતં યચ્ચ સર્વવાહ્યમણ્ડલે ઉભયતઃ સમુદિતાનિ સમુદ્રસમ્બન્ધીનિ
ષ્ઠયધિકાનિ ષટ્ યોજનશતાનિ અધિકતયા ન વિવક્ષિતાનિ તત્ર અવિ-
વક્ષૈવ બીજમ્ । ઇત્યાદિકં અર્થતઃ ઉપાધ્યાયશ્રીશાન્તિચન્દ્રોપજ્ઞજમ્બૂદ્વીપ-
પ્રજ્ઞસિવૃત્તેઃ અવસેયમ્ ॥

તાપક્ષેત્રસ્ય ચ વ્યાસો યાવાન્ સ્યાદ્યત્ર મણ્ડલે ।
કરપ્રસારસ્તસ્યાદ્ધૈર્વ પૂર્વતોઽપરતોઽપિ ચ ॥ ૧૭૮ ॥
મેરોર્દિશિ તુ મેર્વર્ધ્વં યાવત્તેજઃ પ્રસર્પતિ ।
પાથોધિદિશિ પાથોધેઃ ષટ્ ભાગં યાવદર્કયોઃ ॥ ૧૭૯ ॥
કરપ્રસાર ઉર્ધ્વં તુ યોજનાનાં શતં મતઃ ।
યત્તાપયત ણતાવદૂર્ધ્વં નિજવિમાનતઃ ॥ ૧૮૦ ॥

કહી છે, તથા અંધકારની પહોળાઇ ત્રેસઠ હજાર બસો પીસ્તાળીશ પૂર્ણાંક છ દશાંશ યોજન-
ની જે કહી છે, અને તેથી ઉલટી રીતે તેટલીજ સર્વથી બહારના મંડળમાં સૂર્ય હોતે છતે
તાપક્ષેત્રની તથા અન્ધકારક્ષેત્રની પહોળાઇ જે કહેલી છે—તે જમ્બૂદ્વીપની પરિધિના બે દશાંશ
તથા ત્રણ દશાંશની કલ્પનાથી કહેલી છે. માટે તે સંબંધમાં મુંઝાવું નહિં. વળી ત્યાં સર્વથી
અંદરના મંડળમાં બેઉ તરફના મળીને દ્વીપ સંબંધી ત્રણસો સાઠ યોજન ન્યૂન નથી કહ્યા
તેમજ સર્વથી બહારના મંડળમાં બેઉ બાજુના મળીને સમુદ્ર સંબંધી છ સો સાઠ યોજન
અધિક નથી કહ્યા—તેમાં અવિવક્ષા જ કારણ સમજવું.

આ હકીકત ઉપાધ્યાય શ્રી શાંતિચંદ્રે કરેલી જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞિતની ટીકામાં કહેલી છે
ત્યાંથી બાણી લેવી.

જે મંડળમાં તાપક્ષેત્રનો જેટલો વ્યાસ હોય તેથી અર્ધ અર્ધ પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં
સૂર્યના કિરણોનો પ્રસાર હોય. ૧૭૮.

બેઉ સૂર્યોનું તેજ મેરૂ તરફ મેરૂના અર્ધભાગ સુધી ફેલાય છે, અને સમુદ્ર તરફ સમુદ્રના
છઠ્ઠા ભાગ સુધી વિસ્તરે છે. ૧૭૯.

બેઉ સૂર્યોના કિરણો ઉંચે એક સો યોજન સુધી પહોંચે છે: એઓ પોતાના વિમાનથી
ઉંચે તેટલું ક્ષેત્ર તપાવી શકે છે. ૧૮૦.

શતેષ્વઘ્તાસુ સૂર્યાભ્યામધસ્તાત્ સમભૂતલમ્ ।

સહસ્રં ચ યોજનાનામધોગ્રામાસ્તતોઽપ્યધઃ ॥ ૧૮૧ ॥

તાંશ્ચ યાવત્તાપયતઃ પ્રસરન્તિ કરાસ્તતઃ ।

વિવસ્વતોર્યોજનાનામઘ્તાદશ શતાન્યધઃ ॥ ૧૮૨ ॥

સત્તચત્વારિંશદથ સહસ્રાણિ શતદ્વયમ્ ।

ત્રિષષ્ટિશ્ચ યોજનાનાં ષષ્ઠ્યંશા એકવિંશતિઃ ॥ ૧૮૩ ॥

કરપ્રસાર ઇતાવાન્ સર્વાન્તર્મણ્ડલેઽર્કયોઃ ।

પૂર્વતોઽપરતશ્ચાથ દક્ષિણોત્તરયોઃ બ્રુવે ॥ ૧૮૪ ॥

ત્રયસ્ત્રિંશત્ સહસ્રાણિ ત્રયસ્ત્રિંશં શતત્રયમ્ ।

યોજનત્રયંશયુક્ વાદ્ધૌ દ્વીપેઽશીતિયુતં શતમ્ ॥ ૧૮૫ ॥

સહસ્રાણિ પંચચત્વારિંશત્સ્વર્ગિગિરેર્દિશિ ।

સાશીતિયોજનશતોનાન્યથાબ્ધેર્દિશિ બ્રુવે ॥ ૧૮૬ ॥

સર્વવાહ્યમણ્ડલે તુ ચરતોરુષ્ણરોચિષોઃ ।

કરપ્રસાર ઇતાવાન્ સ્યાત્ પૂર્વાપરયોર્દિશોઃ ॥ ૧૮૭ ॥

એકત્રિંશત્સહસ્રાણિ શતાન્યઘ્તૌ તથોપરિ ।

એકત્રિંશદ્યોજનાનિ ત્રિંશદંશાશ્ચ ષષ્ટિજાઃ ॥ ૧૮૮ ॥

બેઉ સૂર્યોથી આઠસો યોજન નીચે સમ પૃથ્વીતળ છે અને એથી પણ એક હજાર યોજન જેટલા નીચાણમાં ‘અધોગ્રામ’ આવેલાં છે, ત્યાં સુધી બેઉ સૂર્યોનાં તાપના કિરણો પ્રસરે છે. એટલે એમ થયું કે બેઉ સૂર્યોનાં કિરણો નીચે અઢારસો યોજન સુધી પ્રસરે છે. ૧૮૧-૧૮૨.

સર્વથી અંદરના મંડળમાં રહેલા બેઉ સૂર્યોના કિરણોનો વિસ્તાર પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં સહતાલીશ હજાર અસો ત્રેસઠ પૂર્ણાંક ને સાત વીશાંશ યોજન જેટલો છે; જ્યારે ઉત્તર અને દક્ષિણમાં મેરૂપર્વત તરફ ચુમાળીશ હજાર આઠસો ને વીશ યોજન, અને સમુદ્ર તરફ તેત્રીશ હજાર ત્રણસો તેત્રીશ પૂર્ણાંક ને એક તૃતીયાંશ યોજન સુધી સમુદ્રમાં તથા એક સો ને એંશી યોજન દ્વીપમાં છે. ૧૮૩-૧૮૬.

સર્વથી બહારના મંડળમાં જ્યારે એ બેઉ સૂર્યો વિચરતા હોય છે ત્યારે એઓના કિરણોનો વિસ્તાર પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં એકત્રીશ હજાર આઠસો એકત્રીશ પૂર્ણાંક ને એક દ્વિતી-

મેરોર્દિશિ યોજનાનાં વાદ્ધૈં ત્રિંશં શતત્રયમ્ ।

દ્વીપે ચ પંચચત્વારિંશત્સહસ્રાસ્તતઃ પરમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

ત્રયચ્ચિંશત્સહસ્રાણિ સત્યંશં યોજનત્રયમ્ ।

કરપ્રસારો માન્વોઃ સ્યાલ્લવણાબ્ધૌ શિખાદિશિ ॥ ૧૯૦ ॥

ઊર્ધ્વં તુ યોજનશતં તુલ્યં સર્વત્ર પૂર્વવત્ ।

અષ્ટાદશ યોજનાનાં શતાન્યધસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૯૧ ॥

इति क्षेत्रविभागेन दिनरात्रिमानप्ररूपणा तत्प्रसंगादातपतमःसंस्थानादिप्ररूपणा च ॥

કૃતા ક્ષેત્રવિભાગેન દિનરાત્રિપ્રરૂપણા ।

परिक्षेपमिति ब्रूमः साम्प्रतं प्रतिमण्डलम् ॥ १९२ ॥

વગાહ્યોભયતો દ્વીપે સર્વાન્તર્મણ્ડલં સ્થિતમ્ ।

साशीतियोजनशतम् द्विघ्नं कार्यमिदं ततः ॥ १९३ ॥

સષષ્ટિયોજનશતત્રયં જાતમિદં પુનઃ ।

द्वीपव्यासाल्लक्षरूपाद्विशोध्यते ततः स्थितम् ॥ १९४ ॥

વિષ્કમ્ભાયામતો નૂનં સર્વાભ્યન્તરમણ્ડલમ્ ।

सहस्रा नवनवतिश्चत्वारिंशा च षट्शती ॥ १९५ ॥

યાંશ યોજન છે; અને મેરૂ તરફ, સમુદ્રમાં ત્રણસો ને ત્રીશ યોજન અને દ્વીપમાં પીસતાળીશ હજાર યોજન છે. લવણ સમુદ્રમાં શિખા તરફ તેત્રાશ હજાર ને ત્રણ પૂર્ણાંક ને એક તૃતીયાંશ યોજન પર્યન્ત છે. વળી ઉંચે એક સો યોજન અને નીચે અઠારસો યોજન પર્યન્ત વિસ્તાર છે. ૧૮૭-૧૯૧.

આ પ્રમાણે ક્ષેત્રવિભાગવડે દિવસ અને રાત્રીના પ્રમાણની પ્રરૂપણા કરી. એના પ્રસંગથી વળી તાપ અને અંધકારના આકાર આદિકની પ્રરૂપણા પણ કરી.

હવે દરેક મંડળે એનો પરિક્ષેપ (પરિધિ) કેટલો હોય તે કહે છે—૧૯૨.

સર્વથી અંદરતું મંડળ દ્વીપમાં ઉભયતઃ એકસો એંશી યોજન અવગાહીને રહેલું છે. એ રકમને ખમણી કરો. ત્રણસો સાઠ યોજન આવ્યા. આ રકમ દ્વીપનો વિસ્તાર જે એક લાખ યોજન છે તેમાંથી બાદ કરો. એટલે નવાણું હજાર છસો ને ચાલીશ યોજન આવ્યા.

પરિધિસ્તુ યથામ્નાયમસ્ય લક્ષ્ત્રત્રયં યુતમ્ ।

સહસ્રૈઃ પંચદશભિઃ નવાશીતિશ્ચ સાધિકા ॥ ૧૯૬ ॥

સષષ્ટિયોજનશતત્રયં યત્પ્રાગપ્રાકૃતમ્ ।

તસ્ય વા પરિધિઃ કાર્યઃ પૃથગીદ્વિધસ્તુ સઃ ॥ ૧૯૭ ॥

एकादश शतान्यष्टत्रिंशान्येनं विशोधयेत् ।

जम्बूद्वीपस्य परिधेः स्यादप्येवं यथोदितः ॥ १९८ ॥

अथैकतઃ સ્થિતં સર્વાન્તરાનન્તરમણ્ડલમ્ ।

अष्टचत्वारिंशदंशान् सर्वान्तर्मण्डलात्मकान् ॥ १९९ ॥

દ્વે યોજને ચ ત્યક્ત્વાર્વાકૂ પરતોઽપ્યેવમેવ તત્ ।

एवं पंचत्रिंशदंशं भवेद्योजनपंचकम् ॥ २०० ॥

તતોઽર્કયુગ્માન્તરવદ્ધર્ધન્તે પ્રતિમણ્ડલમ્ ।

योजनानि पंच पंचत्रिंशदंशाश्च विस्तृतौ ॥ २०१ ॥

તતસ્તેષાં પરિક્ષેપા જ્ઞેયા વ્યાસાનુસારતઃ ।

स पंचत्रिंशदंशस्य योजनपंचकस्य वा ॥ २०२ ॥

પરિક્ષેપઃ પૃથક્કાર્ય ઈદમ્પૂપઃ સ જાયતે ।

साधिकाष्टात्रिंशदंशयुक् सप्तदशयोजनी ॥ २०३ ॥ युग्मम् ॥

એ સર્વથી અંદરના મંડળની લાંબાઈ પહોળાઈ આવી. અર્થાત્ વચ્ચેનું અંતર આઠયુ. એ પરથી એનો પરિધિ ત્રણ લાખ પંદર હજાર ને નેવાશી યોજન જેટલો થાય છે. ૧૯૩-૧૯૬.

અથવા આમ પણ થાય:—પૂર્વોક્ત ત્રણસો ને સાઠ યોજનનો જ્યોદ્ધે પરિધિ કાઢો. એ અગ્યારસો ને આઠત્રીશ યોજન આવશે. એને જમ્બૂદ્વીપના પરિધિમાંથી બાદ કરો. એટલે પણ ઉપર્યુક્ત પરિધિ આવે છે. ૧૯૭-૧૯૮.

હવે એક તરફથી, સર્વથી અંદરના મંડળની પાસેનું મંડળ પૂર્વપશ્ચિમ, સર્વથી અંદરના મંડળના બે યોજન અને અડતાળીશ અંશે છેડીને રહેલું છે. જેથી બે બાજુના મળીને પાંચ યોજન અને પાંત્રીશ અંશે થાય. બન્ને સૂર્યોના અંતરની પેઠે દરેક મંડળે પાંચ યોજન ને પાંત્રીશ અંશે વિસ્તારમાં વધે છે. એનો પરિક્ષેપ (ઘેરાવો) પણ વ્યાસને અનુસારે કાઢવો. અથવા પાંચ યોજન ને પાંત્રીશ અંશેવાળા વ્યાસનો જ પરિક્ષેપ જ્યોદ્ધે કાઢો. તે સત્તર યોજન અને આઠત્રીશ અંશે લગભગ આવશે, પણ વ્યવહારથી એને સંપૂર્ણ અઢાર

અષ્ટાદશ યોજનાનિ પરન્તુ વ્યવહારતઃ ।
 સંપૂર્ણાનિ વિવક્ષ્યન્તે તતોઽષ્ટાદશયોજનીમ્ ॥ ૨૦૪ ॥
 પ્રાચ્યપ્રાચ્યમમણ્ડલસ્ય પરિક્ષેપે નિયોજયેત્ ।
 તતોઽગ્ર્યાગ્ર્યમમણ્ડલસ્ય પરિક્ષેપમિતિર્ભવેત્ ॥ ૨૦૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 એવં વૃદ્ધિઃ પરિક્ષેપે યાવચ્ચરમમણ્ડલમ્ ।
 તતો યથાવૃદ્ધિહાનિરાસર્વાન્તરમમણ્ડલમ્ ॥ ૨૦૬ ॥
 એવં ચ પરિધિઃ સર્વાન્તરાનન્તરમમણ્ડલે ।
 લક્ષ્ત્રત્રયં પંચદશસહસ્રાઃ સપ્તયુક્ષતમ્ ॥ ૨૦૭ ॥
 તાર્તીયિકે મમણ્ડલે ચ સર્વાભ્યન્તરમમણ્ડલાત્ ।
 લક્ષાસ્તિસ્રઃ પંચદશ સહસ્રાસ્તત્ત્વયુક્ષતમ્ ॥ ૨૦૮ ॥
 લક્ષાસ્તિસ્રોઽષ્ટાદશૈવ સહસ્રાસ્ત્રિશતી તથા ।
 યુક્તોનૈઃ પંચદશભિઃ સર્વાન્ત્યે પરિધિર્ભવેત્ ॥ ૨૦૯ ॥

તથાદ્રુઃ શ્રીમલયગિરિપાદાઃ ક્ષેત્રવિચારબૃહદ્વૃત્તૌ ॥ એવં મણ્ડલે મ-
 મણ્ડલે આયામવિષ્કમ્ભયોઃ પંચ પંચ યોજનાનિ પંચત્રિંશદેકષષ્ટિભાગાધિ-

યોજન કહેવાય. આ અઢાર યોજનને પૂર્વપૂર્વના મંડળના પરિધિમાં લેખવતાં જવાથી
 આગળ-આગળના મંડળના પરિધિનું માપ આવે છે. એવી રીતે છેક છેલ્લા મંડળ સુધી કયા
 જવાથી પરિક્ષેપ વધતો જશે. અહીં જેમ વૃદ્ધિ થતી જશે તેમ સર્વથી અંદરના મંડળ
 પર્યન્ત પાછાં આવતાં હાનિ થતી જશે. ૧૯૯-૨૦૬.

એ ગણતરીએ, સર્વથી અંદરના મંડળ પછીના મંડળનો પરિધિ ત્રણ લાખ પંદર હજાર
 એકસો ને સાત યોજન આવશે, સર્વથી અંદરના મંડળથી ત્રીજા મંડળનો પરિધિ ત્રણ લાખ
 પંદર હજાર એકસો ને પચીશ યોજન આવશે અને સર્વથી છેલ્લા મંડળનો પરિધિ ત્રણ લાખ
 અઢાર હજાર ત્રણસો ને લગભગ પંદર યોજન આવશે. ૨ ૭-૨૦૯.

આ સંબંધમાં શ્રી મલયગિરિ આચાર્ય ‘ક્ષેત્ર વિચાર’ ગ્રન્થની મોટી ટીકામાં કહે છે કે:—

એવી રીતે પ્રત્યેક મંડળે, મંડળના વિસ્તારમાં પાંચ યોજન અને પાંત્રીશ અંશ અથવા
 મંડળના પરિધિમાં અઢાર યોજન વધારતા વધારતાં ત્યાં સુધી પહોંચવું કે મંડળનો વિસ્તાર
 એક લાખ છસો ને સાઠ યોજન આવે અથવા એ મંડળનો પરિધિ ત્રણ લાખ અઢાર હજાર
 ત્રણસો ને લગભગ પંદર યોજન આવે. અહિં પ્રત્યેક પરિધિએ અઢાર વધારતા જવાથી

કાનિ પરિરયે અષ્ટાદશ અષ્ટાદશ યોજનાનિ પરિવર્ધયતા તાવદ્વક્તવ્યં યાવ-
ત્સર્વવાહ્યમણ્ડલં એકં યોજનશતસહસ્રં ષટ્શતાનિ ષષ્ઠાધિકાનિ આયામાવિ-
ષ્કમ્ભાભ્યાં ત્રીણિ યોજનશતસહસ્રાણિ અષ્ટાદશસહસ્રાણિ ત્રીણિ શતાનિ
પંચદશોત્તરાણિ કિંચિદૂનાનિ પરિરયે ઇતિ । અત્ર ચ યદ્યપિ પ્રતિપરિચ્છેપં
અષ્ટાદશઅષ્ટાદશવૃદ્ધૌ ત્ર્યશીત્યધિકશતસ્ય અષ્ટાદશભિઃ ગુણને ચતુ-
ર્નવત્યધિકાનિ દ્વાત્રિંશ્ચ્છતાનિ ભવન્તિ એતેષાં ચ સૈકોનનવતિપંચદશ-
સહસ્રાધિકલક્ષત્રયરૂપપ્રથમમણ્ડલપરિચ્છેપેણ સહ યોગે સર્વવાહ્યમણ્ડલ-
પરિરયઃ તિસ્રો લક્ષા અષ્ટાદશ સહસ્રા ત્રિશતી ત્ર્યશીત્યુત્તરા ભવન્તિ ।
પરન્તુ પ્રાગુક્તાનિ સત્તદશયોજનાનિ સાધિકયોજનસત્કાષ્ટાત્રિંશદેકભા-
ગાધિકાનિ પ્રતિપરિરયવૃદ્ધિરિતિ વિભાવ્યૈવ ન્યૂનપંચદશાધિકશતત્રયયુ-
ક્તાષ્ટાદશસહસ્રાધિકલક્ષત્રયરૂપઃ સર્વવાહ્યમણ્ડલપરિધિઃ ઉક્તઃ ઇતિ
સમ્ભાવ્યતે । યદ્યપિ અત્રાપિ ઉપરિતનં શતત્રયં ચતુર્દશોત્તરમેવ ભવતિ
તથાપિ ઉપરિતનાનાં અષ્ટત્રિંશતો ભાગાનાં સાધિકત્વાત્ ન્યૂનાનિ પંચ-
દશૈવ વિવચ્છિતાનિ ઇતિ સમ્યગ્વિભાવનીયં ગણિતજ્ઞૈઃ ॥

એવં કૃતા મણ્ડલાનાં પરિચ્છેપપ્રરૂપણા ।

ગતિં પ્રતિમુહૂર્તં ચ બ્રૂમહે પ્રતિમણ્ડલમ્ ॥ ૨૧૦ ॥

એકસો ને ત્રાશીને અઠારે ગુણવાથી બત્રીશસો ને ચોરાણું આવે છે અને એ રકમ
પ્રથમ મંડળના પરિધિની ત્રણ લાખ પંદર હજાર ને નેવાશીવાળી રકમમાં ભેળવવાથી સર્વથી
બહારના મંડળનો પરિધિ ત્રણ લાખ અઠાર હજાર ત્રણસો ને ત્રાશી યોજન બેટલો થાય
છે. પણ સત્તર યોજન ને આડત્રીશ અંશે વાળી રકમ પૂર્ણ અઠાર યોજન ગણી છે અને
હીધે જ આટલો વધારો પરિધિમાં આવ્યો છે પણ જો ૧૭ યોજન ને ૩૮ અંશ જ પરિધિમાં
વધારતા જમ્બે તો તો સર્વથી બહારના મંડળનો પરિધિ ત્રણ લાખ અઠાર હજાર ત્રણસો ને
લગભગ પંદર યોજન જ આવે. અહિં પણ ઉપર તો ત્રણસો ને ચૌદ યોજન થાય છે તો પણ
તેની ઉપર આડત્રીશ અંશે અધિક હોવાથી ત્રણસો ને લગભગ પંદર કહ્યાં છે.—એમ ગણિત-
જ્ઞાએ સમ્યગ્ રીતે વિચારી લેવું.

એવી રીતે સૂર્યના પ્રત્યેક મંડળના પરિધિની પ્રરૂપણા કરી. હવે એ પ્રત્યેક મંડળે
સૂર્યની પ્રત્યેક મુહૂર્ત ગતિ વિશે કહીએ છીએ:—૨૧૦.

एकैकं मण्डलं ह्येकमार्तण्डेन समाप्यते ।

દ્રામ્યાં કિલાહોરાત્રામ્યાં મુહૂર્ત્તાઃ ષષ્ટિરેતયોઃ ॥ ૨૧૧ ॥

તતઃ ષષ્ઠ્યા વિભજ્યન્તે પરિક્ષેપાઃ સ્વકસ્વકાઃ ।

एवं सर्वमण्डलानां मुहूर्त्तगतिराप्यते ॥ २१२ ॥

एवं च संक्रम्य चरतः सूर्यो सर्वान्तर्मण्डले यदा ।

તદા પ્રત્યેકમેકૈકમુહૂર્ત્તેઽસૌ ગતિસ્તયોઃ ॥ ૨૧૩ ॥

नूनं पंच सहस्राणि योजनानां शतद्वयम् ।

एकपंचाशमेकोनत्रिंशदंशाश्च षष्टिजाः ॥ २१४ ॥ युग्मम् ॥

द्वितीयादिमण्डलेष्वप्येवं परिरयैः स्वकैः ।

મુહૂર્ત્તગતિરાનેયા ષષ્ઠ્યા ભક્તૈર્વિવસ્વતોઃ ॥ ૨૧૫ ॥

यद्वा प्रतिपरिक्षेपं योक्ताष्टादशयोजनी ।

વૃદ્ધિઃ ષષ્ઠ્યા વિભક્તું તામૂર્ધ્વાધસ્તદ્વયં ન્યસેત્ ॥ ૨૧૬ ॥

राशिः षष्टेर्न दत्तेऽंशं तत्राष्टादशलक्षणः ।

તતોઽષ્ટાદશ ષષ્ટિઘ્નાઃ સ્યુઃ સહસ્રમશીતિયુક્ ॥ ૨૧૭ ॥

तेषां षष्ठ्या हृते भागे लब्धा अष्टादश स्फुटम् ।

एतावन्तः षष्टिभागाः किञ्चिदूनास्तु निश्चयात् ॥ २१८ ॥

એક સૂર્ય જે અહોરાત્રીમાં એક મંડળ સમાપ્ત કરે છે અને જે અહોરાત્રીના સાઠ મુહૂર્તો છે તેથી તે તે મંડળના પરિધિને સાઠ વડે ભાંગીએ તો તે તે મંડળે સૂર્યની મુહૂર્તગતિ આવે છે. ૨૧૧-૨૧૨.

એવી રીતે સર્વથી અંદરના મંડળમાં સંક્રમીને જ્યારે જેલ સૂર્યો ગમન કરે છે ત્યારે પ્રત્યેક મંડળે એક મુહૂર્તમાં એઓની ગતિ પરપરફે યોજન જેટલી થાય છે. ૨૧૩-૨૧૪.

એવી રીતે દ્વિતીયાદિક મંડળોમાં પણ તે તે મંડળના પરિધિને સાઠે ભાંગીને જેલ સૂર્યોનું મુહૂર્તગતિનું પ્રમાણ લાવવું. ૨૧૫.

અથવા પ્રત્યેક પરિધિએ જે અઠાર યોજનની વૃદ્ધિ કહેલી છે તેને સાઠે ભાંગવા. ફેર આવશે. ૧૮ને ૬૦ વડે ભાંગાય નહીં માટે, ૧૮ ને ૬૦ વડે ગુણે એટલે ૧૦૮૦ અંશ

પ્રાચ્યમણ્ડલમુદ્ધર્ત્તગતૌ ચિપ્યન્ત ઇત્યતઃ ।

યથોક્તં તત્પરિમાણં ભવેદેવં યથોત્તરમ્ ॥ ૨૧૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

एतव्याम्यायने सौम्यायने तु प्रतिमण्डलम् ।

अष्टादशांशाः क्षीयन्ते मुहूर्त्तीयगतौ रवेः ॥ २२० ॥

एवं च सर्वबाह्ये योजनानां पंचोत्तरं शतत्रयम् ।

सहस्राणि पंच पंचदशभागाश्च षष्टिजाः ॥ २२१ ॥

सर्वान्तिमार्वाचीने तु त्रिशती चतुरुत्तरा ।

सहस्राणि पंच सप्तपंचाशत् षष्टिजाः लवाः ॥ २२२ ॥

मुहूर्त्तગતિરિત્યેવં વિવસ્વતોઃ નિરૂપિતા ।

अथ प्रपंच्यते दृष्टिपथप्राप्तिप्ररूपणा ॥ २२३ ॥

मुहूर्त्तगतिरर्कस्य या विवक्षित मण्डले ।

यच्च तस्मिन् दिनमानं द्वयमेतत् पृथग् न्यसेत् ॥ २२४ ॥

मुहूर्त्तगतिरेषाથ દિનમાનેન ગુણયતે ।

एकार्कस्य तदैकाहःप्रकाश्यं क्षेत्रमाप्यते ॥ २२५ ॥

આબ્યા એને ૬૦ વડે ભાંગતાં ૧૮ સાઠાંશ આબ્યા. આ રકમને પૂર્વના મંડળની મુદ્ધર્ત્ત-ગતિમાં ભેળવો. એમ કરવાથી એનું યથોક્ત પરિમાણ આવશે. ઉત્તરોત્તર પણ એમ જ કરવું. ૨૧૬-૨૧૯

એવી રીતે દક્ષિણાયનમાં સમજવું.

ઉત્તરાયણમાં તો પ્રત્યેક મંડળે સૂર્યની મુદ્ધર્ત્તગતિમાં અઠાર અંશો ઘટતા જાય છે, અને એવી રીતે સર્વથી બહારના મંડળમાં પાંચ હજાર ત્રણસો પાંચ પૂર્ણિક પંદર સાઠાંશ યોજન જેટલી સૂર્યની મુદ્ધર્ત્તગતિ આવે છે, અને સર્વથી બહારના મંડળની અગાઉના મંડળમાં એ મુદ્ધર્ત્તગતિ અઠાર સાઠાંશ ઓછી એટલે કે પાંચ હજાર ત્રણસો ચાર પૂર્ણિક સત્તાવન સાઠાંશ યોજન થાય છે. ૨૨૦-૨૨૨.

એવી રીતે બેજ સૂર્યની મુદ્ધર્ત્તગતિ વિષે સમજણ આપી. હવે એઓની દૃષ્ટિપથપ્રાપ્તિ વિષે કહીએ છીએ. ૨૨૩.

વિવક્ષિત મંડળમાં સૂર્યની જે મુદ્ધર્ત્તગતિ હોય તે રકમ એક બાજુ મૂકો. વળી તે મંડળમાં જે દિનમાન હોય તે રકમ એક બાજુ મૂકો. બેજ રકમનો ગુણાકાર કરો. જે આવે તે

યાવચ્ચૈકાહઃપ્રકાશ્યં ચેત્રમેકત્રમણ્ડલે ।

તદર્ધેન મનુષ્યાણાં ભવેત્ દગ્ગોચરો રવિઃ ॥ ૨૨૬ ॥

અર્થં ભાવઃ । યાવત્ત્ત્રેત્રં દિનાર્ધેન ભાનુઃ ભાવયિતું ક્ષમઃ ।

દશ્યતે તાવતઃ ચેત્રાત્ મણ્ડલેષ્વલિલેષ્વપિ ॥ ૨૨૭ ॥

યથા પંચ સહસ્રાણિ યોજનાનાં શતદ્વયમ્ ।

એકપંચાશમેકોનત્રિશદંશાશ્ચ ષષ્ટિજાઃ ॥ ૨૨૮ ॥

મુહૂર્ત્તગતિરેષા યા પ્રોક્તાઽભ્યન્તરમણ્ડલે ।

ગુણ્યતે સા દિનાર્ધેન મુહૂર્ત્તનવકાત્મના ॥ ૨૨૯ ॥

સત્તચત્વારિંશદેવં સહસ્રાણિ શતદ્વયમ્ ।

ત્રિષષ્ટિશ્ચ યોજનાનાં ષષ્ઠ્યંશા એકવિંશતિઃ ॥ ૨૩૦ ॥

ઉદ્ગચ્છન્નિયતઃ ચેત્રાત્ ભાનુરસ્તમયન્નપિ ।

ઈહત્યૈઃ દશ્યતે લોકૈઃ સર્વાભ્યન્તરમણ્ડલે ॥ ૨૩૧ ॥

તતશ્ચૈતત્ દ્વિગુણિતમુદયાસ્તાન્તરં ભવેત્ ।

પ્રકાશચેત્રમપ્યેતાવદેવોભયતોઽન્વિતમ્ ॥ ૨૩૨ ॥

તથાહુઃ ।

એક સૂર્ય એક દિવસમાં જેટલું ક્ષેત્ર પ્રકાશિત કરે છે તેનું પ્રમાણ સમજવું. અને એક મંડળે સૂર્ય જેટલું ક્ષેત્ર એક દિવસમાં પ્રકાશિત કરે છે તેથી અરધા ક્ષેત્ર જેટલા દૂર રહેલા મનુષ્યોને સૂર્ય દષ્ટિગોચર થાય છે. આનો ભાવાર્થ એ કે અરધા દિવસમાં સૂર્ય જેટલું ક્ષેત્ર પ્રકાશિત કરે છે તેટલા ક્ષેત્રના લોકોને સૂર્ય તેટલા દૂરથી દષ્ટિગોચર થાય છે. ૨૨૪-૨૨૭.

જેમકે પાંચ હજાર બસો એકાવન પૂર્ણાંક એગણત્રીશ સાઠાંશ યોજન જેટલી જે અંદરના મંડળમાં રહેલા સૂર્યની મુહૂર્ત્તગતિ કહેલી છે તેને અરધા દિવસવડે એટલે કે નવ મુહૂર્ત્ત વડે ગણો. એટલે સડતાલીશ હજાર બસો ત્રેસઠ પૂર્ણાંક એકવીશ સાઠાંશ યોજન આવશે. એટલા ક્ષેત્રમાં રહેલા લોકોને એટલે દૂરથી સર્વથી અંદરના મંડળમાં ઉગતો તેમજ આથમતો સૂર્ય દષ્ટિગોચર થાય છે-દેખાય છે. વળી એ રકમને બમણી કરતાં જે આવે એ ઉદય અને અસ્ત વચ્ચેનું અન્તર સમજવું. પ્રકાશક્ષેત્ર પણ એટલું જ-એટલા યોજન (બમણું) સમજવું.

૨૨૮-૨૩૨.

રવિણો ઉદયત્થંતર ચડણવદ્સહસ્સ પણસય છવ્વિસા ।

બાયાલસટ્ટિમાગા કક્કડસંકંતિદિયહંમિ ॥ ૨૩૩ ॥

एवं च सहस्रैः सप्तचत्वारिंशता द्वितीयमण्डले ।

सैकोनाशीतिनादृश्यो योजनानां शतेन च ॥ २३४ ॥

सप्तपंचाशता षष्टिभागैरेकस्य तस्य च ।

अंशैरेकोनविंशत्या विभक्तस्यैकषष्टिधा ॥ २३५ ॥

एवं च त्र्यशीतिः योजनान्यंशाः त्रयोविंशतिरेव च ।

षष्टिभक्तयोजनस्यैकस्य षष्टिलवस्य च ॥ २३६ ॥

एकषष्टिवિभक्तस्य द्विचत्वारिंशदंशकाः ।

हानિરત્રેયમાદ્યાત્ સ્યાત્ પુરો હાનૌ ધ્રુવોઽપ્યયમ્ ॥ ૨૩૭ ॥

किं च सर्वान्तर्मण्डलात्तार्तीयકિં ચત્કિલ મણ્ડલમ્ ।

તદેવાદ્યં પ્રકલ્પ્યાગ્રે યેષુ યેષુ વિભાવ્યતે ॥ ૨૩૮ ॥

દગ્મર્ગસ્તરણેસ્તત્ર તત્રૈકદ્વ્યાદિસંખ્યયા ।

હત્વા ષટ્ત્રિંશતં ભાગં ભાગાંસ્તાન્ યોજયેત્ ધ્રુવે ॥ ૨૩૯ ॥

ततश्च पूर्वमण्डलदृग्मार्गप्राप्तिस्तेन विवर्जिता ।

ખરાંશોઃ દૃક્પથપ્રાપ્તિમાનં સ્યાદિષ્ટમણ્ડલે ॥ ૨૪૦ ॥

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે કર્કસંક્રાન્તિના દિવસોમાં સૂર્યના ઉદય અને અસ્ત વચ્ચેનું અંતર ચોરાણું હોય પાંચસો છઠ્ઠીશ પૂર્ણાંક એંતાળીશ સાઠાંશ યોજન જેટલું છે. ૨૩૩.

વળી દ્વિતીય મંડળમાં એ સૂર્યનું ઉદય અને અસ્ત વચ્ચેનું અંતર ૪૭૧૭૯ પૂર્ણાંક યોજન તથા ૫૭ સાઠાંશ તથા તે ઉપર એક સાઠાંશના $\frac{1}{4}$ છે એટલે કે લગભગ ૪૭૧૭૯ $\frac{5}{4}$ યોજન જેટલું છે. તે પરથી એમ સમજવાનું કે આદ્ય મંડળની ગતિમાંથી લગભગ ૮૩ $\frac{3}{4}$ $\frac{3}{4}$ યોજન જેટલી હાનિ થઈ. આગળ પણ ઉત્તરોત્તર પ્રત્યેક મંડળે એટલી જ હાનિ સમજવી. એટલે એ આંકડો ‘ ધ્રુવ ’ સમજવો. ૨૩૪-૨૩૭.

વળી, સર્વથી અલ્પઅંતર મંડળથી જે ત્રીજું મંડળ છે તેને જ પહેલું કદખીને અગ્રે જેમાં જેમાં સૂર્યની દ્રષ્ટિપથ-પ્રાપ્તિ ભાવવામાં આવે તેમાં $\frac{1}{4}$, $\frac{3}{4}$ આદિ રકમ ‘ ધ્રુવ ’ ની રકમમાં ભેળવતાં જવી. ભેળવતાં જે રકમ આવે તે રકમ પૂર્વમંડળના દ્રષ્ટિપથની રકમમાંથી બાદ કરતાં જે આવે તે ઇચ્છિત મંડળમાં સૂર્યની દ્રષ્ટિપથ પ્રાપ્તિનું માન સમજવું. ૨૩૮-૨૪૦.

યથાન્તર્મણ્ડલાત્તાર્તિયીકે તરણિમણ્ડલે ।

ષટ્ત્રિંશદેકેન ગુણ્યા સ્થિતો રાશિસ્તથૈવ સઃ ॥ ૨૪૧ ॥

તતઃ ષટ્ત્રિંશદેવૈતે ત્ર્યશીત્યુપરિવર્તિષુ ।

યોજિતા ભાગભાગેષુ જાતાસ્તે ચાષ્ટસપ્તતિઃ ॥ ૨૪૨ ॥

એકષષ્ટ્યા લવૈશ્ચૈકઃ ષષ્ટિભાગો ભવેત્ સ ચ ।

યોજ્યતે ષષ્ટિભાગેષુ શેષાઃ સપ્તદશ સ્થિતાઃ ॥ ૨૪૩ ॥

एवं च त्र्यशीतियोजनान्यंशा षष्टिजाता जिनैर्मताः ।

સપ્તદશૈકષષ્ટ્યંશા શોઘ્યરાશિઃ ભવત્યસૌ ॥ ૨૪૪ ॥

अनेन राशिना हीने द्वितीयमण्डलाश्रिते ।

દ્વિગ્ગોચરે તૃતીયે સ્યાત્ મણ્ડલે દૃક્પથો રવેઃ ॥ ૨૪૫ ॥

एवं च सहस्रैः सप्तचत्वारिंशता पञ्चवर्ति श्रितैः ।

યોજનાનાં ષષ્ટિભાગૈઃ ત્રયચ્છિંશન્મિતૈઃ તથા ॥ ૨૪૬ ॥

एकस्य षष्टिभागस्य विभक्तस्यैकषष्टिधा ।

ભાગદ્વયેન ચોષ્ઠાંશુઃ દશ્યઃ તૃતીયમણ્ડલે ॥ ૨૪૭ ॥

एवमुक्तप्रकारेण बहिर्निष्क्रमतो रवेः ।

દૃક્પથપ્રાપ્તિવિષયાત્ હીયતે પ્રતિમણ્ડલમ્ ॥ ૨૪૮ ॥

દાખલા તરીકે અભ્યન્તર મંડળથી ત્રીજી મંડળ લેયો. તેમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ‘ધ્રુવ’ ની રકમમાં $\frac{1}{2}$ લેળવેા. એટલે ધ્રુવની રકમ લગભગ $૮૩\frac{૨૩}{૪૦}$ છે તેમાં $\frac{1}{2}$ લેળવવાથી લગભગ $૮૩\frac{૨૩}{૪૦}$ થયા. આ રકમ ‘શોઘ્યરાશિ’ થઈ. (શોઘ્યરાશિ એટલે બાદ કરવાની રકમ). ૨૪૧-૨૪૪.

એ રકમ દ્વિતાથ મંડળાશ્રિત રવિના દ્રષ્ટિપથની રકમમાંથી બાદ કરવાથી તૃતીય મંડળમાં સૂર્યના દ્રષ્ટિપથનું માન આવે. ૨૪૫.

એટલે કે ૪૭૧.૭૯ પૂર્ણ યોજન અને ૫૮ સાઠાંશ જેટલી જે રકમ આપણે દ્વિતીય મંડળાશ્રિત ચોક્કસ કરી ગયા છીએ તેમાંથી આ $૮૩\frac{૨૩}{૪૦}$ યોજન જેટલી શોઘ્યરાશિ બાદ કરેા. એટલે ૪૭૦.૯૬ પૂર્ણ યોજન અને ૩૪ સાઠાંશ ($૪૭૦.૯૬\frac{૩૩}{૪૦} \times \frac{૨}{૨}$) આવશે. આટલા ક્ષેત્રમાં ત્રીજે મંડળે સૂર્ય દેખાય છે. ૨૪૬-૨૪૭.

એવી રીતે ઉક્ત પ્રકારે બહાર નીકળતા સૂર્યના દ્રષ્ટિપથપ્રાપ્તિના વિષયમાંથી મંડળે

ત્ર્યશીતિઃ સાધિકા ક્વાપિ ચતુરશીતિરેવ ચ ।

સાધિકા સા ક્વાપિ પંચાશીતિઃ સાપ્યધિકા ક્વચિત્ ॥ ૨૪૯ ॥

યોજનાનાં હાનિરેવં ભાવ્યા ગણિતપંડિતૈઃ ।

પૂર્વોક્તગણિતામ્નાયાત્ યાવત્સર્વાન્ત્યમણ્ડલમ્ ॥ ૨૫૦ ॥

તત્ર ચૈકત્રિંશૈતેવ સહસ્રૈરષ્ટભિઃ શતૈઃ ।

એકત્રિંશૈઃ ત્રિંશતા ચ ષષ્ઠ્યંશૈઃ દૃશ્યતે રવિઃ ॥ ૨૫૧ ॥

યદ્યપિ આન્તરતૃતીયમણ્ડલાપેક્ષયા દ્વ્યશીત્યધિકશતતમેઽસ્મિન્ મણ્ડલે પૂર્વોક્તકરણપ્રક્રિયયા શોધ્યરાશિઃ પંચાશીતિઃ યોજનાનિ એકાદશ ષષ્ટિભાગા એકસ્ય ષષ્ટિભાગસ્ય સત્કાઃ ષડેકષષ્ટિભાગા $૮૬\frac{૧૩}{૧૦} + (\frac{૧૦}{૧૦} \times \frac{૬૬}{૧૧})$ એવંરૂપો જાયતે તથાપિ પૂર્વોક્તાઃ ષટ્ત્રિંશદ્ભાગભાગાઃ કલાન્યૂના અપિ વ્યવહારતઃ પૂર્ણાઃ વિવચ્ચિતાઃ । તસ્મિંશ્ચ કલાન્યૂનત્વે અન્ત્યમણ્ડલે એકત્ર પિષ્ટિડતે સતિ અષ્ટષષ્ટિઃ એકષષ્ટિભાગાઃ ત્રુલ્યન્તિ તદપસારેણ પંચાશીતિઃ યોજનાનિ નવ ષષ્ટિભાગાઃ યોજનસ્ય એકસ્ય ષષ્ટિભાગસ્ય સત્કા ષષ્ટિઃ એકષષ્ટિભાગા જાયન્તે $૮૫\frac{૬}{૧૦} + (\frac{૧૦}{૧૦} \times \frac{૬૬}{૧૧})$ । અયં ચ શોધ્યરાશિઃ સર્વવાહ્યાર્વાચીનમણ્ડલગતદૃક્પથપ્રાપ્તિપરિમાણાત્ યદિ શોધ્યતે તદા યથોક્તં સર્વાન્ત્યમણ્ડલે દૃક્પથપ્રાપ્તિપરિમાણં ભવતીતિ ધ્યેયમ્ ।

મંડળે, $૮૩\frac{૨૪}{૧૦}$ યોજનથી માંડીને ક્યાંક ૮૪ યોજન, ક્યાંક એથી વધારે, ક્યાંક ૮૫ યોજન અને ક્યાંક ૮૫ થી સહેજ અધિક-એટલું ઓછું થાય છે. ગણિતજ્ઞોએ પૂર્વોક્ત ગણિતના આમ્નાય પ્રમાણુઃછેક છેલ્લાં મંડળ સુધી યોજનોમાં ઘટાડો કરી લેવો. એ રીતે છેલ્લાં મંડળમાં એકત્રીશ હજાર આડસો એકત્રીશ પૂર્ણાંક એક દ્વિતીયાંશ યોજનથી સૂર્ય દેખાય છે. ૨૪૮-૨૫૧

અહિં આપણે સર્વથી અંદરના મંડળથી ત્રીજા મંડળને પહેલું કદખીને વાત કરીએ છીએ એટલે એ અપેક્ષાએ છેલ્લું જે ૧૮૨ મું મંડળ આવ્યું તેમાં જો કે પૂર્વોક્ત ‘કરણપ્રક્રિયા’ ને લઈને શોધ્યરાશિ $૮૫ + \frac{૧૩}{૧૦} + (\frac{૧૦}{૧૦} \times \frac{૬૬}{૧૧})$ યોજન થાય છે. તો પણ પૂર્વોક્ત $\frac{૧૩}{૧૦}$ ના ભાગો અમુક કળા જેટલા ન્યૂન હોવા છતાં વ્યવહારતઃ પૂર્ણ કહ્યા છે એટલે એ કળાન્યૂનત્વ અન્ત્ય મંડળમાં એકત્ર થવાથી $\frac{૬૬}{૧૦}$ ત્રુટે છે. તે બાદ કરવાથી $૮૫ + \frac{૬૬}{૧૦} + (\frac{૧૦}{૧૦} \times \frac{૬૬}{૧૧})$ યોજન શોધ્યરાશિ થાય છે. આ ‘શોધ્યરાશિ’ ને જો ‘સર્વથી બહારના મંડળથી પૂર્વના મંડળ’ ના ‘દષ્ટિપથપ્રાપ્તિપરિમાણુ’ માંથી બાદ કરવામાં આવે તો જવાબમાં જે આવે તે યથોક્ત ‘સર્વથી અન્ત્ય મંડળ’ ના દષ્ટિપથપ્રાપ્તિનું પરિમાણુ સમજવું.

પૂર્વોક્તધ્રુવકાયુપપત્તિસ્તુ અત્ર ઉપાધ્યાયશ્રીશાન્તિચન્દ્રોપજ્ઞજમ્બૂદ્વી-
પપ્રજ્ઞસિસૂત્રવૃત્તેઃ અવસેયા । ગ્રન્થગૌરવમયાત્ ન અત્ર ઉચ્યતે । ઇતિ જ્ઞેયમ્ ॥

યદ્વા પંચયોજનસહસ્રાઃ પંચોત્તરં શતત્રયમ્ ।

ષષ્ઠિભાગાઃ પંચદશ મુદ્હૂર્તગતિરત્ર હિ ॥ ૨૫૨ ॥

ષળમુદ્હૂર્ત્તાત્મના ચૈષા દિવસાર્ધેન ગુણયતે ।

તતોઽપ્યેતત્ દક્ષપ્રાપ્તિમાનં સર્વાન્ત્યમણ્ડલે ॥ ૨૫૩ ॥

સર્વબાહ્યાર્વાક્તને તુ ચતુરશીતિવર્જિતૈઃ ।

દ્વાત્રિંશતા યોજનાનાં સહસ્રૈઃ દૃશ્યતે રવિઃ ॥ ૨૫૪ ॥

અંશૈશ્ચૈકોનચત્વારિંશતા ષષ્ઠિસમુદ્ભવૈઃ ।

એકસ્ય ષષ્ઠિભાગસ્ય ષષ્ઠ્યાંશૈશ્ચૈકષષ્ઠિજૈઃ ॥ ૨૫૫ ॥

॥ ૩૧૯૧૬- $\frac{૩૯}{૬૦}$ --($\frac{૧}{૬૦} \times \frac{૬૦}{૬૧}$) યોજન ॥

પંચાશીતિઃ યોજનાનિ નવભાગાશ્ચ ષષ્ઠિજાઃ ।

ષષ્ઠ્યંશસ્યૈકસ્ય ભાગાઃ ષષ્ઠિસ્તથૈકષષ્ઠિજાઃ ॥ ૨૫૬ ॥

સર્વાન્ત્યમણ્ડલાદર્વાચીનદ્વિતીયમણ્ડલે ।

એષા વૃદ્ધિસ્તતો વૃદ્ધૌ પુરતો ધ્રુવકોઽપ્યસૌ ॥ ૨૫૭ ॥

પૂર્વોક્ત ‘ધ્રુવ’ આદિની ઉપપત્તિ તો ઉપાધ્યાય શ્રીશાન્તિચન્દ્રકૃત ‘જમ્બૂદ્વીપ પ્રસપ્તિ-
સૂત્રની ટીકા’ થી જાણવી. ગ્રન્થગૌરવના ભયથી અમે અહિં તે કહેતા નથી.

અથવા, અહિં એક મુદ્હૂર્તમાં ૫૩૦૫ $\frac{૬૫}{૬૧}$ યોજન જેટલી સૂર્યની ગતિ છે તેને અરધા
દિવસના છ મુદ્હૂર્તોથી ગુણવામાં આવે તો એ રીતે પણ સર્વાન્ત્ય મંડળમાં સૂર્યના દષ્ટિપથનું
પ્રમાણ આવશે. ૨૫૧-૨૫૩.

‘સર્વથી બહારના મંડળથી અંદરના મંડળ’ માં તો ૩૧૯૧૬- $\frac{૩૯}{૬૦}$ --($\frac{૧}{૬૦} \times \frac{૬૦}{૬૧}$) યોજનથી
સૂર્ય દેખાય છે. મતલબ કે ૮૫ પૂર્ણાંક+ $\frac{૬૫}{૬૧}$ ($\frac{૬૫}{૬૧} \times \frac{૬૧}{૬૧}$) યોજનની વૃદ્ધિ થાય છે. સર્વથી
છેલ્લા મંડળની પહેલાના બીજા મંડળમાં એટલી વૃદ્ધિ જાણવી. અને તે પછી પણ
એટલી જ વૃદ્ધિ દરેક મંડળે થતી આવે છે. (તેથી એ રકમને ‘ધ્રુવાંક ૩૫’ સમજવી.)
૨૫૪-૨૫૭.

સર્વબાહ્યાત્તૃતીયાદિમણ્ડલેષ્વથ દૃક્પથમ્ ।

જ્ઞાતું ગુણિતયા ષટ્ત્રિંશતૈકદ્વ્યાદિસંખ્યયા ॥ ૨૫૮ ॥

ધ્રુવાંકાત્ ન્યૂનિતેઽસૌ સ્યાત્ ક્ષેપ્યરાશિરનેન ચ ।

પ્રાચ્યમણ્ડલદ્વગ્માર્ગો યુક્તઃ સ્યાદિષ્ટમણ્ડલે ॥ ૨૫૯ ॥

તથાહિ

તૃતીયે મણ્ડલે બાહ્યાત્ ષટ્ત્રિંશદેકતાડિતા ।

ધ્રુવકાત્તદવસ્થૈવ વિશોધ્યતે તતઃ સ્થિતમ્ ॥ ૨૬૦ ॥

પંચાશીતિઃ યોજનાનિ ષષ્ટિગાશ્ચ લવા નવ ।

ષષ્ઠ્યંશસ્યૈકસ્ય લવાઃ ચતુર્વિંશતિરેવ ચ ॥ ૨૬૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

દ્વિતીયમણ્ડલસ્યાદ્ધિગોચરોઽનેન સંયુતે ।

તૃતીયમણ્ડલે દૃષ્ટિપથમાનં ભવેદિદમ્ ॥ ૨૬૨ ॥

યોજનાનાં સહસ્રાઃ સ્યુઃ દ્વાત્રિંશત્સૈકયોજનાઃ ।

ભાગાઃ એકોનપંચાશ્ચયોજનસ્ય ચ ષષ્ટિજાઃ ॥ ૨૬૩ ॥

એકષષ્ટિવિભક્તસ્યૈકસ્ય ષષ્ટિલવસ્ય ચ ।

ત્રયોવિંશતિરેવાંશા એવં સર્વત્ર ભાવના ॥ ૨૬૪ ॥ વિશેષકમ્ ।

એવમન્તઃ પ્રવિશતઃ સૂર્યસ્ય બાહ્યમણ્ડલાત્ ।

પૂર્વોક્તરીત્યા દ્વગ્માર્ગપ્રમાણે વર્દિતે રવેઃ ॥ ૨૬૫ ॥

હવે સર્વબાહ્ય મંડળથી તૃતીય આદિક મંડળોમાં દૃષ્ટિપથનું માપ બાણુવા માટે છત્રીશને એક બે આદિક સંખ્યા વડે ગુણવાથી જે રકમ આવે એટલા એકસઠીઆ લાગને ધ્રુવ રકમ-માંથી બાદ કરતાં જે રકમ આવે તે રકમને પૂર્વના મંડળના દૃષ્ટિપથના માપમાં ઉમેરવી. એટલે ઇષ્ટ મંડળમાં (સૂર્યના) દૃષ્ટિપથનું માપ આવશે. ૨૫૮-૨૫૯.

જેમકે, બહારના મંડળથી ત્રીજા મંડળમાં એક વડે ગુણુલી છત્રીશની રકમ (૩૬૬)ને ધ્રુવાંક-માંથી બાદ કરે. એટલે પંચાશી પૂર્ણ યોજન, નવ સાઠાંશ યોજન તથા એક સાઠાંશ યોજન-ના ચોવીશ એકસઠીઆ લાગો-એટલું આવશે. એ ત્રીજા મંડળના દૃષ્ટિપથના માપમાં ઉમેરે. એટલે બત્રીશ હજાર ને એક પૂર્ણ યોજન, એગણપચાસ સાઠાંશ યોજન તથા એક સાઠાંશ યોજનના ત્રેવીશ એકસઠાંશ-એટલું આવશે. એ ત્રીજા મંડળના દૃષ્ટિપથનું માપ આવ્યું. આ પ્રમાણે સર્વત્ર લાવવું. ૨૬૦-૨૬૪.

એવી રીતે બહારના મંડળથી અંદરના મંડળમાં પ્રવેશ કરતાં સૂર્યના દૃષ્ટિપથનું પ્રમાણ

પંચાશીતિ: સાતિરેકા સંપૂર્ણા સૈવ કુત્રચિત્ ।

સાધિકા ચતુરશીતિ: ક્વાપિ સા કેવલા ક્વચિત્ ॥ ૨૬૬ ॥

ત્ર્યશીતિ: સાધિકા ક્વાપિ યોજનાનાં યથાયથમ્ ।

સર્વાન્તર્મણ્ડલં યાવદ્ ભાવ્યં તચ્ચ પ્રદર્શિતમ્ ॥ ૨૬૭ ॥ વિશેષકમ્ ॥

યદ્યપિ બાહ્યતૃતીયમણ્ડલાત્ દ્વ્યશીત્યધિકશતતમે સર્વાભ્યન્તર-
મણ્ડલે યથોક્તકરણેન ત્ર્યશીતિયોજનાનિ દ્વાવિંશતિ: ષષ્ટિભાગા: યોજ-
નસ્ય એકસ્ય ષષ્ટિભાગસ્ય સત્કા: પંચત્રિંશદેકષષ્ટિભાગા: $૮૩\frac{૨૨}{૬૦} + (\frac{૧}{૬૦} \times \frac{૩૫}{૬૧})$
એવં રૂપ: ક્ષેપ્યરાશિર્ભવતિ તથાપિ યેઽત્ર ધ્રુવકાત્ ષટ્ત્રિંશત્ યથોક્તરૂપા:
શોધિતા: તે કલયા ન્યૂના અપિ પૂર્ણા એવ વિવક્ષિતા: તત: કિંચદધિકં
નિર્ગતમ્ તચ્ચ અધિકં સર્વાભ્યન્તરમણ્ડલે એકત્ર પિણ્ડિતં સત્ અષ્ટષષ્ટિ:
એકષષ્ટિભાગા ભવન્તિ । તત: તે ભૂય: ક્ષેપ્યરાશૌ ક્ષિપ્યન્તે તત: જાત:
ક્ષેપ્યરાશિ: $૮૩\frac{૩૩}{૬૦} + (\frac{૧}{૬૦} \times \frac{૪૩}{૬૧})$ । અસ્મિંશ્ચ રાશૌ સર્વાભ્યન્તરાનન્તરદ્વિતી-
યમણ્ડલગતદૃક્પથપરિમાણે યોજિતે સતિ યથોક્તં સર્વાભ્યન્તરમણ્ડલે
દૃક્પથપરિમાણં ભવતીતિ જ્ઞેયમ્ ॥

કથં ચૈવ યોજનાનાં સહસ્રૈ: દૂરગાવપિ ।

આસન્નાવિવ દશ્યેતે તરણી ઉદયાસ્તયો: ॥ ૨૬૭ ॥

પૂર્વોક્ત રીતિએ વધતું જતું છે. એમાં ક્ષેપ્યરાશિ એટલે જે ઉમેરવાની રકમ છે તે કયાંક
પંચાશી યોજનથી જરા અધિક, કયાંક પંચાશી યોજન, કયાંક ચોરાશી યોજનથી કંઈક
અધિક, કયાંક વળી ચોરાશી જ યોજન અને કયાંક ત્રાશી યોજનથી કંઈક અધિક છે—એમ
સર્વાન્તર મંડળ પર્યન્ત યથાયોગ્ય ભાવણું.

જો કે બહારના ત્રીજા મંડળથી સર્વાભ્યન્તરના એટલે ૧૮૨ મા મંડળમાં પૂર્વોક્ત
' કરણ પ્રક્રિયા ' વડે તો ૮૩ પૂર્ણ યોજન, ૨૨ સાઠાંશ અને ૩૫ એકસઠીઆ અંશ—એટલી
ક્ષેપ્યરાશિ થાય છે. તોપણ અહિં આપણે તો ' ધ્રુવાંક ' માંથી ઉપર કહ્યા મુજબ ૩૬ એકસઠીઆ
ભાગો બાદ કર્યા છે તે એક કળા:જેટલા ન્યૂન છતાં પૂરા બાદ કર્યા છે—કંઈક અધિક બાદ કર્યા
છે તેથી તે ' અધિક ' એકત્રિત થતાં સર્વથી અંદરના મંડળમાં ૬૮ એકસઠીઆ અંશ જેટલું
થાય છે અને તેથી તે ફરીથી ' ક્ષેપ્યરાશિ ' માં લેખવતાં ૮૩ પૂર્ણયોજન ૨૩ સાઠાંશ અને
૪૨ એકસઠીઆ અંશ—આટલો ' ક્ષેપ્યરાશિ ' થયો. આ ' ક્ષેપ્યરાશિ ' સર્વાભ્યન્તરથી બીજા

મધ્યાહ્ને તુ યોજનાનામષ્ટશત્યાં સ્થિતાવપિ ।

દૂરસ્થાવિવ દૃશ્યેતે કથમુષ્ણત્વિષૌ નનુ ॥ ૨૬૮ ॥

અત્રોચ્યતે દૂરત્વેન પ્રતિઘાતાત્ સ્વચિમ્બમહસાં રવી ।

આસન્નૌ સુખદૃશ્યત્વાત્ જ્ઞાયેતે ઉદયાસ્તયોઃ ॥ ૨૬૯ ॥

મધ્યાહ્ને ચાસન્નતયા પ્રસર્પત્તીવ્રરશ્મિભિઃ ।

જ્ઞાયેતે દુર્નિરીક્ષ્યત્વાદાસન્નાવપિ દૂરગૌ ॥ ૨૭૦ ॥

તથા ચાગમઃ ॥ લેસ્સાપડિઘાણં ઉગ્ગમણમુદ્ગત્તંસિ દૂરે અ મૂલે અ
દીસંતિ ॥ અત્ર દૂરે ચેતિ દૃષ્ટૃસ્થાનાપેક્ષયા વિપ્રકૃષ્ટે મૂલે ચેતિ દૃષ્ટૃપ્ર-
તીત્યપેક્ષયા આસન્ને इति ભગવતીસૂત્રશતક ૮ ઉદ્દેશ ૮ ॥

દૂરત્વાદેવ ભૂલગ્નાવિવ તાવુદયાસ્તયોઃ ।

નૈકઢ્યાદેવ દૃશ્યેતે મધ્યાહ્ને ચાગ્રગાવિવ ॥ ૨૭૧ ॥

મંડળમાંના દૃષ્ટિપથના માપમાં લેખવાથી યથોક્ત સર્વાભ્યન્તર મંડળમાંના દૃષ્ટિમાર્ગનું
પ્રમાણ આવે છે—એમ સમજવું.

અત્ર કોઈ જિજ્ઞાસુ પ્રશ્ન કરે છે કે—જેજી સૂર્યો ઉદયાસ્ત સમયે હજારો યોજન દૂર છતાં
આપણી નજીક કેમ દેખાય છે ? વળી મધ્યાહ્ને આઠસો યોજન જેટલા ઉંચે છતાં બહુ દૂરસ્થ
જેવા કેમ દેખાય છે ?

તે પ્રશ્નનો ખુલાસો આ પ્રમાણે:—ઉદયાસ્તકાળે દૂરત્વને લઈને એમના બિંબોના તે-
જનો પ્રતિઘાત થાય છે તેથી સુખે જોઈ શકાય છે. તેથી જાણેએઓ નજીકમાં હોય એવા દેખાય
છે. વળી મધ્યાહ્ને નજીક હોઈને એઓના વિસ્તરી રહેલાં ત્રીજા કિરણોને લઈને દુઃખે જોઈ
શકાતા હોવાથી (નજીકમાં હોવા છતાં) દૂર રહેલા હોય એમ વર્તાય છે. ૨૭૦.

આગમમાં પણ કહ્યું છે કે ઉદયકાળે, દૂર હોવા છતાં લેશ્યાના પ્રતિઘાતને લઈને નજ-
દીકમાં હોય એવા લાગે છે, (દૂર એટલે જોનારના સ્થાનની અપેક્ષાએ દૂર; નજીક એટલે
જોનારને પડતી પ્રતીતિની અપેક્ષાએ નજીક). (ભગવતી સૂત્ર શતક ૮ ઉદ્દેશ ૮).

દૂર હોવાથી જ એઓ બંને ઉદયાસ્તકાળે પૃથ્વીને અડીને રહેલા હોય એવા દેખાય છે;
અને નજીક હોવાથી જ એઓ મધ્યાહ્ન સમયે આકાશના અગ્રભાગમાં રહેલા હોય એમ
દેખાય છે. ૨૭૧.

ઉચ્ચત્વં તુ સર્વદાઽપિ સમાનમેવ સૂર્યયોઃ ।
 યોજનાનાં હ્યષ્ટશત્યા નાર્વાક્ ન પરતશ્ચ તૌ ॥ ૨૭૨ ॥
 એવં દૃષ્ટિપથપ્રાપ્તિપ્રરૂપણા પ્રપંચિતા ।
 અથ પ્રરૂપણા ભાન્વોઃ કુર્મોઽર્ધમગ્દલસ્થિતેઃ ॥ ૨૭૩ ॥
 એકં મગ્દલમેકેનાહોરાત્રેણ સમાપ્યતે ।
 દ્વાભ્યામભિમુલ્કસ્થાભ્યાં રવિભ્યાં પ્રતિવાદિવત્ ॥ ૨૭૪ ॥
 મેરોર્દક્ષિણપૂર્વસ્યાં યદા પ્રથમમેવ હિ ।
 એકઃ સૂર્યઃ પ્રવિશતિ સર્વાભ્યન્તરમગ્દલમ્ ॥ ૨૭૫ ॥
 પશ્ચિમોત્તરદિગ્ભાગે તદૈવાન્યોઽપિ ભાસ્કરઃ ।
 સમકાલં સ્પર્ધ્યેવ સર્વાન્તર્મગ્દલં વિશેત્ ॥ ૨૭૬ ॥
 ઇત્થં તાભ્યાં પ્રવિશદ્ભ્યાં વ્યાસં યત્પ્રથમક્ષણે ।
 ક્ષેત્રં વ્યપેક્ષ્યા તસ્ય કલ્પ્યમાન્તરમગ્દલમ્ ॥ ૨૭૭ ॥
 પ્રથમાત્તુ ક્ષણાદૂર્ધ્વં વિવસ્વતૌ શનૈઃ શનૈઃ ।
 ક્રમાદપસરન્તૌ ચ સર્વાભ્યન્તરમગ્દલાત્ ॥ ૨૭૮ ॥

જેજી સૂર્યોની ઉંચાઈ તેા હુમ્મેશાં સમાન જ છે કેમકે એઓ આઠસો યોજનથી ઓરા યે આવતા નથી તેમ આઠા યે જતા નથી. ૨૭૨.

એવી રીતે જેજી સૂર્યોની દૃષ્ટિપથપ્રાપ્તિ વિષે વિવેચન કર્યું.

હવે એમના અર્ધમંડળની સ્થિતિ વિષે. ૨૭૩.

વાદી પ્રતિવાદીની પેઠે સામસામા રહેલા જેજી સૂર્યો એક અહોરાત્રમાં એક મંડળ પૂર્ણ કરે છે. ૨૭૪.

જ્યારે એક સૂર્ય મેરૂથી દક્ષિણ પૂર્વમાં પહેલાં સર્વાભ્યન્તર મંડળમાં દાખલ થાય છે ત્યારે બીજો સૂર્ય પશ્ચિમ પર્વતોથી હોયની, એમ તે જ વખતે પશ્ચિમોત્તર દિશામાં તે જ (પહેલાં સર્વાભ્યન્તર) મંડળમાં દાખલ થાય છે. ૨૭૫-૨૭૬.

એવી રીતે પ્રવેશ કરતા તે જેજી સૂર્યો પહેલે ક્ષણે કેટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત કરે છે તેની અપેક્ષાએ સર્વાભ્યન્તર મંડળ કલ્પવું. ૨૭૭.

પહેલા ક્ષણથી આગળ ધીમે ધીમે તે જેજી સૂર્યો અનુક્રમે સર્વાભ્યન્તર મંડળમાંથી પછીના મંડળ સન્નિપત્તિ અપસરણ કરતા કરતા પહેલા ક્ષણમાં જેટલું ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે તેની અ-

અનન્તરબહિર્ભાવિમણ્ડલાભિમુખં કિલ ।

સર્પન્તૌ ચરતશ્ચારં તતશ્ચ પ્રથમક્ષણે ॥ ૨૭૯ ॥

સ્પૃષ્ઠં ક્ષેત્રં યદેતાભ્યાં તદપેક્ષ્ય પ્રકલ્પિતમ્ ।

જ્ઞેયં મણ્ડલતુલ્યત્વાત્ મણ્ડલં ન તુ તાત્ત્વિકમ્ ॥૨૮૦॥ વિશેષકમ્ ॥

તથાહુઃ ।

રવિદુગ્ભમણવસાઓ નિપ્પજ્જઈ મંડલં ઇહં ઇગમ્ ।

તં પુણ મંડલસરિસં તિ મંડલં વુચ્છઈ તહા હિ ॥ ૨૮૧ ॥

ગિરિનિસિદ્ધનીલવંતેસુ ઉગ્ગયાણં રવીણ કક્કંમિ ।

પઢમાઓ ચેવ સમયાઓ સરણેણં જઓ ભમણમ્ ॥ ૨૮૨ ॥

તો નો નિચ્છયરૂવં નિપ્પજ્જઈ મંડલં દિણયરાણમ્ ।

ચંદાણ વિ ઇવંચિય નિચ્છયઓ મંડલાભાવો ॥ ૨૮૩ ॥

મેરોર્દક્ષિણપૂર્વસ્યામેકોઽભ્યન્તરમણ્ડલે ।

સંક્રમ્ય યામ્યદિગ્ભાગં યદા મેરોઃ પ્રકાશયેત્ ॥ ૨૮૪ ॥

તદાપરોત્તરદિશિ પ્રાપ્તોઽભ્યન્તરમણ્ડલમ્ ।

અન્યો મેરોરુદ્ગ્ભાગં પ્રકાશયતિ ભાનુમાન્ ॥ ૨૮૫ ॥

પેક્ષાએ તે મંડળતુલ્ય હોવાથી તેની મંડળ એવી કલ્પના કરવી, તે કાંઈ તાત્ત્વિક એટલે ખરે ખરું મંડળ નથી. ૨૭૮-૨૮૦.

કહ્યું છે કે—એ સૂર્યોના ભમવાથી અહીં એક મંડળ થાય છે; પરંતુ તે મંડળ જેવું હોવાથી તેને મંડળ કહેવામાં આવે છે. જેમકે નિષધ અને નીલવંત પર્વત પર કર્કસંક્રાન્તિમાં ઉગતા સૂર્યો પ્રથમ સમયથી ગતિવડે ભ્રમણ કરે છે, અને તેથી એમનું એ મંડળ કહેવાય છે પણ નિશ્ચયરૂપ મંડલ થતું નથી. એવી જ રીતે ચંદ્રોના પણ નિશ્ચય મંડળનો અભાવ છે. ૨૮૧-૨૮૩.

મેરૂથી દક્ષિણ-પૂર્વે જ્યારે એક સૂર્ય અંદરના મંડળમાં દાખલ થઈને મેરૂના દક્ષિણ તરફના ભાગને પ્રકાશે છે ત્યારે બીજો સૂર્ય મેરૂથી પાશ્ચિમોત્તરે અંદરના મંડળમાં દાખલ થઈને મેરૂના ઉત્તર તરફના ભાગને પ્રકાશે છે અને તે વખતે મેરૂથી દક્ષિણ અને ઉત્તરે સર્વંથી

દક્ષિણોત્તરયોમેરોઃ સર્વોત્કૃષ્ટં દિનં તદા ।

રાત્રિઃ સર્વજઘન્યૈષોઽહોરાત્રો વત્સરેઽન્તિમઃ ॥ ૨૮૬ ॥

અહોરાત્રે નવાબ્દસ્ય ચરતઃ પ્રથમે યદિ

દ્વિતીયસ્મિન્ મળડલેઽર્કો નિષ્ક્રમ્યાન્તરમળડલાત્ ॥ ૨૮૭ ॥

દાક્ષિણાત્યઃ તદા સૂર્યઃ સર્વાન્તર્મળડલાશ્રિતાત્ ।

વિનિર્ગત્ય દક્ષિણાર્ધાત્ વાયવ્યાં સુરભૂમૃતઃ ॥ ૨૮૮ ॥

દ્વિતીયસ્ય મળડલસ્યોત્તરાર્ધ આશ્રિતઃ ચરન્ ।

મેરોરુત્તરદિગ્ભાગં પ્રકાશયતિ દીપવત્ ॥ ૨૮૯ ॥

ઔત્તરાહઃ પતંગસ્તુ સર્વાન્તર્મળડલાશ્રિતાત્ ।

ઔત્તરાર્ધાત્ વિનિર્ગત્ય મેરોઃ દક્ષિણપૂર્વતઃ ॥ ૨૯૦ ॥

દ્વિતીયસ્ય મળડલસ્ય દક્ષિણાર્ધમુપાશ્રિતઃ ।

મેરોઃ દક્ષિણદિગ્ભાગં પ્રકાશયતિ લીલયા ॥ ૨૯૧ ॥

ક્ષેત્રમાભ્યાં ચ યત્સ્પૃષ્ઠં તસ્યાહઃ પ્રથમક્ષણે ।

દ્વિતીયં મળડલં બુદ્ધ્યા કલ્પ્યતે તદપેક્ષયા ॥ ૨૯૨ ॥

एवं च ऐकैकस्मिन्नहोरात्रे एकैकमर्धमण्डलम् ।

संक्रम्य संचरन्तौ तावन्यान्यव्यवहारतः ॥ २९३ ॥

મોટો દિવસ અને સર્વથી નહાની રાત્રી થાય છે અને તે વર્ષમાં છેલ્લો અહોરાત્ર કહેવાય છે. ૨૮૪-૨૮૬.

પછી જ્યારે તે બન્ને સૂર્યો નવા વર્ષના પહેલા અહોરાત્રમાં અંદરના મંડળમાંથી નીકળીને બીજા મંડળમાં પરિક્રમણ કરે છે ત્યારે દક્ષિણ તરફનો સૂર્ય સર્વાવ્યન્તર મંડળના દક્ષિણાર્ધમાંથી નીકળીને મેરૂથી વાયવ્ય દિશામાં બીજા મંડળના ઉત્તરાર્ધમાં દાખલ થઈ ફરતો ફરતો દીપકની જેમ મેરૂના ઉત્તર તરફના ભાગને પ્રકાશે છે, અને ઉત્તર તરફનો સૂર્ય સર્વાવ્યન્તર મંડળના ઉત્તરાર્ધમાંથી નીકળીને મેરૂથી દક્ષિણ પૂર્વે બીજા મંડળના દક્ષિણાર્ધમાં દાખલ થઈ મેરૂના દક્ષિણ તરફના ભાગને પ્રકાશિત કરે છે. ૨૮૭-૨૮૯.

(હવે) બેજી સૂર્યોએ તે દિવસને પ્રથમ ક્ષણે જોટલું ક્ષેત્ર સ્પર્શ્યું તેની અપેક્ષાએ બીજું મંડળ કદપી લેવું. ૨૯૨.

અને એવી રીતે અકેકા અહોરાત્રમાં અકેક અર્ધમંડળમાં સંક્રમીને પરસ્પર વ્યવહાર-

પ્રત્યેકં દ્વૌ મુદ્ધૂતૈકષષ્ટિભાગૌ દિને દિને ।

ક્ષપયન્તૌ સર્વબાહ્યમણ્ડલાવધિગચ્છતઃ ॥ ૨૯૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તસ્માત્પુનઃ સર્વબાહ્યાર્વાચીનમણ્ડલસ્થિતાત્ ।

દક્ષિણાર્ધાત્ વિનિર્ગત્ય સર્વાન્ત્યમણ્ડલાશ્રિતમ્ ॥ ૨૯૫ ॥

ઉત્તરાર્ધ સ વિશતિ યઃ પ્રકાશિતવાન્ પુરા ।

રવિર્મેરોર્યામ્યભાગં સર્વાભ્યન્તરમણ્ડલે ॥ ૨૯૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યસ્તુ તત્રોત્તરભાગમદિદીપદ્રવિઃ પુરા ।

સ સર્વબાહ્યાર્વાચીનમણ્ડલસ્યોત્તરાર્ધતઃ ॥ ૨૯૭ ॥

નિર્ગત્ય દીપયેદ્યામ્યમર્ધં સર્વાન્ત્યમણ્ડલે ।

આદ્યં સંવત્સરસ્યાર્ધમેવમાભ્યાં સમાપ્યતે ॥ ૨૯૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તતસ્તૌ દ્વાવપિ રવી સૌમ્યાયનાદિમક્ષણે ।

અનન્તરં સર્વબાહ્યાત્ દ્વિતીયં મણ્ડલં શ્રિતૌ ॥ ૨૯૯ ॥

ઉત્તરાર્ધ યોઽદિદીપત્ સર્વાન્ત્યમણ્ડલાશ્રિતમ્ ।

દીપયેત્ સોઽત્ર યામ્યાર્ધમુત્તરાર્ધં તતઃ પરમ્ ॥ ૩૦૦ ॥

પૂર્વક સચરતા તે બેઉ સૂર્યો દિનપ્રત્યે ૬૧ મુદ્ધૂતને બાબતના એટલે એટલા બોધા બોધા બાબતના એકેક મંડળને વ્યતિક્રમાવતા સર્વથી બહારના મંડળમાં આવે છે. ૨૯૩-૨૯૪.

આ બેઉ સૂર્યોમાંથી જે સૂર્ય પહેલાં સર્વાભ્યન્તર મંડળમાં મેરૂના દક્ષિણ ભાગને પ્રકાશિત કર્યો હતો તે સૂર્ય સર્વથી બહારના મંડળથી પૂર્વના (અગાઉના) મંડળના દક્ષિણાર્ધમાંથી બહાર નીકળી છેલ્લા મંડળના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રવેશ કરે છે અને પ્રકાશે છે. વળી તે બે સૂર્યોમાંથી જે સૂર્ય પૂર્વે (સર્વાભ્યન્તર મંડળમાં) મેરૂના ઉત્તર ભાગને પ્રકાશિત કર્યો હતો તે સૂર્ય ‘ સર્વથી બહારનાથી પૂર્વના ’ (પ્રથમના) મંડળના ઉત્તરાર્ધમાંથી નીકળી છેલ્લા મંડળના દક્ષિણાર્ધમાં પ્રવેશ કરી દક્ષિણાર્ધને પ્રકાશિત કરે છે. ૨૯૫-૨૯૮.

આમ એ બેઉ સૂર્યો મળીને સંવત્સરનું પૂર્વાર્ધ (વર્ષના પહેલા છ માસ) સમાપ્ત કરે છે. ૨૯૮.

ત્યારપછી વળી એ બેઉ સૂર્યો ઉત્તરાયનને પહેલે ક્ષણે સર્વબાહ્યમંડળથી અનન્તર એવા બીજા મંડળમાં આવે છે. ૨૯૯.

બેમાંથી જેણે છેક છેલ્લા મંડળના ઉત્તરાર્ધને પ્રકાશિત કર્યું હતું તે અહીં તેના દક્ષિણાર્ધને પ્રકાશે છે અને જેણે દક્ષિણાર્ધને પ્રકાશિત કર્યું હતું તે ઉત્તરાર્ધને પ્રકાશે છે. ૩૦૦.

एवं पुनर्मण्डलार्धमेकैकं व्यतिहारतः ।

एकैकस्मिन्नहोरात्रे आक्रमन्तौ दिवाकरौ ॥ ૩૦૧ ॥

प्रत्येकं द्वौ मुहूर्तैकषष्टिभागौ दिनेदिने ।

वर्धयन्तौ क्रमात् प्रातौ सर्वाभ्यन्तरमण्डले ॥ ૩૦૨ ॥

मण्डलेऽस्मिन् अहोरात्रे गताद्वस्यान्तिमे रवी ।

यथाऽदिदीपतामर्धे पुनः दीपयतः तथा ॥ ૩૦૩ ॥

इति अर्धમણ્ડલસ્થિતિઃ ।

સૂર્યવક્તવ્યતા ચૈવં યથામ્નાયં પ્રપંચિતા ।

एवं प्रपंचयामोऽथ चन्द्रचारप्ररूपणाम् ॥ ૩૦૪ ॥

आदौ क्षेत्रं मण्डलानां तद्बाधा तदन्तरम् ।

तच्चारश्च वृद्धिहानिप्रतिभासप्ररूपणा ॥ ૩૦૫ ॥

अत्रानुयोगद्वाराणि पंचाहुस्तत्त्ववेदिनः ।

तत्रादौ મણ્ડલક્ષેત્રપરિમાણં પ્રતન્યતે ॥ ૩૦૬ ॥

મણ્ડલાનિ પંચદશ ચન્દ્રસ્ય સર્વસંખ્યયા ।

षट्पंचाश्वयोजनैकषष्टिभागपृथून्यतः ॥ ૩૦૭ ॥

એવી રીતે એકેક અહોરાત્રમાં વારાફરતી એકેક મંડળાર્ધને આક્રમણ કરતા થકા તે બેઉ સૂર્યા દિનપ્રત્યે ૨૬ મુહૂર્ત દિનમાનમાં વધારતા વધારતા અનુક્રમે છેક અંદરના મંડળમાં દાખલ થાય છે અને ગત વર્ષના છેલ્લા અહોરાત્રમાં જેમ એઓ અર્ધ મંડળને પ્રકાશ આપતા હતા તેજ પ્રમાણે આ વખત પણ અર્ધ મંડળને પ્રકાશ આપે છે. ૩૦૧-૩૦૩.

એવી રીતે સૂર્યની અર્ધમંડળ સ્થિતિનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

આમ સૂર્ય વિષે આમ્નાય પ્રમાણે જે કહેવાનું હતું તે કહી દીધું.

હવે એવી જ રીતે ચન્દ્રની ગતિ વિષે કહીએ છીએ.

સૂર્યના સંબંધમાં જેમ પાંચ અનુયોગદ્વારે કહ્યાં હતાં તેમ ચન્દ્રમાના સંબંધમાં પણ તત્ત્વવેત્તાઓએ પાંચ અનુયોગદ્વાર કહેલાં છે અને તે આ પ્રમાણે છે:—(૧) ચંદ્રમાના મંડળોનું ક્ષેત્ર, (૨) એઓની અબાધા, (૩) એઓનું અંતર, (૪) એઓની ગતિ અને (૫) એઓની વૃદ્ધિહાનિનો પ્રતિભાસ. ૩૦૪-૩૦૬.

ગુણિતાઃ પંચદશભિઃ ષટ્પંચાશત્ ભવન્તિ તે ।
 અદ્યૌ શતાનિ ચત્વારિશાન્યેકષષ્ટિજાઃ લવાઃ ॥ ૩૦૮ ॥
 એકષષ્ટ્યા વિભજ્યન્તે યોજનાનયનાય તે ।
 ત્રયોદશ યોજનાનિ લબ્ધાન્યેતત્તુ શિષ્યતે ॥ ૩૦૯ ॥
 સપ્તચત્વારિંશદંશા યોજનસ્યૈકષષ્ટિજાઃ ।
 મણ્ડલાનાં પુનરેષામન્તરાણિ ચતુર્દશ ॥ ૩૧૦ ॥
 પંચત્રિંશદ્યોજનાનિ ત્રિંશત્તથૈકષષ્ટિજાઃ ।
 લવા એકસ્યૈકષષ્ટ્યંશસ્ય હુણસ્ય સપ્તધા ॥ ૩૧૧ ॥
 ભાગાશ્ચત્વાર એકૈકમેતાવદન્તરં ભવેત્ ।
 શીતદ્યુતેર્મણ્ડલેષુ તત્રોપપત્તિરુચ્યતે ॥ ૩૧૨ ॥
 ચન્દ્રમણ્ડલવિષ્કમ્ભે પ્રાગ્વત્પંચદશાહતે ।
 શોધિતે મણ્ડલચેત્રાત્ યોજનાનાં ચતુઃશતી ॥ ૩૧૩ ॥
 શેષા સપ્તનવત્યાઢ્યા હ્યેકોઽશઃ ચૈકષષ્ટિજઃ ।
 વિભજ્યન્તે ચ તે ચતુર્દશભિર્મંડલાન્તરૈઃ ॥ ૩૧૪ ॥
 પંચત્રિંશદ્યોજનાનિ લબ્ધાન્યુદ્ધરિતે(સપ્ત) હતે ।
 એકષષ્ટ્યેકષષ્ટ્યંશેનૈકેન ચ સમન્વિતે ॥ ૩૧૫ ॥

એ પાંચમાં પહેલાં “ મંડળોના ક્ષેત્ર ” વિષે કહે છે. (૧)

સર્વ મળીને ચંદ્રમાના પંદર મંડળો છે. પ્રત્યેક મંડળ $\frac{૫૬૭}{૬૧}$ યોજન પહોળું છે તેથી પંદરે મંડળનો વિસ્તાર $૧૩\frac{૪૭}{૬૧}$ યોજન છે. ૩૦૭-૩૧૦.

પંદર મંડળો વચ્ચે ચૌદ આંતરા હોય તે દરેક (આંતરા) ૩૫ યોજન + $\frac{૪૦}{૬૧}$ યોજન + $(\frac{૧}{૬૧} \times ૪)$ યોજન છે. ૩૧૦-૩૧૨

એની ઉપપત્તિ કે યુક્તિ આ પ્રમાણે છે:—

એક મંડળના વિસ્તારને પૂર્વની પેઠે ૧૫ વતી ગુણો. એટલે $૧૩\frac{૪૭}{૬૧}$ યોજન આવશે. એ પંદરે મંડળોનો વિસ્તાર હવે સમસ્ત મંડળ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર $૫૧૦\frac{૪૬૭}{૬૧}$ યોજન છે એમાંથી તે $૧૩\frac{૪૭}{૬૧}$ બાદ કરે એટલે $૪૯૭\frac{૧}{૬૧}$ યોજન રહ્યા એ ચૌદ આંતરાનો કુલ વિસ્તાર છે, માટે

અષ્ટાવિંશા ચતુઃશત્યેતસ્યાશ્ચ ભજને સતિ ।
 ચતુર્દશભિરાપ્યન્તે ત્રિંશદંશાઃ પુરોદિતાઃ ॥ ૩૧૬ ॥
 શેષા અષ્ઠૌ સ્થિતા ભાજ્યા ભાજકાશ્ચ ચતુર્દશ ।
 ભાગાપ્રાપ્ત્યાપવર્ત્યેતે તતો દ્વાભ્યામુભાવપિ ॥ ૩૧૭ ॥
 ભાગભાગાસ્તતો લબ્ધાશ્ચત્વારઃ સાસિકા ઇતિ ।
 એતચ્ચતુર્દશગુણં કર્તવ્યં પ્રથમં ત્વિહ ॥ ૩૧૮ ॥
 પંચત્રિંશદ્યોજનાનિ ચતુર્દશગુણાનિ વૈ ।
 શતાન્યભવંશ્ચત્વારિ નવત્યાહ્યાનિ યેઽપિ ચ ॥ ૩૧૯ ॥
 ત્રિંશદેકષષ્ટિભાગાશ્ચતુર્દશગુણીકૃતાઃ ।
 જાતાઃ શતાનિ ચત્વારિ વિંશત્યાહ્યાનિ તે ત્વથ ॥ ૩૨૦ ॥
 એકષષ્ટ્યા વિભજ્યન્તે યોજનપ્રાપ્તયે તતઃ ।
 લબ્ધા ષડ્યોજની શેષાશ્ચતુઃપંચાશદંશકાઃ ॥ ૩૨૧ ॥
 સસમ્ભક્તસ્યૈકષષ્ટિભાગસ્ય યા ચતુર્લવી ।
 ચતુર્દશગુણા સાપિ ષડ્પંચાશત્ ભવન્ત્યમી ॥ ૩૨૨ ॥
 અષ્ટાવેકષષ્ટિભાગાઃ જાયન્તે સસમાજિતાઃ ।
 દ્વાષષ્ટિરેતે સ્યુઃ પ્રાચ્યચતુઃપંચાશતા યુતાઃ ॥ ૩૨૩ ॥

૪૬૭ $\frac{૧}{૬૧}$ ને ૧૪ વતી ભાંગેા એટલે ભાગમાં ૩૫ પૂર્ણ યોજન અને ૩૦ $\frac{૫}{૬૧}$ એકસઠાંશ યોજન આવશે. તે આ પ્રમાણે—

૪૬૭ યોજનને ચૌદે ભાંગતાં ભાગમાં ૩૫ આવ્યા. ભાજક અને ભાગનેા ગુણાકાર ૪૬૦ થયો તેને ૪૬૭ માંથી બાદ કરતાં બાકી ૭ યોજન રહ્યા, તે રહેલા ૭ યોજનને ૬૧ વડે ગુણી એક અંશ લેળવતાં ૪૨૮ અંશ આવ્યા તેને ૧૪ વડે ભાંગતાં ૩૦ એકસઠીઆ ભાગ આવ્યા અને ૮ અંશ વધ્યા તે ઉપર વધેલા આઠ અંશને ચૌદેભાંગતાં $\frac{૬૪}{૧૪}$ અથવા ૪ આવ્યા. એટલું— ૩૫ $\frac{૫}{૬૧}$ ૪ યોજન અંદરના દરેક મંડળનું આંતરું સમજવું. ૩૧૩-૩૧૮

આ આવેલા આંતરને ૧૪ વડે ગુણતાં પણ ઉપરનો અંક આવશે તે આ પ્રમાણે—

૩૫ યોજનને ચૌદે ગુણતાં ૪૬૦ આવ્યા. ૩૦ એકસઠીઆ ભાગને ૧૪ વડે ગુણતાં ૪૨૦ આવ્યા. તેને ૬૧ વડે ભાંગતાં ૬ યોજન આવ્યા ને ૫૪ અંશ વધ્યા. પછી ચાર સાતીઆ

અકષષ્ટૈષાં ચ ભાગે પ્રાપ્તં સૈકાંશયોજનમ્ ।

યોજ્યતેંશશ્રાંશરાશૌ યોજનં યોજનેષુ ચ ॥ ૩૨૪ ॥

અવં ચ યોજનાનાં પંચશતી દશોત્તરૈકષષ્ટિજાઃ ।

અષ્ટચત્વારિંશદંશાઃ મણ્ડલચેત્રસંમિતિઃ ॥ ૩૨૫ ॥

કૃતૈવં મણ્ડલચેત્રપરિમાણપ્રરૂપણા ।

સંખ્યાપ્રરૂપણાં ત્વેષામાહુઃ પંચદશાત્મિકામ્ ॥ ૩૨૬ ॥

તત્ર પંચમણ્ડલાનિ જમ્બૂદ્વીપે જિના જગુઃ ।

શેષાણિ તુ દશામ્ભોધૌ મણ્ડલાન્યમૃતચુતેઃ ॥ ૩૨૭ ॥

અવાધા તુ ત્રિધા પ્રાગવત્ તત્રાધ્યા મેર્વપેક્ષ્યા ।

ઓઘતો મણ્ડલચેત્રાવાધાડન્યા પ્રતિમણ્ડલમ્ ॥ ૩૨૮ ॥

તૃતીયા તુ મિથોડવાધા શશિનોઃ પ્રતિમણ્ડલમ્ ।

તત્રોઘતોડર્કવત્ મેરોઃ મણ્ડલચેત્રમીરિતમ્ ॥ ૩૨૯ ॥

ચતુશ્ચત્વારિંશતૈવ સહસ્રૈરષ્ટભિઃ શતૈઃ ।

વિંશત્યાઢ્યૈઃ યોજનાનામ્ ઇયતૈવાધ્યમણ્ડલમ્ ॥ ૩૩૦ ॥

ભાગને ચૌદે ગુણુતાં ૫૬ આળ્યા તેને સાતે ભાંગતાં ૮ આળ્યા તેને ૫૪ અંશમાં ભેળવતાં ૬૨ થયા તેને એકસઠ વડે ભાંગતાં ૧ યોજન આળ્યો ને એક એકસઠીઓ ભાગ વધ્યો તેને ૪૯૬ માં ભેળવતાં ૪૯૭ $\frac{૧}{૬૬}$ ચૌદે આંતરાનું પ્રમાણ આળ્યું. હવે આપણે મંડળક્ષેત્રનો વિસ્તાર કાઢવો છે તે ૧૩ $\frac{૪૭}{૬૬}$ યોજનને ચૌદે આંતરાના વિસ્તાર ૪૯૭ $\frac{૧}{૬૬}$ યોજન સાથે ભેળવતાં ૫૧૦ $\frac{૪૬}{૬૬}$ યોજન પ્રમાણ આવશે. ૩૧૯-૩૨૫.

આ પ્રમાણે ચંદ્રમંડળના ક્ષેત્રના પ્રમાણની પ્રરૂપણા કરી. એ ચંદ્રમંડળોની સંખ્યા પંદરની છે તેમાં પાંચ જમ્બૂદ્વીપમાં છે અને શેષ દશ લવણ સમુદ્ર ઉપર છે. ૩૨૬-૩૨૭.

હવે ચંદ્રના મંડળોની 'અવાધા' વિષે કહે છે — (૨)

સૂર્યના સંબંધમાં કહી ગયા તેમ આ ચંદ્રમાના સંબંધમાં પણ અવાધા ત્રણ પ્રકારે છે: (૧) ઓઘથી મેરની અપેક્ષાએ અવાધા, (૨) પ્રત્યેક મંડળે મંડળક્ષેત્રની અવાધા, અને (૩) પ્રત્યેક મંડળે બેઉ ચંદ્રમાની પરસ્પર અવાધા. ૩૨૮-૩૨૯.

ઓઘથી મેરની અપેક્ષાએ સૂર્યની પેઠે ચંદ્રમાનું મંડળક્ષેત્ર કહેલું છે. એટલે તેનું પહેલું મંડળ ચુમાળીશ હજાર આડસો ને વીશ યોજન મેરથી દૂર રહેલું છે. ૩૩૦.

ષટ્ત્રિંશદ્યોજનાન્યેકષષ્ટ્યંશાઃ પંચવિંશતિઃ ।

एकस्यैकषष्टिजस्य चत्वारः सप्तजाः लवाः ॥ ३३१ ॥

वर्धतेऽन्तरमेतावत् प्रतिमण्डलमादिमात् ।

सर्वान्त्यमण्डलं यावत् ततो द्वितीयमण्डलम् ॥ ३३२ ॥

सत्सहस्रैश्चतुश्चत्वारिंशता चाष्टभिः शतैः ।

षट्पंचाशैरेકષષ્ટિભાગૈસ્તત્ત્વમિતૈસ્તથા ॥ ૩૩૩ ॥

एकस्यैकषष्टिजस्य चतुर्भिः सप्तजैः लवैः ।

स्यात् मन्दरात् अन्तरितमेकतोऽपरतोऽपि च ॥ ३३४ ॥

કલાપકમ્ ॥

सर्वबाह्यमण्डलं तु स्थितं दूरे सुमेरुतः ।

सहस्रैः पंचचत्वारिंशता त्रिंशैस्त्रिभिः शतैः ॥ ३३५ ॥

યોજનાનાં યોજનૈકષષ્ટિભાગાષ્ટકોઽઙ્ગિતૈઃ ।

अथो मिथोऽन्तरं वक्ष्ये शशिनोः प्रतिमण्डलम् ॥ ३३६ ॥

॥ યુગમ્ ॥

इन्द्रोर्मिथोऽर्कवत्सर्वान्तरंगमण्डलेऽन्तरम् ।

सहस्रा नवनवतिश्चत्वारिंशता च षट्शती ॥ ३३७ ॥

इतश्च द्वासप्ततियोजनानामेकपंचाशदंशकाः ।

एकषष्टिभिराः सप्तभक्तस्यास्य लवोऽपि च ॥ ३३८ ॥

પહેલા મંડળથી માંડીને છેક છેલ્લા મંડળ સુધી દર મંડળે ૩૬ પૂર્ણ યોજન અને ૨૫૬ એકસઠાંશ યોજન જેટલું અંતર વધતું જાય છે. તેથી બીજું મંડળ ૪૪૮૫૬ પૂર્ણ યોજન અને ૨૫૬ એકસઠાંશ યોજન જેટલું મેરૂથી બેબી બાબુએ દૂર રહેલું છે. ૩૩૧-૩૩૪.

સર્વથી બહારનું મંડળ છે તે તો મેરૂથી ૪૫૩૨૬૬૩ યોજન જેટલું દૂર છે. ૩૩૫-૩૩૬.

હવે બેબી અંદ્રમાનું દર મંડળે પરસ્પર અંતર કેટલું છે તે કહું છું. (૩) ૩૩૬.

સર્વાભ્યન્તર મંડળમાં બેબી અંદ્રમાનું પરસ્પર અન્તર સૂર્યોની પેઠે ૯૯૬૪૦ યોજનનું

એતાવદન્તરં ગ્લાવોઃ વર્ધતે પ્રતિમણ્ડલમ્ ।

બહિર્નિષ્ક્રમતોરન્તર્વિશતોઃ પરિહીયતે ॥ ૩૩૯ ॥

એતન્ન ચત્પુરા પ્રોક્તં પ્રતિમણ્ડલમેકતઃ ।

અન્તરં તદ્ દ્વિગુણિતં ભવેત્પાશ્વર્થદ્વયોદ્ભવમ્ ॥ ૩૪૦ ॥

एवं च सहस्रा नवनवतिः योजनानां शतानि च ।

દ્વાદશોપેતાનિ સસ વિભાગાશ્ચૈકષષ્ટિજાઃ ॥ ૩૪૧ ॥

एकपंचाशदेकोंश एकषष्टिलवस्य च ।

સસભાગીકૃતસ્યૈતત્ દ્વિતીયમણ્ડલેઽન્તરમ્ ॥ ૩૪૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

सर्वान्तिमेऽन्तरं लक्षं सषष्टीनि शतानि षट् ।

યોજનાનામેકષષ્ટિભાગૈઃ ષોડશભિર્વિના ॥ ૩૪૩ ॥

अष्टांशोरुव्यासमिन्दुमण्डलं भानुमण्डलात् ।

અષ્ટાષ્ટાર્વાક્ષેત્રભાગાઃ આભ્યાં રુદ્ધાસ્તતોઽધિકાઃ ॥ ૩૪૪ ॥

ततः षोडशभिः भागैः न्यूनं परममन्तरम् ।

સર્વાન્ત્યમણ્ડલે ગ્લાવોર્કયોઃ પરમાન્તરાત્ ॥ ૩૪૫ ॥

છે. અને પછી દર મંડળે ૭૨ પૂર્ણ યોજન અને ૫૧^૧/_૨ એકસઠાંશ યોજન જેટલું અંતર ત્યાંથી બહાર નીકળતાં વધે છે અને અંદર દાખલ થતાં ઘટે છે. ૩૩૭-૩૩૯.

આ અંતર જે પૂર્વે દર મંડળે એક તરફનું કહ્યું છે તેને બમણું કરવાથી જેટ તરફનું અંતર નીકળે છે. ૩૪૦.

બીજા મંડળમાં જેઊ અંદ્રમાનું પરસ્પર અંતર પહેલા મંડળ કરતાં ૭૨ યોજન વગેરે જેટલું વધારે છે એટલે ૯૯૬૪૦ યોજન+૭૨ યોજન વગેરે છે એટલે કે ૯૯૭૧૨ પૂર્ણયોજન ઉપર ૫૧^૧/_૨ એકસઠાંશ યોજન છે. ૩૪૧-૩૪૨.

વળી એ જ પ્રમાણે સર્વથી અન્તિમ મંડળમાં જેઊ અંદ્રોનું અન્તર ૧૦૦૬૫૯૪^૧/_૨ યોજન છે. ૩૪૩.

સૂર્યના મંડળથી અંદ્રના મંડળનો ઘેરાવો આઠ અંશ વધારે છે. તેથી જેઊ અંદ્રમાએ ક્ષેત્રના આઠ આઠ અંશો વધારે રોક્યા છે. અને તેથી સર્વથી છેડલા મંડળમાં સૂર્યોના ઉત્કૃષ્ટ અન્તરથી જેઊ અંદ્રમાઓનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર સોળ અંશ જેટલું ઓછું છે. ૩૪૪-૩૪૫.

एवं कृता चन्द्रमसोर्मिथोऽबाधाप्ररूपणा ।
 साम्प्रतं मंडलचारप्ररूपणा प्रपंच्यते ॥ ३४६ ॥
 परिक्षेपा मण्डलानां मुहूर्त्तगतिरत्र च ।
 मण्डलार्धमण्डलयोः कालसंख्याप्ररूपणा ॥ ३४७ ॥
 साधारणासाधारणमण्डलानां प्ररूपणा ।
 एवं चत्वार्यनुयोगद्वाराण्यत्र जिना जगुः ॥ ३४८ ॥
 विष्कम्भायामतस्तत्र सर्वाभ्यन्तरमण्डलम् ।
 सहस्रा नवनवतिश्चत्वारिंश च षट्शती ॥ ३४९ ॥
 तिस्रो लक्षाः पंचदश सहस्रा योजनान्यथ ।
 नवाशीतिः परिक्षेपोऽधिकोऽभ्यन्तरमण्डले ॥ ३५० ॥
 भावना तूभयोरपि सूर्याभ्यन्तरमण्डलवत् ॥
 द्वितीयमण्डलव्याસं विभाव्योक्तानुसारतः ।
 भावनीयः परिक्षेपः स चायमुपपद्यते ॥ ३५१ ॥
 तिस्रो लक्षा पंचदश सहस्राणि शतत्रयम् ।
 योजनान्येकोनविंशं साधिकं किंचनाथवा ॥ ३५२ ॥

એ પ્રમાણે એક ચંદ્રમાની પરસ્પર અબાધાની પ્રરૂપણા કરી.

હવે એઓની મંડળગતિ વિષે કંઈક કહીએ. (૪) ૩૪૬.

અહિં ચાર અનુયોગદ્વાર કહેલાં છે : (૧) મંડળોના પરિધિ એટલે ઘેરાવા, (૨)

મુહૂર્તગતિ, (૩) મંડળ તેમજ અર્ધ મંડળની કાળસંખ્યા, અને (૪) સાધારણ તથા અસાધારણ મંડળો. મતલબ કે એ ચાર વાનાં આપણે અહિં વિચારવાનાં છે. ૩૪૭-૪૮.

(૧) સર્વથી અંદરનું મંડળ ૯૯૬૪૦ યોજન લાંબુ પહોળું છે, અર્થાત તેટલો તે બંનેનો મધ્ય વિષ્કંભ છે. અને તેથી એનો પરિધિ ૩૧૫૦૮૬ યોજન આગેશે છે. આ એકની ભાવના તો સૂર્યના અભ્યન્તર મંડળની પેઠે જાણવી. ૩૪૬-૩૫૦.

હવે બીજા મંડળનો વ્યાસ પૂર્વોક્ત અનુસાર વિચારી એનો ઘેરાવો કાઢવો. તે ૩૧૫૩૧૬ યોજનથી કંઈક અધિક આવશે. ૩૫૧-૩૫૨. તે આ પ્રમાણે—

પૂર્વમણ્ડલવિષ્કમ્ભાત્ પરમણ્ડલવિસ્તૃતૌ ।
 દ્વાસસતિ યોજનાનિ વૃદ્ધિઃ પ્રાક્ પ્રત્યપાદિ યા ॥ ૩૫૩ ॥
 તસ્યાઃ પૃથક્ પરિચ્છેપઃ કર્ત્તવ્યઃ કોવિદેન્દુના ।
 દ્વે શતે ત્રિંશદધિકે યોજનાનાં ભવેદસૌ ॥ ૩૫૪ ॥
 પૂર્વપૂર્વપરિચ્છેપે યદ્યયં ચ્છિપ્યતે તદા ।
 પરાપરપરિચ્છેપા ભાવનીયા યથોત્તરમ્ ॥ ૩૫૫ ॥

ઇયમિન્દુમણ્ડલાનાં પરિચ્છેપપ્રરૂપણા ।
 મુદ્હૂર્તગતિમાશ્વામિ સંપ્રતિ પ્રતિમણ્ડલમ્ ॥ ૩૫૬ ॥
 ઉપસંક્રાન્તયોરિન્દ્રોઃ સર્વાભ્યન્તરમણ્ડલે ।
 પંચ પંચ સહસ્રાણિ યોજનાનાં ત્રિસસતિઃ ॥ ૩૫૭ ॥
 સહસ્રૈશ્ચયોદશભિઃ સતત્ત્વૈઃ સપ્તભિઃ શતૈઃ ।
 છિન્નસ્ય યોજનસ્યાંશશતાશ્ચ સપ્તસપ્તતિઃ ॥ ૫૫૮ ॥
 ચતુશ્ચત્વારિંશદાઢ્યા મુદ્હૂર્તગતિરેષિકા ।
 જિજ્ઞાસ્યતેઽસ્યાશ્ચેત્ બીજં શ્રૂયતાં તર્હિ ભાવના ॥ ૩૫૯ ॥
 ઇહૈકૈકોઽપ્યમૃતાંશુરેકૈકમર્ધમણ્ડલમ્ ।
 એકેનાહોરાત્રેણૈકમુદ્હૂર્તાધિક્યશાલિના ॥ ૩૬૦ ॥

પૂર્વમંડળની પહોળાઈથી પશ્ચિમ મંડળની પહોળાઈમાં પૂર્વે જે ૭૨ યોજનની વૃદ્ધિ કહેલી છે તે ૭૨ યોજનનો જૂદો પરિધિ કાઢવો. તે ૨૩૦ યોજન થશે. તે જ્યારે પૂર્વપૂર્વના ઘેરાવામાં ઉમેરવામાં આવે ત્યારે ઉત્તરોત્તરમંડળના ઘેરાવા આવે તે સમજી લેવા. ૩૫૩-૩૫૫

એવી રીતે ચંદ્રના મંડળોના પરિધિની વાત થઈ.

હવે પ્રત્યેક મંડળે એમની મુદ્હૂર્તગતિ વિષે કહે છે— ૩૫૬.

સર્વાભ્યન્તર મંડળને વિષે સંક્રાન્ત થતાં એક ચંદ્રમાની ગતિ એક મુદ્હૂર્ત ૫૦૭૩ ^{૭૭૪૪}/_{૬૩૬૨૫} યોજન જેટલી છે. ૩૫૭-૩૫૮.

એનું બીજક એટલે તેટલી ગતિ કેવી રીતે આવી તે જાણવું હોય તો તેની આ પ્રમાણે ભાવના છે:—

શતાભ્યામેકવિંશાભ્યાં દ્વાભ્યાં છિન્નસ્ય નિશ્ચિતમ્ ।
 મુહૂર્તસ્યૈકાદશભિઃ સાર્ધૈર્ભાગૈઃ પ્રપૂરયેત્ ॥ ૩૬૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 એવં શશી દ્વિતીયોઽપિ દ્વિતીયમર્ધમણ્ડલમ્ ।
 કાલેનૈતાવતૈવ દ્રાક્ ભ્રમણેન પ્રપૂરયેત્ ॥ ૩૬૨ ॥
 સંપૂર્ણસ્ય મણ્ડલસ્ય પૂર્તિકાલો યદેષ્યતે ।
 અહોરાત્રદ્વયં દ્વાભ્યાં મુહૂર્તાભ્યાં યુતં તદા ॥ ૩૬૩ ॥
 એકવિંશત્યધિકાભ્યાં શતાભ્યાં ચૂર્ણિતસ્ય ચ ।
 ત્રયોવિંશતિરંશાનાં મુહૂર્તસ્ય વિનિર્દિશેત્ ॥ ૩૬૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 મણ્ડલે પૂર્તિકાલેઽત્ર પ્રત્યયઃ કેન ચેદિતિ ।
 ત્રૈરાશિકેન તદપિ શ્રૂયતાં યદિ કૌતુકમ્ ॥ ૩૬૫ ॥
 બાનુઃ લઘુવિમાનત્વાચ્છીઘ્રગામિતયાપિ ચ ।
 બધ્યા મુહૂર્તૈરેકં મણ્ડલં પરિપૂરયેત્ ॥ ૩૬૬ ॥
 તદ્વૈપરીત્યા દ્વાષષ્ટ્યા સાગ્રયા તૈર્વિધુસ્તુ તત્ ।
 સાષ્ટષષ્ટિઃ સપ્તદશશતી તાનિ યુગે તતઃ ॥ ૩૬૭ ॥
 એકચન્દ્રાપેક્ષ્યાર્ધમણ્ડલાનિ ભવન્તિ હિ ।
 તાવન્ત્યેવ ચ પૂર્ણાનિ દ્વયોરિન્દ્રોરપેક્ષ્યા ॥ ૩૬૮ ॥

એક ચંદ્રમા એક અર્ધમંડળને ૧ અહોરાત્ર, ૧ મુહૂર્ત અને $\frac{૧૧}{૨૨૪}$ મુહૂર્ત—આટલા કાળ દરમિયાન પૂર્ણ કરે છે. વળી બીજો ચંદ્રમા પણ બીજા અર્ધમંડળને તેટલો જ સમય પૂર્ણ કરે છે, એટલે એક સંપૂર્ણ મંડળને પૂર્ણ કરવાનો કાળ ૨ અહોરાત્ર, ૨ $\frac{૧૧}{૨૨૪}$ મુહૂર્ત છે. ૩૬૦-૩૬૪

એક મંડળ પૂર્ણ કરવામાં આટલો સમય લાગે છે તેની ખાતરી શી ? એવી કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન ત્રિશશિની ગણતરીએ થાય છે. તે જાણવાની ઇચ્છા હોય તો સાંભળો. ૩૬૫.

સૂર્ય ચંદ્ર કરતા કાંઈક નાના વિમાનવાળો તેમ જ શીઘ્ર ગતિવાળો હોવાથી તે પ્રત્યેક મંડળ સાઠ મુહૂર્તમાં (એ અહોરાત્રમાં) પૂર્ણ કરે છે. પણ ચંદ્રમા તો તેના કરતાં ધીમી ગતિવાળો હોવાથી બાસઠ મુહૂર્તથી કાંઈક અધિક સમયમાં પૂર્ણ કરે છે. એટલાના યુગ

તતશ્ચ સાષ્ટષષ્ટિસત્તદશશતમાનાર્ધમણ્ડલૈઃ ।
 યુગાન્તર્ભાવિભી રાત્રિંદિવાનાં યદિ લભ્યતે ॥ ૩૬૬ ॥
 અષ્ટાદશશતી ત્રિંશા તદા નનુ કિમાપ્યતે ।
 દ્વાભ્યામર્ધમણ્ડલાભ્યામિતિ રાશિત્રયં લિખેત્ ॥ ૩૭૦ ॥
 અન્ત્યેન રાશિના રાશૌ મધ્યમે ગુણિતે સતિ ।
 જાતઃ શતાનિ ષટ્ત્રિંશત્ સષષ્ઠીન્યેષ ભજ્યતે ॥ ૩૭૧ ॥
 સાષ્ટષષ્ટિસત્તદશશતાત્મકાદ્યરાશિના ।
 અહોરાત્રદ્વયં લબ્ધં ચતુર્વિંશં શતં સ્થિતમ્ ॥ ૩૭૨ ॥
 અહોરાત્રસ્ય ચ ત્રિંશન્મુહૂર્ત્તાં ઇતિ તાઢિતમ્ ।
 ત્રિંશતાઽમૂત્ વિંશતીયુક્ સત્ત્રિંશચ્છતાત્મકમ્ ॥ ૩૭૩ ॥
 અસ્મિન્ સાષ્ટષષ્ટિસત્તદશશત્યા હૃતે દ્વયમ્ ।
 લબ્ધં મુહૂર્ત્તયોઃ શેષં શતં ચતુરશીતિયુક્ ॥ ૩૭૪ ॥
 ભાગાપ્રાપ્તાઽપવર્ત્યેતે અષ્ટભિઃ ભાજ્યભાજકૌ ।
 ત્રયોવિંશતિરેકોઽન્યશ્ચૈકવિંશં શતદ્વયમ્ ॥ ૩૭૫ ॥
 ણા મુહૂર્ત્તદ્વાષષ્ટિઃ સર્વર્ણનાય ગુણ્યતે ।
 એકવિંશાભ્યાં શતાભ્યાં યે ચોપરિતનાઃ લવાઃ ॥ ૩૭૬ ॥

૧૭૬૮ થાય. તેટલાં જ વળી એક ચંદ્રમાની અપેક્ષાએ અર્ધમંડળે થાય. એ ચંદ્રમાની અપેક્ષાએ વળી તેટલાં જ સંપૂર્ણ મંડળે થાય. ૩૬૬-૩૬૮.

તેથી યુગાન્તરના ૧૭૬૮ અર્ધ મંડળે જે ૧૮૩૦ અહોરાત્ર થાય તેા જે અર્ધમંડળે કેટલા અહોરાત્ર થાય-એમ ત્રિરાશિમાંડીને હિસાબ કરવો. એ લખવાની રીત :—

૧૭૬૮ : ૧૮૩૦ :: ૨

આ પ્રમાણે લખી ૧૮૩૦ ને ૨ વડે ગુણતાં ૩૬૬૦ આવે એને ૧૭૬૮ વડે ભાગવા, એટલે જે અહોરાત્રી આવી અને ૧૨૪ વધ્યા. એ ૧૨૪ ને એક અહોરાત્રના ૩૦ મુહૂર્ત્તે ગુણતાં ૩૭૨૦ આવે એને ૧૭૬૮ વડે ભાગતા જે મુહૂર્ત્ત આવ્યા. તેના ૩૫૩૬ બાદ કરતાં ૧૮૪ વધ્યા પછી ભાગ ન ચાલવાથી ૧૮૪ ને ૧૭૬૮ બંને રકમને આઠે ભાગતા $\frac{૨૩}{૨૨૧}$ થયા. આમ જવાબમાં ૨ અહોરાત્ર, $\frac{૨૩}{૨૨૧}$ મુહૂર્ત્ત એટલે કે ૬૨ $\frac{૨૩}{૨૨૧}$ મુહૂર્ત્ત આવ્યા. ૩૬૬-૩૭૫.

त्रयोविंशतिरुक्ताः प्राक् ते क्षिप्यन्ते भवेत्ततः ।
त्रयोदश सहस्राणि सतत्वा सप्तशत्यपि ॥ ३७७ ॥ युग्मम् ॥
सर्वान्तर्मण्डलस्थस्य परिधिर्यः पुरोदितः ।
एकविंशत्यधिकाभ्यां शताभ्यां सोऽपि गुण्यते ॥ ३७८ ॥
जातः षट् कोटयः षण्णवतिः लक्षाः स्वरूपतः ।
चतुस्त्रिंशत् सहस्राणि षट्शत्येकोनसप्ततिः ॥ ३७९ ॥
सहस्रैस्त्रयोदशभिः सतत्त्वैः सप्तभिः शतैः ।
एषां भागे हृते लब्धा मुहूर्त्तगतिरैन्दवी ॥ ३८० ॥
योजनानां सहस्राणि पञ्चोपरि त्रिसप्ततिः ।
चतुश्चत्वारिंशान्यंशशतानि सप्तसप्ततिः ॥ ३८१ ॥
मुहूर्त्तगतिरित्येवं भाव्येन्द्रोः प्रतिमण्डलम् ।
विभाज्योक्तभाजकेन प्राग्वत् परिरयं निजम् ॥ ३८२ ॥
मुहूर्त्तीयगतौ यद्वा वर्धन्ते प्रतिमण्डलम् ।
त्रियोजनी पञ्चपञ्चांशाश्च षण्णवतिः शताः ॥ ३८३ ॥
भागा एकयोजनस्य विभक्तस्य सहस्रकैः ।
त्रयोदशमितैः सप्तशता च पञ्चविंशया ॥ ३८४ ॥ युग्मम् ॥

એને સર્વાર્થ લાવવા માટે ૨૨૧ વડે ગુણા એટલે ૧૩૭૨૫ આવશે. ૩૭૬-૩૭૭.

વળી સર્વાન્તર મંડળમાં રહેલા ચંદ્રમાનો પૂર્વે જે પરિધિ કહ્યો છે તેને પણ ૨૨૧ વડે ગુણો. એટલે તે ૬૯૬૩૪૬૬૬ આવશે. એને ૧૩૭૨૫ વડે ભાગવાથી ચંદ્રમાની સુદૃઢ-ગતિ ૫૦૭૩ ^{૭૭૪૪}/_{૧૩૭૨૫} થોજન આવશે. ૩૭૮-૩૮૧.

એવી રીતે એક ચંદ્રમાની પ્રત્યેક મંડળે સુદૂર્તગતિ, પૂર્વવત્ પોતાના પરિધિને ઉક્ત બાજકથી ભાંગતાં જે આવે તે સમજવી. ૩૮૨.

અથવા તો, પ્રત્યેક મંડળે સુદ્ધર્તજાતિમાં ૩ $\frac{૬૬૫૫}{૧૭૭૨૫}$ યોજન વધે છે એમ સમજવું.
૩૮૩-૩૮૪.

અત્ર ઉપપત્તિઃ । યોજનદ્વિશતી ત્રિંશા યા વૃદ્ધિઃ પ્રતિમણ્ડલમ્ ।

ઉક્તા પરિરયે ગુણ્યા સા દ્વિશત્યૈકવિંશયા ॥૩૮૫॥

મક્તા ત્રયોદશસહસ્રાદિના રાશિના ચ સા ।

દત્તે ત્રિયોજનીં શેષાનંશાનપિ યથોદિતાન્ ॥૩૮૬॥ યુગ્મમ્ ॥

સર્વાન્તર્મણ્ડલે ચન્દ્રૌ જનાનાં દૃષ્ટિગોચરૌ ।

સહસ્રૈઃ સપ્તચત્વારિંશતા ત્રિષષ્ટિયુક્તયા ॥૩૮૭॥

દ્વિશત્યા ચ યોજનાનાં એકસ્ય યોજનસ્ય ચ ।

ષષ્ઠ્યંશૈરેકવિંશત્યા તત્રોપપત્તિરુચ્યતે ॥ ૩૮૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અન્તર્મણ્ડલપરિધેર્દશાંશે ત્રિગુણીકૃતે ।

ઇન્દ્રોઃ પ્રકાશક્ષેત્રં સ્યાત્ તાપક્ષેત્રમિવાર્કયોઃ ॥ ૩૮૯ ॥

અર્ધે પ્રકાશક્ષેત્રસ્ય પૂર્વતોઽપરતોઽપિ ચ ।

ઇન્દ્રોરપિ દૃષ્ટિપથપ્રાપ્તિઃ વિવસ્વતોરિવ ॥ ૩૯૦ ॥

તથા ચ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપિત્ત્રમ્ ।

તયાણં ઇહગયસ્સ મણુસસ્સ સીયાલીસાહ જોઅણસહસ્સેહિં દોહિ-
યતેવેઠેહિં જોઅણસણ્હિં ઇગવીસાણ સઢિમાણ્હિં જોઅણસ્સ ચંદે ચ-
ચ્ચુપાસં હવ્વમાગચ્છઙ્ગ ॥

એની સમજણ આ પ્રમાણેઃ—પ્રત્યેક મંડળે ઘેરાવામાં જે ૨૩૦ યોજનની વૃદ્ધિ કહી છે તેને ૨૨૧ વડે ગુણી ૧૩૭૨૫ વડે ભાગવા એટલે ૩૬૬૫૫ યોજન આવી રહેશે. ૩૮૫-૩૮૬.

સર્વાભ્યન્તર એટલે સર્વથી અંદરના મંડળમાં હોય ત્યારે જેઊ અંદ્રમા ૪૭૨૬૩૭ યોજનથી લોકોને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ૩૮૭-૩૮૮.

એ કેવી રીતે તે સમજાવે છેઃ—સર્વથી અંદરના મંડળના ઘેરાવાના દશાંશને ત્રણ-ગણો કરો. એટલે જે આવશે તે સૂર્યોના તાપક્ષેત્રની પેઠે જેઊ અંદ્રમાનું પ્રકાશક્ષેત્ર આવશે. પછી પૂર્વ અને પશ્ચિમ એમ જેઊ તરફ પ્રકાશક્ષેત્રનું અર્ધ કરવાથી, સૂર્યોના દૃષ્ટિમાર્ગની પ્રાપ્તિની જેમ અંદ્રોના દૃષ્ટિ માર્ગની પ્રાપ્તિ આવે છે. ૩૮૯-૩૯૦.

આ સંબંધમાં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપિત્ત્રમાં કહ્યું છે કેઃ—

“ અહિં રહેલા લોકોને જેઊ અંદ્રમા ૪૭૨૬૩૭ યોજનથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ”

જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિદ્ધચતૃતૌ ચ ।

યત્તુ ષષ્ઠીભાગીકૃતયોજનસત્કૈકવિંશતિભાગાધિકત્વં તત્તુ સંપ્રદાય-
ગમ્યમ્ । અન્યથા ચન્દ્રાધિકારે સાધિકદ્વાષ્ટિમુહૂર્તપ્રમાણમળડલપૂર્તિ-
કાલસ્ય છેદરાશિત્વેન મળનાત્ સૂર્યાધિકારસત્કષ્ટિમુહૂર્તપ્રમાણમળડલ-
પૂર્તિકાલસ્ય છેદરાશિત્વેન અનુપપદ્યમાનત્વાત્ इति દશ્યતે । તદત્ર
તત્ત્વં બહુશ્રુતગમ્યમ્ ॥

પંચયોજનસહસ્રાઃ પંચવિંશતિયુક્શતમ્ ।

યોજનસ્ય તથૈકસ્ય પંચવિંશતિસંયુતૈઃ ॥ ૩૬૧ ॥

ત્રયોદશભિઃ સહસ્રૈઃ ભક્તસ્ય સપ્તભિઃ શતૈઃ ।

ભાગા નવત્યધિકાનિ શતાન્યેકોનસપ્તતિઃ ॥ ૩૬૨ ॥

મુહૂર્તગતિરેષેન્દ્રોઃ સર્વપર્યન્તમળડલે ।

અથાત્રૈવ દષ્ટિપથપ્રાપ્તિઃ વિવિચ્યતેઽનયોઃ ॥ ૩૬૩ ॥

એકત્રિંશતા યોજનસહસ્રૈરષ્ટભિઃ શતૈઃ ।

એકત્રિંશૈઃ સર્વવાહ્યે દશ્યતે મળડલે વિધૂ ॥ ૩૬૪ ॥

અત્ર સૂર્યાધિકારોક્તમ્ ત્રીસાણ સદ્વિભાણિં इत्यધિકં મન્તવ્યમ્ ।
इति જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસૌ ॥

પણ એની ટીકામાં કહ્યું છે કે—“૧ યોજનના ૩૧ જેટલું જે અધિકપણું કહ્યું છે તે સંપ્રદાયગમ્ય છે, નહિં તો ચંદ્રના અધિકારમાં કંઈક અધિક એવા ૬૨ મુહૂર્તમાં મંડળ પૂરવાના કાળને છેદરાશિપણું કહેવાથી સૂર્યના અધિકાર પરત્વે કહેલા ૬૦ મુહૂર્ત જેટલા મંડળપૂર્તિકાળને છેદરાશિપણું પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિં” એમ છે. માટે અહિં તત્ત્વ શું તે બહુ-
શ્રુત બાણે.

સર્વથી છેલ્લા મંડળમાં, એક ચંદ્રમાની મુહૂર્તગતિ ૫૧૨૫૪૭૨૫ યોજન છે અને દષ્ટિ-
માર્ગપ્રપ્તિ ૩૧૮૩૧ યોજને છે અર્થાત્ ૩૧૮૩૧ યોજનથી લોકોને દષ્ટિગોચર થાય છે. ૩૬૧-
૩૬૪.

આ સંબંધમાં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિ સૂત્રની ટીકામાં કહ્યું છે કે—અહિં સૂર્યના અધિકારમાં
કહેલા અધિક બાણવા.

અત્ર સર્વાભ્યન્તરસર્વવાહ્યચન્દ્રમણ્ડલયોઃ દૃષ્ટિપથપ્રાપ્તિતા દર્શિતા ।
શેષમણ્ડલેષુ સા ચન્દ્રપ્રજ્ઞસિદ્ધિહત્તેત્રસમાસજમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રવૃત્ત્યા-
દિગ્રન્થેષુ પૂર્વેઃ ક્વાપિ દર્શિતા નોપલભ્યતે । તતોઽત્રાપિ ન દર્શિતેતિ
જ્ઞેયમ્ ॥

પ્રતિમણ્ડલમિત્યેવં મુહૂર્તગતિરીરિતા ।

મણ્ડલાર્ધમણ્ડલયોઃ કાલમાનમથ બ્રુવે ॥ ૩૯૫ ॥

નવશ્યા વિભક્તસ્ય ચંચત્પંચદશાઢ્યયા ।

વિભાગૈર્મણ્ડલાર્ધસ્ય કિલૈકત્રિંશતોનિતમ્ ॥ ૩૯૬ ॥

અર્ધમણ્ડલમેકેનાહોરાત્રેણ સમાપ્યતે ।

એકૈકેન શશાંકેન યત્રકુત્રાપિ મણ્ડલે ॥ ૩૯૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

દ્વિચત્વારિંશદધિકૈઃ શતૈશ્ચતુર્ભિરેવ ચ ।

અહોરાત્રસ્ય ભક્તસ્ય લઘૈકત્રિંશતાધિકૌ ॥ ૩૯૮ ॥

અહોરાત્રૌ પૂર્તિકાલઃ એકસ્મિન્ મણ્ડલે વિધોઃ ।

રવિસ્તુ પૂરયેત્ પૂર્ણાહોરાત્રદ્વિતયેન તત્ ॥ ૩૯૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અહિં ‘ સર્વથી અંદરના ’ અને ‘ સર્વથી બહારના ’—એમ બે અંદ્રમંડળોની જ દૃષ્ટિપથપ્રાપ્તિનું પ્રમાણ બતાવ્યું, બાકીના-શેષમંડળોનું નથી બતાવ્યું કેમકે અંદ્રપ્રજ્ઞસિદ્ધિ, બૃહત્ ક્ષેત્રસમાસ, જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર તથા એ ગ્રંથોની ટીકા આદિકમાં પૂર્વાચાર્યોએ કયાંય પણ દેખાડેલું લખ્યું નથી.

એ પ્રમાણે અંદ્રમાની ‘ પ્રત્યેક મંડળે મુહૂર્તગતિ ’ વિષે કહ્યું.

હવે એઓના મંડળ અને અર્ધમંડળના કાલમાન વિષે કહે છે—

૩૯૫ જેટલું આપું અર્ધમંડળ કોઈપણ મંડળમાં રહેલો એક અંદ્રમા એક અહોરાત્ર સંપૂર્ણ કરે છે. ૩૯૬-૩૯૭.

કોઈપણ એક આપું મંડળ પૂર્ણ કરવા અંદ્રમાને ૨૪૩/૨ અહોરાત્ર જોઈએ છીએ.

[૩-(૨૪૩/૨) આટલું મંડળ પૂર્ણ કરવા ૧ અહોરાત્ર જોઈએ તો ૧ (આપું) મંડળ પૂર્ણ કરવા કેટલા અહોરાત્ર જોઈએ—એમ ત્રૈશિક રીતે ગણતાં એ જવાબ મળશે].

કોઈ પણ એક આપું મંડળ સૂર્ય બે અહોરાત્રે પૂર્ણ કરે છે. ૩૯૮-૩૯૯.

મળ્ડલાર્ધમળ્ડલયોરુક્તૈવં કાલસંમિતિઃ ।

સાધારણાસાધારણમળ્ડલાનિ બ્રવીમ્યથ ॥ ૪૦૦ ॥

પ્રથમં ચ તૃતીયં ચ ષષ્ઠં સપ્તમમષ્ટમમ્ ।

દશમૈકાદશે પંચદશમિત્યષ્ટમળ્ડલી ॥ ૪૦૧ ॥

નક્ષત્રૈરવિરહિતા સદાપિ તુહિન્યુતેઃ ।

મળ્ડલેષ્વેષુ નક્ષત્રાણ્યપિ ચારં ચરન્તિ ચત્ ॥ ૪૦૨ ॥

દ્વિતીયં ચ ચતુર્થં ચ પંચમં નવમં તથા ।

ત્રીણિ ચ દ્વાદશાદીનિ કિલૈષા સપ્તમળ્ડલી ॥ ૪૦૩ ॥

ઋતૈઃ સદા વિરહિતા મળ્ડલેષ્વેષુ નો ભવેત્ ।

કદાપિ ચાર ઋત્રાણામૂષેષુ ગવામિવ ॥ ૪૦૪ ॥

પ્રથમં તૃતીયમેકાદશં પંચદશં તથા ।

રવિચન્દ્રોડુસામાન્યા મળ્ડલાનાં ચતુષ્ઠી ॥ ૪૦૫ ॥

એતેષુ મળ્ડલેષ્વિન્દુઃ નક્ષત્રાણિ તથા રવિઃ ।

ચારં ચરન્તિ સર્વેઽપિ રાજમાર્ગે જના ઇવ ॥ ૪૦૬ ॥

એવી રીતે ચંદ્રના મંડળ તથા અર્ધમંડળના કાળનું પ્રમાણ કહ્યું.

હવે એના સાધારણ તથા અસાધારણ મંડળો વિષે કહે છે-૪૦૦.

પહેલું, ત્રીજું, છઠું, સાતમું, આઠમું, દશમું, અગ્યારમું અને પંદરમું-આટલાં (ચંદ્રના) આઠ મંડળોમાં ચંદ્રને કદિ પણ નક્ષત્રોનો વિરહ હોતો નથી કેમકે એ આઠમાં નક્ષત્રોનો પણ ચાર (ગમન) છે. ૪૦૧-૪૦૨.

બીજું, ચોથું, પાંચમું, નવમું, બારમું, તેરમું અને ચૌદમું-આ સાત મંડળોમાં ચંદ્રમાને નક્ષત્રોનો વિરહ જ હોય છે કેમકે ત્યાં નક્ષત્રોની ગતિ નથી, ઉપર ભૂમિમાં ગાયો જતી નથી તેમ. ૪૦૩-૪૦૪.

પહેલું, ત્રીજું, અગ્યારમું અને પંદરમું-એ ચાર મંડળો સૂર્ય, ચંદ્ર તેમજ નક્ષત્રો-બધાને સામાન્ય છે. કેમકે એ ચારેમાં સૂર્ય, ચંદ્રમા તેમ જ નક્ષત્રો પણ ગમન કરે છે, રાજ-માર્ગ પર સર્વ હોકા ગમનાગમન કરે છે એમ. ૪૦૫-૪૦૬.

ષઠાદીનિ પંચ સૂર્યચારહીનાનિ સર્વથા ।

શેષાણિ મણ્ડલાનીન્દોઃ કિંચિત્ ભાનુઃ સ્પૃશેદપિ ॥ ૪૦૭ ॥

સાધારણાસાધારણમણ્ડલાન્યેવમૂચિરે ।

સમ્પ્રતીન્દોઃ વૃદ્ધિહાનિપ્રતિભાસઃ પ્રરૂપ્યતે ॥ ૪૦૮ ॥

અવસ્થિતસ્વભાવં હિ સ્વરૂપેણેન્દુમણ્ડલમ્ ।

સદાપિ હાનિઃ વૃદ્ધિઃ વા પ્રેક્ષ્યતે સા ન તાત્વિકી ॥ ૪૦૯ ॥

કેવલં યા શુક્લપક્ષે વૃદ્ધિર્હાનિસ્તથા પરે ।

રાહુવિમાનાવરણયોગાત્ સા પ્રતિભાસતે ॥ ૪૧૦ ॥

તથાહિ । ધ્રુવરાહુઃ પર્વરાહુઃ એવં રાહુઃ દ્વિધા ભવેત્ ।

ધ્રુવરાહોસ્તત્ર કૃષ્ણતમં વિમાનમીરિતમ્ ॥ ૪૧૧ ॥

તત્ત્વ ચન્દ્રવિમાનસ્ય પ્રતિષ્ઠિતમધસ્તલે ।

ચતુરંગુલમપ્રાપ્તં ચારં ચરતિ સર્વદા ॥ ૪૧૨ ॥

તેનાપાવૃત્ય ચાવૃત્ય ચરત્યધઃ શનૈઃ શનૈઃ ।

વૃદ્ધિહાનિપ્રતિભાસઃ પોસ્ફુરીતીન્દુમણ્ડલે ॥ ૪૧૩ ॥

છઠું, સાતમું, આઠમું, નવમું અને દશમું—એ પાંચ ચંદ્રમંડળોમાં સૂર્યનું જરા પણ ગમનાગમન નથી, શેષ મંડળોમાં સૂર્યનું કવચિત્ આવાગમન છે ખરું. ૪૦૭.

એટલું ચંદ્રના સાધારણાસાધારણ મંડળો વિષે વિવેચન કર્યું.

હવે ચંદ્રની વૃદ્ધિ અને હાનિના પ્રતિભાસ વિષે કહે છે. (૫) ૪૦૮.

સ્વરૂપે તો ચંદ્રમા હરમેશાં અવસ્થિત સ્વભાવવાળો જ છે. એની હાનિવૃદ્ધિ દેખાય છે તે ખરી હાનિવૃદ્ધિ નથી. ૪૦૯.

એની શુક્લ પક્ષમાં વૃદ્ધિ અને કૃષ્ણપક્ષમાં હાનિ દેખાય છે તે કેવળ રાહુના વિમાનના આવરણને યોગે દેખાય છે. ૪૧૦.

આ રાહુ વિષે એમ કહ્યું છે કે (૧) પર્વરાહુ અને (૨) નિત્યરાહુ—એમ રાહુ બે પ્રકારના છે. નિત્યરાહુનું વિમાન એકદમ શ્યામ છે અને તે વિમાન ચંદ્રમાના વિમાનની નીચે ચંદ્રથી ચાર આંગળ દૂર રહીને ચાલે છે, તેને આવરીને ધીમે ધીમે આલ્યા કરે છે. તેથી જ ચંદ્રમાં વૃદ્ધિહાનિનો ભાસ થાય છે. ૪૧૧-૪૧૩.

तथोक्तम् ।

चंदस्स नेव हाणी नवि वुद्धी वा अवट्ठिओ चंदो ।
सुक्किलभावस्स पुणो दीसइ वुद्धी य हाणि य ॥ ४१४ ॥

किन्हं राहुविमाणं निच्चं चंदेण होइ अविरहियम् ।

चउरंगुलमप्यत्तं हिट्ठा चंदस्स तं चरइ ॥ ४१५ ॥

तेणं वहुइ चंदो परिहाणी वावि होइ चंदस्स ॥

तत्र प्रकल्प्य द्वाषष्टिं भागान् शशांकमण्डले ।

ह्रियते पंचदशभिः लभ्यतेऽशचतुष्टयम् ॥ ४१६ ॥

एतावदात्रियते तत् प्रत्यहं भरणीभुवा ।

अहोभिः पंचदशभिरेवमात्रियतेऽखिलम् ॥ ४१७ ॥ युग्मम् ॥

द्वौ भागौ तिष्ठतः शेषौ सदैवानावृतौ च तौ ।

एषा कला षोडशीति प्रसिद्धिमगमत् भुवि ॥ ४१८ ॥

कल्प्यन्तेऽशाः पंचदश विमाने राहवेऽथ सः ।

जयत्येकैकांशवृद्ध्या नीतिज्ञोऽरिमिवोडुपम् ॥ ४१९ ॥

तच्चैवम् ।

અન્યત્ર પણ એ જ ભાવાર્થની ગાથાઓ કહેલી છે, એ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.
૪૧૪-૪૧૫.

ચંદ્રમાના મંડળના (વિમાનના) આસઠ ભાગ કદાપીને એ આસઠને પંદરે ભાંગે. ભાગમાં ૪ આવશે. એટલે ચંદ્રમા સદા નિત્યરાહુના વિમાનથી આવરાય છે. એટલે પંદર દિવસે ચંદ્રમાનો ફેર આવરાય. ક્રૂર દેર આકી રહ્યો તે કદિ આવરાતો નથી, સદા ખુલ્લો રહે છે અને તે ભાગ પૃથ્વીપર ચંદ્રમાની સોળમી કળા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ૪૧૬-૪૧૮.

વળી રાહુના વિમાનના ૧૫ ભાગો કલ્પીએ તો તે પોતાના તેવા અકેક ભાગની વૃદ્ધિએ કરીને તે અંદ્રમાને જીતે છે-રોકે છે-ઢાંકે છે, નીતિજ્ઞ પુરુષ શત્રુને જીતે એમ. ૪૧૬.

ते आवी रीते—

સ્વીયપંચદશાંશેન કૃષ્ણપ્રતિપદિ ધ્રુવમ્ ।

મુક્ત્વાંશૌ દ્વાવનાવાયૌ શેષષષ્ટેઃ સિતત્ત્વિષઃ ॥ ૪૨૦ ॥

ચતુર્ભાગાત્મકં પંચદશં ભાગં વિધુંતુદઃ ।

આવૃણોતિ દ્વિતીયાયાં નિજભાગદ્વયેન ચ ॥ ૪૨૧ ॥

અષ્ટભાગાત્મકૌ પંચદશાંશૌ દ્વૌ રુણદ્વિ સઃ ।

ષષ્ઠિં ભાગાનિત્યમાયાં સ્વૈઃ પંચદશભિઃ લઘૈઃ ॥ ૪૨૨ ॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

તતઃ શુક્લપ્રતિપદિ ચતુર્ભાગાત્મકં લઘુમ્ ।

એકં પંચદશં વ્યક્તીકરોત્યપસરન્ શનૈઃ ॥ ૪૨૩ ॥

દ્વિતીયાયાં દ્વૌ વિભાગૌ પૂર્ણિમાયામિતિ ક્રમાત્ ।

દ્વાષષ્ટ્યંશાત્મકઃ સર્વઃ સ્ફુટીભવતિ ચન્દ્રમાઃ ॥ ૪૨૪ ॥

ઇન્દોશ્ચતુર્લવાત્માંશો યાવત્કાલેન રાહુણા ।

પિધીયતે મુચ્યતે ચ તાવત્કાલમિતા તિથિઃ ॥ ૪૨૫ ॥

ઇન્દોઃ પિધીયમાનાઃ સ્યુઃ કૃષ્ણાઃ પ્રતિપદાદિકાઃ ।

તિથયો મુચ્યમાનાઃ સ્યુઃ શુક્લાઃ પ્રતિપદાદિકાઃ ॥ ૪૨૬ ॥

કૃષ્ણ પક્ષના પડવાને દિવસે, ચંદ્રમાના કલ્પેલા ૬૨ ભાગોમાંથી ન આવરી શકાય એવા બે ભાગ છોડીને બાકીના ૬૦ ભાગોના ૧૫ ને એટલે કે ચાર ભાગને રાહુ પોતાના ૧૫ વડે આચ્છાદિત કરે છે, અને વહી બીજને દિવસે રાહુ પોતાના ૧૫ વડે ચંદ્રમાના આઠ ભાગને આવરે છે. એવી રીતે અભાવાસ્થાને દિવસે રાહુ પોતાના સર્વ ભાગોવડે એટલે કે એનું અખિલ બિંબ ચંદ્રમાના સાઠ ભાગોને આવરે છે. ૪૨૦-૪૨૨.

પછી શુક્લપક્ષની પ્રતિપદાને દિવસે તે ધીમેથી લગાર ખસીને ચંદ્રના ચાર ભાગને પ્રકટ કરે છે, બીજને દિવસે ચંદ્રના આઠ ભાગોને પ્રકટ કરે છે અને એવી રીતે ક્રમે ક્રમે પૂર્ણિમાને દિવસે બાસઠે ભાગોરૂપ આખો સંપૂર્ણ ચંદ્રમા પ્રકટ થાય છે. ૪૨૩-૪૨૪.

ચંદ્રમાનો એ ચાર ભાગ જેટલો અંશ રાહુ જેટલો કાળ આવરેલો કે ખુલ્લો રાખે છે તેટલો કાળ તે એક તિથિ કહેવાય છે. રાહુ નિત્ય નિત્ય આવરતો જાય છે એવી પ્રતિપદાદિક તિથિઓ કૃષ્ણપક્ષની કહેવાય છે, અને રાહુ નિત્ય નિત્ય ખુલ્લી કરતો જાય છે એવી પ્રતિપદાદિક તિથિઓ શુક્લપક્ષની કહેવાય છે. ૪૨૫-૪૨૬.

તથાહુઃ ।

કાલેણ જેણ હાયઙ્ગ સોલસભાગો તુ સા તિહી હોઙ્ગ ।

તહ ચેવ ય વુઢ્ઢીઁ એવં તિહિણો સમુપ્પત્તી ॥ ૪૨૭ ॥

एकोनत्रिंशता पूर्णैः मुहूर्तैश्च द्विषष्टिजैः ।

द्वात्रिंशता मुहूर्त्तांशैरेकैको रजनीपतेः ॥ ૪૨૮ ॥

चतुर्धा षष्ठ्यंशरूपो राहुणा द्वाद्यते लवः ।

मुच्यते च तदैतावन्मानाः स्युः तिथयोऽखिलाः ॥ ૪૨૯ ॥ युग्मम् ॥

એવં ચ । દ્વાષષ્ટિભક્તાહોરાત્રસ્યૈકષષ્ટ્યા લવૈર્મિતા ।

તિથિરેવં વદ્યતે યત્તદ્યુક્તમુપપદ્યતે ॥ ૪૩૦ ॥

તિથિમાનેઽર્સિમશ્ચ હતે ત્રિંશતા સ્યાદ્યથોદિતઃ ।

માસશ્ચાન્દ્ર એવમપિ ત્રિંશત્તિથિમિતઃ खलु ॥ ૪૩૧ ॥

નનુ રાહુવિમાનેન યોજનાર્ધમિતેન વૈ ।

ષટ્પંચાશ્ચોજનૈકષષ્ટિભાગમિતં खलु ॥ ૪૩૨ ॥

કથમાચ્છાદિતું શક્યં ગરીયઃ શશિમણ્ડલમ્ ।

લઘીયસા ગરીયો હિ દુરાવારમિતિ સ્ફુટમ્ ॥ ૪૩૩ ॥

કહ્યું છે કે:—

જેટલે સમયે ચંદ્રમાનો સોળમો ભાગ ઓછો થાય, કે જેટલે સમયે એ વધે તેટલા કાળપ્રમાણુ એક તિથિ થાય. આ પ્રમાણુ તિથિની ઉત્પત્તિ છે. ૪૨૭.

રાહુ ચંદ્રમાનો ઉપરોક્ત ચાર ભાગ જેટલો અંશ ૨૮૩૬૨ મુહૂર્ત પર્વન્ત આવરેલો કે ખુલ્લો રાખે છે. એટલે સર્વ તિથિઓનું એ જ પ્રમાણુ સમજવું. અને એવી રીતે એક અહો-રાત્રના ૬૬૨ જેવડી તિથિ કહેવાય છે તે યુક્ત જ છે. ૪૨૮-૪૩૦.

તિથિના આ પ્રમાણુને ત્રીશે ગુણવાથી એટલે કે આ પ્રમાણુની ત્રીશ તિથિઓનો એક ચંદ્રમાસ થાય છે. ૪૩૧.

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે—“ અરધા યોજન જેવડું જ રાહુનું વિમાન છે તે ૬૬૨ યોજન પ્રમાણુ (એટલે કે પોતાથી લગભગ બમણું મોટું) એવું ચંદ્રમાનું વિમાન કેવી રીતે આવરી શકે ? નહાની વસ્તુથી મોટી વસ્તુ ન આવરી શકાય એ વાત પ્રકટ રીતે સમજાય એવી છે. ” ૪૩૨-૪૩૩.

એવમુત્તરયન્ત્યત્ર કેચિત્ પ્રાક્તનપણિડતાઃ ।
 લઘીયસોઽપ્યસ્ય કાન્તિજાલૈરત્યન્તમેચકૈઃ ॥ ૪૩૪ ॥
 આચ્છાદ્યતે મહદપિ શશિચિમ્બં પ્રસૃત્વરૈઃ ।
 દાવાનલોચ્છલદ્ધૂમસ્તોમૈરિવ નમોઽહ્નગ્નમ્ ॥ ૪૩૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 અન્યે ત્વભિદધુઃ ધીરાઃ યોજનાર્થં યદુચ્યતે ।
 માનં ગ્રહવિમાનસ્ય તદેતત્પ્રાયિકં તતઃ ॥ ૪૩૬ ॥
 યોજનાયામવિષ્કમ્ભં તત્ દ્વાત્રિંશંશમેદુરમ્ ।
 સ્વર્ભાણુમણ્ડલં તેન વિધુરાદ્રિયતે સુખમ્ ॥ ૪૩૭ ॥

તથા ચાહુઃ ।

આયામો વિસ્તર્લભો જોઞ્ગમેગં તુ તિગુણિઓ પરિહી ।
 અઢ્ઢાઙ્ઙધણુસયા રાહુસ્સ વિમાણવાહલ્લમ્ ॥ ૪૩૮ ॥

સંગ્રહણ્યાદર્શો પ્રત્તેપગાથેયં દશ્યતે ॥

ભગવતીવૃત્તાવપિ એતસ્યાશ્રાલનાયા એવં પ્રત્યવસ્થાનમ્ । યદિદં
 ગ્રહવિમાનમર્ધયોજનપ્રમાણમિતિ તત્ પ્રાયિકમ્ । તતશ્ચ રાહોઃ ગ્રહસ્ય
 ઉક્તાધિકપ્રમાણમપિ વિમાનં સંભાવ્યતે । અન્યે પુનરાહુઃ લઘીયસોઽપિ
 રાહુવિમાનસ્ય મહતા તમિસ્ત્રજાલેન તદાવ્રિયતે । ઇતિ ભગવતીસૂત્રવૃત્તો
 ૧૨ શતકે પંચમોદ્દેશકે । તત્ત્વં તુ કેવલિનો વિદન્તિ ॥

આનાં ખુલાસામાં

કેટલાક પ્રાચીન વિદ્વાનો એમ કહે છે કે રાહુનું વિમાન જો કે નહાતું છે તોપણ એના
 અત્યન્ત શ્યામ રંગના વિસ્તૃત કાન્તિના સમૂહથી તે મોટાટું એવું પણ ચંદ્રબિમ્બ ઢંકાઈ
 જાય છે; જેમ દાવાનળથી ઉછળેલા ધુમાડાના સમૂહવડે આકાશમંડળ ઢંકાઈ જાય છે એમ.
 ૪૩૪-૪૩૫.

કેટલાક પડિતો વળી એમ કહે છે કે ગ્રહના વિમાનનું પ્રમાણ અર્ધ યોજન કહ્યું છે ત્યાં
 ‘ પ્રાયઃ અર્ધ યોજન ’ સમજવું. રાહુનું વિમાન તો એક યોજન લાંબું પહોળું અને બત્રીશ
 ભાગ જેટલું જાડું સમજવું તેથી તે ચંદ્રના બિમ્બને સુખેથી ઢંકી શકે. ૪૩૬-૪૩૭. સંઘ-
 હણીની પ્રતિમાં આ (૪૩૮ મી) પ્રશ્નેષ ગાથા દેખાય છે. તેમાં કહ્યું છે કે “ રાહુના વિમાનની

કદાચિત્ ગ્રહણ ઇવ વિમાનમુપલભ્યતે ।
 વૃત્તાકૃતિ ધ્રુવરાહોઃ કદાચિત્ ન તથા ચ કિમ્ ॥ ૪૩૯ ॥
 દિનેષુ યેષુ તમસાભિભૂતઃ સ્યાત્ ભૃશં શશી ।
 તેષૂપલભ્યતે વૃત્તં વિમાનમસ્ય યેષુ ચ ॥ ૪૪૦ ॥
 શશી વિશુદ્ધકાન્તિત્વાત્ તમસા નાભિભૂયતે ।
 વૃત્તં વિમાનં નૈતસ્ય દિનેષુ તેષુ દૃશ્યતે ॥ ૪૪૧ ॥ યુગ્મ્ ॥

તથોક્તમ્ ।

વટ્છેઓ કહવહ દિવસે ધ્રુવરાહુણો વિમાણસ્ત ।
 દિસહ પરં ન દિસહ જહ ગહણે પઞ્વરાહુસ્સ ॥ ૪૪૨ ॥
 અચ્ચચ્છં ન હિ તમસાભિભૂય તેજં સસી વિસુજ્ઞન્તો ।
 તેણ ન વટ્છેઓ ગહણે ડ તમોતમો વહુલો ॥ ૪૪૩ ॥

इति भगवतीवृत्तौ ॥

હાંબાઈ પહોળાઈ એક યોજનની છે, એથી ત્રણ ગણો એનો પરિધિ છે અને અઢીસો ધનુષ્ય પ્રમાણ એની જાડાઈ છે ” ૪૩૮. ભગવતીસૂત્રની ટીકામાં પણ ઉદ્દેશ છે કે—“ ગ્રહના વિમાનનું પ્રમાણ અર્ધ યોજન કહ્યું છે તે પ્રાયઃ સમજવું. અને તેથી રાહુગ્રહના વિમાનનું પ્રમાણ અધિક પણ સંભવે છે. ”

કેટલાકો વળી એમ કહે છે કે રાહુનું વિમાન લઘુ છે પણ એના અન્ધકારનો સમૂહ મહોટો છે તેથી ચંદ્રમંડળ ઢંકાઈ જાય છે. એ પ્રમાણે ભગવતીસૂત્રની ટીકામાં બારમા શતકના પાંચમા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે. તત્ત્વ કેવળીગમ્ય.

અહિં કોઈ વળી એક બીજી શંકા કરે છે કે “ ગ્રહણસમયની પેઠે કોઈક વખતે ધ્રુવ-રાહુનું વિમાન ગોળ દેખાય છે અને કોઈક વખતે એવું નથી દેખાતું તેનું શું કારણ ? ” ૪૩૯.

એનો ખુલાસો એ છે કે—“ જે દિવસોમાં ચંદ્ર રાહુથી અત્યંત પરાભવ પામેલો હોય તે દિવસોમાં એ રાહુનું વિમાન ગોળ દેખાય છે, પણ જ્યારે ચંદ્રમા તેજસ્વી કાન્તિવાળો હોય ત્યારે રાહુ એનો પરાભવ કરી શકતો નથી અને તેથી એનું વિમાન ગોળ દેખાતું નથી. ” ૪૪૦-૪૪૧.

ભગવતીસૂત્રની વૃત્તિમાં પણ શિષ્યે આવી જ શંકા કરેલી છે તેનો ઉત્તર પણ આચાર્યે આ જ ભાવાર્થનો આપેલો છે. ૪૪૨-૪૪૩ વાળી બેઠી ગાથાઓનો એ જ ભાવાર્થ છે.

યદા તુ લેશ્યામાવૃણવન્ પર્વરાહુઃ વ્રજત્યધઃ ।
 પુષ્પદન્તમણ્ડલયોઃ યથોક્તકાલમાનતઃ ॥ ૪૪૪ ॥
 તદા ભવત્યુપરાગો યથાર્હ ચન્દ્રસૂર્યયોઃ
 જનૈઃ ગ્રહણમિત્યસ્ય પ્રસિદ્ધિઃ પરિભાવ્યતે ॥ ૪૪૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 જઘન્યતસ્તત્ર ષણ્ણાં માસામન્તે શશિગ્રહઃ ।
 ઉત્કર્ષતો દ્વિચત્વારિંશતો માસામતિક્રમે ॥ ૪૪૬ ॥
 માસૈર્જઘન્યતઃ ષડ્ભિર્જાયતે તરણિગ્રહઃ ।
 સંવત્સરૈરષ્ટચત્વારિંશતોત્કર્ષતઃ પુનઃ ॥ ૪૪૭ ॥
 યદા સ્વર્ભાણુરાગચ્છન્ ગચ્છન્ વા પુષ્પદન્તયોઃ ।
 લેશ્યામાવૃણુયાત્તર્હિ વદન્તિ મનુજા ભુવિ ॥ ૪૪૮ ॥
 ચન્દ્રો રવિર્વા તમસા ગૃહીત ઇતિ યદ્યથ ।
 લેશ્યામાવૃત્ય પાર્શ્વેન ગચ્છત્યર્વાશશાંકયોઃ ॥ ૪૪૯ ॥
 તદા વદન્તિ મનુજા રવિણા શશિનાથવા ।
 રાહોઃ કુક્ષિર્ભિન્ન ઇતિ યદા પુનર્વિધુંતુદઃ ॥ ૪૫૦ ॥
 અર્કેન્દુલેશ્યામાવૃત્યાપસર્પતિ તદા ભુવિ ।
 વદન્તિ મનુજા વાન્તૌ રાહુણા શશિમાસ્કરૌ ॥ ૪૫૧ ॥
 ચતુર્ભિઃકલાપકમ્ ॥

હવે કંઈક ' ગ્રહણ ' વિષે કહે છે.

જ્યારે પર્વરાહુ સૂર્ય કે ચંદ્રમાની લેશ્યાને (કાંતિને) આવરતો છતો. યથોક્ત કાળે સૂર્ય કે ચંદ્રની નીચે જાય છે ત્યારે સૂર્યચંદ્રનો યથાયોગ્ય ઉપરાગ (ઢંકાવાપણું) થાય છે—તે લોકોમાં ગ્રહણના નામથી ઓળખાય છે. ૪૪૪-૪૪૫.

ચંદ્રગ્રહણ જઘન્યતઃ છ માસે અને ઉત્કૃષ્ટતઃ બેતાળીશ માસે થાય છે, જ્યારે સૂર્ય-ગ્રહણ જઘન્યતઃ છ માસે અને ઉત્કૃષ્ટતઃ અડતાળીશ વર્ષે થાય છે. ૪૪૬-૪૪૭.

સૂર્યચંદ્રની નીચેથી જતાં આવતાં રાહુ જ્યારે એઓની લેશ્યાને (તેજને) આચ્છાદિત કરે છે ત્યારે લોકો કહે છે કે એઓને અન્ધકારે (: રાહુએ) પકડી રાખ્યા છે. વળી એ જ્યારે એઓની લેશ્યાને આવરતો એઓની પડખેથી ચાલ્યો જાય છે ત્યારે લોકો કહે છે કે

યદા તુ ગચ્છન્ વાગચ્છન્ રાહુશ્ચન્દ્રસ્ય વા રવેઃ ।
 લેશ્યામાવૃત્ય મધ્યેન ગચ્છત્યાહુર્જનાસ્તદા ॥ ૪૫૨ ॥
 રાહુણા રવિરિન્દુર્વા વિભિન્ન ઇતિ ચેત્પુનઃ ।
 સર્વાત્મના ચન્દ્રસૂર્યલેશ્યામાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૪૫૩ ॥
 વાવદન્તીહ મનુજાઃ પરમાર્થાવિદસ્તદા ।
 રાહુણા હુધિતેનેવ ગ્રસ્તશ્ચન્દ્રોઽથવા રવિઃ ॥ ૪૫૪ ॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥
 શૃંગાટકશ્ચ જટિલઃ ક્ષત્રકઃ સ્વરકસ્તથા ।
 દુર્ધરઃ સગરો મત્સ્યઃ કૃષ્ણસર્પશ્ચ કચ્છપઃ ॥ ૪૫૫ ॥
 ઇત્યસ્ય નવ નામાનિ વિમાનાસ્ત્વસ્ય પંચધા ।
 કૃષ્ણનીલરક્તપીતશુક્લવર્ણમનોહરાઃ ॥ ૪૫૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોક મગવતીસૂત્રશતક ૧૨ પદ્યોદ્દેશકે ॥

સમ્પૂર્ણસર્વાવયવો વિશિષ્ટાલંકારમાલ્યામ્બરરમ્યરૂપઃ ।

મહર્દ્ધિકો રાજતિ રાહુરેષઃ લોકપ્રસિદ્ધો નતુ મૌલિમાત્રઃ ॥૪૫૭॥

સૂર્યે કે ચંદ્રમાએ રાહુની કુક્ષિને લેદી છે. વળી જ્યારે રાહુ એવી જ રીતે એઓની લેશ્યાને આવરીને ખસી જાય છે ત્યારે લોકો કહે છે કે રાહુએ સૂર્યચંદ્રને વમી કાઢ્યા છે. વળી રાહુ જ્યારે જ્યારે એ બેઓના મધ્યમાંથી જાય છે ત્યારે કહે છે કે રાહુએ એમને લેદ્યા છે. વળી જ્યારે રાહુ સૂર્યને કે ચંદ્રમાને સર્વથા પ્રકારે આવરીને રહે છે ત્યારે પણ સત્ય-સ્વરૂપથી અજ્ઞાન એવા લોકો એમ કહે છે કે ક્ષુધાતુર હોયની એવા રાહુએ સૂર્ય કે ચંદ્રને ગ્રસ્ત્યા છે, અર્થાત્ ગળી ગયો છે. ૪૪૮-૪૫૪.

આ રાહુનાં નવ નામ છેઃ (૧) શૃંગાટક, (૨) જટિલ, (૩) ક્ષત્રક, (૪) ખરક, (૫) દુર્ધર, (૬) સગર, (૭) મત્સ્ય, (૮) કૃષ્ણ સર્પ અને (૯) કચ્છપ. વળી એના (૧) શ્યામ, (૨) નીલ, (૩) રક્ત, (૪) પીત અને (૫) શ્વેત—એમ પાંચે વર્ણના મનહર વિમાનો છે. ૪૫૫-૪૫૬.

એ પ્રમાણે ભગવતીસૂત્રમાં શતક ૧૨, ઉદ્દેશ ૬ માં કહ્યું છે.

ઉત્તમ વસ્ત્રાભૂષણ અને યુગ્મમાળાથી સૌન્દર્યવાન અને મહાન્ સમૃદ્ધિએ યુક્ત એવા આ રાહુને સર્વ સમ્પૂર્ણ અવયવો છે, પણ લોકને વિષે એ માત્ર મસ્તકરૂપે જ પ્રસિદ્ધ છે. તેવો નથી. ૪૫૭.

કિંચ

વિધોરેકૈકમયનમહોરાત્રાસ્રયોદશ ।

ચતુશ્રત્વારિંશદહોરાત્રાંશાઃ સત્તષ્ટિજાઃ ॥ ૪૫૮ ॥

દ્વાભ્યાં ચન્દ્રાયણાભ્યાં સ્યાત્ ભમાસઃ સત્તવિંશતિઃ ।

અહોરાત્રાઃ સત્તષ્ટિભાગાઃ તત્રૈકવિંશતિઃ ॥ ૪૫૯ ॥

અત્રોપપત્તિસ્ત્વેવમ્ ।

સર્વોદ્ભૂતાં ચન્દ્રભોગો વદ્યમાણઃ સમુચ્ચિતઃ ।

મુહૂર્ત્તાનાં શતાન્યષ્ટૈકોનવિંશાન્યથો લવાઃ ॥ ૪૬૦ ॥

સ્યુઃ સપ્તવિંશતિઃ સપ્તષ્ટિજાસ્ત્રિંશતા તતઃ ।

મુહૂર્ત્તાકે હૃતે લબ્ધાહોરાત્રસપ્તવિંશતિઃ ॥ ૪૬૧ ॥

મુહૂર્ત્તા નવ શિષ્યન્તે ભાગાશ્ચ સપ્તવિંશતિઃ ।

મુહૂર્ત્તાઃ સપ્તષ્ટિઘ્નાઃ કાર્યાઃ કર્તું સર્વર્ણનમ્ ॥ ૪૬૨ ॥

ષદશતી વ્યુત્તરા સ્યાત્ સા સપ્તવિંશતિભાગયુક્ ।

વભૂવ ષદશતી ત્રિંશા ભાગોઽસ્યાસ્ત્રિંશતા પુનઃ ॥ ૪૬૩ ॥

સપ્તષ્ટિભવા ભાગા લભ્યન્તે એકવિંશતિઃ ।

યથોક્તોઽયં ભમાસોઽસ્યાર્ધાર્ધં યામ્યોત્તરાયણે ॥ ૪૬૪ ॥

ચન્દ્રોત્તરાયણારમ્ભો યુગાદિસમયે ભવેત્ ।

પ્રાગુત્તરાયણં પશ્ચાદ્યામ્યાયનમિતિ ક્રમઃ ॥ ૪૬૫ ॥

૧૩ ૪૪ અહોરાત્રનું એક ચંદ્રાયણુ થાય, અને બે ચંદ્રાયણુનો એક નક્ષત્રમાસ થાય. એટલે એક નક્ષત્રમાસના ૨૭ ૩/૪ અહોરાત્ર થાય. ૪૫૮-૪૫૯.

એની સમજૂતિ આ પ્રમાણે:—

સર્વ નક્ષત્રોનો ચંદ્ર સાથેનો ભોગવટો એકત્ર કરીએ તો ૮૧૯ ૩/૪ મુહૂર્ત્તનો થાય. આ રકમને ત્રીશે ભાંગીએ તો ૨૭ ૩/૪ અહોરાત્ર આવી રહે. એનો એક ચંદ્રમાસ થયો, અને એથી અર્ધઅર્ધ ભાગનું ચંદ્રનું એક દક્ષિણાયન ને ઉત્તરાયણ થયું. ૪૬૦-૪૬૪.

યુગના આદિ સમયે ચંદ્રના ઉત્તરાયણનો આરંભ થાય છે અને તેથી પહેલું ઉત્તરાયણ અને પછી દક્ષિણાયન—એમ અનુક્રમ છે—અને તેનાથી જ જ્યોતિષકની ગતિના એક મૂળ

પ્રવૃત્તિઃ સ્યાદ્યતો જ્યોતિશ્ચક્રચારૈકમૂલયોઃ ।

સૂર્યયામ્યાયનશીતાંશૂતરાયણયોઃ કિલ ॥ ૪૬૬ ॥

યુગાદાવેવ યુગપત્તત્રાર્કદક્ષિણાયનમ્ ।

પુષ્પસપ્તષષ્ટિજાંશત્રયોવિંશત્યતિક્રમે ॥ ૪૬૭ ॥

યુગાદાવભિજિદ્યોગપ્રથમક્ષણ એવ તુ ।

ચન્દ્રોત્તરાયણારમ્ભઃ તતો યુક્તં પુરોદિતમ્ ॥ ૪૬૮ ॥

તથોક્તં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રવૃત્તૌ । સકલજ્યોતિશ્ચારમૂલસ્ય સૂર્ય-
દક્ષિણાયનસ્ય ચન્દ્રોત્તરાયણસ્ય ચ યુગપત્પ્રવૃત્તિઃ યુગાદાવેવ । સાઽપિ
ચન્દ્રાયણસ્યાભિજિદ્યોગપ્રથમસમય એવ । સૂરાયણસ્ય તુ પુષ્પસ્ય ત્રયો-
વિંશતૌ સપ્તષષ્ટિભાગેષુ વ્યતીતેષુ । તેન સિદ્ધં યુગસ્ય આદિત્વમિતિ ॥

પુષ્પસ્ય સપ્તષષ્ટ્યુત્યવિંશત્યંશાધિકે તતઃ ।

મુહૂર્ત્તદશકે મુંકે મુહૂર્ત્તૈકોનવિંશતૌ ॥ ૪૬૯ ॥

ભોગ્યાયાં સપ્તચત્વારિશદંશાયાં સમાપ્યતે ।

વિધુનોદીચ્યમયનં યામ્યમારમ્ભ્યતેઽપિ ચ ॥ ૪૭૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સમાન એવાં સૂર્યના દક્ષિણાયનની અને ચંદ્રના ઉત્તરાયણની-બેઉની પ્રવૃત્તિ (શરૂઆત)
એક સાથે થાય છે. ૪૬૫-૪૬૬.

વળી યુગની આદિમાં, એક સાથે જ, પુષ્પનક્ષત્રનો ૬૭ અંશ વ્યતિક્રમે સૂર્યનું દક્ષિણા-
યન, અને અભિજિત નક્ષત્રના યોગને પહેલે જ ક્ષણે ચંદ્રનું ઉત્તરાયણ શરૂ થાય છે. માટે ઉપર
કહ્યું તે યુક્ત છે. ૪૬૭-૪૬૮.

જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે—

સર્વ જ્યોતિશ્ચક્રના મૂળરૂપ એવા સૂર્યના દક્ષિણાયનની અને ચંદ્રના ઉત્તરાયણની
યુગની આદિમાં એક સાથે જ પ્રવૃત્તિ (શરૂઆત) થાય છે. તેમાં પણ ચંદ્રાયણની પ્રવૃત્તિ
અભિજિત નક્ષત્રના યોગને પહેલે જ ક્ષણે અને સૂર્યાયનની પ્રવૃત્તિ પુષ્પનક્ષત્રનો ૬૭ અંશ
વ્યતિક્રમે થાય છે. એમ હોવાથી યુગનું આદિત્વ સિદ્ધ થયું.

પુષ્પ નક્ષત્રના ૧૦ ૬૭ મુહૂર્ત્ત ભોગવાઈ રહ્યા કેડે બાકીના ૧૮ ૬૭ મુહૂર્ત્ત ભોગ્ય રહે
ત્યારે ચંદ્ર ઉત્તરાયણ સમાપ્ત કરે છે અને દક્ષિણાયનનો પ્રારંભ પણ કરી દે છે. ૪૬૯-૪૭૦.

एवं च सर्वनक्षत्रभोगार्धानुभवात्मके ।
 सामर्थ्यादवसीयेते याम्योत्तरायणे विधोः ॥ ४७१ ॥
 न त्वाद्यान्त्यमण्डलाभिमुखप्रसरणात्मके ।
 याम्योत्तरायणे स्यातां भानोरिव विधोरपि ॥ ४७२ ॥
 किंच लोकप्रसिद्धमकरकर्कराशिस्थितः ततः ।
 औदिच्यं याम्यमयनं विधुरारभते क्रमात् ॥ ४७३ ॥
 युगे युगे चतुस्त्रिंशं शतं चन्द्रायणानि वै ।
 त्रिंशान्यष्टादशशतान्येभिश्च युगवासराः ॥ ४७४ ॥
 युगातीतपर्वसंख्या कार्या पंचदशाहता ।
 क्षिप्यन्ते तत्र तिथयः पर्वोपरिगतास्ततः ॥ ४७५ ॥
 राशेरस्माद्विवर्ज्यन्तेऽवमरात्राः ततः परम् ।
 ऋक्षमासार्धेन भागे यल्लब्धं तद्विचार्यते ॥ ४७६ ॥
 लब्धे समेऽङ्के विज्ञेयमतीतं दक्षिणायनम् ।
 विषमेऽङ्के पुनर्लब्धे व्यतीतमुत्तरायणम् ॥ ४७७ ॥

અને એવી રીતે સમર્થન કરતાં, ચંદ્રમાના દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ સર્વ નક્ષત્રોના અરધા ભોગવટાના અનુભવરૂપ જણાય છે. આ ચંદ્રાયણો કંઈ ભાનુના અથનોની પેઠે પહેલા અને છેલ્લા મંડળ સન્મુખ જ પ્રસરણ કરવાવાળા નથી. ૪૭૧-૪૭૨

વળી ચંદ્રમા લોકપ્રસિદ્ધ મકર અને કર્ક રાશિમાં આવી ત્યાંથી અનુક્રમે ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયનનો પ્રારંભ કરે છે. ૪૭૩.

પ્રત્યેક યુગમાં ૧૩૪ ચંદ્રાયણો થાય છે એટલે પ્રત્યેક યુગના દિવસો ૧૩૪×૧૩ ૪૪ એટલે ૧૮૩૦ થાય છે. ૪૭૪.

યુગના પ્રારંભ પછી અસુક દિવસે કયું ચંદ્રાયણ છે તે જાણવાની રીત બતાવે છે:—

યુગાતીત પર્વોની સંખ્યાને પંદર વડે ગુણી પછી પર્વાતીત તિથિઓ એમાં ઉમેરવી. જે અંક આવે એમાંથી અવમરાત્રો એટલે ક્ષયતિથિઓ બાદ કરવી. બાદ કરતાં જે અંક આવે એને અર્ધચંદ્રમાસ વડે ભાગવો. આમ કરતાં ભાગમાં જે અંક આવે તે જો સમ અંક હોય તો જાણવું જે દક્ષિણાયન વ્યતીત થયું, જો વિષમ અંક હોય

શેષાંસ્તૂદ્ધરિતાનંશાન્ સત્તષષ્ઠ્યા હરેત્ બુધઃ ।
 લઘ્વાંકપ્રમિતા વર્તમાનાયનદિના ગતાઃ ॥ ૪૭૮ ॥
 તત્રાપ્યુદ્ધરિતા યેઽદ્ધુકાઃ તે વિજ્ઞેયા વિશારદૈઃ ।
 દિનસ્ય સત્તષષ્ઠ્યંશા દર્શયતેઽત્ર નિર્દર્શનમ્ ॥ ૪૭૯ ॥

યથા યુગાદેરારમ્ભ્ય નવમાસવ્યતિક્રમે ।
 પંચમ્યાં કેનચિત્ પૃષ્ઠં કિં ચન્દ્રાયણમસ્તિ મોઃ ॥ ૪૮૦ ॥
 કુર્યાત્ પંચદશઘ્નાનિ પર્વાણ્યષ્ટાદશાત્ર ચ ।
 હિપેત્ ગતાન્ પંચતિથીન્ ત્યક્ત્વાવમચતુષ્ટયમ્ ॥ ૪૮૧ ॥
 એકસતત્યા સમેતં સંજાતં શતયોર્દ્વયમ્ ।
 ભાજકોઽસ્ય ભમાસાર્ધં પૂર્ણરૂપાત્મકં ન તત્ ॥ ૪૮૨ ॥
 કિન્તુ સત્તષષ્ઠિભાગૈઃ કિયદ્ભિરધિકં તતઃ ।
 એષ રાશિઃ સત્તષષ્ઠ્યા ભાગસામ્યાય ગુણ્યતે ॥ ૪૮૩ ॥
 અષ્ટાદશ સહસ્ત્રાણિ સત્તપંચાશતાધિકં ।
 શતં જાતમિતશ્ચોદુમાસાર્દ્ધદિવસા અપિ ॥ ૪૮૪ ॥

તો જાણવું જે ઉત્તરાયણ વ્યતીત થયું. વળી જે અંશે વધે એને સડસડે ભાગવા એટલે ભાગમાં જે રકમ આવે તેટલા ચાલતા અયનના દિવસો વ્યતીત થયા જાણવા. વળી પણ જેટલા અંશે વધે તેટલા સડસડાંશ ત્યારપછીના દિવસના વ્યતીત થયા સમજવા. ૪૭૫-૪૭૯

એ વાત દૃષ્ટાન્તવડે સમજાવે છે:—

જેમકે યુગની આદિથી માંડીને નવ માસ ગયા બાદ પંચમીને દિવસે કયું ચંદ્રાયણ છે ? એ જાણવા માટે આ પ્રમાણે કરવું:—

નવમાસ=૧૮ પર્વ; ૧૮ ને ૧૫ વડે ગુણો, તેમાં પાંચ તિથિ ઉમેરો ને ચાર અવમરત્રો બાદ કરો. એટલે

(૧૮×૧૫) +૫-૪=૨૭૧ આવ્યા. અર્ધનક્ષત્ર એને અર્ધમાસે એટલે કે ૧૩^{૧૪}/_{૧૫} વડે ભાગો.

આમ ૨૭૧÷૧૩^{૧૪}/_{૧૫} એટલે કે ૨૭૧÷૧૬૫ એટલે ૨૭૧×૬૫/૧૬૫ એટલે કે ૧૦૧૫/૧૫ નક્ષત્ર માસના દિવસો આવ્યા.

આ ભાગાકાર કરતાં ભાગમાં ૧૬ આવશે તે ૧૬ અયનો વ્યતીત થયાં સમજવાં. વળી શેષ ૭૭૨ વધશે એને ૬૭ વડે ભાગો. ભાગમાં ૧૧ આવ્યા એ ૧૧ દિવસો

સસષષ્ટ્યા હતાઃ શેષૈઃ વેદવેદલવૈર્યુતાઃ ।
 જાતાઃ પંચદશાઢ્યાનિ શતાનિ નવ તૈઃ પુનઃ ॥ ૪૮૫ ॥
 હૃતે ભાજ્યાંકેઽયનાનિ લઙ્ઘાન્યેકોનર્વિશતિઃ ।
 શેષા ભાગસપ્તશતી દ્વિસપ્તત્યાધિકા સ્થિતા ॥ ૪૮૬ ॥
 અસ્યા ભાગે સસષષ્ટ્યા લઙ્ઘા રુદ્રમિતા દિનાઃ ।
 શેષાઃ પંચત્રિંશદંશાઃ તિષ્ઠન્તિ સપ્તષષ્ટિજાઃ ॥ ૪૮૭ ॥
 ચન્દ્રાયણાન્યતીતાનીત્યેવમેકોનર્વિશતિઃ ।
 અનન્તરમતીતં ચત્તચ્ચન્દ્રસ્યોત્તરાયણમ્ ॥ ૪૮૮ ॥
 વર્તમાનસ્ય ચ યામ્યાયનસ્ય વાસરા ગતાઃ ।
 ષ્ઠકાદશ લવાઃ પંચત્રિંશચ સપ્તષષ્ટિજાઃ ॥ ૪૮૯ ॥
 અત્ર પૂર્ણા ભવિષ્યન્તિ સમાપ્તે પંચમે તિથૌ ।
 એવમન્યત્રાપિ ભાવ્યં કરણં ગણકોત્તમૈઃ ॥ ૪૯૦ ॥
 ઇન્દુઃ તત્પરિવારશ્ચ રૂપકાન્ત્યાદિભિઃ મૃશમ્ ।
 સશ્રીક ઇતિ વિખ્યાતઃ સસી પ્રાકૃતભાષયા ॥ ૪૯૧ ॥
 મૃગશ્ચિન્હં વિમાનેઽસ્ય પીઠિકાયાં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
 મૃગાંકિતવિમાનત્વાત્ મૃગાંક ઇતિ વોચ્યતે ॥ ૪૯૨ ॥

વ્યતીત થયા સમજવા. વળી શેષ ૩૫ વધ્યા તે બારમા દિવસના વ્યતીત થયા સમજવા. એટલે સમજવાનું જો

૧૬ નો અંક વિષમ છે એટલે, વ્યતીત થયું તે ચંદ્રનું ઉત્તરાયણ વ્યતીત થયું છે. વળી વર્તમાન (હલિણ) અયનના ૧૧૩૫ દિવસો વ્યતીત થયા છે અને પંચમી સમાપ્ત થયે એ પૂર્ણ થશે. ૪૮૦-૪૯૦

આ કરણ પ્રમાણે જ્યોતિષીઓએ અન્યત્ર પણ બાવી લેખ (આ રીત પ્રમાણે જવાબ કાઢેલાં).

ચંદ્ર અને એનો પરિવાર રૂપ, કાન્તિ આદિકમાં અત્યન્ત સશ્રીક (શોભાયમાન) છે અને તેથી તે પ્રાકૃત ભાષામાં સસી એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. વળી એના વિમાનની પીઠિકા પર મૃગનું ચિન્હ છે એટલે મૃગના ચિન્હવાળા વિમાનવાળો હોવાથી એ મૃગાંક પણ કહેવાય છે. ૪૯૧-૪૯૨.

તથા ચ પંચમાંગે ।

સે કેળદેણાં મંતે એવં વુચ્છઇ ચંદે સસી । ચંદે સસી ગોયમ ચંદસ્સ
યં જ્યોતિસિંદસ્સ જોતિસરણો મિયંકે વિમાણે કન્તા દેવા કન્તાઓ
દેવીઓ । હત્યાદિ ॥

इति चन्द्रस्वरूपनिरूपणम् ॥

एवं संचेपतश्चन्द्रनिरूपणं यथा कृतम् ।

तथैव वर्णयामोऽथ नक्षत्राणां निरूपणम् ॥ ४९३ ॥

આદૌ સંખ્યા મળડલાનાં ૧ તેષાં ચેત્રપ્રરૂપણા ૨ ।

एकऋक्षविमानानां तथान्तरं परस्परम् ३ ॥ ४९४ ॥

સુમેરોઃ મળડલાવાધા ૪ વિષ્કમ્ભાદિ ચ મળડલે ૫ ।

मुहूर्त्तगतिः ६ आवेशः शशांकमण्डलैः सह ७ ॥ ४९५ ॥

દિગ્યોગો ૮ દેવતાઃ ૯ તારાસંખ્યો ૧૦ ઢૂનાં તથાકૃતિઃ ।

सूर्येन्दुयोगाद्धामानं १२ कुलाद्याख्यानिरूपणम् १३ ॥ ४९६ ॥

આ સંખ્યામાં પાંચમા ‘અંગ’ માં ઉદ્દેશ્ય છે:—(શ્રી ગૌતમ પ્રશ્ન કરે છે) હે ભગવન્ ! ચંદ્રમાને ‘સસી’ કેમ કહે છે ? (ભગવાન ઉત્તર આપે છે) હે ગોયમ ! ચંદ્રને સસી (સશ્રીક) એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તે (ચંદ્ર) જ્યોતિશ્ચક્રનો ધન્દ્ર છે, જ્યોતિશ્ચક્રનો રાજા છે, એના મૃગાંકિત વિમાનમાં મનોહર દેવો તથા મનોહર દેવીઓ રહે છે-હત્યાદિ શ્રી (શેખા) ને લઇને તે સશ્રીક-સસી કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે ચંદ્રમાના સર્વ સ્વરૂપનું નિરૂપણ સમાપ્ત.

અહિં જેમ ચંદ્રમાનું ટુંકમાં સ્વરૂપ સમજાવ્યું તેમ હવે નક્ષત્રો વિષે પણ સંક્ષિપ્ત હકીકત કહીએ છીએ. ૪૯૩.

એક નગરી જેમ દરવાજાઓ વડે ગમ્ય-પ્રવેશી શકાય તેવી હોય છે તેમ નક્ષત્રોની પરિપાટી અમુક પંદર દારોવડે ગમ્ય છે-જાણી શકાય છે.

તે પંદર દારો આ પ્રમાણે છે:—

(૧) નક્ષત્રમંડળોની સંખ્યા (૨) નક્ષત્રોનાં ક્ષેત્ર, (૩) એક નક્ષત્રના વિમાનોનું પરસ્પર અંતર, (૪) નક્ષત્ર મંડળની મેરૂ પ્રતિ અબાધા, (૫) નક્ષત્રમંડળની પહોળાઈ આદિક, (૬) નક્ષત્રની એક મુહૂર્તમાં ગતિ, (૭) નક્ષત્રમંડળોનો ચંદ્રમાના મંડળો સાથે આવેશ, (૮) એમનો દિશાઓ સાથે યોગ, (૯)

અમાવાસ્યાપૂર્ણિમાનાં નક્ષત્રયોગકીર્તનમ્ ૧૪ ।

પ્રતિમાસમહોરાત્રસમાપકાનિ તાનિ ચ ૧૫ ॥૪૯૭॥

અભિશ્ચ પંચદશભિઃ દ્વારૈઃ પૂર્ગોપુરૈર્વિ ।

ગમ્યોઢૂપરિપાટીતિ તામેવ પ્રથમં બ્રુવે ॥ ૪૯૮ ॥

અભિજિત્ શ્રવણં ચૈવ ધનિષ્ઠા શતતારિકા ।

પૂર્વા ભદ્રપદા સૈવોત્તરાદિકાથ રેવતી ॥ ૪૯૯ ॥

અશ્વિની ભરણી ચૈવ કૃત્તિકા રોહિણી તથા ।

મૃગશીર્ષ તથા ચાર્દ્રા પુનર્વસૂ તતઃ પરમ્ ॥ ૫૦૦ ॥

પુષ્યોઽશ્લેષા મઘા પૂર્વાફાલ્ગુન્યુત્તરફાલ્ગુની ।

હસ્તશ્ચિત્રા તથા સ્વાતિઃ વિશાખા ચાનુરાધિકા ॥૫૦૧॥

જ્યેષ્ઠા મૂલં તથા પૂર્વાષાઢા સૈવોત્તરાપિ ચ ।

જિનપ્રવચનોપજ્ઞો નક્ષત્રાણામયં ક્રમઃ ॥૫૦૨॥

અશ્વિન્યાઃ કૃત્તિકાયાઃ યત્ પ્રસિદ્ધં લૌકિકક્રમમ્ ।

ઉલ્લંઘ્યાત્ર પ્રવચને યદેતત્ ક્રમદર્શનમ્ ॥ ૫૦૩ ॥

એમના (અધિષ્ઠાયક) દેવતા, (૧૦) એમના તારાઓની સંખ્યા, (૧૧) એમની આ-
કૃતિ, (૧૨) એમના સૂર્ય અને ચન્દ્રમા સાથે સંયોગ કાળનું માન, (૧૩) એમનાં
કુલાદિકનાં નામો, (૧૪) એમનો અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમા સાથે યોગ અને (૧૫)
પ્રત્યેક માસે અહોરાત્ર સંપૂર્ણ કરનારા નક્ષત્રો. ૪૯૪-૪૯૮.

એ પંદર દ્વારોમાંનું પહેલું દ્વાર—

જિનશાસ્ત્રમાં નક્ષત્રોની સંખ્યા અઠ્યાવીશની કહી છે તે અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે:—

(૧) અભિજિત, (૨) શ્રવણ, (૩) ધનિષ્ઠા, (૪) શતતારા, (૫) પૂર્વ ભાદ્રપદા,
(૬) ઉત્તર ભાદ્રપદા, (૭) રેવતી, (૮) અશ્વિની, (૯) ભરણી, (૧૦) કૃત્તિકા,
(૧૧) રોહિણી, (૧૨) મૃગશીર્ષ, (૧૩) આર્દ્રા, (૧૪) પુનર્વસૂ, (૧૫) પુષ્ય,
(૧૬) અશ્લેષા, (૧૭) મઘા, (૧૮) પૂર્વા ફાલ્ગુની, (૧૯) ઉત્તરા ફાલ્ગુની, (૨૦)
હસ્ત, (૨૧) ચિત્રા, (૨૨) સ્વાતિ, (૨૩) વિશાખા, (૨૪) અનુરાધા, (૨૫)
જ્યેષ્ઠા, (૨૬) મૂળ, (૨૭) પૂર્વાષાઢા, અને (૨૮) ઉત્તરાષાઢા. ૪૯૯-૫૦૨.

લૌકિક ક્રમ તો—પહેલું અશ્વિની, પછી ભરણી, પછી કૃત્તિકા, ઇત્યાદિ પ્રમાણે છે—તેને

તત્ર હેતુઃ પ્રથમતઃ સંયોગઃ શશિના સમમ્ ।

યુગસ્યાદાવભિજિતઃ શેષાણાં તુ તતઃ ક્રમાત્ ॥ ૫૦૪ ॥

કૃત્તિકાદિક્રમસ્તુ લોકે સપ્તશિલાકચક્રાદિષ્વેવ સ્થાનેષૂપયોગી શ્રૂયતે ॥

આરભ્ય નન્વભિજિતો નચત્રાનુક્રમો યદિ ।

શેષોઽનામિવ કથં વ્યવહાર્યત્વમસ્ય ન ॥ ૫૦૫ ॥

અત્રોચ્યતેઽસ્ય શશિના યોગો યદલ્પકાલિકઃ ।

ઋદ્ધાન્તરાનુપ્રવિષ્ટતયાસ્ય તદ્વિચક્ષણમ્ ॥ ૫૦૬ ॥

યદુક્તં સમવાયાંગે સત્તર્વિશે સમવાયે । જમ્બૂદ્વીવે દીવે અમ્બીદ્વજ્જેહિં
સત્તાવિસાર્હિં ણસ્તર્તેહિં સંવવહારે વદ્દ્વ ॥ એતદ્વૃત્તિઃ યથા । જમ્બૂદ્વીપે ન
ધાતકીલ્પણાદૌ અભિજિદ્વર્જેઃ સત્તર્વિશત્યા નચત્રૈઃ વ્યવહારઃ પ્રવર્તતે
અભિજિન્નચત્રસ્ય ઉત્તરાષાઢાચતુર્થપાદાનુપ્રવેશનાત્ । ઇતિ ॥

લોકે તુ ઔત્તરાષાઢમન્ત્યાંદ્વિચતસ્ત્રશ્ચ શ્રુતેઃ ઘટીઃ ।

વદન્ત્યભિજિતો ભોગં વેધસત્તાદ્યવેક્ષણે ॥ ૫૦૭ ॥

ઉદલંઘીને સિદ્ધાન્તમાં જે આ ક્રમ કહ્યો છે એનો હેતુ એમ છે કે યુગની આદિમાં ચંદ્ર સાથે પહેલો અભિજિત નક્ષત્રનો યોગ હોય છે અને તે પછી જ અનુક્રમે શેષ નક્ષત્રોનો યોગ થાય છે. ૫૦૩-૫૦૪.

કૃત્તિકાદિકનો ક્રમ તો વળી લોકોને વિષે સપ્ત શિલાકચક્રાદિક સ્થાનકોમાં જ ઉપયોગી કહેવાય છે.

અહિં કોઈ એમ શંકા ઉઠાવે કે—જ્યારે તમે ‘અભિજિત’ થી આરંભીને નક્ષત્રોનો ક્રમ કહો છો ત્યારે બાકીનાં નક્ષત્રોની જેમ એ અભિજિત ‘વ્યવહાર’ માં કેમ નથી ? ” ૫૦૫.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે—“ ચંદ્રમાની સાથે એનો (અભિજિતનો) સંયોગ સ્વદૃષ્ટાંતિક છે, પછી ચંદ્રમા સહ અન્ય નક્ષત્રને વિષે પ્રવેશ કરી જાય છે. માટે એ અવ્યવહાર્ય છે. ૫૦૬.

સમવાયાંગસૂત્રમાં પણ ૨૭ મા ‘સમવાય’ માં કહ્યું છે કે જમ્બૂદ્વીપમાં અભિજિત શિવાયના ૨૭ નક્ષત્રો વ્યવહારમાં વર્તે છે. એની ટીકા આ પ્રમાણે છે—જમ્બૂદ્વીપમાં (ખાતકીખંડ આદિમાં નહિ), અભિજિત શિવાયનાં ૨૭ નક્ષત્રોથી વ્યવહાર પ્રવર્તે છે. કેમકે અભિજિત નક્ષત્રનો ઉત્તરાષાઢાના ચોથા પાદમાં સમાવેશ થાય છે.

લોકોમાં તો વેધ સત્તા આદિક જોવામાં, ઉત્તરાષાઢાનો અભિજિત સાથે સંયોગ છેલ્લા પાદની ચાર ઘડી જેટલો જ કહેવાય છે. ૫૦૭.

અષ્ટાવેવ મણ્ડલાનિ સ્યુરષ્ટાવિંશતેરપિ ।

ઉદ્ભૂનાં તત્ર ચારસ્તુ નિયતે સ્વસ્વમણ્ડલે ॥ ૫૦૮ ॥

इति मण्डलसंख्या ॥ १ ॥

સાશીતિયોજનશતે દ્વીપસ્યાન્તરવર્તિનિ ।

ઉક્તં મુક્તિવધુકાન્તૈઃ નક્ષત્રમણ્ડલદ્વયમ્ ॥ ૫૦૯ ॥

ત્રિંશે ચ યોજનશતત્રયે લવણવારિધેઃ ।

ષડ્ નક્ષત્રમણ્ડલાનિ દૃષ્ટાનિ વિષ્ટપેદ્ધિભિઃ ॥ ૫૧૦ ॥

નક્ષત્રમણ્ડલં ચક્રવાલવિષ્કમ્ભતો ભવેત્ ।

ગઘ્યૂતમેકં પ્રત્યેકં ગઘ્યૂતાર્ધં ચ મેદુરમ્ ॥ ૫૧૧ ॥

एवं नक्षत्रजातीयमण्डलक्षेत्रसंमितिः ।

દશોત્તરા પંચશતી યોજનાનાં નિરૂપિતા ॥ ૫૧૨ ॥

ન ત્વૈકૈકસ્ય ઋક્ષસ્ય મણ્ડલક્ષેત્રસમ્ભવઃ ।

રવેરિવાયનાભાવાત્ સદા ચારાત્ સ્વમણ્ડલે ॥ ૫૧૩ ॥

इति मण्डलक्षेत्रम् ॥ २ ॥

અધ્યાવીશે નક્ષત્રોનાં મંડળો તેા ક્રુક્ત આઠ જ છે. ને એ આઠમાંથી પોતપોતાનાં નિયત મંડળમાં જ એ નક્ષત્રોની ગતિ છે. ૫૦૮.

એ પ્રમાણે ‘ નક્ષત્રોના મંડળોની સંખ્યા ’ નામનું પહેલું દ્વાર થયું.

હવે એ નક્ષત્રોના બીજાં દ્વાર ‘ ક્ષેત્ર ’ વિષે કહે છે—

એ નક્ષત્રમંડળો જમ્બૂદ્વીપમાં છે અને તે ૧૮૦ યોજનમાં છે. બાકી છ નક્ષત્રમંડળો લવણસમુદ્ર ઉપર છે અને તે ૩૩૦ યોજનમાં છે. પ્રત્યેક નક્ષત્રમંડળ ચક્રવાળને વિષ્કંભે એક ગાઉ અને પહોળાઈએ અરધો ગાઉ છે. ૫૦૯-૫૧૧.

એટલે બધાં આઠે નક્ષત્રમંડળોનું ક્ષેત્ર ૧૮૦+૩૩૦ એટલે ૫૧૦ યોજનનું થયું. ૫૧૨.

સૂર્યની પેઠે ‘ અયન ’ ના અભાવને લઈને, તથા હમેશાં પોતપોતાના નિયત મંડળમાં જ ગમન કરતા હોઈને, દરેક નક્ષત્રને મંડળક્ષેત્ર સંભવતું નથી. ૫૧૩.

હવે નક્ષત્રના વિમાનોનું પરસ્પર અંતર (ત્રીજું દ્વાર) .

યત્ર યત્ર યાનિ યાનિ વદ્યન્તે ભાનિ મળલે ।
 સ્યાત્તદીયવિમાનાનાં દ્વે યોજને મિથોઽન્તરમ્ ॥ ૫૧૪ ॥

મિથોઽન્તરમુદૂનાં ચેદિદમેવ ભવેત્તદા ।

મળલચ્છેત્રમન્યત્ સ્યાત્ ભૂશૂન્યં તદ્વ નેષ્યતે ॥ ૫૧૫ ॥

યત્તુ દો જોઝ્ઞણાઈં ણ્ણવત્તમંડલસ્સ ણ્ણવત્તમળલસ્સ ય અવાહાણ
 અંતરે પળ્ણત્તે હત્યેતત્ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિસૂત્રં તત્ અષ્ટાવપિ મળલેષુ યત્ર
 યત્ર મળલે યાવન્તિ નક્ષત્રાણાં વિમાનાનિ તેષામન્તરબોધકમ્ । યદ્વ
 અભિજિન્નક્ષત્રવિમાનસ્ય શ્રવણનક્ષત્રવિમાનસ્ય ચ પરસ્પરમન્તરં દ્વે યોજને
 ઇતિ ઉપાધ્યાયશ્રીશાન્તિચન્દ્રગણિભિઃ સ્વકૃતવૃત્તૌ વ્યાખ્યાયિ તદભિ-
 પ્રાયં સમ્યક્ ન વિદ્મઃ । યદ્યપિ ઉપાધ્યાયશ્રીધર્મસાગરગણિભિઃ સ્વકૃત-
 વૃત્તૌ ઇતત્સૂત્રવ્યાખ્યાને દ્વે યોજને નક્ષત્રસ્ય નક્ષત્રસ્ય ચ અવાધયા
 અન્તરં પ્રજ્ઞસમ્ હત્યેવ લિખિતમસ્તિ તદપિ અભિપ્રાયશૂન્યમેવ ॥

ચતુશ્ચત્વારિંશતૈવ સહસ્રૈષ્ટભિઃ શતૈઃ ।

વિંશૈશ્ચ યોજનૈઃ મેરોઃ સર્વાન્તરં ભમળલમ્ ॥ ૫૧૬ ॥

જે જે મંડળમાં જે જે નક્ષત્રો કહેવામાં આવે તે તે નક્ષત્રના વિમાનોનું પરસ્પર
 અન્તર જે યોજન છે. ૫૧૪.

નક્ષત્ર નક્ષત્ર વચ્ચે પરસ્પર અંતર પણ કેટલેક સ્થળે એટલું જ એટલે કે જે યો-
 જનનું કહ્યું છે તે જે તેટલું જ સ્વીકારીએ તો મંડળક્ષેત્ર વિનાની બીજી જગ્યા શૂન્ય
 રહે એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી.

જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞાંત સૂત્રમાં દરેક નક્ષત્રમંડળનું અબાધા અંતર જે યોજનનું કહ્યું છે
 તે આઠે મંડળોમાં જે જે મંડળની અંદર જેટલાં નક્ષત્રોનાં વિમાનો છે તેઓનાં પરસ્પર
 અંતરને જણાવનારું છે (એમ સમજવું). વળી અભિજિત નક્ષત્રના વિમાન અને શ્રવણ
 નક્ષત્રના વિમાન વચ્ચે પણ ઉપાધ્યાય શ્રીશાન્તિચન્દ્રગણિએ પોતે કરેલી ટીકામાં જે યોજન
 જેટલું અંતર કહ્યું છે. તે પણ અમે સમજી શકતા નથી. તેમ જ શ્રાધર્મસાગરગણિએ
 પણ પોતે રચેલી વૃત્તિમાં નક્ષત્ર નક્ષત્ર વચ્ચેનું અંતર જે યોજનનું કહ્યું છે એમ લખ્યું
 છે, એ લખાણ પણ અભિપ્રાયશૂન્ય છે.

હવે ચોથું દ્વાર.

સર્વથી અંદરનું નક્ષત્રમંડળ મેરૂથી ૪૪૮૨૦ યોજને રહેલું છે અને સર્વથી બ-
 હારનું નક્ષત્રમંડળ મેરૂથી ૪૫૩૩૦ યોજને રહેલું છે. (આ ૫૨થી આઠે નક્ષત્રમંડળોનું

સહસ્રૈઃ પંચચત્વારિંશતા વિંશૈસ્ત્રિભિઃ શતૈઃ ।

યોજનૈઃ મેરુતઃ સર્વવાહ્યં નક્ષત્રમણ્ડલમ્ ॥ ૫૧૭ ॥

इति मेरोः अबाधा ॥ ४ ॥

વિષ્કમ્ભાયામપરિધિપ્રમુખં માનમેતયોઃ ।

રવેઃ સર્વાન્તરસર્વવાહ્યમણ્ડલયોરિવ ॥ ૫૧૮ ॥

इति मण्डलविष्कम्भादि ॥ ५ ॥

સહસ્રાણિ પંચ શતદ્વયં ચ પંચષષ્ટિયુક્ ।

યોજનાનિ યોજનસ્ય ભક્તસ્યૈકસ્ય નિશ્ચિતમ્ ॥ ૫૧૯ ॥

एकविंशत्या सहस्रैः षष्ठ्याढ्यैः नवभिः शतैः ।

વિભાગાશ્ચ સમધિકાઃ પૂર્વોક્તયોજનોપરિ ॥ ૫૨૦ ॥

अष्टादश सहस्राणि शतद्वयं त्रिषष्टियुक् ।

સર્વાન્તર્મણ્ડલોદ્ભૂનાં મુહૂર્તગતિરેષિકા ॥ ૫૨૧ ॥

उपपत्तिश्चात्र —

નક્ષત્રં સર્વમપ્યત્ર પૂરયેત્ સ્વસ્વમણ્ડલમ્ ।

મુહૂર્તૈરેકોનષષ્ઠ્યા મુહૂર્તસ્ય તથા લઘૈઃ ॥ ૫૨૨ ॥

માપ પૂર્વે ૫૧૦ યોજનનું કહેલું છે (શ્લોક ૫૧૨) તે બરાબર મળી રહે છે. (૪૫૩૩૦-૪૪૮૨૦=૫૧૦). ૫૧૬-૫૧૭.

એ પ્રમાણે ‘ મેરુ પ્રતિ અબાધા ’ નામનું ચોથું દ્વાર થયું.

હવે ‘ મંડળના વિષ્કંભાદિક ’ નામના પાંચમા દ્વારના નિરૂપણમાં કહેવાનું કે—

સૂર્યનાં સર્વાભ્યન્તર અને સર્વબાહ્ય-એમ બે મંડળોના વિષ્કંભ, આયામ અને પરિધિ આદિક પ્રમાણે જ આ નક્ષત્રોનાં વિષ્કંભ, આયામ, પરિધિ આદિક છે. ૫૧૮.

હવે ‘ મુહૂર્તગતિ ’ નામના છઠ્ઠા દ્વારનું નિરૂપણ કરે છે—

સર્વાભ્યન્તર મંડળમાં રહેલા નક્ષત્રોની મુહૂર્તગતિ પરદપ $\frac{1}{16}$ યોજન જેટલી છે. ૫૧૬-૫૨૧

એની સમજણ આ પ્રમાણે :—

સસત્તષ્ઠિત્રિશતવિભક્તસ્ય ત્રિભિઃ શતૈઃ ।
 સતોત્તરૈઃ પ્રત્યયશ્ચ ત્રૈરાશિકાત્તદુચ્યતે ॥ ૫૨૩ ॥
 નક્ષત્રાર્ધમળ્લલાનાં સંપૂર્ણયુગવર્તિનામ્ ।
 પંચત્રિંશત્સમધિકૈર્યદ્યષ્ટાદશભિઃ શતૈઃ ॥ ૫૨૪ ॥
 અષ્ટાદશશતી ત્રિંશાહોરાત્રાણામવાપ્યતે ।
 દ્વાભ્યામર્ધમળ્લલાભ્યાં કિમાપ્યતે તદા વદ ॥ ૫૨૫ ॥
 અત્રાન્ત્યરાશિના રાશૌ મધ્યમે ગુણિતે સતિ ।
 ત્રિસહસ્રી ષટ્શતી ચ જાતા ષષ્ટ્યધિકા કિલ ॥ ૫૨૬ ॥
 પંચત્રિંશત્સમધિકેનાષ્ટાદશશતાત્મના ।
 આદ્યેન રાશિના ભાગે રાત્રિંદિવમવાપ્યતે ॥ ૫૨૭ ॥
 અષ્ટાદશશતી શેષા પંચવિંશતિયુક્ સ્થિતા ।
 મુહૂર્ત્તાનયનાયૈષા ત્રિંશતા ગુણિતાભવત્ ॥ ૫૨૮ ॥
 ચતુઃપંચાશત્સહસ્રાઃ સાર્દ્ધા સત્તશતીતિ ચ ।
 એષાં ભાગેઽષ્ટાદશભિઃ પંચત્રિંશદ્યુતૈઃ શતૈઃ ॥ ૫૨૯ ॥
 લબ્ધા મુહૂર્ત્તા ઇકોનત્રિંશત્ તતોઽપવર્ત્તનમ્ ।
 છેદ્યછેદકયોઃ રાશ્યોઃ પંચભિઃ તૌ તતઃ સ્થિતૌ ॥ ૫૩૦ ॥
 સસાહ્યા ત્રિશતી ભાજ્યો ભાજકઃ સત્તષ્ઠિયુક્ ।
 ત્રિશતી યેઽત્ર લબ્ધાશ્ચૈકોનત્રિંશત્ મુહૂર્ત્તકાઃ ॥ ૫૩૧ ॥
 ત્રિંશન્મુહૂર્ત્તરૂપેઽહોરાત્રે પૂર્વાંગતેઽન્વિતાઃ ।
 તે મુહૂર્ત્તાઃ સ્યુરેકોનષઠી રાશિરસૌ પુનઃ ॥ ૫૩૨ ॥

દરેક નક્ષત્ર પોતપોતાનું આખું મંડળ પદ્મકૃત્ત મુહૂર્ત્તોમાં પૂરે છે; જેની નાચે પ્રમાણે ત્રૈરાશિક હિસાબથી ખાત્રી કરવી. ૫૨૨-૫૨૩.

સંપૂર્ણ યુગવર્તી ૧૮૩૫ નક્ષત્રાર્ધમંડળોથી જે ૧૮૩૦ અહોરાત્ર થાય તે ૨ અર્ધમંડળોથી કેટલા અહોરાત્ર થાય ?

માટે ૧૮૩૫ : ૧૮૩૦ :: ૨ આમ ત્રિરાશિ લખવી એટલે $\frac{૧૮૩૦ \times ૨}{૧૮૩૫}$ અહોરાત્ર

ગુણયતે ભાગસામ્યાય સપ્તષષ્ઠિસમન્વિતૈઃ ।

ત્રિભિઃ શતૈઃ ક્ષિપ્યતેઽસ્મિન્ સપ્તાઢ્યાંશશતત્રયી ॥ ૫૩૩ ॥

સપ્ષ્ઠિર્નવશત્યેવં સહસ્રાશ્ચૈકવિંશતિઃ ।

અયં ચ રાશિઃ પરિધેઃ ભાજકઃ પ્રતિમણ્ડલમ્ ॥ ૫૩૪ ॥

તિસ્રો લક્ષ્નાઃ પંચદશ સહસ્રાણિ તથોપરિ ।

નવાશીતિઃ પરિક્ષેપઃ સર્વાભ્યન્તરમણ્ડલે ॥ ૫૩૫ ॥

રાશિયોજનરૂપોઽયં ભાગાત્મકેન રાશિના ।

કથં વિભાજ્યોઽસદૃશસ્વરૂપત્વાદસૌ તતઃ ॥ ૫૩૬ ॥

તેનૈવાર્હતિ ગુણનં ગુણિતો યેન ભાજકઃ ।

તતઃ ત્રિભિઃ શતૈઃ સપ્તષષ્ઠ્યાઢ્યૈરેષ ગુણયતે ॥ ૫૩૭ ॥

જાતા એકાદશ કોઢ્યઃ ષડ્પંચાશ્ચ લક્ષિકાઃ ।

સપ્તત્રિંશત્સહસ્રાણિ ષડ્શતી ચ ત્રિષષ્ઠિયુક્ ॥ ૫૩૮ ॥

સહસ્રૈરેકવિંશત્યા ષષ્ઠ્યાઢ્યૈર્નવભિઃ શતૈઃ ।

ભાગેઽસ્ય રાશેઃ પ્રાગુક્તા મુહૂર્તગતિરાપ્યતે ॥ ૫૩૯ ॥

એટલે કે ૧૧૮૨૫ અહોરાત્ર. આમાં ૧૮૨૫ અહોરાત્રના મુહૂર્ત કાઢવા માટે ૧૮૨૫ ને ૩૦ વડે ગુણીને ૧૮૩૫ વડે ભાગવાથી ૨૯૩૦૭ મુહૂર્ત આવશે; જેમાં એક અહોરાત્રના ૩૦ મુહૂર્ત લેખવાતાં ૨૯૩૦૭ આવી રહ્યા. ૫૨૪-૫૪૨.

હવે ૫૪૧ ૫૯ ને ભાગના સામ્ય માટે ૩૬૭ વડે ગુણો અને તેમાં ૩૦૭ લેખવો એટલે ૨૧૯૬૦ આવશે. આ રકમ દરેક મંડળે પરિધિની ભાજક રકમ સમજવી. ૫૩૨-૫૩૪.

આ સર્વાભ્યન્તર નક્ષત્રમંડળનો પરિધિ ૩૧૫૦૮૯ યોજન છે. ઉપર ભાજક ૫૯૩૦૭ ની રકમને ૩૬૭ વડે ગુણેલ છે. માટે આ ૩૧૫૦૮૯ યોજનવાળી ભાજ્ય રકમને ૫૪૧ ૩૬૭ વડે ગુણો. એટલે ૧૧૫૬૩૭૬૬૩ આવશે; એ ભાજ્ય રકમ છે. તેને ૨૧૯૬૦ વડે ભાંગો એટલે ૫૨૬૫૧૮૬૩ યોજન આવશે. અને તેથી પૂર્વે ૫૧૬-૫૨૧ શ્લોકોમાં મુહૂર્તગતિ કહી છે તે મળી રહી. ૫૩૮-૫૩૯.

(એ પ્રમાણે સર્વાભ્યન્તર મંડળમાં નક્ષત્રની મુહૂર્તગતિ સમજવી.)

તથા

યોજનાનાં ત્રિપંચાશચ્છતી સૈકોનવિંશતિઃ ।

સહસ્રૈરેકવિંશત્યા ષષ્ઠ્યાલ્લ્યૈઃ નવભિઃ શતૈઃ ॥ ૫૪૦ ॥

મક્તસ્ય યોજનસ્યાંશસહસ્રાઃ ષોડશોપરિ ।

સપંચષષ્ટિશ્ચિશતી ગતિઃ સર્વાન્ત્યમણ્ડલે ॥ ૫૪૧ ॥

તથાહિ ।

લક્ષત્રયં યોજનાનામષ્ટાદશસહસ્રયુક્ ।

શતત્રયં પંચદશં પરિક્ષેપોઽન્ત્યમણ્ડલે ॥ ૫૪૨ ॥

અયં ત્રિભિઃ સસષ્ટિસહિતૈઃ તાઢિતઃ શતૈઃ ।

કોલ્ય ઇકાદશ લક્ષા અષ્ટષષ્ટિઃ કિલાધિકાઃ ॥ ૫૪૩ ॥

સહસ્રૈરેકવિંશત્યા શતૈઃ ષડ્ભિઃ સપંચભિઃ ।

રાશેરસ્યૈકવિંશત્યા સહસ્રૈર્નવભિઃ શતૈઃ ॥ ૫૪૪ ॥

હ્રતે ષષ્ઠ્યધિકૈઃ ભાગે મુહૂર્તગતિરાપ્યતે ।

નક્ષત્રાણાં કિલ સર્વબાહ્યમણ્ડલચારિણામ્ ॥ ૫૪૫ ॥

ઈતિ મુહૂર્તગતિઃ ॥ ૬ ॥

ષટ્સુ શેષમણ્ડલેષુ મુહૂર્તગતિસંવિદે ।

મુખેન તત્તત્પરિધિજ્ઞાનાય ક્રિયતેઽધુના ॥ ૫૪૬ ॥

હવે સર્વથી બહારના મંડળમાં નક્ષત્રની મુહૂર્તગતિ ૫૩૧૯^{૧૬૩૬૫}/_{૨૧૮૬૦} યોજન જેટલી છે. ૫૪૦-૫૪૧.

તે આ પ્રમાણે:—

સર્વથી બહારના મંડળનો પરિધિ ૩૧૮૩૧૫ યોજન છે. એને ૩૬૭ વડે ગુણો, ૧૧૬૮૨૧૬૦૫ આવ્યા. એને ૨૧૮૬૦ વડે ભાંગો, એટલે ૫૩૧૯^{૧૬૩૬૫}/_{૨૧૮૬૦} આવી રહેશે. ૫૪૨-૫૪૫.

એ પ્રમાણે નક્ષત્રોની મુહૂર્તગતિ વિષે કહ્યું.

[યાદ રહે કે આ ‘મુહૂર્તગતિ’ દ્વારમાં નક્ષત્રના આઠ મંડળોમાંના (૧) સર્વાન્ત્યમણ્ડલ અને (૨) સર્વબાહ્ય એમ બે જ મંડળો માંડેના નક્ષત્રોની મુહૂર્તગતિ આવી.]

શેષ છ મંડળો રહ્યાં એમાં સુખેથી (નક્ષત્રોની) મુહૂર્તગતિ જાણવા માટે તે તે મંડ-

મમળડલાનાં સર્વેષાં મળડલેષ્વમૃતચુતેઃ ।

સમવતારઃ તત્રાચમાયે શશાંકમળડલે ॥ ૫૪૭ ॥

મમળડલં દ્વિતીયં ચ તૃતીયે ચન્દ્રમળડલે ।

ષષ્ઠે તૃતીયં વિજ્ઞેયં લવણોદધિભાવિનિ ॥ ૫૪૮ ॥

ચતુર્થ સપ્તમે જ્ઞેયં તથા પંચમમષ્ટમે ।

વિજ્ઞેયં દશમે ષષ્ટમેકાદશે ચ સપ્તમમ્ ॥ ૫૪૯ ॥

અષ્ટમં ચ પંચદશે શેષાણિ તુ સદોઙ્ગભિઃ ।

સપ્ત ચન્દ્રમળડલાનિ રહિતાનિ વિનિર્દિશેત્ ॥ ૫૫૦ ॥

એષાં ચન્દ્રમળડલાનાં પરિચ્છેપાનુસારતઃ ।

પૂર્વોક્તવિધિના ભાનાં મુહૂર્તગતિરાપ્યતે ॥ ૫૫૧ ॥

હતિ ચન્દ્રમળડલાવેશઃ ॥ ૭ ॥

અભિજિત્ત્રવણશ્ચૈવ ધનિષ્ઠા શતતારિકા ।

પૂર્વોત્તરા ભાદ્રપદા રેવતી પુનરશ્વિની ॥ ૫૫૨ ॥

મરણી ફાલ્ગુની પૂર્વા ફાલ્ગુન્યેવ તથોત્તરા ।

સ્વાતિશ્ચ દ્વાદશૈતાનિ સર્વાભ્યન્તરમળડલે ॥ ૫૫૩ ॥

જોના ઘેરાવાનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. તે મેળવવા સારૂ સર્વ નક્ષત્રમંડળોને ચંદ્રમંડ-
ળોમાં ઉતારોઃ પહેલું નક્ષત્રમંડળ પહેલા ચંદ્રમંડળમાં છે. બીજું નક્ષત્રમંડળ ત્રીજા ચંદ્ર-
મંડળમાં છે; ત્રીજું નક્ષત્રમંડળ લવણસમુદ્રગત છઠ્ઠા ચંદ્રમંડળમાં છે; ચોથું સાતમામાં,
પાંચમું આઠમામાં, છઠ્ઠું દશમામાં, સાતમું અગ્ર્યારમામાં, અને આઠમું પંદરમામાં છે.
શેષ સાત ચંદ્રમંડળો સર્વદા નક્ષત્ર વિનાનાં જ છે. ૫૪૬-૫૫૦

આમ સમવતાર એટલે ઉતારો કર્યો એટલે તે તે મંડળમાં નક્ષત્રોની મુહૂર્તગતિ
ઉપર્યુક્ત તે તે ચંદ્રમંડળોના ઘેરાવા પરથી પૂર્વોક્ત રીતિ અનુસાર (ગુણાકાર ભાંગાકાર
કરવાથી) આવશે. ૫૫૧.

એવી રીતે ' ચન્દ્રમંડલાવેશ ' નામનું સાતમું દ્વાર થયું.

હવે ' દિગ્વિયોગ ' નામનું આઠમું દ્વાર કહે છે. (શ્લોક ૫૫૨ થી ૬૧૪ સુધી).

નક્ષત્રોના આઠ મંડળોમાંના સર્વાભ્યન્તર મંડળમાં (૧) અભિજિત, (૨) શ્રવણ,

ચરન્તિ તન્મણ્ડલાર્ધં યથોક્તકાલમાનતઃ ।

પૂરયન્તિ તદન્યાર્ધં તથા તાન્યપરાણયપિ ॥ ૫૫૪ ॥

પુનર્વસૂમઘાશ્ચેતિ દ્વયં દ્વિતીયમણ્ડલે ।

તૃતીયે કૃત્તિકાસ્તૂર્યે ચિત્રા તથા ચ રોહિણી ॥ ૫૫૫ ॥

વિશાખા પંચમે ષષ્ઠેઽનુરાધા સપ્તમે પુનઃ ।

જ્યેષ્ઠાષ્ટમે ત્વષ્ટ ભાનિ સદા ચરન્તિ તદ્યથા ॥ ૫૫૬ ॥

આર્દ્રા મૃગશિરઃ પુષ્યોઽશ્લેષા મૂલં કરોઽપિ ચ ।

પૂર્વાષાઢોત્તરાષાઢે इत्यष्टાન્તિમમણ્ડલે ॥ ૫૫૭ ॥

પૂર્વોત્તરાષાઢયોઃ તુ ચતુસ્તારકયોરિહ ।

દ્વે દ્વે સ્તઃ તારકે મધ્યે બહિશ્ચાષ્ટમમણ્ડલાત્ ॥ ૫૫૮ ॥

અષ્ટાનાં દ્વાદશાનાં ચ બાહ્યાભ્યન્તરચારિણામ્ !

સર્વેભ્યોઽપિ બહિઃ મૂલં સર્વેભ્યોઽપ્યન્તરેઽભિજિત્ ॥ ૫૫૯ ॥

તથાહુઃ । અહ ભરણિ સાહ ઉવરિં બહિ મૂલો મિંતરે અમિર્હ ॥

(૩) ધનિષ્ઠા, (૪) શતતારા, (૫) પૂર્વા ભાદ્રપદા, (૬) ઉત્તરા ભાદ્રપદા, (૭) રેવતી, (૮) અશ્વિની, (૯) ભરણી, (૧૦) પૂર્વા ફાલ્ગુની, (૧૧) ઉત્તરા ફાલ્ગુની અને (૧૨) સ્વાતિ-એ આર નક્ષત્રો આવેલાં છે. તેઓ પૂર્વોક્ત સમયમાં આ મંડળના અર્ધ ભાગમાં ગમન કરે છે; અને એના દ્વિતીયાર્ધને બીજાં તેજ નામના નક્ષત્રો પૂર્ણ કરે છે. ૫૫૨-૫૫૪.

સર્વાભ્યન્તર પછીના બીજા મંડળમાં હમેશાં પુનર્વસૂ અને મઘા, ત્રીજામાં કૃત્તિકા, ચોથામાં ચિત્રા અને રોહિણી, પાંચમામાં વિશાખા, છઠ્ઠામાં અનુરાધા, સાતમામાં જ્યેષ્ઠા અને આઠમામાં એટલે છેલ્લામાં (૧) આર્દ્રા, (૨) મૃગશિર, (૩) પુષ્ય, (૪) અશ્લેષા, (૫) મૂળ, (૬) હસ્ત, (૭) પૂર્વાષાઢા અને (૮) ઉત્તરાષાઢા-એ આઠ નક્ષત્રો ગમન કરે છે. ૫૫૫-૫૫૭.

આર તારાઓ જેમને છે એવા પૂર્વાષાઢા અને ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રોના અબ્બે તારા આઠમા મંડળની અંદર છે અને અબ્બે તારા બહાર છે. ૫૫૮.

સર્વથી બહારના મંડળમાં ગમન કરનારા આઠ અને સર્વથી અભ્યન્તર મંડળમાં ગમન કરનારા આર નક્ષત્રોમાંથી મૂળ નક્ષત્ર સર્વથી બહાર છે અને અભિજિત સર્વથી અંદર છે. ૫૫૯.

યાનિ દ્વાદશ ઋક્ષાણિ સર્વાભ્યન્તરમણ્ડલે ।
 તાનિ ચન્દ્રસ્યોત્તરસ્યાં સંયુજ્યન્તેઽમુના સમમ્ ॥ ૫૬૦ ॥
 એભિઃ યદોદ્ભિઃ સાર્ધં યોગઃ તદા સ્વભાવતઃ ।
 શેષેષ્વેવ મણ્ડલેષુ ભવેચ્ચારો હિમચ્યુતેઃ ॥ ૫૬૧ ॥
 સર્વાન્તર્મણ્ડલસ્થાનામેષામુત્તરવર્તિતા ।
 ચન્દ્રાત્ યુક્તા તદેભ્યશ્ચ વિધોર્દક્ષિણવર્તિતા ॥ ૫૬૨ ॥
 મધ્યમીયમણ્ડલેષુ યાન્યુક્તાન્યષ્ટ તेषુ ચ ।
 વિના જ્યેષ્ઠાં ત્રિધા યોગઃ સપ્તાનાં શશિના સમમ્ ॥ ૫૬૩ ॥
 ઔત્તરાહો દાક્ષિણાત્યો યોગઃ પ્રમર્દનામકઃ ।
 આયો બહિશ્ચરે ચન્દ્રે દ્વિતીયોઽન્તશ્ચરે સ્વતઃ ॥ ૫૬૪ ॥
 પ્રમર્દો ભવિમાનાનિ ભિન્ત્વેન્દોઃ ગચ્છતો ભવેત્ ।
 યોગઃ પ્રમર્દ એવ સ્યાજ્જ્યેષ્ઠાયાઃ શશિના સમમ્ ॥ ૫૬૫ ॥

અન્યત્ર કહ્યું છે કે ભરણી નીચે છે, સ્વાતિ ઉપર છે. મૂળ બહાર છે અને અ-
 ભિજિત્ અંદર છે. ”

સર્વાભ્યન્તર મંડળને વિષે જે બાર નક્ષત્રો છે તેઓનો ચંદ્રમા સાથે યોગ ચંદ્રની
 ઉત્તરે થાય છે. અને એ યોગ થાય છે ત્યારે ચંદ્રમાનું ફરવું સ્વભાવતઃ શેષ મંડળોમાં
 જ થાય છે. ૫૬૦-૫૬૧.

તેઓ જ્યારે સર્વાભ્યન્તર મંડળમાં હોય છે ત્યારે એઓ ચંદ્રથી ઉત્તર દિશામાં,
 અને ચંદ્ર એઓથી દક્ષિણ દિશામાં હોય એ યુક્ત છે. ૫૬૨.

મધ્યના એટલે બીજાથી તે સાતમા સુધીના છ મંડળોમાં જે આઠ નક્ષત્રો કહ્યાં
 છે તે આઠમાંથી જ્યેષ્ઠા પડતું મૂકતાં શેષ સાત રહ્યાં એઓનો ચંદ્રમા સાથે સંયોગ
 ત્રણ પ્રકારે થાય છે. (૧) ઉત્તરાભિમુખ યોગ, (૨) દક્ષિણાભિમુખ યોગ અને
 (૩) પ્રમર્દ યોગ. ૫૬૩-૫૬૪.

ચંદ્રમા બહિશ્ચર હોય ત્યારે પહેલો (ઉત્તરાભિમુખ) યોગ થાય છે, એ જ્યારે
 અન્તશ્ચર હોય ત્યારે બીજો (દક્ષિણાભિમુખ) યોગ થાય છે અને એ જ્યારે નક્ષત્રોના
 વિમાનોને લેદીને મધ્યમાંથી જતો હોય ત્યારે ત્રીજો (પ્રમર્દ) યોગ થાય છે. જ્યેષ્ઠાનો
 તો ચંદ્ર સાથે પ્રમર્દ યોગ જ થાય છે. ૫૬૪-૫૬૫.

ઉઢૂન્યાયાનિ ષટ્ ભેષુ બાહ્યમણ્ડલવર્તિષુ ।
 ઇન્દોર્દક્ષિણદિક્સ્થાનિ સંયુજ્યન્તેઽમુના સમમ્ ॥ ૫૬૬ ॥
 પૂર્વોત્તરાષાઢ્યોઃ તુ બાહ્યતારાવ્યપેક્ષયા ।
 યામ્યાયાં શશિના યોગઃ પ્રજ્ઞતઃ પરમર્ષિભિઃ ॥ ૫૬૭ ॥
 દ્વયોર્દ્વયોસ્તારયોસ્તુ ચન્દ્રે મધ્યેન ગચ્છતિ ।
 ભવેત્ પ્રમર્દયોગોઽપિ તતો યોગોઽનયોર્દ્વિધા ॥ ૫૬૮ ॥
 ઉદીચ્યાં દિશિ યોગસ્તુ સંભવેન્નાનયોર્ભયોઃ ।
 યદાભ્યાં પરતશ્ચારો કદાપીન્દોર્ન વર્ત્તતે ॥ ૫૬૯ ॥
 વિભિન્નમણ્ડલસ્થાનાં પૃથક્કમણ્ડલવર્તિના ।
 નક્ષત્રાણાં ચન્દ્રમસા યથા યોગસ્તથોચ્યતે ॥ ૫૭૦ ॥
 સ્વસ્વકાલપ્રમાણેનાષ્ટાવિંશત્યા કિલોદ્બુભિઃ ।
 નિજગત્યા વ્યાપ્યમાનં ચેત્રં યાવદ્વિભાવ્યતે ॥ ૫૭૧ ॥
 તાવન્માનમેકમર્ધમણ્ડલં કલ્પ્યતે ધિયા ।
 દ્વિતીયોદ્બુકદમ્બેન દ્વિતીયમર્ધમણ્ડલમ્ ॥ ૫૭૨ ॥
 અષ્ટાનવતિશતાઢ્યં લક્ષ્ણં સમ્પૂર્ણમણ્ડલેષુ સ્યુઃ ।
 સર્વેઽપ્યંશા ઇષ ચ વિજ્ઞેયો મણ્ડલચ્છેદઃ ॥ ૫૭૩ ॥

સર્વથી બહારના મંડળના આઠ નક્ષત્રોમાંથી પહેલાં છ નક્ષત્રોનો ચંદ્ર સાથે યોગ એએા ચંદ્રની દક્ષિણે રહ્યાં હોય ત્યારે થાય છે; છેલ્લા બે એટલે કે—પૂર્વાષાઢા અને ઉત્તરાષાઢાનો ચંદ્ર સાથે યોગ બહારના તારાની અપેક્ષાએ દક્ષિણ દિશામાં કહેલો છે, પણ અખે તારાની વચ્ચેથી ચંદ્ર પસાર થતો હોય ત્યારે પ્રમર્દ યોગ પણ થાય છે. આમ પૂર્વોત્તરાષાઢાનો ચંદ્ર સાથે યોગ બે પ્રકારનો છે. ઉત્તર દિશામાં તો એમનો ચંદ્ર યોગ સંભવતો જ નથી. કેમકે કોઈ પણ દિવસે ચંદ્રની, આ બન્નેથી ઉત્તરે તો ગતિ થતી જ નથી. ૫૬૬-૫૬૯.

હવે ભિન્ન ભિન્ન મંડળોમાં રહેલા નક્ષત્રોનો પૃથક્ મંડળવર્તિ ચંદ્રમા સાથે યોગ થાય છે તે વિષે કહે છે. ૫૭૦.

પોતપોતાના કાળના પ્રમાણુવડે અઘ્યાવીશે નક્ષત્રો પોતપોતાની ગતિથી જેટલું ક્ષેત્ર

નનુ ચ—મળડલેષુ યેષુ યાનિ ચરન્ત્યુદ્ધાનિ તેષ્વિયમ્ ।

ચન્દ્રાદિયોગયોગ્યાનાં ભાંશાનાં કલ્પનોચિતા ॥ ૫૭૪ ॥

સર્વેષ્વપિ મળડલેષુ સર્વોદ્ભાગકલ્પના ।

ઇયર્ત્તિ કથમૌચિત્યમિતિ ચેત્ શ્રૂયતામિહ ॥ ૫૭૫ ॥

ભાનાં ચન્દ્રાદિભિર્યોગો નૈવાસ્તિ નિયતે દિને ।

ન વા નિયતવેલાયાં દિનેઽપિ નિયતે ન સઃ ॥ ૫૭૬ ॥

તેન તત્તન્મળડલેષુ યથોદિતલવાત્મસુ ।

તત્તન્નક્ષત્રસમ્બન્ધિસીમાવિષ્કમ્ભ આહિતઃ ॥ ૫૭૭ ॥

પ્રાસૌ સત્યાં મૃગાંકાદેર્યોગઃ સ્યાદુદ્ભિઃ સહ ।

ઐવમર્કસ્યાપિ યોગો ભિન્નમળડલવર્ત્તિનઃ ॥ ૫૭૮ ॥

ઐવં ભસીમાવિષ્કમ્ભાદિષુ પ્રાસપ્રયોજનઃ ।

પ્રાગુક્તો મળડલચ્છેદ ઇદાનીમુપપદ્યતે ॥ ૫૭૯ ॥

વ્યાસ કરે એટલા ક્ષેત્રપ્રમાણુ એક અર્ધમંડળ બુદ્ધિવડે વિચારવું; અને એ જ પ્રમાણુ બીજા નક્ષત્રગણથી વ્યાખ્યામાન ક્ષેત્રપ્રમાણુ બીજું અર્ધમંડળ વિચારવું. (આમ વિચારતાં) (આઠે) સંપૂર્ણ મંડળોમાં સર્વે મળીને ૧૦૬૮૦૦ અંશો થશે—એને મંડળ-છેદ સમજવો. ૫૭૧-૫૭૩.

અહિં કોઈ એવી શંકા કરે કે જે મંડળોમાં જે નક્ષત્રો ચાલે છે તેઓમાં અંદ્રાદિકના યોગને લાયક નક્ષત્રોના અંશોની કલ્પના તો ઉચિત છે, પરંતુ સર્વ મંડળોમાં સર્વ નક્ષત્રોના અંશોની કલ્પના કેવી રીતે ઉચિત કહેવાય ? ૫૭૪-૫૭૫.

આવી શંકા કરનારને ઉત્તર આપે છે કે—

નક્ષત્રોનો અંદ્રાદિક સાથે યોગ કોઈ નિશ્ચિત દિવસે થતો નથી, તેમ કોઈ નિશ્ચિત દિવસે નિશ્ચિત વેળાએ પણ થતો નથી. તેથી યથોદિત અંશરૂપ તે તે મંડળોમાં તે તે નક્ષત્રોની સીમાનો વિસ્તાર બતાવ્યો છે તેની પ્રાપ્તિ થયે અંદ્રાદિકનો નક્ષત્રો સાથે યોગ થાય છે. ૫૭૬-૫૭૮.

એ પ્રમાણુ પૃથક્ક્રમંડળમાં રહેલા સૂર્યનો પણ યોગ સમજી લેવો.

એવી રીતે નક્ષત્રોની સીમાના વિસ્તાર આદિકમાં જેની જરૂર છે એ પૂર્વોક્ત (૧૦૬૮૦૦ અંશ રૂપ) મંડળછેદની ઉપપત્તિ-સમજણ હવે કહીએ છીએ:— ૫૭૯.

ત્રિવિધાનીહ ઋત્ત્વાણિ સમત્રેત્રાણિ કાનિચિત્ ।
 કિયન્તિ ચાર્ધત્રેત્રાણિ સાર્ધત્રેત્રાણિ કાનિચિત્ ॥ ૫૮૦ ॥
 ત્રેત્રમુખત્વિષા યાવદહોરાત્રેણ ગમ્યતે ।
 તાવત્રેત્રં યાનિ ભાનિ ચરન્તિ શશિના સમમ્ ॥ ૫૮૧ ॥
 સમત્રેત્રાણિ તાનિ સ્યુઃ અર્ધત્રેત્રાણિ તાનિ ચ ।
 અર્ધં યથોક્તત્રેત્રસ્ય યાન્તિ યાનીન્દુના સહ ॥ ૫૮૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 યથોક્તત્રેત્રમધ્યર્ધં પ્રયાન્તિ યાનિ ચેન્દુના ।
 સ્યુસ્તાનિ સાર્ધત્રેત્રાણિ વદ્યન્તેઽગ્રેઽભિધાનતઃ ॥ ૫૮૩ ॥
 તત્ર પંચદશાયાનિ ષટ્કં ષટ્કં પરદ્વયમ્ ।
 અહોરાત્રઃ સત્તષ્ટિભાગીકૃતોઽત્ર કલ્પ્યતે ॥ ૫૮૪ ॥
 તતઃ સમત્રેત્રભાનિ પ્રત્યેકં સત્તષ્ટિધા ।
 કલ્પ્યાનીતિ પંચદશ સત્તષ્ટિગુણીકૃતાઃ ॥ ૫૮૫ ॥
 જાતં સહસ્રપંચાલ્ક્યમર્ધક્ષેત્રેષુ ભેષુ ચ ।
 સાર્ધાસ્રયત્રિંશદંશાઃ પ્રત્યેકં કલ્પનોચિતાઃ ॥ ૫૮૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ત્રણ પ્રકારનાં નક્ષત્રો છેઃ કેટલાંક (૧) સમક્ષેત્રી, કેટલાંક (૨) અર્ધક્ષેત્રી અને કેટલાંક (૩) સાર્ધક્ષેત્રી (દોઢક્ષેત્રવાળાં) છે. ૫૮૦.

(૧) એક અહોરાત્રમાં સૂર્ય જેટલા ક્ષેત્રમાં પહોંચી વળે તેટલા ક્ષેત્રમાં જેટલાં નક્ષત્રો અંદ્ર સાથે ફરે તે નક્ષત્રો સમક્ષેત્રી કહેવાય. (૨) જે વળી ઉપયુક્ત ક્ષેત્રના અર્ધ ભાગમાં જ અંદ્ર સાથે ફરે તે અર્ધક્ષેત્રી કહેવાય. (૩) અને જે ઉપયુક્ત ક્ષેત્રથી દોઢ ક્ષેત્રમાં અંદ્ર સાથે ફરે તે સાર્ધક્ષેત્રી કહેવાય. ૫૮૧-૫૮૩.

પહેલા પ્રકારનાં ૧૫ નક્ષત્રો છે, બીજા પ્રકારનાં ૬ છે અને ત્રીજા પ્રકારનાં પણ ૬ છે. ૫૮૪.

હવે એક અહોરાત્ર દેવો અને એના ૬૭ ભાગ કહેવો. પછી દરેક સમક્ષેત્રી નક્ષત્રના પણ સડસડ સડસડ કહેવો. એટલે ૧૫ સમક્ષેત્રી નક્ષત્રો છે એના ૬૭×૧૫ એટલે ૧૦૦૫ અંશો થયા.

વળી દરેક અર્ધક્ષેત્રી નક્ષત્રના એવી રીતે ૩૩૧ ભાગ કહેવો એટલે ૬ એવાં નક્ષત્રોના ૩૩૧×૬ એટલે ૨૦૧ અંશો થયા.

તતશ્ચ ષડઘ્નાઃ સાર્ધાન્નયસ્ત્રિંશજ્ઞાતં સૈકં શતદ્વયમ્ ।
 સાર્ધન્નેત્રેષુ પ્રત્યેકં ભાગાશ્ચાર્ધાશયુક્તશતમ્ ॥ ૫૮૭ ॥
 સાર્ધન્નેત્રાણિ ષડિતિ ત એત ષડ્ગુણીકૃતાઃ ।
 સત્રીણિ ષટ્શતાન્યેકવિંશતિશ્ચાભિજિહ્વાઃ ॥ ૫૮૮ ॥
 અષ્ટાદશ શતાન્યેવં ત્રિંશાનિ સર્વસંખ્યયા ।
 એતાવદંશપ્રમિતં સ્યાદેકમર્ધમણ્ડલમ્ ॥ ૫૮૯ ॥
 તાવદેવાપરમિતિ દ્વાભ્યામિદં નિહન્યતે ।
 ષષ્ટ્યધિકાનિ ષટ્ત્રિંશચ્છતાનીત્યભવન્નિહ ॥ ૫૯૦ ॥
 ત્રિંશન્મુહૂર્તા એકસ્મિન્નહોરાત્રે ઇતિ સ્ફુટમ્ ।
 સષષ્ટિષટ્ત્રિંશદંશશતેષુ કલ્પનોચિતાઃ ॥ ૫૯૧ ॥
 ત્રિંશા વિભાગાઃ પ્રત્યેકં ગુણયન્તે ત્રિંશતેતિ તે ।
 જાતં લક્ષમેકમષ્ટાનવત્યા સહિતં શતૈઃ ॥ ૫૯૨ ॥
 એતસ્માત્ મણ્ડલછેદમાનાદેવ પ્રતીયતે ।
 શશાંકભાસ્કરોઢૂનાં ગત્યાધિક્યં યથોત્તરમ્ ॥ ૫૯૩ ॥

એવી જ રીતે દરેક સાર્ધન્નેત્રી નક્ષત્રના ૧૦૦૧૧ લાગ કલ્પવાથી એવા ૬ ના ૧૦૦૧૧×૬ એટલે કે ૬૦૩ અંશે થયા.

એમ ૨૭ નક્ષત્રોના ૧૦૦૫+૨૦૧+૬૦૩ એટલે કુલ ૧૨૦૯ અંશે થયા. એમાં ૨૮ મા નક્ષત્ર અભિજિત ના ૨૧ અંશે ઉમેરો. એટલે એકંદર ૧૮૩૦ અંશે થયા.

આટલા (૧૮૩૦) અંશ પ્રમાણ એક અર્ધમંડળ થાય. ૫૮૫-૫૮૬.

બીજું અર્ધમંડળ પણ એવડું જ હોવાથી એના પણ ૧૮૩૦ અંશે હોય. એટલે એકંદર ૩૬૬૦ અંશે થયા. ૫૮૦.

હવે એક અહોરાત્રના ૩૦ મુહૂર્ત છે-તે ત્રીશેના પ્રત્યેકના એ ૩૬૬૦ અંશે કલ્પવા ઉચિત છે. માટે ૩૬૬૦ ને ૩૦ વતી ગુણતાં ૧૦૯૮૦૦ અંશે આવ્યા, જે પૂર્વે મંડલ-છેદનું માન કહ્યું છે. ૫૮૧-૫૮૨.

મંડલછેદના આ માનથી જ ચંદ્ર, સૂર્ય તથા નક્ષત્રોની ગતિમાં ઉત્તરોત્તર અધિક-પણ પ્રતીત થાય છે. ૫૮૩.

જેમકે,

તથાહિ । એકૈકેન મુહૂર્ત્તેન શશી ગચ્છતિ લીલયા ।
 પ્રક્રાન્તમણ્ડલપરિક્ષેપાંશાનાં યદા તદા ॥ ૫૯૪ ॥
 અષ્ટષષ્ઠ્યા સમધિકૈરધિકં સત્તભિઃ શતૈઃ ।
 સહસ્રમેકમર્કસ્તુ મુહૂર્ત્તેનોપસર્પતિ ॥ ૫૯૫ ॥
 ત્રિંશાન્યષ્ટાદશ શતાન્યુદ્ભૂતિ સંચરન્તિ ચ ।
 પંચત્રિંશત્સમધિકાન્યષ્ટાદશશતાનિ વૈ ॥ ૫૯૬ ॥ વિશેષકમ્ ॥
 ઉક્તેન્દુભાસ્કરોદ્ભૂતાં ગતિઃ પ્રાક્ યોજનાત્મિકા ।
 ઇયં ત્વંશાત્મિકા ચિન્ત્યં પૌનરુક્ત્યં તતોઽત્ર ન ॥ ૫૯૭ ॥
 વિશેષસ્ત્વનયોર્ગત્યોઃ કશ્ચિન્નાસ્તિ સ્વરૂપતઃ ।
 પ્રત્યયઃ કોઽત્ર યદ્યેવં તત્રોપાયો નિશ્ચ્યતામ્ ॥ ૫૯૮ ॥
 સ્વસ્વમણ્ડલપરિધિર્મણ્ડલચ્છેદરાશિના ।
 વિભજ્યતે યલ્લબ્ધં તત્સુધિયા તાડયતે કિલ ॥ ૫૯૯ ॥
 ઉક્તેન્દ્રકોદ્ભાગાત્મમુહૂર્ત્તગતિરાશિભિઃ ।
 મુહૂર્ત્તગતિરેષાં સ્યાત્ પૂર્વોક્તા યોજનાત્મિકા ॥ ૬૦૦ ॥ ગુપ્તમ્ ॥

ચંદ્રમા ચાલે છે તે એક મુહૂર્ત્તમાં, ચાલતા મંડળના ઘેરાવાના અંશો માંહેલા ૧૭૬૮ જેટલા અંશો ચાલે છે; સૂર્ય એક મુહૂર્ત્તમાં ૧૮૩૦ અંશો જેટલું ચાલે છે; અને નક્ષત્રો ૧૮૩૫ અંશો પ્રમાણે ચાલે છે. ૫૯૪-૫૯૬.

ચંદ્ર, સૂર્ય અને નક્ષત્રોની જે પહેલાં (મુહૂર્ત્ત-) ગતિ કહી છે તે યોજનામાં કહી છે, અને આ અત્યારે કહી એ અંશમાં કહી છે. માટે અહિં પુનરુક્તિ દોષ ન ગણવો. ૫૯૭.

આ જેઠ ગતિમાં સ્વરૂપથી કંઈ તફાવત નથી એની ખાત્રી શું ?—એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે તેને માટે નીચે પ્રમાણે ઉત્તર છે:—૫૯૮.

પોતપોતાના મંડળના પરિધિને મંડળછેદના અંકવડે ભાંગો. જે આવે તેને યથોક્ત ચંદ્ર, સૂર્ય કે નક્ષત્રના અંશોરૂપ મુહૂર્ત્તગતિના અંકવડે ગુણો, એટલે પૂર્વોક્ત 'યોજનામાં મુહૂર્ત્તગતિ' આવશે. ૫૯૯-૬૦૦.

ત્રૈરાશિકેન યદિવા પ્રત્યયોઽસ્યા વિધીયતામ્ ।

કિં તત્ ત્રૈરાશિકમિતિ યદીચ્છા તન્નિશમ્યતામ્ ॥ ૬૦૧ ॥

સ્યાત્ મળડલાપૂર્તિકાલો વિધોઃ પ્રાગવત્ સ વર્ણિતઃ ।

પંચવિંશાઃ શતાઃ સપ્ત સહસ્રાશ્ચ ત્રયોદશ ॥ ૬૦૨ ॥

અસ્યોપપત્તિઃ યોજનાત્મકમુહૂર્તગત્યવસરે દર્શિતાસ્તિ ॥ તતશ્ચ

પંચવિંશસપ્તશતત્રયોદશસહસ્રકૈઃ ।

મુહૂર્તશૈઃ લક્ષમષ્ટાનવતિશ્ચ શતા યદિ ॥ ૬૦૩ ॥

મળડલાંશા અવાપ્યન્તે વ્રૂતાપ્યન્તે તદા કતિ ।

એકેનાન્તર્મુહૂર્તેન રાશિત્રયમિદં લિખેત્ ॥ ૬૦૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

આયો રાશિઃ મુહૂર્તાશરૂપોઽન્યસ્તુ મુહૂર્તકઃ ।

સાવર્ણ્યાર્થમેકવિંશદ્વિશત્યાન્ત્યો નિહન્યતે ॥ ૬૦૫ ॥

એકવિંશા દ્વિશતી સ્યાત્ મધ્યરાશિરથૈતયા ।

હતઃ કોટિદ્વયં લક્ષા દ્વિચત્વારિંશદેવ ચ ॥ ૬૦૬ ॥

પંચશષ્ટિઃ સહસ્રાણિ શતાન્યષ્ટ ભવન્ત્યતઃ ।

પંચવિંશસપ્તશતત્રયોદશસહસ્રકૈઃ ॥ ૬૦૭ ॥

અથવા તો ત્રિરાશિની રીતે ખાત્રી કરો. એ આ પ્રમાણે:—૬૦૧

અંદ્રમંડળ સંપૂર્ણ કરવાનો કાળ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ૧૩૭૨૫ મુહૂર્તશ થાય છે (જે પૂર્વે યોજનાત્મક મુહૂર્તગતિ સમજાવતાં સિદ્ધ કરેલ છે) ૬૦૨.

તે પરથી,

૧૩૭૨૫ મુહૂર્તશોએ જે ૧૦૬૮૦૦ મંડળાંશો આવે તો એક અન્તર્મુહૂર્ત કટલાં મંડળાંશો આવે એમ ત્રણ રાશિ લખવી. ૬૦૩-૬૦૪.

૧૩૭૨૫ : ૧૦૬૮૦૦ : : ૧

આ ત્રણ રાશિમાં આઘ રાશિ મુહૂર્તશરૂપ છે અને છેલ્લી મુહૂર્તરૂપ છે માટે જેઠને સંવર્ણ કરવા માટે છેલ્લી રકમને ૨૨૧ વડે ગુણો. એટલે ૨૨૧ આવશે. ૬૦૫.

एषां भागे हृते लब्धा मुहूर्तगतिरैन्दवी ।

भागात्मिका यथोक्ता च सा खेरपि भाव्यते ॥ ६०८ ॥ कलापकम् ॥

पूर्वोक्तो मण्डलच्छेदराशिः षष्ठ्या मुहूर्तकैः ।

यद्याप्यते मुहूर्त्तेन तदैकेन किमाप्यते ॥ ६०८ ॥

गुणितोऽन्त्येनैककेन मध्यराशिस्तथा स्थितः ।

अष्टादशशतीं त्रिंशां यच्छत्याद्येन भाजितः ॥ ६०९ ॥

भमण्डलपूर्त्तिकालમાનં ભવેત્ સર્વર્ણિતમ્ ।

षष्टीयुक्ता नवशती सहस्राश्चैकविंशतिः ॥ ६१० ॥

उपपत्तिरस्य योजनात्मकगत्यवसरे दर्शितास्ति ॥ ततश्च

एतावद्भिर्मुहूर्त्तांशैः मण्डलच्छेदसंचयः ।

प्रागुक्तश्चेल्लभ्यते तन्मुहूर्त्तेन किमाप्यते ॥ ६११ ॥

सावर्ण्यादाद्यान्तिमयोः गुणयतेऽन्तिम एककः ।

સસસષષ્ઠ્યા ત્રિશત્યા તાદગ્રૂપઃ સ જાયતે ॥ ૬૧૨ ॥

હવે ૨૨૧ ને ૧૦૬૮૦૦ વડે ગુણી તો ૨૪૨૬૫૮૦૦ આવશે. એને ૧૩૭૨૫ વડે ભાગો. એટલે પૂર્વોક્ત ૧૭૬૮ અંશરૂપ અંદ્રની મુહૂર્તગતિ આવશે. ૬૦૫-૬૦૮.

સૂર્યની પણ યથોક્ત અંશાત્મક મુહૂર્તગતિ આ પ્રમાણે નીકળશે:—

પૂર્વોક્ત મંડળછેદની રકમ જો ૬૦ મુહૂર્તો આવે તો એક મુહૂર્તો શું આવે ? ૬૦૮.

૬૦ : ૧૦૬૮૦૦ : : ૧

આમાં ૧૦૬૮૦૦ ને ૬૦ વડે ભાગતાં ૧૮૩૦ આવશે. ૬૦૮.

હવે નક્ષત્રોની અંશાત્મક મુહૂર્તગતિ કાઢવા માટે રીત કહે છે :—

નક્ષત્રમંડળના સંપૂર્ણ કાળમાનને સર્વર્ણિત કરતાં ૨૧૯૬૦ આવે. (જે વાત યોજનાત્મક મુહૂર્તગતિ વખતે સમજાવી છે) ૬૧૦.

હવે ત્રિશશિ આ પ્રમાણે:—

૨૧૯૬૦ મુહૂર્તાંશોએ પૂર્વોક્ત ૧૦૬૮૦૦ મંડળ છેદની રકમ આવે તો એક મુહૂર્તો શું આવે. ૬૧૧.

૨૧૯૬૦ : ૧૦૬૮૦૦ : : ૧

આમાં સર્વર્ણપણા માટે અન્તિમ રકમને ૩૬૭ વડે ગુણી. એટલે ૩૬૭ આવ્યા.

હતોઽનેન મધ્યરાશિશ્ચતસ્રઃ કોટયો ભવેત્ ।
 દ્રે લલ્લે ષણ્ણવતિશ્ચ સહસ્રાઃ ષટ્ શતાનિ ચ ॥ ૬૧૩ ॥
 તસ્યાધ્યરાશિના ભાગે લલ્લ્યા ભાનાં લલ્લાત્મિકા ।
 અષ્ટાદશશતી પંચત્રિંશા મુહૂર્તજા ગતિઃ ॥ ૬૧૪ ॥

इति दिग्योगः तत्प्रसंगात् सीमाविष्कम्भादिनिरूपणं च ॥ ८ ॥

બ્રહ્મા વિષ્ણુર્વસુશ્ચૈવ વરુણાજાભિવૃદ્ધયઃ ।
 પૂષાશ્ચયમોઽગ્નિશ્ચ પ્રજાપતિસ્તતઃ પરમ્ ॥૬૧૫॥
 સોમો રુદ્રો દિતિશ્ચૈવ બૃહસ્પતિસ્તથાપરઃ ।
 સર્પો પરઃ પિતૃનામા ભગોઽર્યમાભિધોઽપિ ચ ॥૬૧૬॥
 સૂરસ્ત્વષ્ટા તથા વાયુરિન્દ્રાગ્ની એકનાયકૌ ।
 મિત્રેન્દ્રનૈઋતા આપો વિશ્વદેવાસ્ત્રયોદશ ॥૬૧૭॥
 અભિવૃદ્ધેરહિર્બુધ્ન ઇત્યાખ્યાન્યત્ર ગીયતે ।
 સોમશ્ચન્દ્રો રવિઃ સૂરઃ ર્દશાખ્યા પરે સુરાઃ ॥૬૧૮॥
 બૃહસ્પતિરપિ પ્રસિદ્ધો ગ્રહ એવ ॥

એને ૧૦૯૮૦૦ વડે ગુણો, ને ૨૧૯૬૦ વડે ભાગો. એટલે $\frac{109800 \times 360}{21960}$ એટલે ૧૮૩૫ આવશે. એ નક્ષત્રોની અંશાત્મક મુહૂર્ત ગતિ આવી. ૬૧૨-૬૧૪.

એ પ્રમાણે 'દિગ્યોગ' નામનું આઠમું દ્વાર સમજાવ્યું અને સાથે સાથે પ્રસંગોપાત્ત સીમા તથા વિષ્કમ્ભ આદિકનું પણ નિરૂપણ કર્યું.

હવે નવમા દ્વાર 'દેવતા' વિષે.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, વસુ, વરુણ, અજ, અભિવૃદ્ધિ, પૂષા, અશ્વ, યમ, અગ્નિ, પ્રજાપતિ, સોમ, રુદ્ર, દિતિ, બૃહસ્પતિ, સર્પ, પિતૃ, ભગ, અર્યમ, સૂર, ત્વષ્ટા, વાયુ, એક નાયક-રૂપ ઇન્દ્ર તથા અગ્નિ, મિત્ર, ઇન્દ્ર, નૈઋત, આપ અને તેર વિશ્વદેવો—આવા નામાભિમાનવાળા દેવો છે.

અભિવૃદ્ધિનું અપર નામ અહિર્બુધ્ન પણ કહેવાય છે. સોમનું ચન્દ્ર અને સૂરનું રવિ અપર નામ છે. બૃહસ્પતિ વળી પ્રસિદ્ધ ગ્રહ પણ છે.

અમી અભિજિદાદીનામુદ્ધનામધિપાઃ સ્મૃતાઃ ।

યેષુ તુષ્ટેષુ નચત્રતુષ્ટી રુષ્ટેષુ તદ્રુષઃ ॥૬૧૬॥ કુલકમ્ ॥

દેવાનામપ્યુદ્ધનાં સ્યુઃ યદધીશાઃ સુરાઃ પરે ।

તત્પૂર્વોપાર્જિતતપસ્તારતમ્યાનુભાવતઃ ॥૬૨૦॥

સ્વામિસેવકભાવઃ સ્યાત્ યત્સુરેષ્વપિ નૃષ્વિવ ।

યથા સુકૃતમૈશ્વર્યતેજઃશક્તિસુખાદિ ચ ॥૬૨૧॥

વિચ્ચાતૌ ચન્દ્રસૂર્યો યૌ સર્વજ્યોતિષ્કનાયકૌ ।

તયોરપ્યપરઃ સ્વામી પરેષાં તર્હિ કા કથા ॥૬૨૨॥

તથા ચ પંચમાંગે । સક્લસ્સ દેવિન્દસ્સ દેવરણ્ણો સોમસ્સ મહાર-
ણ્ણો હમે દેવા આણ્ણાવવાયવયણ્ણાનિદેસે ચિઠંતિ । તં જહા । સોમ-
કાઙ્ગ્યા વા સોમદેવકાઙ્ગ્યા વા વિજ્જુકુમારા વિજ્જુકુમારીઑ અગ્નિકુમારા
અગ્નિકુમારીઑ વાઉકુમારા વાઉકુમારીઑ ચંદા સૂરા ગહા ણસ્થવત્તા
તારારૂવા ઇત્યાદિ ॥

इति देवताः ॥ ९ ॥

તેઓ અભિજિત આદિક નક્ષત્રોના સ્વામી છે. તેઓ તુષ્ટ હોય તો નક્ષત્રો
તુષ્ટમાન થાય છે અને તેઓ રુષ્ટ હોય તો નક્ષત્રો રુષ્ટમાન થાય છે. ૬૧૫-૬૧૬.

દેવતુલ્ય ગણાતા નક્ષત્રોને પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના બીજા દેવો સ્વામિપદે છે-
એ પૂર્વોપાર્જિત તપના તારતમ્યને લીધે સમજવું. મનુષ્યોની જેમ દેવોમાં પણ સ્વામિ-
સેવક ભાવ છે અને ઐશ્વર્ય, તેજ, શક્તિ, તથા સુખાદિક સગળું પુણ્યને અનસારે પ્રાપ્ત
થાય છે. ૬૨૦-૬૨૧.

પ્રસિદ્ધ એવા પણ ચંદ્ર અને સૂર્ય જેઓ સર્વે જ્યોતિષ્કોના નાયકો છે તેઓને
પણ જ્યારે બીજો સ્વામી છે ત્યારે અન્ય વ્યક્તિઓની શી વાત કરવી ? ૬૨૨.

પાંચમા અંગમાં કહ્યું છે કે દેવોના ઇન્દ્ર, દેવોના રાજા, સૌમ્ય મહારાજા-આવો જે
શકેન્દ્ર-તેની આક્ષાણ ઉઠાવવા માટે 'સોમકાયના દેવો, સોમદેવકાયના દેવો, વિદ્યુતકુમારો,
વિદ્યુતકુમારીઓ, અગ્નિકુમારો, અગ્નિકુમારીઓ, વાયુકુમારો, વાયુકુમારીઓ, ચંદ્રો,
સૂર્યો, ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારા ઇત્યાદિ દેવો ખડાને ખડા રહે છે.

૧ સોમકાયના દેવો, સોમદેવકાયના દેવો કેાણુ ? તે સમજવું નથી.

તિસ્રઃ તિસ્રઃ પંચ શતં દ્વે દ્વે દ્વાત્રિંશદેવ ચ ।
 તિસ્રઃ તિસ્રઃ ષટ્ ચ પંચ તિસ્ર એકા ચ પંચ ચ ॥૬૨૩॥
 તિસ્રઃ પંચ સપ્ત ચ દ્વે દ્વે પંચૈકૈકિકા દ્વયોઃ ।
 પંચ ચતસ્રઃ તિસ્રશ્ચ તત્ એકાદશ સ્મૃતાઃ ॥ ૬૨૪ ॥
 ચતસ્રશ્ચ ચતસ્રશ્ચ તારાસંખ્યાભિજિત્ક્રમાત્ ।
 જ્ઞેયાન્યુદુવિમાનાનિ તારાશબ્દાત્ બુધૈરિહ ॥ ૬૨૫ ॥
 ન પુનઃ પંચમજ્યોતિર્ભેદગાઃ કિલ તારકાઃ ।
 વિજાતીયઃ સમુદાયી વિજાતીયોચ્ચયાન્ન હિ ॥ ૬૨૬ ॥
 પ્રથીયાંસિ વિમાનાનિ નક્ષત્રાણાં લઘૂનિ ચ ।
 તારકાણાં તતોઽપ્યૈક્યં યુક્તિઃ સાસહિ નાનયોઃ ॥૬૨૭॥
 કિંચ કોટાકોટિરૂપા તારાસંખ્યાતિરિચ્યતે ।
 અષ્ટાવિંશતિરૂપા ચ ચૃક્ષસંખ્યા વિલીયતે ॥૬૨૮॥

એ પ્રમાણે ' દેવતા ' નામનું નવમું દ્વાર થયું.

હવે દરેક નક્ષત્રના તારાઓની સંખ્યા કહે છે:—

અભિજિતથી માંડીને સર્વે અઠ્યાવીશે નક્ષત્રોના ' તારા 'ની સંખ્યા અનુક્રમે નીચે મુજબ છે:—ત્રણ, ત્રણ, પાંચ, સાત, બે, બે, બત્રીસ, ત્રણ, ત્રણ, છ, પાંચ, ત્રણ, એક, પાંચ, ત્રણ, પાંચ, સાત, બે, બે, પાંચ, એક, એક, પાંચ, ચાર, ત્રણ, અગ્યાર, ચાર, અને ચાર. ૬૨૩-૬૨૪.

અહિં ' તારા ' એ શબ્દનો અર્થ ' નક્ષત્રોનાં વિમાનો ' સમજવો, જ્યોતિષકના પાંચમા લેહરૂપ તારા નહિં; કેમકે વિજાતીયનો સમુચ્ચય કહ્યાથી સમુદાયી વિજાતીય ક્રેબાચ નહિં.

વળી નક્ષત્રોનાં વિમાનો મ્હોટાં છે અને તારાઓનાં ન્હાનાં છે—તે વાત પણ ' તે જોઇ એક વસ્તુ નથી ' એમ બતાવે છે. વળી તારાઓની સંખ્યા કોટાકોટિ છે અને નક્ષત્રો તો ફક્ત અઠ્યાવીશ જ છે. ૬૨૫-૬૨૮.

તત્ દ્વિત્ર્યાદિવિમાનેશઃ સ્યાત્ દેવોઽભિજિતાદિકઃ ।

ગૃહદ્વયાદ્યધિપતિઃ યથા કશ્ચિન્મહર્ધિકઃ ॥ ૬૨૯ ॥

એવં ચ ન કાપ્યુપપત્તિઃ તારાસંખ્યાપ્રયોજનં ચ ॥

વારુણ્યાં દશમી ત્યાજ્યા દ્વિતીયા પૌષ્ણમે તથા ।

શેષોઽહ્વશુભા સ્વસ્વતારાસંખ્યાસમા તિથિઃ ॥ ૬૩૦ ॥

इति तारासंख्या ॥ १० ॥

ગોશીર્ષપુદ્ગલનાં યા દીર્ઘા શ્રેણિસ્તદાકૃતિઃ ।

ગોશીર્ષાવલિસંસ્થાનમભિજિત્ કથિતં તતઃ ॥ ૬૩૧ ॥

કાસારામં શ્રવણમં પદ્મિપંજરસંસ્થિતા ।

ધનિષ્ઠા શતતારા ચ પુષ્પોપચારસંસ્થિતા ॥ ૬૩૨ ॥

पूर्वोत्तराभद्रपदे अर्धार्धवापिकोपमे ।

एतदर्धद्वययोगे पूर्णा वाप्याकृतिर्भवेत् ॥ ६३३ ॥

કોઈ મહા સમૃદ્ધ માણસને જે ત્રણ કે વિશેષ ઘર હોય છે તેમ આ અભિજિત આદિક દેવને પણ જે ત્રણ કે વિશેષ વિમાન હોય છે. ૬૨૯.

એવી રીતે છે એટલે જેને એક ઠરાવવા કોઈ રીતે યુક્તિમત્ નથી. તારાઓની સંખ્યાનું તો અહિં પ્રયોજન જ નથી.

શતતારા નક્ષત્રમાં દશમી અશુભ છે, રેવતીમાં દ્વિતીયા અશુભ છે, શેષ નક્ષત્રોમાં તેમના તેમના તારાઓની સંખ્યા હોય તે સંખ્યાવાળી તિથિ અશુભ છે. એ અશુભ તિથિઓ વળ્ય છે.

એ પ્રમાણે ‘ તારાસંખ્યા ’ નામક દ્વાર વિષે વિવેચન સંપૂર્ણ.

હવે નક્ષત્રોના આકાર વિષે કહે છે. (દ્વાર ૧૧ મું).

અભિજિત નક્ષત્ર ગાયોના શ્રેણિબંધ મસ્તકો હોય એ આકારે છે એટલે કે એનું ગોશીર્ષાવલિ જેવું સંસ્થાન છે. ૬૩૧.

શ્રવણનક્ષત્ર તળાવને આકારે છે, ધનિષ્ઠા પક્ષિના-પાંજરાને આકારે છે અને શતતારા પુષ્પમાળાને આકારે છે. ૬૩૨.

પૂર્વ ભાદ્રપદા અને ઉત્તર ભાદ્રપદા જેઠ અરધી અરધી વાવને આકારે છે, અને જેને લેગા એક આખી વાવ જેવો આકાર છે. ૬૩૩.

પૌષ્ણં ચ નૌસમાકારં અશ્વસ્કન્ધાભમશ્ચિનમ્ ।
 ભરણી ભગસંસ્થાનાં તુરધારેવ કૃત્તિકા ॥ ૬૩૪ ॥
 શકટોદ્ધીસમા બ્રાહ્મી માર્ગ મૃગશિરસ્સમમ્ ।
 આર્દ્રા રુધિરવિન્દ્રાભા પુનર્વસૂ તુલોપમૌ ॥ ૬૩૫ ॥
 વર્ધમાનકસંસ્થાનઃ પુષ્યોઽશ્લેષાકૃતિઃ પુનઃ ।
 પતાકાયા ઇવ મઘાઃ પ્રાકારાકારચારવઃ ॥ ૬૩૬ ॥
 પૂર્વોત્તરે ચ ફાલ્ગુન્યાવર્ધપલ્યંકસંસ્થિતે ।
 અત્રાપ્યેતદ્વયયોગે પૂર્ણા પલ્યંકસંસ્થિતિઃ ॥ ૬૩૭ ॥
 હસ્તો હસ્તાકૃતિશ્ચિત્રા સંસ્થાનતો ભવેચ્ચથા ।
 મુખમણ્ડનરૈપુષ્પં સ્વાતિઃ કીલકસંસ્થિતા ॥ ૬૩૮ ॥
 વિશાખા પશુદામાભા રાધૈકાવલિસંસ્થિતા ।
 ગજદન્તાકૃતિઃ જ્યેષ્ઠા મૂલં વૃશ્ચિકપુચ્છવત્ ॥ ૬૩૯ ॥
 ગજવિક્રમસંસ્થાનાઃ પૂર્વાષાઢાઃ પ્રકીર્તિતા : ।
 આષાઢાશ્ચોત્તરાઃ સિંહોપવેશનસમા મતાઃ ॥ ૬૪૦ ॥

રેવતીનક્ષત્ર વહાણુ જેવું છે, અશ્વિની અશ્વ-ઘોડાની ખાંધ જેવું છે, ભરણી ભગાકારે છે અને કૃત્તિકા અશ્વની ધાર જેવું છે. ૬૩૪.

રોહિણી ગાડાની ઉઘને આકારે છે; મૃગશિર મૃગ એટલે હરણના શીર-મસ્તક સરખું છે, આર્દ્રા લોહીના બિન્દુ જેવું છે અને પુનર્વસૂ તુલા એટલે ત્રાજવાને આકારે છે. ૬૩૫.

પુષ્ય નક્ષત્ર સ્વસ્તિક સરખું, અશ્લેષા પતાકા-ધજના આકારનું, અને મઘા કોષ કિણ્વાના આકારનું છે. ૬૩૬.

પૂર્વા અને ઉત્તરા ફાલ્ગુની-બેઉ અરધા અરધા પલંગને આકારે છે એટલે બેઉ અડધીઆં થઇને આખા પલંગનો આકાર થાય છે. ૬૩૭.

હસ્ત નક્ષત્ર હાથને આકારે, ચિત્રા મુખના મંડનભૂત સ્વર્ણપુષ્પને આકારે અને સ્વાતિ ખીલાને આકારે છે. ૬૩૮.

વિશાખા પશુના દામણુ જેવું, રાધા એકાવલી હાર જેવું, જ્યેષ્ઠા હાથીના દાંત જેવું અને મૂળ વીંછીના પુચ્છ જેવું છે. ૬૩૯.

પૂર્વાષાઢા હાથીના પગલા જેવું અને ઉત્તરાષાઢા બેઠેલા સિંહના આકારનું છે. ૬૪૦.

લોકે તુ રત્નમાલાયામ્

તુરગમુખસદૃક્ષં યોનિરૂપં તુરાભમ્
શકટસમમથૈણસ્યોત્તમાંગેન તુલ્યમ્ ।
મણિગૃહશરચક્રનાભિશાલોપમ ભમ્
શયનસદૃશમન્યઞ્ચાત્ર પર્યંકરૂપમ્ ॥ ૬૪૧ ॥

હસ્તાકારનિભં ચ મૌતિકનિભં ચાન્યત્ પ્રવાલોપમમ્
ધિષ્ણયં તોરણવત્સ્થિતં મણિનિભં સત્કુણ્ડલામં પરમ્ ।
ક્રુધ્યત્કેસરિવિક્રમેણ સદૃશં શય્યાસમાનં પરમ્
ચાન્યદન્તિવિલાસવત્સ્થિતમતઃ શૃંગાટકવ્યક્તિ ચ ॥ ૬૪૨ ॥

ત્રિવિક્રમામં ચ મૃદંગરૂપમ્
વૃત્તં તતોઽન્યદ્યમલદ્વયાભમ્ ।
પર્યંકરૂપં મુરજાનુકાર—
મિત્યેવમશ્વાદિભચક્રરૂપમ્ ॥ ૬૪૩ ॥

इत्याकृतिः ॥ ११ ॥

સસષષ્ટિલવૈઃ સસર્વિશ્યાભ્યધિકાન્યથ ।
યોગો નવમુહૂર્તાનિ શશિનાભિજિતો મતઃ ॥ ૬૪૪ ॥

રત્નમાળા નામનો ગ્રંથ જે લોકોમાં માન્ય છે તેમાં તેા આશ્વનીથી માંડીને અકૃત્યા-
વીશે નક્ષત્રોનો આકાર અનુક્રમે નીચે મુજબની વસ્તુઓ જેવો કહ્યો છે :—અશ્વતું મુખ,
યોનિ, કુર, ગાડું, મૃગનું મસ્તક, મણિ, ઘર, શર, ચક્રની નાભિ, શાલતું વૃક્ષ, શય્યા,
પદાંગ, હસ્ત, મોડિતક, પ્રવાલ, તોરણ, મણિ, કુંડળ, કોપાયમાન સિંહનો પંજે, શય્યા,
બુલતો હાથી, શીંગોડું, ત્રણ પગલાં, મૃદંગ, વર્તુળ, બે જોડલાં, પદાંગ અને મુરજ.
૬૪૧-૬૪૩.

એ પ્રમાણે નક્ષત્રોની આકૃતિ વિષે સમજવું.

હવે નક્ષત્રોના સૂર્ય-ચંદ્ર સાથે સંયોગકાળના માન વિષે. (દ્વાર ૧૨ મું).

એમાં પ્રથમ ચંદ્રમા સાથે સંયોગકાળના માન વિષે.

અભિજિત નક્ષત્રોના ચંદ્રમા સાથે સાધિક ૬૬૭ મુહૂર્ત પ્રમાણે યોગ રહે છે. ૬૪૪.

જ્યેષ્ઠાશ્લેષાભરણ્યાદ્રાં સ્વાતિશ્ચ શતતારિકા ।
 મુહૂર્ત્તાનિ પંચદશ યોગ ણાં સુધાંશુના ॥ ૬૪૫ ॥
 ઉત્તરાત્રિતયં બ્રાહ્મી વિશાખા ચ પુનર્વસૂ ।
 પંચચત્વારિંશદેષાં મુહૂર્ત્તાન્ યોગ ઇન્દુના ॥ ૬૪૬ ॥
 પંચદશાનાં શેષાણામુદૂનાં શશિના સહ ।
 યોગસ્ત્રિંશન્મુહૂર્ત્તાનીત્યેવમાહુઃ જિનેશ્વરઃ ॥ ૬૪૭ ॥

પ્રયોજનં તુ ણામ્ ।

મૃતે સાધૌ પંચદશમુહૂર્ત્તે નૈવ પુત્રકઃ ।
 એકઃ ત્રિંશન્મુહૂર્ત્તૈસ્તુ ક્ષેપ્યઃ શેષૈસ્તુ ભૈરુભૌ ॥ ૬૪૮ ॥
 એતાન્યર્ધસાર્ધસમક્ષેત્રાણ્યાહુઃ યથાક્રમમ્ ।
 અથૈષાં રવિણા યોગો યાવત્કાલં તદુચ્યતે ॥ ૬૪૯ ॥
 મુહૂર્ત્તૈરેકવિંશત્યાઢ્યાનિ રાત્રિંદિવાનિ ષદ્ ।
 અર્ધક્ષેત્રાણામુદૂનાં યોગો વિવસ્વતા સહ ॥ ૬૫૦ ॥

જ્યેષ્ઠા, અશ્લેષા, ભરણિ, આદ્રા, સ્વાતિ તથા શતતારા—એ છ નક્ષત્રોનો ચંદ્રમા સાથે ૧૫ મુહૂર્ત્તપ્રમાણુ યોગ રહે છે. ૬૪૫.

ઉત્તરા શ્રાવશુની, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરા ભાદ્રપદા, બ્રાહ્મી, વિશાખા અને પુનર્વસૂ એ છનો ચંદ્રમા સાથે ૪૫ મુહૂર્ત્ત સુધી યોગ રહે છે. ૬૪૬.

શેષ પંદર નક્ષત્રોનો ચંદ્રમા સાથે ૩૦ મુહૂર્ત્ત પર્યન્ત યોગ રહે છે. ૬૪૭.

અહિં સંયોગકાળ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે—

પંદર મુહૂર્ત્ત સંયોગકાળ હોય એવા નક્ષત્રમાં જે કોઈ સાધુ કાળ કરે તો એક પાણુ પુતળું કરવું નહિ. ત્રીશ મુહૂર્ત્ત સંયોગકાળ હોય એવા નક્ષત્રમાં સાધુ કાળ કરે તો એક પુતળું કરવું. બાકીના હરકોઈ નક્ષત્રમાં સાધુ કાળ કરે તો બે પુતળાં કરવાં. ૬૪૮.

આ ત્રણ પ્રકારના નક્ષત્રો અનુક્રમે અર્ધક્ષેત્રી, સાર્ધક્ષેત્રી, અને સમક્ષેત્રી સમજવાં. ૬૪૯.

હવે સૂર્ય સાથે સંયોગકાળના માન વિષે કહેવાનું કે—

આ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા એમાંના અર્ધક્ષેત્રી નક્ષત્રોનો સૂર્ય સાથે યોગ ૬ અહોરાત્ર અને ૨૧ મુહૂર્ત્ત હોય છે; સાર્ધક્ષેત્રી નક્ષત્રોનો યોગ ૨૦ અહોરાત્ર અને ૩ મુહૂર્ત્ત હોય

સાર્ધચ્છેત્રાણાં તુ ભાનાં યોગો વિવસ્વતા સહ ।
 ત્રિભિર્મુહૂર્તૈર્યુક્તાનિ રાત્રિદિવાનિ વિંશતિઃ ॥ ૬૫૧ ॥
 સમચ્છેત્રાણામુદૂનાં અહોરાત્રાંશ્ચયોદશ ।
 મુહૂર્તૈશ્ચ દ્વાદશભિરધિકાન્ રવિસંગતિઃ ॥ ૬૫૨ ॥
 રાત્રિદિવાનિ ચત્વારિ ષણ્મુહૂર્તાધિકાનિ ચ ।
 નક્ષત્રમભિજિત્ ચારં ચરત્યુષ્ણરુચા સહ ॥ ૬૫૩ ॥

અત્રાયમામ્નાયઃ ।

સપ્તષષ્ટ્યુદ્ભવાનંશાનહોરાત્રસ્ય યાવતઃ ।
 યન્નક્ષત્રં ચરત્યત્ર રજનીપતિના સહ ॥ ૬૫૪ ॥
 તન્નક્ષત્રં તાવતોઽહોરાત્રસ્ય પંચમાન્ લવાન્ ।
 ભાનુના ચરતીત્યત્ર દૃષ્ટાન્તોઽપ્યુચ્યતે યથા ॥ ૬૫૫ ॥
 સપ્તષષ્ટિલવાનેકવિંશતિં શશિના સહ ।
 ચરત્યભિજિત્ અર્કેણ તાવતઃ પંચમાન્ લવાન્ ॥ ૬૫૬ ॥
 અહોરાત્રસ્ય હતિ શેષઃ ॥
 અથૈકવિંશતિઃ પંચમક્તા દિનચતુષ્ટયમ્ ।
 દયાદેકોંશકઃ શેષસ્ત્રિંશતા સ નિહન્યતે ॥ ૬૫૭ ॥
 જાતા ત્રિંશત્ અથૈતસ્યાઃ પંચભિઃ ભજને સતિ ।
 ષણ્મુહૂર્તાઃ કરં પ્રાપ્તા એવં સર્વત્ર ભાવના ॥ ૬૫૮ ॥

છે; જ્યારે સપ્તેત્રી નક્ષત્રોનો યોગ ૧૩ અહોરાત્ર અને ૧૨ મુહૂર્ત હોય છે. ૧૧ીં અભિજિત નક્ષત્રનો યોગ ૪ અહોરાત્ર ને ૬ મુહૂર્ત હોય છે. ૬૪૯-૬૫૩.

અહિં સમજણ આ પ્રમાણે છે:—

એક નક્ષત્રનો એક અહોરાત્રના જેટલા સડસઠમા ભાગ સુધી ચંદ્રમા સાથે યોગ હોય તેના પાંચમા ભાગના અહોરાત્ર સુધી સૂર્ય સાથે યોગ હોય. ૬૫૪-૬૫૫.

દૃષ્ટાન્ત તરીકે:—

અભિજિત નક્ષત્રનો ચંદ્રમા સાથે યોગ ૩૬ અહોરાત્ર છે ત્યારે તે પરથી તેના સૂર્ય સાથે યોગ ૩૬ અહોરાત્ર થાય. (૩૬ અહોરાત્ર=૪ અહોરાત્ર, ૬ મુહૂર્ત.) ૬૫૫-૬૫૮.

તથાહુઃ ।

જં રિલ્લ્લં જાવઙ્ગ વચ્ચઙ્ગ ચંદેશ્શ ભાગસત્તઠ્ઠી ।
સ પણ્ણમાગે રાઙ્ગંદિયસ્સ સુરેણ તાવઙ્ગ ॥ ૬૫૬ ॥

સત્તષષ્ઠિઃ તદર્ધં ચ ચતુસ્ત્રિંશં તથા શતમ્ ।
સમાર્ધસાર્ધચ્ચેત્રેષુ સત્તષષ્ઠિલવાઃ ક્રમાત્ ॥ ૬૬૦ ॥

ઇતિ સ્વર્યેન્દુયોગાદ્ધામાનમ્ ॥ ૧૨ ॥

ઋત્ત્રેષુ યેષુ માસાનાં પ્રાયઃ પરિસમાપ્તયઃ ।
તાનિ માસસમાખ્યાનિ સ્યુઃ ઋત્ત્રાણિ કુલાખ્યયા ॥ ૬૬૧ ॥
પ્રાયોગ્રહણતશ્ચાત્ર કદાપ્યુપકુલોડુભિઃ ।
સમાપ્તિઃ જાયતે માસાં મૈઃ કુલોપકુલૈરપિ ॥ ૬૬૨ ॥
કુલોડુભ્યોઽધસ્તનાનિ ભવન્ત્યુપકુલાન્યથ ।
સ્યુઃ કુલોપકુલાખ્યાનિ તેભ્યોઽપ્યધસ્તનાનિ ચ ॥ ૬૬૩ ॥

એવી રીતે સર્વત્ર ભાવના કરી લેવી.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે “ એક નક્ષત્રોના એક અહોરાત્રના જેટલા સડસડીઆ ભાગ સુધી ચંદ્રની સાથે સંયોગ હોય તેના પાંચમા ભાગના અહોરાત્ર સુધી સૂર્ય સાથે સંયોગ હોય. ” ૬૫૬.

સમક્ષેત્રી નક્ષત્રોની બાબતમાં ૬૭, અર્ધક્ષેત્રી નક્ષત્રોની બાબતમાં ૩૩૧ અને સાર્ધ-ક્ષેત્રી નક્ષત્રોની બાબતમાં ૧૩૪ સડસડીઆ ભાગ સમજવા. ૬૬૦.

એ પ્રમાણે સૂર્ય-ચંદ્ર સાથે નક્ષત્રોના સંયોગકાળનું માન કહ્યું.

હવે નક્ષત્રોના કુલાદિક વિષે (દ્વાર ૧૩ મું).

પ્રાયઃ જે નક્ષત્રોમાં માસ પૂરા થાય છે તે નક્ષત્રો કુળે કરીને તે માસના નામના હોય છે. અહિં ‘ પ્રાયઃ ’ શબ્દથી એમ સમજવાનું છે કે કુળનક્ષત્રોથી જ નહિ પણ કદાચિત્ ઉપકુળ અને કુલોપકુલ નક્ષત્રોથી પણ માસ પૂર્ણ થાય છે. ૬૬૧-૬૬૨.

કુળ નક્ષત્રોથી નીચેનાં ઉપકુળ નક્ષત્રો હોય છે અને એથી પણ નીચેના કુલોપકુલ નક્ષત્રો છે. ૬૬૩.

તાનિ ચૈવમાહુઃ ।

કુલભાન્યશ્ચિની પુણ્યો મઘા મૂલોત્તરાત્રયમ્ ।
 દ્વિદૈવતં મૃગશ્ચિત્રાકૃત્તિકાવાસવાનિ ચ ॥ ૬૬૪ ॥
 ઉપકુલ્યાનિ ભરણી બ્રાહ્મં પૂર્વાત્રયં કરઃ ।
 એન્દ્રમાદિત્યમશ્લેષા વાયઠ્યં પૌષ્ણવૈષ્ણવે ॥ ૬૬૫ ॥
 કુલોપકુલભાન્યાર્દ્રાભિજિન્મૈત્રાણિ વારુણમ્ । ઇતિ ॥

કુલાદિપ્રયોજનં ત્વિદમ્ ।

પૂર્વેષુ જાતા દાતારઃ સંગ્રામે સ્થાયિનાં જયઃ ।
 અન્યેષુ ત્વન્યસેવાર્તા યાયિનામસદાજયઃ ॥ ૬૬૬ ॥
 ઇતિ કુલાધાખ્યાનિરૂપણમ્ ॥ ૧૩ ॥

ધનિષ્ઠાથોત્તરાભદ્રપદાશ્ચિની ચ કૃત્તિકાઃ ।
 માર્ગઃ પુણ્યશ્રૈવ મઘા ઉત્તરાફાલ્ગુનીતિ ચ ॥ ૬૬૭ ॥
 ચિત્રા વિશાખા મૂલં ચોત્તરાષાઢા યથાક્રમમ્ ।
 શ્રાવણાદિમાસરાકાઃ પ્રાયઃ સમાપયન્તિ યત્ ॥ ૬૬૮ ॥

અશ્વિની, પુણ્ય, મઘા, મૂળ, ત્રણ ‘ઉત્તરા’, વિશાખા, મૃગશીર્ષ, ચિત્રા, કૃત્તિકા અને ધનિષ્ઠા—આ બાર કુળનક્ષત્રો છે. ભરણી, રોહિણી, ત્રણ ‘પૂર્વા’, હસ્ત, જ્યેષ્ઠા, પુનર્વસુ, અશ્લેષા, સ્વાતિ, રેવતી તથા શ્રવણ—આ બાર ઉપકુળ નક્ષત્રો છે. અને આર્દ્રા, અભિજિત, અનુરાધા તથા શતતારા—આ ચાર કુળોપકુળ નક્ષત્રો છે. ૬૬૪-૬૬૫.

કુળાદિકતું પ્રયોજન આ પ્રમાણે:—

કુળનક્ષત્રોમાં જન્મેલા દાતાર થાય છે અને એઓનો સંગ્રામને વિષે જય થાય છે. આકીના નક્ષત્રોમાં જન્મેલા પરાધીનતાથી પીડાતા—હુણી હોય છે અને એમનો સંગ્રામમાં જય અનિશ્ચિત છે—એઓ સદા વિજયી થતા નથી. ૬૬૬.

એ પ્રમાણે નક્ષત્રોના કુળાદિકતું નિરૂપણ કર્યું.

હવે (નક્ષત્રોને) અભાવાસ્યા અને પૂર્ણિમાના યોગ વિષે કહે છે:—(દ્વાર ૧૪).

ધનિષ્ઠા, ઉત્તરા ભદ્રપદા, અશ્વિની, કૃત્તિકા, મૃગશીર્ષ, પુણ્ય, મઘા, ઉત્તરા ફાલ્ગુની, ચિત્રા, વિશાખા, મૂળ અને ઉત્તરાષાઢા—એ નક્ષત્રો અનુક્રમે પ્રાયઃ શ્રાવણાદિક માસોના પૂર્ણિમાઓને પૂર્ણ કરે છે. ૬૬૭-૬૮.

તત એવ પૂર્ણિમાનાં દ્વાદશાનામપિ ક્રમાત્ ।

ઘષામુદૂનાં નામ્ના સ્યુઃ નામધેયાનિ તદ્યથા ॥ ૬૬૬ ॥

શ્રાવિષ્ઠી ચ પ્રૌષ્ઠપદી તથૈવાશ્વયુજીત્યપિ ।

કાર્ત્તિકી માર્ગશીર્ષી ચ પૌષી માઘી ચ ફાલ્ગુની ॥ ૬૭૦ ॥

ચૈત્રી ચ વૈશાખી જ્યેષ્ઠી મૌલીત્યાહ્યા તથા પરા ।

આષાઢીત્યન્વિતા ઇતાઃ સદારૂઢાશ્ચ કર્હિચિત્ ॥ ૬૭૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્રાવિષ્ઠા સ્યાદ્ધનિષ્ઠેતિ તયેન્દુયુક્તયાન્વિતા ।

શ્રાવિષ્ઠી પૌર્ણમાસી સ્યાત્ એવમન્યા અપિ સ્ફુટમ્ ॥ ૬૭૨ ॥

યદા ચોપકુલાહ્યાનિ સમાપયન્તિ પૂર્ણિમાઃ ।

પાશ્ચાત્યાનિ તદૈતેભ્યઃ શ્રવણાદીન્યનુક્રમાત્ ॥ ૬૭૩ ॥

રાકાસ્ત્વિમાઃ સમાપ્યન્તે કુલોપકુલભૈઃ યદા ।

તદોપકુલપાશ્ચાત્યૈઃ અભિજિત્પ્રમુખૈરિહ ॥ ૬૭૪ ॥

યદ્યપ્યભિજિતા ક્વાપિ રાકાપૂર્તિઃ ન દૃશ્યતે ।

શ્રુતિયોગાત્તથાપ્યેતત્ રાકાપૂરકમુચ્યતે ॥ ૬૭૫ ॥

અને તેથી જ તે નક્ષત્રોનાં નામથી અનુક્રમે બારે પૂર્ણિમાઓનાં નામ પડ્યાં છે. ૬૬૬.

જેમકે શ્રાવણી, ભાદ્રપદી, આશ્વિની, કાર્તિકી, માર્ગશીર્ષી, પૌષી, માઘી, ફાલ્ગુની, ચૈત્રી, વૈશાખી, જ્યેષ્ઠી અથવા મૌલી અને આષાઢી. આ બારે નામ અન્વયયુક્ત છે અને કયાંય કયાંય તેો સદારૂઢ છે. ૬૭૦-૬૭૧.

ધનિષ્ઠા એટલે શ્રાવિષ્ઠા;—એની પૂર્ણિમા શ્રાવિષ્ઠી કે શ્રાવણી કહેવાય છે. એવી રીતે બીજી પૂર્ણિમાઓ પણ સમજવી. ૬૭૨.

વળી જ્યારે ઉપકુળ નક્ષત્રો પૂર્ણિમાઓને સમાપ્ત કરે છે ત્યારે તેઓથી (ઉપકુળ નક્ષત્રોથી) પૂર્વનાં શ્રવણાદિક નક્ષત્રો અનુક્રમે અમાવાસ્યાને સમાપ્ત કરે છે. ૬૭૩.

આ પૂર્ણિમાઓને વળી જ્યારે કુળોપકુળ નક્ષત્રો સમાપ્ત કરે છે ત્યારે ઉપકુળોથી પાછલાં અભિજિત્ આદિક નક્ષત્રો અમાવાસ્યાને સમાપ્ત કરે છે. ૬૭૪.

જો કે અભિજિત્ નક્ષત્ર પૂર્ણિમા સમાપ્ત કરતું કયાંય દીકું નથી, તેપણુ ફક્ત શ્રુતિયોગથી એટલે કે સાંભળવા માત્રથી એને પૂર્ણિમાનું પૂરક કહ્યું છે. ૬૭૫.

યસ્મિન્ ઋત્ત્વે પૂર્ણિમા સ્યાત્તતઃ પંચદશેઽથવા ।
ચતુર્દશેઽમાવાસ્યા સ્યાત્ ગણને પ્રાતિલોમ્યતઃ ॥ ૬૭૬ ॥

તદ્યથા । માઘે રાકા મઘોપેતાઽમાવાસ્યા ચ સવાસવા ।
સવાસવાયાં રાકાયાં શ્રાવણે સા મઘાન્વિતા ॥ ૬૭૭ ॥
એવમન્યત્રાપિ ભાવ્યમ્ ॥

इति अमावास्यापूर्णिमायोगकीर्त्तनम् ॥ १४ ॥

યદા યદા યૈર્નક્ષત્રૈરસ્તં યાતૈઃ સમાપ્યતે ।
અહોરાત્રઃ તાનિ વચ્ચૈ નામગ્રાહં યથાક્રમમ્ ॥ ૬૭૭ ॥
તદા સમાપ્યતે ઋત્ત્વૈઃ રાત્રિરપ્યેભિરેવ યત્ ।
ઉચ્યતે રાત્રિનક્ષત્રાણ્યપ્યમૂન્યેવ તદ્બુધૈઃ ॥ ૬૭૮ ॥

સમાપ્યતિ તત્રાધ્યાનહોરાત્રાંશ્ચતુર્દશ ।
નભોમાસ્યુત્તરાષાઢા સસૈતાન્ અભિજિત્ તદા ॥ ૬૭૯ ॥

જે નક્ષત્રમાં પૂર્ણિમા થાય તેથી પ્રતિલોમ ગણુતાં પંદરમે અથવા ચૌદમે નક્ષત્રે અમાવાસ્યા થાય. ૬૭૬.

જેમકે,

માહ માસમાં પૂર્ણિમાને મઘાનેા યોગ હોય અને અમાવાસ્યાને વાસવનેા યોગ હોય ત્યારે શ્રાવણ માસમાં પૂર્ણિમાને વાસવનેા યોગ હોય અને અમાવાસ્યાને મઘાનેા યોગ હોય. ૬૭૭.

એ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ જાણવું.

એ પ્રમાણે અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમાના યોગ વિષે કહ્યું.

હવે એક વર્ષના પ્રત્યેક મહિનામાં, કયા કયા નક્ષત્રો કેટલા કેટલા અહોરાત્ર પર્યન્ત હોય છે તે અનુક્રમે નામવાર કહીએ છીએ. ૬૭૭. (દ્વાર ૧૫ સુ')

આ નક્ષત્રો અનુક્રમ અહોરાત્રની સમાપ્તિ પર્યન્ત હોય છે. એઓ વડે રાત્રિ સમાપ્ત થાય છે તેથી તેઓને રાત્રિનાં નક્ષત્રો પણ કહે છે. ૬૭૮.

શ્રાવણ માસમાં પહેલા ચૌદ અહોરાત્ર સંપૂર્ણ થતાં સુધી ઉત્તરાષાઢા હોય છે, પછીના સાત અહોરાત્ર સંપૂર્ણ થતાં સુધી અભિજિત્ નક્ષત્ર હોય છે, પછીના આઠ

તતઃ શ્રવણમપ્યષ્ટાવેકોનત્રિંશદિત્યભૂત ।
 ધનિષ્ઠા શ્રાવણસ્યાન્ત્યમહોરાત્રં તતો નયેત્ ॥ ૬૮૦ ॥
 નયેત્ ધનિષ્ઠાહોરાત્રાન્ ભાદ્રસ્યાદ્યાંશ્ચતુર્દશ ।
 તતઃ શતભિષક્ સપ્ત પૂર્વા ભદ્રપદાષ્ટ ચ ॥ ૬૮૧ ॥
 સોત્તરાન્ત્યમહોરાત્રં સૈવેષસ્ય ચતુર્દશ ।
 તતઃ પૌષ્ણં પંચદશ ચરમં ચૈકમશ્વિની ॥ ૬૮૨ ॥
 અશ્વિન્યેવ કાર્ત્તિકસ્ય નયત્યાદ્યાંશ્ચતુર્દશ ।
 અહોરાત્રાન્ પંચદશ મરણ્યેકં ચ કૃત્તિકાઃ ॥ ૬૮૩ ॥
 સમાપયન્તિ તા એવ સહસ્યાદ્યાંશ્ચતુર્દશ ।
 બ્રાહ્મી પંચદશાન્ત્યં ચ મૃગશીર્ષ સમાપયેત્ ॥ ૬૮૪ ॥
 પૌષસ્યાપિ તદેવાદ્યાનહોરાત્રાન્ સમાપયેત્ ।
 ચતુર્દશ તથાર્દ્રાષ્ઠૌ તતઃ સપ્ત પુનર્વસૂ ॥ ૬૮૫ ॥
 પુણ્યોઽસ્યાન્ત્યમહોરાત્રં માઘેઽપ્યાદ્યાંશ્ચતુર્દશ ।
 સમાપયેત્ પંચદશાશ્લેષા તથાન્તિમં મઘાઃ ॥ ૬૮૬ ॥

અહોરાત્ર સંપૂર્ણ થતાં સુધી શ્રવણ હોય છે. છેલ્લો ત્રીશમે અહોરાત્ર ધનિષ્ઠા પૂર્ણ કરે છે. ૬૭૯-૬૮૦.

ભાદ્રપદ માસમાં પહેલા ચૌદ અહોરાત્ર સંપૂર્ણ થતાં સુધી ધાનષ્ઠા હોય, પછીના સાત સંપૂર્ણ થતાં સુધી શતતારા હોય, પછીના આઠ સુધી પૂર્વાભાદ્રપદા હોય. છેલ્લા અહોરાત્રને ઉત્તરા ભાદ્રપદા સંપૂર્ણ કરે. ૬૮૧.

આસો માસમાં પહેલા ચૌદ અહોરાત્ર પુરાં થતાં સુધી ઉત્તરા ભાદ્રપદા હોય, પછીના પંદર પૂર્ણ થતાં સુધી પૌષ્ણ-રેવતી હોય, છેલ્લો ત્રીશમે અહોરાત્ર અશ્વિની પૂર્ણ કરે. ૬૮૨.

કાર્તિક માસમાં પહેલા ચૌદ અહોરાત્ર અશ્વિના હોય, પછીના પંદર અહોરાત્ર ભરણી હોય, અને છેલ્લો એક અહોરાત્ર કૃત્તિકા આવીને પૂર્ણ કરે. ૬૮૩.

માગશર માસમાં પહેલા ચૌદ અહોરાત્ર સંપૂર્ણ થતાં સુધી કૃત્તિકા હોય, પછીના પંદર પૂર્ણ થતાં સુધી બ્રાહ્મી હોય અને છેલ્લો એક અહોરાત્ર મૃગશીર પૂર્ણ કરે. ૬૮૪.

પોસ માસના પહેલા ચૌદ અહોરાત્ર મૃગશીર્ષ પૂર્ણ કરે, પછીના આઠ આર્દ્રા પૂર્ણ કરે, પછીના સાત પુનર્વસુ પૂર્ણ કરે. છેલ્લો ત્રીશમે અહોરાત્ર પુષ્ય પૂર્ણ કરે. ૬૮૫-૬૮૬.

માઘ માસના પહેલા ચૌદ અહોરાત્ર પુષ્ય પૂરા કરે, પછીના પંદર અશ્લેષા પૂર્ણ કરે અને છેલ્લો એક મઘા પૂર્ણ કરે. ૬૮૬.

પૂરયન્તિ ફાલ્ગુનસ્ય મઘાઃ આર્યાશ્ચતુર્દશ ।
 તતઃ પંચદશ પૂર્વાફાલ્ગુની સોત્તરાન્તિમમ્ ॥ ૬૮૭ ॥
 ઉત્તરાફાલ્ગુની ચૈત્રે નયત્યાદ્યાશ્ચતુર્દશ ।
 તતો હસ્તઃ પંચદશ ચિત્રાહોરાત્રમન્તિમમ્ ॥ ૬૮૮ ॥
 અહોરાત્રાન્તતઃ ચિત્રા નયેચ્ચતુર્દશાદિમાન્ ।
 વૈશાખસ્ય પંચદશ સ્વાતિરન્ત્યં વિશાખિકા ॥ ૬૮૯ ॥
 સમાપયત્યથ જ્યેષ્ઠે વિશાખાદ્યાશ્ચતુર્દશ ।
 સપ્તાનુરાધા જ્યેષ્ઠાષ્ઠૌ મૂલઃ પર્યન્તવર્ત્તિનમ્ ॥ ૬૯૦ ॥
 મૂલઃ સમાપયત્યાદ્યાનાષાઢસ્ય ચતુર્દશ ।
 પૂર્વાષાઢા પંચદશોત્તરાષાઢાન્ત્યવર્ત્તિનમ્ ॥ ૬૯૧ ॥

સંગ્રહશ્વાત્ર ।

સત્તટ્ઠ અભિસવણો તહ સયમિસણ ચ પુઠ્ઠવમ્હવણ ।
 અદ્દા પુણ્ણવ્વસૂણ રાહા જેઠા ચ અણુકમસો ॥૬૯૨॥

ફાલ્ગુના પહેલા ચૌદ અહોરાત્ર મઘા નક્ષત્ર હોય, પછીના પંદર પૂર્વા ફાલ્ગુની નક્ષત્ર હોય અને છેલ્લે દિવસે ઉત્તરા ફાલ્ગુની હોય. ૬૮૭.

ચૈત્રમાસમાં પહેલા ચૌદ અહોરાત્ર ઉત્તરા ફાલ્ગુની, પછીના પંદર અહોરાત્ર હસ્ત નક્ષત્ર અને છેલ્લે એક અહોરાત્ર ચિત્રા નક્ષત્ર હોય. ૬૮૮.

વૈશાખના પહેલા ચૌદ અહોરાત્ર ચિત્રા હોય, પછીના પંદર અહોરાત્ર સ્વાતિનક્ષત્ર હોય અને છેલ્લે અહોરાત્ર વિશાખા હોય. ૬૮૯.

જ્યેષ્ઠ માસમાં પહેલા ચૌદ અહોરાત્ર પૂર્ણ થતા પર્યન્ત વિશાખા નક્ષત્ર હોય, પછીના સાત અહોરાત્ર અનુરાધા પૂર્ણ કરે, પછીના આઠ જ્યેષ્ઠા પૂર્ણ કરે. છેલ્લા અહોરાત્રે મૂલ નક્ષત્ર હોય. ૬૯૦.

આષાઢના પહેલા ચૌદ અહોરાત્ર મૂળનક્ષત્ર હોય, પછીના પંદર અહોરાત્ર પર્યન્ત પૂર્વાષાઢા હોય, અને છેલ્લે એક અહોરાત્ર પૂર્ણ થતાં સુધી ઉત્તરાષાઢા હોય. ૬૯૧.

ઉપરના બધાનો સંગ્રહ આ પ્રમાણે:—

(૧) અભિજિત અને શ્રવણ, (૨) શતતારા અને પૂર્વાભાદ્રપદા, (૩) આર્દ્રા અને પુનર્વસુ, તથા (૪) રાધા અને જ્યેષ્ઠા—આમ ચાર નક્ષત્રયુગલોમાંના પહેલાં પહેલાં ચાર સાત

પન્નરસદિગે સેસા રત્તિવિરામં કુણંતિ ણ્ણવત્તા ।

ઉત્તરસાઢા આસાઢચરિમદિવસા ગણિજ્ઞાંતિ ॥ ૬૯૩ ॥

પ્રયોજનં ત્વેષામ્ ।

યથા નભશ્ચતુર્ભાગમારુઢેઽર્કે પ્રતીયતે ।

પ્રથમા પૌરુષી મધ્યમહશ્ચ વ્યોમમધ્યગે ॥ ૬૯૪ ॥

ચતુર્ભાગાવશેષં ચ નભઃ પ્રાપ્તેઽન્ત્યપૌરુષી ।

જ્ઞાયન્તે રજનીયામાઃ અપ્યેભિરુદુભિસ્તથા ॥ ૬૯૫ ॥

તથાહુઃ ઉત્તરાધ્યયને ।

જગણોઙ્ગ જયા રત્તિં ણ્ણવત્તં તં મિણહ ચઉપ્પભાગે ।

સંપત્તે વિરમેજ્ઞા સજ્ઞાઓ પઓસકાલાંમિ ॥ ૬૯૬ ॥

તમ્મેવ ય ણ્ણવત્તે ગયણ ચઉપ્પભાગસાવસેસાંમિ ।

વિરત્તિયંપિ કાલં પહિલોહિત્તા મુણી કુણ્ણ ॥ ૬૯૭ ॥

ગ્રન્થાન્તરે ચ ।

અહોરાત્ર સંપુર્ણ કરે છે અને બીજા બીજા ચાર આઠ અહોરાત્ર પૂર્ણ કરે છે. શેષ નક્ષત્રો પંદર અહોરાત્ર પૂર્ણ કરે છે. ઉત્તરાષાઢા આષાઢ માસનો અંતિમ દિવસ ગણાય છે. ૬૯૨-૬૯૩.

આ નક્ષત્રોનું પ્રયોજન શું તે કહે છે—

જેમ, આકાશના ચાર ભાગ પાડ્યા હોય તે ચારમાંથી પહેલો ભાગ સૂર્ય પૂર્ણ કરે ત્યારે પહેલી 'પૌરુષી' થાય, બીજો ભાગ પૂર્ણ કરે (અર્થાત્ આકાશના મધ્યમાં આવે) ત્યારે મધ્યાહ્ન થયો કહેવાય અને છેલ્લો ચોથો ભાગ પૂર્ણ કરે ત્યારે છેલ્લી 'પૌરુષી' ની પ્રતીતિ થાય છે તેમ આ નક્ષત્રોવડે રાત્રીના પ્રહરો જાણવામાં આવે છે. ૬૯૪-૬૯૫.

આ બાબતમાં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં ઉલ્લેખ છે કે—

રાત્રીના ચાર ભાગ દહી, ચારમાંથી પહેલા ભાગમાં નક્ષત્ર હોય ત્યારે પ્રદોષ સમજવો અને તેમાં મુનિએ સ્વાધ્યાયધ્યાનથી વિરમવું. એજ નક્ષત્ર જ્યારે પછી આકાશના છેલ્લા (ચોથા) ભાગમાં આવે ત્યારે મુનિ 'પહિલેહિણુ' કરીને વૈરાત્રિક કાળ સંબંધી ક્રિયા કરે. ૬૯૬-૬૯૭.

ગ્રન્થાન્તરે-કોઈ બીજા ગ્રન્થમાં વળી એમ કહ્યું છે કે—

દહ તેરહ સોલહમે વિસમેઝ સૂરિયાઓ ગણ્ણવત્તા ।

મજ્ઝયગયં મિણેયં રયણીં જા ભાણપરિમાણમ્ ॥૬૯૮॥

શીતકાલે ચ દિનાધિકમાનાયાં રાત્રૌ સૂર્યભાત્ એકાદશચતુર્દશ
સપ્તદશૈકવિંશતિતમૈઃ નક્ષત્રૈઃ નભોમધ્યં પ્રાપ્તૈઃ યથાક્રમં પ્રથમાદિપ્રહ
રાન્તઃ સ્યાત્ ઇતિ સંપ્રદાયઃ ॥

લોકે ચ ।

રવિરિલ્લાઓ ગણિયં સિરરિલ્લં જાવ સત્તપરિહીણમ્ ।

સેસં દુગુણં કિચ્છા તીયા રાઈ ફુડા હવઝ ॥ ૬૯૯ ॥

इत्यादि बहुधा ॥

इत्यहोरात्रसमापकनक्षत्रकीर्तनम् ॥ १५ ॥

समाप्तं चेदं नक्षत्रप्रकरणम् ॥

સૂર્ય-નક્ષત્રથી ૧૦ મું, ૧૩ મું, ૧૬ મું અને ૨૦ મું નક્ષત્ર અનુક્રમે જ્યારે આકા-
શના મધ્યમાં આવે ત્યારે રાત્રીનો અનુક્રમે પહેલો, બીજો, ત્રીજો કે ચોથો પ્રહર વીત્યો
છે એમ સમજવું. ૬૯૮.

વળી શિયાળામાં દિવસ કરતાં રાત્રી મોટી હોવાથી, સૂર્ય-નક્ષત્રથી ૧૧ મું, ૧૪
મું, ૧૭ મું અને ૨૧ મું નક્ષત્ર જ્યારે આકાશના મધ્યમાં આવે ત્યારે રાત્રીનો અનુ-
ક્રમે પહેલો, બીજો, ત્રીજો કે ચોથો પ્રહર પૂરો થયો છે એમ સમજવું.

વળી લોકોકિત તો આમ છે:—

સૂર્ય નક્ષત્રથી છઠ્ઠ શિર નક્ષત્ર સુધી નક્ષત્રો જેટલાં થાય એમાંથી સાત બાદ કરો.
વધે એને બમણા કરો. આમ જે રકમ આવે એટલા રાત્રીના પ્રહર પૂરા થયા સમજવા. ૬૯૯.

બીજી પણ એવી અનેક રીતો છે.

એ પ્રમાણે અહોરાત્રને પૂર્ણ કરનારા નક્ષત્રોની વાત સંપૂર્ણ.

અહિં નક્ષત્રપ્રકરણ પણ સમાપ્ત થયું.

હવે થોડો વિષે કંઈક.

विकालकोऽङ्गारकश्च लोहितांकः शनैश्चरः ।
 आधुनिकः प्राधुनिकः कणः कणक एव च ॥ ७०० ॥
 नवमः कणकणकः तथा कणवितानकः ।
 कणसन्तानकश्चैव सोमः सहित एव च ॥ ७०१ ॥
 अश्वसेनः तथा कार्योपगः कर्बुरकोऽपि च ।
 तथाजकरको दुन्दुभकः शंखाभिधः परः ॥ ७०२ ॥
 शंखनाभस्तथा शंखवर्णाभः कंस एव च ।
 कंसनाभस्तथा कंसवर्णाभः नील एव च ॥ ७०३ ॥
 नीलावभासो रूप्यी च रूप्यावभासभस्मकौ ।
 भस्मराशितिलतिलपुष्पवर्णदकाभिधाः ॥ ७०४ ॥
 दकवर्णः तथा कायोऽवन्ध्य इन्द्राग्निरेव च ।
 धूमकेतुः हरिः पिंगलको बुद्धस्तथैव च ॥ ७०५ ॥
 शुक्रो बृहस्पती राह्वगस्तिमाणवकास्तथा ।
 कामस्पर्शश्च धुरकः प्रमुखो विकटोऽपि ॥ ७०६ ॥
 विसन्धिकल्पः प्रकल्पः स्युर्जटालारुणाग्नयः ।
 षट्पंचाशत्तमः कालो महाकालस्ततः परः ॥ ७०७ ॥
 स्वस्तिकः सौवस्तिकश्च वर्धमानः प्रलम्बकः ।
 नित्यालोको नित्योद्योतः स्वयंप्रभोऽवभासकः ॥ ७०८ ॥

विकालक, अङ्गारक, लोहितांक, शनैश्चर, आधुनिक, प्राधुनिक, कण, कणक, कणकणक, कण-
 वितानक, कणसन्तानक, सोम, सहित, अश्वसेन, कार्योपग, कर्बुरक, अजकरक, दुन्दुभक, शंख,
 शंखनाभ, शंखवर्णाभ, कंस, कंसनाभ, कंसवर्णाभ, नील, नीलावभास, रूप्यी, रूप्यावभास,
 भस्मक, भस्मराशि, तिलतिल, पुष्पवर्ण, दक, दकवर्ण, काय, अवन्ध्य, इन्द्राग्नि, धूमकेतु, हरि,
 पिंगलक, बुध, शुक्र, बृहस्पति, राहु, अगस्ति, माणवक, कामस्पर्श, धुरक, प्रमुख, विकट, विसन्धि-
 कल्प, प्रकल्प, जटाल, अङ्गु, अग्नि, काण, महाकाण, स्वस्तिक, सौवस्तिक, वर्धमान,

શ્રેયસ્કરસ્તથા જ્ઞેમંકર આમંકરોઽપિ ચ ।

વિવંકરો રજાશ્ચૈવ વિરજાનામ કીર્તિતઃ ॥ ૭૦૯ ॥

અશોકો વીતશોકશ્ચ વિમલાખ્યો વિતપ્તકઃ ।

વિવસ્ત્રશ્ચ વિશાલશ્ચ શાલઃ સુવ્રત એવ ચ ॥ ૭૧૦ ॥

અનિવૃત્તિશ્ચૈકજટી દ્વિજટી કરિકઃ કરઃ ।

રાજાર્ગલઃ પુષ્પકેતુઃ ભાવકેતુરિતિ ગ્રહાઃ ॥ ૭૧૧ ॥

ગ્રહાસ્તુ સર્વે વક્રાતિચારાદિગતિભાવતઃ ।

ગતાવનિયતાઃ તેન નૈતેષાં પ્રાક્તનૈઃ કૃતા ॥ ૭૧૨ ॥

ગતિપ્રરૂપણા નાપિ મણ્ડલાનાં પ્રરૂપણા ।

લોકાત્તુ કેષાંચિત્ કિંચિત્ ગત્યાદિ શ્રૂયતેઽપિ હિ ॥ ૭૧૩ ॥ યુગ્મમ

મેરોઃ પ્રદક્ષિણાવર્ત્ત ધ્રમન્ત્યેતેઽપિ મણ્ડલૈઃ ।

સદાનવસ્થિતૈરેવ દિવાકરશશાંકવત્ ॥ ૭૧૪ ॥

નાપિ ચક્રે તારકાણાં મણ્ડલાદિનિરૂપણમ્ ।

અવસ્થાયિમણ્ડલત્વાચ્ચન્દ્રાદ્યયોગચિન્તનાત્ ॥ ૭૧૫ ॥

પ્રલંબક, નિત્યાલોક, નિત્યોદ્યોત, સ્વયંપ્રભ, અવલાસક, શ્રેયસ્કર, જ્ઞેમંકર, આભંકર, પ્રભંકર રજસ, વિરજસ, અશોક, વીતશોક, વિમળ, વિતપ્તક, વિવસ્ત્ર, વિશાલ, શાલ, સુવ્રત, અનિવૃત્તિ, એકજટી, દ્વિજટી, કરિક, કર, રાજાર્ગલ, પુષ્પકેતુ તથા ભાવકેતુ-આ પ્રમાણે “ ગ્રહો ” ૮૮ કહ્યા છે. ૭૦૦-૭૧૧.

એ સર્વે ગ્રહોની ગતિ વક્ર અને અનિયમિત હોઈને, પૂર્વાચાર્યોએ એમની ગતિ મંડળ વિષેઝંઘ કહ્યું નથી. જો કે એઓમાંના કેટલાક ગ્રહોનું ગતિઆદિક કિંચિત્ સ્વરૂપ લોકે પાસેથી શ્રવણગોચર થાય છે. ૭૧૨-૭૧૩.

એઓ પણ સૂર્ય ચંદ્રની પેઠે હમેશાં અનિયમિત મંડળો વડે મેંડની ફરતા ભ્રમ્ય કરે છે. ૭૧૪.

વળી અહિં તારાઓના મંડળાદિતું નિરૂપણ પણ નથી કર્યું. કેમકે એઓનાં અવસ્થિત મંડળો છે અને તેથી ચંદ્રાદિક સાથે એઓનો યોગ થતો નથી. ૭૧૫.

તથોક્તં જીવાભિગમસૂત્રે ।

ગણત્તતારગાણં અવદ્વિયા મંડલા મુણેયઠ્ઠા ।
તેવિ ય પયાહિણાવત્તમેવ મેરું અણુપરિંતિ ॥ ૭૧૬ ॥

एवं रवीन्दुग्रहऋक्षताराचारस्वरूपं किमपि न्यगादि ।
शेषं विशेषं तु यथोपयोगं ज्योतिष्कचक्रावसरेऽभिधास्ये ॥ ७१७ ॥
विश्वाश्चर्यदकीर्तिकीर्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिष-
द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनयः श्रीतेजपालात्मजः ।
काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे
सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगो विंशः समाप्तः सुखम् ॥ ७१८ ॥

इति विंशतितमः सर्गः ।

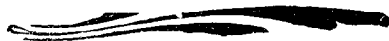

આ સમ્બન્ધમાં જીવાભિગમસૂત્રને વિષે આવેા ઉલ્લેખ છે કે “ નક્ષત્ર અને તારાઓના મંડળ અવસ્થિત છે, અને એઓ પણ મેરૂની ફરતા ફર્યા કરે છે. ” ૭૧૬.

એ પ્રમાણે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા-આ બધાઓની ગતિ આદિકત્રું સ્વરૂપ કિંચિત્ કહું છે. હજી વિશેષ કહેવાનું છે તે ઉપયોગપ્રમાણે જ્યોતિષ્કના વર્ણન વખતે કહેશું. ૭૧૭.

અખિલ જગતને આશ્ચર્યમાં લીન કરી દેતી કીર્તિના સ્વામી એવા શ્રી કીર્તિવિજયગણિના અન્તેવાસિ-શિષ્ય, તથા પિતાશ્રી તેજપાળ અને માતૃશ્રી રાણુબાઈના સુપુત્ર એવા વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જગતના નિશ્ચિત તત્ત્વોને હીવાની જેમ પ્રકાશિત કરતો જે આ કાવ્ય-ગ્રન્થ રચ્યો છે એમાં નીગળતા પુષ્કળ-અનેક અર્થોને લઈને મન હરણુ કરી લેતો એવો આ વીશમો સર્ગ નિર્વિધને સમાપ્ત થયો. ૭૧૮.

વીશમો સર્ગ સમાપ્ત.

॥ अभिजिदादीनां तारासंख्या आकारः रात्रिसंख्या मासक्रमश्च ॥

१	अभिजित्	संख्या ३	गोशीर्षावली	७	ः	श्रावण	७
२	श्रवण	३	कासार	८	ः		८
३	धनिष्ठा	५	पक्षिपंजर	१५	ः	भाद्रपद	१४
४	शतभिषक्	१००	पुष्पमाला	७	ः		७
५	पूर्वाभाद्रपदा	२	अर्द्धवापी	८	ः		८
६	उत्तराभाद्रपदा	२	अर्द्धवापी	१५	ः	आश्विन	१४
७	रेवती	३२	नौकासंस्थान	१५	ः		१५
८	अश्विनी	३	अश्वस्कंध	१५	ः	कार्तिक	१४
९	भरणी	३	भगसंस्थान	१५	ः		१५
१०	कृत्तिका	६	क्षुरधारा	१५	ः	मार्गशीर	१४
११	रोहिणी	५	शकटोद्वी	१५	ः		१५
१२	मृगशीर्ष	३	मृगशीर	१५	ः	पौष	१४
१३	आर्द्रा	१	रुधिरबिन्दु	८	०		८
१४	पुनर्वसु	५	तुला	७	ः		७
१५	पुष्य	३	वर्द्धमानक	१५	ः	माहा	१४
१६	अश्लेषा	५	पताका	१५	ः		१५
१७	मघा	७	प्राकार	१५	ः	फागुण	१४
१८	पूर्वा फा०	२	अर्द्धपल्यंक	१५	ः		१५
१९	उ० फा०	२	अर्द्धपल्यंक	१५	ः	चैत्र	१४
२०	हस्त	५	हस्ततल	१५	ः		१५
२१	चित्रा	१	मुखमंडन सुवर्णपुष्प	१५	०	वैशाख	१४
२२	स्वाति	१	कीलक	१५	०		१५
२३	विशाखा	५	पशुदामन	१५	ः	ज्येष्ठ	१४
२४	अनुराधा	४	एकावली	७	ः		७
२५	ज्येष्ठा	३	गजदंत	८	ः		८
२६	मूल	११	वृश्चिकपुच्छ	१५	ः	अषाढ	१४
२७	पूर्वाषाढा	४	गजविक्रम (पाद)	१५	ः		१५
२८	उत्तराषाढा	४	सिंहनीषदन	१५	ः	श्रा०	१४

